

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Миљан М. Гогих

ПОЛИТИЧКО И ДРУШТВЕНО УРЕЂЕЊЕ
КОТОРА У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ XII И XIII
ВИЈЕКУ

(докторска дисертација)

Београд, 2018.

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Миљан М. Гогић

ПОЛИТИЧКО И ДРУШТВЕНО УРЕЂЕЊЕ
КОТОРА У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ XII И XIII
ВИЈЕКУ

(докторска дисертација)

Београд, 2018.

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF PHILOSOPHY

Miljan M. Gogić

POLITICAL AND SOCIAL ORGANIZATION
OF KOTOR IN THE SECOND HALF OF
THE 12TH AND 13TH CENTURY

(Doctoral Dissertation)

Belgrade 2018.

ПОДАЦИ О МЕНТОРУ И ЧЛАНОВИМА КОМИСИЈЕ ЗА ОЦЈЕНУ И ОДБРАНУ
ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ

Ментор: проф. др Ђорђе Бубало

Редовни професор, Универзитет у Београду, Филозофски факултет

Чланови комисије:

Датум одбране докторске дисертације: _____

ПОЛИТИЧКО И ДРУШТВЕНО УРЕЂЕЊЕ КОТОРА У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ XII И XIII ВИЈЕКУ

РЕЗИМЕ

Тема овог рада јесте проучавање комуналног уређења которске комуне у периоду од средине XII до краја XIII вијека. Хронолошки почетак рада детерминисан је већим бројем извора за проучавање теме. То се скоро временски поклапа са промјеном врховног господара Котора, а што је имало одређене последице на његово унутарашње уређење. Друга хронолошка граница рада односи се на завршетак процеса заокруживања аутономије комуне у односу на српску државу. Кроз приказ свих сегмената друштва циљ је добијање научне слике о политичком, правном и друштвеном уређењу комуне. Сагледавање привредног развоја и црквених прилика јесу такође циљеви овог рада, а шта је учињено у ширем географском контексту. Да би се добила што поузданија сазнања о теми која је предмет рада, често је било нужно проучавати политички, правни, друштвени и привредни систем которске комуне и у периоду који излази из основне теме рада. На тај начин могао се у одређеној мјери пратити континуитет, односно дисконтинуитет, неких појава и процеса у которској комуни током средњег вијека. Како би се стекла што потпунија слика правних, друштвених и привредних структура которског друштва, у неким случајевима било је неопходно сагледати, тражити паралеле и правити поређења са правним системима не само сусједних комуна и држава, него посезати и за старијим правним рјешењима као правним узорима за нормирање права у Котору.

Кључне ријечи: Котор, комунално уређење, Зета, аутономија, нотаријат, право, Србија, Немањићи, трговина, црква

Научна област: Историја

Ужа научна област: Историја српског народа у средњем вијеку

УДК:

POLITICAL AND SOCIAL ORGANIZATION OF KOTOR IN THE SECOND HALF OF THE 12TH AND 13TH CENTURY

SUMMARY

The subject of this thesis is the research into communal organization of Kotor from mid-12th to end of the 13th century. The chronological beginning is determined by a number of sources for studying the topic. This coincided almost instantly with the change of the supreme governor of Kotor, which had some consequences on its internal organization. The other chronological determinant relates to the completion of the process of assembling the autonomy of the commune in relation to the Serbian state. Through the presentation of all segments of society, the goal is to obtain a scientific picture of the political, legal and social order of the commune. Examining economic development and ecclesiastical opportunities are also the goals of this thesis, as well as what is done in a wider geographic context. In order to get a clearer comprehension as possible about this topic subject, it was often necessary to study the political, legal, social and economic system of Kotor communes in other periods as well, outside the provisional chronological scope. In this way, continuity, or discontinuity, of some phenomena and processes in the Kotor commune during the Middle Ages could be monitored to a certain extent. In order to obtain a more complete picture of the legal, social and economic structures of the Kotor society, in some cases it was necessary to look out, seek parallels and make comparisons with the legal systems of not only neighboring communes and states, but also to apply older legal solutions as legal patterns for coding of rights in Kotor.

Keywords: Kotor, communal organization, Zeta, Autonomy, notary, law, Serbia, Nemanjići, trade, church

Scientific Field: History

Specific Field of Research: History of the Serbian people in the Middle Ages

UDK

САДРЖАЈ

1. ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА.....	1
1.1. Извори.....	1
1.2. Литература.....	15
2. ПРЕГЛЕД ПОЛИТИЧКИХ ДОГАЂАЈА.....	22
3. ПРОСТОР.....	52
3.1. Положај, физички изглед града.....	52
3. 2. Дистрикт.....	59
4. КОМУНАЛНО УРЕЂЕЊЕ.....	69
4. 1. Настанак комуна	69
4. 2. Народна скупштина (<i>concio publica</i>).....	75
4. 3. Вијеће.....	79
4. 4. Кнез.....	84
4. 5. Судије.....	94
4. 6. <i>Curia</i>	99
4. 7. Остали чиновници.....	101
5. НОТАРИЈАТ.....	107
5. 1. Почеци биљежничке службе у Котору.....	107
5. 2. Прописи о нотаријату.....	110
5. 3. Катастих.....	120
5. 4. Нотари XIII вијека.....	126
5. 5. Которски нотаријат и нотаријати далматинских комуна (XII-XIII вијек.....	138
5. 6. Канцелари.....	143
5. 6. Нотарски знаци.....	147

6. ПРАВНО УРЕЂЕЊЕ.....	153
6.1. Почети правног система.....	153
6. 1. 1. Обичајно право.....	153
6.1.2. Писано право, термини.....	159
6.1.2.1. Капитулари.....	162
6.2. Кривично право.....	170
6. 2. 1. Убиство.....	172
6. 2. 2. <i>Iniuria</i>	174
6. 2. 3. Крађа.....	178
6. 2. 4. Остале кривичне радње.....	187
6.3. Породично и наследно право.....	190
6.3.1. Брак.....	190
6.3.2. Мираз.....	202
6.3.3. Наслеђивање.....	210
6.3.3.1. Интестатско наслеђивање.....	210
6.3.3.2. Тестаментарно наслеђивање.....	217
6.4. Облигациони односи.....	224
6. 4. 1. Писане исправе као основа облигационог уговора.....	226
6. 4. 2. Врсте облигационих уговора.....	229
6. 4. 2. 1. Зајам.....	229
6. 4. 2. 2. Кредит.....	234
6. 4. 2. 3. Закуп.....	236
6. 4. 2. 4. Аптагиј.....	238
6. 4. 2. 5. Купопродаја.....	240
6. 4. 3. Средства обезбјеђења уговора.....	243
6. 4. 3. 1. Залог.....	244

6. 4. 3. 2. Јемство.....	246
6.5. Имовински односи и комунални прописи.....	247
6. 5. 1. Општинска имовина и комунални прописи.....	247
6. 5. 2. Приватна имовина.....	254
6. 5. 3. Црквена имовина.....	256
7. СУДСТВО.....	261
7.1. Судски органи (курија, судије, кнез).....	262
7.2. Судски поступак.....	266
7. 3. Врсте доказних средстава.....	277
7. 3. 1. Писане исправе.....	277
7. 3. 2. Свједоци.....	279
7. 3. 3. Порота.....	286
7. 4. Аутодикија.....	287
8. ДРУШТВЕНА СТРУКТУРА.....	296
8. 1.Племство.....	296
8. 2. Грађани.....	322
8. 3. Свештенство.....	327
8. 4. Сељаци.....	330
8. 5. Робови.....	332
8. 6. Странци	336
9. ПРИВРЕДА	339
9.1. Пољопривреда.....	339
9.1.1.Земљорадња.....	339
9.1.1.1. Виноградарство.....	339
9.1.1.2. Воћњаци, вртови, жито.....	344
9.1.1.3 Заштита пољопривредних култура.....	347

9.1.2. Сточарство/рибарство	350
9.2. Занати и услуге.....	353
9.3. Трговина.....	368
9.3.1. Јужна Италија.....	369
9.3.2. Дубровник.....	370
9.3.3. Трговачка друштва и кредитна задужења у Дубровнику.....	382
9.3.4. Венеција.....	395
9.3.5 Трговачки путеви ка Брскову и караванска трговина.....	403
9.3.6. Унутрашња трговина.... ..	413
9.3.7. Поморство.....	424
9.4 Новац и монетарне прилике.....	426
9. 4.1. Почеци ковања которског новца.....	427
9.4.2. Византијски новац.....	429
9.4.3. Млетачки новац.....	434
9.4.4. Српски новац.....	435
9.4.5. Перпера-обрачунска јединица.....	438
10. КОТОР И СРБИЈА.....	443
11. КОТОР И ДУБРОВНИК.....	466
12. ЦРКВЕНЕ ПРИЛИКЕ.....	475
12.1. Которска бискупија између Бара и Дубровника.....	476
12.2. Котор и Бар, борба за црквени примат у залеђу.....	484
12.3. Епископи Котора.....	488
12.4. Зетска епископија - Светомихољско властелинство.....	506
13. ЗАКЉУЧАК.....	510
14. СПИСАК СКРАЋЕНИЦА.....	530

15. БИБЛИОГРАФИЈА	543
Биографија аутора.....	579

1. ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

1.1 Извори

Као и за друге теме из средњовјековне историје на нашим просторима, пред истраживачем који себи одреди циљ да освијетли историју Котора у XII и XIII стољећу налазе се бројни и разноврсни проблеми и препреке. На првом мјесту ради се о малобројности извора и њиховом стању. Бурна прошлост Котора и Боке утицала је да се из тог периода сачувало сразмјерно мало извора који би омогућили стицање комплетне слике о овој комуни у наведеном периоду.¹ Па ипак, оно што је до данашњих дана остало сачувано омогућава да се оцртају основне контуре прошлости овог града, његовог политичког, друштвеног и привредног развитка. Општа карактеристика изворне грађе која се односи на тај период била би да је веома мали број извора из тог периода сачуван у оригиналу, углавном су у питању каснији преписи, често и нововјековни. Осим извора насталих у Котору, за проучавање которске историје на располагању је разноврсна грађа настала у канцеларијама других комуна и држава које су биле повезане са Котором, односно тим дијелом Јадрана и његовог залеђа.

Свакако, најзначајнији зборник докумената за проучавање политичких и друштвених прилика Котора друге половине XII и прве половине XIII вијека јесу преписи нотарских исправа на бјелинама рукописа тзв. Которско понтификала. Његова садржина, као извора за проучавање политичке и друштвене историје града, остала је скривена од шире научне јавности и знатижељника изгледа све до средине XVIII вијека. При тренутно расположивим сазнањима његов први помен налази се у дјелу Бернарда Нанија *De duobus imperatorum Rassiae nummis, editio altera, monetis, ac documentis*, објављеном у Венецији 1752. године. Говорећи о

¹ Међу најстаријим описима Которског архива јесте онај који даје Иван Кукуљевић Сакцински у: *Izvjestje o putovanju kroz Dalmaciju u Napulj i Rim : s osobitim obzirom na slavensku književnost, umjetnost i starine : s trimi na kamenu tiskanima slikami / od Ivana Kukuljevića Sakcinskog*, *Arhiv* 4 (1857) 305-392, 340-345. Грађа овог архива била је 1883. године пренијета у Задар, да би у Котор била враћена након Другог свјетског рата: А. Милошевић, *Stari kotorski arhiv u Zadru*, *Vjesnik XVIII* (1916) 234-264. Преглед истраживања у Которском архиву до Другог свјетског рата: С. Станојевић, *Историја српског народа у средњем веку. I, Извори и историографија*. књ. 1, *О изворима*, Београд 1937, 39-41; За исцрпан преглед сачуване грађе у Которском архиву видјети: *Водич кроз архивску грађу са сумарним инвентарима музејских и црквених фондова и збирки*, Котор 1977; *50 godina Istorijskog arhiva Kotor : 1949-1999. Bio-bibliografije arhivskih službenika sa pregledom arhivskih fondova i zbirki*, Kotor 1999.

годинама владавине краља Радослава, Нани износи да се о томе *marginalis quaedam adnotatio* налази у *antiquissimo cuidam Rituali seu Caeremoniali, qui Cathari in capsula Communitatis adservatur*.² Овај његов помен Понтификала говорио би да се средином XVIII вијека он налазио у Котору. У бурним временима која су услиједила крајем тог и почетком наредног вијека вјероватно је однешен из Которске вијећнице.³ Неколико година након Нанија, познати Млечанин, Фламиније Корнелије у свом дјелу о Котору помиње Понтификал, такође у контексту владавине краља Радослава, доносећи о томе цитат готово истовјетан оном што га наводи Нани.⁴ Фламиније се на више мјеста позива на Нанија па је највјероватније од њега и преузео овај податак.

Овај средњовјековни рукопис сада се налази у Рукописном одјељењу Руске академије наука и умјетности у Петрограду, под сигнатуром *F200*.⁵ У савременој историографији Понтификал је постао познат од времена када су га почели помињати руски научници, са тежиштем на палеографској и музиколошкој страни основног текста.⁶ Велико откриће и његова вриједност за историјску науку на нашим просторима било је наговјештено прелиминарним саопштењем које је учинио Душан Синдик почетком 80-их година XX вијека, обећавајући да ће сви текстови бити објављени уз свеобухватну анализу.⁷

² В. Nani, *De duobus imperatorum Russiae nummis, editio altera, monetis, ac documentis, Venetiis 1752*, LI.

³ Тада је из Которског архива нестало много драгоцјених рукописа и извора, нпр. Грбаљски катастик (М. Nezirović, *Liber Legitimationum, Nepoznati katastik župe Grbalj iz XV stoljeća*, Zbornik u čast Petru Skoku o stotoj obljetnici rođenja 1881-1956, JAZU, Zagreb 1985, 357-374.)

⁴ F. Cornelius, *Catharus Dalmatiae civitas, Patavii, 1759*, 48; Д. Синдик, *Понтификал*, 55.

⁵ Прије него што је доспио у рукописно одјељење РАН Зборник је неко вријеме био у посједу католичке Академије у Санкт Петербургу. На фолијима 1r, 3r, 39r и 154r рукописа забиљежено је: PETROPOLIT. ROMANO-CATHOLICAE ECCLESTIAST. ACADEMIAE.

⁶ Л. Киселёва, *Фрагмент беневентанског писма в собрании рукописей Библиотеки АН СССР*, Сборник статей и материалов Библиотеки АН СССР по книговедению, Ленинград 1970; М. Мурьянов, *Звонят колоколы вечныа в великом Новгороде (славянские паралели)*, Славянские страны и русская литература, Ленинград 1973, 238-245; Л. Киселёва, *Латинские рукописи Библиотеки Академии наук СССР – описание рукописей латинского алфавита*, Ленинград 1978, 63-65.

⁷ Д. Синдик, *Понтификал*, 53-66; *Которска исправа из 1200. године*, ИЧ 37 (1990) 197-203; *О политичким и друштвеним приликама у Котору крајем XII века*, Научни скуп Црква Светог Луке кроз вјекове, Котор 1997, 13-21; *Стефан Немања и Котор*, Међународни научни скуп Стефан Немања - Свети Симеон Мироточиви - историја и предање, Београд, Нови Пазар 2000, 116-119; *Которски документи из времена краља Стефана Владислава*, Краљ Владислав и Србија XIII века, Београд 2003, 25-30; *Превлака 1124. и 1181.*, Бока 24 (2004) 127-133; Д. Синдик, *Одлука которског већа из 1246. године*, Грбаљ кроз вјекове, Зборник радова са научног скупа

Овај рукописни зборник привукао је пажњу научних кругова и у Канади. Његов садржај представљао је предмет докторске дисертације коју је *Richard F. Gyug* одбранио на Универзитету у Торонту, под називом *An edition of Leningrad V.A. N. F. no 200: The Lectionary and Pontifical of Kotor*, а која је, као књига, објављена под истим називом.⁸ Његово бављење овим рукописним зборником имало је као епилог коначну публикацију овог рукописа, у којој је на крају приложио транскрипцију текстова исправа које се односе на которску историју.⁹

По анализи Р. Гјунга у Понтификалу се налазе преписи укупно 64 исправе. На овом мјесту неопходно је изнијети нека општа запажања која се тичу преписа исправа унијетих у Понтификал. Приликом преписивања исправа, на маргинама или слободним листовима, оне нијесу биле тематски груписане. Полазећи од ширих хронолошких оквира којима припадају те исправе и мјеста њиховог записивања, у Понтификалу се могу уочити неколике скупине преписаних докумената. Прва би обухватала исправе (укупно 5) на слободним дјеловима страница на којима се налази литургијски текст (fol. 65r-66v).¹⁰ Оне се односе на период од почетка XIII вијека до 1239. године. Следећу цјелину чине исправе забиљежене на доњим маргинама литургијског текста које су саставили которски нотари, ђакони Миха Гига и Грубин, у периоду од краја четврте па до средине шесте деценије XIII вијека (fol. 67r-73r, 177r-193r). У овој цјелини налази се заклетва Доминика, опата Светог Ђорђа, исписана на слободном простору централног дијела странице и припада ранијем периоду, почетку XIII вијека.¹¹ Последњу групу исправа чине оне унијете на слободним страницама Понтификала, после литургијског текста (fol. 193r-199v).¹² Међу тим исправама разликују се оне које су унијете на средишњим дјеловима странице од оних унијетих накнадно, на маргинама истих страница. Прву групу чине углавном

«Грбаљ кроз вјекове» Грбаљ и Котор, 11-13. октобра 2001, Грбаљ 2005, 157-161; *О првом помену Брскова*, ИЧ 56 (2008) 305-309.

⁸ R. F. Gyug, *An Edition of Leningrad, V.A.N., F. no 200: The Lectionary and Pontifical of Kotor*, Ottawa 1985. Понтификал са Лекционаром представља један од најстаријих споменика музичке културе на тлу Републике Црне Горе. Из тог разлога посвећена му је одговарајућа пажња у капиталном дјелу о историји музичке културе на простору Црне Горе, гдје су преведени у модерну нотацију и интегрално објављени дјелови овог рукописа (M. Radulović- Vulić, *Drevne muzičke kulture Crne Gore I, II*, Podgorica 2002.).

⁹ R. F. Gyug, *Liturgy and Law in a Dalmatian city*, Toronto 2016.

¹⁰ R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 543-546.

¹¹ R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 546-556.

¹² R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 556-571.

најстарије исправе, из XII и првих година XIII вијека. Најмлађа исправа у овој цјелини јесте из јуна 1222. године, али је она изгледа накнадно унешена, на мјесту неке раније састругане исправе. После ове цјелине налази се текст исправе епископа Гримоалда која представља последњу исправу на основним страницама Понтификала и, по свему судећи, припада крају XIII вијека. На маргинама тих страница, колико се може видјети из сачуваних датума у њима, и разлика у рукопису, јесу исправе од краја треће, па до краја четврте деценије XIII вијека (1229-1239. год.). Из наведене структуре већих скупова унијетих исправа може се уочити релативна хронологија њиховог уношења у Понтификал, уз постојање одређеног правила и систематичности. Најстарију групу исправа унијету у њега чине оне на слободним странама, на крају, после литургијског текста, а које се односе на догађаје до почетка XIII вијека. Овој групи исправа припадају и оне на слободним листовима, са почетка Понтификала, које се практично хронолошки настављају на преписе најстаријих исправа са његовог краја, као и исправа опата Доминика. Када је понестало простора на слободним страницама Понтификала приступило се записивању исправа на маргинама, најприје истих тих најстаријих исправа, које су биле на крају Понтификала. Ту се ради о исправама које се односе на период 1229-1239. године.¹³ Најмлађу и последњу групу унијетих преписа исправа чине оне Ђакона Грубина и Михе Гиге, на маргинама литургијског текста, док је последња исправа како је казано, писмо епископа Гримоалда.

Садржина исправа из Понтификала почиње да бива доступна научним круговима кроз подухват који је покренула Римокатоличка црква. Значајније интересовање за историју источне обале Јадрана почиње у првој половини XVIII вијека. Први који је детаљније, у оквиру прикупљања грађе за своје замишљено обимно дјело о Илирику, проучавао которску архивску грађу био је језуита

¹³ Одређену забуну ствара исправа на маргину фолија 194г, која се бави продајом вина у Котору. Канадски историчар износи да је датум њеног настанка 16. септембар 1205. године (*Liturgy and Law*, 557-558, № 33). Фотографија текста ове исправе коришћена за писање тезе пружа могућност поуздане претпоставке да се у изблиједјелом и оштећеном датуму којим је означена година, након стотина (CC), а прије јединица (V) налазио неки број, прије L него X, те се тиме отвара могућност друкчијег датирања исправе (*MCCLV*).

Филип(и) Ричепути, преписујући она документа која су њему била интересантна и значајна.¹⁴

Интересовање за рану которску историју довело је до тога да су током новог вијека, од почетка XVIII, прављени преписи исправа из Понтификала. Тако су настајали рукописни зборници, о чијим се ауторима често не може ништа казати. Ти зборници са преписима докумената из Понтификала, настали у новије вријеме имају велики значај. Изузетно су драгоцјени за проучавање которске историје, пошто често садрже транскрипцију дјелова неких исправа из Понтификала, различиту од оне коју даје канадски историчар. Сви ти рукописи, са издањем исправа из Понтификала које је приредио Р. Гиуг, јесу основа за детаљније проучавање неких области которске историје XII и XIII вијека.

Хронолошки најстарији јесте Загребачки зборник који се чува у Архиву ХАЗУ у Загребу, под сигнатуром *II b 21*. налази се у Архиву ХАЗУ у Загребу. Он има неку врсту наслова и регеста: *Catharensium Miscellaneorum Liber continens: Informationes varias Procuratorum generalium Dalmatiae et Albaniae nec non copias, regesta et excerpta antiquissimorum privilegiorum, statutorum, protocollorum etc communitatis Cathari et ecclesiarum atque monasteriorum Catharensis civitatis ab anno 809 usque ad a. 1715*.¹⁵ Рукопис је преписао Которанин Антун Бизанти (1683-1742). У Котору га је купио и понио у Загреб Иван Кукуљевић Сакцински, како то сâм саопштава у извјештају о которском архиву.¹⁶ Дио овог рукописа чији се садржај односи на најранију которску историју почиње забиљешком преписивача: *Excerpta a quibusdam scriptura marginalibus extrantibus pausim (extantibus sparsim)*

¹⁴ О овоме видјети: М. Vanino, *Illyricum sacrum i Filip Riceputi*, Croatia sacra I (1931) 259-292, Isti, *Philippi Riceputi I S. J. Begründer des "Illyricum sacrum"*, Archivium historicum Societatis Jesu I Roma 1932, 204-237, Isti, *Illyricum sacrum i začetnik mi F. Riceputi*, Vrela i prinosi I (1932) 10-79. Грађа која се односи на историју которске дијецезе налази се у Падови, М. Šamšalović, *Grada za „Illyricum sacrum“ sačuvana u Padovi*, Zbornik Historijskog instituta JAZU 3 (1961) 419-432; Н. Моровић, *Bilješke uz katalog Riceputijeve „Ilirske biblioteke“*, Vjesnik bibliotekara Hrvatske IX 1-2 (1963) 27-45.

¹⁵ *II b21*; I. Strohal, *Statuti primorskih gradova i općina*, Zagreb 1911, 11; Д. Синдик, *Понтификал*, 54-56. Овај рукопис још увијек није био предмет исцрпне научне анализе и утврђивања свих предлогака на основу којих је састављен. На страници 153, на лијевој маргини, налази се запис који би можда могао помоћи проучавању овог зборника, гдје се помиње породица Бизанти: + *Familia Byzanticy, prout ex actis Curiae episcopalis Cathari colligimus nam edificationem huius ecclesiae quae collegiata est non aliis ea publica documenta qua nostris auctoribus tribuunt*.

¹⁶ I. Kukuljević Sakcinski, *Izvjestje o putovanju kroz Dalmaciju u Napulj i Rim* 341; Ђ. Бубало, *Неколико докумената о зетском војводи Стефаници Црнојевићу*, ИЗ 1-2 (2015) 27-45, 27-28.

*in manuscripto ceremoniali seu breviario quod auertendo in Thesauro S. Tryphonis.*¹⁷ Поређењем садржаја преписа докумената у њему (оних који се односе на период који је тема овог рада) са садржајем исправа из Которског Понтификала потврђује се да су исправе у Загребачком зборнику преузете непосредно из Понтификала. Неке од њих дају се у пуном облику, док су од неких наведени само почечи (*incipita*).

Код одабира исправа које су из Понтификала преписане у овај зборник не може се примијетити да је састављач примијенио неки критеријум, да је желио да унесе исправе одређене садржине. Вршио је одабир према свом нахођењу. Као ни у Понтификалу, ни овдје исправе нијесу унешене по хронолошком реду.¹⁸ Редослед исправа у њему, за разлику од неких других рукописа са преписима ових исправа, готово је идентичан оном у Понтификалу. Ово би био један од аргумената у прилог тврдњи да је састављач зборника имао Понтификал пред собом и директно из њега уносио одређене исправе. Осим одлука из Понтификала у зборнику се налазе преписи неколико других извора из раније которске историје до краја XIII, односно почетка XIV вијека. У питању су акта који се углавном односе на црквене прилике (из 809, 1270, 1288, 1289. године).¹⁹ У преписима неких других аката у Зборнику налазе се подаци такође значајни за ранију историју Котора. У раду се за овај рукопис користи израз *Загребачки зборник*.

Рукопис доноси податак да су у вријеме његовог настанка, у Котору већ постојали и други зборници са преписима средњовјековних аката, конкретно из периода који је предмет овог проучавања. Како је већ казано, од неких одлука из Понтификала дат је само почетни дио. Тако после кратког регеста одлуке из 1199. године - *In nomine Christi anno ab incarnatione Domini Nostri MCXCIX indictione II mense iulio sub tempore Regis Velcanni et Comitum Civivitatis* (sic - !) *Desimiri* (*sequitur Decretum Consilii*) стоји *et reperitur in Nova Miscellanea n. XIII*, док се после помена одлуке из 1238. године – *Anno M.CC.XXXVIII. Sub tempore Domini Regis Vladislavi decretum scribere quod* каже (*initium ut supra*) *reperitur in Nova Miscellanea n. VIII*. Укупно се на четири мјеста у Загребачком кодексу налази

¹⁷ *Загребачки зборник*, 304; Д. Синдик, *Понтификал*, 56.

¹⁸ При крају рукописа налази се хронолошки попис исправа (*Загребачки зборник*, 361-365).

¹⁹ *Загребачки зборник*, 153, 301, 302-303.

помен тог зборника. Бројеви којима су означени преписи одлука означавају њихово мјесто, тј редни број у овом непознатом зборнику²⁰ *Nova Miscellanea* представљала је већ постојећи, други рукопис који је садржао преписе неких аката из которске историје, и са чијом је садржином преписивач Загребачког зборника био упознат. Пошто је знао за његово постојање и садржај он није уносио садржај исправа чији је садржај био унесен у тај данас непознати зборник. Аутор Загребачког рукописа употребио је термин *Nova* да значи непознати рукопис, док је за навођење исправа из њега коришћена друга боја мастила. Шта је осим поменутих одлука он још садржао тешко је утврдити. У цијелом зборнику једино се за ове исправе наводи да се налазе у неком другом зборнику. Анализом преписа аката у Загребачком зборнику стиче се утисак да је након преписивања исправа текст контролисан и да су у преписима појединих исправа уочене мање грешке, које су исправљене уношењем исправног облика изнад тог првобитног, при чему су неке грешке остале. Остаје непознато који је рукопис коришћен као предложак на основу којег је вршена контрола текста исправа.

Прикупљајући грађу за овај рад у рукописном одјељењу Архива ХАЗУ у Загребу под сигнатуром *I. d. 157.* пронађен је зборник који, између осталог, садржи преписе неких исправа из Которског понтификала, а који до сада није био много познат научној јавности.²¹ На првој страници овог Зборника (означеног бр. 3.) стоји: „*Sve ove viesti redom su i točno prepisane iz rukopisa nalazećega se sada u Kotoru kod g. Tripa D. Smeće, rukopis je bio pisan na početku našega vieka od Konta Tripa Smeće djeda gori rečenog doktora Tripa. Žalit je što nije nigdje zabilježio od kud je prepisivao, a navlaš na koju s knjižnicu odnosi popis knjiga na st. 15. i 16. Veći dio viesti već su tiskane u Farlatiju i Flaminiu Kornei. Rukopis je dobro sačuvan.*“ Како се из овог кратког увода може закључити овај препис урађен је у XIX вијеку и то са рукописа који је био у власништву знамените пераштанске породице Сmekја (*Smecchia*). Трипо Сmekја (1755-1812) био је познати бокелски књижевник и историчар, прикупљао је грађу за бокелску прошлост. Саставио је историју под

²⁰ *Загребачки зборник*, 306, 308.

²¹ *I. d. 157. Catharensia – Transumpta documentorum et statutorum civitatis, saec. XII et XIII.*

називом *Sancto della Storia delle Boche*, послао је био на читање маркизу Паулучију у Венецију.²²

Зборник има препис укупно 41 исправа. Најстарија исправа у овом зборнику јесте она из 809. године о преносу моштију Св. Трипуна у Котор, слиједе оне, већ познате, из 1062, 1154 (*Breve*), исправа о посвећивању олтара катедрале св. Трипуна из 1166. године, 1167. године (уговор са Омишанима), да би након њих били донешени преписи исправа из Понтификала, почевши од оне из октобра мјесеца 1181. године док је најмлађа одлука из Понтификала из јула 1247. године. Рукопис садржи и препис документа који се тицао манастира Св Марије из 1298. године. Осим ових исправа из Понтификала, у Зборнику се налазе и текстови натписа которских епископа са почетка XIII вијека. На маргини, поред мањег броја преписа исправа налази се, на италијанском језику, кратак регест о садржају те исправе. Из садржаја овог рукописног зборника види се да, док су у Загребачком зборнику одлуке преписиване истим редоследом како се оне налазе у Понтификалу, овдје то није случај, преписивач је водио рачуна да преписе унесе хронолошки. Значај овог зборника јесте што садржи преписе исправа из Понтификала које су данас у потпуности нечитљиве или слабо читљиве због оштећења услед протока времена. Исправе су дате у пуном облику, не као у Загребачком. Ни у овом зборнику не може се препознати критеријум по којем је преписивач бирао исправе које ће унијети у Зборник. Степен оштећења исправа, намјерно учињеног, говори да је то учињено прије него што је овај зборник био настао. За овај рукопис у раду се користи израз *Зборник породице Сmekја*.

У Рукописном одјељењу Архива ХАЗУ налази се рукописни зборник *I d 54, Memorie sulle Bocche di Cattaro, concernenti il Culto*, који, осим других докумената из которске средњовјековне историје, садржи и преписе неких исправа од значаја за нашу тему, од раније већ познатих, а за које се каже да су учињени са оригиналних исправа које су биле у посједу Виченца Антуна Пасквалија. Њихов значај, осим што говори о великој преписивачкој делатности,

²² S. Vulović, *Popis narodnih Bok. Spisateljja i njihovih dijelâ*, Prvi program kotor. gimnaz. 1872-1873, Dubrovnik 1873, i Program kot. gimnaz. za šk. god. 1878-1879, Zadar 1879; P. Butoras, *Kulturna povijest grada Perasta*, Perast, 1999; A. Mažibradić, *Stara porodica Smekja iz Perasta i njeni posjedi*, *Boka* 31 (2011), 171-198; Н. Вуковић, *Књижевност Црне Горе од XII до XIX вијека: Аналисти, хроничари, биографи*, Подгорица 1996, 48. У наджупском архиву цркве Св. Николе у Перасту налазе се оригинални записи Трипа Сmekје (фонд XIII, III оставштина дон Срећка Вуловића, С 1-43, С 44-109.)

јесте што исправе садрже неке мање разлике у тексту, у односу на преписе у Понтификалу доносе, рекло би се, исправније облике појединих ријечи (имена), али без већег утицаја на основну садржину сваког појединачног акта.

Од немјерљивог значаја за науку је рукописни зборник, такође у Архиву ХАЗУ, *I d. 72, Memorie sulle Bocche di Cattaro, Leggi emanate sotto l' amministrazione propria*, који садржи преписе неколико веома оштећених исправа из Понтификала, углавном из шесте деценије XIII вијека. Практично, без овог преписа оне би се данас јако тешко могле користити у науци. Иако је данас присутно савремено издање исправа из Понтификала, приређено на основу фотографија учињених модерном техником које олакшавају читање намјерно оштећених дјелова исправа, ови преписи у разним зборницима, рекло би се, понекад нуде прихватљивија рјешења за нека оштећена мјеста у исправама, што је за очекивати јер су их чинили људи којима је дух простора и времена исправа у Понтификалу био ближи него данашњим истраживачима.

У рукописном одјељењу Архива ХАЗУ у Загребу (*IV a 52.*) налази се препис дјелова једног компилаторског ненасловљеног дјела које би се због своје структуре и начина излагања могао назвати хроником. О овом рукопису нешто више се може сазнати из текста на крају преписа гдје стоји да је он учињен 4. августа 1811, у Баошићима, Бока Которска, од стране Трипа Сmekје. Садржина овог преписа преузета је из једне рукописне књиге (*da un manoscritto*) која је почињала 1041. а завршавала се 1560. годином. Из текста се може закључити да је аутор и тог рукописа био знаменити Которанин гроф Антун Бизанти. По забиљешци у препису, књига је имала око 500 страна, тј. колико је било година између ове двије граничне године. Тај манускрипт имао је и одјељке писане другом руком који су у овом препису посебно означени.²³ Познато је да је Антун Бизанти оставио у рукопису своје, данас изгубљено, дјело *Cronologia di Cataro*, па би се са сигурношћу могло рећи да се овдје ради управо о том дјелу.²⁴

²³ IV a 52, 31.

²⁴ О Антуну Бизантију постоји обимна литература: Š. Ljubić, *Dizionario biografico degli uomini illustri della Dalmazia*, Већ 1856, 35; D. Saccamo: *Bisanti Antonio*, *Dizionario biografico degli Italiani*, 10. Roma 1968, 643–644; G. Brajković, M. Milošević: *Proza baroka XVII i XVIII vijeka u Boki Kotorskoj*, Titograd 1978.). Његов рад на пољу историје био би данас од непроцјењивог значаја да су сачувани неки од његових рукописа који су садржали исписе из далматинских и млетачких архива, од којих су се неки односили и на историју Котора (*De rebus Cathari sacris et profanis ex archivis Catharensibus et Venetis*).

Рукопис почиње (непотпуним) пописом епископа града Котора (*Catalogo de vescovi di Cattaro*) и навођењем (сјећањем) заштитника градских цркава (*Memoria de iuspatronati*). Поред списка цркава налазе се године које се односе на њихово освештавање. У наставку овог краћег манускрипта дају се наводи из историји Котора и његове околине и то из дјела попа Дукљанина, Мавра Орбина, Динка Заворовића, Јакова Лукаревића, Фердинанда Угхелија, Николе Хонијата, Томе Архиђакона, Јосипа Лучића Серафима Рација, Лудовика Цријевића Туберона и млетачких хроника, најчешће с прецизним навођењем одакле је наведени цитат преузет. За период од почетка 14. вијека у манускрипту у великој мјери присутни су наводи из Которског статута. Као посебан дио овог рукописа (под посебном пагинацијом) налази се *Prologus* (Увод) Грбаљског катастика из 1429. године, у којем стоји да је прва подјела те жупе извршена 1. октобра 1307. године.

Ово свакако неће бити једини преписи исправа из Понтификала. Познато је постојање још најмање једног рукописа који се налазио у посједу задарске породице Папафава. Није се могло ући у траг овом рукопису како би се његове исправе користиле за писање овог рада.

За проучавање средњовјековне которске историје, нарочито црквених прилика, значајно је у препису сачувано рукописно дјело *Storia delle Bocche di Cattaro di Francesco de Smeccchia* (Архив ХАЗУ I d. 64, I-VII), сачувано у препису. На почетку рукописа налази се општи преглед политичких дешавања која су се тичала Котора. Након тог уводног дијела аутор даје списак дјела и рукописа коришћених у писању (*Opera e manoscritti di individue delle Boche di Cattaro*) У наставку се износи историјат Которске епископије, тако што се о сваком которском епископу говори у посебном одјелку, почевши од Гримоалда. Осим тога што се у одјелцима о појединим епископима доносе изводи и помени неких которских исправа из XIII вијека, познатих из других рукописних зборника (акт о преносу главе Св. Трипуна из 1227. године), у манускрипту се доносе, у виду прилога, и преписи неких исправа значајних за нашу тему: уговор са Омишанима из 1167. године, препис повеље краља Радослава из 1250. године, препис повеље цара Душана Котору из 1351. године. Од немјерљивог је значаја то што се у њему налази попис епископа Котора са краја XII и из XIII вијека који се дјелимично

разликује од већ познатих података о тој теми и доприноси рјешавању неких питања из историје Которске епископије и њених старјешина. Осим ових рукописа у раду су у мањој мјери коришћени и дјелови неких других рукописа, као што је онај из НСК у Загребу *R 3968, Catharensia, Spisi i listine, fasc. 3 (Nomina cancellariorum communis Cathari 1247-1705)*.

Након Данијела Фарлатија и Јакоба Колетија, који су у *Illyricum sacrum* донијели неке најраније которске исправе, објављивање појединачних извора који се тичу которске историје у XII и XIII вијеку чинио је Урбано Рафаели. Он је средином XIX вијека, у часопису *Gazzetta di Zara*, писао краће осврте о которској историји, у којима је доносио садржину неких которских докумената почевши од Андреацијевог натписа, укључујући и исправу епископа Гримоалда.²⁵ Ова његова дјелатност била је претеча оног што ће услиједити наредних деценија, када се приступило даљем објављивању исправа из Понтификала и других докумената који се тичу которске историје из XII и XIII вијека.

Поред Понтификала, Которски статут, основни правни акт који се тичао уређења которске комуне у средњем вијеку спада међу значајне изворе за писање овог рада. Штампано издање из 1616. године представља верзију која садржи прописе о уређењу комуне и норме из XIV и XV вијека. Када се упореди садржај неких одлука које се налазе у Понтификалу и одговарајућих одредби Статута види се да су приликом нормирања статутарних одлука и прописа често, као узор, коришћене раније законске норме. Такође, иако нема помена о њиховом постојању у ранијем периоду за неке одредбе се индиректно може казати да су постојале и прије, да воде поријекло из првобитне редакције Статута, учињене најкасније почетком XIV вијека. Приликом анализе неких питања биле су драгоцене одредбе рукописног примјерка Статута који се налази у Венецији, а који је коришћен преко исписа начињених од стране Константина Јиречека, које је у *Законским споменицима* приредио Стојан Новаковић. Нажалост, за писање рада није било могућности да се користи цјелокупан рукопис млетачког примјерка Статута што би у великој мјери помогло у аргументацији и изношењу закључака, нарочито у дијелу који се тичао органа власти у комуни и њихове надлежности. Такође, за писање је коришћен дио тзв Загребачког рукописа

²⁵ *Gazzetta di Zara*, № 51 (1844), 286; № 14 (1845), 67, *Zara*.

Статута Котора који се чува у НСК у Загребу, поглавља која представљају одлуке донешене за вријеме тзв Которске самовладе.²⁶

У примарну архивску грађу за проучавање которске привредне историје овог периода и трговачких веза са Дубровником могу се сврстати и најстарије сачуване серије дубровачке архивске грађе из последњих деценија XIII и самог почетка XIV вијека коју су објавили Г. Чremoшник и Ј. Лучић. Оне се односе на разноврсне привредне везе Котора и Дубровника које се нијесу ограничавале на међусобне односе у Приморју, већ су се више тицале разгранате трговине са залеђем.²⁷ Дио ове групе извора, представљају окрњени инсерти у нотарским исправама које се односе на правне послове вршене у ранијем периоду, поменуте у тим изводима. Неки од њих потичу и из првих деценија XIII вијека. Такви изводи јесу прије свега значајан доказ потврде постојања нотарске канцеларије и развијености трговачких послова у периоду оскудним таквим изворима.²⁸

Посебну категорију чине документи којима се регулишу односи Котора са сусједним комунама и државама. Ту се ради о уговорима које је Котор, у неколико наврата током овог периода (крај XII - XIII вијек) склапао са Дубровником, као и уговор са Омишанима. У ову категорију извора могу се убројати и привилегије римско-њемачке царице Констанце са краја XII вијека.²⁹ За проучавање црквених прилика од значаја су папска документа и одлуке Латеранских сабора.³⁰

За проучавање политичких и привредних односа Котора и Дубровника у овом периоду битне податке пружају дјела дубровачких анализата, Једно такво компилаторско дјело, које се дотиче Котора, састављено на основу других историјских списа јесте дјело Дубровчанина Мавра Орбина. Догађаји који се тичу Котора у овом периоду изнешени су у оквиру излагања о Немањићима, Босни, Хрватској. Знатан број извора које је он користио за своје казивање

²⁶НСК Загреб, Збирка ријеткости, R 4074, *Statutum civitatis Cathari*.

²⁷ Г. Чremoшник, *Списи 1278-1301*, *Spisi I*; Ј. Лучић, *Spisi II, III, IV*.

²⁸ Чremoшник Г., *Неколико дубровачких листина из XII и XIII stoljeća*, GZM 43 (1931) 25-54.

²⁹ *Codice diplomatico Barese I*, ed. G. B. Nitto de Rosi, F. Nitti di Vito, Bari 1897; *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae II, V, VI*, ed. T. Smičiklas, Zagreb 1904, 1907, 1908; Ј. Радонић, *Дубровачка акта и повеље I/1*, СКА, Београд 1934.

³⁰ *Bullarium ordinis FF praedicatorum I, aa 1215-1280*, ed. F. T. Ripolli, Romae 1729; *Mansi XXII, Venetiis MDCCLXXVIII*; *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia I*, ed. A. Theiner, Romae 1859; *Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam illustrantia I*, ed. A. Theiner, Romae 1863; *Codex iuris canonici*, Roma 1918; *Consilium Lateranense IV, a. 1215*, Romae MMVII.

идентификовао је Сима Ћирковић.³¹ Осим Орбина значајни подаци налазе се и код других дубровачких анализата тог периода, Јунија Растића, Николе Рањине, Динка Заворовића.³²

Вишеструк је значај за которску друштвену историју овог периода и садржина најстаријег сачуваног Грбљског катастика, који се данас налази у Задру. Он садржи податке о најстаријој подјели Грбља учињеној 1307. године.³³ Допуњавањем подацима из других извора он је добра основа за утврђивање которских родова и родбинских веза которског становништва, прије свега племства, на размеђу XIII и XIV вијека. Такође, у њему су, уз поједине личности којима су додијељени земљишни посједи наведене и њихове дјелатности чиме се добијају подаци о неким занатским активностима присутним у комуни на размеђу двају вјекова.

Иако се односе на XIV вијек, веома се драгоцјени канцеларијски списи которских нотара из прве половине тог вијека које је у двије књиге публиковао Антун Мајер.³⁴ Они често представљају потврду постојања неке појаве у комуни и у ранијем периоду.

Према средњовјековним документима који се односе на Бари у Јужној Италији, публикованим у едицији *Codice Diplomatico Barese*, као изворима за проучавање зетског Котора, у дијелу научне јавности постоји резервисано мишљење да се ти извори и не односе на зетски Котор, него на неко мјесто (или више њих) које се налази у јужној Италији.³⁵ Такав став према овим изворима примијењен је и у овој тези, пошто се, осим донекле сличног облика имена, није могла успоставити нека друга веза са зетским Котором.

³¹ *Il regno de gli Slavi hoggi corrottamente detti Schiavoni Historia di don Mavro Orbin*, Pesaro M.DCI; М, Орбин, *Краљевство Словена*, Београд 1968. (Даје се само превод од 242 стр. оригинала, превод З. Шундрица, коментари С. Ћирковић).

³² *Historia Dalmatina di Domenico Zavoreo, Nobile di Sibenico 1603*, ZKZ Zadar, ms 780; J. Restii, *Chronica Ragusina (ab origine urbis usque ad annum 1451) item Joannis Gundulae (1451-1484)* ed. Sp. Nodilo, JAZU, Zagreb 1893; *Annali di Ragusa del magnifico ms. Nicolo di Ragnina*, ur. S. Nodilo, Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium vol. 24. JAZU, Zagreb 1883.

³³ ZKZ, ms. 820, *Catasticum novum partis superioris et inferiores zuppe de Gerbili*; М. Nezirović, *Da li je jedan rukopis iz Zadra iz 1429. godine izvor katastika Liber Legitimationum župe Grbalj*, Radovi FF u Sarajevu, sv. 12 (2002) 209 – 223; М. Маловић Ђукић, *Котор и подела Грбља у средњем веку*, Просторно планирање у југоисточној Европи (до другог светског рата), Београд 2011, 285 – 304.

³⁴ A. Mayer, *Monumenta Catharensia I, II*, Zagreb 1951, Kotor 1981.

³⁵ F. Sforca, *Bari e Kotor*, Bari 1975. 6-10.

Негативан односно резервисан однос према преписима повеља којима се, на основу ранијих исправа, потврђују земљишни посједи у доба краља Радослава (1230, 1250. год.) не смије утицати да се оне у потпуности одбаце као извор за проучавање неких питања которске историје овог периода.³⁶ Шта више, пошто су преписи Радослављеве повеље комплементарни с подацима из исправа у Понтификалу, ствара се реална основа за изношење прихватљивих тврдњи да су се у основи тих докумената налазили акти којима би се, у суштини, могло поклонити повјерење.

Од грађа ћирилске провенијенције за писање рада коришћена су житија српских владара, одређени број црквених повеља у разним издањима.³⁷ Проучавање правног система комуне нужно је подразумијевало коришћење Душановог законика, као компаративног материјала за поједине сфере права.³⁸

Пошто се рад на дисертацији заснива и на компаративној анализи формирања и изградње правних система комуналних уређења других јадранских комуна, за нека питања правног система коришћена су рјешења Венеције, укључујући и њен статут из 1242. године.³⁹ Корићен је и статут града Кјође, као свједочанство о привредним везама.⁴⁰ Поред венецијанског, нужно је било коришћење правних норми-комуналних статута који су се односили на уређење градских комуна на источнојадранској обали. Ту се прије свега ради о статутима Корчуле и Дубровника који су хронолошки и географски били најближи Котору и имали утицај на његов правни систем у овом периоду.⁴¹ У зависности од теме, неопходно је било користити поједине правне норме из Статута и других комуна

³⁶ *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae III, IV*, ed. T Smičiklas, Zagreb 1905, 1906.

³⁷ Доментијан, *Животи Светога Саве и Светога Симеона*, превео др. Лазар Мирковић, са предговором др. Владимира Ћоровића, Београд 1938; *Житије Симеона Немање од Ст. Првовенчаног*, изд. В. Ћоровић, Светосавски зборник II, Београд 1938; С. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 1912; *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника*, књига I, 1186-1321, приредили Владимир Мошин, Сима Ћирковић, Душан Синдик, Београд 2011; Н. Порчић, *Документи српских средњовековних владара у дубровачким збиркама: доба Немањића*, Београд 2017.

³⁸ Најновије издање: *Душанов законик*, изд. Ђ. Бубало, Београд 2010.

³⁹ *Gli statuti veneziani di Jacopo Tiepolo del 1242 e le loro glosse*, ed. R. Cessi, Venice 1938.

⁴⁰ *Statuti e Capitolari di Chioggia del 1272-1279*, Corpus statutario delle Venezie, Vicenza 1993.

⁴¹ *Liber statutorum civitatis Ragusii, compositus anno 1272*, на основу критичког изданја латинског текста В. Bogišićа и К. Jirečeka, приредили Šoljić A., Šundrica Z., Veselić I., uvodna studija Lonza N., Dubrovnik 2002; *Statuta et leges civitatis et insulae Curzulae (1214-1558)*, ed. J. J. Hanel, Zagrabiae 1877.

јужне и средње Далмације, које се могу довести у везу са которским правним системом.⁴²

Посебну групу извора чинили су Статути Будве и Скадра. Иако њихове најстарије одредбе потичу из доцнијег периода (средина XIV вијека) они су значајни као поређење и анализу неких правних рјешења и уочавања нивоа њихове и которске аутономије у оквиру српске државе. Те двије комуне имале су мањи степен аутономије у односу на Котор и често су садржале котово идентична правна рјешења за поједина питања.⁴³

1. 2. *Литература*

Није увијек лако повући границу између извора који говоре о которској историји у средњем вијеку и литературе. Многи извори данас су познати и њихова садржина дјелимично сачувана захваљујући томе што су нововјековни писци и хроничари били у прилици да их користе, да би неки од њих, од тог времена, били уништени или се налазе негдје похрањени, далеко од очију науке. У таквим дјелима треба тражити почетке приказивања шире, не само которске, средњовјековне историје.

Може се са правом рећи да права прекретница у проучавању средњовјековне историје Котора почиње са плановима око писања велике црквене историје Балкана почетком 18. вијека. У оквиру сакупљања грађе за тај монументални пројекат, који ће временом добити назив *Ilyricum sacrum*, утемељивач ове идеје Филип Ричепути са сарадницима, као и његови наследници Даниел Фарлати и Јакопо Колети сакупиће огромну грађу. У циљу прикупљања грађе за то дјело Филип Ричепути је са Пацификом Бицом у току 1720. године обишао далматинске градове и у њима проналазио материјал за ово дјело, при чему му је велику помоћ пружио Которанин Антун Бизанти. Тада је прикупљена грађа и из Которских архива и направљени њени преписи. По ријечима самог Ричепутија нарочито је бројна била грађа која се чувала у ризници катедрале Св.

⁴² *Statuta et leges civitatis Spalati*, ed. J.J. Hanel. Zagrabiae 1878; *Statuta Iadertina cum omnibus reformationibus usque ad annum MDLXIII, Zadarski statut sa svim reformacijama odnosno novim uredbama donesenim do godine 1563*, Iadere 1997.

⁴³ *Statuta et leges civitatis Buduae, civitatis Scardone, et civitatis et insule Lesinae, opera prof. S. Ljubić*, Zagrabiae 1882-3; *Statuta di Scutari, della prima metà del secolo XIV con la addizioni fino al 1469*, Roma 2002.

Трипуна.⁴⁴ Као резултат тог рада настало је неколико рукописа са грађом која се односи на простор Котора и шире. У дјелимично сачуваним пописима грађе која је била коришћена за писање дјела налази се и она која је садржала преписе извора за которску историју. Тако у изгубљеном задарском каталогу рукописа Ричепутијеве «Илирске библиотеке» налазио се рукопис под редним бројем 218. *De rebus Cathari sacris et profanis ex archivis Catharensibus et Venetis. In 4°.*⁴⁵ У једном рукопису библиотеке Археолошког музеја у Сплиту налази се препис каталога који садржи 150 наслова од којих су неки садржали грађу која се односила на Котор: кодекс № 2 *Selecta fragmenta. Pontificalia ex archivis venetis collectore viro clarissimo Antonio comite de Bizantis Dalmata Catharensis. In fol. Pag. 483;* № 16. *Episcopi Catherini et Budvenses. Acta S. Triphonis Martyris Catharinorum patroni. Annales Slavorum. Archiepiscopi Antibarini. Sancti episcopi monachi ecclesiae Graeco-Rasciane. Ex archivis urbis Cathari et finitimorum locorum. In fol. Pag. 400.*⁴⁶ Сам Фарлати на више мјеста директно помиње которска документа (*tabula catarensis*). Данас ово дјело има изворну вриједност, јер садржи фрагменте неких извора који су изгубљени. Готово највећи број исправа које се тичу Котора у овом периоду, из Фарлатија су преузели и публиковали Т. Смичиклас и И. Кукуљевић.⁴⁷ Слична је ситуација и са Фламинијем Корнелијем и његовим дјелом о Котору.

Друга половина XIX вијека јесте период када почиње интензивније бављење которском средњовјековном историјом. Которском историјом бавио се и познати историчар Јосип Ђелчић (*Giuseppe Gelcich*) У свом најважнијем дјелу које се тиче средњовјековног Котора, на основу тада доступних извора даје један преглед которске историје од најстаријих времена до 1492. године.⁴⁸ И у другим његовим радовима има веома значајних података о Котору, као што је онај о помену млетачког кнеза са почетка XIII вијека.⁴⁹ Може се уочити да је он користио неке

⁴⁴ M. Vanino, *Illyricum sacrum i Filip Riceputi*, 267-275.

⁴⁵ V. Brunelli, *Le fonti dell' Illyrico Sacro*, Cronaca Dalmatica 1 (1888).

⁴⁶ H. Morović, *Bilješke uz katalog Riceputijeve „Ilirske biblioteke“*, 37, 38, 43.

⁴⁷ I. Kukuljević, *Regesta, documentorum Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae: saeculi XIII, Zagrebiae* 1896; *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae II-VII*, ed. T. Smičiklas, Zagrebiae 1904-1909.

⁴⁸ G. Gelcich, *Memoriae storiche sulle bocche di Cattaro*, Zara 1880.

⁴⁹ G. Gelcich, *La Zedda e la dinastia dei Balšidi-studi storici documentati*, Spalato 1899.

изворе који су неки нама данас непознати, што даје нарочит значај његовом раду.⁵⁰

Нова етапа у проучавању средњовјековне историје средишњег Балкана почиње са интензивнијим коришћењем архивске грађе из дубровачког и других архива из ширег региона. На основу тада доступне грађе, Константин Јиречек у својој *Историји Срба I, II* покренуо је нека питања и теме из которске средњовјековне историје, први значајније осветљујући трговачке везе јадранског приморја и његовог залеђа. Он је први систематизовао податке о племству средњовјековних источнојадранских комуна, укључујући и которско.⁵¹ Јиречеково занимање за средњовјековну которску историју види се и из обима исписа грађе из которског архива који се чува у његовој заоставштини у Софији.⁵²

Нову епоху у проучавању прошлости града Котора и читаве Боке представља систематско вишедеценијско истраживање которске архивске грађе које је обавио Иво Стјепчевић и радови који су настали као резултат тих истраживања (*Katedrala Sv. Tripuna u Kotoru, Prevlaka, Kotor i Grbalj, Lastva, Kotorско propelo, Vođa po Kotoru*).⁵³ Међуратном периоду припада активност Грегора Чремошника који се, поред публиковања грађе, кроз своје радове дотицао и которске историје.⁵⁴

Заснована на дијелу тада доступних извора, монографија Илије Синдика о Котору, још увијек представља најкомлетнију студију о уређењу средњовјековног Котора.⁵⁵ Изворна грађа која му је била на располагању није пружала ширу основу за исцрпније излагање о уређењу Котора у XII и XIII вијеку. Резултати до којих је он дошао допуњени су закључцима које је изнио Антун Мариновић.⁵⁶

⁵⁰ Т. К. Поповић, *Професор Јосип Ђелчић*, Записи I, 6 (1927) 350-352; *ЕСИ*, Јосип Јелчић, 328, 329 (Ђ. Бубало).

⁵¹ *Историја Срба I, II*, Београд 1981²; *Романи у градовима Далмације*, Зборник Константина Јиречека II, Београд 1962.

⁵² БАН, Научен Архив, Фонд „Константин Иречек“ фонд. 3 К, 1092.

⁵³ Ови радови Ива Стјепчевића прештампани су у студији: *Архивска истраживања Воке Которске*, Пераст 2003.

⁵⁴ Г. Џремошник, *Наша трговачка друштва у средњем веку*, GZM 36 (1924) 68-81; *Увозна трговина Србије 1282. и 1283. године*, Споменик СКА LXII (1925) 61-71; *Развој српског новчарства до краља Милутина*, Београд 1933; *Vinogradarstvo i vino u Dalmaciji srednjeg vijeka*, GZM 45 (1933) 15-38.

⁵⁵ И. Синдик, *Комунално уређење Котора од XII до краја XV столећа*, Београд 1950.

⁵⁶ А. Мариновић, *Razvitak vlasti u srednjovjekovnom Kotoru*, HZ X (1957) 83-110.

Закључци ове двојице научника о организацији власти могу се у знатној мјери допунити анализом данас познатих и доступних извора.

Послератни период проучавања средњовјековне которске историје обиљежио је научни рад Риста Ковијанића⁵⁷, Славка Мијушковића⁵⁸, Милоша Милошевића.⁵⁹ Њихови бројни радови садрже одјељке из политичког, друштвеног и културног живота Котора у XIII вијеку Доста драгоцјених информација о Которанима и њиховој привредној дјелатности у овом периоду (нарочито крајем XIII вијека) може се наћи у монографији Руже Ћук о односима између Србије и Венеције.⁶⁰

Питању средњовјековног которског новца пажњу су посвећивали Сергеј Димитријевић⁶¹, Вујадин Иванишевић⁶², а нарочито Милице Крижанац⁶³ и Марине Одак Михаиловић.⁶⁴

Синтезе писане након Другог свјетског рата (*Историја народа Југославије, Историја српског народа*) садрже мање одјељке који се односе на историју Котора у средњем вијеку. Дјелови *Историје Црне Горе* које се односе на прилике у Котору, не садрже исцрпан и континуиран преглед развоја унутрашњих органа

⁵⁷ Бројни су радови Риста Ковијанића који се тичу которске средњовјековне историје, наводимо најважније: Р. Ковијанић, И. Стјепчевић, *Културни живот старог Котора I*, Цетиње 1957; Р. Ковијанић, *Апотека Котора у доба Немањића*, Српски архив за целокупно лекарство LXXXVI 2 (1958), 1-5; *Которски златари прве половине XIV вијека*, Гласник етнографског музеја на Цетињу I, Цетиње 1961, 23-42; *Вита Которанин, неимар Дечана*, Београд 1962; *Ко су Обрад Десиславин и фра Вита*, ИЗ XIX 1 (1962) 103-114.

⁵⁸ С. Мијушковић, *Одредбе о поморству у Которском статуту*, ГПМ 6 (1957) 175-180; *Братовићина которских помораца као депозит норми обичајног права*. Обичајно право и самоуправе на Балкану и суседним земљама, Београд 1974, 301-320; *Которска морнарица*, Подгорица, 1994.

⁵⁹ М. Милошевић, *Прилози за историју заната у Котору*, ИЗ 1-2 (1956) 78-104; *Бокељски једрењаџи грађени у Котору и Перасту у периоду од 1397. до 1455. године*, ГПМ IX (1960) 7-17.

⁶⁰ Р. Ћук, *Србија и Венеција у XIII и XIV веку*, Београд 1986.

⁶¹ С. Димитријевић, *Српски средњовековни бакарни новац*, ИЧ 8 (1959) 27-45; *Оставе које садрже српски средњовековни новац из периода до 1371. године*, Споменик САНУ ССХХII, Одељење друштвених наука, 1981, 1-59; *Датирање бакарних новчаних врста средњовековних градова*, Новац српских средњовековних владара, Београд 2006, 311-326.

⁶² В. Иванишевић, *Новчарство средњовековне Србије*, Београд 2001.

⁶³ М. Križanac, *Novac iz Katedrale Sv. Tripuna u Kotoru (istraživanja 1987-1989)*, 1200 godina od prenosa moštiju Sv. Tripuna, Kotor, 2010, 271-301; *Vizantijski novac iz katedrale Svetog Tripuna u Kotoru (Istraživanja 1987-1999)*, Бока 35 (2015) 199-222; *Nalazi novca iz crkava Sv. Ane i Sv. Mihaila u Kotoru (1982-2000)*, Бока 37 (2017) 55-86.

⁶⁴ М. Одак Михаиловић, *На понос града: представе градске тврђаве на новцу Котора, Улицња, Свача, Скадра и Дриваста*, ИЗ 3-4 (2014), 161-181; *Иконографија и симболика представа на српском средњовековном новцу*, докторска дисертација ФФ, Београд 2015; *Представа Св. Трифуна на новцу средњовековне комуне Котора у саставу државе Немањића*, Бока 36 (2016) 23-41.

власти и њихових надлежности у овом периоду.⁶⁵ У радовима који се баве уређењем которске комуне примјетно је одсуство знатнијег поређења которског уређења са уређењем осталих далматинских комуна и препознавање неких заједничких црта њиховог развика. Као да се уређење которске комуне настојало приказати независно од уређења других далматинских градова.

Расправљајући о појединим темама из зетске историје са краја XII и почетка XIII вијека значајан допринос освјетљавању неких догађаја који се тичу которске историје дао је Ђорђе Бубало.⁶⁶ Такође, аутор ове дисертације је у неколико радова актуелизовао нека друштвена и привредна питања чији су резултати унијети у ову тезу.⁶⁷

Приказ друштвено-политичких односа у Котору током XIII и XIV вијека изложен је у докторској дисертацији Марице Маловић Ђукић.⁶⁸ Друштвеној историји овог града у XIV вијеку, на првом мјесту проучавању појединих которских породица, посвећени су бројни радови из њеног научног опуса. Значајан допринос проучавању правне прошлости Котора у XIV вијеку дала је Невенка Богојевић Глушчевић. Њени бројни радови односе се на питање власничких права и имовине у Котору и његовом дистрикту, наследном праву, кривичном праву, поморском праву, нотаријату, написани на основу Статута Котора, објављене и необјављене архивске грађе которских канцелара.⁶⁹ Питању

⁶⁵ *Историја народа Југославије I*, Београд–Загреб–Љубљана 1953 (група аутора); *Историја Црне Горе I,II/1, II/2*, Титоград 1967, 1970 (група аутора); *Историја српског народа I*, Београд 1980 (група аутора).

⁶⁶ Ђ. Бубало, *Да ли су краљ Стефан Првовенчани и његов син Радослав били савладари?* ЗРВИ XLVI (2009) 201-229; *Титуле Вукана Немањића и традиција Дукљанског краљевства*, Ђурђеви Ступови и Будимљанска епархија, Беране–Београд 2011, 79–94.

⁶⁷ М. Гоговић, *Котор на размеђу XII и XIII вијека*. Рад је проистекао из реферата *«Котор на размеђу XII и XIII вијека»*, саопштеног на међународном научном скупу „Владар, монах и светитељ: Стефан Немања – преподобни Симеон Мироточиви и српска историја и култура (1113–1216)“ (Београд, Студеница, Подгорица, Никшић 22-26 октобар 2014.) 1-19. Рад је у штампи; *Prilog proučavanju stočarstva u srednjovjekovnom Kotoru*, *Zbornik radova sa Naučnog skupa Sustainable development of mountain areas: Experiences, challenges and perspectives*, Žabljak, 14-16. septembar 2016, 1-9. Rad je u štampi.

⁶⁸ М. Маловић Ђукић, *Котор у XIII и XIV вијеку*, докторска дисертација, УБ „Светозар Марковић“, М RD 12693; *Которски властелин Тома Павла Тома*, ИЧ 48 (2001), 59-72; *Поклад жупана Десе*, Зборник радова са научног скупа „Краљ Владислав и Србија XIII века“, 15-16. новембар 2000., Београд 2003, 31-39; *Которски кумерак солски у средњем веку*, ЗРВИ 41 (2004) 453-468.

⁶⁹ Научни опус ове ауторске који се тиче Котора је изузетно обиман, оvdје наводимо најважније радове: Н. Богојевић Глушчевић, *Својински односи у Котору у XIV вијеку*, Никшић 1992; *Уговор о купопродаји у Котору у XIV вијеку*, Подгорица 1997; *NEGOTIUM и INSTRUMENTUM у градовима на јадранској обали у XIV вијеку*, ИЗ 1-2 (1998) 115-126; *Sredstva obezbjeđenja izvršenja ugovornih obligacija u Kotoru u XIV vijeku*, *Iz pravne prošlosti Kotorа, Podgorica*

положаја жене и мираза посвећени су радови Ленке Блехове Челебић⁷⁰ и Новака Никезића.⁷¹

Которска епископија и вјерске прилике на источној обали Јадрана биле су предмет ширег интересовања, и то не само историчара.. Још од Данијела Фарлатија, Фламинија Корнелија траје интересовање за црквену организацију и вјерски елеменат на том простору. Црквене прилике су најчешће приказиване у оквиру монументалних дјела која су обрађивала црквене живот на ширем простору Балкана. И у готово свим значајнијим дјелима о Котору знатна пажња посвећена је црквеним приликама у Котору и његовом дистрикту. Ту треба истаћи већ поменуто радове Иве Стјепчевића Најновије дјело о црквеним приликама у Боки, засновано у великој мјери на необјављеној архивској грађи, јесте рад Ленке Блехове Челебић – *Hrišćanstvo u Boki 1200-1500*. О појединим темама значајним за црквена дешавања у овом периоду могу се користити радови Катарине Митровић.⁷² За сагледавање општих црквених прилика на зетско – далматинском подручју у овом периоду нарочито је значајно дјело Иване Равић.⁷³

Политичко-црквеним темама на источној обали Јадрана и разноврсним везама између двије обале бавили су се и италијански научни посленици. Међу радовима које се баве наведеном темом издваја се већ поменута студија Феделе Сфорце - *Vari e Kotor*. Политичка дешавања која су се одвијала у јадранским областима нашла су своје мјесто у већим студијама које су се бавиле историјом ширег подручја овог дијела Европе и Медитерана. Котор и његова историја јесу предмет истраживања и руских историчара. Тако је О. Марков у свом раду

1999, 115-136; *Podaci o obligacionom pravu u kotorskim izvorima iz XIV vijeka*, Iz pravne prošlosti Kotora, Podgorica 1999, 85-94; *Кривична дјела према одредбама средњовјековног которског Статута*, Бока 26 (2006) 101-113; *Notari i pravna praksa u istočnojadranskim medievalnim kotinama*, Zbornik PF, 35 (2006), 65-79; *Поријекло и установљење нотарске службе у средњовјековним источнојадранским градовима*, Бока 27 (2007) 7-15.

⁷⁰ L. Blehova Čelebić, *Žene srednjovjekovnog Kotora*, Podgorica 2002.

⁷¹ Н. Никезић, *Мираз у которском праву у првој половини 14. вијека*, ИЗ 1 (1995) 1-47.

⁷² К. Митровић, *Култ светог Трифуна у средњовековном Котору*, Древнохришћанско и светосавско наслеђе у Црној Гори, Зборник радова са научног скупа одржаног у манастиру Михаљска Превлака 17. јануара 2010, Београд-Цетиње 2010, 236-277; *Католичка парохија у Брскову*, МЗ 9 (2012), 25-34; *Сукоб барског архиепископа и которског епископа око јурисдикције над католичким парохијама у средњовековној Србији*, Споменица Академика Симе Ћирковића, Београд 2011, 289-305.

⁷³ И Коматина, *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*, Београд 2016.

посветио пажњу изворима которског Статута.⁷⁴ Готово непримијеђено, међу научним круговима који су се на балканским просторима бавили историјом Котора у средњем вијеку, прошла је студија руске историчарке Људмиле Шаферове о средњовјековном Котору. Мада писан са позиција совјетске историографије у којем је акценат на приказивању социјалних аспеката комуне, овај рад доноси доста значајних констатација и правце будућих истраживања о овој теми. О средњовјековном Котору ова ауторка писала је и у још неким радовима.⁷⁵

Писање рада који својом тематиком задире у шири географски и тематски простор подразумијева коришћење литературе која се не односи само на которске, односно зетске прилике. За писање овог рада било је нужно користити литературу која се односи на остале источнојадранске комуне у овом периоду. У питању је литература која се тиче настанка и изградње њиховог комуналног уређења, нотаријата, судског уређења, облигационих односа, наследног права, као и она која се тиче привредних активности. Ту је првенствено ријеч о радовима Лудвига Штендорфа⁷⁶, Антуна Цвитанића⁷⁷, Јосипа Лучића⁷⁸, Винка Форетића⁷⁹, Луја Маргетића.⁸⁰ Анализе и закључци њихових радова јесу од огромне важности за проучавање ове теме.

⁷⁴ О. О. Марков, *Статут гор. Котора (Опыт изследованья его истории и источников)*, Записки Русскаго научнаго Института в Белграде, I (1930), 119-162.

⁷⁵ Л. А. Шаферова, *Котор, XII начала XV веков, Социально-экономические отношения южнодалматинского город*, Красноярск 1990; *Ранний далматинский город*, Проблемы социальной истории и культуры средних веков и раннего нового времени, Вып. 3 (2001) 164-183; *Брсково-первый горнорудный центр Сербии*, Города сербского средневекового государства (XII - первая половина XV вв.), Красноярск 2002, 49-88.

⁷⁶ L. Steindorff, *Die dalmatinschen Städte im 12. Jahrhundert, studien zu ihrer politischen stellung und gesellschaftlichen entwicklung*, Böhlau Verlag, Köln –Wien 1984; *Stari svijet i novo doba. O formiranju komune na istočnoj obali Jadrana*, Starohrvatska prosvjeta 16 (1986) 141-152.

⁷⁷ A. Cvitanić, *Pravno uređenje Splitske komune po Statutu iz 1312*, Split 1964; *Susret pravnih kultura u Korčulanskom Statutu i njegova povijesna vrijednost*, Zbornik radova znanstvenog skupa Statut grada i otoka Korčule iz 1214. godine održanog 28. i 29. travnja 1988. u Korčuli, Blatu i Veloj Luci, Zagreb – Samobor 1989, 23-45.

⁷⁸ J. Lučić, *Pomorsko – trgovački odnosi Dubrovnika i Kотора u XIII stoljeću*, PZ 6 (1968), 417-454; *Pomorsko-trgovačke veze Dubrovnika s gradovima zetskog i dračkog primorja u XIII stoljeću*, PZ 7 (1969), 829-858.

⁷⁹ V. Foretić, *Otok Korčula u srednjem vijeku do g. 1420*, Zagreb 1940; *Nekoliko pogleda na pomorsku trgovinu u Dubrovniku u srednjem vijeku*, Dubrovačko pomorstvo. Zbornik u spomen sto godina Nautičke škole u Dubrovniku, Dubrovnik 1952, 117-163; *Povijest Dubrovnika do 1808. god. I*, Zagreb, 1980.

⁸⁰ L. Margetić, *Funkcija i porijeklo službe egzaminatora u srednjovjekovnim komunama Hrvatskog primorja i Dalmacije*, Starine JAZU 55 (1971) 192-211; *Pravo prvokupa i otkupa u srednjovjekovnoj Istri*, Vjesnik Historijskog arhiva Rijeke i Pazina XVI (1971) 169-212; *O starom*

2. ПРЕГЛЕД ПОЛИТИЧКИХ ДОГАЂАЈА

По досељавању на Балкан, почетком VII вијека, словенски народи су стизали до Јадранског мора, нападајући и градове на његовој обали. У дјелу византијског цара Константина Порфирогенита *De administrando imperio*, који говори о тим догађајима, налази се неколико помена Котора. Говорећи о нападима Словена који су услиједили са почетка VII вијека он каже да се дио романског становништва том приликом, поред других далматинских градова, склонио и у Котор (*τά Δεκάτερα*).⁸¹

Веома значајан догађај за Котор, његов вјерски и културни идентитет, одиграо се почетком IX вијека када је которски властелин Андреације Сараценис 809. године откупио мошти Св. Трипуна, донио их у Котор и саградио цркву, посветивши је овом светитељу који је постао патрон овог града.⁸² Постојање ове личности потврђује откриће надгробног натписа на којем стоји да је ту сахрањен Андреације Сараценис.⁸³

Напади Словена нијесу били једина опасност са којом се у то вријеме суочавао Котор. У дјелу Константина Порфирогенита, у оквиру приказивања напада Сарацена на источнојадранску обалу који се десио 841 (867?). године стоји да су Арабљани заузели „доњи Котор“, под којим се подразумијевао средњовјековни Котор, који се простирао у алувијалној равни ријеке Шкурде. Таква формулација претпостављала је постојање и „горњег Котора“ који се налазио на брду Св. Иван.⁸⁴

Политичке творевине које се поступно формирају из првих словенских племенских савеза настојале су да се изграде као самостални политички елементи

hrvatskom nasljednom pravu descendenata, HZ XXV-XXVI (1972-72) 273-279; *Bizantsko bračno imovinsko pravo u svijetlu novele XX Lava Mudrog (S osobitim obzirom na razvoj bračnoga imovinskog prava u srednjovjekovnim dalmatinskim gradskim općinama)*, ЗРВИ XVIII (1978), 19-50; *Srednjovjekovno hrvatsko pravo, Stvarna prava*, Zagreb, Rijeka, Čakovec 1983.

⁸¹ ВИИИИ II, 13 (Б. Ферјанчић).

⁸² D. Farlati, *Illiricum sacrum* VI, 425; G. Gelcich, *Storia documentata della Marinerezza Bochese*, Ragusa 1889, 79; I. Stjepčević, *Katedrala*, 15, 16; И. Стевовић, *Котор у раном средњем веку: ауторитет традиције или маглине историје*, Зборник МСЛУ, 45 (2017) 55-70.

⁸³ G. Gelcich, *Memoriae storiche*, 43; T. G. Jackson, *The Dalmatia, the Quarnero and the Istria*, III, Oxford 1887, 74, Б. Шекуларац, *Трагови прошлости*, 23, 24; I. Stjepčević, *Voda po Kotoru*, 371; I. Stjepčević, *Katedrala*, 15.

⁸⁴ ВИИИИ II, 17, (Б. Ферјанчић); I. D. Lalošević, *Fortifikaciona arhitektura*, 56.

на поједином дијелу балканског простора. Најстарија српска држава која је постојала током IX и X вијека за свој опстанак морала је да се бори са сусједном Бугарском, чији ју је владар Симеон покорио 924. године.⁸⁵ Ипак, превласт Византије на знатном дијелу Балкана након тога није дуго трајала. Већ 976. године избија устанак под вођством Самуила. У вријеме његове експанзије Дукљом је управљао кнез Владимир, који је морао признао власт бугарског цара.⁸⁶ Током похода у Дукљу, Самуило је 998. године, спалио и Котор, продријевши на запад све до Задра.⁸⁷

Дукљанским владарима припадао је поменути кнез Владимир који је њоме управљао крајем X и почетком XI вијека. Сматра се да међу наследнике кнеза Владимира, који су управљали Дукљом, био је и Стефан Војислав. Он је први пут побунио против Византије након априла 1034. године. Та његова побуна угушена је прије краја августа 1036. године. Крајем 1037. године, односно почетком 1038. године диже нови устанак. Двије године касније (1040.) потукао је и војску коју је против њега упутио цар Михаило IV, као и код Бара 1042. године другу војску коју је упутио Константин XI Мономах.⁸⁸ Војислава је прије 1055. године наслиједио син Михаило, носећи титулу «краља Словена» (*rex sclavorum*), добијену прије 1077. године, вјероватно од папе.⁸⁹ Године 1072. долази до великог устанка у Македонији на чијем се челу налази Ђорђе Војтех. Устаници траже помоћ од Михаила, који им је као помоћ послао сина Бодина. Устанак је угушен, Бодин се уз помоћ Млечана успио спасити из византијског ропства.⁹⁰ Византијски писац Јован Скилица оставио податак да је зетски краљ Михаило имао свој двор у Котору.⁹¹ У њему је обитавала и Јаквинта, Бодинова жена и мајка краља Ђорђа.⁹²

⁸⁵ *ВИИИЈ II*, 50-56 (Б. Ферјанчић); Г. Острогорски, *Порфирогенитова хроника српских владара и њени хронолошки подаци*, ИЧ 1-2 (1948) 24-29; *ИСН I*, 147-149, 156-158 (С. Ћирковић);

⁸⁶ *GRS I*, 124-131; Г. Острогорский, *Сербское посольство к императору Василию II*, Глас САН 193 (1949), 15-29; *ИЦГ I*, 381-384 (Ј. Ковачевић); С. Пириватрић, *Самуилова држава*, Београд 1997, 105, 106.

⁸⁷ *GRS I*, 126, 127; G. Gelcich, *Storia documentata della Marinerezza Bocchese*, 81-86; I. Stjepčević, *Katedrala*, 36-38; Ј. Ферлуга, *Драч и драчка област до пред крај X и почетком XI вијека*, ЗРВИ (1964), 117-130; *ИЦГ I*, 382 (Ј. Ковачевић); С. Пириватрић, *Самуилова држава*, 105.

⁸⁸ *ВИИИЈ III*, 156-162 (Ј. Ферлуга); *GRS I*, 146-155; *ИЦГ I*, 387-389 (Ј. Ковачевић); *ИСН I*, 182-186 (С. Ћирковић).

⁸⁹ E. Gaspar, *Das Register Gregors VII*, MGH Epistolae selectae t. II, fasc II, Berolini 1955, 365; *ИЦГ I*, 391, 392 (Ј. Ковачевић); *ИСН I*, 186, 187, 189, 192 (С. Ћирковић).

⁹⁰ *ВИИИЈ III*, 177-185 (Ј. Ферлуга); *GRS I*, 158-161; *ИСН I*, 190-191 (С. Ћирковић).

⁹¹ *ВИИИЈ III*, 179, нап. 18 (Б. Радојчић); Б. Прокић, *Јован Скилица као извор за најстарију историју Македонских Словена*, Глас САН 84 (1910) 61-156.

Вукан, који ће наслиједити Михаила, по Барком родослову, у Рашкој је за жупане поставио своје дворанине Вукана и Марка, у Босни кнеза Стефана.⁹³ Политичке прилике у Дукљи након његове смрти, у првој половини XII вијека карактеришу сукоби његових сродника и наследника у борби за престо. То је период стагнације Дукљанске државе.

Током последње деценије XI вијека рашки жупан Вукан, онај којег је за кнеза поставио Бодин, ратовао је са Византијом. Напади које српски жупан предузео 1093. и 1094. године доводили су до похода цара Алексија, приморао га је на склапање мира, утврђеног давањем талаца.⁹⁴ Након Бодинове смрти у метежима који ће у Дукљи услиједити, Вукан је, по Барском родослову, са Кочопаром из Рашке продро у Дукљу.⁹⁵ Вуканово дјеловање против Византије биће забиљежено и 1106. године када је такође однио побједу над византијском војском, али је дошло до склапања мира.⁹⁶ На власт у Дукљи, Јаквинта удовица Бодинова, довела је 1111. године сина Ђорђа.⁹⁷

Након Вуканове смрти Рашка је упала у кризу и метеже. На престо је дошао Урош син Марка којег је Бодин довео на власт у Рашкој, док се Завида, Вуканов син склонио у Дукљу.⁹⁸ Код Уроша I нашао је уточиште дукљански краљ Ђорђе када га 1113/4. године Византинци поразе и на дукљански престо поставе Грубешу, свог претендента.⁹⁹ Уроша I, око 1124/1125. године, на положају рашког великог жупана уз помоћ Византије, смијениће Завида. Тих година Рашка је била је изложена нападима угарске војске.¹⁰⁰ Око 1121. године Ђорђе се уз помоћ Уроша I вратио на власт у Дукљу. Годину или двије након 1125., Ђорђе је на власт у Рашкој вратио Уроша I.¹⁰¹ Када је између Византије и Угарске 1127. године избио рат, Срби су се приближили Угарској, нападајући византијске

⁹² *GRS I*, 170, 171.

⁹³ *GRS I*, 162, 163; *ИСН I*, 194; Т. Живковић, *Дукља*, 453.

⁹⁴ *ВИИИЈ, III*, 386-389 (Б. Крекић); Г. Острогорски, *Историја Византије*, 340; *ИСН I*, 198 (Ј. Калић); Т. Живковић, *Дукља*, 455.

⁹⁵ *GRS I*, 168, 169; *ИЦГ I*, 399 (Ј. Ковачевић); Т. Живковић, *Дукља*, 455, 456.

⁹⁶ *ВИИИЈ, III*, 389-390 (Б. Крекић); *ИСН I*, 199 (Ј. Калић).

⁹⁷ *GRS I*, 170, 171; *ИЦГ I*, 399, 400 (Ј. Ковачевић, он сматра да је Ђорђе дошао на власт 1118. год.); Т. Живковић, *Дукља*, 456.

⁹⁸ *Житије Симеона Немање од Стевана Првовенчаног*, 18; Т. Живковић, *Дукља*, 456, 457; Исти, *Синови Завидини*, Зборник МСИ 73 (2006), 7-25, 9, 10.

⁹⁹ *GRS I*, 172, 173; Т. Живковић, *Дукља*, 457.

¹⁰⁰ Т. Живковић *Синови Завидини*, 16-20, 24; Т. Живковић, *Дукља*, 457.

¹⁰¹ *GRS I*, 174, 175; *ИЦГ I*, 400 (Ј. Ковачевић); Т. Живковић, *Дукља*, 457, 458.

посједе, што је имало за последицу поход Византинаца против њих 1129. године.¹⁰²

Као византијски вазал, Урош I морао је сада да покрене нападе на дукљанског владара Ђорђа. У тим сукобима дукљански краљ је претрпио пораз и био ухваћен у Котору одакле је одведен у Константинопољ гдје умро. Саопштавајући ове податке аутор Барског родослова каже да је Градихна ратујући против краља Ђорђа, заузео земљу *usque Cattarum praeter castellum quo rex tenebatur*.¹⁰³ О краљу Ђорђу остало је свједочанство у виду натписа *Geor(gius) regis Bodini filius* на оловном прстену. Дукљански престо након уклањања Ђорђа припао је Градихни.¹⁰⁴ Његов долазак на дукљански престо значио је крај сукоба око власти у њој. Градихнин наследник, кнез Радослав морао је отићи код цара Манојла да га он потврди за владара (после 1143. год).¹⁰⁵

На положају великог жупана Уроша II наслиједио је Деса. Убрзо по преузимању положаја обновио је своје везе са Угарском, због чега је ухапшен и послат у Константинопољ у заточеништво.¹⁰⁶ Његово уклањање са власти означило је снажније подвргавање српске државе византијском притиску и утицају. У таквим околностима на историјску позорницу појавиће се Тихомир, Завидин најстарији син, који ће на положају великог жупана наслиједити Десу, 1165. године. Његова браћа Страцимир Мирослав и Немања као удиони кнежеви управљали су својим посједима, признајући његову врховну власт. Страцимирови посједи налазили су се у сливу Западне Мораве, Мирослав је управљао дијелом Полимља, гдје је и Тихомир имао посједе. Немањина удиона област налазила на истоку обухватајући Ибар, Расину, Топлицу и Реке. Приликом једног сусрета са царем Манојлом у Нишу он му је дао у посјед област Дубочицу, наглашавајући да она припада само њему и његовим наследницима. По ријечима Немањиног сина, Стефана Првовјенчаног, тај потез изазвао је завист код браће. Они су га оптужили да је самовласно градио цркве не тражећи сагласност од своје браће, односно

¹⁰² *ВИИИЈ*, IV, 14, 15, 115-117 (Ј. Калић); *ИСН I*, 200 (Ј. Калић); Т. Живковић *Синови Завидини*, 20.

¹⁰³ *GRS I*, 178, 179.

¹⁰⁴ *GRS I*, 178-181; Т. Gerasimov, *Un sceau en plombe de Georges fils du roi Bodine*, *Studia historico-philologica Serdicensia I* (1938) 217-218; *ИЦГ I*, 400-402 (Ј. Ковачевић); Т. Живковић, *Дукља*, 452, 458.

¹⁰⁵ *GRS I*, 180, 181; *ИЦГ I*, 402 (Ј. Ковачевић); Т. Живковић, *Дукља*, 459.

¹⁰⁶ *ВИИИЈ*, IV, 58-63, 138, 139; *ИСН I*, 207, 208 (Ј. Калић); Т. Живковић *Синови Завидини*, 23, 24.

великог жупана. У једном тренутку браћа су га затворили али је он уз помоћ својих присталица успио да побјегне и започне борбу за великожупански престо. Успио је да збаци Тихомира и постане велики жупан. Такав развој догађаја није био по вољи Византији, па је она пружила уточиште и помоћ његовој браћи. У битки код Пантина, на Косову, Немања је потукао своју браћу, у тој битки Тихомир је изгубио живот. Да би опстао на власти морао је регулисати своје односе са царом Манојлом, без чијег прихватања није се могао осјећати сигурно на великожупанском престолу.¹⁰⁷ Могуће је да је он већ 1166. године био велики жупан, први поуздан помен да је био на челу Србије везује за 1168. годину и његов напад на Котор.¹⁰⁸

Као и његови претходници и Стефан Немања је користио прилику да се придружи противницима Византије. Када је 1171. године започео рат између Венеције и Византије Срби су заратили против Византије. Остало је забиљежено да су српске снаге 1172. године нападале простор који је се налазио дуж значајне комуникације Београд-Браничево-Ниш. Ситуација се промијенила када је млетачка флота почела да трпи поразе, док је Угарска склопила мир са Византијом. Суочивши се са снажном византијском војском, коју је предводио лично цар Манојло, Стефану Немањи није преостало ништа без да му се подчини. У тријумфалној поворци, са конопцем око врата, одведен је у Константинопољ.¹⁰⁹

Иначе, током прве половине XII вијека политичка дешавања на простору средишњих дјелова Балкана одвијају се, са једне стране, на линији односа Византије са Угарском, Рашком и Дукљом, док се на далматинском подручју ствари одвијају са још једним политичким чиниоцем чији је центар био изван балканских простора – Венецијом.

Активности које је у Дукљи и Рашкој током прве половине XII вијека спроводила Византија били су дио њеног ширег дјеловања са циљем снажења своје власти на цјелокупном Балканском полуострву. Простор Далмације биће

¹⁰⁷ *Житије Симеона Немање од Стевана Првовенчаног*, 19-27; Доментијан, *Животи Светога Саве и Светога Симеона*, 225-238; *ИСН I*, 208-210 (Ј. Калић);

¹⁰⁸ *ВИИИЈ, IV*, 144-148 (Ј. Калић); Ј. Калић, *Српско-византијски сукоб 1168. године*, Зборник ФФ XI/1 (1970) 193–204, 193, 194. У науци је присутно и став да су се поменути дешавања одиграла нешто касније, 1171. год. (К. Јиречек, *Историја Срба I*, Београд 1978, 149–150; *ИИЈ I*, 329 (М. Динић)). Позивајући се на Никиту Хонијата, дубровачки хроничар Мавро Орбин описује овај догађај, датујући га 1179. годином (М. Orbini, *Il regno de gli Slavi*, 299); М. Гогоић, *Котор*, 1.

¹⁰⁹ *ВИИИЈ, IV*, 102-104 (Ј. Калић) 209-214, 218-220 (Б. Ферјанчић); *ИСН I*, 210, 211 (Ј. Калић).

друго попрште гдје су Венеција, Угарска и Византија одмјеравале своје снаге. Далматински градови током првих деценија XII вијека били су предмет бројних сукоба између Угарске и Венеције, која је од Византије тражила одобрење за добијање власти над Далмацијом. Епилогом тих сукоба може сматрати стање да су тридесетих година тог вијека сјеверна острва и Задар били под утицајем или влашћу Венеције, простор између Шибеника и Неретве допао је угарске власти, док су јужни крајеви Далмације са Дубровником, укључујући ту и Котор признавали византијску власт.¹¹⁰ Средином седме деценије Манојло Комнин предузео је велику офанзиву која ће до јула 1165. резултирати подчињавањем Далмације. Набрајајући мјеста која је Јован Дука, прошавши кроз Србију, освојио, Јован Кинам наводи и Дукљу. Угарска је 1166. године покренула офанзиву у Далмацији што је резултирало заробљавањем византијског војсковође Нићифора Халуфе и посједовањем једног дијела Далмације. Већ наредне године Манојло је предузео нови поход против Угарске, па су Хрватска, Срем, Далмација и Босна остале под византијском влашћу.¹¹¹

Навођење Дукље међу областима и мјестима које је Јован Дука освојио у свом походу на Далмацију, говорило би да се она у неком тренутку, не тако далеко, отргла од византијске власти. Пошто се у наводу Јована Кинама она помиње међу градовима централне Далмације, изнијето је мишљење да овдје није ријеч о Дукљи на простору данашње Црне Горе, већ се ради о Клису, такође у Далмацији.¹¹² У оригиналу је сачувана исправа о освештавању олтарâ катедрале Св. Трипуна из 1166. године. У њој се каже да је наведени чин обављен у присуству *duce existente Dalmacie atque Dioclie kyr Izanacio*. Резултат византијског ратовања током седме деценије XII био је успостављање дуката Далмације који је познат и из других извора, његов дио била је Дукља.¹¹³ Тако значајан догађај као што је освештавање олтара новосаграђене цркве није могао проћи без највишег византијског провинцијског чиновника, чије је присуство симболизовало византијску власт над тих градом.

¹¹⁰ J. Ферлуга, *Византијска управа у Далмацији*, Београд 1957, 124-129.

¹¹¹ *ВИИИЈ*, IV, 87, 88, 93-101 (Ј. Калић); Ј. Ферлуга, *Византијска управа у Далмацији*, 130-135;

¹¹² J. Lucius, *De regno Croatiae Dalmatiae libri sex*, Amsterdami 1666, Lib. III, cap. IX.

¹¹³ D. Farlati, *Illyricum sacrum VI*, 433; *CD II*, 102; № 98; A. Mayer, *Catharensia, Zbornik Historijskog instituta JAZU* 1(1954), 95-106, 101-103; Ј. Ферлуга, *Византијска управа у Далмацији*, 137, 138.

Велике промјене на Балкану услиједиле су када је, 1180. године, умро Манојло I Комнин. Његовом смрћу нестала је она сила која је приморавала српску државу да не предузима велике операције усмјерене против Византије и чији је ауторитет примораво Угарску да поштује уговор из 1172. године. Нове околности већ су се могле видјети у атрибуирању которског кнеза Трифона у уговору са Дубровником из 1181. године гдје он за себе каже да је *dominator Cathari*.¹¹⁴ Ослобођен византијског притиска, он је могао иступати као неко ко самостално управља градом, без назнака нечије власти над градом.

Талас великих политичких промјена на Балкану који је услиједио након смрти Манојла I Комнина започео је нападом угарског краља Беле III на она подручја која су деценијама уназад била предмет спорења између Угарске и Византије. У току 1181. године он је већ успио да под своју контролу стави дио Хрватске, Далмацију и Срем. Од византијске власти отргао се и босански владар, бан Кулин. Тиме су анулиране тековине вишедеценијске борбе византијских владара из династије Комнина.¹¹⁵ Када се ратне операције пренесу на лијеву обалу Саве и Дунава и даље ка југу, моравском котлином, у њима је учешће узео и рашки велики жупан Стефан Немања. По свједочењу Стефана Првовјенчаног Немања је ратовање започео након доласка Андроника Комнина на престо. У току 1183. године српска и угарска војска нападаће крај око Ниша, продријевши до Сердике на истоку. Угарски владар ће тада напустити ратне операције на том фронту, док је Стефан Немања наставио ратовање. Као последица тих ратовања у састав српске државе ушла су Метохија са призренском облашћу, Косово поље, горњи ток Вардара, ка истоку су освојени нишка област, Дубочица, жупе Врање, Биначка Морава, простор источно од Јужне Мораве и област Реке. Србија ипак тада није задржала све ове области, неке ће вратити Византији на почетку последње деценије тог вијека када дође до регулисања односа са Византијом.¹¹⁶

Вјероватно након освајања на Косову и у правцу истока, а могуће истовремено са тим нападима, Стефан Немања је предузео ратне активности у правцу Дукље. Како наводи Стефан Првовјенчани, Немања је заузео Диоклитију и

¹¹⁴ *CD II*, 179, № 177.

¹¹⁵ Ј. Ферлуга, *Византијска управа у Далмацији*, 147, 148; С. Ђирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, Београд 1965, 46-47.

¹¹⁶ *ISN I*, 252, 259 (Ј. Калић).

Далмацију, називајући Дукљу својом дједовином, коју је, по његовим ријечима, силом држао грчки народ. По његовим ријечима у Дукљи су разорени градови Дањ, Сард, Дриваст, Росаф (Скадар), Свач, Улцињ и Бар. На крају тог набрајања стоји „*которъ же ѿстви. оутврѣдивы и и възнесъ дворъ свои въ иѣм. иже ю и до селѣ*“.¹¹⁷ Издвајање Котора у набрајању градова које је Стефан Немања освојио као да сугерише да је он под његову контролу дошао на нешто другачији начин него остали градови. Помињући српску власт над Котором, Стефан Немањић не наводи борбене операције као начин успостављања власти над тим градом. У биографији Стефана Немање коју је написао Сава Немањић његова освајања у Зети наведена су сумарно, без детаљног навођења: *и приобрѣте ѿ[ъ] помор'скые земле зетоу и съ градовы итд.*¹¹⁸

Најстарији извор који говори о ратним операцијама Стефана Немање у зетским крајевима јесте писмо барског епископа Гргура упућено сплитском свештенику Гвалтерију, за које се сматра да је настало 1183-1184. године. У њему се износе проблеми због напада Стефана Немање на Бар. Град је трпио нападе, пустошења и пријетње и није могао да плати 800 перпера на име данка који је тражен од њега. Због тога је Гргур тражио помоћ од сплитског каноника Гвалтерија, наводећи да не може добити помоћ од дукљанског краља Михаила, који је био притиснут од ујакâ.¹¹⁹ Поменути Гвалтерије може се поистовјетити са истоименом личношћу која се помиње у једном которском документу из 1200. године, као неко ко је својевремено, у вријеме кнеза Бенеше, регулисао у Котору питање износа камата, такође у својству папског легата.¹²⁰ Са друге стране, зна се

¹¹⁷ Стефан Првовенчани, *Сабрана дела*, предговор, превод дела и коментари Љ. Јухас-Георгијева, издање на српкословенском Т. Јовановић, Београд 1999, 38–40; *ИЦГ II/1*, 3–95 (С. Ћирковић).

¹¹⁸ Свети Сава, *Сабрана дела*, приредио и превео Т. Јовановић, Београд 1998, 149, 150. Слично је учињено и у Хиландарској повељи, гдје монах Симеон износи тековине своје борбе за обнову дједине: *И приобрѣтоухъ ѿд Морьске Земле Зетоу и съ градовы итд.* (*Зборник средњовековних ћириличких повеља I*, 67–69, 68).

¹¹⁹ D. Farlati, *Illyricum sacrum VII*, 26; *CD II*, 170, № 169; И. Равић, *Писмо барског епископа Гргура*, 183-190. У овом раду констатује се да се из садржине писма не може закључити да је град тада освојен, док иста ауторка на другом мјесту, на основу истих извора, наводи да је Стефан Немања освојио Бар 1183/1184. године (И. Коматина, *Црква и држава*, 217).

¹²⁰ *F 200*, 194г; *Зборник породице Смејја*, 6; *Загребачки зборник*, 306, 307; А. Мауер, *Catarensia*, 103-106; Д. Синдик, *Которска исправа из 1200*, 197-203; R. F. Gyug, *Liturgы and Law*, 557, № 32.

да је кнез Бенеша обављао своју дужност октобра 1182. године.¹²¹ Присуство у Котору особе са статусом папског легата морало је бити мотивисано и неким другим разлозима, сигурно значајнијим него што је питање висине камата. Као најреалнији разлози његовог присуства у Котору, најприје се намеће опасност од Стефана Немање, која се надвила над Котором. Септембра 1181. године Котор је био слободан град, такав је статус имао и наредне године, али се могло наслутити да се пред њим, као уосталом и пред осталим зетским градовима, налазила опасност. Котор је допао под власт Немањића свакако прије јануара 1186. године, када се у њему помиње сатник Јура, постављен од стране великог жупана Стефана Немање.¹²² То ратовање у зетским крајевима довело је до припајања тих крајева рашкој држави.

О припајању Котора српској држави говоре и далматински историчари из доба хуманизма. Мавро Орбин доноси приказ наводних околности под којима је Котор признао власт Немањића. Он саопштава да је, након што је фландријски кнез Балдуин заузео Византију, око 1215. године *Stefano Re di Rascia e figliuolo di Simeone Nemagna, desideroso oltra modo di hauere alla sua diuotione la citta di Cataro, per esser quella posta alla riuu del mare, mado ricercare i Catarini, che volessero accostarsi a i Rassiani; promettendo loro di mantenerli nella loro liberta, et difenderli da tutti i loro inimici. Questi larghi partiti de Rassiani mossero i Catarini ad acconsentir loro. Et cosi stettero fin' a l' anno 1360. fin a i tempi d' Vrose ultimo Re, e Imperadore di casa Nemagna, e figliuolo di Stefano Imperadore di cui ancor hoggi i Catarini tengono memoria, e lo chiamano nella propria linqua ZAR STIEPAN.*¹²³

Причу о потчињавању Котора саопштава и други далматински хуманистички историчар, Шибенчанин Динко Заворовић, иначе савременик Мавра Орбина. У свом дјелу *De rebus Dalmaticis* он се дотиче и историје Зетског приморја и дешавања у унутрашњости Балкана.¹²⁴ За разлику од Орбина, чије се излагање налази у оквиру шире приче о Котору, Заворовићева прича иде након

¹²¹ F 200, 196г-v; I. d 157, 4; Ј. А. Шаферова, *Котор XII –начала XV веков*, 136; И. Синдик, *Превлака*, 132 (у овом раду аутор датује исправу 1181. годином); R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 562, 563, № 43.

¹²² F 200, 199г; D. Farlati, *Illyricum sacrum* VI, 434, 435; I. d 72, 5; *Зборник породице Сmekja*, 4; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 569, № 60.

¹²³ M. Orbini, *Il regno de gli Slavi*, 299; М. Гогић, *Котор*, 2, 3.

¹²⁴ I. Kurelac, *Dinko Zavorović. Šibenski humanist i povjesničar*, Šibenik 2008; Ista, *De rebus Dalmaticis*, doktorska disertacija, ФФ Zagreb 2010.

одјељка о дешавањима у сплитској архиепископији. У четвртој књизи његовог дјела налази се следећи текст: *Circa quei tempi Stefano figlio di Simon Nemanja Re di Rassa conservando lo stesso pensiero del padre, desiderava or posseder Cattaro, Città, che giace vicina al mare, e perciò molto a lui opportuna. Mandò a dimandarla a Cattarini, li quali al' hora godevano la propria libertà, promettendoli, se volevano ai hevirlu, di conservarli nella stessa libertà, e di diffendere loro beni e persone. I Cattarini persuasi dalla sua promessa, si diedero al suo imperio, et alla sua fede, obbedirono ai Rasciani sino che si resero a Ludovico Re d'Ungaria, il che accadde nel tempo in cui l'ultimo Re della stirpe Nemagna, nominato Uroso, fu scacciato dal Regno.*¹²⁵

Уочава се сличност у садржини одјељака у њиховим хроникама. Орбин и Заворовић користили су исти извор за своја излагања, при чему су, пошто су били еклектичари, бирали детаље који су се њима учинили важним из неког, данас непознатог, дјела.¹²⁶ Обојица наводе да је Стефан Немањић, као краљ, укључио Котор у састав српске државе. Описујући ове догађаје Заворовићево излагање било је мало садржајније. И један и други доносе нетачне године, односно временске одреднице за догађаје које описују.¹²⁷ Садржинске разлике између ове двојице хроничара односиле би се на Заворовићев детаљ да је Стефан, тиме што је потчињавао Котор, чувао исту мисао свога оца, тј. урадио оно што је још Стефан Немања желио. Разлика је и у обећањима под којима се Котор предао, како ови аутори кажу, Рашанима. Орбин наводи очување слободе и одбрану од свих непријатеља, док Заворовић каже да су се Рашани обавезали на очување слободе и одбрану имања и људи. Ова прича о потчињавању Котора постала је актуелна у вријеме када је Котор прихватио млетачку власт, како би се пред новим врховним господаром показало да је и у вријеме када је улазио у састав немањићке државе

¹²⁵ ms. 780, *Historia Dalmatina di Domenico Zavoreo, Nobile di Sibenico 1603*, 202; М. Гогих, *Котор*, 3.

¹²⁶ У Коментарима овог одјељка у Орбиновом дјелу Сима Ћирковић износи мишљење да је овај одјељак Мавро Орбин сам саставио, користећи се подацима разних писаца (Ћирковић, *Коментари*, 324.).

¹²⁷ М. Гогих, *Котор*, 2, 3. Осим што је присутна различита стилизација, као и мање садржинске разлике, мала је могућност да је Заворовић преузео овај одјељак од Орбина и због тога што се зна вријеме настанка рукописа његовог дјела. Познато је да је Заворовић првобитну верзију свог дјела (у десет књига) завршио 1598. године, да би, након њеног губитка, приступио писању друге верзије (у осам књига), која је била готова 1602. год. (I. Kurelac, *Dinko Zavorović*, 38–40.). Пошто се зна да је Орбин своје дјело писао недуго прије штампања 1601. године, није искључено да је Орбин користио Заворовићев први рукопис.

Котор уживао аутономију. Истинитост навода да је Котор на изнешени начин ушао у састав државе Немањића доводи се у сумњу поређењем са оним што се о томе може сазнати из других извора, према којима нема сумњичавости, па се према њој задржава суздржан став у науци.¹²⁸

На линији приче коју о околностима преласка Котора под власт рашких великих жупана, дају Орбин и Заворовић, али са хронолошки исправним одредницама, јесте и анализа тих дешавања коју даје Јосип Ђелчић. Он каже да од 1181. године, када је склопљен уговор између Котора и Дубровника, Немања није престајао да придобија Котор обећањима и да византијски цар заузет дешавањима на истоку није могао обратити пажњу на Србију. Пословично добро обавијештен, Ђелчић је негдје дошао да податка да су Которани 1184. године, пред опасношћу од војне силе, слали своје представнике тражећи заштиту.¹²⁹ Већ је казано да је у октобру 1182. године у Котору боравио Гвалтерије, папин изасланик, те би се његов долазак могао протумачити као излажење у сусрет которским захтјевима за заштитом. Ово би значило да је од 1181. до 1184. године Котор био под притиском српског великог жупана, одолијевајући његовим настојањима да га стави под своју контролу, и да је у току те, најкасније у току наредне, 1185. године, дошао под власт Стефана Немање. Ова претпоставка скоро да је у складу са горе реченим о његовим освајањима других градова у зетском приморју, гдје саопштено да је 1183. или 1184. године Стефан Немања нападао Бар. Изгледа да је након тога тежиште освајачких активности било усмјерено против Котора. Те акције одвијале су се вјероватно истовремено када и напади Мирослава и Страцимира, Немањине браће, на Дубровник. Могуће је да су Немањини притисци на Котор, о којима говори Ђелчић, повезани са Орбиновим информацијама о помоћи у људству које је Дубровнику упутио Котор, када је град под светим Срђем нападао кнез Мирослав.¹³⁰ Такав развој догађаја сугерисао би да је између та два града била успостављена сарадња ради одбране од српских напада.

Крају дукљанске државност слиједио је и нестанак њене династије. Кнез Михаило, био је жив још 1184-1184. године, у вријеме када је Гргур писао писмо

¹²⁸ М. Гогић, *Котор*, 3, 4.

¹²⁹ G. Gelcich, *Memorie storiche*, 64.

¹³⁰ М. Orbini, *Il regno de gli Slavi* 246.

Гвалтерију. Родбинске везе између дукљанског владара и оних који су га „притискали“ биле су такве да су Стефан Немања и његова браћа највјероватније били ујаци последњем познатом дукљанском владару.¹³¹ Последњи помен ове династије налази се у документу од 20. августа 1189. године, из којег се види да су тада кнегиња Десислава, жена кнеза Михаила и поменути Гргур напустили Бар. Увидјевши да нема могућности за даљи опстанак и боравак у Дукљи, Десислава се склонила и затражила уточиште у Дубровнику, док је Гргур отишао у Задар.¹³²

Током девете деценије XII вијека ратовање Стефана Немање и његове браће било је усмјерено и против Дубровника. Као значајан град он је постао предмет њихових напада. Хумски кнез Мирослав извршио је августа 1184. године напад бродовљем, али је његова флота била поражена. Пораз је доживио и кнез Страцимир приликом напада на Корчулу, када је спаљена његова флота. Напади су обновљени и наредне 1185 године када кнез Мирослав није успио да освоји град, пустошећи његову околину.¹³³ Мир између Дубровника, који је у вријеме тих напада прихватио врховну власт Нормана из јужне Италије, и српске државе коначно је успостављен септембра 1186. године, склапањем уговора којим су регулисани неки односи између њих, нарочито они који су се тicali активности дубровачких трговаца у Србији.¹³⁴ Оваква пракса да српски владари склапају уговоре са дубровачком комуном, којима су регулисали међусобна питања, била је присутна током XIII и XIV вијека.

Док су трајала ова ратовања Стефана Немање и његове браће, у окружењу су се одиграли неки догађаји који ће имати значајне последице и на простор српске средњовјековне државе. У Цариграду је, након заузећа Солуна од стране Нормана, 1185. године дошло до преврата, на престо је дошао Исак II Анђео.¹³⁵ Исте те године Византија је средила своје односе са Угарском, успјевши да поврати Београд и Поморавље.¹³⁶ Сређујући стање са Угарском, за Византију се

¹³¹ С. Ћирковић, *Преци Немањини и њихова постојбина*, Зборник радова «Стефан Немања – Свети Симеон Мироточиви, Историја и предање», Београд 2000, 22-29, 23.

¹³² А. Соловјев, *Одабрани споменици* 4-5; С. Станојевић, *Борба за самосталност*, 64, 65; *ИЦГ III*, 4 (С. Ћирковић); И. Коматина, *Црква и држава*, 217.

¹³³ V. Foretić, *Povijest Dubrovnika do 1808 I*, 45; *ИСН I*, 253, 254 (Ј. Калић).

¹³⁴ *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама I*, 45-48, № 1; V. Foretić, *Ugovor Dubrovnika sa srpskim velikim županom Stefanom Nemanjom i stara dubrovačka djedina*, Rad JAZU 283 (1951) 49-118, 52, 53;

¹³⁵ Г. Острогорски, *Историја Византије*, 370-377.

¹³⁶ Ј. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, Београд 1967, 56, 57.

појавила нова опасност у виду устанка двојице бугарских великаша Петра и Асена. Након пораза 1187. године Византија је била приморана да призна постојање бугарске државе на простору сјеверно од планине Балкан. Остало је забиљежено да је рашки велики жупан Стефан Немања са Петром, вођом устанка, склопио савез, најкасније до 1189. године.¹³⁷ У љето те године, приликом проласка крсташа долином Мораве дошло је до сусрета Стефана Немање и Фридриха Барбаросе у Нишу. До њихових заједничких акција против Византије тада није дошло, пошто њемачки владар није желио да отпочиње сукоб на Балкану. Споразумивши се са византијским владаром, он је прешао у Малу Азију, али ће тамо неславно изгубити живот. Ослободивши се велике опасности, Исак II Анђео предузео је у јесен 1190. године велику офанзиву против српске државе. У битки код ријеке Мораве Стефан Немања је поражен и морао је да призна врховну византијску власт. Србија је након тог пораза морала да уступи неке територије које је током претходне деценије била заузела. У састав српске државе остали су крајеви између Западне и Велике Мораве, на истоку Загрлата (област око Ђуниса), Дубочица, област Врања, Косово и Лаб, Хвасно, Горњи и Доњи Пилот, Зета, Требиње и Хум. Тада је између српске и византијске стране договорено да се други Немањин син, Стефан, ожени синовицом византијског цара, што је на прелазу два вијека имало значајне последице на дешавања у Србији.¹³⁸

До краја своје владавине Стефан Немања је имао да се суочи са нападом који је услиједио са сјевера, од стране Угара. Они су 1192. или 1193. године угрозили Србију са намјером да је подчине. Таква њихова активност подстакла је византијског цара да пошаље војну помоћ српском владару.¹³⁹

Почетком последње деценије XII вијека српска држава била је тако уређена да се на њеном челу налазио Стефан Немања, са титулом великог жупана. Појединим областима управљали су његови најближи сродници, браћа и синови. Захумљем је управљао Немањин брат Мирослав. Он ће имати неке посједе и у Полимљу гдје ће саградити цркву посвећену Петру и Павлу код данашњег Бијелог Поља. Облашћу Захумља је после 1190. године управу преузео најмлађи Немањин

¹³⁷ *ИСН I*, 255. (Ј. Калић).

¹³⁸ *ВИИНЈ*, IV, 221, 222, 225-231 (Б. Ферјанчић); *ИСН I*, 259, 260 (Ј. Калић).

¹³⁹ *ВИИНЈ*, IV, 250-252(Б. Ферјанчић); *ИСН I*, 260, 261 (Ј. Калић).

син Растко, док није наредне 1191. године отишао на Св. Гору.¹⁴⁰ Страцимир је управљао крајем око Западне Мораве.¹⁴¹

Посебан положај у Немањиној држави имала је Дукља. Њу је велики жупан предао на управу свом најстаријем сину Вукану. То ће се десити најкасније после 1190. године, о чему свједочи повеља Стефана Немање издата граду Сплиту, у којој се каже да Сплићани могу слободно да иду у његову земљу, у Хумску земљу којом је управљао син му Растко и Зету сина му Вука. Вукан је као *Dioclie atque Dalmaciae rex* наведен у писму папе Иноћентија III из 1199.¹⁴² Осим Дукљом, Вукан ће управљати Требињем, Топлицом и Хвосном, што се види из ктиторског натписа на цркви Св. Луке у Котору из 1195. године, гдје се каже да је она саграђена *sub tempore domini Nemanie, magni iupani, et filii sui Velcanni, regi Dioclie, Dalmatie, Tribunie, Toplize et Cosne.*¹⁴³ Са титулом краља Вукан се помиње и у документима која су настала у которској канцеларији, о чему ће бити ријечи у наставку. Вуканова краљевска титула представљала је континуитет са краљевском титулом владара из династије Војислављевића. Њеним преузимањем Вукан је оживио и продужио традиције раније дукљанске краљевине.¹⁴⁴

На сабору у Расу 1196. године Стефан Немања се одрекао великожупанског престола у корист свог млађег сина Стефана. Старијем сину Вукану остала је на управу Дукља. На такву његову одлуку утицало је чињеница да је Стефан био ожењен византијском принцезом Евдокијом, чији је отац Алексије III Анђео претходне године (1195.) постао василевс. По византијским схватањима приликом наслеђивања престола предност су имали наследници ожењени византијским принцезама.¹⁴⁵ Након напуштања престола, Стефан Немања се замонашио и као монах Симеон једно вријеме боравио у Студеници, да би се затим на Светој Гори придружио сину Растку-монаху Сави, гдје су заједно

¹⁴⁰ М. Динић, *Три повеље из исписа Ивана Лучића*, Зборник ФФ 3 (1955) 69-94; С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, Београд 1996, 50.

¹⁴¹ *ИСН I*, 261 (Ј. Калић).

¹⁴² *Vetera monumenta Slavorum I*. 6, № 10; М. Динић, *Три повеље из исписа Ивана Лучића*, 88; *ИЦГ II/1*, 4 (С. Ћирковић);

¹⁴³ *ИЦГ III/1*, 4 (С. Ћирковић); Г. Томовић, *Натпис на цркви*, 26; Г. Шкриванић, *Хвосно у средњем веку*, Зборник ФФ 11-1 (1970) 331-336.

¹⁴⁴ Ђ. Бубало *Титуле Вукана Немањића*, 85-88.

¹⁴⁵ *ИСН I*, 263, 264 (С. Ћирковић);

приступили изградњи манастира Хиландара. У њему је и умро фебруара 1199. године.¹⁴⁶

Прве године владавине великог жупана Стефана Немањића обиљежене су сукобима са Угарском на западним границама државе. У прољеће 1198. године дошло је до угарског напада у областима Хума и Крајине. Тим нападима претходили су изгледа сукоби између наследника хумског кнеза Мирослава. Тих година, правећи отклон од Византије, Стефан Немањић је покушао да од папе Иноћентија III добије краљевску круну. Папа је био спреман да изађе у сусрет његовим жељама, али до тога није дошло због угарског противљења.¹⁴⁷ Краљевску круну из Рима тражио је тада и Вукан. Он је нарочиту пажњу посветио положају католичке вјере, коју је исповиједао велики број његових поданика. Изгледа да је тек у његово вријеме барско црквено средиште уздигнуто на ранг архиепископије. У Бару је, на његову иницијативу, 1199. године одржан црквени сабор на којем се расправљало о питањима која су била од значаја за цркву на тим подручјима.¹⁴⁸

Односи између Стефана и Вукана временом су се кварили. Вуканово незадовољство изазвано заобилажењем у наслеђивању великожупанског престола довело је почетком XIII вијека до сукоба међу браћом. Хронологија тих догађаја није до краја позната. До отвореног сукоба међу браћом дошло је након септембра 1202. године. У то вријеме браћа су још увијек била у миру, пошто је тада Млечанин Лоренцо Зан полагао заклетву у својству градског кнеза Котору, наводећи да је кнез по милости великог жупана Стефана, што би значило да је Вукан признавао власт свога брата и да је међу браћом још увијек владао мир.¹⁴⁹ У тим својим настојањима да за себе узме престо, Вукан је позвао у помоћ угарског краља Емерика, који је радо прихватио прилику да се умијеша у српске односе и учврсти свој утицај на Балкану. Уз помоћ Угара, Вукан је протјерао Стефана из земље и признавши угарску врховну власт постао велики жупан. Збачени Стефан је прикупио своје присталице и почео борбу за повратак. На руку су му ишли догађаји из окружења. Налазећи се у сукобу са Угарском чији је

¹⁴⁶ М. Живојиновић *Историја Хиландара 1: од оснивања манастира 1198. до 1335. год.*, Београд 1998.

¹⁴⁷ *ИСН I*, 266 (С. Ћирковић),

¹⁴⁸ *ИЦГ II/1*, 15-18 (С. Ћирковић); И. Коматина, *Црква и држава*, 223-225.

¹⁴⁹ *F200*, 199v; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 571, № 64; М. Гогоић, *Котоп*, 16.

Србија била вазал, бугарски владар Калојан је 1203. године напао и опустошио Србију, ослабивши Вуканов положај. Користећи се тим стањем Стефан је могао повести борбу за престо. Сукоби међу браћом завршени су вјероватно крајем 1204. или током 1205. године успостављањем стања какво је било прије сукоба. Стефан је враћен на великожупански престо, док су Вукану повјерене области којима је раније управљао. Помирење браће извршено је над моштима Светог Симеона, које је са Свете Горе донио Свети Сава.¹⁵⁰ У изворима се Вукан, као краљ помиње априла 1207. године у уговору који је тада склопљен између Котора и Дубровника. Из јула 1208. године потиче први помен његовог сина Ђорђа, као краља, чија је титула била одраз претензија него стварног стања. У периоду између априла 1207. и јула 1208. године Вукан се повукао са дукљанског престола.¹⁵¹ Вуканови наследници у току Стефанове владавине сведени су на ранг локалне властеле и његових намјесника, немајући неки велики значај у политичком животу.¹⁵²

Када су 1204. године крсташи заузели Цариград наступиле су значајне промјене на простору Балканског полуострва. Латинско царство, најзначајнија крсташка политичка творевина створена на рушевинама Византије, имала је велики утицај на дешавања која су се тичала српске државе. Солун и Никеја, два упоришта прогнаних Византинаца, надметали су се више од пола вијека у примату за наслеђе некадашњег царства. Коначно је Никејцима пошло за руком да 1261. године обнове своју власт у Цариграду, али то више није била она Византија која је готово до задње двије деценије XII вијека у потпуности контролисала дешавања на Балкану.¹⁵³ Једна од далекосежних последица Четвртог крсташког рата био је и учвршћивање Венеције на истоку, као политичке и трговачке силе. Преузимајући најважније стратегијске тачке на поморском путу који је водио ка Цариграду, Венеција је у потпуности контролисала ову најважнију трговачку комуникацију. Њено снажење осјетило се и на Балканском полуострву гдје је

¹⁵⁰ *ИСН I*, 269-271 (С. Ћирковић); Ђ. Бубало, *Титуле Вукана Немањића*, 82, 83; М. Гогоћ, *Котор*, 17.

¹⁵¹ J. Resti, *Chronica ragusina*, 75; А. Соловјев, *Одабрани споменици*, 15; Ђ. Бубало, *Да ли су краљ Стефан Првовенчани и његов син Радослав били савладари?*, 213.

¹⁵² Ђ. Бубало, *Титуле Вукана Немањића*, 88-91.

¹⁵³ Г. Острогорски, *Историја Византије*, 396-406; J. Tadić, *Venecija i Dalmacija u srednjem веку*, ЛС 3-4 (1968) 5-17; Т. Raukar, *Istočni Jadran u XIII stoljeću*, Marko Polo i istočni Jadran u 13. stoljeću, Zagreb 1996, 13-28; М. Гогоћ, *Котор*, 12.

проширила сферу свог утицаја. Од 1205. године под њеном врховном влашћу налазио се и Дубровник.¹⁵⁴ Тако ће од тог времена она бити све више присутна у унутрашњости Балкана гдје су дјеловали њени трговци.

У тим годинама, након завршетка грађанског рата, Србија се суочила са опасношћу која јој је долазила од Стреза, рођака бугарског цара Борила, који је управљао облашћу око Просека (1208. год.). Њему је најприје Стефан Немањић помогао да се учврсти у тој области средишње Македоније. Таквим својим поступком српски велики жупан изазвао је реакцију бугарског цара Борила и латинског цара Хенриха Фландријског. Њихова војска је 1213/1214. године стигла до Ниша, одакле се повукла. Убрзо након Стрез је заузео непријатељски став према српском владару, свом дојучерашњем савезнику. Ипак, није стигао да предузме непријатељске акције према рашком великом жупану, јер је исте године убијен, његове посједе приузео је бугарски цар.¹⁵⁵ Тих година (1214. год) српска држава је морала издржи и напад Михаила I Анђела на Скадар. Пошто је епирски владар освојио овај град Стефан је покушао да га поврати на миран начин, што му није пошло за руком. Смрт оснивача епирске државе, исте те године, омогућио је поновно успостављање српске власти над градом.¹⁵⁶

Увидјевши све већи значај и улогу Венеције на балканске прилике, велики жупан Стефан Немањић настојао је да са њом успостави блиске везе. То је учињено браком који је он, око 1207-1208. године, склопио са Аном Дандоло, унуком млетачког дужда Енрика Дандола. У браку са њом Стефан је добио будућег краља Уроша.¹⁵⁷ Политика склапања политичких бракова, толико карактеристична за средњи вијек, била је својствена и српским владарима.

Након неуспјешног покушаја са краја XII вијека да од папе Иноћентија III добије краљевску круну, Стефан Немањић је поново посегао за њом, обративши се папи Хонорију III. Он је изашао у сусрет његовим молбама, пославши 1217. године легате који су крунисали Стефана, о чему говоре страни и страни и домаћи извори. По Доментијановим ријечима приликом њеног тражења, Стефан ће се

¹⁵⁴ V. Foretić, *Povijest Dubrovnika do 1808 I*, 57, 58.

¹⁵⁵ *ИСН I*, 298-299 (Б. Ферјанчић) Стрезова смрт се ставља у 1212. годину; Ђ. Бубало, *Српска земља*, 98-99.

¹⁵⁶ *ИСН I*, 305 (Б. Ферјанчић).

¹⁵⁷ Љ. Ковачевић, *Жене и дјеца Стефана Првовенчаног*, Глас СКА (1901) 4-29; *ИСН I*, 299 (Б. Ферјанчић); М. Гогих, *Котор*, 18.

позивати на дукљанску краљевску круну. Ово позивање на дукљанску краљевску круну имало је за циљ и учвршћивање његовог ауторитета на подручју Дукље након Вукановог повлачења.¹⁵⁸

Потврђивање политичке самосталности, добијањем краљевске круне, било је праћено настојањем да се између и аутономан статус српске цркве. Активности у том правцу покренуо је Сава Немањић, који се изгледа није слагао са прозападном политиком свога брата. Сава се упутио у Никеју, гдје се налазило друго средиште византијске државе након пада Цариграда. Ту ће од цара Теодора I Ласкариса и патријарха Манојла Сарантена Харитопула између дозволу да српска црква добије аутокефални статус. За првог српског архиепископа изабран је управо Сава, на Цвијети 1219. године. По повратку у Србију он је приступио организацији архиепископије, оснивању епископија и стварањем њихових властелинстава. Српска архиепископија приликом оснивања имала је укупно осам епископија, од којих ће нарочити значај имати Зетска и Хумска, јер ће се њихова подручја додиривати и преплитати са областима насељеним римокатоличким становништвом.¹⁵⁹

Крунисање Стефана Немањића краљевском круном изазваће незадовољство Угарске, која је од Вукановог времена Србију сматрала саставним дијелом своје државе. Акција против Србије била је припремана и успједила је вјероватно 1220. године. Судаћи по Савиним биографима он је успио да одврати угарског краља Андрију од напада.¹⁶⁰

Током двадесетих година XIII вијека дошло је до снажења епирске државе, Михаила Анђела наслиједио је Теодор I Анђео. Он је успио да под своју контролу стави дјелове византијских посједа у Македонији, Тракији, Тесалији, да би 1224. године освојио и Солун, прогласивши се за цара.¹⁶¹ Тиме је његова држава постала најзначајни политички фактор на Балкану. Његова моћ и утицај

¹⁵⁸ Т. Arhidiaconus, *Historia Salonitana*, ed F. Rački, Zagrabiae 1894, 91; Доментијан, *Животи Светога Саве и Светога Симеона*, 136-139; *ИСН I*, 300 (Б. Ферјанчић); Б. Бубало, *Титуле Вукана Немањића*, 91. Почећи одклон од западног поријекла Теодосије саопштава да је Сава крунисао Стефана за краља (*ИСН I*, 300 (Б. Ферјанчић)).

¹⁵⁹ *ИСН I*, 315-327 (Д. Богдановић); М. Јанковић *Саборне цркве Зетске епископије и митрополије у средњем веку*, ИЧ 31 (1984) 199-204; Иста, *Епископије и митрополије Српске цркве у средњем веку*, Београд 1985; И. Коматина, *Црква и држава*, 247-300.

¹⁶⁰ Доментијан, *Животи Светога Саве и Светога Симеона*, 139-146; С. Станојевић *О нападу угарског краља Андрије II на Србију због прогласа краљевства*, Глас СКА CLXI (1934) 107-130.

¹⁶¹ Г. Острогорски, *Историја Византије*, 406, 407.

навешће Стефана Првовјенчаног да свог сина Радослава ожени његовом кћерком Аном и тако успостави блиске везе са том државом. Још прије него што је преузео српски престо, у которским документима из треће деценије тог вијека каже се да су настала *sub tempore domini regis Radoslavi*. У питању су исправе: прва из септембра 1221, затим следећа из октобра исте године, као и двије из октобра 1227. године. Наведено титулисање говорило би да је Стефан повјерио свом сину Радославу на управљање Дукљу, вјероватно након 1208. године. Круна коју је он носио, односила се, као и код Вукана, на дукљанску краљевску круну.¹⁶² Тако је традиција дукљанског краљевства живјела скоро пола вијека од престанка дукљанске државности.

Владавину краља Радослава (1228-1233) карактерише везивање српске државе за Солунско царство. То се огледало у преузимању византијских утицаја у многим сферама живота. Тако је преузео византијско царско презиме Дука, што се може објаснити политиком његовог оца и околностима преузимања власти. Обраћање охридском архиепископу Димитрију Хоматијану око неких црквених питања, могло би се тумачити неким нејасноћама око одређених канонских питања која би се могла тицати богослужења.¹⁶³ Владајући у сјенци свог таста Теодора Анђела, Радослав је на неки начин дијелио судбину његове државе, тако што је развој догађаја у окружењу имао последице и на стање у Србији. Када су 1230. године Бугари поразили епирске Византинце у битки код Клокотнице, дошло је до промјене ситуације и у Србији. Оставши без подршке свог таста (који је у поменутој битки изгубио живот), Радослав је губио упориште и у својој држави. То је на крају довело и до његовог уклањања са трона, најкасније у јесен 1233. године. Збачени владар нашао је уточиште најприје у Дубровнику, а затим у Драчу. Одатле је био приморан да бјежи у Србију, гдје је, замонашивши се, провео остатак живота.¹⁶⁴

¹⁶² F200, 66r, 66v, 191v; CD II, 207, 208, № 181, R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 544, 545, 546, 555, № 3, 5, 26. Пошто се са сигурношћу не зна да ли је Стефан Првовјенчани умро 24. септембра 1227. године, или 24. септембра 1228. године, могуће да исправе из октобра 1227. године потичу из периода његове самосталне владавине. К. Лиречек, *Историја Срба I*, 171; Ђ. Бубало, *Да ли су краљ Стефан Првовенчани и његов син Радослав били савладари?*, 212-217. Овим се одбацује мишљење да су Стефан Првовјенчани и Радослав били савладари (Д. Синдик, *О савладарству краља Стефана Радослава*, 23-29).

¹⁶³ Љ. Максимовић, «Византинизми» краља Стефана Радослава, ЗРВИ 46 (2009) 139-147; Ђ. Бубало, *Српска земља*, 127-131.

¹⁶⁴ ИСН I, 309, 310 (Б. Ферјанчић).

Радослава је наслиједио брат Владислав (1234-1243). Једна од последица битке код Клокотнице јесте и снажење бугарске државе под Јованом II Асеном. Његовом кћерком Белославом оженио се нови српски владар. Тако је бугарски утицај постао доминантан у Србији, као што је византијски био у вријеме његовог брата Радослава. Изгледа да је после битке код Клокотнице бугарски владар заузео неке територије које су до тада припадале Србији. Једна од епизода српско-бугарских односа у ово вријеме тичала се преноса тијела архиепископа Саве, који је 1237. године умро у Трнову у Бугарској, на повратку са пута по Светој земљи. Након извјесног противљења бугарске стране његово тијело је донијето у Србију и сахрањено у манастир Милешеву.¹⁶⁵

У Владислављево вријеме поново је запријетила опасност Хуму, овог пута од Коломана, херцега Хрватске. Владислав је са војском дошао до Цетине, гдје је јуна 1237. године склопио уговор са градом Сплитом.¹⁶⁶ Почетак пете деценије XIII вијека обиљежили су догађаји који ће се рефлектовати и на стање у Србији. Јуна 1241. године умро је његов таст-бугарски цар што је ослабило његов положај. У исто то вријеме Србија, нарочити њени приморски дјелови, била је изложена великим пустошењима од стране монголске војске која продрла у Далмацију и преко њене територије враћала се ка Црном мору. Од њеног пустошења тада су пострадали Котор, Свач и Дриваст.¹⁶⁷ Таква ситуација, опљачкана земља, владар без снажне подршке, била је довољна за нови преврат који је изведен у Србији. Краљ Владислав је збачен са власти и на престо је у прољеће 1243. године доведен његов брат Урош, рођен у браку Стефана Првовјенчаног и млетачке принцезе Ане Дандоло.¹⁶⁸

Владавину краља Уроша карактерише почетак привредног снажења српске државе, што ће се наставити под његовим наследницима. Та снажнија материјална основа српског друштва и државе представљаће полазиште великих ратних освајања која ће услиједити крајем XIII вијека.

Током владавине краља Уроша која је трајала више од три деценије (1243-1276) српска држава се суочавала са бројним изазовима. Првих година његове

¹⁶⁵ *ИСН I*, 312, 313 (Б. Ферјанчић);

¹⁶⁶ М. Динић, *Три повеље из исписа Ивана Лучића*, 71-74; *ИСН I*, 313, 314 (Б. Ферјанчић).

¹⁶⁷ Т. Archidiaconus, *Historia Salonitana*, 177; А. Узелац, *Србија, Бугарска и Татари у другој половини XIII века*, 39, 40 (докторска дисертација).

¹⁶⁸ *ИСН I*, 314 (Б. Ферјанчић);

владавине дошло је до учвршћивања позиција Никејског царства у сусједству српске државе. Оно је све више потискивало епирску државу. Тако је никејски владар Јован III Ватац наприје (1242. год.) приморао епирске наследнике да се одрекну царских инсигнија, да би крајем 1246. године освојио Солун. У међувремену је, након смрти бугарског цара Калимана, загосподарио значајним бугарским утврђењима, освајајући посједе у Македонији, поставши сусјед српске државе. Снажење Никејаца на простору Балкана довело до тога да је, од значајнијих упоришта, у рукама епирских деспота остао само Драч.¹⁶⁹

Односи са сусједним Дубровником заузимали су посебно мјесто у политици краља Уроша. Дубровчани су настојали да обезбиједу што боље услове за трговину у српској држави. Њихова трговачка активност одговарала је и српском владару, јер су од ње приходовали одређена средства. Посебно питање у односима Србије и Дубровника током прве деценије Урошеве владавине односило се на спор око црквене јурисдикције између Бара и Дубровника.¹⁷⁰ У тим дешавањима српски владар ће бити на страни Бара, не презајући да демонстрира и примијени силу према граду под св. Срђем. Тако је он јула 1252. године напао град и опустошио његову околину. Сукоб је био окончан до августа исте године.¹⁷¹ До новог кварења односа дошло је средином 1253. године, када Дубровчани ступе у савез са бугарским владаром Михалом Асеном.¹⁷² У коалицију против краља Уроша наредне године Дубровчани су увукли потомка хумског кнеза Мирослава, жупана Радослава. Бугари су успјели да продру до средњег Полимља, том приликом настрадала је црква Светог Петра код данашњег Бијелог Поља. Августа те године успостављен је мир између Србије и Дубровника.¹⁷³

Након смрти Јована III Ватаца 1254. године бугарски цар Михаило Асен за кратко вријеме је успио да овлада крајевима који су се у Македонији граничили са

¹⁶⁹ Г. Острогорски, *Историја Византије*, 411-414; *ИСН I*, 342, 343 (С. Ћирковић); Ђ. Бубало, *Српска земља*, 160, 184.

¹⁷⁰ О овом спору детаљно у поглављу о црквеним приликама.

¹⁷¹ *CD IV*, 499, 500, 508, № 435, 442; V. Foretić, *Povijest Dubrovnika do 1808 I*, 85; Ђ. Бубало, *Српска земља*, 170.

¹⁷² *Зборник средњовековних ћирилских повеља I*, 199-203, № 55; Ђ. Бубало, *Српска земља*, 170

¹⁷³ *Зборник средњовековних ћирилских повеља I*, 205-206, 207-209, 211-214, 215-216, 225-231, № 56, 57, 58, 59, 64; 12, 13; V. Foretić, *Povijest Dubrovnika do 1808 I*, 86; *ИСН I*, 348 (С. Ћирковић);

српском државом. Ипак је Теодор II Ласкарис, Јованов наследник, успио да поврати те посједе и тако успостави раније стање у тим крајевима, приморавши бугарску страну на склапање мира (1256. год).¹⁷⁴ У прољеће 1257. године дошло је до сукоба између Никејаца и епирског деспота Михаила II Анђела. Њему се придружио и српски краљ Урош, коме су обећани неки посједи у Македонији. Српска војска заузела је тада Кичево, однијевши код Прилепа побједу над Никејцима.¹⁷⁵ Ситуација се на том фронту промијенила када се, након смрти Теодора II Ласкариса у августу 1258. године, крајем те године за цара наметнуо војсковођа Михаило Палеолог. Он је јуна 1259. године у Пелагонији однио побједу над коалицијом коју је предводио епирски деспот. Могуће да су у тим догађајима Срби изгубили власт над Скопљем и другим крајевима мало прије тога освојеним. Припремајући се за ову битку Михаило Палеолог је тражио савезнике и помоћне одреде, нашавши их и међу Србима. То би говорило да су Срби у међувремену промијенили страну и приближили се Никејцима, чији је владар јула 1261 поново успоставио византијску власт у Константинопољу.¹⁷⁶

Положај српске државе према сјеверном сусједу-Угарској у једном периоду карактерисала је вазална зависност која се манифестовала обавезом српског владара да даје помоћне одреде. Тако су српски војници 1260. године учествовали у походу Беле IV против чешког краља. Српски владар је узео учешћа у свадбеним активностима када се 1264. године женио син угарског краља.¹⁷⁷ Тај покорни однос према Угарској краљ Урош прекинуо је крајем 1267. или почетком 1268. године када је напао сусједну Мачванску бановину. То је била област која је обухватала равничарски простор око доњег тока Саве. У вријеме Урошевог напада њом је управљао Бела Ростислалич, унук угарског краља Беле IV. Српска војска заузела је тада дио ове области, који није дуго држала под контролом. У прољеће исте године угарска војска је поразила и заробила српског владара, који је изгледа морао да се откупљује из ропства, уз обнављање вазалног односа. Најкасније тада, а могуће и прије овог сукоба, дошло је до склапања брака

¹⁷⁴ Г. Острогорски, *Историја Византије* 418; Ђ. Бубало, *Српска земља*, 186.

¹⁷⁵ Б. Ферјанчић, *Србија и византијски свет у првој половини XIII века (1204-1261)*, ЗРВИ 27-28 (1989) 103-148, 140-144; Р. Радић, *Георгије Акрополит и Срби*, Краљ Владислав и Србија XIII века, Београд 2003, 89-97, 92-94.

¹⁷⁶ Г. Острогорски, *Историја Византије* 422-435.

¹⁷⁷ К. Лиречек, *Историја Срба I*, 182, нап. 110; *ИСН I*, 352 (С. Ћирковић); Ђ. Бубало, *Српска земља*, 195.

између Урошевог старијег сина Драгутина и угарске принцезе Каталине.¹⁷⁸ Преузимајући угарску установу младог краља Урош ју је додијелио Драгутину, а што је вјероватно било садржано у условима за склапање мира. Добијање те титуле у Угарској било је праћено додјелом дијела земље на управу. Питање посебне области којом би управљао млади краљ убрзо ће створити проблем у Србији.

Након склапања брака Драгутина и угарске принцезе, вршени су покушаји уговарања брака између другог Урошевог сина Милутина и Ане, кћерке Михаила VII Палеолога. Византијски владар је желио да преко овог брака веже Србију за себе, јер се надао да ће престо наслиједити млађи Урошев син, пошто је Драгутин наводно био болестан. До реализације овог плана ипак није дошло, јер је византијско посланство, које је требало да утаничи брак, сазнало да Милутин ипак неће наслиједити престо, па је, уз лоше утиске са српског двора, одлучило да се врати необављеног посла. То ће изазвати незадовољство краља Уроша који ће се приближити Карлу Анжујском, великом противнику Михаила VII. Успостављању ближих веза допринијела је свакако његова супруга, краљица Јелена Анжујска, коју је Карло називао својом рођаком.¹⁷⁹

Последње године Урошеве владавине карактеришу лоши односи са Дубровником. Тако ће његова војска 1275. године напасти Дубровник и по обичају пљачкати његову околину. У тај рат на страни српског владара биће укључен и Котор. На посредовање Венеције мир између српског краља и Дубровника биће склопљен исте године, док је сукоб са Котором потрајао до 1279. године.¹⁸⁰

Настојање да, као млади краљ по узору на угарске, добије дио земље на управу довешће Драгутина до сукоба са оцем. По ријечима архиепископа Данила II, Драгутин је у више наврата тражио посједе којима би управљао. Како је овај одбијао да то учини Драгутин је затражио војну помоћ своје тазбине и збацио га са власти, 1276. године, пошто је претходно однио побједу над њим «у земљи званој Гацко».¹⁸¹

¹⁷⁸ *ИСН I*, 352 (С. Ћирковић); Ђ. Бубало, *Српска земља*, 196-199.

¹⁷⁹ *ИСН I*, 353, 354 (С. Ћирковић); М. Поповић, *Српска краљица Јелена између римокатоличанства и православља*, Београд 2010, 27-33; Ђ. Бубало, *Српска земља*, 199 - 202.

¹⁸⁰ *ИЦГ II/1*, 42 (С. Ћирковић); *ИСН I*, 355, 356 (С. Ћирковић).

¹⁸¹ *Животи краљева*, 13-17; *ИСН I*, 355, 356 (С. Ћирковић).

Када је преузео власт Драгутин (1276-1282) својој мајци краљици Јелени дао је на управу неке крајеве: Зету (цијелу или дио), Требиње крајеве око Плава и Горњег Ибра. Улцињем је управљала њена сестра Марија Шор. Њена власт се протезала до самог Котора што се види из њене повеље за село Затор, данашње Шпиљаре. Дајући мајци дио државне територије напустио је политику свога оца који је изричито био против подјеле државе.¹⁸² Водећи рачуна о државним интересима, у два маха (1279, 1281. год.), потврђивао је привилегије дубровачким трговцима, немајући веће конфликте са њима.¹⁸³

Иако за вријеме владавине краља Драгутина, по сачуваним подацима, изгледа да није било неких већих сукоба са Византијом, тада ће се формирати обриси оне освајачке политике која ће наступити када Милутин преузме власт.¹⁸⁴ Драгутин је 1280. године пружио уточиште Котаници, византијском пребјегу који је четовао у пограничним крајевима.¹⁸⁵ Последње године његове владавине (1281/2) забиљежен је напад византијске војске која је продрла до Липљана.¹⁸⁶

Долазак на престо краља Милутина обично се доводи у везу са повредом ноге коју је краљ Драгутин задобио 1282. године. Могуће је да се на ове догађаје односи комешање које помиње животописац Данило.¹⁸⁷ На државном сабору у Дежеву он се одрекао власти у корист брата Милутина, предавши му знаке краљевске власти. На такву одлуку могло је утицати опште стање у земљи, односно расположење властеле која у Драгутину није видјела личност која је могла остварити њихове амбиције које су се тичале, прије свега, освајања у правцу Византије.¹⁸⁸ Драгутин је за себе задржао дио територије са тежиштем у сјеверним крајевима српске државе, његова област обухватала је и Рудник, Ариље и Ускопље код Требиња.¹⁸⁹ Њихова мајка, краљица Јелена, задржала је посједе којима је раније управљала.¹⁹⁰

¹⁸² *ИЦГ II/1*, (С. Ћирковић); 47; М. Поповић, *Српска краљица Јелена*, 51-54; Ђ. Бубало, *Српска земља*, 211.

¹⁸³ Ђ. Бубало, *Српска земља*, 211, 212.

¹⁸⁴ *ИСН I*, 437 (Ј. Максимовић).

¹⁸⁵ Ј. Максимовић, *Котаниц Торник*, ЗРВИ 29-30 (1991), 183-192.

¹⁸⁶ *Животи краљева*, 107; *ИСН I*, 437, 438 (Ј. Максимовић).

¹⁸⁷ *Животи краљева*, 24-28; В. Станковић, *Краљ Милутин (1282-1321)*, Београд 2012, 62.

¹⁸⁸ *ИСН I*, 437, 438 (Ј. Максимовић).

¹⁸⁹ М. Динић, *Област краља Драгутина после Дежева*, Глас САН 203 (1951) 61-82.

¹⁹⁰ *ИЦГ II/1*, (С. Ћирковић); 55.

Убрзо након преузимања власти Милутин је кренуо у велика освајања ка југу. Током те исте године он је, заједно са братом освојио више значајних области у Македонији: Горњи и Доњи Полог, Овче Поље, Злетово и Пијанец.¹⁹¹ Ова српска освајања проузроковала су реакцију Византије која је спремала велики поход против Србије, ослобођена опасности од Карла Анжујског. У току тих припрема децембра 1282. године умро је Михаило VIII Палеолог. Његов наследник Андроник II Палеолог наставио је припреме за поход, али не у обиму како је то било у првом тренутку замишљено. Византијска војска је у прољеће 1283. године продрла до Косова, без неких већих последица по српску страну. Тај недовољан успјех противника краљ Милутин је искористио да предузме нови поход против Византије, позвавши у помоћ брата Драгутина. Њихове удружене снаге у јесен 1283. године продрле су дубоко у византијску територију, стигавши, почетком 1284. године до Свете Горе и Егеја. У току те године краљ Милутин је самостално предузео још један поход и трајно посјео области Пореча, Дебра и Кичева. У том тренутку српско-византијска граница ишла је тако да је византијска страна задржала стратешке тачке Струмицу, Просек, Прилеп, Охрид и Кроју. У доба краља Милутина нијесу предузимани неки већи походи против Византије.¹⁹² Искористивши тако промјене на византијском престолу, Милутин је успио да знатно прошири српску државу ка југу. Територије које је тада освојио биће предмет дипломатских преговора и његових настојања да од Византије добије потврду за те посједе, што се одуговлачило готово деценију ипо.

Док је краљ Милутин самостално освајао византијске области, Драгутин је своју област проширио тако што је, као угарски владарски зет, добио на управу Мачванско-босанску бановину. Она је обухватала простор данашње Мачве, крајеве уз јужну обалу Саве са Београдом, као и сјевероисточну Босну.¹⁹³ Тако је његов положај био знатно оснажен, што ће се видјети када, почетком XIV вијека, дође до унутрашњих сукоба у Србији.

У наредном периоду српска држава се суочила са опасношћу која им је пријетила од татарских вазала Дрмана и Куделина. Они су управљали облашћу

¹⁹¹ *Животи краљева*, 108; Г. Острогорски, *Историја Византије*, 446; *ИСН I*, 439 (Љ. Максимовић).

¹⁹² *ИСН I*, 440, 441, (Љ. Максимовић).

¹⁹³ М. Динић, *Област краља Драгутина после Дежева*, 69.

Браничева, нападајући сусједне крајеве. Од њихових похода пострадала је област краља Драгутина, који је претрпио жесток пораз када су татарски вазали предузели поход као одговор на његов напад. Он је тада затражио помоћ од свог брата, краља Милутина, па су заједничким снагама заузели област Браничева, које је припојено Драгутиновим посједима, вјероватно 1291. године. Таквим развојем догађаја био је незадовољан видински кнез Шишман. Он је, вјероватно уз сагласност самог кана Ногаја, предузео поход против српске државе, допријевши до Пећи. У противудару Милутин је заузео Видин, након чега је дошло до склапања мира између Србије и Бугарске, учвршћеног успостављањем родбинских веза. Да би се отклонила опасност од напада који је Ногај спремао против Србије, као освету за побједу над његовим вазалом Шишманом, Милутин је упутио посланство татарском кану које је имало задатак да га увјери како Бугарска неће више бити нападана. Као залог такве политике, у својству талаца, упућени су његов син Стефан и нека друга властела. Ногајева смрт отклонила је опасност за Србију са те стране.¹⁹⁴

Крајем XIII вијека поново је постало актуелно питање односа са Византијом. Сукоби око контроле над Драчем довешће до предузимања већих византијских припрема за напад на Србе. На челу тог похода предузетог 1297. године налазио се Михаило Главас. Пошто је тај напад доживио неуспјех, приступило се мировним преговорима како би се дугорочно ријешило питање посједа које је краљ Милутин још на почетку своје владавине освојио од Византије. Те дипломатске активности које су трајале преко двије године (1297-1299) завршиле су се тако што су Милутину признате те области као мираз византијске принцезе Симониде, која се удала за њега.¹⁹⁵

Милутинов брак са византијском принцезом погоршао је односе међу браћом. Како је било познато да су Византинци настојали да престо наслеђују потомци њихових принцеза удатих за владаре других држава, краљ Драгутин се плашио развоја догађаја који би њега и његове наследнике лишити српског престола. Из тих разлога међу Милутином и Драгутином убрзо је дошло до сукоба. До отвореног рата међу њима дошло је најкасније 1301. године, пошто се

¹⁹⁴ *ИСН I*, 442, 443, (Љ. Максимовић);

¹⁹⁵ Г. Острогорски, *Историја Византије*, 456, 457; *ИСН I*, 445-448, (Љ. Максимовић).

ноцембра те године Рудник, то тог периода Драгутиново упориште, налазио у Милутиновим рукама.¹⁹⁶

Сукоб који је избио међу браћом био је само дио ратовања са којима се тада суочио краљ Милутин. Он ће тада заратити и са Дубровником. Дубровчани су, уз помоћ Задрана и Хрвата, напали Котор, у првој половини 1301. године, о чему говори и један члан которског Статута.¹⁹⁷ Котор је успио да се одбрани од овог напада, док је Милутин напао Дубровник и прекинуо његове везе са копном, уз заробљавање извјесног броја Дубровчана.¹⁹⁸ У јесен исте године Дубровчани су тражили посредовање Венеције за склапање мировног уговора са српским владаром. Августа 1302. године склопљен је мир са Дубровником. У повељи коју је краљ Милутин издатој Дубровчанима наглашава се да ће за дубровачке трговце у Руднику на снази бити исти режим дажбина као што је био у Брскову.¹⁹⁹ То је значило да је Милутин и даље држао ово значајно рударско и трговачко средиште. Сачувани су подаци да су ратом били захваћени и јужнији крајеви, дубоко у областима којима је до избијања сукоба управљао краљ Милутин. Тако се у дубровачким изворима из 1302., 1303. и 1305. године наводе сукоби у Брскову и цијелој Рашкој. Трговачки каравани бивају нападнути, што је ометало трговину приморских комуна са залеђем.²⁰⁰

Док је трајао сукоб са Драгутином и Дубровником, Милутин се суочио и са опасношћу од Брибирских кнезова. Учврстивши свој положај међу дијелом племства Далмације и Хрватске, они су показали своје освајачке амбиције према сусједним територијама.²⁰¹ Дио тих настојања биле су претензије Павла Брибирског усмјерене према Босни и Хуму. Користећи се унутрашњим сукобом у Србији, он је настојао да овлада хумском облашћу. Он је, како се претпоставља, заједно са Дубровчанима напао Котор 1301. године, а да су његови поданици били они Хрвати који се као нападачи наводе у члану которског Статута. Могуће да је

¹⁹⁶ MR V, 13-14; М. Динић, *Област краља Драгутина после Дежева*, 59.

¹⁹⁷ *Statuta civitatis Cathari, De facto Ragusinorum* (Сар. CCCLXXXI), 209, 210; ИЦГ II/1, 57 (С. Ћирковић).

¹⁹⁸ J. Resti, *Chronica ragusina*, 103; J. Lučić, *Pomorsko-trgovački odnosi*, 427.

¹⁹⁹ Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I/1*, Београд – Сремски Карловци, 1929, 36, 37; ИЦГ II/1, 58 (С. Ћирковић); Б. Крекић, *Зашто је вођен и када је завршен рат Дубровника и Србије 1301-1302*, ЗРВИ 17 (1976), 417-423; *ИСН I*, 442, 443, (Љ. Максимовић); N. Porčić, *Peace Negotiations between Serbia and Dubrovnik in 1301-1302 - A Case Study in Medieval Diplomacy*, *Иницијал* 1 (2013), 115-136.

²⁰⁰ М. Динић, *Однос између краља Милутина и Драгутина*, ЗРВИ 3 (1955), 49-80, 59,60;

²⁰¹ N. Klaić, *Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku*, Zagreb 1976, 407-427.

његова војска управо у то вријеме продрла до Оногошта, о чему свједоче доцнији дубровачки хроничари. У неком тренутку Брибирци су успјели да под своју контролу ставе Хум, ако је судити по титули господара Хумске земље коју, у једном документу из 1304. године, наводи његов син Младен II. У догађајима који су услиједили Младен II је допао заробљеништва краља Милутина. Године 1305-1306 дошло је до сусрета краља Милутина и Павла Брибирског. Као реална опција намеће се могућност да је тада постигнут договор о повлачењу Брибираца из Хума, уз ослобађање Младена II.²⁰²

Нема ближих података о учешћу Которана у наведеним сукобима. Колике су штете претрпјели приликом напада Дубровчана и њихових савезника, тешко је казати. У сваком случају, убрзо по рјешавању проблема са Брибирцима, которска комуна добила је жупу Грбаљ, најкасније у јесен 1307. године, када је извршена његова прва подјела на жријебове, који су се, даље дијелили на карате, о чему ће бити ријечи у одјелку о дистрикту града.

Рат између браће захватио је и другу деценију XIV вијека. Оскудност извора не иде у корист освјетљења детаља како се тај сукоб одвијао. Они су били у сукобу и 1308. године, о чему говори и забиљешка католичког свештеника који је тада путовао Балканом. У тим сукобима Милутин је у једном тренутку био остао без подршке у земљи те је морао да се ослони на војну снагу најамника. Настојао је да обезбиједи наклоност папства и јужноиталијанских феудалаца, обећавајући да ће он и цијела његова држава прећи у католичанство. У том правцу писао је Бенедикту XI (1303-1304) и Клименту V (135-1314). Упркос обећањима, до тога није дошло. Када је требало да се то реализује, Милутин је саопштио да то не смије урадити, наводно плашио се реакције свог брата и мајке. Са друге стране, Драгутин се био уплео у династичке сукобе у Угарској, подржавајући неке од претендента на угарски престо.²⁰³

Расположиви извори говоре да су браћа била у сукобу до 1311-1312. године када је дошло до њиховог помирења, како стоје ствари, уз посредовање Никодима, игумана Хиландара. Не може се примијетити да је дошло до неких промјена када су у питању територије којима су браћа тада управљала у односу на

²⁰² М. Orbini, *Il regno de gli Slavi* 395, 396; J. Luccari, *Copioso ristretto degli Annali di Rauza, Venezia* 1605, 45; *ИСН I*, 454, (Ј. Максимовић); С. Мишић, *Хумске земље у средњем веку*, 54.

²⁰³ *ИСН I*, 455, (Ј. Максимовић).

стање када су сукоби започети.²⁰⁴ Опет је дошло стање да браћа сарађују када је држава угрожена. У љето 1313. године западне крајеве српске државе напао је Младен II Брибирски, освојивши Хум и подручје доње Неретве. Милутин је тада позвао брата да заједничким снагама поврате тај простор, али није познат епилог тог ратовања.²⁰⁵

У то вријеме, у току прве половине 1314. године дошло је до унутрашње кризе у држави. Она је била изазвана жељом Милутиновог сина Стефана да се домогне престола Он је управљао Зетом, коју је прије тога држала његова баба, краљица Јелена Анжујска. Окупивши себи одану властелу подигао је побуну. Преговорима је Милутин успио да га наговори да му се подчини и покори. Наредио је да Стефана одведу у Скопље и ослијепе. Након тог чина, Стефан је, са породицом, упућен у Цариград код Андроника II, гдје је провео наредних пет година.²⁰⁶

У прољеће 1316. године умро је краљ Драгутин, оставивши за владара у областима којима је он управљао свог сина Владислава, вјероватно у статусу угарског вазала. У неком тренутку краљ Милутин је заузео Владислављево посједе, а њега утамничио. Тим поступком изазвао је велико незадовољство сусједне Угарске, која је полагала право на некадашњу Драгутинову област. Из тог разлога угарски краљ Карло Роберт настојао је да против Милутина окрене неке од његових сусједна, као и папу. Прије сукоба са тим противницима Милутин је водио рат са Дубровником у којем је, по обичају опустошио његову околину (љето 1317. год.) и заплијенио робу трговаца који су се затекли у Србији. Тај сукоб завршиће се до новембра 1318. године када су Дубровчани добили могућност да поново одлазе у Србију.²⁰⁷

Док је још трајао сукоб са Дубровником Милутин је поново заратио са Брибирцима. Младен Брибирски је поново заузео Хумску земљу, успоставивши сарадњу са сусједним Дубровником. У једном тренутку (јуна 1319. год.) Младенов брат, Гргур Брибирски, са другим таоцима, био је заточен у Дубровнику и Милутин је од Дубровчана тражио да га не пуштају док Младен не

²⁰⁴ *ИСН I*, 460, (Ј. Максимовић).

²⁰⁵ С. Мишић, *Хумске земље у средњем веку*, 54, 55.

²⁰⁶ *ИЦГ II/1*, 60, 61 (С. Ћирковић); М. Маловић Ђукић, *Стефан Дечански и Зета*, ИЗ 4 (1979), 5-69; *ИСН I*, 462-465 (С. Ћирковић).

²⁰⁷ V. Foretić, *Povijest Dubrovnika do 1808 I.*, 90; *ИСН I*, 473 (С. Ћирковић).

испуни шта је обећао. Вјероватно се радило о обавези да врати посједе у Хуму за које су Брибирци били нарочито заинтересовани.²⁰⁸

Милутинови противници, Филип Тарентски и папа Јован XXII, настојали су да против њега окрену албанске великаше у сјеверној Албанији. У том правцу наведени папа је јуна 1319. године упутио неколико писама локалним феудалцима, позивајући их да збаци власт српског краља. Судаћи по поменима Милутиновог наследника Стефана у тим крајевима, на почетку његове владавине, изгледа да ти планови нијесу дали резултата.²⁰⁹

Највећа опасност српској држави пријетила је са сјевера, од угарског краља Карла Роберта. Он је свој напад започео у јесен 1319. године, када је на устанак требало да се дигну и арбанашки великаши. У том походу стигао је близу Ваљева, заузевши највећи дио некадашњих Драгутинових посједа. Када је запосјео те крајеве угарски владар се повукао са војском на сјевер што је краљ Милутин искористио и повратио посједе све до Саве. Тај његов потез приморао је угарског краља да већ почетком наредне године поново крене у поход и заузме дјелове земље којима је раније управљао Драгутин.²¹⁰

У току 1320. године из Цариграда се вратио Стефан, за којег се испоставило да му није у потпуности одузет очињи вид. Милутин је за свог наследника био одредио сина Константина, али није био „уведен у власт“ што је стварало могућност да Стефан поведе борбу за престо. Користећи се метежима насталим због Милутинове болести, из заточеништва се ослободио Владислав, Драгутинов син, учврстивши се на просторима којима је управљао његов отац. За то вријеме Стефан је, након Милутинове смрти 29. октобра 1321. године, успио да уклони Константина и 6. јануара 1322. године крунише се за краља.²¹¹

²⁰⁸ N. Klaić, *Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku*, Zagreb 1976, 427-432; *ИСН I*, 473 (С. Ћирковић); С. Мишић, *Хумске земље у средњем веку*, 55.

²⁰⁹ *ИЦГ I*, 62-65 (С. Ћирковић); Г. Томовић, *На Романи Луце*, ИЧ 44 (1997), 89-101; *ИСН I*, 474 (С. Ћирковић);

²¹⁰ *ИСН I*, 474, 475 (С. Ћирковић);

²¹¹ *ИСН I*, 496, 497 (С. Ћирковић);

3. ПРОСТОР

3. 1. Положај, физички изглед града.

Најстарији трагови људског постојања на простору Боке Которске откривени су у мјесту Липци и потичу из бронзаног периода.²¹² У освит цивилизације и историје простор Бококоторског залива улазио је у састав Илирске државе. Она крајем трећег вијека прије н.е. улази у интересну сферу Римске државе и након више од два вијека отпора Римљани су је коначно покорили 9. године н.е.²¹³ Из илирско-римске епохе остали су бројни трагови урбаног живота са тог простора.²¹⁴ Од градова посвједочених како археолошким остацима, тако у дјелима античких писаца најистакнутије мјесто заузимао је Рисан, по коме је у античко доба залив носио назив Рисански (*Sinus risonicus*). Антички мит који говори о легендарном оснивачу беотске Тебе, Кадмосу и његовој жени Хармонији, доводи се у директну везу са Боком которском Рисном и Будвом. Псеудо Скилаксов „Периплус“ из IV вијека п.н.е. помиње Рисан, гдје каже да су илирско племе Енхелеји били настањени у Илирији код Ризона и Ризинске ријеке, гдје су се налазиле стијене Кадмоса и Хармоније.²¹⁵ Антички писци су још од II вијека прије н. е. писали о том простору помињу други град под називом Аскривиум (*Acrvium*) односно Агрувиум.²¹⁶ Град је, као и Рисан, био насеље илирског племена Ардијеја. Аргонити се насељавају тек у вријеме римске управе,²¹⁷ а римска колонизација је убрзо започела. Италски колонисти су се населили на овим просторима у вријеме касне Републике, били окупљени у

²¹² ИЦГ I, 71 (Д. Гарашанин, М. Гарашанин)

²¹³ ИЦГ I, 104-117 (Д. Гарашанин, М. Гарашанин)

²¹⁴ Посебно: V. Kovačević, *Blago antičke Boke*, Tivat 2007.

²¹⁵ Основни извори и литература о овом подручју у старом вијеку: Псеудо-Скилаксов *Периплус*, 24-26 (ed. G. Shipley, *Pseudo-Scylax's Periplus: Text, Translation, and Commentary*, Exeter 2011); Теута у Ризону (Рисну); Полибије, *Историје I*, (предговор, превод и коментар М. Рицл), Нови Сад 1988.

²¹⁶ *Ptolomei Claudii Geografia I*, A. Stückelberger, A. Graßhoff, mit F. Mittenhuber (edd.), Ptolemaios: Handbuch der Geographie (vol. 1), Basel, 2006, 367, 368; C. Plinii Secundi Maioris, *Naturalis historiae III*, 144 (ed. H. Rackham, Pliny, *Natural History*, Vol. II, Libri III–VII, Cambridge; ИЦГ I, 216-218 (Д. Гарашанин, М. Гарашанин); о новијим истраживањима о Акрувијуму: М. Врзић, *Прилог проучавању античких путева и комуникација на територији јужне обале Боке Которске са краћим освртом на убицирање Агрувијума*, Грбаљ кроз вјекове. Зборника радова са научног скупа „Грбаљ кроз вјекове“ Грбаљ и Котор, 11-13. октобра 2001, Грбаљ 2005, 69-96.

²¹⁷ Тит Ливије, 45.26 (Према: Titus Livius, *History of Rome*, Volume XIII, Books 43-45, Trans. by Alfred Cary Schlesinger, Harvard, 1951).

conventus civitas Romanorum и јачали трговачке везе са другим насељима на источном Јадрану, што је посвједочено на већем броју латинских натписа.²¹⁸

Друга половина VI вијека нуди прве помене насеља под називом Котор. Прокопије каже да је Јустинијан, у оквиру својих великих планова, обновио и утврђење *Κάτταρος* за које се сматра да се налазило на мјесту гдје се данас налази тврђава на брду Св. Иван.²¹⁹ На насеље које се налазило у подножју Св. Ивана, односно простор данашњег Котора, највјероватније се односи казивање Анонимног Равењанина са краја VII вијека. За то насеље он користи термине *Decadaron* односно *Decadoron*, у чијој се основи налази већ позната ријеч Котор. То би била потврда тврђења да се Прокопијев помен обнове тврђаве *Κάτταρος* односи на Котор који се налазио на брду Св. Иван.²²⁰

Помени античког Акрувиума и рановизантијског Декатерона постављају пред науку питање да ли се Декатерон, претходник средњовјековног Котора, развио на простору Акрувиума. Савремена историографија настоји дати одговор на питање настанка средњовјековног Котора и са тим у вези положаја древног Акрувијума. О тим питањима не постоји сагласност у науци. Група научника сматра да се средњовјековни Котор налази на темељима античког Акрувиума, при чему се наводи да се његово становништво склонило на простор тврђаве која се налазила на брду Св. Иван, коју је саградио Јустинијан. Та дешавања одиграла су се у периоду сеобе народа, па се износи да је Акрувиум вјероватно разорен од стране Авара 638. године. Након смиривања стања почело се формирати ново градско средиште око некадашњег римског утврђења, тако да се назив тог утврђења на брду проширио на насеље у његовом подножју.²²¹ Као друга могућа

²¹⁸ G. Alföldy, *Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien*, Budapest 1965, 141-143; Д. Грбић, *Племенске заједнице у Илирику, Предурбане административне структуре у римским провинцијама између Јадрана и Дунава (I-III)*, Београд 2014.

²¹⁹ *VIII/I*, 60 (Ф. Баришић); G. Gelcich, *Memoriae storiche*, 31, 32.

²²⁰ *Ravennatis Anonymi Cosmographia*, ed Pinder et Parthey, Berolini 1860, 208, 379; I. D.Lalošević, *Fortifikaciona arhitektura*, 19.

²²¹ G. Gelcich, *Memoriae storiche* 46, 47; N. Ćorić, *Grad Kotor do god. 1420. s osobitim obzirom na bosanski prevlast (1385-1420)*, Stara Gradiška, 1924; И. Синдик, *Гдје се налазио Акрувиум?* Гласник ГД 27 (1947), 117-121; П. Мијовић, *Трагом древних култура Црне Горе*, Титоград 1970.

мјеста гдје се налазио Акрувиум у науци се наводе и Грбаљ,²²² Бигова²²³ и залив Траште.²²⁴

Како је већ наведено, Константин Порфирогенит у оквиру приче о нападу Сарацена на источнојадранску обалу 841. године помиње *доњи Котор*, под којим се подразумијевао средњовјековни Котор, који се простирао у алувијалној равни ријеке Шкурде. Таква формулација подразумијева да је постојао *горњи Котор* који се налазио на брду Св. Иван.²²⁵ Он је представљао утврђење старијег датума, неприступачно и неосвојиво за нападе који су у то вријеме ишли са мора. У питању је био простор у којем се тражило склониште од инвазија. То утврђење је морало имати за то вријеме снажан фортификациони систем који је пружао заштиту. И простор насеља на обали имао је фортификацију, јер се за њега користи термин *τό κάστρον-castrum* што је у средњовјековном значењу подразумијевало насеље са постојањем бедемских утврђења. Колико год да је била снажна његова фортификација у то вријеме, она није могла да издржи напад бугарског владара Самуила, који је у оквиру својих освајачких активности према Дукљи и даље ка западу, како је већ казано, 998. године заузео Котор.

Говорећи о Котору, Константин Порфирогенит каже да се Котор налазио на крају мора, тј залива дугог 15-20 миља. Около града су висока брда, тако да се, по његовим ријечима, сунце љети види само у подне, а зими никада. И он помиње цркву посвећену св. Трипуну.²²⁶ Из овог периода потиче и помен Котора од стране арапског путописца Харуна са Китра. Он у свом итнерару помиње *Qātarō*, односно *Qādarō (Cattaro)*, који се по његовом мишљењу налазио око 30 миља од Дубровника.²²⁷

²²² P. Butorac, *Teritorijalni razvitak Kotora*, Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku, X-XI (1962-1963), 43-101; J. Мартиновић, *Типови насеља античког доба на Црногорском приморју*, ЛИЧ 1-2 (1974), 12-16.

²²³ ИЦГ I, 216-219 (Ј. Ковачевић).

²²⁴ A. Mayer, *Gdje se nalazio stari Acruvium*, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, 4 (1932), 85-93; A. Mayer, *Catarensia*, 95-109; J. Мартиновић, *Урбанистички развитак града Котора кроз вјекове*, Которска секција Друштва историчара Црне Горе 1948-1968, Котор 1970, 85-92.

²²⁵ ВИИИИ II, 17, (Б. Ферјанчић). I. D.Lalošević, *Fortifikaciona arhitektura*, 56.

²²⁶ ВИИИИ II, 23, (Б. Ферјанчић); J. Martinović, *Prolegomena za problem prvobitne crkve sv. Tripuna u Kotoru*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 30 (1990) 5-29; A. Belan, *Sveti Tripun i njegova katedrala*, Kotor 2002; M. Čanak - Medić, Z. Čubrović *Katedrala Svetog Tripuna u Kotoru : istorija, arhitektura, arhitektonska plastika i liturgijski namještaj*, Kotor 2010; K. Митровић, *Култ светог Трипуна у средњовековном Котору*, 12 вјекова Бокељске морнарице, Котор 2013, 17-23.

²²⁷ J. Marquart, *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge; ethnologische und historisch-topographische Studien zur Geschichte des 9. und 10. Jahrhunderts (ca. 840-940)*, Leipzig 1903, 251.

Средњовјековни Котор имао је веома специфичну позицију и положај. Био је смјештен у југоисточном дијелу Которског залива, у подножју брда Св. Иван (260 м.), који је представљао огранак Ловћена. Простор који је заузимао средњовјековни Котор, у основи троугластог изгледа, са сјевера је ограничен ријеком Шкурдом, понорницом која понире у Његушком пољу, која је у одбрамбеном систему имала велики значај. На јужном појасу град је био омеђен извором Гурдић. Западна граница била је море, такође природна брана.²²⁸ Окружен природним баријерама и заштитом, у периодима, када ни заштита великих политичких чинилаца није увијек гарантовала комплетну безбједност, Котор је често успијевао да опстане захваљујући овим природним бранама и градским бедемима.

Градске зидине Котора помињу се средином XII вијека. Користећи се данас непознатим изворима Јосип Гелчић саопштава да су Пераштани 1159. године спалили двије которске лађе које су се налазиле поред бедема *alla foce del Parilo*.²²⁹ По мишљењу Илије Лалошевића у питању су зидине према сјеверним странама града.²³⁰ Да ли је Стефан Немања приликом поменутог похода 1168. године нападао сâм град не зна се, град је свакако успио да одоли том изазову. Када је у питању прелазак Котора под власт великом жупана Стефана Немање склонији смо да повјерујемо да се то десило на миран начин, него да је до тога дошло путем опсиједања и борбених дејстава. Као да начин на који о томе говори Стефан Првовјенчани говори да није било ратних дејстава, износећи да је Стефан Немања у њега смјестио свој двор.²³¹ Тиме се само наставила традиција да у њему буде смјештен владарски двор, пошто је већ казано да је зетски краљ Михаило имао свој двор у Котору. У Котору је боравио и краљ Ђорђе, гдје су га његови противници и ухватили. Он је једном Которанину наводно издао повељу о патронству над црквом Св. Виктора. Котор је, иначе, своје последње веће пустошење доживио 1242. године када су Монголи пустошили Јадранску обалу. Тада је спаљен вјероватно само доњи град.²³²

²²⁸ И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 14; М. Антоновић, *Град и залеђе*, 31; *Лексикон градова и тргова средњовековних српских земаља*, Београд 2010, Котор, 141-151 (М. Антоновић).

²²⁹ G. Gelcich, *Memoriae storiche*, 56.

²³⁰ I. D. Lalošević, *Fortifikaciona arhitektura*, 26, нап. 103.

²³¹ В. Ђоровић, *Житије Симеона Немање од Стефана Првовенчаног*, 31,32.

²³² Т. Archidiaconus, *Historia Salonitana*, 177; К. Жиречек, *Историја Срба I*, 176.

Анализа стручњака који су се бавили фортификационом архитектуром Котора говори да се средњовјековни градски бедем простирао данашњом трасом, али је она током XVI и XVII вијека од стране млетачких власти пресвучена ескарпама и бастионима. Дјелови тих најстаријих зидина могу се данас препознати јер не садрже ескарпе. Због старости изградње и протока времена ти зидови су се често нагињали те су морали бити подупрти контрафорима.²³³

Слика о которским зидинама из овог периода коју нуде археолошки остаци допуњује се писаним изворима. Неки детаљи о постојању градских зидина и капија налазе се и у документима из XIII вијека. Средином тог вијека у изворима помињу се капија од Гурдића и капија од Ријеке, те би ово били најранији помени ових градских капија у писаним изворима. У одлуци из јула 1247. године стоји да на простору од капије Гурдића до капије Ријеке, и унутар града, као и код зидова који гравитирају морској обали или ријеци, нико не може довући мотке или трску за изградњу куће.²³⁴ Оваква формулација јасно говори да је средином XIII вијека Котор имао изграђен фортификациони систем који је штитио простор самог града, уз навођење мјеста која су служила за комуникацију града са спољним свијетом. Капија Гурдић, која се налазила код истоименог извора представљала је јужну капију града. Данас се у сачуваном сложеном систему капије на Гурдићу могу препознати три појаса. У средњем, најстаријем фортификационом појасу, остао је сачуван портал капије који се по својим карактеристикама, може смјестити у XIII-XIV вијек.²³⁵ Та процјена времена настанка архитектонских рјешења дијела ове капије налази потврду њеног постојања у писаним изворима из средине XIII вијека. Ова капија је имала изузетан значај у средњем вијеку из разлога што у то вријеме море допирало до градских зидина, док код извора Гурдића нија било насипа. То је имало за последицу да се цјелокупни трговачки и путнички копнени саобраћај из правца југа одвијао кроз град, односно тврђаву, што ће бити отклоњено тек у новом вијеку.²³⁶ Друга капија која се помиње у исправи била је тзв. капија од Ријеке, позната још и као Сјеверна капија. Она је у ствари представљала мост, познат као мост Св. Николе, који је водио преко ријеке

²³³ Ј. Мартиновић, *Урбанистички развитак града Котора кроз вјекове*, 90; I. D. Lalošević, *Fortifikaciona arhitektura*, 27, prilog 5.

²³⁴ F 200, 68r; *Зборник породице Смедја*, 13; R. Gyug, *Liturgy and Law*, 547, № 8.

²³⁵ I. D. Lalošević, *Fortifikaciona arhitektura*, 96.

²³⁶ I. D. Lalošević, *Fortifikaciona arhitektura*, 94, 95.

Шкурде. Њен средњовјековни положај био је мало источнији од оне данашње.²³⁷ Наведене капије нијесу биле једине градске капије у средњем вијеку. Данас главни улаз у которску тврђаву тзв. Западна врата, од мора, саграђена су средином XVI вијека, док је у средњем вијеку према мору и луци водила капија Св. Фрање, која се налазила мало јужније од данашње.²³⁸ Велико оштећење исправе онемогућава да се утврди да ли се и она у њој помиње. По формулацији гдје се наводи простор градских зидина (од капије Гурдића до капије Ријеке) рекло би се да се наведена забрана односила и на простор гдје се она налазила. Осим што свједочи о постојању градских зидина средином XIII вијека, исправа говори о великом степену кућа од дрвета на подручју унутар градских зидина, а што се жељело убудуће спријечити. Оштећеност исправе не дозвољава да се до краја сазна и протумачи њен садржај, али се ипак види да се забрана градње односила на простор унутар града, заштићеног зидинама, али и на простор ван зидина. То би говорило о постојању подграђа (*suburbium*) гдје је био смјештен дио становништва.

Као и другим сличним комунама, ни у Котору цјелокупно становништво није могло живјети унутар градских зидина те се настањивало и у подграђу. За цркву Св. Виктора која се помиње у другој половини XII вијека Фарлати каже да се налазила *suburbane*, у подграђу, ван градских зидина.²³⁹ О том подграђу данас се мало тога зна. Вјероватно је оно обухватало простор данашњих Шкаљара. Ако је вјеровати представама которске тврђаве на картама и сликама насталим средином XVII вијека (прије великог земљотреса из 1667. године) простор од зидина до мора био је мањи.²⁴⁰

Градске зидине су биле предмет посебне пажње которских органа. Знајући каква би опасност могла настати у случају њихових оштећења которске власти су бирали посебне чиновнике *officiales supra muros* који су се бринули о исправности градских зидина.²⁴¹ Ова статутарна одредба из доцнијег је периода, али је готово

²³⁷ М. Антоновић, *Град и залеђе*, 35; I. D.Lalošević, *Fortifikaciona arhitektura*, 100, 101.

²³⁸ I. Stjerčević, *Voda po Kotori*, 366; М. Антоновић, *Град и залеђе*, 35.

²³⁹ D. Farlati, *Illiricum sacrum VI*, 434. Постојање односно градња сакралних објеката ван градских зидина било је распрострањено у средњовјековном Котору (S. Vučenović, *Graditeljstvo Kotora*, Kotor 2012, 118, 119).

²⁴⁰ И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 15.

²⁴¹ *Statuta civitatis Cathari*, De electione Officialium Supra muros (Cap. XI), 8; И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 100.

сигурно да су неке мјере у циљу заштите и контроле которских зидина постојале и раније.

Најстарије сачуване грађевине јесу оне сакралног карактера. Првобитна црква посвећена Св. Трипуну била је грађевина На мјесто ње током прве половине XII вијека приступило се градњи катедрали Св. Трипуна (1166),²⁴² Крајем XII вијека саграђена је црква Св. Луке (1195). Из XII вијека су цркве Св. Мартина (Ане) и Св. Михаила. Том најстаријем слоју сакралних објеката припада и црква Св. Марије од Ријеке (*Collegiata*), освећена 1221. године. XIII вијеку припада и црква Св. Павла коју је 1263 саградио Павле Бари.²⁴³

Теренска истраживања и опсервације прагова врата, односно pročеља, уз дјелимично скидање малтера идентификовали су постојање неколико кућа старијих од XII вијека на простору старог града.²⁴⁴ Од грађевина профане намјене из XIII вијека сачувани су остаци неких стамбених објеката на дијелу града познатом касније као *Срепи* односно *Сриапе*, заузимајући простор од катедрале Св. Трипуна до цркве Св. Луке, распоређене уз брдо Св. Ивана.²⁴⁵ Ради се о остацима дјеловима фасада на којима су доцније извршене преправке, тако да су изгубиле своје најраније обиљежје. На њима се још увијек могу примијетити нека архитектонска рјешења карактеристична за XIII вијек, као што су конзоле за архиволте-балконе, чије су конструкције досезале до супротне стране улице.²⁴⁶ Објекти који се граде у том периоду још увијек се граде и од дрвета, али се као грађевински материјал све више користи камен. Грађевине својом све раскошнијом архитектуром говоре о имовном стању власника, углавном припадника которске властеле, али и которског грађанства чије ће економска

²⁴² D. Farlati, *Illiricum sacrum VI*, 433; I. Stjepčević, *Katerdala*, 13-65; S. Vučenović, *Graditeljstvo Kotora*, 110-113.

²⁴³ Литература о которским црквама је изузетно обимна. За основне информације, поред већ наведене литературе, видјети и: I. Stjepčević, *Vođa po Kotoru*, 373-375; Ц. Фисковић, *О умјетничким споменицима града Котора*, Споменик САН 103 (1953), 71-101; В. Кораћ, *О монументалној архитектури средњовековног Котора*, Споменик САН 105(1956), 119- 160; Г. Томовић, *Натпис*, 23-31; S. Vučenović, *Graditeljstvo Kotora*, 113-115. По истраживањима И. Стјепчевића у граду и његовој околини је до краја XV вијека саграђено 47 цркава (I. Stjepčević, *Katedrala*, 66-71).

²⁴⁴ S. Vučenović, *Graditeljstvo Kotora*, 48, 49, 96, 97.

²⁴⁵ *MC I*, s. v. *Срепи*, 597; *MC II*, s. v. *Срепи*, 610; М. Антоновић, *Град и залеђе*, 32, 33.

²⁴⁶ Ц. Фисковић, *О умјетничким споменицима*, 84; М. Антоновић, *Град и залеђе*, 33.

снага временом расти.²⁴⁷ По ријечима Константина Јиречека унутар градских зидина у уским улицама налазило се око 650 дрвених и камених кућа.²⁴⁸

Као и друге средњовјековне комуне и Котор је имао мјеста на којима се одвијао друштвени живот и гдје су се његови становници окупљали. Пошто су до краја XIII вијека све одлуке углавном доношене од стране опште народне скупштине свих Которана (о чему ће бити ријечи у наставку), за њихово окупљање кориштени су неки од градских тргова. На првом мјесту то био простор испред катедрале Св. Трипуна која ће бити средиште вјерског и друштвеног живота у комуни. По ријечима Илије Синдика „није се могао замислити важнији догађај у животу комуне који није био везан за овај простор“.²⁴⁹ Осим њега, као дио града гдје се одвијао друштвени живот наводе се и трг (*platea*) Св. Марије од Ријеке и Поморски трг који ће временом претворити у средиште окупљања крупних трговаца, бродовласника и морепловаца.²⁵⁰

3. 2. *Дистрикт*

Постојање средњовјековне комуне на далматинским, зетским и сјевероалбанским приморским крајевима подразумијевало је и постојање ширег градског простора-дистрикта. Градски дистрикт се обично дефинише као подручје које се налази под јурисдикцијом власти комуне, на којем важе посебни односи који се тичу власништва над земљом.²⁵¹ На његово формирање, величину и постојање утицало је више фактора: близина географских цјелина које физички и привредно гравитирају граду, политичке прилике у комуни, односи са залеђем, као и демографске прилике.²⁵² За разлику од далматинских комуна, зетске и сјеверноалбанске комуне нијесу имале територије (*ager*), чије посједовање је водило коријене још од античког периода и које су представљале основу њиховог средњовјековног дистрикта.²⁵³ То свакако важи и за средњовјековни Котор, за

²⁴⁷ S. Vučenović, *Graditeljstvo Kotora*, 77-112.

²⁴⁸ К. Јиречек, *Историја Срба I*, 268.

²⁴⁹ И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 17; S. Vučenović, *Graditeljstvo Kotora*, 72, 73.

²⁵⁰ И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 15; S. Vučenović, *Graditeljstvo Kotora*, 72, 73.

²⁵¹ М. Благојевић, *Град и жупа-међе градског друштва*, Социјална структура српских градских насеља, Смедерево 1992, 67-83.

²⁵² Т. Raukar, *Komunalna društva u Dalmaciji u XIV stoljeću*, HZ 33-34/1 (1980-1981), 139-208, 150-152.

²⁵³ М. Suić, *Ostaci limitacije naših primorskih gradova u ranom srednjem vijeku*, Starohrvatska prosvjeta III, serija 5 (1956), 7-19.

који се са сигурношћу не може казати којег античког града баштини наслеђе. То што Данијел Фарлати, у једном тренутку говорећи о великом жупану Стефану Немањи, каже да је *urbem et agrum Catharenses* оставио брату Јовану (sic !), свакако не значи да је под тим подразумевао градско земљиште које је припадало Котору још од античких времена, него уопште земљиште које је припадало граду, дистрикт.²⁵⁴

Постојање которског дистрикта потврђује се његовим директним, као и индиректним поменима у изворима. Све оне исправе које говоре о земљишним посједима, начину уређења пољопривредних активности јесу доказ његовог постојања. Исто тако, сачувана грађа дубровачке провенијенције садржи директне помене которског дистрикта гдје се за нека мјеста кажу да се налазе у дистрикту. Када је у питању простор которског дистрикта мора се навести да он током овог периода није увијек био исти. Промјена црквених прилика, којима су претходиле велике политичке промјене у окружењу, условиће промјену величине дистрикта.

О питању времена настанка которског дистрикта не постоји сагласност. У дијелу науке постоји мишљење да у најстарије вријеме ни непосредна околина града Котора, ни простор јужно од њега (Грбаљ, Будва и њена околина) нијесу припадали граду, већ су са сусједним областима и градовима признавали власт дукљанских владара. Ово би се и могло примијенити на период Константина Порфирогенита, али је сигурно да је током XII вијека дистрикт постојао.²⁵⁵ Са друге стране, позивањем на дешавања из Летописа Попа Дукљанина, може се казати да је Превлака од IX вијека била у саставу дистрикта. Писац Барског родослова, наиме, каже да су Которани на Страдиотима (*Insula S. Gabrielis*) организовали гозбу и том приликом убили Драгомира.²⁵⁶

Питање првобитне површине дистрикта оптерећено је сумњом у аутентичност докумената који у себи садрже помене потенцијално најстаријих исправа које би се тичале његовог формирања. У питању су сумњиве повеље краља Радослава: она што има датум 1230. године, на талијанском језику, садржи потврду даривања краља Ђорђа из 1215. године, док се она из 1250 године, на латинском језику, односи на наводно потврђивање даровнице дукљанског краља

²⁵⁴ D. Farlati, *Illiricum sacrum VI*, 434.

²⁵⁵ P. Butorac, *Teritorijalni razvitak Kotor*, 100; И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 25.

²⁵⁶ *GRS I*, 138-141; I. Stjepčević, *Prevlaka*, 112.

Ђорђа из 1115. године.²⁵⁷ Овим повељама потврђује се наводно власништво Котора над Превлаком коју им је даровао краљ Ђорђе, а потврђује и власништво над вртовима, виноградима, Луштицом, Пасиглавом и читавом равницом све до границе Грбља, уз све објекте до мора, за шта су они краљу Ђорђу приликом потврђивања наводно донијели писане исправе и привилегије. Из казивања аутора Барског родослова види се да је град Котор имао посебно мјесто у животу и дјеловању краља Ђорђа. У њему је боравила његова мајка Јаквинта, ту је он нашао уточиште када су Градихна и Рашани почели да освајају земљу. То што су се његови которски поданици побунили против њега и издали²⁵⁸, не значи да у неком тренутку није изашао у сусрет жељама комуналних власти и издао им повеље које су се тикале комуне, односно њеног дистрикта, што не би био усамљен случај када се ради о опхођењу владарâ према источнојадранским комунама.²⁵⁹

Питање Превлаке као дијела которског дистрикта током XII вијека готово да се не може довести у питање. У вријеме ширења бенедиктинског монашког покрета у Боки и сусједним крајевима на њој ће бити основан њихов манастир посвећен Св. Михаилу. Када су на њој 1124. године додијељени посједи цркви Св. Трипуна сматра се да је манастир био готово запустио и бенедиктинци су је већ били напустили.²⁶⁰

Посједи које је 1124. године црква св. Трипуна на Превлаци добила били су након пола вијека предмет спора, о чему говоре документи са краја тог и почетка наредног вијека. Из тих исправа, која представљају свједочења којима се потврђују даривања епископа Урсација II из 1124. године, може се видјети ко је све имао посједе на Превлаци. У изјави Јон из Паклеца (октобар 1181. године) наводи да је, као дјечак слушао, како је Тумба (Превлака) власништво Св. Анђела,

²⁵⁷ D. Farlati, *Illiricum sacrum* VI, 440; F. Rački, *Prilozi za sbirku srbskih i bosanskih listina*, Rad JAZU I (1867), 130, 131; *CD III*, 332-334, № 292; *IV*, 423-424, № 367; М. Антоновић, *Град и жупа*, 200. Дипломатичка анализа ове исправе (интитулација, аренга, санкција, датум) која индицира да се ради о фалсификату: М. Антоновић, *Повеља краља Радослава и манастир Св. Михаила на Превлаци*, Краљ Владислав и Србија XIII века, Београд 2003, 107-114.

²⁵⁸ *GRS I*, 172, 173, 178-181.

²⁵⁹ Познато је да су далматинске комуне од угарских владара почетком XII вијека добиле потврду свог аутономног статуса (М. Kostrenčić, *Slobode dalmatinskih gradova po tipu trogirskom*, Rad JAZU 239 (1930), 56-150).

²⁶⁰ *F 200*, 196г; *Загребачки зборник* 307, 308; *CD II*, 38, № 37; Д. И. Синдик, *Превлака 1124 и 1181.*, 131; R. Gyug, *Liturgy and Law*, 561, 562, № 42; P. Butorac, *Teritorijalni razvitak Kотора*, 50, 51; I. Stjerčević, *Prevlaka*, 112, 113; М. Антоновић, *Град и залеђе*, 201; К. Митровић, *Бенедиктинци у византијском Котору*, Црквене студије 10 (2013), 239-257.

изузев четири мања посједа који су приватна имовина. За утврђивање простора которског дистрикта у ово вријеме веома је значајан дио његовог исказа гдје он наводи *Et in alio latere a parte Teodi terrae et vinee qua dicebantur Branatae sunt de communo*. Последњи дио његовог исказа односи се на посједе који су припадали цркви св. Трипуна, вјероватно оне које је Урсације II додијелио 1124. године.²⁶¹ Ово свједочење је значајно јер констатује да се градски дистрикт почетком девете деценије XII вијека обухватао и подручје Тивта. (Бранате) Из његове изјаве се не може закључити да је бенедиктински манастир постојао у то вријеме, не помиње га у времену у којем свједочи, само у времену о којем свједочи.

Исказ већ времешног свједока Квирика из 1182. године односи се на даривање посједа које је на Превлаци 1124. године учинио Урсације II. И он износи да су у вријеме спровођења тог чина на Тумби била само четири приватна посједа винограда, као и свједок из претходне године, а да је све остало било Св. Анђела. Слично као и Јон из Паклеца и он не помиње бенедиктински манастир као заједницу која је у то вријеме постојала на Превлаци.²⁶² Последња исправа која се тиче посједа Св. Трипуна на Превлаци забиљежена је највјероватније почетком XIII вијека, руком Јунија презвитера, которског нотара о којем се ће бити ријечи у наставку. У њој се осим посједа који су припадали поменутој цркви не помиње неки други субјекат као власник имовине, што свакако не значи да их није било, пошто је је у средишту интересовања имовина Св. Трипуна, то се они не помињу.²⁶³

Осим Превлаке, може се поуздано сматрати да је најстарији дио дистрикта обухватао простор од понорнице Љуте ка југу, што би значило узани приобални појас са Добротом, у дужини око 6 км. Припадност Доброте дистрикту посвједочена је у дубровачким изворима са краја XIII вијека. Тако у исправи од јуна 1283 стоји *in loco qui dicitur Dabrat de districtu Catari supra ecclesiam sancti*

²⁶¹ F 200, 196v-197r; Д. И. Синдик, *Превлака 1124 у 1181.*, 131, 132; R. Gyug, *Liturgy and Law*, 563, 564, № 44.

²⁶² F 200, 196r-v; Д. И. Синдик, *Превлака 1124 у 1181.*, 132; R. Gyug, *Liturgy and Law*, 562, 563, № 43; А. Маџибрадић, *Tivat kroz stoljeća, mjesto kmetova i gospodara*, Donja Lastva 2015, 64, 65.

²⁶³ F 200, 195v; R. Gyug, *Liturgy and Law*, 560, № 40.

Mathei.²⁶⁴ Саставни дио которског дистрикта у ово вријеме било је полуострво Врмац, искључујући атар будућег села Богдашићи.²⁶⁵

Са почетка XIII вијека јесте исправа која у великој мјери омогућује да се поуздано утврди докле се у правцу југоистока у то вријеме протезао которски дистрикт. Ради се о одлуци градских власти из 1205. године којом се забрањује сјеча шибља (драче) и паљење ватре по брду. Та мјера односила се на простор *de Pradozza usque ad vallem de his de Loba*.²⁶⁶ Први локалитет који се помиње у исправи јесте Прадоча, мјесто, али и водени ток поток. У канцеларијско-нотарским списима прве половине XIV вијека помиње се Прадоча као *locus supra viam, qua ad s. Trinitatem itur*.²⁶⁷ Зашто је у исправи са почетка XIII вијека наведено да се наведена мјера мора спроводити на простору који је почињао управо Прадочом? Из разлога што се на том подручју у средњем вијеку налазила граница између Котора и Грбља, коју је чинио истоимени водени ток о чему свједоче извори XV вијека. У спору који је 1443 године Никола Главати водио око имања, као свједоци су се појавили Радич Митровић и његов брат Лука. Радич је изјавио да је граница између Котора и Грбља ишла потоком између Горажде и Тројице. Тај поток који тече од Мирца до Тројице се назива Мирачким потоком. Од Тројице се назива Потоком *Прадоције* (истакао М. Г.) или Одољен, док се испод Тројице назива Дољен. Слично је било и свједочење његовог брата Луке, и он је казао да је Одољен, односно *Прадоција* (истакао М. Г.), граница између Котора и Грбља.²⁶⁸ Овај податак из архивске грађе о ријечи Одољенштици као граници између Котора и Грбља на потезу до Тројице налази потврду и у картографској грађи. На географској карти Боке Которске, коју је 1785. године у Венецији објавио Пераштанин гроф Трипо Сmekја, подручје Грбља ограничено је

²⁶⁴ J. Lučić, *Spisi II*, Zagreb 1994, 262, № 1072; И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 23. Которски дистрикт

²⁶⁵ И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 23; И. Божић, *Село Богдашићи у средњем веку* = Немирно Поморје XV века, Београд 1979, 37-82, 37, 38.

²⁶⁶ F 200, 198v; *Зборник породице Сmekја*, 7; R. Gyug, *Liturgy and Law*, 568, № 55 (*de Pradozza usque ad vallem de his deloba*).

²⁶⁷ MC I, Index nominum proprium, s. v. *Pradoča*, 623; MC II, Index nominum proprium, s. v. *Pradoča*, 635; J. Martinović, *Socijalno-ekonomska struktura društva*, 308.

²⁶⁸ Р. Ковијанић, *Помену црногорских племена I*, Цетиње 1963, 120 (*pothocum descedens de Miratio vocatur a Miratio usque ad Sanctem Trinitatem. Pothocho de Pradotia vel Odoglien, et a sancta Trinitate inferius vocatur Pothocum Subtus Dolien; Pothocum de Pradoza vel Dolien et a Sancta Trinitate vocatum Pothocum subter Odolien et confinia de Zupe sunt ad dictum Pothocum et confinia Catari*); Љ. Мачић, *Грбља, поглед на прошлост и садашњост*, Котор 2011, 22, 23

са сјевера до Тројице током наведене ријеке (*Odolienstiza*).²⁶⁹ Одољен(штица) од Тројице тече у правцу југозапада и код Солила се улива у тиватски залив, те би, на том простору, својим током могла представљати и границу дистрикта у то вријеме, пошто је познато да су природне границе често биле и границе двају политичких субјеката.

Док су ово биле границе Грбља према Котору, односно Шкаљарима и Мирцу тј. сјеверу, према западу се ова жупа у XIV вијеку простирала до Љешевића и ријеке Коложун. Њеним се током спуштала ка Кртолима, обухватајући и Солила.²⁷⁰ Други локалитет који се помиње у исправи - *Loba* није могуће прецизно лоцирати, али се са сигурношћу може казати да се налазио у долини тј равници, што би упућивало да се ради о подручју ка тиватском пољу, које је једино долазило у обзир, умајући у виду геоморфолошке карактеристике тог терена. Област Тивта, како се види из извора са краја XII вијека, припадала је которској комуни. У нотарским књигама из XIV вијека јавља се назив *latus Tiueti* да означи приобални појас од Плавде (близу Лепетана) до Пина код данашњег Тивта, бивајући током средњег вијека слабо насељено. Ту су постојале куће углавном истакнутијих которских властеоских породица.²⁷¹

Почетком XIII вијека которски дистрикт ка истоку, односно југоистоку досезао је до граница Грбља, тако ће остати све до почетка XIV вијека, када је ова жупа додијељена Котору. Овај закључак потврђује наводе из оспораване повеље краља Радослава, у дијелу гдје стоји да је он потврдио равницу све до границе Грбља. Изгледа да су Которани, најкасније од XII вијека, ипак имали неке повеље које су се односиле на њихов дистрикт и његов територијални опсег. Међу њима је било оних које се не могу оспорити, као што је она (или више њих) о простору дистрикта према Грбљу. Уз такву, чији се садржај може прихватити, за састављање наводне повеље краља Радослава, исконструисано је постојање повеље којом краљ Ђорђе наводно дарује Превлаку Котору. Уз једну или више аутентичних исправа, које су давале неоспорни легитимитет повељи краља Радослава, било је лакше «провући» и неку фалсификовану, или измислити да је

²⁶⁹ Г. Томовић, *Грбаљ на старим картама*, Зборник радова са научног скупа „Грбаљ кроз вјекове», Грбаљ и Котор, 11-13. октобра 2001, Грбаљ 2005, 309-322, 312, слика 5, 320.

²⁷⁰ Г. Томовић, *Грбаљ на старим картама*, 312.

²⁷¹ И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 20.

она и уопште постојала, а чија је садржина била основна поента настанка исправе којом наводно краљ Радослав потврђује посједе которске комуне.

Стање у которском дистрикту промијениће се оног тренутка када буде основана Зетска епископија и формирано њено властелинство. Тада су из њега издвојени неки посједи и додијелени зетском властелинству. Ту се, најприје, ради о Превлаци. У то вријеме, око 1220. године, по мишљењу дијела историчара, манастир је већ био пуст. У њему је било смјештено сједиште Зетске епископије. По ријечима Милоша Антоновића изузимаће Превлаке из састава дистрикта представљало је неки вид казне према которској комуни из периода када је Стефан Немања освајао Котор (1183-1186). Том приликом из дистрикта су изузети и Љешевићи и Луштица.²⁷² У прилог теорије да је Превлака припадала светомихољском властелинству ишао би натпис на цркви у селу Богдашићи, у којем стоји да је зетски епископ Неофит у периоду између 1249 и 1269 саградио неку цркву у области Св. Михаила, однекуд друго донешен и ту уграђен, налазећи се, према томе, ту у секундарној употреби.²⁷³ Са овим тврђењем не слаже се Иво Стјепчевић, који каже да су се још средином XIII вијека (1249. године) бенедиктинци налазили у манастиру.²⁷⁴ Овај став утемељио је на дешавањима која су се одвијала током сукоба између Бара и Дубровника око супремације, када је барски надбискуп Јован де Плано Карпини 1249. године предложио да се прелати два града састану у манастиру Св Арханђела Михаила на Превлаци. Ова чињеница и податак да у околини цркве није пронађен ниједан гроб који би се могао приписати епископу, навели су га да изнесе закључак како је поменути манастир коришћен тако што су зетски епископи у њему повремено боравили. Била је то, по Стјепчевићу, њихова привремена резиденција.²⁷⁵ Нема прецизних података из немањићког периода шта је све, осим Превлаке, улазило у састав

²⁷² *ИСН I*, 320 (Д. Богдановић); М. Јанковић, *Саборне цркве Зетске епископије и митрополије у средњем веку*, 199-204; Ђ. Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве*, Београд 1991², 91-92; М. Антоновић, *Град и залеђе*, 201, 202.

²⁷³ *CD VII*, 291, № 251; Г. Томовић, *Морфологија ћирилских натписа на Балкану*, 44, № 21. У рукописном зборнику чији је аутор Франческо Смедја, у оквиру излагања о епископу Домнију, налази се латински текст овог натписа, потпунији од оног што га даје Смичиклас: *In Nom(ine) Patris et Filii, et Sp(irit)us S(ancti) et S(anct) Dei Genitricis, et S(ancta) Barbara, et S(ancti) Joannis Ap(osto)li. Ego Servus Dei Joannes Presbyter ex Zete Neophitus extruxi Templum Sanctum Michaeli indiebus honorificentissimi et Deo observantissimi ae ecclesiae Domini Regis Uroscii 1297* (Архив ХАЗУ, I. d 64).

²⁷⁴ I. Stjepčević, *Prevlaka*, 115.

²⁷⁵ *CD IV*, 378-380, № 335; I. Stjepčević, *Prevlaka*, 114-121;

Светомихољске метохије. У канцеларијско-нотарској грађи прве половине XIV вијека помињу се посједи и људи епископа Св. Михаила.²⁷⁶ О опсегу властелинства потпунија сазнања добијају се из извора са почетка млетачке владавине у Котору. По документу из 1421. године властелинство су чинили Луштица, Богдашићи, Љешевићи, Пасиглава, Томбе (Брда) и Страдиоти, а што се потврђује и двије деценије касније (1443. године).²⁷⁷

До краја XIII вијека Котор је имао заокружен дистрикт над којим се протезала комунална власт. У питању су били углавном брдовити крајеви са мало квалитетних обрадивих површина које би обезбјеђивале значајније услове за бављење пољопривредом. Не може се казати да ли је у овом периоду било неких даривања посједа дистрикту у ово вријеме од стране српских владара, али је сигурно било његовог умањења. Такође, реалном се чини могућност да је постојао неки писани акт којим се потврђивала власт српског великог жупана над овим градом и којим би била потврђена јурисдикција Котора на његовом дистрикту.

Поклањајући са опрезом повјерење повељи краљице Јелене (1276-1308), којом она утврђује међе и повластице села Затор више Котора, будући да она није сачувана у оригиналу, већ у преписима, сматра се да је она располагала посједима до непосредних зидина комуне.²⁷⁸ У повељи се износе међници који су чинили границу између Котора (тј дистрикта) и наведеног села: простор који је обухватало поље било је которско, док је брдо, односно планина припадала Затору. Вјероватно је повеља издата на молбу становника Затора који су трпјели штету од људи из дистрикта. То се може видјети из дијела повеље гдје се каже ако би неко (мислећи на становништво из дистрикта) без сагласности становништва тог села ушао у планину да напаса стоку, или да је обрађује морао је да плати краљици 500 перпера, изузетно велику суму.²⁷⁹ Ова повеља јесте једно од ријетких свједочанстава из XIII вијека које се тиче односа између српске државе и дистрикта града. Помињање дијела територије - которског поља као простора комуне јесте потврда да су српске власти признавале постојање дистрикта и, могло би се казати, водили бригу о његовој неповредивости

²⁷⁶ Н. Богојевић Глушчевић, *Својински односи*, 148-159.

²⁷⁷ I. Stjerpčević, *Prevlaka*, 120.

²⁷⁸ А. Соловјев, *Одабрани споменици*, 88; *Зборник средњовековних ћирилских повеља I*, 409, 410; М. Malović Đukić, *Kotor u XIII i XIV veku*, 25.

²⁷⁹ *Зборник средњовековних ћирилских повеља I*, 409, 410, № 110.

потврђујући, у једном дијелу, његове границе. Пошто је територија дистрикта Котора била у великој мјери окружена њеним посједима, свакодневница је доводила до различитих ситуација у којима је повремено долазило до проблема у односима између Которана и поданика краљице Јелене. Граница се иначе одређивала да би се знало шта је планина, а шта је поље, јер нијесу биле исте обавезе становништва у тим крајевима.

Почетком XIV вијека дошло је до знатног проширења которског дистрикта тако што је око 1306/1307 године жупа Грбаљ ушла у састав которске комуне. То је учињено свакако прије 1. октобра 1307 године када је извршена прва подјела Грбаљске жупе, која је забиљежена у Грбаљском катастику.²⁸⁰ Ближе околности тог чина нијесу познате. Шта је могло мотивисати српске власти да комуни додијели овај посјед и тиме умањи своје приходе, тешко је казати. Бавећи се овим питањем Иво Стјепчевић је мишљења да се ради о противуслугу српског владара према Которској комуни. Александар Соловјев сматра да су ову жупу Которанима уступили или краљ Милутин или краљица Јелена која је управљала крајевима у околини Котора.²⁸¹ Међу последњим тумачењима овог чина било би оно да је у питању дар српског владара који је тако показао захвалност комуни због доприноса његових припадника у уобличавању неких области државне политике, уз могућу намјеру да је тим даривањем Милутин желио да умањи аспирације Котора према Превлаци.²⁸² Још једна могућност такође се чини реалном, да је краљ Милутин овим чином желио да обиљежи успјех у рату против Брибирских кнежева и тако исказе своју владарску милост према Котору. Из друштвене структуре најранијих власника карата у Грбљу види се да су посједе, осим припадника которских властеоских породица, имали и представници грађанског сталежа (укључујући ту и занатлије), те се не може сматрати да је то даривање било учињено у сврху само которског племства, него цјелокупног становништва.

²⁸⁰ *ms. 820*; Р. Вуторас, *Teritorijalni razvitak Kotorа*, 71; I. Stjepčević, *Kotor i Grbalj*, 196-201; И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 58; ИЦГ I, 78 (С. Ђирковић); М. Маловић Ђукић, *Котор и подела Грбља у средњем веку*, 285-304.

²⁸¹ А. Соловјев, *Грбаљска жупа и Грбаљски статут*, Годишњица НЧ XL (1931), 8; I. Stjepčević, *Kotor i Grbalj*, 199-201; И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 58; М. Nežirović, *Liber Legitimationum Nepoznati katastik župe Grbalj iz XV stoljeća*, 357-374; М. Маловић Ђукић, *Котор и подела Грбља у средњем веку*, 285-304.

²⁸² М. Антоновић, *Град и залеђе*, 205, 206.

Которски дистрикт заокружен је припајањем Бијеле, Крушевица и Леденица, подручја у сјеверозападном дијелу Боке Которске. То је учињено током четврте деценије XIV вијека (1334. године), тако што је српски владар додијелио ове посједе комуни.²⁸³ На крају штампаног издања Статута налази се текст повеља о границама которског дистрикта које је наводно 1351. године которској комуни издао цар Душан.²⁸⁴

²⁸³ *Statuta civitatis Cathari, De hominibus de Biela, et de Ledenice, et de Crusceuice* (Сар. ССССXXXIII), 241, 242; И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 29.

²⁸⁴ *Statuta civitatis Cathari, Priuilegium confinium Communitatis, et Ciuitatis Cathari* (Сар. ССССXL), 270-274; С. Ћирковић, *Повеља цара Стефана Душана о границама Котора : 1346-1355: (прерада из XV века)*, ССА 11 (2010), 37-59; И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 29; Р. Ковијанић, *Душанова повеља Котору није фалсификат*, Зборник КСДИЦГ, 4 (1988), 43-46; М. Антоновић, *Град и залеђе*, 206-209.

4. КОМУНАЛНО УРЕЂЕЊЕ

4. 1. *Настанак комуна*

Бројне промјене врховне власти у раном средњем вијеку на простору сјеверне Италије довеле су до тога да су се, још из античких периода, сачуване градске територије, почеле организовати у нове форме политичког постојања. У околностима када ниједна свјетовна ни духовна власт није била у могућности да градовима обезбиједи унутрашњи мир и сигурност према окружењу настале су комуне као заједнице заклетвом повезаних различитих група (категија) становништва. Комуна би се могла окарактерисати као савез појединаца који се заснивао на заједничкој заклетви којом је обухваћено слободно становништво на одређеној територији, најчешће градској. Она је себи стварала правне норме, сама собом је управљала, при чему се извршна власт налазила у рукама њених чиновника.²⁸⁵ Уређење какво се срета у талијанским комунама представљало је узор организовања комуна на источнојадранској обали.

Услови у којима се одвијао процес формирања комуна на Јадрану били су донекле слични онима у сјеверној Италији. Одвојени од копна и мора далматински градови су провалом Словена доспјели у специфичан положај. У прво вријеме након сеобе оне су се развијале без већег спољашњег утицаја и могућности да на своју организацију примијене неке спољне обрасце. Њихово становништво у околностима опасности од окружења стварало је језгро новог облика удруживања. Античко наслеђе (више формално него суштински) и несигурност у окружењу свакодневице условили су изградњу градских комуна по узору на талијанске.²⁸⁶ Док су подаци о изграђивању комуналног уређења до XI вијека оскудни, у изворима са почетка XII. вијека налазимо помене ријечи са

²⁸⁵ O. Banti, „Civitas“ e „Commune“ nelle fonti italiane dei secoli XI e XII, *Forme di potere e struttura sociale in Italia Medioevale*, Bologna 1977, 217-232.

²⁸⁶ Око настанка далматинских комуна не постоји сагласност у науци. Највећи број научника заступа мишљење да су ти градови наследници некадашњих римских муниципија (Ф. Рачки, Т. Смичиклас, Н. Клаић, Ф. Шишић), док сасвим супротно мишљење о овоме има Ј. Строхал који тврди да су ти градови настали у средњем вијеку из околности тог периода. О овоме видјети: М. Kostrenčić, *Postanak dalmatinskih sredovječnih gradova*, Šišićev zbornik, Zagreb 1929, 113-119; L. Steindorff, *Die dalmatinschen Städte im 12. Jahrhundert, studien zu ihrer politischen stellung und gesellschaftlichen entwicklung*, Isti, *Stari svijet i novo doba*. 141-152; Т. Raukar, *Srednjovjekovni grad na istočnom Jadranu: prostor i društvo*, *Spomenica Ljube Bobana 1933-1994* Zagreb 1996, 35-48; L. Margetić, *Srednjovjekovni pojam grada*, *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta Rijeke* XXVIII 2 (2007) 897-904.

значењем *комуна* – *communitas, commune, universitas i universus populus*.²⁸⁷ Првобитно значење наведеним ријечима било је „заједничко власништво, заједнички живот“, да би се њихово значење проширило, обухвативши и установу комуне.²⁸⁸ Наведеним латинским изразима кориштеним да означе комуно одговара словенска ријеч *општина*. Термин *општина* први пут помиње се у уговору између великог жупана Стефана Немањића и Дубровника 1215. године.²⁸⁹

Комунално уређење у Котору може се пратити детаљније тек од средине, односно краја XII вијека. До тог периода комуна је изградила структуру органа власти (уређења), који ће се у наредном периоду, у зависности од политичких и друштвених околности мијењати. У управљању комуном знатно учешће узимали су колективни органи који представљали интересе одређених дјелова друштва. Њима су помагали чиновници, од којих неки нијесу увијек били бирани од стране которске заједнице. Међу најстаријим терминима кориштеним да означе которску заједницу биле су *communa* (1124. год), да би се од средине вијека користио израз *universitas civitatis* (1243, 1246. год.)²⁹⁰ (*communitas*) Уређење которске комуне и његов развој може се сагледати прегледом колективних и појединачних институција које су у њему постојале и њиме управљале.

4.2. **Народна скупштина (*concio publica*)** у средњем вијеку био је орган који је сачињавало цјелокупно становништво комуне. Ова установа постојала је у далматинским комунама још од ранијих времена. Најстарији помен ове установе забиљежен је 986. године у Задру.²⁹¹ Народна скупштина постојала је у Сплиту, за коју је је казано да је учешће племића и обичног народа у њој било остатак некадашње опасности од словенског окружења и нужности заједничког иступања када су се на скупштинама рјешавале и већа и мања питања, док се касније на њима расправљало само о најважнијим питањима. По ријечима Томе Архиђакона у Сплиту је још средином XIII вијека народна скупштина увијек одлучивала о најважнијим питањима Слично је било и у сусједном Дубровнику гдје се током XII вијека помиње народна скупштина као значајан политички фактор. Изнијета је

²⁸⁷ L. Steindorff, *Die dalmatinischen Städte im 12. Jahrhundert studien zu ihrer politischen stellung und gesellschaftlichen entwicklung*, 159.

²⁸⁸ L. Steindorff, *Stari svijet i novo doba*, 145.

²⁸⁹ *Зборник средњовековних ћирилских повеља I*, 85- 87, № 13.

²⁹⁰ *F 200*, 196r, 191r, 67r; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 561, 562, 554, 546, 547, № 42, 24, 6.

²⁹¹ *CD I*, 44-46, № 31; N. Klaić, I. Petricioli, *Zadar u srednjem vijeku do 1409*, Zadar 1976, 88.

констатација, на основу наслова касније редакције, да је приликом доношења статута Корчуле 1214. године учествовао читав народ. Из средине XIII вијека сачувано више важних одлука у чијем је доношењу учествовала народна скупштина корчуланске комуне.²⁹²

За најранији помен скупштине свих Которана могла би се узети она из донационе повеље которског епископа Урсација II 1124. године. Као и у већини исправа чији се преписи налазе у Понтификалу, и у њој је саструган дио гдје се налазио податак о називу установе која ју је донијела, након чега стоји *a taximo usque ad minimum*, да би текст који слиједи такође био саструган. Израз *od највећег све до најмањег* симболизовао је подјелу становништва на племство и грађане, чији су припадници узели учешће у овом даривању посједа. Самом чину даривања посједа придаван је велики значај, што је подразумијевало да је то учињено у присуству и уз сагласност што већег броја чланова комуне црквене и световне власти, те се тада окупило цјелокупно которско грађанство. Потврда да је свеукупно становништво Котора било присутно овом чину налази се и у завршној формулацији исправе, гдје Урсације II каже да је то записао *per voluntatem omnium nobilium et totius comunis*. Под последњим термином овдје се подразумијевао цјелокупан народ Котора.²⁹³ Да су у то вријеме даривања посједа црквеним установама на Јадранској обали вршена у присуству најистакнутијих представника власти, свештенства и цјелокупног народа говори и исправа из 1085. године. Тада је сплитски надбискуп Лоренције *una cum Valiza priore, clero et universo populo* додијелио манастиру Св. Стефана земљиште уз зидине тог града.²⁹⁴ Сличан поступак обављен је приликом додјеле посједа на Превлаци цркви Св. Трипуна. Сјећање на тај чин из 1124. године садржано је у свједочењу које је, о посједима на Превлаци, више од пола вијека касније (1182. године) учинио свештеник Квирик. Сачуван је дио ове исправе гдје стоји да су даривање извршили епископ Урсације II, приор Мело и племићи овог града. Дио текста у наставку исправе је саструган (заузима простор од 12 слова), гдје је вјероватно

²⁹² А. Cvitanić, *Pravno uređenje*, 67-69; G. Novak, *Povijest Splita I*, 276, 277; V. Foretić, *Povijest Dubrovnika do 1808. godine I*, 53; V. Foretić, *Otok Korčula u srednjem vijeku do g. 1420*, 242, 243.

²⁹³ F 200, 196r; R. F. Gyug, *Liturgy and Law* 561, 562, № 42. По анализи коју даје Р. Гјуг прво оштећење у тексту заузима простор од 18 слова, док је друго веће, укупно 31 словно мјесто.

²⁹⁴ F. Rački, *Documenta historiae Chroaticae periodum antiquam illustrantia*, Zagreb 1877, 141-143, № 116; А. Cvitanić, *Pravno uređenje*, 67.

стајало да је то даривање извршено и у присуству цјелокупног народа Котора, народне скупштине, а што доцније није одговарало владајућим структурама у Котору.²⁹⁵

Велика оштећења на два мјеста у исправи из 1186. године (укупно око 50 слова)²⁹⁶ и оштећења на доцнијим исправама, чији је састругани текст у већини случајевима прочитан и протумачен на начин који указује да се на тим оштећеним мјестима налазио текст о учешћу народне скупштине приликом доношења тих норми, говоре о улози овог органа приликом доношења одлука и управљања комуном. Наредни поуздани помени постојања ове установе у которској комуни потичу са краја XII вијека. У исправи из априла 1197. године оштећен је дио текста о некој установи *catarinorum* која ју је донијела. Како у наставку исправе стоји *a maximo usque ad minimum* јасно је да се ради о которској скупштини свих грађана.²⁹⁷ Ако би се ослонили на читање оштећеног текста исправа у Понтификалу које даје канадски историчар Ричард Гјуг, помен ове установе у Котору налази се на самом крају XII вијека, из јула 1199. године (*colecto <omni populo><...10 litt...> voluntate*).²⁹⁸ Наредни помен народне скупштине у Котору (*Nos omne populum catarinorum*) јесте из јануара 1200. године, када је требало у комуни ријешити питање камата на новчани зајам. Ова исправа садржи помен постојања народне скупштине и у ранијем периоду, почетком девете деценије XII вијека, када се цјелокупан народ Котора жалио папином изасланику Гвалтерију на прекомјерне камате у граду.²⁹⁹ Цјелокупном народу которске комуне, видјећемо у наставку, најкасније од почетка XIII вијека заклињао се градски кнез када је ступао на дужност, што би говорило о значају те установе. XIII вијек нуди бројне

²⁹⁵ F 200, 196г-v; И. Синдик, *Превлака 1124 и 1181*, 127-133; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 562, 563, № 43

²⁹⁶ F 200, 199г; D. Farlati, *Illyricum sacrum* VI, 434, 435 (Исправа је овдје погрешно датована јуном мјесецом. Фрагмент ове исправе приређен је на основу предлошка у тзв Загребачком зборнику (308.)); I. d 72, 5; *Зборник породице Смедја*, 4; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 569, № 60.

²⁹⁷ F 200, 197г; R. F. Gyug, *Liturgy and Law* 564, № 47. Читајући исправу из 1197. године Д. Синдик доноси као могућност да оштећени текст исправе, након *pulsate campana fecimus collectionem* гласи: *totius populi civitatis* (Д. Синдик, *О политичким*, 19). Како, располагајући најсавременијим техником, односно начином реконструкције и читања оштећеног текста, Канађанин Р. Гјуг не даје потврду тог текста (дијела) исте одлуке (F 200, 198v; R. F. Gyug, *nav. djelo*, 567, 568, № 54), не усуђујемо се да прихватимо читање које даје Д. Синдик.

²⁹⁸ F 200, 197v; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 565, № 49. Д. Синдик (*О политичким*, 20.) доноси следеће читање овог мјеста: *colect(o universo civitatis)*.

²⁹⁹ F 200, 194г; *Зборник породице Смедја*, 6; *Загребачки зборник*, 306, 307; R. F. Gyug, *Liturgy and Law* 557, № 32; Л. Шаферова, *Ранний далматинский город*, 180.

примјере сазивања скупштине у којој је узимало учешће цјелокупно грађанство. Из 1203. године сачуване су три одлуке које је донијела которска скупштина свих грађана, од којих двије садрже јасну ноту ко их је донио: *Nos omnis populus catarinorum*. Она из априла односи се на кажњавање стоке која је причинила штету, одлука из новембра тиче се кажњавања за крађу коју би причиниле слуге, док се трећа, без мјесеца када је донешена, односи на састављање исправа.³⁰⁰ Оштећење у дијелу текста одлуке из јула 1205. године, који се односио на установу која ју је донијела, не дозвољава да се може тврдити да ју је донијела скупштина свих грађана, пошто је читљив само дио *Nos...* Ипак, из њене садржине, будући да регулише питања од општег интереса комуне, може се претпоставити да је донешена од свих чланова которске заједнице.³⁰¹ Слично се може рећи и за одлуку из јануара 1206. године која је регулисала питање крађе. Дио који је садржао име органа који је донио ову одлуку такође је оштећен до апсолутне нечитљивости, изузимајући ријеч *Nos...*³⁰² Врло је могуће да је у последња два наведена примјера на оштећеним мјестима стајало *Nos omnis populus catarinorum*, као што је то био случај у двијема исправама из 1203. године.

Одлука из септембра 1221 донешена је са *collecto universo populo civitatis*.³⁰³ У присуству свих вјерника Котора одата је захвалност и додијељена награда 1227. године Матији Бовалису због преноса дијела моштију Светог Трипуна, патрона Котора, те би се и том приликом могла окупити цјелокупна которска заједница.³⁰⁴ Иако је тај дио текста дјелимично оштећен, те се до краја не може протумачити, из сачуваног дијела (*de consilio totius populi*) може се закључити да је одлука од 28. децембра 1229. године донијета уз учешће цјелокупног становништва Котора. Употреба термина *consilium* не може да наведе да се ради о вијећу, органу који је предстаљао племство.³⁰⁵ *Nos omnis populus catarensis* стоји на почетку исправе од 1. јуна 1236. године којом се одређује вриједност по којем су се имале обрачунавати задужнице у комуни.³⁰⁶ После датума, на исти начин почињала је и одлука из 1239. године, али која у наставку

³⁰⁰ F 200, 197r, 198r; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 564, 565, 566, 567, № 48, 52, 53.

³⁰¹ F 200, 195r; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 560, № 39.

³⁰² F 200, 65r; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 543, № 1.

³⁰³ F 200, 66v; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 546, № 5.

³⁰⁴ D. Farlati, *Illyricum sacrum*, 439; *CD III*, 163, № 136.

³⁰⁵ F 200, 197v; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 565, № 50.

³⁰⁶ F 200, 193v; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 556, № 31.

доноси да је то учињено са *omnibus de consilio*. Ово био први сачувани примјер, да су приликом доношења одлука истовремено узели учешће и скупштина и вијеће.³⁰⁷ Који је орган 21. фебруара 1242. године донио одлуку о забрани извоза жита из града не може се видјети из сачуваног дијела те исправе, гдје је, осим ријечи *Nos*, преостали дио који је говорио о установи што ју је донијела нечитљив (по мишљењу Р. Гјуга ту је било 13 словних мјеста). На основу њеног значаја, за комуноу уопште, са сигурношћу би се могло казати да је то учинила општа которска скупштина, а на шта имплицира и сачувани дио исправе те би након сачуваног дијела (*Nos*) могло стајати *<omnis populus>*.³⁰⁸ Неколико мјесеци касније, априла те године, општа скупштина свих Которана (*Nos omnis populus...*) донијела је одлуку о пријављивању штете нанесене крађом.³⁰⁹ Цјелокупна которска заједница (*Nos quidem universitas civitatis*) учествовала је 28. августа 1243. године у доношењу одлуке којом се регулише извоз вина у Брсково.³¹⁰ Сав народ которске комуне (*Nos omnis populus catarensis civitatis*) узео је учешћа децембра 1245. године када је донешена одлука о казнама за штету причињену на зидинама града.³¹¹ Као и августа 1243, тако је и 25. марта 1246. године *universitas civitatis* донијела одлуку о кажњавању за убиство.³¹² Одлука од 2. септембра 1246. године значајна је из разлога што је она, као и одлука из 1239. године, донешена од стране цјелокупног становништва которског града у присуству заклетих судија и вијећа заједнице.³¹³ Шта је све подразумијевала општа скупштина которског становништва јасно се види из одлуке од 16. јуна 1247. године гдје стоји да су одлуку о рјешавању дуговања Дубровчанима донијели *Nos omnis populus catarensis a maiori usque ad minorem in unum*.³¹⁴ Нешто друкчија формулација за општу скупштину которског становништва (*Nos quidem universus populus civitatis maiores ac minores in unum*) налази се у одлуци од 27 јула 1247. године која се односи на прописе око уношења материјала за градњу кућа у град, уз

³⁰⁷ F 200, 197v; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 566, № 51.

³⁰⁸ F 200, 192r; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 555, № 27.

³⁰⁹ F 200, 191r; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 554, № 24.

³¹⁰ F 200, 69v; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 549, № 11. О датирању ове исправе биће ријечи у поглављу о которском нотаријату.

³¹¹ F 200, 188v; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 553, 554, № 22.

³¹² F 200, 67r; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 546, 547, № 6.

³¹³ F 200, 188r; *Загребачки зборник*, 306; *Зборник породице Сметкја*, 12; Д. Синдик, *Одлука которског већа из 1246*, 157-161; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 553, № 21.

³¹⁴ F 200, 186r; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 552, 553, № 20.

наглашавање да је она донешена *ex voluntate universale*.³¹⁵ Цјелокупно которско становништво (*Nos quidem universus populus catarensis....ab omnibus maiorum ac minorum*) учествовало је средином фебруара 1248. године приликом приписивања мјера које су имале да санкционишу штету у виноградима, затим почетком маја исте године, када су донешене мјере о опхођењу према судијама, као и крајем марта 1249. године, када су донешене норме о куповини и продаји некретнина у Котору.³¹⁶ *Nos quidem universitas civitatis* употребијено је да означи општу которску заједницу која је 6. августа 1253. године донијела одлуку којом се регулише продаја неких производа током празника. Исти облик за которску заједницу, уз допуну *a maiore usque minorem*, искоришћен је и у одлуци од 16 децембра 1253 године која се тичала опхођења према градским чиновницима у доба рата.³¹⁷ Како се питање ослобађања робова од стране владара тичало цјелокупне которске заједнице и свих његових становника, није искључено да су при доношењу одлука из јануара и фебруара 1255. године учешће узела општа скупштина Котора, будући да је и у њима саструган дио текста. Оштећење у тексту исправе од 19. јуна 1255. године која се односи на регулисање питања брака у комуни такође би говорило да се ради о оштећењу са циљем уклањања података да је она донешена од стране заједнице (*universum*), каптола цркве Св. Трипуна, уз навођење да је учињено *de voluntate omnium nostrum*, што би говорило да се ради о општој которској скупштини.³¹⁸ Као и у случају решавања проблема око склапања бракова 1255. године и шест година доцније, жеља цјелокупне заједнице (*universum*) каптола цркве Св. Трипуна *cum voluntate totius populi civitatis* била је да епископ Марко посвети цркву Св. Кузме и Дамјана.³¹⁹ Оштећење на десној страни текста которске исправе из фебруара 1271. године, о којој ће бити више ријечи у наставку, не дозвољава да се до краја и јасно протумачи начин њеног доношења. Након текста *Nos quidem universitas* налази се оштећење које не дозвољава да се јасно види да је скупштина Которана донијела

³¹⁵ F 200, 68r; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 547, № 8.

³¹⁶ F 200, 177r, 68v, 69r; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 551, 548, № 17, 9, 10.

³¹⁷ F 200, 70r, 70v; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 549, 550, № 12, 13.

³¹⁸ F 200, 184v; CD IV, 599, № 516; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 552, № 19.

³¹⁹ CD V, 190, № 696.

ову норму. Како се њоме уређује питање од општег интереса комуне то је њено рјешавање изискивало учешће свих њених чланова.³²⁰

Посебно питање представља улога которске народне скупштине приликом закључивања уговорâ између Котора и Дубровника. Народна скупштина у Котору је средином XIII вијека била значајан политички фактор. О томе говори уговор између Котора и Дубровника од 26. децембра 1257. године гдје се каже да је он, након наведених градских магистрата (кнеза, судија и вијећника) склопљен *cum voluntate totius populi civitatis predictae* на звук звона *in concione sedentes*.³²¹ Иако се она у уговору склопљеном 5. јуна 1279. године у Дубровнику директно не наводи, не доводи се у питање њена улога приликом формулисања основних принципа којих су се имали придржавати которски изасланици у Дубровнику. Тако важно питање, које се тичало живота готово свих становника комуне, захтијевало је упознавање и сагласности цјелокупног становништва комуне.³²²

Оштећеност изворне грађе онемогућава да се у преосталим случајевима дају неке назнаке да су донешене од стране народне скупштине. Ипак, како је до сада констатовано да се највећи број оштећења у тексту односи на навођење народне скупштине као органа који је узео учешће у њиховом доношењу, то се може казати да је скупштина узела учешћа и у другим одлукама. Ради се о дјелимично сачуваној одлуци из јануара 1188. године. После наслова на маргини написаног (*Ita lex data inter patrem et filium*) и датума стоји *Ego Bezantius comes catarensis*, да би наредни дио исправе (25 словних мјеста) био у потпуности оштећен. Након тог оштећења налази се текст који казује да се, вјероватно, неко комунално тијело окупило на звук звона, да би у наставку услиједило нешто мање оштећење текста (15 словних мјеста).³²³ Оштећења начињена на овим мјестима сугеришу да су се на њима, као и у другим случајевима, налазили подаци који нијесу одговарали доцнијим владајућим структурама.

За народну скупштину се у которским документима из XII и XIII вијека користе следећи изрази *Nos omne populum catarinorum/Nos omnis populus catarinorum/Nos omnis populus catarensis civitatis/Nos omnis populus catarensis a*

³²⁰ CD V, 585, № 37.

³²¹ CD V, 77, № 594.

³²² CD VI, 296-300, № 249.

³²³ F 200, 193v; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 556, № 30.

maiori usque ad minorem in unum/ Nos quidem universus populus civitatis maiores ac minores in unum, односно *Nos quidem universitas civitatis/universitas civitatis* наводи се да су одлуке донешене *collecto universo populo civitatis* односно *de consilio totius populi*. Наравно, када се говори о скупштини, њеној улози приликом доношења норми са законском снагом и учешћу грађана мора се навести да се њихово учешће заснивало на прихватању готових правних рјешења, која су већ била формулисана. То су вјероватно чинила лица која су имала одређено правно знање. Њихови су приједлози усвајани од стране окупљених Которана. Познато је да је у комунама народ, окупљен на тргу, одлуке које је доносило вијеће прихватало клицањем *placet* или *fiat, fiat*.³²⁴ Бројни помени народне скупштине у которској грађи са краја XII и све до средине XIII вијека, разноврсност питања и проблематике која се на њима расправљала и претакала у законске норме, говори да је њен утицај у друштвеном животу комуне био велики. Готово да није било иоле озбиљнијег питања и теме од интереса комуне а да се о њој није расправљало на скупштини комуне. Учешће скупштине било је неопходно за теме из свакодневног живота, затим из области комуналних прописа, трговине, црквену проблематику, односе са сусједним комунама, до прописивања норми за дјела која се сврставају у категорију кривичног права, укључујући и оно најтеже, убиство. Може се казати да је народна скупштина у Котору најмање до средине XIII вијека, а вјероватно све до почетка XIV вијека, имала знатну улогу у доношењу веома значајних одлука којима су се уређивали односи у комуни, узимајући тако учешће и у управљању комуном. Учешће народне скупштине, у ово вријеме у Котору, приликом доношења правних норми неће бити усамљен случај на источнојадранској обали. Када дође до промјена стања у которској комуни и племство буде имало доминантну улогу, настојаће се да се, не само тада смањи утицај народне скупштине, него и да се негира њен ранији значај, као законодавног органа. То се јасно види из дјелова исправа који су састругани, а који су најчешће садржали да их је донијела заједница свих которских грађана-скупштина.

Улога народне скупштине у друштвеном животу комуне на самом почетку XIV вијека забиљежена је у которском Статуту и представља доказ да је она све

³²⁴ И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 90.

до размеђа два вијека имала значајан удио у друштвеном животу комуне. У примјерку Статута који се у рукопису налази у Венецији стоји да су 1301. године одредбу, којом се Которанима забрањује да у међусобним споровима користе исправе српских владара, донијели *Nos iudices et consilarii et universus populus civitatis Cathari*. Значај ове мјере, којом се снажила аутономија комуне, тражио је, приликом њеног доношења, подршку цјелокупне которске заједнице.³²⁵

Још један примјер учешћа народне скупштине у политичком животу комуне забиљежен је почетком XIV вијека. Када је комуни прије октобра 1307. године додијељена жупа Грбаљ, извршена је његова подјела становницима Котора. У уводу катастика састављеног 18. јула 1419. године стоји и *qui dictam Zupram tunc ad dividendum fuerunt constituti per iudices Consiliumque, ac populum Universum dictae civitatis in Millesimo trecentesimo septimo, die primo mensis octobris etc.*³²⁶ Сјећање на улогу народне скупштине приликом подјеле грбаљске жупе у овом случају није изостављено.

Међутим, редакторима штампаног издања са почетка XVII вијека није одговарала чињеница која је говорила о некадашњем значају скупштине которске комуне, те су умјесто формулације *universus populus civitatis Cathari* ставили *universi nobiles civitatis Cathari*.³²⁷ Ово би био очигледан примјер интервенција у првобитни текст одредби Статута које су чинили његови редактори, у овом случају са циљем минимизирања улоге скупштине свих Которана. Ако су ове и друге сличне интервенције на одредбама Статута и исправама из Понтификала дјелимично ускратиле сазнања о улози народне скупштине у периоду XII - почетак XIV вијека, о њеном присуству и учешћу у животу которске комуне након тог периода говоре канцеларијско-нотарски списи из прве половине XIV вијека. Тако у исправи са почетка јануара 1332. године стоји *Nos communitas Cathari ad sonum campane more solito congregati de voluntate iudicum consiliariorum et totius populi et universitatis eiusdem vendimus etc.* Народна скупштина узела је у овом случају учешћа у одлучивању уступања права на продају соли, веома битном

³²⁵ С. Новаковић, *Законски споменици*, De cartis, et pouellis adductis à dominatione contra consuetudinem ciuitatis (Cap. CCCXLVIII), 7, 8.

³²⁶ IV a. 52, 10.

³²⁷ *Statuta civitatis Cathari*, De cartis, et pouellis adductis à Dominatione contra consuetudinem Ciuitatis (Cap. CCCXLIX), 188, 189; И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 90.

питању у привреди которске комуне, на шта се односи наведени документ.³²⁸ Једини случај помена народне скупштине у штампаном Статуту јесте онај у одредби која се тичала протокола када би кнез први пут ступио у град. Био је то обичај да је кнез пред скупштином полагао заклетву.³²⁹ За добијање јасније улоге народне скупштине у Котору неопходно је упоредити садржину свих познатих рукописа Статута и пронаћи евентуалне остале њене помене у тим рукописима. Улога и значај скупштине которског народа у животу которске комуне не може се гледати издвојено од других органа у комуни, који су учествовали у управљању комуном, прије свега вијећа.

4. 3. *Вијеће*

Осим народне скупштине, у Котору је током овог периода постојало и вијеће (*consilium*), као орган који су сачињавали припадници которског племства и који је изражавао њихов утицај и улогу у комуни. Дуго времена, више од вијека, у которским изворима помињу се само вијећници-*consilarii* и припадници племства који су у решавању неких питања узели учешћа, док се као засебан орган он помиње тек тридесетих година XIII вијека. На помен вијећника наилази се у даровници коју је 1124. године сачинио которски епископ Урсације II. Наведеном даривању полуострва Превлаке цркви Св. Трипуна које је учинио епископ Урсације II 1124. године били су присутни *Georgius de Grobana, Euticius Bollia de Froni. Crosi, Vita Dabrazze, Triphon de Domana, Ursacius de Vitto, Simeon Proculi, Vitalis de Grasana Derza, Sergius de Buda, Micha de Belez, Gayslaus Derze, Baliazza, bis et semel consilarii*.³³⁰ Укупно дванаест особа, наведени као два пута и једном вијећници. Постављајући као сигурно да је у то вријеме у Котору већ постојао неки орган племића (*maiorum*), чини се реалнијим да се овдје ради о вијећницима из неколико сазива вијећа, да то нијесу били само тренутни

³²⁸ *MC I*, 295, 296, № 866; И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 90. У име цјелокупне которске заједнице доношене су и неке друге одлуке током треће и четврте деценије XIV вијека: *MC I, Index rerum et institutionem*, s. v. *communitas ad sonum campane gongregata*, 636; *MC II, Index rerum et institutionem*, s. v. *communitas ad sonum campane gongregata*, 648.

³²⁹ *Statuta civitatis Cathari I, Qualiter recipi debeat D. Comes a Communitate cum primo venerit* (Cap XXIII), 14.

³³⁰ F 200, 196г; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 561, 562, № 42. Овако њихово навођење дало је повода да се препозна тијело које се идентификовало са доцнијим Малим вијећем из Статута (И Синдик *Комунално уређење Котора*, 90, 91). У исправи нема назнаке да су наведени вијећници били једини чланови тог тијела.

вијећници. На крају исправе стоји да је тај чин записан по вољи свих племића. Племство у Котору у том тренутку сасвим сигурно имало је једну заједницу-орган, која би се могла назвати првобитним Великим вијећем которске комуне.

Пренемањићком периоду припада и исправа којом которски кнез, чије је име састругано, уређује продају трске у комуни. У њој стоји да је он доноси *in o cum bonis hominibus et universo populo*.³³¹ Добри људи који се наводе у исправи јесу припадници племства.³³² Да ли је стилизација коју је приликом њиховог помена навео билежник подразумијевала да се ради о неком органу који је представљао племство или је под њим подразумијевао цјелокупно племство не може се казати. Сви племићи Котора били су окупљени када је, јануара 1186. године сатник Тура, по налогу великог жупана Стефана Немање, око исте ствари уређивао односе у Котору.³³³ То окупљање цјелокупног племства који су спроводили наредбе изасланика српског владара симболизовало је и прихватање српске власти од стране најистакнутијег дијела которског друштва. Присутно цјелокупно племство у том тренутку не иступа као посебан орган. Нова врховна власт није много задржала у основне постулате на којима је почивала организација власти и унутрашњи живот у комуни, дозвољавајући да се одвија на начин како је то било до тада уређено.

Можда би се могло рећи да се на орган которског племства (*consilium*) односи навод у исправи од јуна 1222. године, гдје стоји да су неки племићи дали сагласност на судску одлуку која се тичала накнаде коју је требало да плаћају власници бродова.³³⁴ Тако би орган которског племства имао неку савјетодавну власт. Которски племићи наводе се, 1229. године, са заклетим судијама (*et nobilibus civitatis*) као актери усвајања одлуке која се тичала имовине опатије Св. Ђорђа, код Пераста.³³⁵ Први директан помен вијећа, као засебног органа, налази се у исправи од 20 маја 1234. године у којој се каже да је одлука о вриједности

³³¹ F 200, 199v; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 571, № 63.

³³² *Bonus homines* који се помињу у овој исправи не могу се идентификовати са особама које се као *probi viri, boni viri* наводе доцније у Статуту (М. Ивановић, „Добри људи“ у српској средњовековној држави, Београд 2017, 77-80.)

³³³ F 200, 199r; D. Farlati, *Illyricum sacrum* VI, 434, 435; I. d 72, 5; *Зборник породице Сmekja*, 4; Д. И. Синдик, *Стефан Немања и Котор*, 116-119; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 569, № 60.

³³⁴ F 200, 199r; I. d 54, III, 10; *Загребачки зборник*, 310; D. Farlati, *Illyricum sacrum* VI, 436; CD III, 194, № 169; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 568, 569, № 58.

³³⁵ F 200, 195v; I. d 54, IV, 2; *Загребачки зборник*, 307; D. Farlati, *Illyricum sacrum* VI, 439; CD III, 313, № 279; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 561, № 41.

задужница одлучена *de communi consilio*.³³⁶ Исправа је у уводном дијелу, због оштећења, дјелимично нечитљива (по анализи канадског историчара у дужини од 16 словних мјеста), те се не може утврдити да ли је још неки комунални орган учествовао у њеном доношењу, што би помогло утврђивању карактера надлежности поменутог вијећа. Ова одлука о задужницама дјелимично је потврђена одлуком од 1. јуна 1236. године, за коју стоји да је донешена од стране цјелокупног народа Котора – народне скупштине. Важност одлуке из 1239. године којом се уређује слање посланстава српском краљу захтијевала да у њеном доношењу узму учешће сви политички чиниоци: цјелокупан которски народ, епископ Блаж, са заклетим судијама *et omnibus de consilio*. У наставку одлуке каже се да је пронађено на звук звона *pari consilio voluntatis omnium nostrorum etc.*³³⁷ Племићи града *ex consilio* наводе се као активни чиниоци комуналне власти приликом доношења одлука из јула 1239. године која се односила на опхођење према судијама.³³⁸ У исправи која се тиче заштите Которана од напада околног становништва (из Грбља, Будве, односно Арбанаса и Срба) од 2. септембра 1246. године наводи се да је она донешена у присуству, односно са заклетим судијама *et consilio universo*.³³⁹ У двијема одлукама о третману робова ослобођеника, из јануара, односно фебруара 1255. године, да им нико не смије поново наметнути исти статус, након имена судија, стоји да су донешене *una cum consilio civitate*.³⁴⁰ Чланови вијећа – *consiliarii*, заједно са кнезом и судијама, у складу са жељом цјелокупног народа, узимали су учешће приликом одређивања услова за склапање мира са Дубровником, децембра 1257. године.³⁴¹ *In consilio civitatis Catari*, окупљено на звук звона, посланици Дубровника су предали писмо у којем се обратили судијама, вијећницима и општини которској тражећи повраћај депозита жупана Десе.³⁴² Вијеће града, као комунални орган, и вијећници наводе се у

³³⁶ F 200, 196v; *Зборник породице Сmekја*, 9; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 564, № 46; Д. И. Синдик, *Которски документи*, 26.

³³⁷ F 200, 197v; *Зборник породице Сmekја*, 10; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 566, № 51.

³³⁸ F 200, 65r; *Зборник породице Сmekја*, 10; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 543, № 2.

³³⁹ F 200, 188r; *Загребачки зборник*, 306; *Зборник породице Сmekја*, 12; Д. Синдик, *Одлука которског већа из 1246. године*, 157-161; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 553, № 21.

³⁴⁰ F 200, 71r, 73v; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 550, 551, № 15, 16.

³⁴¹ CD V, 77, № 594; J. Lučić, *Pomorsko – trgovački odnosi*, 421.

³⁴² CD VI, 542, 543, № 460; М. Маловић, Ђукић, *Поклад жупана Десе*, 35.

исправи од 8. децембра 1294. године којом се регулише проблем Урса Перклуције који је он имао са Дубровником.³⁴³

Из наведених помена вијећа и вијећника добија се одређена слика о том тијелу которског племства. *Consilium civitatis Catari* представљао је орган которског племства, које се у њему организовало најкасније од почетка XII вијека. Оштећеност исправа у којима се оно помиње, не дозвољава да се у потпуности утврди његова улога у которској средини XII и XIII вијека. За вијеће се углавном користи само фраза *consilium civitatis*. Једини изузетак је помен из 1246. године гдје се за њега користи термин *consilium universum* – опште вијеће. На основу тог једног помена не може се говорити да се радило о неком другом вијећу которског племства, поред оног што се помиње у осталим случајевима. Наведени израз *опште вијеће*, односно генерално вијеће, најближе би, по ономе шта се о њему зна из доцнијег периода, било установи Великог вијећа које се помиње у Статуту. Број вијећника који су били у њему такође представља непознаницу. Ако је судити по одлуци из 1239. године, може се рећи да је њихов број био прецизно одређен, јер се каже да је она донешена са свима из вијећа, односно да су сви вијећници - консилијари, а не сви племићи, учествовали у њеном нормирању. Ово би значило да у то вријеме нијесу сви племићи били чланови Великог вијећа. То је био случај у ово вријеме и у сусједном Дубровнику, гдје је његов број био тачно одређен. Статутом те комуне из 1272. године прописано да чланове Великог вијећа бира Мало вијеће којег, пак, именује кнез.³⁴⁴ У највећем броју случајева ово вијеће у Котору се током XIII вијека наводи заједно са судијама, прво иде помен судија (са именима), за њима стоји помен вијећа. И судије и вијећници били су представници которског племства (*maiorum*). У сачуваним исправама вијеће и његови чланови иступају као орган који бива консултован око неких питања у комуни, даје мишљење о неким стварима како из унутрашње тако и спољне политике, њему се обраћају посланици околних комуна, Дубровника

Изворна грађа XIV вијека, на првом мјесту Статут, помиње Велико вијеће (*Consilium maius, seu generale*), који се може сматрати наследником вијећа које се помиње током XIII вијека. То је вријеме када ће племство преузети власт у комуни. Како стоји у статутарној одредби из 1361. године као орган могао се

³⁴³ CD VII, 191, № 193. Н. Порчић, *Случај Урса Перклуза*, ИЧ 56 (2008) 371-381.

³⁴⁴ V. Foretić, *Povijest Dubrovnika do 1808. godine I*, 122.

састати само када је присуствовало најмање 40 вијећника. У тај орган су могли улазити само племићи, са навршеном 18-ом година живота, како стоји у статутарној одредби из 1361, њиме је предједавао кнез.³⁴⁵ Оно је имало законодавну власт у земљи, преуевши тако надлежност народне скупштине. Тиме се желио уклонити сваки политички утицај грађанства у комуни. Када се ради о доношењу нових прописа Статут нуди једну друкчију слику у односу на оно што пружају акта XIII вијека. Статутарном одредбом из 1361. године био је прописан поступак доношења нових законских одредби, односно њиховог мијењања и поништавања. Ако би неко предложио нову законску норму неопходно је било да се за њу изјасни двије трећине Великог вијећа. Након тога она би била записана, јавно прочитана и уписана у књигу статутарних одредби.³⁴⁶ Законодавна власт се више није налазила у рукама народне скупштине него Великог вијећа, органа которског племства. Одредбом из 1388. године прописан је био начин примања нових чланова у Велико вијеће.³⁴⁷

Као извршна власт у Статуту се, током XIV вијека, помиње Мало вијеће, али се његови почеци не могу открити. Можда се његово формирање може довести у везу са преузимањем власти од стране племства што је услиједило почетком тог вијека.³⁴⁸ По недатираној статутарној одредби постављале су их судије. Њихов број износио је 12, у састав тог органа улазиле су судије из претходне године. Улога Малог вијећа била је да савјетује судије око управљања градом и са њима бира градске чиновнике.³⁴⁹ Мало вијеће ће тако фактички преузети дио административних функција које је током XIII вијека имала курија, о којој ће бити ријечи у наставку. Великом реформом организације власти спроведеном 1372. године број чланова которског Малог вијећа смањен је на

³⁴⁵ *Statuta civitatis Cathari*, De iis qui possunt esse de Maiori Consilio, et quod Maius Consilium esse non possit si in eodem ad minus non fuerint Consiliarii quadraginta (Cap. XXXV), 20; И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 89, 91-93; А. Мариновић, *Razvitak vlasti*, 94-96.

³⁴⁶ *Statuta civitatis Cathari*, Quod dua partes Maioris Consilij assentiant ad faciendum aliquod nouum statutum, seu corrigendum, aut addendum, seu cassandum (Cap. XXXVI), 20, 21; И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 93.

³⁴⁷ *Statuta civitatis Cathari*, De petentibus esse de Maiori Consilio Virorum Nobilium Ciuitatis Cathari (Cap. XLIII), 28; И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 92.

³⁴⁸ Говорећи о овом тијелу И. Синдик сматра да није искључена могућност да је приор сазивао повремено одређени број властеле, у случајевима када се радило о питањима мањег значаја и да је Статутом тај обичај само формализован у одговарајућу правну норму (И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 94.).

³⁴⁹ *Statuta civitatis Cathari*, De constitutione, et electione consiliariorum minoris Consilii, per quos debent eligi Officiales (Cap. II), 2, 3; И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 93, 94.

шест. Њих је бирало новоустановљено Вијеће умољених, са задатком да савјетују и управљају градом.³⁵⁰ Чланове тог Вијећа умољених бирало је Велико вијеће, укупно 15, укључујући ту и прошлогодишње судије. Оно је поред чланова Малог вијећа бирало и тројицу судија и друге општинске чиновнике.³⁵¹ Овим ће бити заокружен систем власти у комуни, тиме што је цјелокупна власт прешла у руке племства и његових органа.

4. 4. *Кнез*

Када источнојадранске комуне почну изграђивати комунално уређење једно од важнијих настојања биће да саме бирају главног градског магистрата. Најстарији помени тих чиновника везује се за установу приора. Та установа јавља се још у IX вијеку у Сплиту.³⁵² Најстарији помен главног градског магистрата у Котору односи се такође на чиновника са титулом приора. Меле приор био је на челу управе Котора 1124. године када су Св. Трипуну додијељени посједи на Превлаци.³⁵³ Потврда постојања овог комуналног чиновника налази се у исправи из 1182. године о посједима Св. Трипуна гдје се наводи његово присуство приликом наведеног додјеливања.³⁵⁴ Поред приора, као главни градски чиновник, од средине XII вијека, у изворима ће се помињати и кнез (*comes*).³⁵⁵ Најранији помен постојања которског кнеза налази се у папској були из децембра 1153. године, која се односи на интердикт који је папа бацио на неке бискупе и которског кнеза.³⁵⁶ У својству највишег градског чиновника, следећи јесте помен приора Вите, као особе која је била присутна 1166. године приликом освештавања олтара катедрале Св. Трипуна. Као представник византијске власти овом чину

³⁵⁰ *Statuta civitatis Cathari*, De ordine eligendi, et electionibus quindecim consiliariorum Rogatorum Consilij, Iudicum, Minoris Consilij, et aliorum officialium Ciuitatis Cathari. MCCCCLXXII. Die primo Mensis Novembris (Cap. XXXIX), 22-24; И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 93, 94; А. Мариновић, *Razvitak vlasti*, 97.

³⁵¹ И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 94, 95; А. Мариновић, *Razvitak vlasti*, 96, 97.

³⁵² G. Novak, *Povijest Splita I*, Split 1957, 297; *ИЦГ I*, 419 (Ј. Ковачевић).

³⁵³ F 200, 196г; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 561, 562, № 42.

³⁵⁴ F 200, 196г-в; И. Синдик, *Превлака 1124 и 1181*, Бока 24(2004), 127-133; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 562, 563, № 43.

³⁵⁵ О поријеклу ове установе: И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 95-97; А. Мариновић, *Razvitak vlasti*, 91-93; М. Маловић-Ђукић, *Котор у XII и XIII веку*, 220-221.

³⁵⁶ *CD II*, 72, 73, № 75; *ИЦГ I*, 420 (Ј. Ковачевић); И. Коматина, *Црква и држава*, 149. По ријечима Јосипа Гелчића у византијско вријеме на чело управе налазио се најприје приор (*priore*), након њега ректор (*rettore*), док титула кнеза (*conte*) датира из 1159. године (G. Gelicich, *Memoriae storiche*, 152, нар. 3.).

присуствовао је кир Изнанције, дукс Далмације и Дукље.³⁵⁷ Иста особа, Вита, али у својству кнеза помиње се у уговору између Котора и Омишана из 1167 године.³⁵⁸ У већ анализираном документу без датума, насталом вјероватно након 1167. године, о парници о патронству над црквом светог Виктора налази се помен те особе, некадашњег кнеза Вите, као неког ко је присуствовао том чину. Помен приора у Котору са краја XII вијека јесте онај на натпису о изградњи цркве св. Луке 1195. године, гдје се помиње приор Василије, таст Мавра Кацафранки, ктитора цркве.³⁵⁹ Његов син, *Dabraza prioris Basilii filius*, наводи се у исправи из 1197. године.³⁶⁰ Крају XII вијека припадао је и *prior Triphon*, од чије је жене Симон Велкач купио виноград у Думидрани.³⁶¹ Према томе, другу половину XII вијека, комуналну управу Котора карактерише постојање највиших комуналних чиновника са титулом приора, односно кнеза. Расположиви извори не дају одговор на питање зашто се комунални управници у Котору у наведеном периоду помињу час са једном, час са другом титулом. И кнежеви и приори помињу се током периода и византијске и српске власти.³⁶² Вјероватно су до смрти Манојла I Комнина 1180. године највише градске чиновнике у Котору потврђивале византијске власти, као што су у далматинским комунама то чинили млетачки и угарски владари.³⁶³

Из последње двије деценије XII вијека сачувани су помени неколико которских кнежева. Ослобођен снажног византијског притиска которски кнез *Triphon* у уговору склопљеном између Котора и Дубровника 1181. године за себе

³⁵⁷ D. Farlati, *Illyricum sacrum VI*, 434; *CD II*, 102, № 98; И. Коматина, *Црква и држава*,

³⁵⁸ *CD II*, 116, № 109; J. Martinović, *Iz kotorskih isprava XIII vijeka*, ГПМ XIII (1965), ???-???, 149-152; *ИЦГ I*, 420 (Ј. Ковачевић).

³⁵⁹ Г. Томовић, *Натпис на цркви*, 25, 26; И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 95.

³⁶⁰ *F 200*, 198v; Д. Синдик, *О политичким*, 19; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 567, № 54. Транскрибујући текст исправе из 1215. године канадски историчар каже да су судије те године биле *drago prioris basilii. cum petro prioris triphonis atque symonis iunii etc.* (*F 200*, 194v; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 558, 559, № 37.) Наведена транскрипција ријечи која се користи да ближе одреди прве двије личности (*prioris*) не може се прихватити, као ни транскрипција у рукопису *I. d 54.* (III 11) - *Poris*. У питању је термин *potis* – потомак, како то и стоји у другим преписима и издањима ове исправе (*Загребачки зборник*, 309; *CD III*, 135, № 117).

³⁶¹ *F 200*, 194v; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 558, № 36.

³⁶² Наизмјенично помињање кнеза и приора, као носилаца највише власти у Сплиту током прве половине XII вијека, може се објаснити промјеном врховног господара. Док је ова комуна била под влашћу Венеције највиши градски чиновник имао је титулу приора, када је признавала власт угарског краља њу је замјењивала титула кнеза (G. Novak, *Povijest Splita I*, 298.).

³⁶³ Бавећи се овим питањем, Јован Ковачевић сматра да у зетским приморским градовима то није био случај (*ИЦГ I*, 420.).

каже да је *dominator Cathari*.³⁶⁴ У акту из наредне године, који се односи на даривање Томбе (Превлаке) Св. Анђела цркви св. Трипуна у Котору, стоји да је он састављен *anno primo Domini episcopi Vucini et Venesa comitis*.³⁶⁵ Исти овај кнез помиње се у исправи из 1200. године која се тиче мисије папског изасланика Гвалтерија која се догодила када је 1182. године Бенеша био кнез.³⁶⁶ Претпоставка Ирмгард Манкен да дубровачка породица *Venessa* води поријекло од которског кнеза са тим именом односила би се њега.³⁶⁷ Његово напуштање Котора могло би се, као и у случају кнеза Трифона, довести у везу са Немањиним заузећем Котора. Следећи которски кнез чије име није познато своју дужност обављао је свакако прије јануара 1186. године. Ради се о кнезу који је забранио продају дрвене грађе у граду, обављајући ту дужност прије него што је Стефан Немања овладао Котором. У препису ове исправе у Понтификалу његово име је састругано до апсолутне нечитљивости, да би након тога стајало да је он *dei gratia comes catarensis*.³⁶⁸ Одсуство навођења неког спољњег политичког чиниоца који би узимао учешћа при његовом избору, уз навођење да је он которски кнез по милости божијој, говорило би да је он изабран од стране которских органа. Последња тројица наведених кнежева вршиће своју дужност у једном периоду которске историје (1180-1186) када ће комуна бити ослобођена снажнијег притиска споља.

Када Котор уђе у састав државе Немањића започеће нова етапа у постојању ове највише функције у комуни. Као которски кнез јануара 1188. године помиње се *Bezantius comes Catari*.³⁶⁹ У исправи из 1197. године стоји да је она настала *sub tempore domini nostri Velcanni, Diocliae, Dalmatiae, Tribuniae atque Toplize incliti regi(s), et domini Vocdani comitatum Catari optinente*.³⁷⁰ На крају XII вијека, 1199.

³⁶⁴ CD II, 179, № 177; М. Гогоћ, *Котор*, 13

³⁶⁵ F 200, 196г-в; I. d 157, 4; Ј. А. Шаферова, *Котор XII –начала XV веков*, 136 (ауторка сматра да је правилан облик његовог имена Бенедикт); Д. И. Синдик, *Превлака 1124. и 1181. године*, 127–133 (у овом раду аутор датује исправу 1181. годином); R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 562, 563, № 43; М. Гогоћ, *Котор*, 13.

³⁶⁶ F 200, 194г; *Зборник породице Смедја*, 6; *Загребачки зборник*, 306, 307; А. Mayer, *Catarensia*, 103-106; Д. Синдик, *Которска исправа из 1200*, 197-203; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 557, № 32.

³⁶⁷ И. Махнкен, *Дубровачки патрицијат у XIV веку*, Београд 1960, 77.

³⁶⁸ F 200, 199в; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 571, № 63; М. Гогоћ, *Котор*, 8, 9.

³⁶⁹ F 200, 193в; *Зборник породице Смедја*, 5; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 556, № 30.

³⁷⁰ F 200, 198в; Д. Синдик, *О политичким*, 19; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 567, 568, № 54; М. Гогоћ, *Котор*, 13.

године, одлука је донијета *sub tempore regis Velcanni et comiti civitatis Desimir*.³⁷¹ Исти кнез помиње се и у одлуци из 1200. године, гдје се за њу каже да је донета *sub tempore domini nostri regis Velcanni et comitatum regente apud nos Desimirus eius famulus*.³⁷² Управо ће наведено атрибуирање кнеза Десимира на неки начин сликовито представљати однос кнеза и српских владара. На основу имена последње двојице кнежева може се претпоставити да су они били словенског (односно српског) поријекла.

У Которском понтификалу, као последња исправа у препису, сачуван је текст заклетве коју је Млечанин Лоренцо Зан положио приликом ступања на дужност градског кнеза. У рукописном зборнику породице Смедја препис текста ове заклетве гласи: *Ego Laurentius Zanne Veneticus. Comes Catari gratia domini magni Iupani Stephani et eius filiis Juro super Sancta dei Evangelia omni populo Catarensi pusillo, et magno sine fraude et malo ingenio ut ab hodierno die in antea quot quod judicaverint Iudices, qui electi fuerint temporaliter ego primus [permanus] Vicarius sine diminutione justificarem et distringerem, et omnes equaliter iustificarem, et taliter maiorem qualita minorem in iustitia diligerem. Sic me adiuvet Deus et hec Sancta Evangelia. Millesimo ducentesimo primo. Mense septembrio*.³⁷³

Још је Јосип Ђелчић у свом раду *La Zedda e la dinastia dei Balšidi* изнио податак о овом млетачком поданику који је почетком XIII вијека обављао значајну функцију у Котору. Говорећи о повезаности Котора и Венеције он је изнио следећу констатацију: *Che in generale fin da tempi antichissimi il comune di*

³⁷¹ F 200, 197v; Кратак извадак из ове исправе налази се у рукописном зборнику II b 21, 308, објављен у CD II, 324, № 305; Д. Синдик, *О политичким*, 20; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 565, № 49; М. Гогих, *Котор*, 13.

³⁷² F 200, 194r; I. d 157, 6; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 557, № 32; Д. Синдик, *Которска исправа из 1200. године*, 197–203; М. Гогих, *Котор*, 13.

³⁷³ F 200, 199v; I. d 157, 7. Смисао текста исправе као и исписивање скраћенице дозвољава да се скраћеница *p̄m̄f* прије може прочитати, односно протумачити, као *permanus*, да означи општинског службеника, чиновника, што је викар и био (*Lexicon II*, 840.), него *primus*, што доноси наведени загребачки рукопис, односно *permanens*, како ту скраћену разрјешава Richard F. Gyug. Текст заклетве по канадском историчару гласи: *Ego laurentius Zan(e) veneticus comes catarensis. Salua gratia domini magni iupani Stephani et eius filiis (sic!) iuro super sancta dei evangelia omni populo catarensi pusillo, et magno. sine fraude et malo ingenio ut ab hodierno die in antea quotquod iudicaverint iudices, qui electi fuerint temporaliter. ego permanens Vicarius sine diminutione justificarem et distringerem. et omnes equaliter iustificarem. et taliter maiorem qualiter minorem in iustitia diligerem. Sic me adiuuet deus et hac sancta evangelia millesimo cci mense septembri* (R. Gyug, *Liturgy and Law*, 571, № 64.) Д. Синдик, *Понтификал Которске бискупнице*, 65. Аутор у том раду ставља исправу у септембар 1202. Исти датум, поводећи се за Д. Синдиком, даје и Р. Ђук, *Србија и Венеција у XIII и XIV веку*, 137; Л. А. Шаферова, *Котор XII – начала XV веков*, 139 (исправно читање датума); М. Спремић, *Србија и Венеција (VI-XVI век)*, Београд 2016, 17; М. Гогих, *Котор*, 14.

*Cattaro se la passasse assai amichevolmente con quello di Venezia lo dice p.e. tra le altre, il nome del patrizio veneziano Lorenzo Zane di cui si trovano intestati gli atti cattarini del 1201, in quanto che l'usanza ch'ebbero come quello di Cattaro, ancora cento altri comuni, di chiamare uno straniero alla testa del proprio governo etc.*³⁷⁴

Када је он говорио о овом которском кнезу, сигурно није имао пред собом текст поменути заклетве, већ нека акта насловљена његовим именом, попут оних која су сачувана од других кнежева. Не може се примијетити да је Ђелчић у својим радовима о средњовјековном Котору, користио исправе из Которског Понтификала. Тиме се додатно потврђује да он пред собом није имао поменути текст заклетве, радило се о неким другим документима.³⁷⁵

Са млетачким кнезом вјероватно је уведен обичај полагања заклетве приликом ступања на кнежевску дужност, по узору на Млетачку републику. Познато је да је 1192. године новоизабрани млетачки дужд Енрико Дандоло, заклевши се на Јеванђељу, први изрекао *promissio domini ducis* – дуждевско обећање да ће извршавати дужности које су му прописане.³⁷⁶ Тако је обичај полагања заклетве од стране највишег градског магистрата убрзо почео да се примјењује и у Котору. Овај примјер свједочи о утицају друштвених образаца из Млетачке републике и њиховој примјени у которској комуни. Ово није усамљени примјер да су на најзначајнија мјеста у управама далматинских комуна долазили Венецијанци, вршећи послове истакнутих комуналних чиновника.³⁷⁷ Текст заклетве которског кнеза из 1201. године представља најстарији познати споменик ове врсте на источној обали Јадрана, најстарији такав акт из Дубровника, заклетва кнеза Ивана Тиєпола, потиче из 1237. године.³⁷⁸

³⁷⁴ Gelcich, *Zedda e la dinastia dei Balšidi, Studi storici documenti*, 14; М. Гогоћ, *Комор*, 13, 14. Ова забиљешка Ј. Гелчића била је дуго на маргини, бивајући, прије заобијена него непозната. Ако се узме у обзир то да се из сачуваних оновремених извора сада зна за которског кнеза Млечанина, овај његов помен у дјелу са краја XIX вијека представља још један доказ неоправданих сумњи у његов научни рад.

³⁷⁵ М. Гогоћ, *Комор*, 14, нап. 47.

³⁷⁶ *Le promissioni del doge di Venezia dalle origini alla fine del Duecento, a cura di Gisella Graziato*, Venezia: Comitato per le fonti relative alla storia di Venezia, 1986, 1–22; М. Гогоћ, *Комор*, 17, 18.

³⁷⁷ J. Strohal, *Pravna povijest Dalmatinskih gradova*, Zagreb 1913, 340–342; G. Gelcich, *Il conte Giovanni Dandolo ed il dominio veneziano in Dalmazia ne' secoli di mezzo. Contributo alla storia dei municipi dalmati*, Arheografo Triesto 2 (1905–1906) 71–150; Foretić, *Povijest Dubrovnika do 1808 I*, 52

³⁷⁸ *Liber statutorum civitatis Ragusii*, Liber II, Sacramentum domini comitis (Cap. I), 124; V. Foretić, *Povijest Dubrovnika do 1808 I*, 63; М. Гогоћ, *Комор*, 18.

Текст заклетве, кроз приказивање начина ступања на дужност которског кнеза, проширује сазнања о положају комуне у држави Немањића. Уводни дио заклетве, у којем Лоренцо Зан каже да је он *Comes Cathari gratia domini magni Jurani Stepani et eius filiis* (sic!), непосредно свједочи да је српски владар имао главну ријеч приликом његовог избора, вјероватно још од самог успостављања српске власти над Котором. Јасна је дистинкција у атрибуцији непознатог кнеза, из исправе која се односи на продају дрвене грађе и атрибуирања кнеза Млечанина. У првом случају кнеза су постављале комуналне власти, док је од времена немањићке епохе одлучујућу улогу имао српски владар. Са овим је у сагласности и атрибуирање кнеза Десимира, у исправи из јануара 1200. године, гдје се он наводи као слуга краља Вукана.³⁷⁹

Право постављања кнеза симболизовало је врховну власт српске државе над Котором. Наведеним се потврђује навод из тзв. Млетачког рукописа Которског статута (глава XXIII), који потиче из каснијег периода: *Statuimus firmiter faciendo quod dominus comes, qui pro tempore ad civitatem Cathari domini nostri excellentissimi regis Rasciae, Diocliae, Albaniae, Croaciae et Celmie atque totius Maritime regionis venerit ex mandato in contione publica secundum antiquam consuetudines civitatis Cathari ad campanarum sonitum congregate etc.* Ова церемонија приликом доласка новог кнеза у град указује да се ради о личности странца који је био одређен да обавља ту дужност.³⁸⁰ Њен настанак вјероватно потиче из периода када су први странци вршили ту функцију, вјероватно са почетка XIII вијека. Убрзо је, након Лоренца Зана, још један странац обављао дужност кнеза у Котору. У питању је Јуније Гондола, који је припадао дубровачкој патрицијској породици.³⁸¹

Да је которски кнез био постављан од српског владара говори и навод у исправи из фебруара 1261. године која се односи на посвећивање цркве Св. Кузме и Дамјана. Приликом њеног датирања наведено је да тада папа био Александар IV, *domino autem rege Vrosio prospere apud nos regnante, comitatu Cat(ari)*

³⁷⁹ М. Гогих, *Котор*, 15.

³⁸⁰ С. Новаковић, *Законски споменици*, 1 И. Синдик, *Комунално уређење Котора* 96. Текст ове главе у штампаном издању Статута није идентичан оном у тзв. Млетачком рукопису Статута. Уп. *Statuta civitatis Cathari I*, Qualiter recipi debeat D. Comes a Communitate cum primo venerit (Cap. XXIII); М. Гогих, *Котор*, 15.

³⁸¹ F 200, 199v; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 571, № 63.

Budislauo regente.³⁸² Овдје је кнез наведен у статусу управника, намјештеника. Положај кнеза према српској држави био је такав да је он представљао владаревог намјештеника у комуни, неко преко кога је он остваривао контакт са њом, посредник између владара и комуне. Термин *regens* у средњем вијеку кориштен је да означи личност која обавља неку дужност, која је постављена на начин који је обично одступао од норми те заједнице, најчешће у ванредним околностима. У овом случају није било неких ванредних дешавања, било је то практично правило успостављено од стране српских власти, да српски владар именује кнеза у Котору, а што је било на снази већ деценијама, највјероватније већ од средине претпоследње деценије XII вијека када је успостављена српска власт над Котором.

Док се у тексту заклетве из 1201. године наводи да је кнез постављен вољом српског владара и тако износи улога великог жупана у избору которског кнеза, у тексту заклетве која се налази у штампаном издању Статута присуство српског владара исказује се тако што се кнез обавезивао да ће градом управљати и владати, као и да ће га чувати према његовом обичају *ad honorem Domini nostri Regis etc.*³⁸³ Такође, одредба која се тичала церемоније која се примјењивала приликом доласка кнеза у град у штампаном издању Статута не садржи помен српског владара.³⁸⁴ Овакве стилизације предочавају да су улога српског владара у избору градског кнеза, а тиме вјероватно и кнежев утицај, као владаревог намјештеника, у граду били већи у XIII, него што ће то бити у XIV вијеку. Биће то још једна чињеница која ће свједочити о осамостаљењу которске комуне у односу на централну власт и учвршћивању комуналне аутономије, што ће се десити почетком XIV вијека.³⁸⁵

Пошто из XIII вијека нијесу сачуване систематске серије грађе подаци о которским кнежевима заснивају се на њиховим појединачним поменима у изворима. У спору који се 1215. године водио око аптагија узиманих од клерика помиње се кнез *Tupsa (Zupsa)*.³⁸⁶ О кнезу Десалу остао је помен из септембра

³⁸² CD V, 190, № 696.

³⁸³ *Statuta civitatis Cathari, De sacramento Comitum* (Cap. XXVI) 15; И. Синдик, *Комунално уређење Комора*, 96; А. Мариновић, *Razvitak vlasti*, 92.

³⁸⁴ *Statuta civitatis Cathari, Qualiter recipi debeat D. Comes a Communitate cum primo venerit* (Cap XXIII), 14.

³⁸⁵ М. Гогих, *Комор*, 15.

³⁸⁶ F 200, 194v; I. d 54. III, 11; *Загребачки зборник*, 309; CD III, 135, № 117; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 558, 559, № 37.

1221. године у одлуци која се тиче прописивања услова за састављање јавних исправа.³⁸⁷ У исправи која се тиче посвећења цркве Св. Марије од Ријеке, из октобра 1221. исте те године помиње се кнез *Johannes*, али се из садржине тог извора ипак не може казати да је он те године вршио дужност которског кнеза, већ у неком ранијем периоду.³⁸⁸ Након готово више од деценије без податка о личности који је вршио дужност которског кнеза, 1234. године помиње се кнез *Cranen (Cratien)*.³⁸⁹ Странац је био и *Junius Jaderae* који се 1246. године помиње као кнез у Котору.³⁹⁰ Првој половини XIII вијека припадао је и кнез *Lampredius*, који се помиње као особа која се бавила кредитним активностима.³⁹¹ У одлуци из децембра 1253. године, када је комуна била у рату дужност кнеза обављала је личност чије би име по препису у рукописном зборнику *I. d 72* Архива ХАЗУ гласило *Michoforus*, док би по канадском приређивачу његово име имало облик *Medoscius*.³⁹²

Из друге половине XIII вијека остало је свједочанство о неколико которских кнежева. У име (по овлашћењу) српског краља Уроша 1257. године уговор са Дубровником потписао је 1257. године кнез Десен.³⁹³ Фебруара 1261. године дужност кнеза у Котору, како је наведено, вршио је Будислав.³⁹⁴ Нарочиту пажњу привлачи личност кнеза Војислава који се помиње 1270. године у спору који се водио око патроната над црквом Св. Луке у Котору. Он ту иступа као спроводилац краљевог налога како треба ријешити настали проблем.³⁹⁵ Након више особа из редова которског патрицијата, Будислав и Војислав биле су личности српског поријекла који су обављале ту дужност. Изузимајући помен кнеза Доброја, у уговору Котора и Дубровника из 1294. године, који је такође био

³⁸⁷ *F 200*, 66v; *I. d 72*, 4; *CD III*, 194, № 169; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 546, № 5.

³⁸⁸ *CD II*, 207, 208, № 181; По ријечима И. Синдика он је те године био кнез у Котору (И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 96.). Према овој могућности ваља бити опрезан из разлога што је, макар по тексту заклетве Лоренца Зана, кнез ступао на дужност у септембру, па би била мала могућност да је у септембру једна личност била кнез, а већ у октобру друга.

³⁸⁹ *F 200*, 196v; *Зборник породице Смедја*, 9; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 564, № 46.

³⁹⁰ И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 96.

³⁹¹ *F 200*, 199r; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 570, № 61.

³⁹² *F 200*, 70v; *I. d 72*, 6; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 550, № 13.

³⁹³ *CD V*, 77, № 594.

³⁹⁴ *CD V*, 190, № 696.

³⁹⁵ *Загребачки зборник*, 309; *XII F 13/1*; *I. d 54 III*, 4, 5; С. Ђирковић, *Парница*, 127-138.

српског поријекла до краја XIII вијека готово да нема помена о которским кнежевима.³⁹⁶

Крају XIII, односно почетку XIV вијека припада и епизода која се тиче односа српске краљице Јелене према которском кнезу. У преводу на талијански језик текста повеље краљице Јелене за село Затор, из Знанствене књижнице у Задру, налази се цитат, којег нема у другим познатим, али оштећеним преписима ове повеље. Након навода о казни за неовлашћено коришћење простора планине каже се да кнез, који буде овлашћен од Краљевства - за земљу иза тврђаве - у било коју сврху узима шест динара и за печат који је представљао потпис два динара.³⁹⁷ Ради се о томе да је, без сумње, которски кнез овом повељом добио од српске краљице овлашћења над посједима који су се налазили близу тврђаве. У питању је село Затор, односно данашњи Шпиљари. Наведени износ представљао је неки вид накнаде за коришћење тог простора који је припадао краљици, али га је она уступила комуну.

Која су била овлашћења которског кнеза у XII и XIII вијеку? У периоду предаха између слабљења власти Византије и успостављања српске, (1180-1185) кнежеви су, ако је судити по атрибуирању кнеза Трифона у акту из 1181. године, персонификујући комуно, били самостални према другим политичким факторима из окружења, али се остало ускраћено за сазнања о њиховим компетенцијама у оквиру комуне. Непознати кнез са племством и цјелокупном заједницом доноси одлуке које се тичу унутрашњег живота комуне.

Из текста заклетве Лоренца Зана виде се неке надлежности которског кнеза. Акценат је на његовој улози у пословима који су се односили на суђење и спровођење правде. Кнез иступа заједно са судијама, судије и кнез заједно суде, а кнез се стара о спровођењу донијетих пресуда. Тиме се фактички први пут наводи структура которског суда – курије, коју су чинили кнез и судије. У заклетви се наводи да ће кнез наступати као општински чиновник – викар, уз истицање да ће праведно спроводити судске одлуке и свима једнако правду дијелити.³⁹⁸ Право да може узимати аптагије, наведено у исправи из 1215. године говорило о његовим

³⁹⁶ *CD VII*, 191, № 171.

³⁹⁷ *ms. 564*, 5r, v. Текст превода на италијански језик из 1470. године: *L. Maschek, Manuale del Regno di Dalmazia per l'anno 1875*, Zara 1875, 162.

³⁹⁸ М. Гогих, *Котор*, 16.

судским овлашћењима. Истицање кнеза да ће се он старати и о спровођењу судских одлука, његово наступање у својству викара, не искључује могућност да је већ тада постојао викар као посебан чиновник. Викари се, често заједно са рипаријусом, као комунални чиновници помињу у Статуту. Њихова дјелатност, поред осталог, била је везана за спровођење судских одлука, уз убирање новчаних казни, позивање на суд, оглашавање продаје. Бирале су их судије.³⁹⁹

Из овог периода није сачуван помен вицекомеца, кнежевог замјеника. Њега доцније помиње Статут у одредби којом се забрањује да неко тражи да буде кнежев замјеник, под пријетњом велике новчане казне.⁴⁰⁰ Пошто се ова одредба, без датума, налази после одредбе о пријему кнеза када први пут долази у град (такође без датума, како је већ констатовано из старијег периода), могуће да је и она из ранијег периода. Избор особе која је обављала ову дужност, у вријеме прописивања поменуте норме, спадао је у надлежност комуне која је, прописивањем високе казне у случају да неко незаконитим путем - уз помоћ владара покуша стећи тај положај, настојала да одбрани то аутономно право комуне.

Ондашње устројство комуне подразумијевало је активност најзначајнијих политичких и друштвених чинилаца приликом доношења најважнијих одлука, што је подразумијевало учешће и кнеза. Извори са краја XII вијека свједоче да је кнез учествовао у законодавној активности, односно био присутан када су се доносиле неке одлуке са правном снагом. О томе говори и дјелимично сачувана одлука која је донешена прије него што је Котор дошао под српску власт, као и она из јануара 1188. године о наслеђивању имовине. После наслова на маргини написаног (*Ita lex data inter patrem et filium*) и датума стоји *Ego Bezantius comes catarensis*, да би наредни дио исправе, гдје се налазио назив установа које су узеле учешће у доношењу одлуке, био готово у потпуности оштећен. Ово су ријетки сачувани примјери одлука гдје је конкретно наведено да је кнез био узео учешћа у

³⁹⁹ *Statuta civitatis Cathari*, De electione, vel constitutione Vicarii et Ripariorum (Cap. XX), 12, De sacramento Vicarii seu Riparii, (Cap. XXX), 18, De venditione episcoporum (Cap. CXC), 113, 114, De constitutione venditionis possessionum, (Cap. CCLVI), 143, De melieribus vocatis ad Curiam (Cap. CCCLXXXVIII), 215; И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 98, 99.

⁴⁰⁰ *Statuta civitatis Cathari*, Quod nullus intromittat se esse Vice Comitem (Cap. XXIV), 14, 15: И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 98. У првој књизи которских нотара помиње се *vicecomes Goyslavus Catarensis* (MC I, 131, № 353; А. Marinović, *Razvitak vlasti* 93.).

њиховом доношењу. Могуће да је значај одлуке, која је била веома битна за комуно, иницирало учешће и кнеза.

Као ни за друге чиновнике, ни за њега нема података да је примао плату за своју службу. Вјероватно му је основни приход долазио од глоба које су плаћане за непоштовање комуналних прописа. Норма да кнезу припада дио износа од казни присутна је у већем броју одлука. Статутарна норма из 1371. године о кнежевој власти и надлежностима и она из наредне године о структури и надлежностима градских вијећа представљају одраз комуналног уређења и општих политичких прилика другог времена, када је Котор почео да живи готово самосталан живот, у турбулентним дешавањима, започетим још за живота цара Уроша. У тој одредби могу се препознати нека његова овлашћења позната из XIII вијека, на првом мјесту улога у правосуђу.⁴⁰¹

4. 5. *Судије*

Значајну улогу у функционисању комуне имале су градске судије. Као и у другим средњовјековним комунама, и у Котору судије су имале двоструку функцију, вршиле су истовремено административне послове који су се тicali управљања градом, као и судске послове. Кнез и судије, како се може закључити из текста заклетве Лоренца Зана са почетка XIII вијека, а што потврђују и доцнији документи, укључујући ту и Статут, чинили су курију-суд которске комуне. Курија је имала и и судску и административну власт, током XIII вијека оне нијесу биле одијелене једна од друге. Концентрисаност судских и административних послова у рукама истих особа, стварало је испреплетаност њихових овлашћења. Дуго времена, судећи по Статуту изгледа све до периода которске самовладе, судије ће представљати снажну извршну власт. У овом одјелку биће ријечи о судијама као чиновницима који су узимали учешћа у управљању градом, док ће њихова улога у судству бити обрађена на другом мјесту.

Први помен градских чиновника у Котору који су се бавили административно - судским активностима односи се на установу конзула. Постојање конзула и тзв. конзуларних колегијума карактеристично је за развој аутономних градских комуна у периоду од XI до XIII вијека на простору Италије

⁴⁰¹ *Statuta civitatis Cathari*, De regimine Comitum, solario et iurisdictione eius (Cap. XL), 24-26; А. Marinović, *Razvitak vlasti*, 92.

и Далмације. Крајем XI вијека они се помињу у Италији. Конзулска служба била је ограничена на краћи временски период, ријетко на годину дана, при чему није било могуће да се служба обавља у више узастопних мандата.⁴⁰² Механизмом опонашања институција ова институција проширила се и на источну јадранску обалу. Тако се 1168. године помињу у Дубровнику, у Задру 1174. године, касније и у Сплиту и Трогиру.⁴⁰³ Њихова појава означавала је формирање аутономне комуне.

Установа конзула постојала је и у средњовјековном Котору. Као колективни орган који су вршили власт у Котору конзули се помињу у акту који не садржи датум, али се на основу помена неких особа у њему може оквирно одредити вријеме на које се односи. Ради се о краткој исправи (*Breve*) која се односи на статус цркве Светог Виктора. О том чину начињена је забиљешка која почиње : *Breve recordationis et securitatis factum se nobis consulibus, Basilio videlicet Petrislavis Johane Dabronis Rufino, et Jono Sergii. Fecit enim predictus Basilius consul reclamationem in presentia nostri et domini Majonis episcopi nec non et Vite quondam comitis etc.*⁴⁰⁴ Колегијум четворице конзула повео је парницу за доказивање права општине на посједи наведене цркве, при чему је један од конзула на суду иступао у име колегијума. Четворочлани конзулски колегијум, који се јавља средином XIII вијека у Котору, познат је из других ондашњих комуна. Готово у исто вријеме (1174. године) конзулски колегијум од четири члана помиње се у Задру.⁴⁰⁵ Тај судски чин обављен је у присуству епископа Маја, бившег кнеза Вите и бројних свједока који се сви именом не наводе (*Dabri Martinus, Petrus Catapanus, Pitrichna Bollia, Leo Cuticius Pitrilinus Kyri, Andreas Teodorus Pagoruci et plures alii quos longum est enarrare*). Присуство епископа и некадашњег највишег градског чиновника требало је да увећа значај овог чина. Познато је да је епископ Мајо своју дужност вршио у периоду између 1154. године и 1169. године, те би у тај шири временски оквир требало ставити

⁴⁰² A. Padoa Schioppa, *Il diritto nella storia d' Europa. I. II Medioevo*, Padova 1995, 206-212; M. Ascheri, *Instituzioni medievali*, Bologna 1994, 211

⁴⁰³ N. Klaić, I. Petricioli, *Zadar u srednjem vijeku*, 156, 158, 167-170; G. Novak, *Povijest Splita I*, 318, 319; N. Klaić, *Povijest grada Trogira, Javni život grada i njegovih ljudi*, Trogir 1985, 193; Ista, *Povijest Hrvata u srednjem vijeku*, 170, 177.

⁴⁰⁴ F200, 195г; *Зборник породице Смедја 2*; R. Gyug, *Liturgie and Law*, 559, № 38. Ф. Корнер и Д. Фарлати помињу такође ову исправу.

⁴⁰⁵ CD II, 136, 137, № 133. У Сплиту су 1357. године такође изабрана «четири конзула или ректора» (G. Novak, *Povijest Splita I*, 307)

настанак ове исправе и постојање конзула као градских магистратâ у Котору.⁴⁰⁶ Као кнез, Вита се помиње 1167. године, приликом склапања уговора Которана и Омишана. Пошто се он у исправи о цркви св. Виктора наводи као бивши (*quondam comitis*), а пошто се Мајов (Малонов) наследник Нићифор II већ 1169. године помиње као епископ, то би се ова парница могла смјестити у 1168. годину. Све то под условом да Вита у неком ранијем периоду, прије 1166-1167. године није био кнез, те би се његово навођење као бившег могло односити на то вршење кнежевске функције. Као градски чиновници, конзули се не помињу у каснијем периоду которске историје. О њима нема помена ни у Статуту. Њихове надлежности, макар ову судску која се помиње у овој исправи, преузели су други чиновници које су настале у оквиру развитка комуналних установа, прије свега судије.

Установа градских судија први пут се срета 1186. године, када се помињу заклете судије које је поставио српски велики жупан Стефан Немања, недуго по заузимању Котора. Као и у случају сатника Туре, ово ће бити изузетак у мијешању српских власти када се ради о избору градских чиновника.⁴⁰⁷ Судије су приликом ступања на дужност полагале заклетве, те се у документима обично наводе као заклете судије (*iurates iudices*). У Статуту се налази текст заклетве која се полагала када је судија ступао на дужност. Као и у заклетвама других градских чиновника, изузимајући градског кнеза, ни у њој се не помиње српски владар ни српска држава. Садржај заклетве говори о изграђености правног система у вријеме њеног записивања, пошто се у њој на више мјеста наводи Статут, уз обичаје, као основни извор правних норми по којима ће судија дијелити правду. У заклетви се наводи само извршавање послова које се тичу суђења, док се не помиње друга ангажованост изабраних судија.⁴⁰⁸ У заклетви коју су полагале судије са краја XII и током XIII вијека вјероватно је стајало да ће судити према законима (*leges*) и обичају (*secundum consuetudinem*) који су важили у комуни.

⁴⁰⁶ О овом епископу биће детаљно у поглављу о црквеним приликама. У краткој забилешци која се налази на маргини преписа овог акта у тзв. *Зборнику породице Смеќја* стоји 1154: *in poi sentenza delli quattro consoli di Cattaro in presenza del vescovo Majo e di Vita conte contro Bolliaza, che la Chiesa di San Vitore colle sue perdinenze sia del Commune*), док у рукописном зборнику IV a 52. (Архив ХАЗУ) под годином 1160. стоји: *Maius vel Maggius episcopus Catharensis una cum communitate Cathari aufert Bozziaci presbytero administrationem ecclesiae S. Victoris*

⁴⁰⁷ F 200, 199r; I. d 72, 5; *Зборник породице Смеќја*, 4; D. Farlati, *Illyricum sacrum* VI, 434, 435; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 569, № 60;

⁴⁰⁸ *Statuta civitatis Cathari*, De Sacramento Iudicis (Cap. XXVII) 15, 16.

Пошто је у то вријеме писано право у већој мјери тек почело да се изграђује, то је била већа примјена обичајног права, на које се судија вјероватно морао позивати у тексту заклетве, као основи за спровођење правде. У прилог претпоставке о таквој формулацији у заклетви которских судија из овог периода ишао би одговарајући дио текста заклетве коју су полагале судије у Дубровнику, гдје се наводи ће он судити по обичајима града Дубровника.⁴⁰⁹

У тексту заклетве коју је положио Лоренцо Зан каже се да су судије које су дијелиле правду биле биране на одређени период (*temporaliter*), што говори о ограниченом трајању њихове службе и у то вријеме. Да је њихова служба била временски ограничена посредно говори и дио исправе од јула 1239. године гдје се каже да судије, пошто буду изашле из суда (*egressi fuerint de iudicio*), не могу да свједоче ако не буду унијети у исправу општинског нотара.⁴¹⁰

О избору судија нешто казује одлука из 1199. године, у којој се каже да ако одређеним рјешењем обје стране у спору не буду задовољне нека буду послате судијама *in curia communis quod sine odio fuerint secundum morem patrum nostrorum eligant*.⁴¹¹ Судије су крајем XII вијека у Котору биране по обичајима предака, односно по обичајном праву. Друге норме о судијама из овог периода нијесу сачуване. Њихов број у ово вријеме био је углавном исти. По тројица Которана вршила су дужност судија, како то стоји у наведеној исправи из јануара 1186. године, онима из августа 1215, јула 1239, јануара, односно фебруара 1255. године, јуна 1280. године, као и децембра 1294. године.⁴¹² У исправи из 1197. године наведен је већи број лица за које се каже да су заклете судије. Биће ипак да све оне нијесу могле у то вријеме обављати ту функцију, већ је након њих биљежник унио имена и других личности које су присуствовале доношењу те одлуке.⁴¹³ Сличан примјер забиљежен је у Дубровнику 1198. године када је у исправи

⁴⁰⁹ *Liber statutorum civitatis Ragusii*, Liber II, Sacramentum iudicum (Cap. IV), ЦИТАТ 130, 132, 134; О. О. Марков, *Статут гор. Котора*, 142. Аутор наводи да се разликују текстови заклетви судија у Дубровнику и Котору.

⁴¹⁰ *F 200*, 65r; *Загребачки зборник* 304 (помен); *Зборник породице Сmekја*, 10; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 543, № 2. Д. И. Синдик, *Которски документи*, 28.

⁴¹¹ *F 200*, 197v; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 565, № 49; Д. Синдик, *О политичким*, 20; М. Гоглић, *Котор*, 9.

⁴¹² *F 200*, 194v, 65r, 71v, 73r; *CD VII*, 191, № 171; J. Lučić, *Spisi II*, 289, № 1172; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 558, 559, 543, 544, 550, 551 № 37, 49, 15, 16.

⁴¹³ *F 200*, 198v; Д. Синдик, *О политичким*, 19; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 567, № 54.

наведено десет судија-конзула.⁴¹⁴ Било је и примјера да се наводе двојица судија, као што је то било 1222. и 1227. године.⁴¹⁵ Уочава се да се иста лица – *Iunius Sergii, Iacobus Leoce, Petrolinus Gregori* као заклете судије помињу и 1186. и 1197. године. Свакако да се исте особе наводе као судије и исправама од јануара и фебруара 1255. године. Ово би говорило да је иста особа могла поново вршити ту функцију, након неког периода прописаног нормама. Број судија који се срета у исправама из XII и XIII вијека биће идентичан оном броју касније нормираном у Статуту. Одредбом из 1371. године биће прописано да судије бира Мало вијеће са постојећим судијама, и то тројицу, који морају потицати из редова племства, на рок од једне године, уз плату од 25 перпера. Прописано је и да се иста лица за судије поново могу бирати након три године, што би говорило да је нека слична одредба била на снази још крајем XII вијека, када су се исти судски колегијуми јављали у различитим годинама.⁴¹⁶ Неопходно је истакнути и обавезност да судије припадају патрицијском роду, прописану у истој статутарној норми,. Још се као вршиоци конзулске функције јављају припадници которских племићких породица које се помињу и у каснијем периоду. Готово сва имена судија која се помињу у документима XII и XIII вијека припадају которском патрицијату. Док су српске власти жељеле и успијевале да наметну личност градског кнеза, који је често био српског поријекла, градске судије су увијек биле оличење которске аристократије. После кнеза они су били најважнији магистрати који су узимали учешћа у у рјешавању насталих спорова у комуни и бринули о поштовању донијетих прописа и закона. Иако без посебног правног образовања, њихов ауторитет у комуни заснивао се на личном угледу које су они уживали у граду.

Не може се рећи које су све административне послове и дужности у комуни у ово вријеме судије имале. Подаци о дјеловању судија из овог периода који се могу сврстати у дјелатност управљања градом јесу разнолики. Судије су са кнезом (*curia*) и вијећем које је чинили представници племства града, односно цјелокупном которском заједницом узимале учешће у доношењу одлука које су се

⁴¹⁴ *CD II*, 294, 295, № 278; V. Foretić, *Povijest Dubrovnika do 1808 I*, 53.

⁴¹⁵ *F 200*, 199г, 66г; *I. d 54, III*, 10, *III*, 12, *IV*, I; *Загребачки зборник*, 310, 304, 305; D. Farlati, *Illyricum sacrum VI*, 436, 439; *CD III*, 194, 163, № 169, 136; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 568, 569, 544, № 58, 3.

⁴¹⁶ *Statuta civitatis Cathari, De constitutione iudicum civitatis Catari* (Cap I) 1–3; *Statut grada Kotora II*, Kotor 2009, *Sudije i sudstvo* (M. Milošević), 63, 64; И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 109–111.

тицале комуне. Познато је да су оне са другим чиновницима и на други начин учествовале и у управљању градом. Извори свједоче да су им додјелјивани послови од великог значаја за комуну: децембра 1245. године прописано је да судије морају у било које доба обавијестити господара града о покушајима да се отварају врата на објектима близу морске обале.⁴¹⁷ Оне су, са кнезом, вијећницима, донијели одлуку о склапању мира са Дубровником 1257. године.⁴¹⁸ У присуству најмање двојице судија и другим највиших комуналних чиновника мјесеца фебруара 1271. године од стране комуне упућена је молба которској цркви за помоћ.⁴¹⁹ Которски судија *Petrus de Calixto* помиње се 1281. године као свједок приликом давања пуномоћја которским посланицима за преузимање поклада жупана Десе. По питању рјешавања истог проблема, када су дубровачки посланици октобра 1285 године дошли у Котор, присутне су биле и судије града Котора.⁴²⁰ Према томе, судије су узимале учешће у руковођењу комуном тако што су биле присутне када су се доносиле законске норме, као и приликом рјешавања свих значајнијих питања у комуни. О њиховим обавезама говори и поменута статутарна одредба о њиховом постављању, из доцнијег периода, гдје стоји да у току године добро, одано и опрезно воде град и њиме управљају итд, а што је сигурно била њихова дужност и током XIII вијека. (*bene et fideliter et prudenter regnant et gubernent etc.*).

Комуналне власти су настојале да заштите личност судија које су, природом свог посла често биле изложене увредама и физичким нападима. Из тих разлога биће прописане норме које ће се односити на кажњавање судија, о чему ће бити ријечи у одјелјку о кривичном праву.

4. 6. *Curia*

Кнез и судије, како се може закључити из текста заклетве Лоренца Зана, а што потврђују и доцнији документи, укључујући ту и Статут, чинили су курију.⁴²¹ Она је имала и административну и судску власт, које сигурно током прве

⁴¹⁷ *F 200*, 188v; *Зборник породице Сmekја*, 11; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 553, 554, № 22.

⁴¹⁸ *CD V*, 77, 78, № 594.

⁴¹⁹ *CD V*, 585, 586, № 37.

⁴²⁰ *CD VI*, 388, 542, 543, № 329, 460.

⁴²¹ Таква структура курије била је и на Корчули током XIII вијека (V. Foretić, *Otok Korčula*, 247.).

половине, а вјероватно и све до краја XIII вијека нијесу биле одијељене једна од друге.

Осим директних индивидуалних помена судија као чиновника који су вршили разне послове, у изворима се срета и учешће курије у неким пословима који немају увијек тијесну везу са судом, истина у малој броју случајева. Најранији помен курије као органа чији су чланови биле и судије јесте у акту из јула 1199. године који се односи на састављање исправа које се користе у суду гдје се наводи обавезност вршења тог чина пред судијама.⁴²² Да је курија имала законодавну власт говори одлука из јануара 1200. године у којој се каже да ће дио казне за њено непоштовање имати *curia. Quorum iussionem scripsit Junium praesbiter et communis notarius.*⁴²³ Административна улога курије у комуни присутна је и у одлуци од 15. септембра 1221. године која се такође тиче састављања исправа, а што се могло чинити само у суду, пред судијама, те је она представљала понављање-потврду мјера из јула 1199. године.⁴²⁴ Курија је била дужна да изда исправу којом се појединцима дозвољава сакупљање новца у граду у износу већем од 50 перпера, како то стоји у исправи из октобра 1227. године.⁴²⁵ Она је примала новац као казну у случају ако би одређени посланик у име комуне одбио да оде код српског краља. Новчана казна је изгледа припадала краљу, али ако се не би могла њему послати ишла је курији.⁴²⁶ Курији, односно судијама, припадала је у ово вријеме и судска такса - аптагиј, која се плаћала када се повјерилац уводио у посјед приликом истоименог судског поступка на који су странке пристајале склапањем облигационог уговора истоименог назива, о чему ће бити ријечи у поглављу о облигационим односима. Недатирана статутарна одлука, што би могло асоцирати на старије поријекло, прописује норму да судије имају плату од комуне, у износу од 12 перпера годишње. Прекинуло се са обичајем да судијама припадају приходи од Курије или суђења, уз обавезу судија да те приходе прослеђују коморницима комуне, под пријетњом казне.⁴²⁷

⁴²² F 200, 197v; Д. Синдик, *О политичким* 20R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 565, № 49.

⁴²³ F 200, 198v; *Зборник породице Сmekја*, 7; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 568, № 55.

⁴²⁴ F 200, 66v; *I. d.* 72, 4; *CD III*, 194, № 169; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 546, № 5.

⁴²⁵ F 200, 191v; *I. d.* 54, IV, 2; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 555, № 26.

⁴²⁶ F 200, 197v; *Зборник породице Сmekја*, 10; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 566, № 51.

⁴²⁷ *Statuta civitatis Cathari*, De salario iudicum (Cap. LI), 32, 33.

4. 7. *Остали чиновници*

Поред кнеза и судија у изворима се помињу још неки комунални чиновници. Установа *сатника* који се помиње у исправи од јануара 1186. године јесте њен усамљен помен у организацији средњовјековних зетских комуна. Ова установа била је у раном средњем вијеку широко распрострањена на источнојадранској обали и у њеном залеђу, у којима се сатници најчешће наводе као свједоци приликом записивања исправа.⁴²⁸ У Летопису Попа Дукљанина сатници се наводе као особе које су судиле и сакупљале дажбине.⁴²⁹

У одлуци од 16. децембра 1253. године помињу се *капетани* (*capetani*), за које у исправи стоји да су изабрани од заједнице (*universitate*). По садржини те одлуке, донешене док је био у току рат између Србије и Дубровника, они су имали задатак да се старају о безбједности комуне у ратним околностима, у којима се тада которска комуна налазила. Из одлуке не може се видјети да ли су они бирани само у ратним околностима, односно да њихова служба није постојала у мирнодопским условима. Основни циљ доношења ове одлуке јесте прописивање норме која је имала за циљ санкционисање вербалног или физичког напада на капетане, као општинске магистрате.⁴³⁰ Оно што се из исправе јасно намеће, као основна карактеристика функције капетана, јесте управна власт, управљање комуном у тренуцима када је њена безбједност била угрожена. У том случају намеће се питање шта се дешава са кнезом који је био присутан донешењу ове одлуке, какав је био његов положај и колике су његове компетенције. Да ли у том тренутку капетан представљао неког кнежевог помоћника са којим је управљао градом у ванредним околностима, док је комуна била у рату. У тим могућим односима између кнеза и капетана мора се подсјетити да је кнез био постављан од српског владара, а да је, како стоји у исправи, капетане бирала комуна. Навођење да се радило о више извшилаца сугерисало би на претпоставку да је у питању било колективно тијело. У Статутарној одредби која се односи на истовремено вршење више функција помиње се *supracapitaneus seu capitaneus guardie* –

⁴²⁸ *CD I*, 78, 79, 116-119, 119, 120, 132, 171-179, 196, 197, № 58, 85, 86, 98, 136, 156; *CD II*, 25, 26, № 23, *Prinosi II*, s. v. *Satik*, 1288, 1289.

⁴²⁹ Ф. Шишић, *Летопис попа Дукљанина*, СКА, пос. изд. књ. LXVII, Београд 1928, 200, 201, 307, 308; *ИЦГ I*, 413, 414 (Ј. Ковачевић); *ЛССВ*, s. v. *Сатник*, 650 (С. Мишић).

⁴³⁰ *F 200*, 70v; *I. d 72*, 6; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 550, № 13. Помен овог комуналног чиновника налази се на мјесту гдје је текст данас у потпуности оштећен те се не може контролисати.

надкапетан или капетан страже, као чиновници који могу имати другу службу.⁴³¹ За надлежност и послове првог чиновника нема ближег појашњења у Статуту. Задатак другог био би заповједништво над стражарима које су имали да брину о реду и безбједности у комуни. То што се у Статуту наводи да су ти чиновници, поред те, могли вршити и другу наводи да је било познато да те дужности нијесу одузимале много времена. Изворна грађа неких далматинских комуна из XIII вијека говори о градским чиновницима са звањем капетана. Крајем тог вијека у Сплиту се помињу *capitanei civitatis*, који су преузели дужност некадашњег потестата.⁴³²

Једна дужност, прије него функција, помиње се средином XIII вијека у Котору. Ријеч је о особи (или више њих) које су имале задатак да сакупљају новац на име пореза који је Котор у једном периоду давао српском краљу. На основу садржаја исправа познато је да је которска комуна имала финансијске обавезе према српском владару. Радило се о давању одређеног износа новца, за чије се сакупљање у изворима користио термин *collecta*. Тај термин имао је вишеструко значење у средњем вијеку, означавајући разна давања како према комуни, тако и према врховном господару.⁴³³ Вјероватно да та обавеза датирала још од времена када је Котор ушао у састав државе Немањића. Оно што се може видјети из доцнијих извора јесте да је комуна у једном периоду XIII вијека била обавезна да српском владару даје одређени порез у новцу. Његово постојање може се назријети у исправи из октобра 1227. године, гдје, истина, не стоји да порез иде српском владару, али се може поуздано рећи да се ради о истом давању које је јасно наведено у доцније извору. У циљу регулисања те обавезе комуналне власти су октобра 1227. године донијеле мјеру (*decretum*) којом је било прописано да у случају прикупљања, у износу до педесет перпера, то не може чинити особа која се није заклела над Светим писмом (када је у могућности), уз наглашавање да ово буде начин за сакупљање пореза (*datiam*). У случају да неко буде радио супротно од прописаног у наредби биће екскомунициран и проклет.⁴³⁴ Након извјесног

⁴³¹ *Statuta civitatis Cathari*, Quod habens unum officium aliud habere non possit (Cap. XXII), 13, 14.

⁴³² *CD VII*, 214, № 194; G. Novak, *Povijest Splita I*, 320, 321.

⁴³³ *Građa I*, s. v. *collecta*, 183-196; *Lexicon I*, 243, 244.

⁴³⁴ *F 200*, 193v; *I. d 54. IV*, 2; *Загребачки зборник*, 306 (помен); R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 555, № 26.

периода комуналне власти прописале су нову мјеру око прикупљања новца, гдје ће се јасно видјети да се ради о сакупљању за потребе плаћања пореза српском владару. Шестог јануара 1247. године комуналне власти донијеле су нову одлуку насловљену са *De colectione facienda in civitate*. Текст одлуке у диспозиционом дијелу дјелимично је оштећен, али се може открити њен основни смисао и садржина. У првом дијелу те одредбе изгледа да је био изнешен начин сакупљања који ће се примјењивати убудуће, тако што је онај ко је био изабран да сакупља морао да се закуне на светом писму, што је представљало понављање одлуке из октобра 1227. године. Оштећење које слиједи онемогућава да се увијек јасно разумије наставак исправе. Текст у њеном наставку односи на то да наведено давање учине како способни тако и неспособни (тј они који су имали и који нијесу имали средстава), који треба нешто да покажу (вјероватно неку исправу), док је даље стајало да тада, што буде по пропису (закону), треба да се плати. У наставку је казано да је, након заклетве, потврђивано да се јасно изнесе да њему-сакупљачу по показаном попису (списку) педесет перпера господину краљу треба да се плати.⁴³⁵ У исправи се не наводи звање градског чиновника који је сакупљао новац. Познато је да је у другим комунама за особу која је сакупљала такве дажбине назив био *collector*.⁴³⁶ Могуће је да се, поред других убирања новца која су вршена у комуни, на ову обавезу према српском владару односи и навод у исправи такође из октобра 1227. године. У њој стоји да епископ Блаж додјељује Марину Бовалису земљишне посједи као награду за пренос главе св. Трипуна и да су они ослобођени *ex collectione quae in civitate fuerit de magna sive de minima ipse*.⁴³⁷ Епитети велика и мала, наведени уз термин сакупљања, говоре о већем броју тих давања у корист комуне, од којих су нека била мањег, а нека већег износа.

Дјелатности горепоменуте особе била је слична и активност коју је спроводио *camerlengus communis*. Његов помен срет се у Дубровачкој грађи из средине девете деценије XIII вијека (*Marcus de Caçolano*).⁴³⁸ Овај чиновник имао је, по се одредби у Статуту (*camerarius camerlengiae*) обавезу да се стара о

⁴³⁵ F 200, 67v; R. F. Gyug, *Liturgy and Law* 547, № 7.

⁴³⁶ *Lexicon I*, s. v. collector, 244.

⁴³⁷ F 200, 66r; I. d 54. III, 12, IV, 1; *Загребачки зборник*, 304, 305; D. Farlati, *Illyricum sacrum* VI, 439; CD III, 163, № 136; R. F. Gyug, *Liturgy and Law* 544, 545, № 3.

⁴³⁸ J. Lučić, *Spisi III*, 150, 151, № 434.

општинским финансијама, односно приходима и расходима.⁴³⁹ Неке од комуналних прихода чиниле су дажбине, уопштено поменуто у исправи којом се Матеју Бовалису додјељују посједи због преноса главе св. Трипуна 1227. године. Поклоњени посједи били су ослобођени *ab omni datione communis in perpetuum*. Дажбине су биле значајне за комуноу и њено издржавање, њима су били подвргнути сви Которани. Та обавезност плаћања дажбина у комуни види се из статутарне одредбе којом се забрањује обраћање српском владару у циљу добијања писаних исправа како би били ослобођени од плаћања дажбина.⁴⁴⁰

Иако се у ово вријеме не помињу у изворима, вјероватно су постојали и чиновници који су се бринули о организацији продаје и куповине соли, од чега је комуна имала велику корист. Они се у Статуту наводе као *doanarii sallis*.⁴⁴¹ Њима се могу придодати и чиновници - *gabelarii vini* који су убирали приходе од продаје вина, поред соли најзначајнијег артикла који се прометовао у Котору. Пошто је промет овим артиклом био од великог значаја за комуноу нема сумње да је тада постојао чиновник који је надзирао његов промет.⁴⁴² Да је брига око снабдијевања града житом била веома значајна говори и одлука из фебруара 1242. године којом се забрањује његов извоз, те је могуће да је у комуни постојао чиновник који је надгледао промет жита у граду.⁴⁴³

Посебну групу општинских чиновника чинили су особе задужене за одржавање односа са српским владаром и околним крајевима. Са краја четврте деценије XIII вијека остала је забиљежена одлука которских органа која говори о особама упућиваним на српски двор и околне крајеве, Будву, Грбаљ и Драчевицу, са циљем обављања неких мисија за потребе комуне.⁴⁴⁴ Потребне свакодневице захтијевале су, такође, упућивање разних посланстава у Дубровник, која су имала за циљ рјешавање неких политичких и трговачких питања. Осим адвоката који су

⁴³⁹ *Statuta civitatis Cathari*, De electione Camerariorum (Cap. VII), 6; И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 99; М. Malović, Ђukić, *Kotor u XIII i XIV vijeku*, 239.

⁴⁴⁰ *Statuta civitatis Cathari*, Quod nullus sit liber a datiis et doana Communitatis (Cap. CCCXIX), 175, 176; М. Антоновић, *Град и жупа*, 88.

⁴⁴¹ *Statuta civitatis Cathari*, De electione omnium officialium, et primo Doanariorum salis (Cap. V), 5, 6; И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 99.

⁴⁴² *Statuta civitatis Cathari*, De electione Gabellariorum vini (Cap. X), 7, 8; И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 99.

⁴⁴³ F 200, 192г; *Зборник породице Сmekја*, 11; R. F. Gyug, *Liturgy and Law* 555, № 27.

⁴⁴⁴ F 200, 197в; *Зборник породице Сmekја*, 10; *Загребачки зборник*, 308 (помен); R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 566, № 51.

заступали интересе појединаца пред судом, постојали су и чиновници који су се бринули о општинским интересима – *ambasiatores* и *syndici*.⁴⁴⁵ За личности која су заступале интересе комуне приликом склапања уговора са Дубровником 1279. године у документу се каже да су они *ambasiatores, syndici et procuratores communis et hominum Cathari*.⁴⁴⁶ Исти израз за которске изасланике употребио је двије године касније када је которско посланство дошло у Дубровник да преузме залог жупана Десе.⁴⁴⁷ Статутом је била прописана обавеза комуналних власти да комуналним изасланицима надокнади штету коју би претрпјели у току вршења неке службе за потребе комуне.⁴⁴⁸ За ове дужности обично су бирани угледни Которани који су имали развијене везе и познанства у мјестима гдје су упућивани. Када се ради о овим комуналним чиновницима мора се нагласити да они нијесу били стални магистрати. Бирани су по потреби, када је било нужно извршити неку мисију за потребе комуне или њених поданика, када би комуналне власти то процијениле.

За потпуно и поуздано сагледавање организације комуналног уређења которске комуне и надлежност појединих органа и комуналних чиновника препреку чине оштећења у исправама на мјестима гдје је стајало који су органи донијели те одлуке. Дио текста испод оштећења реконструисан је примјеном савремених метода за читање оштећеног текста, али је знатан дио, нажалост, изгледа заувјек уништен. Накнадно читање неких оштећених мјеста указује да су оштећења највише учињена на мјестима гдје је било забиљежено ко је донио те одлуке, све указује да је то била општа скупштина Которана. Она је у ово вријеме имала највишу власт, највећи број познатих одлука из овог периода донешен је од стране свих припадника которске заједнице. Она је одлучивала и у питањима која су се тичала спољне политике, односа са Дубровником. Почетком XIV вијека њена улога у политичком и друштвеном животу биће умањена и она је била потиснута као орган који је узимао учешће у одлучивању. Поред ње, значајну улогу у управљању комуном имало је вијеће - орган које је изражавало интересе которског племства, да би почетком XIV вијека оно истиснуло народну

⁴⁴⁵ *Lexicon II*, s. v. *syndicus*, 1162.

⁴⁴⁶ *CD VI*, 296-300; № 249; J. Lučić, *Pomorsko – trgovački odnosi*, 423.

⁴⁴⁷ *CD VI*, 388, 389-391; № 329, 330; М. Маловић – Ђукић, *Поклад жупана Десе*, 33.

⁴⁴⁸ *Statuta civitatis Cathari*, De Nunciis sive ambasciatoribus Communitatis (Cap. XLII), 27.

скупштину из политичког живота. Кнез је био најзначајнији градски чиновник који је постављан од стране српских власти. Он је са градским судијама чинио курију-градску владу која је имала и управну и судску власт. Курија је доносила мјере које су се тичале живота у комуни. Судијама, као чиновницима који су дијелили правду, претходили су конзули. Поред наведених, сталних комуналних чиновника, у комуни су постојали и магистрати који су бирани по потреби, углавном када је било неопходно обавити неки посао за потребе комуне, било код српског владара, било у Дубровнику.

5. НОТАРИЈАТ

5. 1. Почетци биљежничке службе

Настанак установе средњовјековног нотаријата везује се за италијанске комуне. Пораст градског становништва, све обимнија и сложенија структура управљачких органа у комунама, усложњавање односа у привредним активностима, развој трговине и промета, утицали су на нужност административног уређења биљежничке службе коју су представљали биљежници - нотари. Од јавних биљежника захтијевало се веће образовање које више није подразумијевало само писање и састављање исправа по уобичајеним формулама. Крајем XI вијека у Болоњи оснива се универзитет на чијем правном факултету дјелују познати глосатори. На универзитетима почиње да се изучава *ars notaria*.⁴⁴⁹ Ти правни стручњаци из Италије долазиће и на источнојадранску обалу преносећи знања заснована на римском праву. Тако су допринијели изградњи правних система тамошњих комуна.⁴⁵⁰

Формирањем и изграђивањем комуна на источнојадранској обали јавља се потреба за јавним биљежницима који ће записивати акта од значаја за живот у комуни. Прије него што су се појавили професионални нотари, те послове биљежника обављали су писари из свештеничког сталежа, који се обично препознаје као последњи наведени свједок у исправи коју је записао. Они су ову дјелатност вршили углавном због своје вјештине писања која је у то вријеме била скоро само свештенству и доступна.⁴⁵¹

По узору на нотарску службу у сјеверној Италији од прве половине XI вијека у далматинским градовима развија се установа нотаријата, да би се још снажније она почела развијати од средине XII вијека, када су подаци о њима учесталији. Тако се они помињу 1033. године у Задру (*Maius diaconus atque notarius*), Крку 1153, Дубровнику 1164. године, Сплиту 1176. године, (*Gualterius, magister, communis notarius*), Раба 1177, итд. Највећи број тих јавних нотара

⁴⁴⁹ О настанку нотаријата у талијанским комунама: R. S.Hoyt, *Europe in Middle ages*, Brace World, New York 1957; Saponi, *L'eta della Rinasceta, Secoli XIII-XVI*, Milano 1958.

⁴⁵⁰ N. Bogojević, Gluščević, *Notari*, 75.

⁴⁵¹ M. Šufly, *Dalmatinsko-hrvatska srednjovjekovna listina, Povijest hrvatskoga notarijata od XI. do XV. stoljeća*, Zagreb, 2000, 30.

потипао је из редова свештенства што ће дуго остати њихова дјелатност скоро до краја XIII вијека.⁴⁵²

Почеци биљежништва у Котору, како јавног, тако и оног који се тичао приватних лица, слабо су познати. Општа карактеристика раног которског нотаријата и исправа у њему насталим јесте да се веома мали број исправа сачувао у оригиналу и неоштећен, нарочито за период до краја XIII вијека. Углавном су то преписи, настајали још од друге половине XIII вијека. О личностима које су обављале нотарски посао не може се много рећи. О њима се, осим оног шта се може сазнати из исправа које су састављали, мало тога зна. Све до краја XIII вијека то су били углавном представници домаћег свештенства.

Као код већине далматинских комуна⁴⁵³, и у развоју средњовјековног которског нотаријата могу се препознати неколике фазе: прву би карактерисало дјеловање припадника свештенства који су наступали као биљежници (скриптори), други период јесте када се нотари у Котору већ јављају са титулом *iuratus notarius*, при чему су је користили и неки припадници свештенства који су обављали ту функцију. За последњи период, као и за остале комуне, својствено је да су нотарске послове обављале личности, нотари, *imperiali auctoritate notarius/cum auctoritate imperiali*, односно *sacri palatii notarius*, који ће се у Котору јавити тек од средине XIV вијека. Ове титуле, које су им додјеливали су им цар и папа, представљале су доказ више правне образованости. Наравно, ни једну од ових фаза не можемо насловити „чистом“, да се у њој срастају носиоци звања само за њу карактеристичних, која су послужила као основа за овакву подјелу. Тако се у трећој фази јављају биљежници са титулом абривиатора и маистра.

Прва которска исправа која садржи име биљежника јесте донациона повеља цркви Светог Трипуна из 1124. године.⁴⁵⁴ Име епископа Урсација налази се на два мјеста у исправи, на почетку гдје исказује своју намјеру да, са осталим Которанима, додијели неке посједе, и на крају исправе гдје саопштава *per voluntatem omnium nobilium et totius comunis propria manu scripsi*.

⁴⁵² J. Stipišić, *Razvoj splitske notarske kancelarije*, Zbornik Historijskog instituta JAZU Vol. 1(1954) 111-123; A. Cvitanić, *Pravno uređenje*, 95; B. Grbavac, *Notarijat*, 11, 18, 34, 40; N. Bogojević, Gluščević – *Notari*, 66, 67.

⁴⁵³ J. Stipišić, *Razvoj splitske notarske kancelarije*, 113; B. Grbavac, *Notarijat*, 11.

⁴⁵⁴ F200, 196r; *Загребачки зборник*, 307,308; D. Farlati, *Illyricum sacrum VI*, 433; CD, II, 38, № 37; Н. Фејић, *Которска канцеларија*, 35; Д. И. Синдик, *Превлака 1124. и 1181.*, 127-133 (аутор даје текст исправе из Понтификала).

Најстарија у оригиналу сачувана исправа која је настала у Котору јесте из 1166. године о посвећивању олтара катедрале цркве Св. Трипуна коју је саставио епископ Мајо⁴⁵⁵ Исправа је датована годином, индиктом, мјесецом, даном, понтификатом папе Александра, владавином цара Манојла Комнина, намјесништвом господина Изнација и функцијом приора Вите. У овој исправи епископ Мајо наступа у двострукој улози, као епископ, и као састављач исправе о чину у чијем је доношењу он имао велику улогу. Ова два примјера говоре о, и у Котору присутној пракси, да су највиши представници црквених власти узимали улогу општинских биљежника, што би ипак говорило о недовољној развијености которске канцеларије и одсуству стручних нотарских лица.

Следећа веома битна исправа за прочавање которског нотаријата XII вијека није датована. Ради се о препису исправе насловљене са *breve recordationis*, која се односи на спор око власништва над имовином која је припадала цркви Светог Виктора. Пошто се у њој Вита, кнез у исправи из 1166. године, помиње као бивши сигурно је настала након тога, усудили би се рећи до краја седме деценије XII вијека, до када је и епископ Мајо, који се помиње у исправи, обављао своју дужност. При крају ове исправе, после пресуде да је наведена црква са својим посједима општинска, казано је да је наређено да се *hoc breve* запише *per manus Lavrentius presbyteri et communis notarii*.⁴⁵⁶ Ово би био најстарији помен которског биљежника са звањем нотара у познатим изворима.⁴⁵⁷ Тако се може казати да је установа нотаријата у Котору постојала најкасније од почетка осме деценије XII вијека, чија се стручност и обим посла не могу мјерити са нотарском дјелатношћу наредног вијека. Формирање нотаријата значило је да су друштвени живот и функционисање органа комуне условиле потребу за комуналним биљежником који је имао титулу нотара, чије су вјештине и способности превазилазиле знања неопходна за састављање типских исправа, какве су дуго времена најчешће састављане.

⁴⁵⁵ Оригинал ове исправе налази се Архиву ХАЗУ у Загребу. Њен текст је више пута објављен: *Зборник породице Сmekја*, 3; D. Farlati, *Illyricum sacrum VI*, 433; *CD II*, 73, № 95; *CD II*, 102, № 98 (ed. I. Kukuljević Sakcinski); A Mayer, *Catarensia*, 101-103.

⁴⁵⁶ *F200*, 195r; *Зборник породице Сmekја*, 2; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 559, № 38.

⁴⁵⁷ Д. И. Синдик, *Понтификал*, 65. Аутор сматра да је исправа настала између 1154. и 1170. године, на основу помена епископа Маја.

Ако је судити по исправи из октобра 1181. године, о свједочењу Јоне из Паклеза о посједима Св. Трифуна, коју је *scripsit Marinus subdiaconus Urselli*⁴⁵⁸, такође црквено лице, неко вријеме у Котору, истовремено са нотарима, задржали су се и биљежници. Ову рану фазу у развоју нотаријата, као и у другим комунама на далматинској обали карактерише присуство духовних лица која су обављала дужност биљежника.⁴⁵⁹

После презвитера Лаврентија, који је нотарску функцију вршио током осме деценије XII вијека, следећи нотар о коме је остао помен, био је Петар Ђакон (Botti?) (*ego Petrus Diaconus Botti, et communis notarius*), који је записао исправу из 1182. године.⁴⁶⁰ Веће присуство припадника свештенства у которском нотаријату биће примјетно све до друге половине XIII вијека.

5. 2. *Прописи о нотаријату*

Пошто су се друштвене прилике у комуни усложњавале, са динамизирањем привредног живота и појавом нових облика привредних веза, како унутар комуне тако и са окружењем, неизоставно се наметало прецизније уређивање рада нотара у Котору. Ако у почетку у которској комуни и нијесу постојала прецизна правила која би се односила на рад нотара и састављање исправа она су почела да се доносе крајем XII – почетком XIII вијека. Прописујући јасне услове о томе градске власти су на тај начин жељеле да избјегну разноврсност рјешења у обликовању неке исправе а самим тим и односа који се њима уређују. До нас су стигле само неке норме о састављању исправа из тог периода. Примјећује се да би, након што су биле донешене, понекад и мијењане новим рјешењима, у зависности од околности које је наметала дешавања у комуни и ван ње.

Друштвени живот у комуни наметао је доношење прописа о састављању појединих врста исправа. Посредно се може претпоставити да су одређена

⁴⁵⁸ F200, 196v-197r; *Зборник породице Сmekја*, 3; Д. И. Синдик, *Превлака 1124. и 1181.*, 130, 131; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 563, 564, № 44.

⁴⁵⁹ М. Костренчић, *Fides publica (јавна вера) у правној историји Срба и Хрвата до краја XV века*, Београд 1930, 71; А. Marinović, *Postanak i prvi spisi kancelarija srednjovjekovnih dalmatinskih gradova, posebno Dubrovnika i Kotora u 13. i 14. stoljeću*, *Analі Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku*, 22-23 (1985) 7-24, 10.

⁴⁶⁰ F 200, 196r-v; *Зборник породице Сmekја*, 4; Д. И. Синдик, *Превлака 1124. и 1181.*, 132. (аутор ову исправу датује 1181. годином); R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 562, 563, № 43.

правила која су се тицала састављања неких исправа о односима, прије свега Которана и Дубровчана, била присутна и прије краја XII вијека, о чему говори посредно и уговор из 1181. године. Конкретне мјере које су се односиле на ту активност потичу са самог краја тог вијека. У одлуци из јула 1199. године, дјелимично оштећеној, прописује се начин доношења једне врсте јавне исправе. Упркос оштећењу види се да је њоме било забрањено да ниједно свештено лице не може састављати одређену исправу. У наставку текста сатруган је дио текста који је вјероватно садржао ближе одређење те исправе, на шта се она односила. Након сатруганог текста, стоји: *de lege sive de solidis ad laborem excepto notarius communis*. Ово би се могло протумачити да је такву исправу која се, односила и на давање новца под интерес могао саставити само општински нотар. У случају да неко овакву исправу састави она се на суду сматрала ништавном и неважећом, њен доносилац би морао да плати шест перпера комуни. Веома је значајна следећа одредба ове одлуке да су приликом њеног доношења-записивања морале бити присутне обје стране са свједоцима. У наставку ове одлуке прописује се, ако би дошло до спора у вези с том исправом, судски поступак би се могао одвијати и у Дубровнику, ако би обје стране пристале на то.⁴⁶¹ Могуће да се овдје ради о праву апелације, познатог из доцнијег периода када су которске власти дозвољавале да се на пресуде њихових судова уложи жалба судским органима неких италијанских комуна.⁴⁶² Присуство обију страна и могући судски расплет догађаја иде у прилог мишљењу да је у питању исправа обигационог карактера која је могла бити предмет судске парнице. Пошто је предвиђена могућност да се парници пред дубровачким судовима једна од страна је вјероватно била из Дубровника, то би имплицирало да се ради о исправу којом се уређује вјероватно зајам, односно трговачко-повјерилачки односи између Которана и Дубровчана, који ће током XIII вијека бити веома интензивни и разгранати. Није се допуштало записивање таквих уговора од стране свештенства, већ је такву исправу морао саставити општински нотар, у присуству обје стране и свједока. У ово вријеме, као и током највећег дијела XIII вијека у Котору нотарску функцију вршили су припадници

⁴⁶¹ F 200, 197г; Д. Синдик, *О политичким*, 18, 20; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 565, № 49; Л. А. Шаферова, *Ранний далматинский город*, 174.

⁴⁶² *Statuta civitatis Cathari, De Iudiciis, et appellationibus* (Cap. CCCXC), 217-222; И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 79; *Statut grada Kotora II*, Судје и судство 65, 66 (М. Милошевић).

клера, свештеници, али са допуштењем комуналних власти. Ова одлука имала је за циљ да спречи ангажовање свештеника који нијесу били нотари. Одредба ове одлуке о забрани да свештеници састављају исправе није касније ушла у Статут, вјероватно из разлога што у вријеме нормирања Статута више није ни постојала могућност да свештеници састављају такве исправе. Такође, мора се навести да је у вријеме његовог нормирања на снази био друкчији начин уређивања пословних веза и односа између становника Котора и Дубровника од оног уређеног у овој одлуци из 1199. године, те ни одредба није унијета у Статут.

Иако не садржи одредбе којима се прописују обавезе нотара приликом настанка такве врсте исправе, на њихову дјелатност односи се дио одлуке из 1203. године којом се прописује састављање исправе за свједочење на суду.⁴⁶³ Она свједочи о већ развијеној нотарској канцеларији.

За проучавање которског нотаријата првих деценија XIII вијека од великог је значаја исправа донешена 15. септембра 1221. године.⁴⁶⁴ Њоме се такође прописују услови за састављање исправа. На почетку ове одлуке стоји одредба да ниједна исправа која није састављена у суду пред судијама није се сматрала правно ваљаном. Писање исправе којом се давало неко јемство (*credatizza*) неком човјеку или за неки посао (*negotium*) морало се обавити у присуству обје стране, свједока и једног судије. Инсистирање на присуству обију страна и свједока представља понављање одговарајућих норми из одредбе од јула 1199. године. Ове двије одредбе наведене одлуке (уз ону из јула 1199. године) представљају основу којом се уређује поступак утврђивања пуноважности састављених исправа од тог времена у которској канцеларији, које ће тако уживати јавну вјеру (*fidem publicam*). У супротном, ако не била испуњена нека од ових одредби, исправа је сматрана неважећом и ништавом и није се могла прихватити на суду. Нотар који би написао такву исправу сматрао се кривим и био би кажњен. За разлику од оне из јула 1199. године, у овој се и не помиње могућност да неко други, осим нотара, састави исправу. Само тако састављена исправа уживала је јавну вјеру пред

⁴⁶³ F 200, 198r; *Зборник породице Смедја*, 8; *Загребачки зборник* 308; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 566, № 52.

⁴⁶⁴ F 200, 66v; *Загребачки зборник* 305 (перест); I. d 72, 4; D. Farlati, *Illyricum sacrum VI*, 436 (увод); CD, III, 194, 195, № 169; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 546, № 5; И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 103; N. Богојевић, Gluščević, *Notari*, 70.

судом. Одлука из 1221. године јесте једна од темељних норми по којима ће се доносити и друге јавне исправе у которском нотаријату.

Осим формалних норми које су се тичале састављања исправа, особе које су их записивале морале су строго водити рачуна да у исправу уносе тачне податке, како се то од њих тражило. О томе свједочи примјер из јуна 1236. године, када је прописано састављање задужница *credenze*, исправа, које су коришћене у трговачко-финансијским активностима. Мада је у препису ове исправе саструган дио текста гдје је вјероватно била наведена особа која би састављала исправу, на коју би се односила одговорност за уношење нетачних података о вриједности задужница, може се казати да се ради о нотару, како је прописано и у исправи из септембра 1221. године. У случају да се не буде придржавао прописаних норми о вриједности задужница одговарао би пред судом.⁴⁶⁵

Почетак, односно прву половину XIII вијека развој нотарске службе талијанских комуна карактерише појава нотарских формулара који су коришћени као предлошци приликом састављања исправа, што је нотаре ослобађало проблема око састављања исправа у свакој новој ситуацији. Формулари су садржавали потребну правну терминологију па су били гарант да ће исправе бити формално исправне.⁴⁶⁶ Ти формулари обично су се састојали од неколико дјелова који садрже упуства о састављању појединих врста исправа, најчешће са конкретним примјерима.⁴⁶⁷ Мале по садржини, односно обиму, иако не садрже детаљне одредбе о састављању појединих врста исправа, одредбе из 1199. и 1221. године су веома значајне не само за которски нотаријат већ и за укупни живот у комуни. Оне су представљале својеврсни *Formularium catharensium Artis notariae*, који је садржао норме примјењиване у которској канцеларији приликом састављања исправа.

Обавеза присуства судија и свједока приликом састављања исправе ушла је доцније у одредбу Статута града којом се прописује како нотари имају сачинити исправе. На почетку те одредбе стоји *Praesenti statuto volumus et firmamus, quod*

⁴⁶⁵ F 200, 193v; *Зборник породице Сmekја*, 9; R. Giug, *Liturgы and Law*, 560, № 40.

⁴⁶⁶ B. Grbavac, *Svjedočanstvo o stvarnosti ili fikcija - zaderski notari između formulara i prakse*, АН 19, sv.3 (2010), 393-406, 394.

⁴⁶⁷ Yrnerius, *Formularium tabelionum saeculo XIII in novam formam redactum*, A. Gaudenzi, *Biblioteca iuridica medii aevi*, 1. Bononiae 1888, 201–229; *Rainerius de Perusio (1216)*, *Ars notaria*, A. Gaudenzi, *Bibliotheca iuridica medii aevi, Scripta anecdota glossatorum*, 2. Bononiae, 1892, 25–73; *Salathiel Bononiensis, Ars notarie*, G. Orlandelli, Milano 1961.

*omne instrumentum quod debuerit per Notarium fieri, saltem in presentia unius Iudicum iuratorum fiat, qui pro teste scribatur in isto.*⁴⁶⁸ Како се види, у основи ове статутарне одредбе налази се поменута одлука из 1221. године. Касније ће доћи до измјена у контроли рада нотара, па ће се у најстаријој нотарској књизи јавити *auditor*, као лице које је било дужно да присуствује састављању исправе⁴⁶⁹, односно да обрати пажњу на поштовање правила приликом њеног записивања.⁴⁷⁰ Личност аудитора у которским документима позната је и из ранијег периода. Јуније презвитер у исправи са почетка XIII вијека каже да је *communis notarius auditor et scriptor*.⁴⁷¹ У овом случају термин аудитор означавао би Јунија презвитера као слушаоца исказа, свједочења које је као нотар записао. Да је аудитор још током XIII вијека вјероватно постојао у канцеларији говорила би и статутарна одредба о њиховом избору која нема датума, али се налази међу оним одредбама за које се може рећи да су сачињавале првобитну редакцију Статута.⁴⁷² Обавезно присуство аудитора приликом састављања исправе унесено је у статутарну одредбу из 1351. године.⁴⁷³ Поред Котора, још се у статутима Будве⁴⁷⁴ и Скадра⁴⁷⁵ службеник комуне који је контролисао рад нотара називао аудитор, док се у статутима далматинских комуна за њега користи назив егзаминатор.⁴⁷⁶ Изузетак представљају исправе настале у Дубровнику, гдје се за особе, које су својим присуством гарантовале тачност састављених исправа, користи термин *testis*.⁴⁷⁷ Ови службеници били су неопходни јер у далматинским градовима

⁴⁶⁸ *Statuta civitatis Cathari*, De modo faciendi instrumenta a notariis civitatis (Cap. CCLXXXVI), 159.

⁴⁶⁹ *MC I*, 31, № 31; И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 104.

⁴⁷⁰ М. Костренчић, *Fides Publica*, 79.

⁴⁷¹ *F 200*, 195v; 560; *Зборник породице Смедја*, 5; R. Giug, *Liturgy and Law*, 556, № 31

⁴⁷² *Statuta civitatis Cathari*, De electione auditorium chartarum notariorum (Cap. IX), 7; A. Marinović, *Razvitak vlasti*, 87, 88.

⁴⁷³ *Statuta civitatis Cathari*, Quod Iudex et Auditor se subscribant in cartis, alioquin non valeant (Cap. CCCLXXXVI), 214; A. Marinović, *Razvitak vlasti*, 88.

⁴⁷⁴ *Statuta Buduae*, Che il notaro non scriva carta senza il giudice et auditor (Cap. CCLX), 144; Ž. Bujuklić, *Pravno uređenje*, 59.

⁴⁷⁵ *Statuta di Scutari*, De pena posta a rixanti per li zudesi et altri officiali (Cap. 270), De lo di de far li officiali (Cap. 271), 157.

⁴⁷⁶ L. Margetić, *Funkcija i porijeklo službe egzaminatora u srednjovjekovnim komunama Hrvatskog primorja i Dalmacije*, *Starine JAZU*, 55 (1971), 192-211.

⁴⁷⁷ G. Čremošnik, *Nekoliko dubrovačkih listina*, 32.

нотари нијесу били организовани у посебне колегијуме који би контролисали рад својих службеника, па је њима била додијељена надзорна функција.⁴⁷⁸

Казнена одредба одлуке из 1221. године о кажњавању нотара за исправу састављену супротно од прописа нашла је одраза у ССХСИ глави штампаног Статута. Док се у тој исправу не прописује која је казна у питању, Статутом је предвиђено да се састављачу лажне исправе одсијече десна рука.⁴⁷⁹ Стилизација ових статутарних одредби говори у прилог изнешеног да су оне унешене на основу старијих одлука, конкретно ове из 1221. године. Кажњавање за несавјестан рад нотара било је карактеристично и за друге комуне. Статутом Сплита било је предвиђено да је нотар који би саставио лажну исправу морао да плати казну од 200 либара и да оштећеној странци надокнади двоструки износ штете због лажне исправе. У случају да није могао да плати тај износ потпадао је под казну одсијецања десне руке и прогонства из Сплита.⁴⁸⁰

Нотари и њихов рад били су под надзором градских органа, као уосталом и рад других градских службеника. У случају да су примијећене неке неправилности у њиховом раду комунални органи могли су предузети мјере како би се отклониле, по комуну и њено становништво, негативне последице дјеловања нотара, које и нијесу биле последица њиховог несавјесног рада. Сликвит примјер за то пружа одлука у исправу из јуна 1247. године, која се тиче дјелатности нотара Јунија презвитера, о чему ће бити ријечи у наставку.

Из периода XII-XIV вијек нијесу сачувани подаци о избору нотара у которској комуни. Статут будванске комуне из средине XIV вијека садржи одредбу која се односи на избор нотара. Њега су бирали судије, вијећници и цјелокупно вијеће.⁴⁸¹ Одредбе которског Статута које говоре о избору нотара носе печат другог времена, потичу из доба када су Млечани преузели власт у Котору. Ради се о примању у службу нотара Јована де Луксије 1431. године.⁴⁸² Они су,

⁴⁷⁸ М. Šufraj, *Dalmatinsko-hrvatska srednjovjekovna listina* 105; Н. Богојевић-Глушчевић, *Поријекло и установљење нотарске службе*, 11, 12.

⁴⁷⁹ *Statuta civitatis Cathari*, De faciende cartam falsam (Cap. CCXCII), 161; А. Marinović, *Razvitak vlasti*, 88; Н. Bogojević, Gluščević, *Notari*, 72.

⁴⁸⁰ В. Grbavac, *Notarska služba*, 61.

⁴⁸¹ *Statuta Buduae*, De ellegger notaro (Cap. LXXIII), 107; Ž. Vujklič, *Pravno uređenje*, 58, 59. Ова одредба у млетачком периоду биће допуњена.

⁴⁸² *Statuta civitatis Cathari*, Partes capte Sub Dominium Venetorum, Tempore Domini Nicolai Pisani honorandi Comititis et Capitanei Cathari, (Pro Francisco de Indrico Cancellario Communitatis Cathari, casso, et Ioanne de Luxia Castellano Castris Cathari loco sui in Cancellarium Communis Cathari

судећи по изворима, до пред крај XIII вијека, најчешће били из редова домаћег становништва, углавном из редова свештеника. Од времена Михе Гиге особа који је обављала службу нотара навођена је у исправама као *iuratus notarius*. Он, као ни његови претходници, није са епитетом *iuratus* - *заклети* наведен у преписима исправа у Понтификалу. Навођење овог атрибута свједочи да је нотар, као и други градски службеници и чиновници, приликом ступања на дужност полагао заклетву. Није сачуван текст заклетве которских нотара, као што је случај и код готово свих далматинских комуна. Познат је тако само текст заклетве коју је полагао нотар рапске комуне.⁴⁸³ Заклетва коју је полагао которски нотар вјероватно је морала садржати општа начела којих се нотар морао придржавати у свом послу, укључујући и оно да не смије саставити ниједан акт који би био усмјерен против општине. Крајем XIV вијека, у доба изграђене комуналне аутономије, донешена је статутарна одредба којом се забрањује да се састави неки акт који би био усмјерен против Которске комуне.⁴⁸⁴

Статутом је било прописано да свештена лица у Котору нијесу полагала заклетву и да се због тога њихово свједочење које се односило на неко световно лице све до пред крај XIV вијека није могло прихватити.⁴⁸⁵ Могућност да црквено лице обавља функцију нотара била је присутна дуго времена у комуни. У недатованој одредби Статута стоји да је због разних смутњи, које су се дешавале када је нотарска служба била у рукама клерика, прописано да ниједно свештено лице не може бити нотар.⁴⁸⁶ Како се у најстаријој сачуваној нотарској књизи из прве половине XIV вијека помињу свештена лица као нотари сигурно је ова одредба из каснијег периода, али је, након Миге Гиге, уочљиво њихово постепено ишчезавање из те дјелатности.⁴⁸⁷ У статутима других далматинских комуна нијесу сачуване одредбе којима би се представницима свештеничког сталежа

subrogato et de certis conditionibus datis Cancellariis Communitatis Cathari, Cap I,) 363-366; Н. Фејић, *Которска канцеларија*, 30; N. Bogojević, Gluščević, *Notari*, 68.

⁴⁸³ *Statutum communis Arbae, Statut rabske komune iz 14. stoljeća*, priredili L. Margetić, P. Strčić, Rab-Rijeka 2004, knj. V, Gl. XVII, 253-259; B. Grbavac, *Notarska služba*, 58.

⁴⁸⁴ *Statuta civitatis Cathari, Quod Notarius, sive Cancellarius Cathari nullo modo scribere possit, nec debeat protestationem contra Commune Cathari, nec cives ipsius civitati ad petitionem alicuius civis, nec forensis*, (Cap. V), 282; И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 103.

⁴⁸⁵ *Statuta civitatis Cathari, De testimonio Clericorum non acceptando* (Cap. CXXVIII), 80, *Quod presbyteris et eorum testimoniis credatur ut civibus*, (Partes captae Tempore Catharinorum, Cap. III), 281; Н. Фејић, *Которска канцеларија*, 29.

⁴⁸⁶ *Statuta civitatis Cathari, Ut clericus non possit esse Notarius* (Cap. CCXCV), 163.

⁴⁸⁷ Н. Фејић, *Которска канцеларија*, 29, 30.

забрањивало обављање ове дјелатности, док је у Венецији од времена папе Евгенија IV духовним лицима било забрањено обављање нотарске дјелатности.⁴⁸⁸

За проучавање которског нотаријата и стицање јасније слике о пословима које су вршили которски нотари, не само у XIII вијеку него и касније, драгоцене податке пружа исправа из јула 1239. године. Она се бави уређењем судства у комуни. Њоме је било предвиђено да судије, након што заврше службу, не могу да свједоче *nisi annotate fuerint in carta communis notarii*.⁴⁸⁹ На тај начин добија се потврда доцнијих вијести из Статута да су нотари узимали учешћа у пословима који су се тицали судства. У овом случају ради се о њиховој обавези да састављају својеврсне исправе, неке врсте спискова гдје су уношена имена судија којима је истекао рок службе. То би говорило да је брижљиво вођена административна евиденција о вршиоцима комуналних служби.

Познато је да се временом у далматинским комунама јавила потреба да се сви важнији правни послови забиљеже писаном исправом. Изгледа да је у Котору правило да се напише јавна исправа (*carta*) о неком послу (куповини, продаји, зајму) чија вриједност премашује износ од десет перпера донесена најкасније током четврте деценије XIII вијека. Индиректна, али поуздана потврда тога прописа налази се у поменутој одлуци из јула 1239. године: *si aliquis protullerit testimonium ex decem perperis in sursum sine carta testimonium illud non sit credendum sed ex toto resecatum*...⁴⁹⁰ За свједочење о нечему, чија је вриједност премашивала износ од десет перпера, страна у спору је морала приложити исправу која се односила на ту ствар, у супротном усмено свједочење сматрало се неважећим и као такво у потпуности одбачено. То би говорило о доказној моћи пред судом, исправе која се односила на неки правни посао (*negotium*), чија је вриједност износила више од десет перпера.⁴⁹¹ Обим посла которских нотара од доношења таквог прописа сигурно је (вишеструко) увећан, морали су састављати исправе о великом броју послова чија је вриједност премашивала износ од десет

⁴⁸⁸ Н. Фејић, *Которска канцеларија* 29, нап. 108.

⁴⁸⁹ *F 200, 65r; Зборник породице Сmekја, 10; R. F. Gyug, Liturgy and Law, 543, 544, № 2.*

⁴⁹⁰ *F 200, 65r; Зборник породице Сmekја, 10; R. F. Gyug, Liturgy and Law, 543, 544, № 2.*

⁴⁹¹ М. Шуфлај је сматрао да у првој фази билежничтва *carta* и *notitia* никада у потпуности нијесу имале доказну снагу, па су морали бити позивани свједоци (М. Šufraj, *Dalmatinsko-hrvatska srednjovjekovna listina*, 51.).

перпера.⁴⁹² Увођење прописа да се начини исправа о сваком послу чија вриједност премашује десет перпера, може се довести у везу са уписивањем исправа у најстарији (првобитни) катастик гдје су уношени преписи исправа насталих у которском нотаријату.

Поменута норма може се сврстати међу најранијим поменима, на зетско-далматинском подручју, нормативних одредби о нужности састављања исправа пред нотаром о неком послу чија вриједност прелази одређени износ. Дубровачким статутом јуна 1275. године прописано је да сви кредитни послови чија вриједност прелази износ од 10 перпера морају бити регистровани нотарском исправом.⁴⁹³ У сусједној Будви било је прописано да, ако се ради о дугу већем од десет перпера, не може се вјеровати никаквој исправи осим нотарској.⁴⁹⁴ Статути већине далматинских градова садрже одредбе да су нотари били дужни да саставе исправу о неком уговору, куповини, продаји, јемству, чија је вриједност прелазила одређени износ.⁴⁹⁵

Одлуке дају драгоцјене податке и о поступку односно начину састављања аката којима су се уређивали односи у комуни. На крају једне од исправа стоји: *Diaconus Micha de Giga communis Notarius in curia publica residens hic scripsit predicta*⁴⁹⁶, док се за друге каже да су записане *per manus diaconi Micha de Giga communis Notarii in curia publice residendo / per manus diaconi Micha de Giga communis notarii publice in curia residentis*.⁴⁹⁷ Након што би одређени комунални орган донио одлуку нотари су то уобличавали у писаној форми. Ово би значило следеће: Приликом доношења одлука о појединим питањима присутни су били и

⁴⁹² Сигурно да су исправе о послу мање вриједности састављале и саме странке, али је њихова улога као доказног средства на суду била дискутабилна.

⁴⁹³ *Statut grada Dubrovnika*, Liber VIII, De credenciis ut debeant fieri per cartam notarii, et de pena contrafacientium (Cap. XXII), 426; G. Čremošnik, *Dubrovačka kancelarija*, 231.

⁴⁹⁴ *Statuta Buduae*, De non esser creduta carta scritta di mano del debitore (Cap. CCXXXV), 50; Ž. Вујуклић, *Pravno uređenje*, 157, 158.

⁴⁹⁵ Тако је у задарском статуту та вриједност била предвиђена у износу од десет либара (*Statuta Iadertina*, Liber II, Quod de quacumque venditione, donatione, et alienatione vineae, domus et cuiuslibet possessionis facta a libris decem parvorum supra fiat publicum instrumentum (Cap. CIV), 216, 218, на више мјеста у Liber III (Cap. XXIV, XLII, LII, LVIII); у Сплиту двадесет либара (*Statuta et leges civitatis Spalati*, Incipiunt capitula tercij libri de ordine procedendi, in causis civilibus, De venditionibus et aliis contractibus qualiter debent fieri instrumenta (Cap. XVII), 75. Исто толико и у Трогиру (*Statutum et reformationes civitatis Tragurii, Monumenta historico-iuridica slavorum meridionalium*, vol. X, ed. I. Strohal, Zagreb 1915, lib. I, Quod a X libris infra valeat unus testis et a X (supra) usque ad XX valeat duos testes (Cap. 47), 24, 25; B. Grbavac, *Notarska služba*, 53-76.

⁴⁹⁶ F 200, 188v; *Зборник породице Смеќја*, 11; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 553, 554, № 22.

⁴⁹⁷ F 200, 67r, 68r; *Зборник породице Смеќја*, 11, 13; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 546, 547, № 6, 8.

нотари. Они су водили неку врсту забиљешки о чему се све расправало и одлучивало. На основу тих забиљешки они су састављали текст одлуке и те са законском (правном) снагом записивали га у посебне збирке одредби. У одлукама не стоји да је неко од градских чиновника присуствовао самом чину записивања и контролисао да ли садржина одлуке вјерно одражава суштину донешених закључака. Док је, како је наведено, приликом састављања приватно-правних исправа било обавезно присуство судија и свједока, а Статутом и аудитора.

Разноврсни су били биљажнички послови које су нотари обављали у комуни. Сигурно су присуствовали засиједањима градских органа који су доносили одлуке чија је садржина данас остала сачувана. У највећем броју сачуваних одлука изричито се наводи њихово присуство. Тиме се потврђује оно што је о дужностима нотара било наведено у XLVII глави Статута из 1316. године. Њом је било прописано да нотар сједи са судијама оним данима када се судило, слуша, како у Статуту стоји, законе и чита статутарне одредбе и парнице.⁴⁹⁸ Поред записивања нормативе која се тичала правних прописа комуне и њених органа, нотари су биљежили исправе приватних лица. Оне су биле разноврсне, радило се о тестаментима, уговорима из сфере дужничко-повјерилачких односа, и другим исправама чији ће се број, са усложњавањем друштвено-економског живота у комуни, повећавати. Својом активношћу нотари овог периода су морали да покрију и трећи сегмент которске заједнице овог периода - цркву. Они се јављају као лица која су биљежила и акта која су се тичала црквених питања. Даљим развојем друштвених односа и усложњавањем административних послова повећавао се број исправа које су састављали нотари у Котору. Списак исправа које су они састављали, за које се плаћала такса, налази се у статутарној одредби из 1431. год.⁴⁹⁹

Полазећи од неке основне подјеле типова исправа које су састављали средњовјековни нотари током XI и XII вијека, на оне које су записиване

⁴⁹⁸ *Statuta civitatis Cathari*, De Notario quod sedeat cum Iudicibus (Cap. XLVII), 30; И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 103; А. Мариновић, *Развитак власти*, 86; Н. Богојевић, Глушчевић, *Notari*, 69.

⁴⁹⁹ *Statuta civitatis Cathari*, Taxatio solutionum quas recipere debent Cancel. Communitatis Cathari pro scripturis quas faciunt et similiter precones pro incantis quos faciunt (Partes capte Sub Dominium Venetorum, Tempore Domini Nicolai Pisani honorandi Comitis et Capitanei Cathari, Cap. IV), 369-372; И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 103; Н. Фејић, *Которска канцеларија*, 31; Н. Богојевић, Глушчевић, *Notari*, 70.

истовремено када се одвијао чин који оне региструју (*carta*), и оне које су накнадно регистровале догађај који описују (*notitia*)⁵⁰⁰, може се казати да већи дио которских докумената припадао првом типу исправа. Оне су настале непосредно по чину који региструју, док мањи број припада другој групи исправа, укључујући ту прије свега оне које се односе на посјеле Св. Арханђела на Превлаци, као и *breue recordationis* о цркви св. Виктора.

5. 3. **Катастик** Један од саставних елемената средњовјековног которског нотаријата био је катастик. Он је представљао својеврсну „књигу“ у коју су, по узору на талијанске и далматинске комуне (*quaternus imbreviaturarum, abbreviaturarum*), уношени преписи, односно концепти докумената које би јавни биљежник – нотар издавао странкама. Говорећи о овом институту Милан Шуфлај наводи да се у Котору за нотарску књигу користи термин *catasticum*, појашњавајући да је то првобитно била књига, јавна књига у коју су се углавном најприје уносили само писани докази о напуштању или одрицању, као у градовима Њемачке.⁵⁰¹ Исти термин – *catasticum*, за означавање нотарских књига имбревијатура, користи се у статутима Будве и Скадра.

Ни у сачуваним одлукама у Понтификалу, и другим исправама из овог периода, као ни у Статуту Котора, не налази се опис поступка уноса исправа у катастик, док статуте већине далматинских комуна садрже начин записивања исправа у нотарске књиге.⁵⁰² ССХС глава которског Статута дала је својевремено основу за констатацију да је у которској нотарској канцеларији од времена нотара

⁵⁰⁰ G. Čremošnik, *Nekoliko dubrovačkih listina*, 31-33; Ђ. Бубало, *Српски номици*, Београд 2004; 215-247; В. Grbavac, *Notarijat*, 82.

⁵⁰¹ *Statuta civitatis Cathari*, De obligatione Cancellarie (Cap. CCCLXV), 200, 201; М. Šuflay, *Dalmatinsko-hrvatska srednjovjekovna listina*, 99, нап. 424; М. Костренчић, *Fides publica*, 72.

⁵⁰² Као примјер поступка састављања исправе и њеног уписа у Катастик може се навести рјешење наведено у Задарском статуту: *Statuimus quod omnes notarii...teneantur ipsa instrumenta de quibus sunt rogati ponere in quaterno imbreviaturum, in scriptis, integraliter et distincte ac verbo ad verbum secundum quod debet fieri carta, infra tres dies postquam fuerint rogati a partibus coram testibus. Quod, si ipsi notarii infra tres dies postquam fuerint coram testibus non posuerunt tenorem instrumentorum imbreviaturis ut est dictum, nulla iusta causa interveniente, pro quolibet die suae negligentiae solvant Communi Iadrae grossos sex. (Statuta Iadertina, Liber II, Quod notarius facta sibi solutione nomina testium et contrahentium et quantitatem, cum die, mense et anno incontinenti scribere teneatur (Cap. LXXXIX), 208; Statuta Spalati, De notariis ad faciendum contractum (Cap. LX), 53; В. Grbavac, *Notarska služba*, 61.*

Михе Гиге уведено обавезно правило да се све исправе, односно њихов садржај, морају унијети у катастих, иначе би се сматрале лажним и ништавним.⁵⁰³

Усудили би се казати да се настанак тог првобитног катастиха у которском нотаријату може повући још неку деценију раније. Подаци из дубровачке архивске грађе непосредно говоре да се поступак регистравања исправа насталих у Котору у посебну «књигу», може везати за још ранији период, конкретно другу деценију XIII вијека. У серији *Debita notariae* под 23. новембром 1280. године забиљежено је да су тог дана у Дубровнику браћа Марин, Павле, Димитрије и Гргур Сарака дали овлашћење Которанима Ивану Прибићу и Марину Петракићу да воде парницу због злата у количини од тринаест унчи које је још прије шездесет четири године њихов отац Панкратије Сарака тражио од Которанина Бенеше Цинигрета. Том приликом су поменути браћа показали (*ostenderunt*) три исправе (*tres cartas notarii*), од којих је прва носила датум 3. V. 1216. године.⁵⁰⁴ Како се њен садржај односио на дешавања која су се одиграла у Котору, пред которским судом, сигурно ју је саставио которски нотар, тада Јуније презвитер. Када се шест ипо деценија касније (1280. год.), пред дубровачким судом, поново покретало то питање, наследници Панкратија Сарача приложили су поменути исправу која је могла бити препис из катастиха исправе настале тог датума у Котору.

Овој исправи из 1216. године, чији је садржај могао бити унесен у првобитни которски катастих, може се придодати и препис исправе од 10. октобра 1218. године, која је у вези са њом, а односи се такође на питање повраћаја злата које је припадало Палми Сараки. У питању је изјава свједока о наведеном проблему. Анализирајући њене формалне елементе Грегор Чремошник није био сигуран у мјесто њеног настанка, остављајући већу могућност да је она настала у Дубровнику, него у Котору.⁵⁰⁵ Управо би коришћење термина аудитор, за особу која је присуствовала њеном записивању (*Theodorus Crossi*, припадник которског племства), ишло у прилог могућности да је ова исправа прије настала у Котору. Ово не би био најранији помен установе аудитора у Котору. Ваља овдје

⁵⁰³ *Statuta civitatis Cathari*, De cartis que authenticari non debent (Cap. CCXC), 160; И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 106.

⁵⁰⁴ G. Čremošnik, *Nekoliko dubrovačkih listina*, 32, 39, 40, № 4, 5.

⁵⁰⁵ G. Čremošnik, *Nekoliko dubrovačkih listina*, 32, 39, 40, № 4, 5.

навести да нотар Јуније презвитер у исправи, насталој најкасније током прве деценије XIII вијека, за себе каже *communis notarius auditor et scriptor*. У пропису о састављању исправа из 1221. године наводи се присуство судије и свједока, како је већ казано, аудитор се не помиње. Осим термина аудитор, у то вријеме карактеристичног само за Котор, у прилог томе да је исправа настала у Котору и да је њен трансумпт, у исправи из 1280. године, сачињен из тог првобитног которског катастика, ишле би чињенице које се тичу сâмог спора. У основи ове исправе налазило се свједочење које је изнио *Sergius Zanchini*. Његова изјава тичала се спора који се већ водио у Котору, пред которским судом. Извјеснија је могућност да је он, као учесник тих дешавања, свједочио пред оним судом пред којим се и одвијала парница, него у Дубровнику. Блиске везе које су тада постојале између Котора и Дубровника, о којима говори и одредба из 1199. године, условиле су многе пословне везе између ових комуна, које су понекад завршавале и на суду. Ако се спор водио пред которским судом, изјава која се тичала тог спора највјероватније да је дата пред њим и забиљежена од стране которског нотара.

Из наведеног би се могло опрезно изнијети да су ове двије исправе (из 1216. и 1218. год.) унешене у неку књигу биљежака, која је представљала тај најстарији которски катастик и након толико година у препису стигла пред дубровачки суд, и нас. Тај катастик је служио као мјесто гдје су вјероватно регистроване одређене исправе које су у то вријеме настајале у которској канцеларији.

Личност Јунија презвитера, као комуналног нотара, спаја два периода у развоју которског нотаријата, ону биљажничку, коју карактерише присуство елемената својствених раној фази постојања нотаријата и ову гдје се већ води брига о формалним елементима неких од исправа које су састављали нотари. Да је у његово доба постојала нека књига у којој су уношени, односно регистровани преписи исправа, свједочи и одлука из јуна 1247. године. Њом је, између осталог, због проблема са нетачним подацима у једној исправи, наређено да се прогласе лажним и неважећим и да се у потпуности избаце сва акта овог нотара која се тичу односа Которана и Дубровчана, која се буду нашла у Котору. Стилизација као да сугерише да израз *de Cataro invenirentur* наводи прије да су се та акта

налазила на једном мјесту, у курији, него да се то односило на акта у посједу Которана, као појединаца.

Осим поменутих преписа исправа насталих 1216. и 1218. године, у дубровачкој архивској грађи из XIII вијека, сачувани су још неки случајеви чињења преписа исправа из, по свему судећи, тог првобитног которског катастиха. У првом примјеру ријеч је о задужници из јуна 1256. године којом се Петрана Муто задужује за 19 перпера код Марина Дабро у Котору. Двадесет пет година касније Марин у Дубровнику даје пуномоћ Михаилу Клуно да тужи Петрану за тај дуг и припадајућу камату, прилажући препис задужнице могуће из которског катастика.⁵⁰⁶ Следећи примјер, још конкретније, потврђује прављење преписа исправа из которског катастиха. Фебруара мјесеца 1282. године, Палма, син Павла Болице из Котора, донио је у Дубровник препис исправе од петог октобра 1265. године, којом се Маринко Пицаја у износу од 70 перпера задужио код његовог оца. Тај *publicum instrumentum* засигурно је потицао из которског катастиха, јер је био учињен *manu presbyteri Triphonis Petri, iurati notarii communis Catari*,⁵⁰⁷ за којег се зна да је у то вријеме био нотар у Котору. Након што је начинио препис исправе из 1265. године Трифун Петров је навео и ко је урадио тај трансумпт, што је било у складу са присутном праксом у нотарским канцеларијама. Он је вјероватно учинио преписе и друге двије поменуте исправе из катастиха (1216, 1256. године).

Иако нијесу сачувани писани трагови о почецима тих радњи, которске власти су сигурно током XIII вијека доносиле неке мјере да би уредиле питања која су се односила на уношење исправа у катастих. У том контексту ваља посматрати и доношење наведене статутарне одлуке о вјеродостојности исправа у катастиху. Разлози за њено доношење наведени су у њој самој. Свакодневница је показала да су састављане и лажне исправе којима се жељело остварити неко право или приход. Да би се томе стало на пут садржај сваке исправе која је била, као доказно средство, приложена на суду морао да слиједи онај у катастиху. У супротном, таква одлука била би поништена, доносилац би морао да плати казну од 25 перпера и никада му се више није могло вјеровати. Предвиђени губитак кредибилитета у случају да особа приложи исправу чија садржина не би

⁵⁰⁶ G. Čremošnik, *Nekoliko dubrovačkih listina*, 43, 44, № 13.

⁵⁰⁷ G. Čremošnik, *Nekoliko dubrovačkih listina*, 47, 48, № 19.

одговарала оној у катастиху подсјећа на одредбу одлуке из 1203. године којом је у случају лажног свједочења (усног или са исправом) та особа заувјек сматрана лажљивом. Наведена одредба Статута није датована, али би се могло рећи да је са почетка XIV вијека. Налази се међу одредбама које уређују нотаријат и које у себи садрже датуме да су донешене у том периоду. Својим садржајем допуњавала је вјероватно неке раније одлуке о катастиху донешене током XIII вијека, можда и у вријеме Михе Гиге. Ово би био прилог закључку да се у другој половини XIII вијека которска канцеларија даље развијала и да се повећавао обим биљежничких активности у њој.

Нотари су, осим што су састављали исправе и уносили њихов садржај у катастих, морали издавати и преписе исправа из њега. Потребне свакодневице и присуство често немарног односа према добијеним исправама, што је доводило до њиховог оштећења, односно губљења, условили су да вјероватно није прошло много времена до тренутка када се морало прибјећи и издавању преписа исправа из катастиха. Постојање овакве проблематике у свакодневном животу и сачувани примјери издавања преписа, наводе на закључак да је поступак издавања преписа морао бити правно регулисан још у XIII вијеку. Прецизан поступак издавања преписа појединих врста исправа из катастика утврђен је недатираном ССХСIV главом Статута. Онај ко је изгубио исправу морао се заклети да о њој ништа не зна, све је било праћено оглашавањем у црквама да се врати ако би је неко нашао, под пријетњом екскомуникације. Ако се ни на који начин није могла пронаћи, судије би наредиле нотару да из катастиха ту исправу од ријечи до ријечи препише, *nihil addens, vel minuens*.⁵⁰⁸ Такав приступ изгледа да је био примијењен и приликом израде поменутих преписа исправа из првобитног которског катастиха, што се види из уводних дјелова трансумпта исправа који су унијети у дубровачке канцеларијско-нотарске списе. Слична рјешења приликом израде трансумпта из катастиха, да препис исправе вјерно осликава њен садржај у имбревијатури, предвиђали су и статуту будванске⁵⁰⁹, односно скадарске

⁵⁰⁸ *Statuta civitatis Cathari, De carte publicis amissis, in catastico requirendis* (Cap. ССХСIV), 162-163; М. Šuflay, *Dalmatinsko-hrvatska srednjovjekovna listina*, 101-104; И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 106; А. Мариновић, *Razvitak vlasti*, 88; Исти, А. Мариновић, *Postanak i prvi spisi kancelarija srednjovjekovnih dalmatinskih gradova, posebno Dubrovnika i Kотора u 13. i 14. stoljeću*, 22.

⁵⁰⁹ Статут Будве предвиђа могућност преписивања катастика уз наредбу судија, при чему се истиче да се то мора учинити од тачке до тачке и од ријечи до ријечи, те да се ништа не може

комуне⁵¹⁰, чији су прописи о прављењу преписа исправа из катастиха готово истовјетни.

Оно што се запажа из текста поменуте статутарне одредбе јесте да се она односи на издавање преписа исправе у случају њеног губитка, док се друге околности које би могле условити добијање преписа, као што је, на примјер, обраћање другом суду у њој изостављено. Статутарна одредба из 1322. године односи се на издавање исправа из катастиха за парничење пред другим судом.⁵¹¹ Ово из разлога јер је, из цјелокупне средњовјековне грађе, познато да је главни узрок тражења издавања дупликата неке исправе било то што се она тицала већег броја људи, којима је у неком тренутку она, односно њен препис, био неопходан. У сваком случају, може се казати да се у основи ове статутарне одредбе о издавању преписа исправе у случају њеног губитка налази нека одлука градских власти из периода, а која није могла бити много хронолошки удаљена од тренутка када се почело са уношењем исправа у катастих. Такође, поуздано се може казати да се у основи статутарне одредбе о издавању преписа исправе за потребе другог суда налази нека норма из XIII вијека, јер се из сачуваних примјера види да је таква мјера била на снази и тада, да су преписи исправа прављени за потребе дубровачког суда. У статуту сусједног Дубровника нема одредби које би се односиле на поступак издавања преписа исправа, али се из сачуваних примјера може закључити да је поступак био исти као у Котору. Терминологија која се користи приликом прављења преписа исправа указује да се тај поступак у обје комуне вршио по узору на млетачки нотаријат.⁵¹²

Природа документа који се састављао и његова намјена доводили су до обичаја да се он некада у тренутку записивања састављао у више примјерака. Тако је приликом потврђивања цркве Св. Павла доминиканцима априла 1266. године нотар Миха Гига ту правну радњу записао *in duabus cartulis*.⁵¹³ Један примјерак добили су свакако доминиканци, док је други задржала Которска епископија.

додати ни изоставити (*Statuta Buduae, De carta de catastico* (Cap. CXXVII), 29; Ž. Bujuklić, *Pravno uređenje*, 57, 58

⁵¹⁰ *Statuta di Scutari, De charta de catastico* (Cap. CXXXIII), 126.

⁵¹¹ *Statuta civitatis Cathari, De cartis Notariorum factis pro habenda iustitia ad aliam Curiam* (Cap. CCXCII), 161, 162.

⁵¹² G. Čremošnik, *Nekoliko dubrovačkih listina* 29.

⁵¹³ D. Farlati, *Illyricum sacrum VI*, 441, 442; *CD V*, 377, № 859.

Најстарије сачуване нотарске књиге на источнојадранској обали јесу оне из Трогира (1263. год.), Дубровника (1278. год.), Задра (1279. год.), за њима слиједе оне из XIV вијека (Сплит, Котор, Корчула). Разматрајући почетке имбревиатура у далматинским комунама, Милан Шуфлај је сматрао да су у сјеверним далматинским комунама постојали повољнији услови за њихов настанак, уз процјену да је то било почетком односно, најкасније средином XIII вијека.⁵¹⁴ Када се знају снажне привредне и политичке везе Котора, који је тада био у оквиру српске државе, и Венеције са почетка XIII вијека, може се поуздано рећи да се уплив млетачког утицаја сигурно осјетио у многим сферама друштва и комуналног уређења, укључујући ту и нотаријат. То зракасто ширење млетачких друштвених образаца обухватало је и увођење посебне биљажничке књиге, у Котору назване катастих. У њој су регистровани разноврсни послови и биљешке настале као резултат рада которских комуналних органа, на првом мјесту суда. Тако се може рећи да се овај институт у Котору јавља међу првима у комунама на овом дијелу Јадрана.

5. 4. *Нотари XIII вијека*

Презвитер Јуније Након усамљених помена двојице нотара из XII вијека, о личностима које ће у наредном периоду својом дјелатношћу обиљежити которски нотаријат остало је више података. На прелазу из XII у XIII вијек дужност которског нотара вршио је презвитер Јуније. Први датовани помен његове активности као нотара јесте у исправама од јануара 1200. године, од којих се једна односи на регулисање каматних послова у Котору, гдје он о себи каже: *Ego autem Junino praesbiter et communis notarius.*⁵¹⁵ Ова исправа написана је по казивању племића, а да Јуније није присуствовао збору на којем је она донешена, нити је то урадио на основу писаних забиљешки. Друга исправа коју је он

⁵¹⁴ М. Šuflyaj, *Dalmatinsko-hrvatska srednjovjekovna listina*, 99, 100; N. Bogojević, Gluščević, *Notari*, 73-75.

⁵¹⁵ F 200, 194r; *Зборник породице Сmekја*, 6; *Загребачки зборник* 306, 307; D. Farlati, *Illyricum sacrum VI*, 435, 436; *CD II*, 341, 342, № 318; A Mayer, *Catarensia*, 103-106; Д. Синдик, *Которска исправа из 1200. године*, 197-203 (Аутор доноси текст исправе из Понтификала); R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 557, № 32; Н. Фејић, *Которска канцеларија*, 35.

саставио, из истог мјесеца и године, тицала се забрана подметања пожара и сјече шуме-корова у дистрикту.⁵¹⁶

Са сигурношћу може се рећи да је он дужност которског нотара могао обављати најраније од јула, односно августа 1199. године, након личности која је саставила поменути исправу из јула те године која се тицала састављања одлука за суд, а чије се име не налази у њој. Сачувани нотарски знак на крају те исправе разликује се од знака Јунија презбитера што говори да ју је саставила друга особа. У Которском понтификалу сачувана је недатирана исправа коју је такође саставио Јуније презвитер. Исправа се односи на свједочење о неким посједима који су плаћали аграрни цркви светог Трипуна и садржински је повезана са Урсацијевом даровницом из 1124. године, а нарочито са исправама из 1181, односно 1182. године, које се такође тичу посједа на Превлаци. Послије имена свједока налазе се подаци које је он оставио о себи: *Et ego Junius praebiter et communis notarius auditor et scriptor huius modi rei assisto.*⁵¹⁷ У овој исправи Јуније се титулише и као општински нотар и као биљежник (*scriptor*). Ово би говорило о некадашњем присуству и утицају скриптора и њихове дјелатности на прелазу из XII у XIII вијек. Како не садржи датум када је сачињена, он се може приближно утврдити из других исправа, са овом повезаним. *Praebiter Marinus Urselli* који се у исправи наводи као један од свједока, иста је особа која је записала исправу о свједочењу Јана из Паклеза из 1180. (1181) године (*Marinus subdiaconus Urselli*). Он се помиње као *diaconus* у исправи коју је 1182. године записао нотар Петар Ђакон *botti*. Његово се име наводи и у исправи из 1206. године, па би се та година условно могла узети као горња граница до када је исправа могла настати.⁵¹⁸ Проблеми око посједа на Превлаци и помињање истих особа у сва три документа која се тичу ове проблематике иницира да ова исправа није настала много касније од поменуте двије, па се она може хронолошки смјестити најкасније у прву деценију XIII вијека.⁵¹⁹

⁵¹⁶ F 200, 198v; *Зборник породице Сmekја*, 7; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 568, № 55.

⁵¹⁷ F 200, 195v; *Зборник породице Сmekја*, 5; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 560, № 40 (он сматра да је настала између 1200. и 1206. године.).

⁵¹⁸ F 200, 65r; R. Gyng, *Liturgy and Law* 543, № 1.

⁵¹⁹ Састављач *Зборника породице Сmekја* препис ове исправе смјестио је након преписа исправе из јануара 1186. године, а прије оне из јануара 1188. године. Могуће је да је састављач овог зборника био у прилици да користи и неке друге изворе који су га усмјеравали да ову исправу стави у поменути хронолошки оквир.

Осим исправа које је он саставио, а које се налазе у рукописним зборницима, сачуван је у дубровачкој архивској грађи са краја XIII вијека кратак извод већ поменутих исправа за коју се може са сигурношћу рећи да ју је саставио Јуније презвитер. Како је већ било ријечи, у серији *Debita notariae* под 23. новембром 1280. године забиљежено је да су тог дана у Дубровнику браћа Сарака дали овлашћење Которанима Ивану Прибићу и Марину Петракићу да воде парницу о злату у количини од тринаест унчи, које је још 1216. године њихов отац тражио од Которанина Бенеше Цинигрете, а што је исправом која се помиње забиљежио Јуније презвитер.⁵²⁰

Историчари који су се бавили которским нотаријатом обично сматрају да је Јуније презвитер позив нотара обављао од 1200. до 1217. године, при чему су најчешће преузимали погрешан датум исправе која се узимала као горња поуздана граница до када је он обављао нотарску дужност, а која је уствари настала 1227. године, а тицала се преношења главе Светог Трипуна, заштитника Котора.⁵²¹ Препис једне исправе у Понтификалу говори да је он ту дјелатност обављао још најмање једну деценију. У тој одлуци, од првог јуна 1236. године, стоји *Scripsit hec Junie presbyter et communis notarius*.⁵²² Ово је најмлађа позната исправа у којој се налази његово име као которског нотара. Обављајући, усудили би се рећи, близу четири деценије посао нотара, Јуније презвитер је састављао разноврсна приватноправна и јавноправна акта. У питању су били тестаменти, изјаве свједока, одлуке градских зборова којима се изграђивао правни систем комуне, акта која су се односила на црквена питања, затим акта која су се тицала пословно-трговачких активности и веза не само становника Котора, већ и других комуна, на првом мјесту Дубровника. Може се са правом рећи да је са њиме почиње нови период у развоју которског нотаријата и да од тада которска канцеларија добија контуре свог рада које ће се касније још више, кроз даље усложњавање друштвено-економске структуре комуне, изградити. Он се јавља у периоду када је нотарска служба у которској комуни већ била у великој мјери заживљела и када су, како је изнијето, донешени неки од основних елемената

⁵²⁰ G. Čremošnik, *Nekoliko dubrovačkih listina*, 39, 40, № 4, 5.

⁵²¹ F 200, 66r; I. d 54. III, 12, IV, 1; I. Kukuljević, *Regesta*, № 105, № 214. (1227. год); *Загребачки зборник* 304, 305; D. Farlati, *Illyricum sacrum* VI, 439; CD II, Н. Фејић, *Которска канцеларија*, 35. (1217. год.).

⁵²² F 200, 193v; *Зборник породице Сметкја*, 9; R. F. Gyng, *Liturgy and Law* 556, № 31.

каторског нотаријата, које су се тицале састављања исправа и њиховог регистравања.

У једном тренутку, јуна 1247. године, каторске власти ће прогласити неважећим све исправе које је он саставио, а које су се тицале Которана и Дубровчана. које се нађу у Котору. Исправе које су се тицале Которана, написане руком истог нотара, и даље су биле правно ваљане. Ово је наређено зато што је у дубровачкој судници (*in curia Ragusina*) пронађена исправа (*instrumentum*) написана руком реченог свештеника, да би у наставку стајало: *falsitatis occasione fuisset proiectum quod a Symone filio Petri de Letha ductum fuisset testamur*, што би значило да је посвједочен-потврђен измишљен догађај, који је био одбачен, а шта је било наведено од извјесног Симона, сина Петра Лете.⁵²³ Приликом састављања те исправе у Котору, коју је писао Јуније презвитер, вјероватно су приложени нетачни подаци. Та исправа након одређеног времена, директно или индиректно, била је предмет неког судског спора у дубровачкој судници, када је и откривено да њена садржина не одговара стварном стању. Изразивши сумњу према свим Дубровчанима који су разним поводима боравили у Котору и тамо склапали сваковрсне послове са Которанима, добијајући за то исправе, одлучено је да се прогласе ништавним све исправе које се тичу односа Которана и Дубровчана. Кривотворење у исправи сигурно је било нешто преко чега каторска комуна није могла да пређе, већ се одлучила за ову ригорозну мјеру. Мјере каторских органа усмерене су само према оним исправама које тичу веза Которана и Дубровчана, док су остале поштеђене исправе које су се тицале међусобних активности Которана. Ово би могло да значи како нотар Јуније презвитер није сносио личну одговорност за нетачне податке у документу, нити је на неки начин био умијешан у његово доношење. Формално је та исправа вјероватно био исправна и састављена по правилима која је за такву врсту исправе налагала каторска канцеларија. Оно што је оспорило њену ваљаност јесу њени садржински елементи, гдје се могло ускратити или исконструисати нечије право на имовину, приход или привилегију. Оваквом одлуком каторских органа није била доведена у питање стручност Јунија презвитера као нотара каторске комуне, нити је он био

⁵²³ *F 200, 186r; Зборник породице Смедја, 12, 13 (Преписивач овог зборника умјесто ријечи testamur доноси облик testamentum); R. F. Gyug, Liturgy and Law, 552, 553, № 20.*

оптужен за насавјестан рад. Имајући у виду бројне и разноврсне везе Которана и Дубровчана у деценијама које су претходиле овој одлуци, њено доношење значило је стављање ван снаге великог броја уговора облигационог карактера. Наравно, поставља се питање до које је мјере у том тренутку примијењена ова одлука которских органа. Њена примјена довела би до великих проблема у пословним односима грађана ових двају комуна.

Периоду которског нотаријата прве половине XIII вијека припада и личност позната као *magister A.* У завршном дијелу исправе од јануара 1188. године стоји: *Ego magister A. Quod inveni in capitulario scripsi hic.* Звање маистра у средњем вијеку носила су лица која су се својим способностима истицала у вршењу неке, најчешће занатске дјелатности, али и веома образоване особе, каква је била и особа која је учинила ову забиљешку у Понтификалу. Личности са титулом маистра биће присутне у которском нотаријату у току средњег вијека. Крајем XIII вијека нотарску службу обављаће *magister Thomas de Firmo.*⁵²⁴ Не располажући другим подацима о њој, може се само рећи да је у одређеном тренутку та особа, са титулом маистра, чије је име почињало са А, била нека врста комуналног биљежника, могуће и на функцији нотара. И у далматинским комунама тога периода личности са титулом маистра обављаће нотарску функцију. Већ је било ријечи о сплитском нотару Гвалтерију из друге половине XII вијека који је имао титулу маистра. Средином XIII вијека нотарску функцију у Сплиту вршио је *magister Gregorius.*⁵²⁵ Исто тако, зна се да је у Задру у периоду између 1235. и 1243. године нотарску функцију вршио *magister* Гргур.⁵²⁶ Како није познато да су иницијали неког од познатих которских нотара из XIII вијека почињали на А то се не може довести у везу са неким познатом личношћу. Препис ове исправе јесте први након литургијског текста, на слободним страницама Понтификала. Исправе које за њом слиједе односе се на крај XII и почетак XIII вијека. Најмлађа од њих јести исправа из јуна 1222. године. Уз прихватање концепције о начину уношења исправа у Понтификалу, изнешене у одјелјку о

⁵²⁴ К. Jireček, *Die mittelalterliche Kanzlei der Ragusaner*, Archiv für slaw. Philol., 26 (1904), 211.

⁵²⁵ В. Grbavac, *Notarijat*, 20.

⁵²⁶ В. Grbavac, *Notarijat*, 12.

изворима, могло би се са опрезом казати да је поменути магистар дјеловао у Котору средином XIII вијека.

Ђакон Грубин Након Јунија презвитера посао нотара у Котору обављао је ђакон Грубин. Он се као нотар комуне први пут помиње у исправи од јула 1239. године.⁵²⁷ Судаћећи по сачуваним исправама он је кратко обављао своју дјелатност, пошто се у својству нотара последњи пут помиње у оној од априла 1242. године (*Ego autem Diaconus Grubinus communis notarius scripsi, et signo assueto coroboravi*).⁵²⁸ Укупно су сачувани у Понтификалу преписи четири одлуке које је он записао и на којима се налази његов нотарски знак. Њему се може приписати и исправа за коју се, због оштећености текста, само може оквирно одредити вријеме када је настала, између 1239. и 1242. године.⁵²⁹

Миха Гига Особа која је обиљежила которски нотаријат средином XIII јесте ђакон Миха Гига. Почети његовог рада у которској канцеларији могу се везати за средину пете деценије тог вијека. За најстарију у препису сачувану исправу ђакона Михе Гиге сматра се она око чијег времена настанка није увијек постојала сагласност у науци, да би сада било прихваћено да је из августа мјесеца 1243. године.⁵³⁰ Треба нагласити да је текст исправе на мјесту гдје се налази датум јако оштећен. Из тог разлога преписивач ове исправе која се налази у рукописном зборнику I. d 72 Архива ХАЗУ (*Memorie sulle Bocche di Cattaro, Leggi emanate sotto l' amministrazione propria*) није дао комплетан датум настанка ове исправе (*Anno Incarnationis Domini Millesimo Ducentesimo...*).⁵³¹

Сачувани преписи исправе овог нотара у Понтификалу нуде и другу могућност за утврђивање приближног времена када је исправа, чија се садржина односи на извоз вина у Брсково и даље у Србију могла настати, а која се у сваком случају не може у потпуности одбацити и занемарити. Исправе које је записао Миха Гига у Понтификалу могу се подијелити у двије цјелине. Прву чине оне које

⁵²⁷ F 200, 65r; *Зборник породице Смедја*, 10; *Загребачки зборник* 304 (помен); R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 543, 544, № 2; Д. Синдик, *Понтификал*, 65; Д. И. Синдик, *Которски документи*, 28.

⁵²⁸ F 200, 191r; *Зборник породице Смедја*, 11; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 554, № 24; Д. И. Синдик, *Которски документи*, 28.

⁵²⁹ F 200, 191r; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 555, № 25

⁵³⁰ F 200, 67v; Д. Синдик, *О првом помену Брскова*, ИЧ. LVI (2008) 305-309. (Првобитно је Д. Синдик ову исправу стављао у 1248. годину (*Понтификал*, 62); R. F. Gyug, 549, № 11.

⁵³¹ I. d 72, 2.

се налазе на доњим маргинама фолија 67r – 73r, други дио његових исправа налази се, измијешане са исправама других нотара, на доњим маргинама 177r – 188r фолија Понтификала.⁵³² У првој цјелини налазе се преписи укупно десет исправа и почетак једне, која има само датум. Највећи број садржи његово име и нотарски знак, док се за остале, на основу датума, може са сигурношћу тврдити да их је саставио Миха Гига, пошто се оне уклапају у хронолошки неспоран период када је он вршио службу комуналног нотара. Права је срећа, обзиром на стање исправа и намјерно учињених оштећења на њима, да су код свих преосталих једанаест сачувани јасни и поуздани подаци о времену настанка. Исправе Михе Гиге у овом, првом, дијелу Понтификала, по редоследу како се у њему налазе, имају следеће хронолошке податке о времену када су донијете: 25. март 1246. године, 6. јануар 1247. године, 27. јул 1247. године, 3. мај 1248. године, 28. март 1249. године, 28. август 1243. године, 6. август 1253. године, 16. децембар 1253. године, 11 октобар 1254. године, 16. јануар 1255. године, 17. фебруар 1255. године.⁵³³ Како се примјећује, готово све исправе су унешене по хронолошком реду, при чему је поштовано и начело хронолошког редоследа исправа по мјесецима у оквиру исте године. Од тог хронолошког реда одступа једино датум исправе која се датује 28. августом 1243. године. Не сумњајући у исправност читања датума које дају Душан Синдик и Ричард Гиуг, да у Понтификалу пише да је она донешена 28. августа 1243. године, могући узрок навођења таквог датума и њеног хронолошког одступања треба можда тражити на другој страни. Одлуке у Понтификалу нијесу оригинали, него преписи, који су у њега унијети из посебних *libri quaterni*. Усуђујемо се рећи да се ради о грешки особе која је вршила преписивање текста исправе на маргинама листова Понтификала. У тој књизи одлука которских органа, гдје је она првобитно била записана, исправе су биле уношене хронолошким редом, који је поштован приликом преписивања у Понтификал. Мишљења сам да се у том предлошку и ова одлука уклапала у овај хронолошки ред и да је датумски слиједила иза одлуке из марта 1249. године, а прије оне из августа 1253. године. *Terminus post quem* када је она настала био би

⁵³² Међу његове исправе спада и она веома оштећена коју Р. Гјунг ставља у период фебруар 1243-1249. године (*F 200*, 199r; R. F. Gyug, 569, № 59)

⁵³³ *F 200*, 67r, 67v, 68r, 68v, 69r, 69v, 70r, 70v, 71r, 71v, 73r; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 546, 547, 548, 549, 550, 551, № 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16.

март 1249. године, док би *terminus ante quem* био август 1253. године. Датум који се налази у њеном препису у Понтификалу може се објаснити грешком преписивача, које су се поткрале и у још неким исправама чији се преписи налазе у Понтификалу. Ово је једина исправа Михе Гиге у којој је година исписана римским бројевима, приликом чијег уношења је била већа вјероватноћа да се поткраде грешка, него у осталим случајевима гдје је година настанка исправе исписивана у пуном облику. Да се она налазила на почетку или крају овог низа исправа, или да у њиховом навођењу није поштован хронолошки ред, тешко да би се могло довести у питање датовање ове исправе које се налази у Понтификалу. Овако се може са разлогом претпоставити да је она настала на самом крају пете или почетком шесте деценије XIII вијека.

У прилог изреченог, да би поменута исправа прије могла бити са краја пете, односно почетка шесте деценије, него из 1243. године ишла би и садржина саме исправе. Њоме се уређује продаја вина у Брскову и даље у унутрашњости Рашке, при чему су прописане различити услови продаје за Брсково и остале крајеве. Чиме је то мјесто у подножју Бјеласице могло привући толику пажњу которских трговаца да је оно издвојено од осталих тргова? Једино објашњење би било рударска производња и трговина металима. Тешко да је брсковски трг, ако га је и било прије отварања рудника, могао привући нарочиту пажњу которских трговаца, а тиме и которских власти. Ако се зна да је општеприхваћено мишљење да су рударску производњу у Брскову покренули њемачки рудари Саси, који су у Србију дошли на позив краља Уроша, мала је вјероватноћа да се покретање производње у њему, успостављање двосмјерних трговачких веза са Котором и поменуто настојање которске комуне да уреди продају вина могло десити те 1243. године.⁵³⁴ Биће да је много реалније да је на прелазу пете у шесту деценију XIII вијека, захваљујући рударству, Брсково било развијен трг, гдје су Которани нашли тржиште за своје вино. Други дио ове исправе садржи одредбу која се односи на забрану састављања односно записивања исправа *in duplum* за неки новац, о чему ће бити ријечи у наставку.

⁵³⁴ О везама Котора и Брскова биће ријечи у поглављу о привреди. Да је брсковски трг био у директној вези са развојем и судбином рудника и рударске производње говоре подаци из доцнијег периода који констатују да у вријеме када се руда у њему не експлоатише трговци заобилазе то мјесто (К. Јиречек, *Историја Срба*)

Ако би прихватили закључак да је исправа о трговини са Брсковом из 1249-1253. године, онда би се његов први поуздани помен као которског нотара могао везати за децембар 1245. године.⁵³⁵ Његово име је, под 1247. годином, прво на списку насловљеном са *Nomina cancellariorum communis Cathari 1247-1705*, из XVIII вијека, који се налази у Националној и Свеучилишној Књижници у Загребу.⁵³⁶ Од овог которског нотара сачувано је сразмјерно највише исправа, односно преписа у односу на остале нотаре из XIII вијека. Многе од њих, поред имена, садрже и нотарски знак као доказ да их је он саставио. Исправе овог нотара, како оне из Понтификала тако и остале сачуване у другим преписима, јесу од великог значаја за проучавање друштвених, политичких, привредних и црквених прилика у Котору средином XIII вијека. Готово све исправе овог нотара у Понтификалу записане су на доњим маргинама основног литургијског текста, свака појединачно, није било збирног преписивања као што је то случај са исправама које се налазе од фолија 193r Понтификала па до краја.

Док се у исправама из Понтификала он наводи као *communis notarius*, за документ из 1257. године, који се тиче односа Котора и Дубровника, каже се да је записан *per manus diaconi Miche Gige, communis iurati notarii*.⁵³⁷ Он је сигурно саставио и већ поменуте исправе из 1256. и 1265. године које у виду трансумпта помињу у дубровачким канцеларијским списима из 1282. године. Његово име, као општинског нотара, налази се у документу од 8. априла 1266. године којим которски бискуп Марко потврђује доминиканцима цркву св. Павла у Котору.⁵³⁸ Ваља навести да је у исто вријеме када је он био нотар у Котору, у Бару ту дужност вршио *Triphon, presbyter, communis iuratus notarius Antibarensis*, како то стоји у исправи од 22. јуна 1252. године.⁵³⁹

Име Михе Гиге сачувало се у још једној статутарној одредби, из марта 1370. године. Њом је било предвиђено да се не могу поништити изјавама свједока

⁵³⁵ F 200, 188r, *Зборник породице Сmekја*, 11; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 553, 554, № 22; Н. Фејић (*Которска канцеларија*, 35) сматра да је он нотарску дужност обављао између 1247. и 1271. године.

⁵³⁶ НСК Загреб, R 3968, *Catharensia, Spisi i listine*, fasc. 3 (*Nomina cancellariorum communis Cathari 1247-1705*), 1r.

⁵³⁷ Ј. Радонић, *Дубровачка акта и повеље I/1*, 49, 50, табла IX.

⁵³⁸ D. Farlati, *Illyricum sacrum VI*, 441, 442; CD V, 377, № 859.

⁵³⁹ CD IV, 500, 501, № 436; S. Marković, *Studia Antibarensia*, Perast 2006, 113.

сва акта настала од времена када је Миха Гига био нотар до тренутка када је одредба објављена, ако су била састављена у складу са одредбама Статута.⁵⁴⁰

При тренутном стању извора за Миху Гигу се може рећи да је дужност которског нотара обављао и крајем крајем осме, односно почетком девете деценије ток вијека. Он се јављао као нотар који је 18. августа 1270. године саставио исправу која се тичала спора око патронатства над црквом Светог Луке у Котору. Ова исправа сачувана је у преписима у више рукописних зборника, међу којима постоје извјесне разлике. Пишући рад о том спору Сима Ћирковић је користио два преписа ове исправе, један из тзв Бизантијевог зборника и онај који је учинио Иван Кукуљевић Сакцински⁵⁴¹ Осим ова два преписа, постоји и трећи препис ове исправе. Он се, са преписима многих других исправа, налази у рукописном зборнику *Memorie sulle Bocche di Cattaro concernenti il Culto* који се чува у Архиву ХАЗУ у Загребу. На почетку тог одјељка у рукопису стоји следећи наслов: *Copia tratta dal sua originale esistente in carta pergamena appresso il Rev^m Signori Cancelaro D(omini) Vincenzo Antonio Pasquali.*⁵⁴² У питању је, дакле, исти предложак са којег је препис учинио и Кукуљевић. Разлике између Кукуљевићевог и овог преписа огледају се у записивању облика имена неких од особа које се помињу у исправу. То се односи и на самог Миху Гигу. Његово име је, и међу присутним свједоцима који су присуствовали записивању исправе и као нотара, записано у облику *Micha Biga*. Очито да је у питању грешка преписивача који није препознао ту личност, не прочитавши и не написавши исправно њено име. О овој исправу биће више ријечи у одјељку о судском уређењу, оvdје само треба казати да Миха Гига сигурно био тај нотар који је на латински језик превео писмо (*testificationis literam*) српског краља. То би могло сугерисати на још једну дјелатност которских нотара у овом периоду, вођење преписке са српским владаром и његовом канцеларијом, јер се ни из ове, ни из других сачуваних исправа из овог периода не може закључити постојање српске канцеларије у Котору, која је у изворима посвједочена тек од средине XV вијека.⁵⁴³ У овој

⁵⁴⁰ *Statuta civitatis Cathari, Quod instrumenta facta in catharo per Notarium, a tempore Diaconi Miche Gige Notarii per testis rumpi non possint*, (Cap. CCCXCIII), 223; Н. Фејић, *Которска канцеларија*, 36.

⁵⁴¹ С. Ћирковић, *Парница*, 127-138.

⁵⁴² *I d.* 54, 3, странице у рукопису нијесу нумерисане.

⁵⁴³ Н. Фејић, *Которска канцеларија*, 54, 55.

исправи он се појављује и двострукој улози, и као свједок и као биљежник, нешто као епископ Урсације у исправи из 1124., односно Мајо 1166. године.

Имајући у виду његову садржину, средини XII вијека и Мухи Гиги може се приписати и настанак писма којим се которски бискуп Деодат обавезује дубровачком сенату да ће бити објективан у парници вођеној против дубровачког бискупа.⁵⁴⁴ Да је Муха Гига и почетком осме деценије вршио функцију нотара говори и дјелимично оштећена исправа из фебруара 1271. године која се односи на нужност давања новца которској комуни од стране которске цркве.⁵⁴⁵

Презвитер Трифун Петров О нотарима са краја XIII вијека мало се тога зна. Крајем осме и почетком девете деценије тог вијека нотарску активност у Котору обављало је такође свештено лице, презвитер Трифун Петров. Најстарији познати акт који је он саставио био је уговор о миру између Котора и Дубровника 1279. године. Он је јула 1281. године саставио исправу којом се которски изасланици овлашћују да у Дубровнику траже поклад жупана Десе.⁵⁴⁶ На његов помен наилази се и у нотарским списима дубровачког архива. Тако се он помиње као нотар који је јуна 1280. године саставио исправу о задужењу Которанина код Дубровчанина, затим почетком 1282. године када је због потраживања дуга у Дубровник дошао Палма Болие са преписом исправе из 1265. године, за коју се каже да је писана *mani presbyteri Triphonis Petri, iurati notarii communis Cathari*.⁵⁴⁷ Дужност нотара у Котору обављао је најмање до новембра 1283. године. Те године се помиње као састављач различитих исправа (задужнице, судске пресуде, исправе о извршењу тестаментa), за које се користе изрази *carta, publicum instrumentum*.⁵⁴⁸ Он се у исправама наводи као *presbiter Triphon Petri communis iuratus notarius Cathari*. После Мухе Гиге други је посвједочени нотар за којег се може рећи да је полагао заклетву приликом ступања на дужност, што није било својствено црквеним лицима.

Тома из Фирма Последњи которски нотар из XIII вијека о којем се нешто зна био је Тома из Фирма, у италијанској области Марке. По сачуваним изворима

⁵⁴⁴ J. Lučić, *Neobjavljene isprave I*, 130, № 6.

⁵⁴⁵ CD V, 585, 586, № 37; Н. Фејић, *Которска канцеларија*, 35, нап. 152, аутор вјероватно омашком каже да се ради о исправи на стр 581. (№ 32), која се такође односи на Котор.

⁵⁴⁶ CD VI, 296 № 249, 388, № 329; Н. Фејић, *Которска канцеларија*, 36.

⁵⁴⁷ G. Čremošnik, *Nekoliko dubrovačkih listina* 47, 48, № 19; J. Lučić, *Spisi II*, 289, № 1172; K. Jireček, *Die mittelalterliche Kanzlei der Ragusaner*, Archiv für slavische Philologie 26 (1904), 211.

⁵⁴⁸ J. Lučić, *Spisi II*, 289, 317, № 1172.

изгледа да је он био први странац који је обављао нотарску службу у Котору. Како се временом друштвени и привредни живот динамизирао, уз даље усложњавање правног система сигурно је постало нужно да посао градског нотара обављају лица школована у посебним установама. То ће бити преовлађујући мотив да се ова дјелатност од краја XIII вијека углавном препусти школованим лицима, странцима. То је вријеме када у привредном пословању све више продиру све сложенији вриједносни папири-мјенице за чије склапање су неопходна нотарска знања, али и банкарске вјештине. Примање странаца за нотара, поријеклом најчешће из сјеверне Италије, у источнојадранским комунама почело је још средином XIII вијека.⁵⁴⁹

Поуздано се зна да је Тома из Фирма нотарску дужност обављао у периоду 1284-1294. Најстарије тренутно познате исправе у којем се он помиње јесу оне од 9. септембра 1284. године, односе се на боравак которског епископа Домнија у Бару, у вези с проблемима између которске епископије и барске архиепископије око јурисдикције над црквом у Брскову. Он се у исправама наводи у двострукој улози, као члан-свједок делегације которске епископије, гдје је уз његово име наведена титула магистра, и као особа која је записала изјаве које је саопштио бискуп Домније, на начин како је то од њега тражено, да оне буду *publicum instrumentum*. У тим исправама његова интитулација гласи: *Ego Thomas de Firmo communis Cattarensis iuratus notarius publicus/Ego Thomas de Firmo publicus Cattarensis iuratus notarius*.⁵⁵⁰ Његов помен, као нотара, налази се у препису исправе чији се оригинал налазио у већ поменутој збирци, у посједу Вићенца Антонија Пасквалија. Прва(и) од њих тиче се цркве Светог Николе од Вртова. У тој исправи, од октобра 1289. године, он се потписао на следећи начин: *Et ego Thomas de Firmo communitatis Cathari iuratus notarius omnibus hiis interfui et rogatus scripsi et roboravi*.⁵⁵¹ Овај његов потпис разликује се од оног којег, на основу исписа ове исправе из рукописне оставштине породице Папафава, даје Тадија Смичиклас и који гласи: *Thomas de Firmo Cathari notarius scripsit et*

⁵⁴⁹ М. Šufly, *Dalmatinsko-hrvatska srednjovjekovna listina*, 37-42; В. Grbavac, *Notarijat*, 69-74.

⁵⁵⁰ *CD VI*, 496-498, № 413, 414.

⁵⁵¹ I d. 54, III, странице нијесу сигниране. Препис ове исправе налази се и у тзв. Зборнику породице Бизанти (*Загребачки зборник*, 301), помиње је Фарлати (*D. Farlati, Illyricum sacrum VI*, 443.). Тексту оригинала ове исправе који се налази у рукописном зборнику I d. 54, идентичан је текст који се чува у Бискупском архиву у Котору (I. Stjerčević, *Katedrala*, 103, нар. 360.).

roboravit.⁵⁵² Он је саставио акт између Котора и Дубровника децембра 1294. године, потписујући се: *Ego Thomas de Firmo iuratus notarius Cathari*.⁵⁵³ Константин Лиречек износи да је са титулом маистра обављао нотарску функцију.⁵⁵⁴ За њега се сматра да је био први наставник Граматикалне школе која је крајем XIII вијека основана у Котору.⁵⁵⁵

Пасторално писмо епископа Гримоалда о брачним односима се са сигурношћу може везати за крај XIII вијека, када је он и вршио функцију которског епископа. Није искључено да га је записао управо которски нотар Тома из Фирма. То би била још једна потврда да су општински нотари узимали учешћа у састављању исправа које су се тичале црквених питања, оних за које је црква нарочито била заинтересована. Ово и други примјери, говорили би да у XIII вијеку которска епископија није имала свог нотара, већ се користила услугом општинског нотара. Због огромних смутњи које су настајале, касније ће комуна посебном одредбом забранити нотарима да састављају исправе које се односе на спорове између которског бискупа и свештенства.⁵⁵⁶

5. 5. Которски нотаријат и нотаријати далматинских комуна (XII-XIII вијек).

Оно што је било карактеристично за рани период которског нотаријата, присуство свештеничког сталежа у обављању нотарских послова, било је својствено и далматинским комунама. У свим тамошњим канцеларијама најранији нотари су били припадници свештенства, као писмени и образовани људи.⁵⁵⁷ За разлику од Котора, у највећем броју далматинских комуна током XIII вијека дјелатност нотара већ почињу обављати и стручна лица, професионални нотари,

⁵⁵² *CD VI*, 675, № 567; I. Kukuljević, *Regesta*, № 1446. Поређењем садржаја текста ове исправе из збирке Вићенца Антуна Пасквалија, односно Бискупског архива и оног што га даје Т. Смичиклас уочавају се одређена испуштања у Смичикласовом издању, која не ремете основни смисао исправе.

⁵⁵³ *CD VII*, 191, 192, № 172; Н. Фејић, *Которска канцеларија*, 36.

⁵⁵⁴ К. Јирећек, *Die mittelalterliche Kanzlei der Ragusaner*, *Archiv für slaw. Philol.*, 26 (1904), 211.

⁵⁵⁵ Р. Ковијанић, И. Стјепчевић, *Културни живот старог Котора I*, 22-29.

⁵⁵⁶ *Statuta civitatis Cathari*, *Quod Iudices, et Consilarii se non intromittant in quaestionibus Episcopi, et Capitoli, nec Notarius scribat* (Cap. CCCCXX), 240; Н. Фејић, *Которска канцеларија*, 29. Почетком XV вијека исто лице, Јоханес де Луксија обављаће послове и световног и црквеног билежника (Н. Вогојевић, Глушчевић, *Notari*, 72, 73.).

⁵⁵⁷ Г. Чремошник, *Dubrovačka kancelarija do god. 1300. i najstarije knjige dubrovačke arhive*, *GZM* 39 (1927), 231-253, 232; В. Грбавас, *Notarijat*, 11, 18, 34, 40.

који свој посао обављају по царском, односно папском овлашћењу. Крајем тридесетих година XIII вијека у Сплиту се појављује први професионални нотар који је службу обављао по царској овлашћењу (*imperiali auctoritate notarius*). Био је то Петар де Трансмундо из Анконе (*Petrus Transmundi, Anconitanus civis*). Средином XIII вијека и у Трогиру се сретa професионални нотар, по папском овлашћењу, *Arnaldinus*. Што се тиче Задра, током осме деценије тог вијека јављају се нотари који свој посао обављају по папском (*Lodeuisius sacri palatii notaries*), односно царском овлашћењу (*Henricus imperiali auctoritate notarius*).⁵⁵⁸ Такође, средином XIII вијека у Дубровнику је дјеловао професионални нотар. У акту од 22. марта 1247. године помиње се *Andreas Ugolini imperiali auctoritate notarius*.⁵⁵⁹

За разлику од њих, у которској канцеларији послове нотара током XIII вијека обављају, са једним познатим изузетком, домаћи људи, углавном црквена лица, што ће се пренијети и на почетак следећег вијека. Први познати нотар са почетка XIV вијека био је такође Которанин, Петар Витов (*Petrus Viti*). Нотарским послом бавио се и његов син Марко Петра Витовог (*Marcus Petri Viti*), који је био свештеник.⁵⁶⁰ Наредни которски нотари који се помињу у грађи већ су представљали професионалне биљежнике који су свој посао обављали по царском овлашћењу.⁵⁶¹ Неколико њих били су поријеклом из Осима, града у Маркама у сјеверној Италији: Филип из Осима (*Filippus de Auximo*), Филип Гентилуцијев из Осима (*Filippus Zentilucii de Auximo*) и Гентилис Гентилуцијев из Осима (*Zentilis de Zentilucii de Auximo*). Чиме се може објаснити ова, условно казано, изолованост которског нотаријата током највећег дијела XIII и почетка XIV вијека да се у њему, тек од краја треће деценије тог вијека најкасније, јављају професионални нотари? Једно од могућих објашњења било би да ниво привредних активности у Котору тога времена није захтијевао ангажовање професионалних биљежника. Нотаријат у которској комуни тек је тада добио неке црте које се могу препознати и у другим источнојадранским комунама. Од XIV вијека услијед усложњавања биљежничких активности које су обављане у комуни, јавила се потреба да

⁵⁵⁸ В. Grbavac, *Notarijat*, 12, 19.

⁵⁵⁹ *CD IV*, 314, № 276.

⁵⁶⁰ Н. Фејић, *Которска канцеларија*, 37, 38.

⁵⁶¹ Н. Фејић, *Которска канцеларија*, 36, 37, 39.

нотарску функцију почну обављати професионални нотари, који су се за тај посао школовали у нарочитим установама, изучавајући *ars notariae*.

Из изложене грађе види се да у которској комуни, током XIII вијека, није забиљежено истовремено постојање и дјеловање двојице или више нотара. Са друге стране, мора се навести да у неким далматинским комунама та појава није била страна. У неким од њих посвједочено је истовремено постојање током XIII вијека више градских нотара. Тако се зна да су почетком XIII вијека у Задру постојала двојица нотара, у другој половини тог вијека тај број се удвостручио. Њихов број је и даље растао, да би на почетку последње деценије тог вијека он износио чак девет нотара. Такође, забиљежено је да је и сплитска комуна током XIII вијека повремено имала двојицу нотара. Исто тако, зна се да је крајем седамдесетих година XIII вијека Трогир имао двојицу нотара. Рабска комуна такође је имала двојицу, односно тројицу нотара у то вријеме.⁵⁶² Овакво стање са бројем нотара у далматинским комунама током XIII вијека, који је у највећем броју њих био већи од једног, наводи на помисао да је и у которској канцеларији, крајем XIII вијека, свакако не прије тог периода, могло бити више нотара у једном тренутку. На такво нешто, поред примјера из других комуна, наводи и свједочанство о двојници нотара током прве половине XIV вијека у которској канцеларији. Наиме, забиљежено је да су током априла 1328. године исправе састављала двојица нотара. У Катастику грбальске жупе једну за исправу, која се тичала власничких односа над каратом у Доњем Грбљу, стоји да га је имао *Marcus Dragonis per cartam notarii scriptam in MCCCXXVIII indictione XI et die XX aprilis manu Filippi quondam Matei de Auximo tunc notarii Catari*.⁵⁶³ У истом извору, у оквиру излагања о каратима који су се налазили у двадесет другом жријебу Доњег Грбља наведено да *Nicolaus de Laliça habuit caratum unum quem postea habuit Micho de Basse a comunitate per cartam notarii scriptam in MCCCXXVIII Indictione. IX. die XX aprilis manu Filippi de Zentilucii tunc notarii Catari*.⁵⁶⁴ Ова исправа настала је истог датума када је и Филип Матејев из Осима записао већ поменути исправу. То је значило да су у то вријеме, прецизније 20. априла 1328. године у

⁵⁶² М. Šufly, *Dalmatinsko-hrvatska srednjovjekovna listina*. 38, 39; В. Grbavac, *Notarijat*, 13, 15, 20, 21, 29, 35-37,

⁵⁶³ *ms*820, 88v.

⁵⁶⁴ *ms*.820, 130v.

Котору функцију нотара обављала двојица људи, Филип Матејев из Осима и Филип Гентилуцијев. Био би ово први посвједочени примјер истовременог постојања двојице нотара у которској канцеларији. Ово неће бити и усамљени случај истовременог постојања двојице нотара у которској канцеларији. Тако је једна исправа о власништву над посједима у Грбљу написана *in MCCCLXIII indictione prima die XV septembris manu Filippi quondam Zentilucii de Auximo tunc notarii Cathari*.⁵⁶⁵ Говорећи о каратима у истом жријебу Горњег Грбља аутор Задарског преписа Грбаљског катастика каже да је карат, који је приликом подјеле добио *Bratoslavus cirdloie (cudloie)*, имао *ser Nicolaus Junii Bolice per cartam scriptam in MCCCLXIII indictione prima die XV septembris manu Zentilis de Zentilucii de Auximo tunc notarii Cathari*.⁵⁶⁶ Ако се ослонимо на податке које у Грбаљском Катастику саопштава његов састављач Франческо де Индрико онда се може такође казати да су дана, 15. септембра 1363. године, када су састављене наведене исправе, у Котору била два нотара, *Filippi quondam Zentilucii de Auximo* и *Zentilis de Zentilucii de Auximo*.⁵⁶⁷ Увећање обима посла довело је до повећања броја нотара у комуни. Ова сазнања о броју нотара у комуни не одражавају статутарне одредбе о том питању, пошто све статутарне одредбе говоре о само једном нотару.

Уско повезана са бројем нотара у некој комуни јесте и терминологија која се користи за њихово означавање, а што би се односило на конкретну дјелатност сваког од њих. И архивска грађа (XII-XIV вијек) и Статут за нотаре у Котору користе изразе *notarius*, *notarius communi*, *notarius Cathari*, *notarius communi Cathari*, *notarius civitatis Cathari*, уз атрибут *iuratis*, који се почиње јављати од средине XIII вијека. Не прави се разлика у ословљавању исте личности – у зависности од типа исправе коју саставља, односно посла који обавља. Иста личност саставља приватноправна акта, она која имају снагу правне норме и примјењују се у комуни и она која се тичу црквених питања, и у свима је истовјетно ословљена.⁵⁶⁸ Расположиви извори говоре да су они састављали готово сва јавна и приватна акта, уговоре са сусједним комунама, потписујући се као

⁵⁶⁵ *ms*820, 56v.

⁵⁶⁶ *ms*.820, 57r.

⁵⁶⁷ Највјероватније да је овај Гентилис Гентилуцијев истог дана (15. IX 1363. год.) саставио још једну исправу о власништву над земљишним посједима у Грбљу (*ms*.820, 55r.).

⁵⁶⁸ G. Čremošnik, *Dubrovačka kancelarija*, 231-253.

нотари комуне, односно нотари Котора. Они су биљежили и све судске парнице које су се пред которским судијама водиле најкасније још од краја XII вијека и након тога, што је било и прописано Статутом. Од првих деценија XIV вијека у Котору по свему судећи у неким периодима истовремено дјелују два нотара. Не може се поуздано казати да су током читавог тог периода увијек била двојица нотара, али су обојица у изворима гдје се истовремено помињу имали исто звање, *notarius communi Cathari*, као што је то било и у XIII вијеку, без неког ближег одређења које би имплицирало неку посебну нотарску дјелатност, што је био случај у другим комунама. За разлику од Котора, у Задру је, за судске послове постојао *notarius curiae*.⁵⁶⁹ Сплитски статут, са почетка XIV вијека, поред општинског нотара (*notarius communis*), помиње више специфичних нотарских дјелатности: *notarius domini potestatis*, нотар курије (*notarius ciuiliium causerum*, *notarius ciuiliium questionum*), нотар реформација (*notarius reformationum*).⁵⁷⁰

Какав су третман у другим комунама имале исправе које су састављали которски нотари, обзиром на чињеницу да они у ово вријеме нијесу били професионалци, може се посредно закључити из ондашњих извора. Ако су биле састављене по правилима које су прописивали органи комуне и у складу са уговорима између Котора и сусједних комуна, прихватане су од стране њихових органа, прије свега Дубровника. Нотари су одговарали за формалну исправност документа који су састављали, док нијесу могли бити оптужени за садржину исправе, што показује и случај са Јунијем презвитером и свједочењем Дубровчанина. Забиљежено је да су дубровачке власти прихватале судске исправе которских нотара још из првих деценија XIII вијека. Такав однос органа сусједне комуне указивао би да су норме које су тада биле на снази у которској канцеларији биле на нивоу да су се исправе које су у њој настајале могле прихватити. Таква пракса биће присутна и наредних деценија. Оно што остаје непознато јесте какав су однос которска канцеларија, односно власти комуне, у ово вријеме имали према исправама насталим у комунама гдје је нотарска традиција и биљежништво било мање присутно, односно развијено. Ако се има у

⁵⁶⁹ *Statuta Iadertina* Liber II, Quod nomina testium producendorum in causis specificata, et probanda intentio in scriptis assignari et huiusmodi testes postea citentur ad perhibendum testimonium (Cap. LXXV), 194.

⁵⁷⁰ А. Cvitanić, *Pravno uređenje*, 96; В. Grbavac, *Notarska služba*, 57.

виду да је доцније, у XIV вијеку, у Статуту прописано да се због немарности нотара не признају исправе, настале на простору између Драча и Бара, осим оне о миразу⁵⁷¹ то се може поуздано сматрати да су тамошње исправе из XIII вијека, пред которским органима у још већој мјери изазивале сумњу и опрез.

5. 6. *Канцелари*

Од почетка биљежништва у Котору све до почетка XIV вијека нотарске послове опслуживала изгледа особа. Та личност помиње се у почетку са титулом нотара, али и скриптора, како себе назива Јуније презвитер у исправи са почетка XIII вијека која се тиче посједа на Превлаци. Кроз тај вијек, даље, личности која се баве састављањем исправа срастају се са звањем нотара. Не може се са сигурношћу казати када је у которском нотаријату уведена установа канцелара. У сусједном Дубровнику почести канцеларијске службе могу се утврдити током последње двије деценије XIII вијека.

За проучавање средњовјековног которског нотаријата од нарочитог значаја је исправа састављена 1. XI 1323. године, којом Которанин Трифун Бућа у име српског владара прима дубровачки данак. На крају тог документа каже се да је Петар Вита, нотар которске комуне, својим знаком потврдио и оснажио исправу *quod presbyter Abaninus cancellarius eiusdem communitatis abbreviavit*.⁵⁷² По тренутном стању извора ово би био најранији помен канцелара у Котору. У сусједном Дубровнику ова установа јавља се готово три деценије прије него што је то посвједочено у Котору.⁵⁷³

Било је покушаја да се у расположивој которској грађи пронађу још неки помени канцелара у которској канцеларији са почетка XIV вијека. Ишчитавајући тешко читљиве дјелове једне, како се мислило, од најстаријих исправа из которског архива, Ненад Фејић сматра да у њој *стоји да извесни Вукослав (Volchoslavus) треба да плати канцеларима (cancellaris) за своје ослобођење из ропства. Иако је веома тешко докучити цјелокупан садржај исправе – толико су*

⁵⁷¹ *Statuta civitatis Cathari, De cartis Notariorum alterius Ciuitatis* (Сар. ССХСVII), 164; И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 105, 106; Ђ. Бубало, *Српски номици*, 240; Ђ. Бубало, *Писана реч*, 257.

⁵⁷² CD, IX, 144, № 123; К. Јирећек, *Die mittelalterliche Kanzlei der Ragusaner*, 26 (1904), 211; МС I, 8; Н. Фејић, *Которска канцеларија* 38.

⁵⁷³ К. Јирећек, *Die mittelalterliche Kanzlei der Ragusaner*, Archiv für slavische Philologie 25-26 (1904).

је људи и време оштетили – податак о исплати новца канцеларима је поуздан. Ако су у Котору, почетком XIV века, постојала два канцелара, могућно је претпоставити да је један био кнежев, а други општински канцелар.⁵⁷⁴ Доказ да се ипак у наведеној исправи, на том мјесту, не налази помен постојања канцеларâ јесте препис текста ове исправе који је, у мјери могућег, захваљујући свом изузетном палеографском и укупном знању, учинио Константин Јиречек, откривши и да је она настала знатно касније, 1368. године.⁵⁷⁵ Мјесто у исправи које је Н. Фејић прочитао као *cancellaris* уствари гласи *camerariis (civitatis)*. Текст исправе, који претходи односно слиједи овој ријечи, допушта поменути ријеч (*camerarius*), јер се из осталог прочитаног текста види да се ради о плаћању царине камерарима, општинским чиновницима који су се, по Статуту, бринули о убирању царине, односно о приходима и расходима комуне.⁵⁷⁶ Тако се ово потенцијално навођење канцелара из ове исправе не може прихватити, као ни постојање, макар у ово вријеме, двојице канцелара, кнежевог и општинског.

Сачувани извори из наредног периода дају више података о канцеларима у которској комуни, из којих се могу изнијети и одређени закључци од значаја за проучавање которске канцеларије. У истом извору, у оквиру навођења власника у четвртом по реду жријебу у Горњем Грбљу, стоји да је извјесни *Goissa Calich* добио од ранијих власника два карата земљишта, о чему је свједочила нотарска исправа *scriptam in MCCCXXVIII Indictione ·IX· dei XX aprilis manu Filippi de Auximo tunc canzellarii Catari*.⁵⁷⁷ Већ је познато да је у својству нотара Филип из Осима тог 20-ог априла 1328. године сачинио исправу, да би у истом извору, под истим датумом стајало да је он саставио и другу исправу, али у својству канцелара. Резимирајући ове податке види се да су истог дана (20. IV 1328. год.) у Котору настале три исправе које су се односиле на питање власништва над земљишним посједима у Грбљу. Написале су их двије особе, уз веома битну

⁵⁷⁴ ДАЦГ, ИАК, Збирка диплома, фасц. I, бр. док. 2; Н. Фејић, *Которска канцеларија*, 34; А. Милошевић, *Стари которски архив у Задру*, 234-264. О исправи ће се детаљно расправљати у поглављу које се односи на судско уређење.

⁵⁷⁵ БАН, Научен Архив, Фонд „Константин Иречек“ фонд. 3 К, 1092. Извличенија, II. Archivum Catari: 2. Archivum Catari – antea asservabatur apud capitaneatum Catari, nunc antem (1890) est in Jadrae in tabulario gubernij imp. reg. 1368-1693, 62, 63 (Текст преписа ове исправе налази се на три странице, али пагинација на другој страници није унешена); Ђ. Бубало, „*Nicolaus notarius Parserini*“, 232.

⁵⁷⁶ *Statuta civitatis Cathari, De electione camerariorum* (Cap. VII), 6; И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 99.

⁵⁷⁷ ms.820, 11r.

чињеницу да је двије исправе саставила иста особа, потписујући се у једној као нотар, а на другој као канцелар Котора. Сличан примјер забиљежен је и средином XIV вијека. У Катастику стоји да је за два карата *Rade ixor Junii de Dobercho quos habuit in dotem Brathe* састављена исправа *in MCCCXL Indictione VII. Die XXI novembris manu Zentilis de Zentilucii de Auximo notarii et cancelarii tunc Catari.*⁵⁷⁸ У овој исправи Гентилус Гентилуцијев је иступао и као нотар и као канцелар. Ово би била потврда констатације да су у то вријеме у Котору упоредо постојале установе и нотара и канцелара, да је и овог пута она била обједињена у рукама једне личности, што је био случај и 1328. године, када је постојао и други нотар. Грбаљски Катастик садржи бројне друге примјере да се которски нотари из друге половине XIV и почетка XV вијека, познати из других извора у њему помињу и као канцелари.

Из ових њихових једновремених помена у Катастику не може се стећи слика о разлици у дјелатности нотара и канцелара у Котору у XIV вијеку. Из расположивих података у Катастику види се да у оба случаја обојица састављају типске исправе о власништву над земљишним посједима у Грбљу. О односу између ова два биљежника у Котору и ближем опису подјеле њихових послова, односно надлежности у канцеларији, најбоље говори приказ њихових активности приликом састављања јавних исправа унешених у Катастик, које се тичу имовинских односа у Грбљу са краја XIV и почетка XV вијека. У осмом жријебу на подручју Доњег Грбља неки земљишни посједи које је приликом прве подјеле добио *Obradus de Gamba* у наредним наслеђивањима међу његовим наследницима добили су статус мираза. О томе је свједочила *carta dotis* написана јануара 1394. године *manu Jacobi de Ugodonis tunc canzellarii Catari et in publicam formam redactam manu Pauli de Montelparo tunc notarii Catari.*⁵⁷⁹ Сличан примјер о односу између канцелара и нотара и њиховим пословима постоји у истом извору и са почетка XV вијека. Приликом подјеле Грбља, 1307. године, карати које су добили извјесни *Coclanus* и *Grupsa gener Cresmani* након извјесног времена дошли су у посјед општине која их дала *Marco Ratislavi per cartam notarii scriptam in MCCCIII indictione XI die primo mensis octobris manu ser Antonii de Sancto Zenexio tunc canzellarii Catari et in publicum reddactam manu Pauli de Montelparo tunc*

⁵⁷⁸ *ms.*820, 14r.

⁵⁷⁹ *ms.*820, 90v.

notarii Catari.⁵⁸⁰ Из овакво формулација у Катастику намеће се потврда закључка да су и 1394, односно 1403., као и 1324. године и априла 1328. године, у которској канцеларији постојали и нотар и канцелар.⁵⁸¹ Након што би канцелар саставио исправу, нотар је потврђивао ваљаност исправе (*roboratio*). Такође, као закључак намеће се закључак да је 1328. године Филип Матејев из Осима, написавши исправу као канцелар, морао јој дати правну снагу својим потписом, или дајући је на потврду другом нотару, Филипу Гентилуцијевом, док је 1340. године Гентилис Гентилуцијев сâм и саставио исправу, давши јој својим потписом *fides publicam*. Чланом CCCLXV о штампаног издања Статута донешеним 1350. године, било је прописано да се пред нотаром или канцеларом закључују уговори, споразуми, договори или плаћања у вриједности већој од 20 перпера, изражених у млетачким перперима, уз обавезу канцелара да их упише у свеску Канцеларије да би тако добиле снагу.⁵⁸² Поменути примјери који се односе на уговоре о власништву над земљишним посједима у Грбљу говоре да су они, да би имали правну ваљаност, морали бити потврђени од стране нотара, што се не подудара са поменутом статутарном одредбом, која експлицитно не помиње нотарову потврду. Канцелар је, по Грбљском Катастику састављао исправу, којима су нотари у два поменута случаја својим потписом давали пуноважност, добијајући тако статус јавне исправе која је уживала јавну вјеру (*fides publicam*). Иако се то у осталим случајевима не наводи, сигурно су и остале исправе о власничким односима у Грбљу, а које су саставили канцелари морале бити потврђене од општинских нотара. То што састављач Грбљског Катастиха није за сваку исправу састављену од канцелара унио и податак о њеном потврђивању објашњава се тиме што се тај чин вјероватно подразумијевао и није било потребе да се он у сваком конкретном случају наглашава.

Разлози који су могли условити појаву канцелара у Котору били су вјероватно условљени повећањем и усложњавањем робно-новчаних и других активности које су тражиле закључење у писаној форми уговора о тим

⁵⁸⁰ *ms.820*, 113r.

⁵⁸¹ Нешто доцније биће примјера да се наглашава да је нотар био истовремено и канцелар, како то 1427., односно 1430. године за себе каже састављач Грбљског Катастика, Франциско де Индрико (*manu mei notarii et cancellarii Catari*, *ms.820*, 26v, 43r.).

⁵⁸² *Statuta civitatis Cathari*, De obligatione Cancelariae (Cap. CCCLXV), 200, 201. Уп. Н. Фејић, *Которска канцеларија*, 33.

активностима. Како нотари нијесу могли постићи да забиљеже односно саставе сва акта, чији се број стално увећавао, као и у другим јадранским комунама уведена је установа канцелара. То што се његов помен сачувао тек у исправи са почетка XIV вијека, никако не мора да значи да они нијесу постојали и раније, крајем XIII вијека, када се ова установа јавља у сусједном Дубровнику. Горепоменућа одредба Статута из 1350. године јесте најстарија која се односи на активности канцелара у комуни. О разлици између звања нотара и канцелара у Котору не постоји усаглашено мишљење у науци. Још је средином XX вијека Илија Синдик изнио мишљење да је канцелар представљао помоћника нотаревог, без тачно одређених функција.⁵⁸³ Аутор студије о которској канцеларији износи претпоставку да је *новије звање канцелара постепено замењивало, у општинској управи, древно звање нотара, на основу Статута, највероватнијим.*⁵⁸⁴ Ова претпоставка може се само донекле примјенити на дјелатност канцелара наведену у Грбаљском Катастиху, гдје се канцелари јављају као састављачи исправа које је нотар потврђивао. На линији оваквог мишљења била би улога канцелара и у исправи из 1323. године, у којој се они, по тренутном стању извора, први пут помињу у Котору, што свакако не искључује његово постојање још у XIII вијеку, када се помињу у сусједном Дубровнику.

Карактеристично је да се у кратком временском периоду (1328-1331. год) за јавне биљежнике у Котору користе три назива: *notarius, cancelarius, abbreviator*. Услијед одсуства релевантне грађе коју су они записивали не може се до краја уочити разлика у типовима исправа које су састављали.

5. 7. *Нотарски знаци*

Како готово све которске исправе нијесу оригинали, већ преписи, то се спољашња критика може заснивати углавном на анализи и коментарисању нотарских знакова, једног од обиљежја исправе коју је састављао средњовјековни нотар. Они су, са потписом писара, исказивали пресумпцију оригиналности и представљали потврду да нотарска исправа има јавну вјеру. Тим се знаком исправа коју је он саставио везује за њега као нотара, његову личност и преноси

⁵⁸³ И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 107.

⁵⁸⁴ Н. Фејић, *Которска канцеларија*, 35.

јавна вјера коју он ужива на исправу коју је саставио.⁵⁸⁵ У средњовјековим исправама они се присутни још од XI вијека да би у XII вијеку пракса њиховог коришћења била веома распрострањена.⁵⁸⁶ У которској средњовјековној статутарној грађи нијесу сачувани неки прописи који би се односили на обавезност употребе нотарских знакова, као што је то рецимо био случај у Трогирском статуту, гдје је прописано да инструменти треба да имају *characterem* нотара.⁵⁸⁷

У которском Понтификалу и другим појединачним исправама сачувани су нотарски знаци неколицине которских нотара из XII - XIII вијека.⁵⁸⁸ За неке од њих поуздано се може утврдити припадност тј ауторство. Најстарији од њих јесте нотарски знак у исправи из јула 1199. године, али име тог нотара није сачувано. Прва личност за коју се може поуздано везати нотарски знак јесте нотар Јуније презвитер, и то у аутентичном препису исправе из 1200. године.⁵⁸⁹ Како он, као личност која је обављала нотарску дужност у Котору, тако је и нотарски знак ђакона Грубина познат само из Понтификала.⁵⁹⁰ Аутентични преписи све четири његове исправе садрже нотарски знак. Укупно тринаест преписа исправа Михе Гиге у Понтификалу садржи нотарски знак.⁵⁹¹ Осим у овом рукописном зборнику његов је знак сачуван и на которско-дубровачком уговору из 1257. године.⁵⁹²

По визуелним рјешењима најједноставнији је знак Јунија пресвитера. Он се састојао од двоструког преплета. Нотарски знак ђакона Грубина био је нешто издуженији, гдје су се основне линије које су чиниле преплет паралелно и једна до друге пружале на десну страну, спајајући се на крају у једну, чији је врх био повијен на доље. Најсложенији по свом визуелном идентитету јесте нотарски знак ђакона Михе Гиге. И на њему се могу издвојити два дијела, «глава» преплета и издужени дио, са десне стране, недефинисаног облика. Тај издужени дио обично

⁵⁸⁵ М. Костренчић, *Fides publica*, 72; Н. Богојевић-Глушчевић, *Поријекло и установљење нотарске службе*, 12.

⁵⁸⁶ Ј. Штипић, *Помоћне повјесне знаности и теорији и пракси*, Загреб 1985, 156; М. Шуflај, *Dalmatinsko-hrvatska srednjovjekovna listina*, 69; Ђ. Бубало, *Српски номици*, Београд 2004, 233.

⁵⁸⁷ *Statutum et reformationes civitatis Tragurii*, Liber I, Quod carta notarii que non habet characterem non recipiatur (Cap. XXXIX), 22.

⁵⁸⁸ Д. Синдик, *Marginalia Catharensia*, ИЧ 34 (1987), 29-35.

⁵⁸⁹ F 200, 194r; Д. Синдик, *Marginalia Catharensia*, 33, 34.

⁵⁹⁰ F 200, 65r, 190v, 191r, 192r; Д. Синдик, *Marginalia Catharensia*, 33, 34.

⁵⁹¹ F 200, 67r, 67v, 68r, 68v, 69r, 69v, 70r, 70v, 73r, 184v, 186r, 188r, 188v; Д. Синдик, *Marginalia Catharensia*, 33, 34.

⁵⁹² Ј. Радонић, *Дубровачка акта и повеље I/1*, 49, 50, табла IX.

иде до краја реда и у зависности од слободног простора јесте и његова дужина. То је условило да се у неким случајевима у Понтификал уносила само «глава» преплета, без издуженог дијела. Ни у једном случају нотарски знак се не налази у новом реду, што је вјероватно последица и малог простора за писање. Познато је да је величина нотарског знака обично већа од величине слова којима је исправа писана и да дјелује упечатљиво и доминирајуће у односу на садржај исправе. Упечатљив примјер за то јесте нотарски знак Филипа Гентилуција из Осима, на исправи са краја седме деценије XIV вијека, који димензијама вишеструко превазилази сваки појединачни ред у исправи.⁵⁹³ То није био случај у Понтификалу, гдје су знакови исте величине као текст исправе и представљају са њим једну визуелну цјелину. Пошто је констатовано да исправе у Понтификалу које имају нотарски знак нијесу оригинали већ аутентични преписи не може се рећи да ли је приликом њиховог уношења вјеродостојно пренешени величина и положај нотарског знака, тј да ли се он налазио на истом мјесту у оригиналима и да ли су поменуте контракције нотарског знака Михе Гиге биле присутне и у тексту оригинала. Његов знак на оригиналу документа из 1257. године готово је идентичан оним у исправама из Понтификала. Иначе, нотарски знаци у којима доминира мотив преплета биће присутни и код которских нотара из средине XIV вијека, о чему говори и знак Филипа Гентилуција.

Осим нотарских знакова чији се аутори знају по имену, у Понтификалу има и нотарских знакова чији су аутори непознати, али који могу бити од користи за проширивање сазнања о которском нотаријату овог периода. Нотарским знаком (монограмом) може се сматрати и представа на почетку исправе из јануара 1186. године која представља најранији поуздан помен о владавини великог жупана Стефана Немање над Котором.

На крају преписа исправе из јула 1199. године налази се нотарски знак са мотивом гране неке биљке-цвијета.⁵⁹⁴ Као објашњење намећу се двије могућности: прва, да је у питању нотарски знак састављача исправе, а да при том његово име није унијето, друга, такође прихватљива, да је у питању нотарски знак особе која је преписивала садржај исправе у Понтификал. Познато је да су нотари

⁵⁹³ ДАЦГ, ИАК, Збирка диплома, фасц. I, бр. док. 2. В. Grbavac, *Srednjovjekovni notarski znakovi*, 66-71.

⁵⁹⁴ F 200, 197v.

приликом прављења преписа исправе обично наводили своје име, али готово да није посвједочено да је преписивач унио свој нотарски знак у исправу, коју је неко други саставио, а он преписао. Прихватајући прву могућност као реалнију, поменути нотарски знак ствара основу за увођење још неке личности, која се у неком тренутку бавила нотарским, односно биљежничким послом у которској канцеларији. Њено чврсто хронолошко везивање за годину која се срета у исправи јесте реално. Та особа припадала је крају XII вијека и свакако имала је ранг нотара, о чему говори и њен нотарски знак, који својим изгледом нема никаквих додирних тачака са знацима познатих нотара из прве половине XIII вијека.

Још један сличан примјер налази се у Понтификалу. На крају заклетве Доминика, опата Светог Ђорђа, налази се нотарски знак у облику мало сложенијег преплета него што је то код знака Михе Гиге, али без издуженог дијела.⁵⁹⁵ Рукопис којим је писана ова исправа знатно разликује се од осталих и њиме није исписана ниједна друга исправа у Понтификалу. Вријеме настанка ове исправе у непосредној је вези са поменом епископа Мелицијака, за којег се може казати да је ипак био епископ почетком XIII вијека, о чему ће бити ријечи у поглављу о црквеним приликама. Како се зна да је током првих деценија XIII вијека, када је Мелицијака био епископ у Котору, нотар у Котору био Јуније презбитер, чији је знак познат, то се искључује могућност да је он био аутор ове исправе. Једино прихватљиво објашњење јесте да се ради о исправи неког биљежника који је дјеловао у исто вријеме када и Јуније презбитер. Сличност са дијелом нотарског знака Михе Гиге не може никако да иде у прилог томе да је он аутор, али се уочава присуство утицаја графичког рјешења његовог знака.

Док је код поменутих которских нотара њихов знак представљао, рекло би се, произвољни цртеж, у великој мјери настао по узору на знакове других нотара, без неке личне повезаности са нотаром, код нотара у другим комунама на источном Јадрану у истом периоду то није био случај, Познато је да су знаци задарских нотара из XIII вијека садржали њихово име исцртано у облику ребуса.⁵⁹⁶ По типологији нотарских знакова коју, истина, за простор сјеверне Европе, даје њемачки историчар *Peter-Johannes von Schuler* знакови тројице которских нотара би се могли сврстати у групу у коју су сврстани знакови са

⁵⁹⁵ F 200, 177v.

⁵⁹⁶ B. Grbavac, *Srednjovjekovni notarski znakovi*, 68.

магичним мотивима (звјезде, разни кругови, мреже, чворови, геометријски симболи...).⁵⁹⁷

Нотарски знаци у исправама сачуваним у Понтификалу својим визуелним рјешењима имају узор не само у сусједству Котора, него и на ширем медитеранском подручју. Велика је сличност визуелног рјешења нотарског знака Михе Гиге и знака дубровачког нотара Паскала, сачуваног у исправи из 1235. године.⁵⁹⁸ Разлика је у томе што знак Михе Гиге садржи (пре)плет мање и на издуженом дијелу има додате мање детаље, али су визуелна рјешења дубровачког нотара Паскала и Михе Гиге несумњиво имала исти узор. Слична рјешења њиховом нотарском знаку могу се препознати и на овјери исправе из 1227. године која се налази у Државном архиву у Риму.⁵⁹⁹ Поређењем њиховог изгледа са нотарским знацима неких од исправа насталих на ширем медитеранском подручју, из истог периода, могу се, такође, уочити одређене сличности у визуелним рјешењима. У мноштву сачуваних нотарских знакова из појединих комуна уочљиви су неки, чији дио подсећа на наведене знакове которских нотара. Преплети, слични оним на знаку Михе Гиге, као визуелна рјешења, јављају се још од почетка XII вијека на нотарским знацима нотара у Арагону.⁶⁰⁰ Сличност се може препознати и код нотарског знака на документу насталом у манастиру *Sant Cugat del Vallés*, из јануара 1199. године.⁶⁰¹ Осим што садрже препознатљив преплет, нотарски знаци канцеларија, такође арагонских градова

⁵⁹⁷ P.-Johannes von Schuler, *Genes und Symbolik des nordeuropäischen Notarszeichens*, Graphische simbole in mittelalterlichen Urkunden, Singmaringen-Thorbecke Stuttgart 1996, 669-687. Schuler је нотарске знакове по облицима и симболима подијелио у шест група од којих неке имају и подгрупе. Прву групу сачињавају знакови који садрже хришћанске мотиве, у другу групу улазе знакови који су приказивали владарске мотиве и симболе њихове власти. Трећу групу чине они који се својим визуелним рјешењем односе на име, поријекло или породицу нотара. У четврту групу спадају знакови у који садрже разне људске, животињске и биљне мотиве, пету чине већ поменута група са магичним мотивима, док се последња група односи на разне орнаменталне и фантастичне облике који се налазе у неким нотарским знацима.

⁵⁹⁸ A. Marinović, *Simboles graphiques dans les chartes medievales de Dubrovnik*, Graphische simbole in mittelalterlichen Urkunden, Stuttgart 1996, 633-641, 639; J. Vrana, *Tko je pisao najstarije dubrovačke ćirilске isprave*, Slovo 6-8 (1957) 311-334;

⁵⁹⁹ A. Petrucci, *Notarii, Documenti per la storia del notariato italiano*, Milano 1958, 80, № 26, tab. 26.

⁶⁰⁰ Angel Canellas, *Algunos signos regios, eclesiásticos notariales y privados medievales aragoneses*, Graphische simbole in mittelalterlichen Urkunden, Stuttgart 1996, 425-438, № 41 (1155. год.), 48 (1176. год.), 74 (1135. год.), 108 (1184. год.), 110 (1210. год.), 142 (1124-1125. год.), 166 (1208. год.), 278 (1227. год.) и други.

⁶⁰¹ Josefina y Maria Dolores Mateu Ibars, *“Signa” sur les parchemins du monastere de Sant Cugat del Vallés (Xe-XIIIe siècles)*, Graphische simbole in mittelalterlichen Urkunden, Stuttgart 1996, 479-490, № 50.

Барбастра (област Хуеска),⁶⁰² затим Теруела⁶⁰³ садрже и друге детаље који понекад подсећају на кривуље у знаку Михе Гиге. Од бројних других примјера сличности нотарских знакова которских нотара са знацима насталим у другим канцеларијама на Медитерану ваља навести и сличност са оним који су посвједочени у документима Сарагосе и, нарочито, Валенсије.⁶⁰⁴ Свакако, не може се говорити о директном утицају нотарских знакова са подручја Шпаније на обликовање оних у Котору. У питању су исте нотарске школе у којима су се школовали нотари у наведеним шпанским мјестима и нотари у, прије свега, јадранским комунама, под чијим су утицајем и настала иконографска рјешења знакова которских нотара.

⁶⁰² Pilar Pueyo Colomina, *Signos de notaries de Barbastro (Huesca). Siglos XIV y XV*, *Graphische simbole in mittelalterlichen Urkunden*, Stuttgart 1996, 743-748.

⁶⁰³ Maria Desapmarados Cabanes Pecourt y Ramon Ferrer Navarro, *Signos notariales en la documentacion de la Comunidad de Teruel*, *Graphische simbole in mittelalterlichen Urkunden*, Stuttgart 1996, 749-762.

⁶⁰⁴ Asuncion Blasco Martinez, *Signos de notarios de Zaragoza (siglo XIV)*, *Graphische simbole in mittelalterlichen Urkunden*, Stuttgart 1996, 763-774; Vicente Garcia Edo, *Aproximacion al "signum" notarial en el reino de Valencia durante los siglos XIII a XVI*, *Graphische simbole in mittelalterlichen Urkunden*, Stuttgart 1996, 775-796, № 16 (1267. год.), 26 (1, 27, 32, 33).

6. ПРАВНО УРЕЂЕЊЕ

6.1. ПОЧЕЦИ ПРАВНОГ СИСТЕМА

У периоду када су у раном средњем вијеку почели да се развијају градови – аутономне комуне, Европа је у великој мјери преузимала – «реципирала» римско право Прве кодификације представљају наслеђе зборника римског права из Јустинијановог периода, тзв *Corpus juris civilis*. Одговарајући потребама свакодневног живота у комуни, у условима њеног привредног и друштвеног развитка и снажења комуналних служби, временом ће се у Котору изградити правно уређење које ће почетком 14. вијека добити статутарни облик. Правни систем которске комуне у средњем вијеку заснивао се на писаним одлукама, као и на обичајном праву.

6. 1. 1. *Обичајно право*

Међу основним компонентама правног система которске комуне у средњем вијеку било је обичајно право. Ради уочавања јасне разлике између обичајног и писаног права и појашњења његовог карактера неопходно је навести објашњење обичајног права као посебне категорије права. Од бројних дефиниција ове категорије може се изнијети она која каже «да је обичај скуп правила о понашању људи која се врше на основу утврђених навика и њихова примјена тече током дужег времена без државне принуде.»⁶⁰⁵ У случају Котора, и других зетских комуна, овом појашњењу може се додати да су се та правила одвијала без принуде комуналних органа, као и врховних владара, најприје Византије а затим и Србије. Као и у другим комунама на источнојадранској обали,⁶⁰⁶ и у Котору, живот се дуго одвијао у углавном у сфери обичајног права, док се није у већој мјери писаним нормама приступило уређењу односа живота у заједници, што ће у

⁶⁰⁵ С. Јантолек, *Право и обичај*, Годишњак на Правно-економскиот факултет во Скопје, том 2 (1955) 289-300. О схватању и тумачењу обичајног права у которској комуни рјечито говори навод из једног нешто доцнијег документа из которског архива који гласи: *Закон је писан и неписан, онај који је заснован на обичајима. И оно што могу истина, споразум и привилегија, то исто може и обичај* (М. М. Благојевић, *Поморско право*, 56).

⁶⁰⁶ А. Мариновић, *Обичајно право и самоуправе у бившој Дубровачкој Републици и њихово изучавање*, *Обичајно право и самоуправе на Балкану и суседним земљама*. Београд 1974, 94-97; Ј. Danilović, *Dubrovački statut i „consuetudo“*. *Anali Pravnog Fakulteta u Beogradu* 23 (1975) 1-25.

ово вријеме чинити одлукама, касније Статутом. И након тога, када се односи буду почели интезивније уређивати на друкчији начин, писаним нормама, значајан дио правила и понашања остаће уређен обичајним правом.

У средњовјековним документима за обичајно право најчешће се користе термини *mos*, *secundus mos*, *antiquus mos*, *consuetudo*...⁶⁰⁷ Сачувана которска грађа из периода који је претходио првој кодификацији которског Статута у себи садржи већи број помена примјене обичајног права у разним сферама права у животу комуне. Тако се за судије, у одлуци из јула 1199. године, каже да ће бити изабране *secundum morem patrum nostrorum*.⁶⁰⁸ Капитуларом из априла 1203. године било је предвиђено *qui presumptione miserit animalia in extranea opera ad antiquum morem iudicetur*.⁶⁰⁹ Осим у области судског поступка, обичајно право током XIII вијека користило се и у другим сферама права. Године 1221. у которским вијећима установљено је да се *mos* о продаји наслеђства у граду очува *ut sit sicut in antiquo tempore*.⁶¹⁰ Обичајно право било је заступљено и у поморству которске комуне што се види из одлуке од јуна 1222. године да и велики и мали бродови дају епископу таксу *sicut moris est*.⁶¹¹ Оштећена одлука из 1241. године не омогућава да се до краја протумачи како су у Котору тада прописани услови за продају стоке. Али се са сигурношћу може рећи да је то преузето из обичајног права, пошто у њој каже да је одлучено да се то ријеша на начин *ut mos iste in hac nostra civitate conservetur*.⁶¹² Наведени поступак представља чин кодификације обичајног права.

Још од времена Фламинија Корнелија и Даниела Фарлатији у науци се увријежило мишљење да је документ који је саставио епископ Гримоалд, о проблемима око склапања брака, са краја XI вијека. То из разлога што се Гримоалд као епископ погрешно ставља у крај тог вијека, а што је прихватила и

⁶⁰⁷ *Prinosi II*, s. v. Обичај, 772; *Lexicon I*, s. v. *consuetua*, 287.

⁶⁰⁸ *F200*, 197v; *Загребачки зборник*, 308 (помен); Д. Синдик, *О политичким*, 20; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 565, № 49

⁶⁰⁹ *F200*, 197r; *Зборник породице Сmekја*, 8; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 564, 565, № 48.

⁶¹⁰ *F200*, 66v; *Загребачки зборник*, 305 (регест); I d. 72, 4; *CD III*, 194, № 169; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 546, № 5.

⁶¹¹ *F200*, 199r; *Загребачки зборник*, 310; I. d. 54. III, 10; *CD III*, 213, № 187; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 568, 569, № 58.

⁶¹² *F200*, 190v; *Зборник породице Сmekја*, 11; *Загребачки зборник*, 306, (регест). R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 554, № 23.

савремена историографија.⁶¹³ Поријекло таквог мишљења јесте у грешки насталој приликом прављења преписа исправа из которског архива, а који су рађени за потребе писања велике црквене историје. Омашком је наведена 1090. година под којом се Гримоалд помиње. Исправна година када је он вршио дјелатност налази се у рукопису *I d 64 - Storia delle Bocche di Cattaro di Francesco de Smecchia* у којем стоји да је он 1290. године био епископ.⁶¹⁴ Може се претпоставити да је у препису који је користио Фламиније Корнелије година била написана арапским цифрама, да су друга цифра у датуму погрешно прочитана, као нуле, па је у том облику (1090-МХС) ушла у историјску науку и историографију, без покушаја правог тумачења њеног садржаја и стављања у одговарајући, макар и шири, временски контекст. Суштински доказ који говори о времену настанка исправе јесте њена садржина, односно питање које се њоме уређује, о чему ће бити ријечи у одјелку о породичном и наследном праву. Питање склапања брака, на начин који произилази из ове исправе, није било предмет никаквих познатих црквених мјера доношених до краја XI вијека, да би овај епископ, све и да је живио у том времену, могао изражавати своје незадовољство над њиховим непоштовањем.

Ова исправа јесте изузетно драгоцен, јер даје нарочит примјер настанка норме која се по ондашњим схватањима комуне сврстава у обичајно право и њеног прерастања у закон (*lex*) на крају XIII вијека. Управо се на овом примјеру може видјети како настаје *consuetudo*, и на који начин почиње да буде окарактерисан као закон. Исправа говори како су понашање и навике становништва довеле до формирања новог правила у једној сфери друштвених односа, области брака, а које је било неприхватљиво за представнике цркве. Начин склапања брака и питање степена сродства супружника било је уређено канонским правилима Четвртог латеранског сабора (1215. године), која се у Котору током XIII вијека у дужем периоду нијесу поштовала. То непоштовање, односно примјена других правила које је црква осуђивала, постало је обичај, несанкционисан од црквених власти, који ће због дуже примјене и прихваћености од чланова которске заједнице почети да се третира као закон (*lex*). Овај документ

⁶¹³ F200, 199v; F. Cornelio, *Catharus*, 17, 18; D. Farlati, *Illyricum sacrum VI*, 433; G. Gelchic, *Memoriae storiche*, 58, 59; *Pisci srednjovjekovnog latiniteta*, priredili D. Sindik, G. Tomović, Cetinje 1996, 40-43; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 570, № 62.

⁶¹⁴ *I. d 64*, IV.

садржи у себи помен обију основних саставница которског правног система: писане законе (*leges*) и обичајно право (*consuetudines*) чије прожимање карактерише которску нормативу током цијелог средњег вијека.

Да је обичајно право у великој мјери било присутно и примјењивано у правном животу которске комуне може се закључити и из текста заклетви коју су полагали највиши градски чиновници. Док се у најстаријем сачуваном тексту заклетве коју је септембра 1201. године положио кнез Лоренцо Зан не помиње обичајно право као начело по којем ће се управљати у вршењу своје службе,⁶¹⁵ у тексту заклетве која се налази у штампаном издању Статута обичаји се наводе као један од постулата којима ће се кнез у свом послу управљати.⁶¹⁶ Млетачки рукопис которског Статута, као и његово штампано издање, у одредби која описује ступање на дужност которског кнеза, садрже нагласак на његовој обавези да чува правне обичаје у граду.⁶¹⁷

Обичајно право било је присутно у многим сферама права, али се захваљујући бројности сачуваних извора може казати да је нарочито било заступљено у области судског уређења. Као и у случају кнеза позивање на обичаје садржи и текст заклетве коју су полагале градске судије приликом ступања на дужност, како то стоји у штампаном Статуту.⁶¹⁸ О важности обичајног права у правном систему которске комуне рјечито говори одредба XXXVII главе Статута, гдје се каже да у случају избијања спора, за чије рјешавање Статут нема предвиђено рјешење, судије су дужне да, након савјетовања са старим људима из града, пресуде на основу старог обичајног права.⁶¹⁹ Колики је био значај обичаја као неизоставног дијела правног система у комуни говори и одредба у Статуту да су се, приликом апелација на пресуде градских судија, осим статутарних одредби, могли подносити и правни обичаји.⁶²⁰ Такво стање биће потврђено и у документима са почетка млетачке управе у Котору. Пошто су се увјерили у

⁶¹⁵ М. Гогић, *Котор*, 14-16.

⁶¹⁶ *Statuta civitatis Cathari*, De Sacramento Comitum, (Cap. XXVI), 15.

⁶¹⁷ *Statuta civitatis Cathari*, Qualiter recipi debeat D. Comes à Communitate eam primo venerit. (Cap. XXIII), 14; К. Јиречек, *Statuta Cathari*, 5; С. Новаковић, *Законски споменици*, 1.

⁶¹⁸ *Statuta civitatis Cathari*, De Sacramento iudicis (Cap. XXVII), 15, 16.

⁶¹⁹ *Statuta civitatis Cathari*, De consilio habendo in dubiis questionum qua non sunt in statuto, (Cap. XXXVII), 21; *Statut grada Kotora II*, Обичајно право, 56; И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 110.

⁶²⁰ *Statuta civitatis Cathari*, De iudiciis et appellationibus (Cap. CCCXC), 217-222; И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 120.

велики значај обичајног права у њему Млечани су давали инструкције чиновницима који су вршили власт да, при судским парницама, у случају да у Статуту не постоји одредба којом се то регулише, примјењују обичајно право.⁶²¹ Суђење по обичајном праву свакако је било још заступљеније у XII и XIII вијеку, када комунални органи почињу доносити правне норме по којима ће се одвијати судски поступци.

Осим у одредбама које се баве судском проблематиком обичајно право се у Статуту помиње и у члановима који се тичу наследног и породичног права, облигационих односа, стварног права, тематици која се односи на црквена питања. Поред појединачних исправа, у којима се помиње обичајно право, и статутарних норми гдје се оно у великој обиму наводи, веома драгоцјен извор за проучавање обичајног права у которској комуни јесте Статут братовштине которских помораца, који надомјештава одсуство материје о поморском праву у Статуту.

Да су правни обичаји били саставни и равноправни дио правног система у которској комуни XIII вијека, и касније, говоре наслов и садржина једне од најстаријих одредба у Статуту из 1301. године. Ова одредба, насловљена са *De cartis, et pouellis adductis à Dominatione contra consuetudinem Ciuitatis*, потврђује присуство и значај правних обичаја у комуни.⁶²² Њоме се јасно прописује да ће се све исправе и повеље које донесе владар, а које буду у супротности са правним обичајима града бити сматране неважећим. Када буде доведено у питање једно од основних аутономних права комуне, право на аутодикију, которске власти ће се позивати и на обичајно право. Они су, поред уређења и Статута, били један од темељних принципа на којима је почивала которска комуна. То се види и из исправе из 1368. године која говори о судском спору између Которана, гдје се на више мјеста наглашава да је Марин де Баска у Призрену оптужио Вукослава *contra ordinationes, Statuta et consuetudines civitatis Catari*.⁶²³

О карактеру обичајног права и његовом значају и улози у которској комуни и њеном дистрикту свједоче и одредбе које се односе на жупу Грбаљ. Тако се у

⁶²¹ С. Мијушковић, *Братовштина которских помораца као депозит норми обичајног права*, 301- 319, 302.

⁶²² *Statuta civitatis Cathari, De cartis, et pouellis adductis à Dominatione contra consuetudinem Ciuitatis* (Cap. CCCXLIX), 189, 190.

⁶²³ О овоме ће детаљно бити ријечи у поглављу о судском уређењу.

уводном дијелу одредбе Статута од 1367. године, која говори о правном обичају у Грбальској жупи и другим предјелима комуне каже: *antiquam approbatam, et usque nunc pacifice obseruatam Consuetudinem nostrae Ciuitatis Cathari approbantes, et in scriptis reducere intendentes, ad futuram rei memoriam, ne quis valeat eam ignorare, declarando decernimus, et sancimus etc.*⁶²⁴ Овако формулисани дио одредбе говори о томе да се 1367. године приступило записивању правних норми које до тада нијесу биле писмено забиљежене. Ова одредба се односила, између осталог и на Грбаль, за који се зна да је 1306/7 ушао у састав которског дистрикта. Након што је он постао дио комуне, од стране комуналних органа, доношени су неки прописи којима су уређивана поједина питања која су се тичала имовинских односа у тој жупи. Неке од тих правних норми, које се тичу Грбља, донијетих у наредном периоду, унешене су у Статут, поједине имају и прецизније вријеме када су настале. Док су једне донешене и записане, друге нијесу забиљежене, оставши тако на нивоу правног обичаја. За његовим записивањем се, у једном тренутку јавила потреба, могуће и због општих политичких околности које су тада услиједиле. На тај начин, једна правна норма која је постојала у форми обичајног права добила је писану форму. Ово би био још један доказ да се, термилошки, у средњем вијеку обичајним правом не могу сматрати само оне неписане правне форме које се углавном везују за период који претходи настанку снажнијих друштвених структура које то право уређују на новим основама. Често се, као и у овом случају, обичајем, односно обичајним правом, сматрала и правна норма донешена од комуналних органа, и која није била забиљежена у тренутку доношења, али је у усменом облику била позната у заједници која ју је донијела, примјењујући се као да је записана.

На обичајно право у области Грбља односи се и ССССХХИВ одредба Статута, која се односи на право земљорадника те жупе да се у својим споровима заклинју према *secundum Consuetudines suas*.⁶²⁵ Разлика између обичајног права у ове двије одредбе је примјетна. У првом случају ради се о норми која је, донешена на тачно утврђен начин од стране органа комуне, иако у усменом облику, дуго била на снази прије него што је записана. У другој одредби ради се о једном

⁶²⁴ *Statuta civitatis Cathari, De consuetudine zoppæ de Gherbli, et aliarum contratarum Communis* (Cap. ССССХХИХ), 239, 240; *Statut grada Kotora II, Običajno pravo* (M. Milošević), 56, 57.

⁶²⁵ *Statuta civitatis Cathari, De Consuetudinibus hominum de Gherbli* (Cap. ССССХХИВ), 242.

обичају који води поријекло из периода када је жупа имала неки степен аутономије, чије се вријеме настанка не може утврдити, и без сумње је старији од времена када је Грбаљ постао дио которске комуне. Овим уношењем у Статут она је и формално добила правну снагу, изашавши из сфере обичајног права. На тај начин которска комуна је у свој правни систем инкорпорирала неке елементе правног система једне заједнице која је почетком XIV вијека постала њен саставни дио.

6. 1. 2. Писано право, термини

Обликујући своја комунална права, италијанске комуне, прије свега Венеција, вршиле су велики утицај на комуне које су се формирале на источној обали Јадрана, копирајући њихове статутарне норме и уређење.⁶²⁶ Остало се ускраћено за информације које се тичу доласка у Котор школованих правника, који би са собом доносили теоријска знања и практична рјешења заснована на рецепцији римског права, као што је то познато из дјелатности сплитског потестата Гаргана. Приликом разматрања питања из разних друштвених сфера и доношења одлука којима су она требало да буду ријешена често се морало прибјећи и консултовању законодавства неке комуне, које је служило као узор за нормирање те материје у которској комуни. То је подразумијевало постојање и присуство особе, или више њих, које су располагале адекватним знањима за тумачење правних прописа који су се примјењивали у другим комунама – Венецији. О постојању такве личности у Котору нема помена у овом периоду, нити се он може препознати у доцнијим статутарним одредбама.⁶²⁷ Ближе упознавање са млетачким правним системом которска комуна остваривала је примањем њених поданика у своју службу, као што је то био случај са Лоренцом Заном, 1201. године.

Из поглавља о нотаријату могло се видјети да се обрасци за обликовање правног система которске комуне, готово све до краја XIII вијека, нијесу могли

⁶²⁶ А. Pertile, *Storia del diritto italiano IV*, Torino 1896.

⁶²⁷ Приређивачи и преводиоци Статута су у XXII глави израз *consiliarius iuratus* превели са *pravni savjetnik (Statuta civitatis Cathari, Quod habens unum officium aliud habere non possit (Cap. XXII), 13, 14; Statut grada Kotora II, Ko ima jednu službu ne može imati drugu (Gl. XXII), 150, 151.)*, али се за њу са сигурношћу може рећи да је у питању установа заклетих вијећника, вишеструко позната из других статутарних одредби.

уносити преко градских нотара и других биљежника, јер су они готово сви били из редова домаћег становништва. Путеви којима су стизала теоријска и практична знања из којих су се црпили модалитети и узорци за уређења неких видова односа у комуни налазили су се у бројним и развијеним друштвеним и политичким везама Котора са Млетачком Републиком, Дубровником, као и осталим далматинским комунама и прије него што је Котор постао дио српске средњовјековне државе.

Са краја XII и из XIII вијека сачуван је већи број одлука које пружају основу за проучавање правног система которске комуне у том периоду. Приликом њихове анализе треба имати у виду да је њиховим доношењем често рјешавана појединачна, тренутно актуелна ствар у комуни, при чему је у највећем броју случајева истовремено обликована и правна норма која ће се примјењивати у будућности.

У поглављу о комуналном уређењу казано је да су законодавну власт у комуни имали, прије свега, народна скупштина, понекад су у тим активностима учешће узимали кнез и судије, док је у XIV вијеку Велико вијеће имало законодавну власт. Најстарије сачуване правне норме које се односе на унутрашње уређење которске комуне јесу најчешће одлуке мањег обима. По својој садржини те одлуке су разноврсне. Међу њима има оних које садрже само једну правну одредбу, али је највећи број оних које садрже одредбе о више питања. Присутни су примјери гдје се у оквиру једне исправе уређује више различитих питања, из различитих сфера, често без икаквих међусобних додирних тачака. То би говорило да су приликом окупљања и засиједања органа комуне, разматрани проблеми који су управо у том тренутку били актуелни, односно утицали на живот људи у комуни и чије је уређење било нужно у циљу функционисања друштвеног и привредног живота у комуни.

У сачуваним одлукама користи се више термина за правне норме - одредбе тога доба. За појединачну правну одлуку донешену у которској комуни најчешће се користи израз *decretum*. Ова ријеч обично означава одлуку, рјешење, пропис.⁶²⁸ Осим овог термина, у сачуваним изворима из овог периода, у неколико случајева, за донешену правну норму користи се термин *institutio*. Он је коришћен у значењу

⁶²⁸ *Lexicon I*, s. v. *decretacio*, 344.

уредбе.⁶²⁹ У једној одлуци усвојена норма се назива *pactum*, како стоји у акту од јануара 1188. године, у којој се каже *hoc pactum posuimus et stabiliuimus etc.*⁶³⁰ Овај термин познат из средњовјековних извора⁶³¹ више би се односио на начин њеног доношења, договором, него да се она на због нечег другог разликовала од осталих. Као да је њеном доношењу претходило неко неслагање чланова которске заједнице око одређеног питања, те је постигнут консензус како то питање треба ријешити. У једном случају (априла 1241. године) за норму раније донешену, а тада потврђену, користи се ријеч *bannum*.⁶³² Она је обично означавала новчану казну за непоштовање комуналних норми.⁶³³ Срета се касније и у Статуту. Позната је и у законодавству далматинских комуна.

Правне норме доношене у ово вријеме понекад се насловљавају као *lex*. На маргини поменуто одлуке из 1188. године у Понтификалу стоји: *Ista lex est data inter patrem et filium*. Следећи примјер налазимо у одлуци из јула 1199. Њоме се уређује више питања из области нотаријата, позивања на суд и судског поступка. У овим случају овај термин је употријебљен да значи писане правне норме (законе), донешене од комуналних органа, насупрот обичајима, као посебне који су се такође примјењивали.⁶³⁴ Осим за појединачну правну норму, термин *lex* коришћен је да значи парницу, судски спор. У истој одлуци из јула 1199. године стоји *Et qualiscumque hoc vocatus fuerit a curia per legem habendam etc.*, док је у исправи из 1248. године предвиђена могућност да сваки суграђанин пред заклетим судијама *legem habuerit*.⁶³⁵ То би значило да је термин *lex* тада коришћен и за дијелење правде, односно парницу пред которским судом.⁶³⁶ У Статуту су такође касније задржана оба наведена значења термина *lex*.

Неколико одлука донијетих у неком тренутку комуналне власти су морале да уз свједоке поново реконструишу, пошто се њихов садржај био изгубио тако што се исправе на којима су оне биле забиљежене нијесу могле наћи. Јануара

⁶²⁹ J. D. Čolić, *Rečnik latinsko srpsko-hrvatski*, Beograd 1936, 251.

⁶³⁰ F200, 193v; *Зборник породице Сmekja*, 5; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 556, № 30.

⁶³¹ *Glossarium Mediae et infimae latinitatis VI*, ed. C. Du Cange, Niort, 1886, s. v. pactum, 86.

⁶³² F200, 190v; *Зборник породице Сmekja*, 11; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 554, № 23; Д. И. Синдик, *Которски документи*, 28. Аутор даје нетачно тумачење наведеног термина.

⁶³³ *Lexicon I*, s. v. bannum, bamnum, bampnum, 101.

⁶³⁴ М. Гогић, *Котор*, 12.

⁶³⁵ F200 68v; *I. d* 72, 3; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 548, № 9.

⁶³⁶ О значењу термина *lex* уп. С. Шаркић, *Nomos, lex, закон: порекло, значења, дефиниције*, *Зборник МСКС 7* (2005) 49–64. За детаљно тумачење термина *lex* у римском праву уп. F. Serrao у одредници *Legge*, *Enciclopedia del Diritto*, Varese 1973, vol. XXIII, 794–850.

1200. године забиљежена је мјера донешена највјероватније 1182. године, о регулисању камата у Котору, а која се није могла пронаћи.⁶³⁷ У ову групу исправа може се убројати и она из 1203. године, у којој се каже да су мјере у њој донешене у вријеме кнеза Десимира и краља Вукана. За Десимира се зна да је јула 1199. године био кнез у Котору, када је прописана норма чији се дјелови баве неким од питања који се помињу у исправи из 1203. То би значило да исправа из 1203. године дјелимично биљежи одлуку из јула 1199. године. Одредба одлуке из априла 1241. године о плаћању српском краљу педесет перпера на име казне обнављала је ранију мјеру комуналних власти која се била загубила (заборавила), те је сада забиљежена. Њен садржај реконструисан је уз помоћ свједока. Ова пракса да се, најчешће уз помоћ свједока, наново биљеже једном донешене правне норме од изузетног значаја за комуноу сугерише да њени органи нијесу увијек били одговорни према таквим документима, те је долазило до њиховог губљења. Такав однос према комуналним прописима подстакао је органе да, у циљу чувања донијетих одлука, прибјегну њиховом записивању, односно уношењу преписа исправа на мјеста која су се сматрала безбједним и више чуваним, као што су биле литургијске књиге, укључујући ту и Понтификал. Тиме се објашњава уношење исправа на маргинама и слободним листовима Понтификала, док су оштећења учињена доцније како би се уклонили подаци о учешћу неких комуналних органа приликом њиховог доношења, народне скупштине, на првом мјесту.

6. 1. 2. 1. *Капитулари*

У неколико исправа из Понтификала са краја XII и почетка XIII вијека, као и у једној из средине истог вијека, за одређене правне норме донијете од стране комуналних органа употребљен је термин капитулар.

У свом основном значењу капитулари су представљали скуп норми којима су се прописивале права и обавезе градских магистрата. Настанак капитулара као правних кодекса треба тражити још у франачком законодавству.⁶³⁸ Под њиховим утицајем овај облик правних норми преузеће Венеција. По ријечима Мелћиора

⁶³⁷ F 200, 194r; *Зборник породице Смеђа*, 6; *Загребачки зборник*, 306, 307; A. Mayer, *Catarensia*, 103-106; Д. Синдик, *Которска исправа из 1200*, 197-203; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 557, № 32.

⁶³⁸ *I capitolari italici*, Storia e diritto della dominazione carolingia in Italia a cura di Claudio Azzara e Pierandrea Moro, Roma 1998.

Роберта капитулари су за Млечане представљали скуп правила која обично регулишу акције посебног правосуђа, које су, избрани појединци, полагајући заклетве, морали поштовати и пратити.⁶³⁹ У Венецији су савјети, судови, канцеларије имали своје директне капитуларе. Сваки од њих је био задужен за регулисање активности и овлашћења. Овлашћења су садржала стварне уставне (статутарне) норме, при чему капитулар није могао одступити од онога што је прописано Статутом и *promissio*-ом. То га је сврставало у секундарне правне акте. Од краја XII вијека капитулари су у Венецији настајали у тренутку оснивања новог градског органа - магистратуре. Они су обично настајали додавањем акту о оснивању органа, при чему су садржавали све накнадне одредбе које су регулисале живот, укључујући и оне условног карактера, као званично донешене одлуке.⁶⁴⁰

Како је већ казано у поглављу о изворима, у Понтификалу се могу препознати двије цјелине унешених исправа. Прву чине оне на маргинама основног текста, у питању су углавном аутентични преписи исправа Јунија презвитера, ђаконa Грубина и Михе Гиге, које садрже нотарски знак. Другу чине исправе које се налазе на празним страницама, после основног литургијског текста (fol. 193r-199v). Прва у тој другој цјелини је исправа из јануара 1188. године, за њом слиједе исправе са краја XII и првих деценија XIII вијека. Рукописом којим је унешена одлука из јануара 1188. године није унешена више ниједна одлука у цијелом Понтификалу. У њеном писању примијењена су друга ортографска рјешења. Истим рукописом унешена је забиљешка на маргини ове одлуке која представља неку врсту њеног наслова. Веома је значајна из разлога што се у њој децидно каже да је пронађена у капитулару и записана овдје (*hic*) тј. у Понтификалу. Након текста, који прописује располагање имовином између сина и родитеља и њеном наслеђивању, стоји: *Ego magister A. quod inveni in Capitulario scripsi hic*.⁶⁴¹

Следећи директни помен правне институције капитулара јесте у дјелимично оштећеној одлуци из априла 1203. године. Њен уводни дио

⁶³⁹ M. Roberti, *Le magistrature giudiziarie veneziane e i loro capitolari fino al 1300*. Vol. I, Padova, Vol. II, Venezia 1909, Vol. III, Venezia 1911.

⁶⁴⁰ G. Zordan, *L'ordinamento giuridico veneziano: lezioni di storia del diritto veneziano con una nota bibliografica*, Padova 1984², 203-205.

⁶⁴¹ F200, 193v; *Зборник породице Сmekja*, 5; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 556, № 30.

гласи: *...emendavimus superiorem Capitularem quod antea factum erat de captione animalium in vineis sive in agris eo quia plurime lites et contentiones et discordiae inter nos sepissime concredebant et sacramenta plurima fiebant. Verum rescamus pristinam pravitatem et tali modo capitulare(m) praenotamus.*⁶⁴² У Понтификалу дјелимично је сачуван и „горњи капитулар“ који се односио на проблем хватања животиња које су причињавале штету и чија се измјена врши доношењем прописа овом одлуком. Текст „горњег капитулара“ јесте дјелимично сачувана одлука из априла 1197. Налази се на истој страници у Понтификалу на којој се налази и одлука из априла 1203. године, тј. претходи јој.⁶⁴³ Из тог разлога је преписивач те одлуке ону из априла 1197. године назвао горњим капитуларом. Из поменуте стилизације преписа исправе из априла 1203. године види се да особа која ју је уносила највјероватније није у потпуности пренијела у изворном облику, прилагођавајући њену садржину тексту одлуке из априла 1197. године.

Из исте, 1203. године, потиче још један помен капитулара у Понтификалу. Дио ове одлуке: *Hoc decrevimus atque disponimus in Capitulare quod olim a nobis factum est. Sub tempore domini nostri regis Velcanni, et Desimiri comitis, Qualiter secundum quod audivimus quondam a domino Debrio et a Nikyforio dicentes etc.*⁶⁴⁴, значио би да су у капитулар, донијет у вријеме краља Вукана и кнеза Десимира, унијете неке правне норме о састављању исправа и свједочењу, чији је садржај познат на основу исказа извјесних Дебрија и Нићифора. Текст тог капитулара у међувремену је изгубљен па се сада (1203. године) приступило реконструкцији његове садржине која се односила на састављање валидних јавних исправа за свједочење пред судом. Кнез Десимир се помиње као градски кнез у одлуци из јула 1199. године, која такође говори о састављању јавних исправа и судском поступку.⁶⁴⁵ Позивање на вријеме када је он био *comes* значило би да је те године настао поменути капитулар, односно одредбе о састављању исправа за суд. Када се упореди садржај ових двају исправа примјећује се да исправа из 1203. године у одређеној мјери понавља садржину одлуке из јула 1199. године.

⁶⁴² F200, 197г; *Зборник породице Сmekја*, 8; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 564, 565, № 48.

⁶⁴³ F200, 197г; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 564, № 47.

⁶⁴⁴ F200, 198г; *Зборник породице Сmekја*, 8, *Загребачки зборник*, 308 (помен); R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 566, № 51.

⁶⁴⁵ F200, 392; *Загребачки зборник*, 308 (помен); R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 566, № 51.

Сачуван је у исправама помен капитулара и из средине XIII вијека. У одлуци о забрани странцима да извозе жито из града из фебруара 1242 године, која се због нотарског знака на крају може сматрати аутентичним преписом, стоји да се прописује казна ако се неко нађе да ради *extra hoc capitulare*.⁶⁴⁶ Ни једна од прве четири одлуке из Понтификала у којима се директно или индиректно помињу капитулари није оригинал, у питању су преписи, без потписа нотара.

Да је у правној традицији Котора установа капитулара била присутна говори и њен помен у препису одлуке из 1227. године у Загребачком зборнику. Она говори о даривању земљишних посједа трговцу Матеју Бовалису као награду за пренос главе Светог Трипуна у Котор. Након што је изнијето који му посједи припадају обезбијеђени свим имунитетима слиједи: *Et ad confirmandum haec pagina notarius capitularis ex iussione episcopi iuravi(t) Tryphon arhidiaconus etc.*⁶⁴⁷

Директна потврда о постојању капитулара, као правних одредби, у средњовјековном Котору, налази се у писму папе Јована XXIII из 1330. године. Дошавши у сукоб са которском општином око избора Сергеја Болице за епископа, папа је, пријетећи интердиктом, тражио да се *de libris et capitularibus* избрише одредба којом је било предвиђено да онај ко је рођен у Котору не може постати епископ.⁶⁴⁸

Помени капитулара и садржина оних који се наводе у Понтификалу јесу додатна основа за проучавање правног система которске комуне. Из презентованих извора може се констатовати да су правне норме насловљене као капитулари, у которском правном систему овог периода, представљале појединачне одлуке, подијељене на поглавља, којима су уређивана нека питања из појединих области права.⁶⁴⁹

Поређењем њихове садржине са оним шта пише, о истој или сличној материји у Статуту, може се доћи до битних сазнања о которској средњовјековној нормативи и њеној структури и уређености, како у овом периоду, тако и за

⁶⁴⁶ F200, 192r; *Зборник породице Смедја*, 11; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 555, № 27.

⁶⁴⁷ *Загребачки зборник*, 304-305; CD III, 163, № 136. У препису ове одлуке који се налази у Которском понтификалу овај дио гласи: *Et ad confirmandum haec pagina pro totius capituli ex iussione episcopi iurassi Tryphon arhidiaconus* (F200, 66r; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 544, 545, № 3.). Исти текст је у рукописном зборнику *I. d. 54.III, IV*, што би била потврда да је њен изворник био препис у Понтификалу.

⁶⁴⁸ *Vetera monumenta Slavorum I*, 178-179, № CCXXXVI. Детаљно о проблему око избора Сергеја Болице за епископа: L. Blehova Čelebić, *Hrišćanstvo* 47-50.

⁶⁴⁹ *Lexicon I*, s. v. capitularium, 173.

доцније вријеме. Одредба записана 1188. године о располагању имовином и њеном наслеђивању међу члановима породице у истом или сличном облику није унешена у Статут, гдје је иначе доста простора посвећено овој проблематици.

Питање кажњавања власника стоке која се затекне на испаши које је регулисано капитуларима од 1197. и 1203. године, било је, у нешто измијењеном и допуњеном облику, унешено у садржину CCCLXI члана Статута града Котора и у XIX члан Одлука донијетих током которске самовладе, што ће бити детаљно изложено у одјелку о заштити обрадивих површина.⁶⁵⁰

Свједочењу је у Статуту посвећена велика пажња. Тако су неке одредбе капитулара из 1203. године дјелимично ушле у одредбе Статута и то у главама која се тичу броја свједока и лажних свједока, о чему ће бити говора у поглављу о судству у которској комуни.⁶⁵¹ Одредбе одлуке из јула 1199. године нијесу нормиране у Статуту. Вјероватно из разлога што у тренутку нормирања Статута тема која се тичала веза Котора и Дубровника није више била актуелна на начин како је то било овом одлуком уређено. Питања између Котора и Дубровника биће рјешавана њиховим међусобним уговорима.

Док је у одлуци насловљеној као капитулар из 1242. године стајало да се изричито забрањује извоз жита из града, Статут је допуштао да било ко може, уз дозволу градских власти, пшеницу и друго жито извозити из града.⁶⁵² Ова одредба која се налази у Статуту сигурно је донешена у вријеме када су опште политичке околности које су могле утицати на безбједност комуне биле повољније. Мишљења смо да је одлука од 1242. године била условљена безбједоносно-економским мотивима. То је било вријеме када су Татари харали балканским полуострвом и јадранском обалом, који ће тада и опљачкати Котор. У околностима страха од несташице жита, можда и очекујући напад, комуналне власти забрањивале су његов извоз из града, прописујући велике казне за обје стране које би прекршиле ову одлуку. Из овог се види да су непосредне политичке околности условљавале доношење неких одлука и њихову примјену, што ће бити случај и касније, средином шесте деценије XIII вијека.

⁶⁵⁰ *Statuta civitatis Cathari*, De animalibus pascentibus, (Cap. CCCLXI), 198, Contra animalia intransia vineas, hortos et campos (Cap. XIX), 293.

⁶⁵¹ *Statuta civitatis Cathari*, Quod testimonium unius non valeat (Cap. CXXXI), 80, De falsis testibus preductis (Cap. CXXXVI), 82.

⁶⁵² *Statuta civitatis Cathari*, De aliquo extrahente granum alia victualia (Cap. CCCXXXVI), 183.

Како се може видјети, неке од правних норми који се срећу у актима насловљеним као капитулари јесу, у измијењеној и допуњеној форми, ушле у Статут, гдје је материја организована у одговарајућа поглавља. Управо су правне норме, укључујући и поменуте и друге, настале са развитком комуне, како се правни систем са развојем комуне усложњавао, представљале основу нормирања правних одредби у Статуту,. Овим се отвара велики број питања, на нека од њих се тешко може дати одговор. Свакодневни живот у Котору наметао је уређивање многих питања и односа унутар комуне. Из сачуваних одлука може се назријети постојање друштвених и привредних односа у комуни који су се морали правно уредити. Богатство правних рјешења за многа питања, прије свега за привредну дјелатност, које за тај период нуде Корчулански и Дубровачки статут иде у прилог томе да су нека рјешења за сличну проблематику морала постојати и у Котору. Исто тако, јасно је да нијесу све одлуке могле бити нормиране приликом прве редакције Статута. Неке одлуке са правном снагом сигурно су и даље остале на снази, кроз XIV вијек, не бивајући обухваћене најстаријим Статутом. На њих би се односила она директива из писма папе Јована XXIII.

Постојање капитулара, у значењу одлука којима се уређивало једно питање, односно проблем, свакако не искључује постојање посебних књига у које су уношене одлуке градских органа которске комуне. Свједочанство се налази у самом Статуту, гдје се за њих употребљавају називи *quaterni, libri partium, libri statutorum, volumen partium sive Statutorum*.⁶⁵³ Бавећи се питањем извора которског Статута руски историчар Марков сматра да су такве књиге постојале и у XIII вијеку, апострофирајући, чини се, превише утицај правног система сусједног Дубровника, без покушаја да се у расположивој грађи утврди неки други правни узор.⁶⁵⁴ Управо у наведеним књигама *libri quaterni*, збиркама прописа - треба

⁶⁵³ Бројни су примјери помена ових „књига“ у Статуту, навешћемо неке: *Statuta civitatis Cathari, De molendinis fiendi in zoppa Gherbili et quomodo* (Cap. CCCXIII), 171, 172, *Proemium huius libri partium captarum in Consilijis ciuitatis Cathari (Partes captae in consiliis catharinorum, Cap. I), 277-279, Quod de omnibus legatis testamentorum tres centenariis dentur ecclesiae Sancti Triphoni* (Tempore D. Antonij. Aboculis honorab. Comitibus, et Capitanei Cathari, Partes captae sub Dominium Venetorum, Cap. VII), 349 (351), 352. Сви помени: *Statut grada Kotora II*, Indeks prevoda, s. v. knjiga statutarnih odluka, knjige, 551.

⁶⁵⁴ О. О. Марков, *Статут гор. Котора* 138, нап. 88. Аутор се не бави детаљном анализом тада познатих одлука которске комуне из XIII вијека као (могућим) извором статутарних норми, акценат му је препознавању извора из Дубровачког статута.

тражити основу за настанак првобитног Статута, тј његову прву редакцију која је извршена на крају XIII, односно на самом почетку XIV вијека.⁶⁵⁵

Установа капитулара, али у другом значењу, била је присутна и у сусједним, далматинским, комунама. Преузимајући од Венеције елементе правног система и организације и далматинске комуне су у својим правним системима садржале правну установу капитулара. По ријечима сплитског хроничара Томе Архиђакона, дошавши из Анконе у Сплит да преузме власт, Гаргано де Арциндис је наредио да се 1240. године састави један *capitularium* који би садржао све добре обичаје које су у граду постојале од давнине, додајући им многе друге неопходне правне прописе неопходне за јавни и приватноправни живот, обухватајући и поступак пред судом да би се правда свима непристрасно дијелила. По ријечима истог хроничара овај капитулар преписали су Трогирани и служили се њиме све до настанка свог градског статута почетком XIV вијека.⁶⁵⁶ Трогирски капитулари на већем броју мјеста помињу се у архивској грађи из последње три деценије XIII вијека.⁶⁵⁷

Капитулари, као посебна правна установа, нашли су мјеста и у дубровачком законодавству. На више мјеста у Статуту наводи се постојање капитулара који се односио на заклетву комуналних чиновника дату млетачком дужду и дубровачком кнезу.⁶⁵⁸ Осим овог, у Статуту се помињу и капитулар јустицијара⁶⁵⁹, капитулари који су се односили на судије, вијећнике (чланове

⁶⁵⁵ У штампаном Статуту О. О. Марков је препознао око 284 члана који садрже само текст одредбе, без икаквих ближих података о времену и околностима њиховог доношења. Ти чланови, по његовом мишљењу чине првобитну редакцију Статута, а да остали чланови представљају допуне из доцнијег времена (О. О. Марков, *Статутъ гор. Котора*, 128, 129).

⁶⁵⁶ Т. Archidiaconus, *Historia Salonitana*, 123-124.

⁶⁵⁷ *Trogirski spomenici I/2*, priredio i uredio M. Barada, JAZU, Zagreb 1950, Index rerum, s. v. *capitulare civitatis Trag.*, 334.

⁶⁵⁸ У дубровачком Статуту има 30-ак чланова у којима се помињу наведени капитулари. Навешћемо само неке чланове: *Liber statutorum civitatis Ragusii*, Liber I, Qualiter dominus comes recipitur a Comuni (sic) et canonicis (Cap. I), 82, Liber II, Sacramentum iudicum (Cap. IV), 130, 132, Sacramentum consiliariorum Minoris et Maioris Consilii (Cap. V), 134, 136, Sacramentum advocatorum qui placitant coram domino comite et eius iudicibus (Cap. VI), 136, 138, Sacramentum advocatorum qui antepositi sunt ad inquirendum et placitandum omnes rationes Comuni (Cap. VII), 140, Sacramentum illorum qui sunt supra salem ad comparandum eum pro Comuni (Cap. VIII), 142, etc. (Видјети: *Statut grada Dubrovnika*, Index rerum, s. v. *capitulare: fidelitatis iuratum duci Venetiarum et comiti Ragusii*, 590); V. Foretić, *Povijest Dubrovnika do 1808. god. I*, 63.

⁶⁵⁹ *Liber statutorum civitatis Ragusii* Liber VI, Anno Domini millesimo trecentesimo quinquagesimo octavo, inditione X, die XXIII mensis octubris (Cap. LXV), 364, 366.

Малог вијећа), кнежевог замјеника,⁶⁶⁰ капитулар Мале курије⁶⁶¹ и капитулар о вину.⁶⁶² На ове капитуларе који се помињу у дубровачком Статуту може се примијенити констатација коју је изнио Зордан да је настанак сваког тијела градске власти пратило доношење капитулара који се односио на ту установу.

Из 1278. године сачуван је Капитулар задарског кнеза, док се са сигурношћу може тврдити да су у XIII и XIV вијеку у Задру постојали капитулари и других градских органа: Капитулар вијећника (*Capitulare consiliorum*), Капитулар егзаминатора, Капитулар судија (*Capitulare dominorum iudicum Curie consulum*, *Capitulare curie consulum*), Капитулар судија Велике курије (*Capitulare iudicum Curie maioris*, *Capitulare dominorum iudicum civilium*), Капитулар госпоре ректора (*Capitulare dominorum rectorum*), Капитулар пашког кнеза (*Capitulare comitis Pagi*). Задарски капитулари су уз Статут и обичаје представљали правни оквир задарске комуне.⁶⁶³

Анализом садржаја правних норми которске комуне који се током XII и XIII насловљавају као капитулари и поређењем са оним што се зна о врсти аката истоимено насловљеним у далматинским градовима, може се, са сигурношћу, закључити да они у Котору, као у далматинским комунама, нијесу представљали веће збирке прописа из одређене области, које би се односиле на рад неког магистрата или комуналног органа. То су, рекло би се, прије свега, биле појединачне одлуке које су уређивале нека питања од значаја за комуноу, од којих су нека била из свакодневног живота и тицала су се обичних људи у дистрику и њихових свакодневних проблема. Они су представљали правне норме, по садржини и по обиму другчији од оних у Венецији и далматинским комунама.

Резимирајући основе правног система которске комуне до краја XIII вијека може се рећи да се правни систем у оквиру којег се, од средине XII вијека, одвијао живот Котора заснивао на обичајном праву и правним одлукама доношеним од стране комуналних органа, а које су често биле резултат тренутних друштвених потреба и жеље да се неко питање од значаја за рад комуне нормативно уобличи.

⁶⁶⁰ *Liber statutorum civitatis Ragusii*, Liber I, De potestate quam habet dominus comes super eligendis officialibus (Cap. III B), 86.

⁶⁶¹ *Liber statutorum civitatis Ragusii* Liber VIII De eligendis tribus iudicibus (Cap. III) 416.

⁶⁶² *Liber statutorum civitatis Ragusii* Liber VI, De vino de foris non portando (Cap. XXXV), 346, 348.

⁶⁶³ Т. Попић, *Srednjovjekovni zadarski kapitulari*, PP 42 (2012), 43-80.

При том, једном донешене норме могле су бити измијењене и модификоване, ако би се у пракси показало да су рјешења њима прописана неприхватљива, и да се њиховом примјеном стварају проблеми у функционисању заједнице. Тако је од времена свог настанка которски правни систем показао одлике прилагодљивости друштвеним околностима, не задржавајући статичне облике правних рјешења. За она рјешања која нијесу била уређена писаним нормативима примјењивало се током цијелог средњег вијека обичајно право, које је имало два коријена, један је потицао из саме комуне, док је други подразумијевао утицај и уплив обичајних норми из залеђа.

Расположива изворна грађа садржи доста података уз помоћ којих се може у одређеној мјери стећи слика о појединим области правама у Котору овога периода. Природа сачуваних извора је таква да се најшира слика може стећи о кривичном праву и породично наследним односима, али се може доста казати и за друге сфере права которске комуне из тог периода.

6. 2. КРИВИЧНО ПРАВО.

Једно од основних обиљежја средњовјековног кривичног права јесте одсуство начела законитости по којем се нико не може позвати на одговорност за дјело које већ није прецизно законом предвиђено и као кажњиво описано. У Котору, као и другим јадранским комунама, неко је могао бити осумњичен, оптужен и осуђен само зато што се његов случај могао подвести под неки сличан случај који је био предвиђен Статутом, или неким другим писаним актом са законском снагом, односно под неко дјело из обичајног права који је препознато као кривично. У сачуваној которској изворној грађи из овог периода могу се препознати неки изрази који би говорили о општој терминологији која се примјењивала за карактерисање и класификацију дјела означених као кривична.⁶⁶⁴

Као и готово цијело которско законодавство, и кривична регулатива настајала је зависно од тренутне потребе и за оне преступе која је свакодневна

⁶⁶⁴ По тумачењу И. Синдика у Статуту се за кривична дјела користе изрази *inuria* и *maleficcium*. (И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 122.). О изразима за кривична дјела у српским средњовјековним споменицима: Т. Тарановски, *Историја српског права*, 365-369.

пракса наметала. Рјешења за учињена дјела преузимања су најчешће из млетачког односно византијског правног система, а у неким случајевима она су се могла потражити и у нормама обичајног права. При њиховом прописивању водило се рачуна да норме из ове области буду конципиране тако да штите владајућу категорију становништва, санкционишући социјалне разлике у комуни.

Проучавање сваке области права у которској комуни XII и XIII вијека намеће тешкоће изазване вишеструким разлозима. Оштећеност изворне грађе и њена неравномјерна садржинска заступљеност, тако да за неке области кривичног права постоји релативно више грађе, док за нека подручја готово ништа није сачувано, јесу основни проблеми који онемогућују стварање комплетне представе о кривично-казненом систему которске комуне у овом периоду. Један од начина стварања дјелимичне слике, не само кривичног система, јесте препознавање садржине правних норми појединих исправа из XII-XIII вијека у статутарном ткиву комуне. У њему се, по аналогији, могу препознати и други чланови који засигурно воде поријекло из правних норми ранијег периода. Битну чињеницу, не само за област кривичног права него уопште, представља околност да је сачувано релативно доста изворне статутарне грађе из других јадранских комуна, а које се однос на тај период. Ту се прије свега мисли на Статуте корчуланске и дубровачке комуне, који се могу највише употријебити као материјал за компаративну анализу, како због хронолошке тако и географске блискости. Њихова релативна географска близина и исти правни узор условиће многа слична нормативна рјешења у неким сферама права. Пошто се поуздано претпоставља да њихове првобитне верзије воде поријекло из XIII вијека, за проучавање правног система, од значаја су и статуту Брача и Сплита у којима се могу препознати иста или слична рјешења за нека питања из сфере кривичног права.⁶⁶⁵ Систем казни примјењиван у њима такође у великој мјери носи печат византијског кривичног система, само што ће утицај византијског права на Котор бити нешто снажнији и дужег трајања, између осталог и због примјене тог права у његовом залеђу. За проучавање казног система которске комуне значајан је и статут града Будве,

⁶⁶⁵ По ријечима Томе Архиђакона у првобитном Гарганусовом сплитском Статуту налазиле су се и норме које су се односиле на кривично право, да је у њему смјештено и: "...*multa alia iura quae videbantur necessaria...in maleficis puniendis et pro iustitia aequo libramine omnibus exhibenda*" (Th. Archidiaconus, *Historia Salonitana*, 123-124; A. Cvitanić, *Pravno uređenje*, 191.).

али више као примјер различитог санкционисања неких кривичних дјела и могућности да се она у оквиру комуна рјешавају, пошто, због мањег степена аутономије, у неким кривичним дјелима будванска комуна није могла да пресуђује.

6. 2. 1. *Убиство*

Питању убиства, као најтежег кривичног дјела, посвећена је дјелимично сачувана исправа из марта 1246. године. Њоме је било предвиђено у случају да неко од суграђана убије неког плати српском краљу три стотине перпера. Ако убица није имао довољно новца колико је било предвиђено за ту казну био би затворен.⁶⁶⁶ У Статуту је убиству посвећено доста простора. У статутарној одредби која се односи на то дјело наводи се више начина кажњавања, у зависности од друштвеног статуса жртве убиства и самог убице. За убиство Которанина који је десет година непрекидно становао у граду и плаћао редовно дажбине била је предвиђена смртна казна, а ако убијени није био ни становник ни грађанин Котора казна за убиство била је новчана и износила је пет стотина перпера. Половина од те суме припадала је општини, а други дио наследницима или родбини убијеног, при чему није била предвиђена могућност да извршилац убиства буде затворен у случају да не располаже новчаним износом за плаћање казне. У случају да је, уз помоћ свједока, утврђено да је убиство извршено у нужној одбрани, убица није одговарао.⁶⁶⁷ Вјероватно је, у Статуту, као основа за овај вид казне за убиство лица које није било становник комуне коришћена поменута одлука из марта 1246. године, само што је износ новчане казне повећан и није припадао више краљу, сума се дијелила између суда и родбине убијеног. Казна лишавања слободе, као и у другим далматинским комунама, ријетка је у которском кривичном систему, познат је само један примјер њене примјене у Статуту, односи се на казну за увреду судија или вијећника. Разлика у степену аутономије Котора и Будве види се и у кажњавању за учињено убиство. Док је још у XIII вијеку Котор имао право суђења за ово дјело, статут будванске комуне

⁶⁶⁶ F 200, 67r, *Зборник породице Сmekja*, 12; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 546, 547, № 6.

⁶⁶⁷ *Statuta civitatis Cathari, De homicidiis*, (Cap LXXXXII), 56, 57; И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 123; Н. Богојевић Глушчевић, *Кривична дјела*, 103, 104.

прописује да је суђење за убиство спадало у надлежност српског владара, односно царске резервате.⁶⁶⁸

За проучавање мотива који су могли подстаћи извршење убиства значајна је формулација из одредбе гдје се каже да је поменута казна донешена ако би убиство било учињено из ђаволске накане (*diabolo intentante*). Овај израз као потенцијални мотив за извршење убиства не користи се нигдје у Статуту. Оваква формулација, утицај неких иреалних сила и подстицаја на извршење неког дјела, исто тако, готово да није посвједочен у правној регулативи далматинских комуна. Наведена формулација би се могло објаснити као израз схватања средњовјековне (вјерске) заједнице, која је често тумачила да је убиство ђавољи чин, на који човјек не може понекад да утиче. То би могло пред судом да представља, у смислу одмјеравања лакше казне, олакшавајућу околност за извршиоца дјела. Данашњим правним рјечником би се казало да се овдје радило вјероватно о убиству из нехата, извршеном без умишљаја, о чему говори само новчана казна. То би било правно рјешење које би свједочило да се у кривичном праву јужнодалматинске комуне неко убиство могло окарактерисати као ненамјерно (кулпозно), односно да се разликовало убиство извршено из нехата и оно учињено са предумишљајем.⁶⁶⁹ Овако инкриминисано убиство и казна која је за њега била предвиђена могу се довести у везу са 87. чланом Душановог законика које се односи на нехотично убиство, гдје је прописано да је онај ко је извршио такво убиство морао да плати триста перпера.⁶⁷⁰ У средњовјековном српском праву убиство и казна за убиство називала се *вражда*, водила је поријекло још из родовског друштва.⁶⁷¹ Плаћање новчане казне, односно вражде, за убиство прописано одлуком которске комуне из марта 1246. године представљало је кодификацију словенског обичајног права, гдје је владару припадао новчани дио казне.

⁶⁶⁸ *Statuta Viduae* Di che deve giudicar l'imperador (Сар. III), 5; И. Синдик, *Однос града Будве*, 26, 27, 32, 33; Ж. Вујклић, *Правно уређење*, 255.

⁶⁶⁹ Ј. Шиловић, *О развоју кривње и хрватском казненом праву*, Rad JAZU, 194 (1912), 156-181.

⁶⁷⁰ *Законик Стефана Душана цара српског 1349 и 1354, на ново издао и објаснио Стојан Новаковић*, Београд 1898, СГ оубиствѣ нахвалицомѣ (Чл. 87.), 68, 198, 199; *Законик цара Стефана Душана 1349 и 1354, издао и превео Никола Радојчић*, Београд 1960, СГ оубиствѣ нахвалицомѣ (Чл. 87.), 59, 114; *Душанов законик*, изд. Ђ. Бубало, Београд 2010, 92, 181, Чл. 87.

⁶⁷¹ Т. Тарановски, *Историја српског права*, 358-365; С. Шаркић, *Средњовековно српско право*, Нови Сад 1996, 106; *ЛССВ*, 106, 107, s. v. *Вражда (вражѣда)* (Р. Михаљчић).

Правни системи далматинских комуна из XIII вијека одликују се различитим рјешењима предвиђеним за кажњавање убица. У правном споменику сјевернодалматинске рапске комуне (тзв. «Рапском протостатуу»), из 1234. године, било је прописано да за учињено убиство починилац плати казну у износу од 100 перпера, од чега је трећина припадала кнезу, а преостали дио жртвиним сродницима.⁶⁷² Корчулански и дубровачки правни системи тог периода нијесу предвиђали норму да убица буде кажњен плаћањем одређеног новчаног износа, прописујући смртну казну за убиство, али је била остављена могућност да се окривљени уз помоћ свједока ослободи одговорности, ако се утврди да је убиство извршено у нужној одбрани.⁶⁷³ За разлику од њих, нешто млађи статут града Сплита оставља могућност да убица кривицу надокнади новчаним плаћањем. Предвиђено је било да, у одређеним околностима, убица може плаћањем новчане казне комуни избјећи смртну казну. Истим статутом прописано је било да је племић, у случају убиства обичног грађанина, као казну плаћао одређени новчани износ жртвиним сродницима и комуни. У случају да у року од десет дана не плати тај износ био би кажњен смрћу.⁶⁷⁴ Казне за почињено убиство у далматинским комунама, према изнешеном, нијесу биле јединствене, садржале су различита рјешења, у зависности од преовлађујућих утицаја. У том контексту ваља гледати и рјешења примјењивана и у которском законодавству, гдје је и касније присутно обичајно право уз снажење комуналног елемента, што се види по томе да новчана казна за почињено убиство више не припада владару.

6. 2. 2. *Iniuria*

У области кривичног права, осим норми којима се предвиђало кажњавање деликата усмјерених ка физичком угрожавању живота (до нивоа убиства) у которском правном систему XIII вијека постојали су прописи који су

⁶⁷² L. Margetić, *Rapski protostatut iz 1234. godine*, Vjesnik Povijesnog Arhiva Rijeke, 36 (1996), 105-117, 107, 109.

⁶⁷³ *Statuta Curzulae*, De homicidio (Confirmatio et augmentatio statutorum civitatis ac insule Curzulae, tempore Marsilii Georgi comitis facta, Cap. I, I), 5, De homicidio (Liber legum ac statutorum civitatis et insulae Curzulae, Cap. I), 26; *Statut grada Dubrovnika*, Liber VI, De homicidiis (Cap. I), 324.

⁶⁷⁴ *Statuta Spalati*, Incipiunt capitula quarti libri de maleficiis, De homicidio et debilitatione membri (Cap. XVII), 144, De nobili interficiente popularem (Cap. XVIII), 144; J. Lucius, *Memoriae di Trau*, Venezia 1673, 519; A. Cvitanić, *Pravno uređenje*, 192, 193. Новчана казна за почињено убиство предвиђена је била и у Статуу града Трогира (*Statutum Tragurii*, Secundus liber statutorum (de maleficiis) De pena facientis homicidium (Cap. XIII), 58; 59, J. Lucius, *Memoriae di Trau*, Venezia 1673, 519).

санкционисали увреду личности, која је подразумијевала и наношење лаких физичких повреда. У одлуци из 1248. године, која има неку врсту наслова *De enormia iudicum*, стоји да, ако се нека особа, која је пред заклетим судијама имала парницу са неким и *aliquam iudicibus iniuriam agere praesumpserit*, тада судије треба да донесу одлуку да је изгубио парницу онај који се усудио на изречене увреде. У наставку исте исправе каже се да ако би онај који због своје непромишљености буде изгубио парницу *aliquam iudicibus huius modi iniuriam fecerit* платио би господину краљу десет перпера.⁶⁷⁵ Из садржаја ове исправе види се да је у питању дјело које би се инкриминисало као увреда (*iniuria*). Ово дјело, као акт који се санкционисао, води поријекло још из римског правног система. Закон дванаест таблица називао је *inuria* лаке тјелесне повреде (шамар, туча...), које нијесу подразумијевале сакаћење или дуго лијечење. У доба развоја Рима и позне републике за иницијурiju се почело сматрати јавно вријеђање погрдним изразима, напад на част поштене жене погрдним добацавањем и сваки напад на углед грађанина који је извршен са намјером да се умањи његова част.⁶⁷⁶ У которској исправи из 1248. године о увреди судија говори се уопштено, да се она чинила (*iniuriam agere - iniuriam fecerit*), без детаљисања шта је она конкретно значила, коју врсту напада.

Ово није био усамљени случај помена овог кривичног дјела у наведеном периоду. Неколико година касније, док је текао сукоб између Србије и Дубровника которске комуналне власти су 16. децембра 1253. године донијели одредбу која се тичала заштите личности капетана, комуналног чиновника, док траје рат. У завршном дијелу те одредбе стоји *et aliquis civium iniuriam eis facere presumpserit vel manum iniecerit violentam* да плати десет перпера, од којих половина припада комуни, а половина кнезу. *Iniuria* се, као и батинање, доказивала погодним свједоцима.⁶⁷⁷ Ова одлука јасно и недвосмислено говори шта се у то вријеме подразумијевало под иницијурijом. Радило се о вербалном нападу, увреди, која је могла бити праћена лакшим физичким нападом, све са циљем да се наведена особа јавно понизи и омаловажи. Исправа из децембра 1253. године прави јасну дистинкцију између овог и тежег физичког напада.

⁶⁷⁵ F 200, 68v, I. d 72, 3; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 548, № 9.

⁶⁷⁶ D. Stojčević, *Rimsko privatno pravo*, Beograd 1985, 288-290.

⁶⁷⁷ F 200, 70v; I. d 72, 6; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 550, № 13.

Оваква употреба термина *iniuria* била би у складу са њеним поимањем у познијем римском периоду.

Доцније је питање увреде судије или нотара детаљније (прецизније) нормирано у Статуту. Особа која би изрекла увреду судијама или нотару, док врше дужност у Суду или служби, била би кажњена са 50 перпера, за увреду дјелом била је предвиђена казна од 100 перпера. У случају њихове увреде ван мјеста гдје врше своју службу, због вршене дужности или току њеног вршења, предвиђено је било да се за вербалну плати десет, а за увреду дјелом двадесет перпера. Увредљиво понашање странака на суду доцније није више аутоматски за собом повлачило и губитак парнице, како је то било предвиђено исправом из 1248. године.⁶⁷⁸ Како се може видјети у овом случају, термин *iniuria* употријебљен је и за вербални и физички напад на судију - *iniuriam dixerit/fecerit*, док у исправи из маја 1248. године стоји *iniuriam agere/fecerit*, што би могло да значи да је и средином XIII вијека овај термин такође коришћен да означи и вербални и физички напад на судије. Разликовање напада и увреде у правном систему которске комуне приказано је у XXX поглављу Статута, донешеном почетком XV вијека, у периоду которске самовладе, гдје се прави разлика између напада на особље (*familia*) кнеза и наношења или изрицања увреде истим особама.⁶⁷⁹ Уврета, као дјело, усмјерено, прије свега, против достојанства личности других комуналних чиновника и градских вијећа, помиње се и у још неким поглављима которског Статута. Тако су у њему прописане казне за увреду судија као чланова Великог или Малог вијећа, увреду друге стране на суду, увреду уопште.⁶⁸⁰ Брига о заштити достојанства личности, како комуналних чиновника, тако и обичних грађана била је предмет нарочите пажње у Котору.

⁶⁷⁸ *Statuta civitatis Cathari*, De iis qui dixerint, vel fecerint iniuriam Iudicibus, vel Notario coram eis legem habendo (Cap LXXXIV), 52.

⁶⁷⁹ *Statuta civitatis Cathari*, Contra offendentes familiam Domini Comitum (Partes captae Tempore Catharinorum, Cap. XXX), 301.

⁶⁸⁰ *Statuta civitatis Cathari*, De iis qui dixerint iniuriam Iudicibus vel Consilio (Cap. XLI), 27, De iis qui fecerint iniuriam aliquibus habendo legem coram iudicibus (Cap. LXXXVIII), 54, De iniuria facta alicui (Cap. CXV), 75, De Dote et Parchivio, (Cap. CXLXI, greška, treba CXLIX), 89, 90, De cartis et povellis adductis a Dominatione contra consuetudinem civitatis (Cap. CCCXLIX), 189, 190. Н. Богојевић-Глушчевић, сматра да је разлика у примјени израза *inuria* и *maleficcium* била везана за класну припадност окривљеног. Дјело учињено према припадницима владајућег слоја било је окарактерисано као *maleficcium*, док је *inuria* означавала деликт према нижим категоријама. Једино одступање од овога принципа, по њеном мишљењу, јесте употреба термина *inuria* у означавању деликта који се односио на непримјерено понашање странака на суду у току судског поступка (Н. Богојевић, Глушчевић, *Кривична дјела*, 102, 103).

И у статутима сусједних комуна из средине XIII вијека постоје одредбе о увреди службених лица, између осталог и судија. У Корчуланском статуту предвиђене су казне за особе које би учиниле вербалну увреду, како обичним грађанима, тако и судијама.⁶⁸¹ Дубровачки статут садржи мањи број прописа о увреди као деликту усмјереном према некој особи.⁶⁸² Увретама је посвећено доста простора у Брачком статуту. Знатно веће казне, од оних за увреде обичних грађана, биле су предвиђене за оне који би се усудили да вријеђају судију у обављању његове службе.⁶⁸³ У нешто млађем Статуту града Сплита јасно су наведене неколике категорије увредљивих ријечи упућених неком, при чему се каже *et presumatur verbum iniuriosum, quotiescumque dicitur aliquod verbum alicui, quod ex sui natura importet iniuriam*.⁶⁸⁴ Из изложених одредби поменутих источнојадранских правних система средњег вијека, укључујући и которски, види се да је термин *iniuria* означавао вербалну и физичку увреду, учињену неком припаднику тих аутономних заједница. Поређењем рјешења предвиђених за увреду судија, прописаних у статутима далматинских комуна, са оним примјењиваним у которском правном систему XIII вијека гдје је увреда судије повлачила губитак парнице, може се закључити да правни системи других комуна из тог периода нијесу предвидјели такво рјешење. У њиховим правним системима казна се састојала најчешће од плаћања новчане казне која је зависила од врсте учињене увреде, при чему је свака комуна задржала своје специфично рјешење за кажњавање тог кривичног дјела. Новчана казна за претрпљену увреду биће унешена и у которски Статут. Он и Статути других источнојадранских комуна не садрже ближу одређеност друштвених категорија на које би се могао односити

⁶⁸¹ *Statuta Curzulae*, De maledictis (Cap. XXI), 11, De verbis iniuriis (Cap. VI), 22, De verbis iniuriis (Cap. IX), 28, De verbis iniuriis iudicum (Cap. X), 28.

⁶⁸² *Liber statutorum civitatis Ragusii* Liber VI, De iniuriis (Cap. XXVIII), 340, 342, De contumacibus super maleficiis (Cap. XXIX), 342.

⁶⁸³ *Statutum et reformationes insulae Brachiae: cum legibus, privilegiis, gratiis et indultis ducalibus pro communitate Brachiensi cum partibus electis ex libro Ciccarelli "Osservazioni sull' isola della Brazza"*, priredio za tisak, uvodom i tumačem popratio Karlo Kadlec, Zagreb, 1926, Liber III (Cap. III), (Cap. XV), (Cap. XVIII), (Cap. XIX), (Cap. XX), (Cap. XXII), (Cap. XXIII), (Cap. XXIV), (Cap. XXVIII). Интересантна су рјешења казни за увреду гдје се каже да ако се нападути не брани половина казне иде њему, а друга половина комуни, ако се брани цјелокупан новчани дио казне иде комуни.

⁶⁸⁴ *Statuta Spalati*, Incipiunt capitula quarti libri de maleficiis, De verbis iniuriis (Cap. XII), 139, 140. Казне за увреду судије биле су прописане и у хварском Статуту: *Statuta et leges civitatis Buduae, civitatis Scardone, et civitatis et insule Lesinae, opera prof. S. Ljubić, Zagrabiae 1882-3, De poena dicentis verba iniuriosa alicui iudici* (Cap. XX), 195.

овај деликт тј. нијесу ограничене ни на једну социјалну групу, односиле су се на увредљиве поступке цјелокупног становништва, уз најчешће истицање судија као жртава таквог понашања.

6. 2. 3. *Крађа*

О крађи (*furtum*)⁶⁸⁵, као кривичном дјелу, остало је више забиљешки у исправама из овог периода. Трагови инкриминисања неког дјела као врсте крађе могу се препознати у одлуци из јула 1199. године гдје се каже да ће за лопованства преваранта сматрати свако ко буде продавао вино по лажној мјери.⁶⁸⁶

Најстарији правне одредбе прописане у которској комуни, усмјерене против крађе, сачуване су у одлуци из новембра 1203. године. Односиле су се, првенствено, на крађе учињене од стране кућних слуга-серва. Њоме је било прописано у случају да неко од припадника тог најнижег сталежа у Котору буде ухваћен у крађи неке домаће животиње (вола, магарца, коња, муле, овце) да му се одсијече један од три уда, нос, рука или стопало. Ако би био ухваћен да је провалио или опљачкао нечију кућу био би кажњен вјешањем. У случају да се утврди да је неко од припадника овог сталежа крао дрвене мотке и трску - материјал за градњу, или неке ситније предмете, такође било је предвиђено да му се, као казна, одсијече један уд, при чему је окривљени сам одлучивао који ће то бити, уз обавезу да надокнади штету и плати казну суду. У категорију сакаћења и личног понижавања може се сврстати и казна за особе из категорије ослобођеника, који би били ухваћени у крађи, прописана истом одлуком. Последњом одредбом наведене одлуке предвиђено је да ако би неки *liber* био ухваћен у било којој крађи у граду, био би најсрамотније ошишан, такав вођен по цијелом граду и на крају из њега протјеран, уз обавезу да плати казну суду, чији износ, због оштећености исправе, у њеном завршном дијелу није сачуван. Друштвено неприхватљиво понашање бивших слуга резултирало је њиховим прогонством из града.⁶⁸⁷

На поменути одлуку из новембра 1203. године о кажњавању за учињену крађу, наслања се и исправа од јануара 1206. године, такође о кажњавању за

⁶⁸⁵ О тумачења деликта *furtum*: D. Stojčević, *Rimsko privatno pravo*, 290-293

⁶⁸⁶ *F 200*, 197v, И. Синдик, О политичким, 18,20; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 565, № 49.

⁶⁸⁷ *F 200*, 198r, *Зборник породице Смедја*, 8; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 567, № 53.

крађу.⁶⁸⁸ У њој се не издваја ниједан друштвени сталеж на који би се одредба односила. Из њеног садржаја види се да се односила на преступе које је вршило обично становништво комуне. На почетку исправе стоји да ако неко буде ухваћен у било каквој крађи да се казни *sub eadem vendita qua constituta est VI perperos ad curiam*. Ова *иста казна* која се плаћала суду, у износу од шест перпера, највјероватније је била прописана одредбом из новембра 1203 године, на мјесту гдје текст исправе оштећен. У случају да особа осуђена за крађу није имала да плати новчану казну била је предвиђена конфискација његове имовине. Ако није имало шта да му се одузме прописано је било да се, у том случају, та особа најнечасније ошиша и показује по цијелом граду, што је представљало сличну казну намијењену ослобођеницима из исправе од 1203. године, без прогонства окривљеног. Новина која се установљава овом одлуком јесте да се таква особа никада више не може прихватити за свједока и да се од свих има сматрати лажљивом и непоштенном. Исто је важило и за све друге који су раније ухваћени у крађи, а који су, како то стоји у исправи, били познати као истинољубиви. Истом казном биће кажњени сви за које буде раније или касније откривено да су лажно свједочили, о чему ће бити говора у поглављу о судском уређењу. На крају исправе се налази запис о откривеној крађи свештеника Марина Урселија, коју су учинили извјесни Табелаз уз помоћ Јована Стелана и Прибча. Из садржаја ове исправе може се назријети да је њеном доношењу претходило откриће неких крађа, које су починили истакнутији (угледнији) припадници которске заједнице, од којих се то није очекивало и чије је откриће мотивисало которску заједницу да донесе овакве прописе. Како се може видјети, за крађу су бивши робови били кажњени и прогонством, док се оно у то вријеме није примјењивало на припаднике обичног становништа, осуђене за исто кривично дјело.

Кажњавање серва одсијецањем једног дијела тијела за учињену крађу и уништавање туђе имовине, било је предвиђено и одлуком донешеном 16. фебруара 1248. године, чији је текст дјелимично оштећен. Њоме је било прописано да ће слуга који уништи виноград бити кажњен, како се може закључити из сачуваног дијела исправе, тако што ће му бити одсјечена рука, нога

⁶⁸⁸ F 200, 65r; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 543, № 1.

или извађено око.⁶⁸⁹ Ова мјера представљала је практично понављање кажњавања прописаног још 1203. године. Суровост према кућним робовима у случају крађе карактерише и ову мјеру комуналних органа.

Казне за лопове нормиране доцније у Статуту садрже одредбе о мутилацији окривљених. Тако је за особу која је од раније била позната по свом лоповлуку, ако би била јавно ухваћена у крађи, предвиђено било да јој се ископају оба ока.⁶⁹⁰ У одредби Статута, из 1371. године, која третира казне за крађе не прави се разлика у друштвеном статусу починилаца ових дјела. За њу су биле предвиђене тјелесне казне: шибање, жигосање, вађење једног или два ока, одсијецање једне или обје руке, у зависности од вриједности украдене ствари и евентуалног повратништва у извршењу кривичног дјела. За неке случајеве, предвиђена је била могућност да окривљени плати за украдену ствар, чиме би се ослободио тјелесног кажњавања. Мутилација је била предвиђена за још неке преступе, било је прописано да, у случају напуштања страже, како би се ишло у крађу, стражару буде одсјечена десна рука. Остало је забиљежено у Статуту да су слуге кажњаване мутилацијом у случају напада на свог господара или господарицу.⁶⁹¹

Помени кажњавања сакаћењем због учињене крађе у исправи из 1203. године јесу међу најстаријим познатим примјерима нормирања мутилације-сакаћења, као вида кажњавања извршилаца крађе на источнојадранској обали у овом периоду. Овај систем кажњавања води поријекло још од античких времена.⁶⁹²

Полазећи од реалне претпоставке да је рецепција права ишла из веће и правно развијеније средине у мању, која је у овом случају због географске упућености била подстакнута и разноврсним друштвеним везама, правне узоре у

⁶⁸⁹ *F 200, 177r, l. d 72, 3; R. F. Gyug, Liturgy and Law, 551, № 17.*

⁶⁹⁰ *Statuta civitatis Cathari, De publicis latronibus (Cap. CV), 64; Statut grada Kotora II, O notornim lоровима (Gl. CV), 190; И. Синдик, Комунално уређење Котора 125.*

⁶⁹¹ *Statuta civitatis Cathari, De furtis factis in Civitate et districtu Cathari (Cap CVII), 64-67 De iis qui secedunt de custodia et vadunt ad furandum (Cap. CVIII), 67, De servis, vel ancillis mittentibus manus in dominos suos vel dominas (Cap. CXIX), 76; И. Синдик, Комунално уређење Котора, 125. Одсијецање дјелова тијела, по Статуту, примјењивало се још приликом кажњавања због фалсификовања исправе (о чему је било ријечи), кажњавања за силовање (De violentiis mulierum (Cap. C), 60-62; И. Синдик, Комунално уређење Котора, 124-125) .*

⁶⁹² *Codex Hammurabi, ed III, Romae 1950 (transcriptio et versio Latina- A. Deimel); Les lois assyriennes, ed G. Cardascia, Paris, 1969; Tekstovi iz rimskog prava : praktikum za vežbe, J. Danilović, O. Stanojević, Beograd 1970.*

прописивању наведених казни сакаћења у которској комуни у наведеним одлукама треба тражити у венецијанском законодавству и њеном правном систему. Још марта 1181. године, за вријеме дужда Ориа Мастропјера, у Венецији је настала збирка одредби позната под називом *Promissio maleficiorum*, која се односила на кривичне преступе и њихово санкционисање. Наведени *Promissio* садржи одредбе о кажњавању малог броја кривичних дјела, деликата против имовине, лица, као и санкционисање оних активности које су усмјерене на непоштовање млетачког правног система. Одликује га изразита строгост казни. Прописане тјелесне казне за извршени деликт крађе биле су вађење очију, одсијецање руку, бичевање, жигосање, смртна казна вјешањем.⁶⁹³ Због ограничености ове правне компилације која је нормирала само мањи број кривичних дјела, брзо се јавила потреба за њеном допуном. То ће урадити најприје дужд Енрико Дандоло (1195. године), да би коначно, ову збирку под истим именом, нормирао и уобличио дужд Јакопо Тиеполо 1232. године.⁶⁹⁴

Од рјешења која су прописана у поменутој збирци из 1181. године овдје ће се поменути она која су се односила на крађу. У овој правној компилацији разликовала се крађа уопште, за коју је одмјерена казна зависила од вриједности украдене ствари и она гдје је лопов крађу извршио упадом у кућу. У првом случају тјелесна казна била је вађење очију и вјешање, за провалника у кућу било је предвиђено одсијецање десне руке и вађење очију. У овим казнама могу се препознати општа начела кажњавања садржана у одлукама которске комуне из 1203. и 1206. године, а поновљена 1248. године, гдје су се она односила на најнижу категорију становништва, према чијем је кажњавању за крађу показана још већа окрутност. Није сачуван *promissio* Енрика Дандола, па се не може одредити у којој су мјери он, а у којој Јакопо Тиеполо, аутори промјена у Мастропјеровим поглављима које су под истим именом (*Promissio maleficiorum*) објављена 1232. године. У њима су, уз нове норме из других области права,

⁶⁹³ H. Kretschmayr, *Geschichte von Venedig*, Gotha 1905, 494-497; G. Zordan, *L'ordinamento giuridico veneziano: lezioni di storia del diritto veneziano con una nota bibliografica*, 192-193.

⁶⁹⁴ *Novissimum statutorum ac Venetorum legum volume duabus in partibus divisum*, Venezia, 1729, 1-10; *Leggi criminali del serenissimo Dominio Veneto in un solo volume raccolte e per pubblico decreto ristampate*, Venezia 1751, 1v-8v; G. Zordan, *L'ordinamento giuridico veneziano: lezioni di storia del diritto veneziano con una nota bibliografica*, 192-193.

деликти и казне из збирке из 1181. године детаљније прописани и уређени, задржавши строги систем кажњавања мутилацијом.⁶⁹⁵

Из млетачке регулативе, од почетка XIII вијека, овакав, у основи византијски, систем кажњавања, не само за извршене крађе, био је пренешен у правне системе, односно статуте Котора, Корчуле, Дубровника и других далматинских комуна. У њима се најчешће није примјењивала иста казна мутилације за исте злочине, пошто је сваки од њих развио своје специфично право, у складу са околностима и потребама који су владали у њима. У изворној грађи могу се пронаћи и друге врсте казни сакаћења које се не наводе у Статутима далматинских комуна.⁶⁹⁶

Осим у приморском подручју, овај вид санкционисања окривљених примјењиваће се и у унутрашњости српске државе. Мутилација која се помиње у одлукама которских органа са почетка XIII вијека биће примјењивана у српском друштву друге половине XII вијека. Борећи се се против богумила велики жупан Стефан Немања је сазвао сабор на којем је, у складу са одредбама византијских закона против Манихејаца и других јеретика, одлучено да се примијене строге казне према њиховим следбеницима тако што ће њиховом учитељу и старјешини

⁶⁹⁵ У односу на текст из 1181. године у овом, из 1232. године могу се уочити промјене које се односе на изрицање истовјетне казне за главне окривљене, подстрекиваче, саучеснике и помагаче. Уведен је принцип да особу која је одређеним понашањем прекршила више закона истовремено треба казнити тако што ће се сабирати казне за сваки прекршени закон. Било је прописано да казну коју треба изрећи жени увијек треба препустити пажљивој процјени судије.

⁶⁹⁶ Бројни су примјери сакаћења у статуту Корчуле; Шеста књига дубровачког статута која се односи на кривично право доноси бројне примјере сакаћења (*Liber statutorum civitatis Ragusii*). Статут града Сплита садржи одредбе о кажњавању одсијецањем дјелова тијела (*Statuta et leges civitatis Spalati*). Мутилација је нормирана и у статутима мањих источнојадранских комуна: *Statuta et leges civitatis Buduuae*, 32. Сакаћење је било нормирано и у статутима сјеверодалматинских комуна: V. Bogišić, *Pisani zakoni na slovenskom jugu*, Zagreb 1872, 145; *Statuta lingua croatica conscripta, Monumenta historico iuridica Slavorum meridionalium, vol. IV*, Zagrebiae 1890; F. Čulinović, *Statut grada Senja*, Zagreb 1940, 127; Z. Herkov, *Statut grada Rijeke iz god 1530*, Zagreb 1948, 145; У тзв. «Рапском протостатуту» из 1234. године није било предвиђено тјелесно кажњавање за учињену крађу. Овај опсежнији документ са правним нормама општег карактера донешен је само двије године након објављивања збирке *Promissio maleficiorum*, којом је уређен кривични систем Венеције (L. Margetić, *Rapski protostatut iz 1234. godine*, 109). Литература о овом теми је обимна: V. Foretić, *Otok Korčula u srednjem vijeku do g. 1420*, 237, 240; A. Cvitanić, *Pravno uređenje*, 37, 191-200, 216; I. Mitić, *Porijeklo sakaćenja i njegova primjena u dalmatinskim gradovima*, Zbornik Više pomorske škole u Kotoru 5-6(1978-1979) 153-158; Isti, *Prilog proučavanju kazne sakaćenja na području Dubrovačke Republike i u nekim dalmatinskim gradovima*, Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu, , god. 32, 1-2 (1982) 141-150; Isti, *Prilog proučavanju običajnog prava na području Dubrovačke Republike*, Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena, knjiga 49 (1983) Zagreb, 413-427; Isti, *Prilog upoznavanju načina kažnjavanja u Dubrovačkoj Republici*, Anali Zavoda za povijesne znanosti istraživačkog centra JAZU u Dubrovniku, 22-23 (1985) 153-173; L. Margetić, *U susret 700. Obljetnici Vinodolskog zakona*, Zbornik Pravnog fakulteta u Rijeci, god. 8. (1987), 1-20, 12.

бити одсјечен језик.⁶⁹⁷ Примјена казни сакаћењем у унутрашњости Србије не може се у толикој мјери приписати утицајима правних система комуна зетског приморја, колико ће то бити резултат приближавања Србије византијском свијету. Казне сакаћења у српској средњовјековној држави познате су још од Законоправила Светог Саве, односно Градског закона, који је представљао превод византијског Прохирона.⁶⁹⁸ Кажњавање мутилацијом било је унешено и у Душанов законик, попримивши такође византијски систем тјелесних казни. И у њему су забиљежене казне сакаћења одсијецањем обију руку, језика, носа, ушију, вађење очију.⁶⁹⁹ Такво сакаћење, као врста кажњавања, примјењивала се у средњовјековној Србији, најкасније од почетка XIII вијека у приморској комуни са аутономним уређењем, које је укључивало и *ius puniendi*, као и готово истовремено на простору гдје је правни систем уређиван од стране српских владара.

Предвиђена конфискација имовине окривљеног, у случају да он није имао новца за плаћање казне због крађе, из одлуке од јануара 1206. године, јесте међу најранијим познатим поменима овог института у которској комуни. У овој одлуци, да се продајом имовине окривљеног обезбиједи средства за плаћање казне, препознаје се дио СІХ главе которског Статута, из 1401. године, у којој се каже, да ако друкчије не може да се наплати *idem Rector infra octo dies, vendere tantum de bonis propriis ipsius malefactoris ad incantum publicum, quod sufficiat ad*

⁶⁹⁷ *Списи Светог Саве и Стевана Првовенчаног*, 182; Т. Тарановски, *Историја српског права* 418. Аутор сматра да је систематско увођење казни сакаћења почело тек у доба доношења Душановог законика.

⁶⁹⁸ *Иловички препис Номоканона или Законоправила светог Саве: 1262-2012*, приредио Ђ. Трифуновић, Подгорица 2013.

⁶⁹⁹ *Законик Стефана Душана*, СД проданиј христјан'скомъ (Чл. 21.), 24, 160, СД осилију владыке (Чл. 53.), 46, 175, 176, СД блоудѣ владыке (Чл. 54.), 46, 47, 180, СД себрѣ (Чл. 69.), 56, 189, СД оубиствѣ нахвалицомъ (Чл. 87.), 68, 198, 199, СД брадѣ властѣоскои (Чл. 97.), 75, 203, СД свадѣ (Чл. 131.), 99, 100, 224, 225, СД гоусарѣ и татѣ (Чл. 145), 112, 232, СД гоусари и татѣ (Чл. 149), 116, 117, 235, СД приставѣхъ (Чл. 162.), 128-130, 244, 245, СД пияници (Чл. 166.), 131, 132, 246; *Законик цара Стефана Душана 1349 и 1354*, СД проданиј христјан'скомъ (Чл. 21.), 47, 95, СД насилваніи (Чл. 53.), 53, 104, СД блоудѣ владыке (Чл. 54.), 53 105, СД събороу себровоу (Чл. 69.), 56, 109, СД оубиствѣ нахвалицомъ (Чл. 87.), 59, 114, СД брадѣ властѣоскои (Чл. 97.), 61, 116, СД свадѣ (Чл. 131.), 68, 125, СД татѣхъ и гоусарѣхъ и (Чл. 145), 71, 128, СД гоусари и татѣ (Чл. 149), 72, 129, СД приставѣхъ (Чл. 162.), 75, 133, СД пияницахъ (Чл. 166.), 76, 134; *Душанов законик*, изд. Ђ. Бубало, 79, 86, 89, 92, 94, 101, 105, 106, 110, 111, 157, 168, 169, 174, 181, 183, 184, 197, 204, 205, 206, 211, 212, 213 (Чл. 21, 53, 54, 69, 87, 97, 131, 145, 149, 162, 166). Т. Тарановски, *Историја српског права*, 414-418; С. Шаркић, *Средњовековно српско право*, 108-110.

*solutionem poenae de qua fuerit condemnatus.*⁷⁰⁰ То би ишло у прилог констатацији да се у основи многих статутарних одредби из доцнијег периода налазе нека од рјешења у одлукама из XIII вијека.

Познато је да је у корчуланском и дубровачком статуту било прописано да се за упаде у куће и причињену штету плаћала новчана казна.⁷⁰¹ Може се претпоставити да је слично рјешење било нормирано у XIII вијеку, у Котору, за кривична дјела упада у куће која би извршио обичан которски грађанин, док су за припаднике категорије робова биле прописане наведене тјелесне казне. Вјероватно је рјешење за поступак када је то дјело учинио обичан грађанин представљало основу за нормирање овог преступа у Статуту, гдје се за такав чин кажњавало новчано и враћањем ствари.⁷⁰²

Казна срамотног шишања (*коурá*) која се, најкасније, од почетка XIII вијека практиковала у Котору, води поријекло такође из Византије. Њена примјена помиње се у 57. новели цара Лава VI Мудрог.⁷⁰³ Нема података да је ова казна у оваквом облику била на снази у некој другој далматинској комуни.⁷⁰⁴ То би говорило о њеној ограниченој примјени на простору которске комуне у овом периоду, као непосредном утицају византијског законодавства. У Статуту се не помиње кажњавање шишањем, што не мора да значи да је овај облик кажњавања у вријеме нормирања Статута био ишчезао. Поменута новела Лава VI представљала је основу за формулисање казне шишања у Синтагми Матије Властара, гдје она гласи: *и згъл'нымь остриженіемь да обесчъстить се и*

⁷⁰⁰ *Statuta civitatis Cathari*, De condemnationibus factis exigendis a condemnatis (Cap. CIX), 67-70. Cf. И. Синдик, *Комунално уређење Комора* 126; М. Антоновић, *Град и жупа*, 101.

⁷⁰¹ *Statuta Curzulae*, De intransibus domum alienam (Prologus augmentationis statutorum, Cap. II), 21, De intransibus domum alienam (Liber legum ac statutorum civitatis et insulae Curzulae, Cap. LIX), 41; *Liber statutorum civitatis Ragusii* Liber VI, De hiis qui intrant in domos aliorum et faciunt eis iniuriam (Cap. XXXIII), 344, 346. Новчана казна за упад у туђи стан била је предвиђена статутима сплитске (*Statuta Spalati*, Incipiunt capitula quarti libri de maleficiis, De intransibus domum alienam (Cap. XXXVI), 151; брачке (*Statutum Brachiae* Liber III (Cap. XXV); хварске комуне (*Statuta et leges civitatis Buduae, civitatis Scardone, et civitatis et insule Lesinae, opera prof. S. Ljubić, Zagrabiae* 1882-3, De poena illius, qui faceret assaltum (Cap. XXIX), 197; J. Šilović, *Pokušaj u hrvatskom kaznenom pravu*, Zagreb 1915.

⁷⁰² *Statuta civitatis Cathari*, De iis qui intrant domos aliorum et faciunt eis iniuriam (Cap. CXVIII), 76.

⁷⁰³ Pierre Noailles – Alphonse Dain, *Les Nouvelles de Léon VI le Sage*, Paris 1944; К. Јиречек, *Историја Срба II*, 132.

⁷⁰⁴ Слична мјера кажњавања, прљање косе и браде, забиљежена је у сусједном Дубровнику 1401. године, спроведена над стражарима који су напустили дубровачке зидине (К. Јиречек, *Историја Срба II*, 132.).

всегдашнимъ отгманіємъ да осуждають се.⁷⁰⁵ Аналогно овој казни, у Душановом законодавству била је, само за себре, предвиђена казна „смуђења“, под чиме се подразумевјевало прљење косе и браде.⁷⁰⁶ Кажњавање окривљеног уништавањем његове косе, било шишањем или спаљивањем, примјеном норми из византијског законодавства, било се на снази на простору државе Немањића током њеног трајања, како у приморју, тако и у унутрашњости.

Одредба о прогонству из одлуке од новембра 1203. године јесте једна од најстаријих норми у которском праву која се односила на овај вид кажњавања, у овом случају за категорију ослобођеника због кривичног дјела крађе. Као могућа казна, прогонство се помиње и у непотпуно сачуваној одлуци из јула 1247. године. По њој, у случају да неко прекрши прописану одлуку којом се забрањује уношење материјала за изградњу куће на прецизно утврђеном простору био би, уз пратњу, протјеран из града.⁷⁰⁷ На колику је осуду средине наилазило овакво преступничко понашање говори поређење са другим разлозима за прогонство који се доцније помињу у Статуту.⁷⁰⁸ Ови примјери уносе нова сазнања о систему кажњавања у которској комуни у XIII вијеку. Сличне казне прогонства, уз које је обично ишла и конфискација имовине, у великом броју случајева биле су предвиђене према починиоцима најтежих дјела и у сусједним комунама, Корчули

⁷⁰⁵ *Матије Властара Синтагмат*, издао С. Новаковић, СКА, Зборник за историју, књижевност и језик српског народа, прво одељење, Споменици на српском језику, књига VI, Београд 1907, 457; *Матије Властара Синтагма*, Са српкословенског језика превела Т. Суботин Голубовић, САНУ, Одељење друштвених наука, Извори српског права XVIII, Београд 2013, 331. Cf. Т. Тарановски, *Историја српског права*, 418.

⁷⁰⁶ *Законик Стефана Душана*, О опсованіи властѣоскомъ (Чл. 55.) 47, 48, 180, ѿ себрѣ (Чл. 69.), 56, 189, О бјекству меропха од господара (Чл. 201.), 146, 267; *Законик цара Стефана Душана*, ѿ писованіи властѣоскомъ (Чл. 55.) 53, 105, ѿ събороу себровоу (Чл. 69.), 56, 109, О бјекству меропха од господара (Чл. 201.), 83, 142; *Душанов законик*, изд. Ђ. Бубало, 86, 89, 119, 169, 174, 224, 225, Чл. 55, 69, 201. Т. Тарановски, *Историја српског права*, 417, 418; В. С. Радовановић, *Две омашке о тумачењу Душановог законика*, *Годишњак СФФ* 3, 2(1934-1936), 147-164; *ЛССВ*, s. v. *Смуђење* (Р. Михаљчић), 678.

⁷⁰⁷ *F 200*, 68r, *Зборник породице Смедја*, 13; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 547, № 8

⁷⁰⁸ *Statuta civitatis Cathari*, De homicidiis (Cap. LXXXII), 56, 57, De condemnationibus factis exigendi a condemnatis (Cap. CIX), 67-70, De cartis et povellis adductis a Dominatione contra consuetudinem civitatis (Cap. CCCXLIX), 189, 190, De rumpentibus carceres Communis (Cap. CCCCXXXII), 251-253, Quod nullus civis, habitator, vel districtualis Cathari posit accipere ad afflictum alia datia quam civitatis Cathari (Sub dominatione Venetiorum, Tempore D. Antonii Aboculis honorab. Comitit et Capitanei Cathari, Cap. III), 347, 348, Pro altari Sancti Benedicti facto in domo fraternitatis Sanctae Crucis, et eiusdem introitibus non impetrandis (Sub dominatione Venetiorum, Tempore D. Marci Barbadico honorabilis Provisoris Comitit et Capitanei Cathari, Cap. II), 354, Quod nobiles et cives Cathari non impediunt se cum Dominis et Baronibus (Sub dominatione Venetiorum, Tempore D. Albani Segredo honorandi Comitit et Capitanei Cathari, Cap. II), 412-416; И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 127.

и Дубровнику, при чему се у корчуланском Статуу чешће претпостављало да ће извршилац дјела побјећи из комуне, па би у том случају на њега била примијењена казна прогонства. Оно је могло бити трајно, уз конфискацију цјелокупне имовине, односно привремено, док не би подмирио новчану казну предвиђену за то дјело.⁷⁰⁹

На крађу се односи и дјелимично сачувана одлука од петог априла 1242. године. Тицала се рока у којем је требало поднијети пријаву за штету претрпљену крађом. Њен почетни дио у Понтификалу је саструган, из сачуваног текста може се видјети да је њом било прописано право да особа којој је крађом нанешена штета у временском року од осам дана ту крађу пријави. Након истека тог рока од осам дана особа која је, из ма којег разлога, извршила крађу морала је да врати ономе који је крађом претрпио штету. Након рока одређеног за враћање украдених ствари крадљивац није имао оправдање и у случају да то не учини било би му суђено.⁷¹⁰ Овако формулисана норма имплицира да свака крађа није морала завршити на суду, ако би крадљивац у прописаном року вратио украдене ствари. Рјешење за временски рок у којем би се штета пријавила слично овом садржао је статут Корчуле, гдје је такође прописан рок од осам дана за пријаву штете.⁷¹¹ У

⁷⁰⁹ *Statuta Curzulae*, De homicidio (Confirmatio et augmentatio statutorum civitatis ac insule Curzulae, tempore Marsilii Georgi comitis facta, Cap. I, I), 5, 26, De compagnia (Confirmatio et augmentatio statutorum civitatis ac insule Curzulae, tempore Marsilii Georgi comitis facta, Cap. II), 5, De percussione gladii (Confirmatio et augmentatio statutorum civitatis ac insule Curzulae, tempore Marsilii Georgi comitis facta, Cap. III, III) 6, De percussione gladii (Liber legum ac statutorum civitatis et insulae Curzulae, Cap. III), 27, De percussione petre (Confirmatio et augmentatio statutorum civitatis ac insule Curzulae, tempore Marsilii Georgi comitis facta, Cap. IV,) 6, De percussione manus (Confirmatio et augmentatio statutorum civitatis ac insule Curzulae, tempore Marsilii Georgi comitis facta, Cap. V) 6, De percussione manus (Liber legum ac statutorum civitatis et insulae Curzulae, Cap. V), 27, De latronibus (Confirmatio et augmentatio statutorum civitatis ac insule Curzulae, tempore Marsilii Georgi comitis facta, Cap. VI), 7, De latronibus (Confirmatio et augmentatio statutorum civitatis ac insule Curzulae, tempore Marsilii Georgi comitis facta, Cap. VII), 8, De eodem (Liber legum ac statutorum civitatis et insulae Curzulae, Cap. XIV), 29, 30, De robatoribus (Confirmatio et augmentatio statutorum civitatis ac insule Curzulae, tempore Marsilii Georgi comitis facta, Cap. VIII), 8, De robatoribus (Liber legum ac statutorum civitatis et insulae Curzulae, Cap. XV), 30, De euntibus in cursum (Confirmatio et augmentatio statutorum civitatis ac insule Curzulae, tempore Marsilii Georgi comitis facta, Cap. IX), 8, De euntibus in cursum (Liber legum ac statutorum civitatis et insulae Curzulae, Cap. XVI), 30, De erbaria (Confirmatio et augmentatio statutorum civitatis ac insule Curzulae, tempore Marsilii Georgi comitis facta, Cap. XII) 9, De erbaria (Liber legum ac statutorum civitatis et insulae Curzulae, Cap. XVII), 30, De falso teste (Confirmatio et augmentatio statutorum civitatis ac insule Curzulae, tempore Marsilii Georgi comitis facta, Cap. XV) 10, De falso teste (Liber legum ac statutorum civitatis et insulae Curzulae, Cap. XX), 31; *Liber statutorum civitatis Ragusii*, Liber VI, De homicidiis (Cap. I), 324, De hiis qui faciunt compagnias (Cap. II), 324, De percussionibus factis cum armis (Cap. III), 326, De furtis (Cap. IV), 328.

⁷¹⁰ F 200, 191r, *Зборник породице Смедја*, 11; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 554, № 24.

⁷¹¹ *Statuta Curzulae*, De latronibus (Cap. VI), 7, De latronibus (Cap. VII), 8, De accusationibus fiendis (Cap. XC), 49, De termino accusationum fiendarum (Cap. CXXI), 57, 58, De tempore

дубровачком законодавству ово питање је нешто друкчије уређено. У одредби дубровачког Статута из 1281. године предвиђено је да се учињено дјело, укључујући ту и пљачку, у самом граду пријави у року од три дана, за дјела почињена ван градског подручја био је остављен рок од осам дана.⁷¹² Слична рјешења временског периода за пријаву претрпљене штете у правним системима ових комуна вјероватно су иницирана истим правним узорима. Интересантно да ова одлука из 1242. године, у истој или модификованој форми, није ушла у Статут, што не значи да и касније није била на снази, налазећи се у некој збирци прописа.

6. 2. 4. *Остала кривична дјела*

Тешко кажњивим, која би се могла сврстати у категорију кривичних, могу се назвати и она дјела која би се односила на издају и подривничко дјеловање, усмјерено против интереса комуне. У недатираној одредби которског Статута предвиђене су мјере против особе која би спроводила активности са циљем издаје или напада на которску комуно, таква особа била би проглашена за непријатеља и кућа би му била срушена.⁷¹³ Овако формулисана имплицира да потиче из периода снажне аутономије, али су неке сличне мјере морале постојати и прије тог периода.

У току XIII вијека которска комуна је пролазила кроз изазове који су могли резултирати угроженошћу и дестабилизацијом града. Локална дешавања, сваки конфликт који је водила српска држава против противника који је располагао поморским војним снагама и догађаји на ширем простору Балкана могла су у неком тренутку угрозити Котор и његово становништво. У циљу заштите комуне которске власти доносиле су мјере чије би се кршење могло сврстати у категорију

extrahendarum accusarum (ref. Cap. XLVI), 83; G. Tomašević, *O krivičnom postupku prema Korčulanskom statutu*, Zbornik radova znanstvenog skupa Statut grada i otoka Korčule iz 1214. godine održanog 28. i 29. travnja 1988. u Korčuli, Blatu i Veloj Luci, Zagreb 1989, 149-161.

⁷¹² *Liber statutorum civitatis Ragusii Liber VIII, Infra quod dies debeat aliquis alium acussare* (Cap. XXXVI), 438.

⁷¹³ *Statuta civitatis Cathari, De prodicione patriae suae* (Cap. CCCXCVIII), 227; И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 126. Са овом одредбом Статута може се довести у везу и недатирана одредба, вјероватно из доцнијег периода, којом се забрањује удруживање Которана са непријатељима града (*Statuta civitatis Cathari, Quod nullus civis noster habeat societatem cum inimicis Cathari*, (Cap. CCCCII), 228. Дубровачки статут предвидио је најтеже казне за завјереничку активност (*Liber statutorum civitatis Ragusii Liber VI, De hiis qui faciunt compagnias* (Cap. II), 324, Књига VI, О оснивачима уротничких дружина (Gl. II), 325.

кривичних активности, јер је њихово непоштовање слабило комуно и доводило у опасност његово становништво. У одлуци од 14. јула 1205. године стоји да ће казном од шест перпера бити кажњен свако ко буде рушио *murum de communi* и не буде га одмах затворио.⁷¹⁴ Иста исправа садржи пропис да се свака банда (*bandum*) која се упути у град због неког посла мора чврсто држати-контролисати, у супротном, особа која не буде контролисала платиће исту казну. Слична ће бити и мјера из децембра 1245. године којом се, под пријетњом новчане казне и пријаве српском владару, забрањује да руши градске зидине или отвара врата у правцу мора.⁷¹⁵ Иако нијесу претјерано ригорозне казне за њихово непоштовање, ови прописи говоре о настојању комуналних органа да обезбиједи мир у оквиру сигурних градских бедема.

Живот у комуни стварао је често и конфликтне ситуације када су избијали и сукоби међу становништвом, понекад и са оним које није било под правним режимом которске комуно. Комуналне власти би онда прибјегавале правном уређењу такве ситуације. О рјешавању једног таквог проблема говори и одлука од 2. септембра 1246. године. Њоме је било предвиђено да се казни сваки Которанин који би батинао неког Србина из Грбља, Арбанаса, Будванина, или особе које су биле под управом манастира Светог Михаила. Казна за такве поступке износила је десет перпера и плаћала се кнезу.⁷¹⁶ Свакодневне потребе условљавале су долазак околног становништва у Котор гдје је оно долазило у сукоб са мјесним становништвом, које се према њима често насилнички опходило. Желећи да прекину ту појаву комуналне власти донијеле су наведену одлуку, не ослобађајући неведене групе становништва од одговорности за евентуалну кривицу за дјела за које су оптужени, а које је могло бити повод за физичко разрачунавање. На овај начин которске власти жељеле су да прекину са обичајем да которски грађани сами узимају правду у своје руке, што су они до тог времена практиковали.⁷¹⁷ Да је овај проблем био актуелан и касније говори и недатирана

⁷¹⁴ F 200, 195r; *Зборник породице Сmekja*, 9; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 560, № 39.

⁷¹⁵ F 200, 188v; *Зборник породице Сmekja*, 11; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 553, 554, № 22.

⁷¹⁶ F 200, 373; *Загребачки зборник* 30б; *Зборник породице Сmekja*, 12; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 553, № 21; Д. Синдик, *Одлука которског већа из 1246. године*, 157-161.

⁷¹⁷ Није искључено да је ова одлука донешена на захтјев српских државних власти чији су поданици наведено становништво из околине Котора, желећи тако да га заштити од физичког малтретирања. Д. Синдик у свом раду сматра да се ова казна односила на батинање које су Которани спроводили у околини града, ван градског дистрикта, гдје је био на снази правни систем

одредба которског Статута којом је предвиђено да, ако неко од Которана, или ко други, изудара Србина или Арбанаса, биће кажњен са три перпера. У случају да припадници ових етничких група буду први увриједили неког из Котора и то буде доказано није била предвиђена казна за особе које су изударале неког што су претрпјеле увреду.⁷¹⁸ У статутарној одредби не помињу се људи са посједа Светомихољске метохије, као ни Будвани. Ово не значи да у вријеме кодификације Статута није било сличних проблема са њима, већ да су такве ситуације биле рјешаване неким другим правним нормама. Ова статутарна одредба потврђује да се одлука из септембра 1246. године односила на подручје града Котора и његовог дистрикта, пошто се није могло догодити да которске власти имају судске ингеренције ван територије градског дистрикта над поступцима неког ко није био Которанин.

Друштвени развој и свакодневни живот которске комуне у XIII вијеку сигурно је условио настанак неких норми из других сфера кривичног права које су санкционисале друштвено девијантне појаве које су тада јављале у Котору. Оне ће послужити као основа за формулисање одредби о тој проблематици, касније у Статуту. Ту се прије свега мисли на легислативу којом се санкционисало наношење тјелесних повреда, силовање и тровање.⁷¹⁹ У прилог томе ишло би постојање правне регулативе тих деликата у Статутима корчуланске и дубровачке комуне из средине XIII вијека, деликата који су сигурно били присутни и у которској комуни тог периода.⁷²⁰ Наслови поглавља из которског Статута који се

српске државе који би регулисао заштиту својих поданика, нарочито оних са Светомихољског властелинства. (Д. Синдик, *Одлука которског већа из 1246. године*, 159.).

⁷¹⁸ *Statuta civitatis Cathari*, De Sclavis et Albanensibus verberatis (Cap. CXVII), 75.

⁷¹⁹ *Statuta civitatis Cathari*, De percussoribus factis cum macia, ligna, vel petra (Cap. LXXXIX), 54, De iis qui insurgunt in alios cum armis et et percutiunt in nocte sive in die (Cap. LXXXIII), 58, De violentis mulierum (Cap. C), 60-62, De facientibus herbarias (Cap. CI), 62; И. Синдик, И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 124, 125; Н. Богојевић Глушчевић, *Кривична дјела*, 106-111.

⁷²⁰ *Statuta Curzulae*, De percussione gladii (Cap. III) 6, 27, De percussione petre (Cap. IV) 6, 27, De percussione manus (Cap. V) 6, 27, De percussione iudicum (Cap. VI) 27, De percussione pastoris (Cap. XIX) 25, De aliis percussionibus (Cap. VII) 28, De muliere sforzata (Cap. XI) 9, Quod si nobilis violaret nobilem (Cap. CXXXII) 60, Quod si nobilis violaret nobilem virginem (Cap. CXXXIII) 60, Quod si nobilis violaret rusticam maritatum (Cap. CXXXIV) 60, De erbaria (Cap. XII, XVII) 9, 30; *Liber statutorum civitatis Ragusii Liber VI*, De percussoribus factis cum armis (Cap III), 326, De violentiis mulieribus inlatis (Cap VI), 328, 330, De herbariis (Cap. VII), 330; G. Tomašević, *O krivičnom postupku prema Korčulanskom statutu*, 149-161; G. Heršak, *Krivično djelo silovanja u Korčulanskom statutu i komparativno*, Zbornik radova znanstvenog skupa Statut grada i otoka Korčule iz 1214. godine održanog 28. i 29. travnja 1988. u Korčuli, Blatu i Veloj Luci Zagreb – Samobor 1989, 195-200; J. Redep, *Moć vradžbine, razmišljanje povodom XVII gl. Korčulanskog statuta*, Zbornik radova znanstvenog skupa

односе на поједина наведена кривична дјела, њихова концепција, па и садржина, слични су одговарајућим поглављима корчуланског и дубровачког статута.

6. 3. ПОРОДИЧНО И НАСЛЕДНО ПРАВО.

Познате су неки постулати породичног и других сродних сфера права из овог периода. Оно мало сачуваних исправа које се односе на ту област пружају слику да се може говорити о изградњи неких од основних контура те нормативе у которској комуни, које ће се касније, под утицајем друштвених околности, развијати, и у Статуту даље правно уређивати. Сачуване су и неке исправе које третирају которске породично-брачне прилике из црквеног угла, у контексту норми које су прописивали највиши органи Римокатоличке цркве у оно вријеме.

6. 3. 1. *Брак.*

По средњовјековним нормама ступање у брачну заједницу вршило се у знатно ранијој животној доби у односу на садашње вријеме. То право на брак обично се стицало са пунољетством. Которским статутом било је предвиђено да дјевојке са 12, а мушкарци са 14 година постају пунољетни.⁷²¹ Пунољетством су дјевојке добијале право на удају, али су се оне често удавале и нешто касније, између 14. и 16. навршене године живота, као што је то био обичај и у другим заједницама.⁷²² Ови подаци о животном добу када се у Котору ступало у брак јесу из XIV и XV вијека, али нема разлога да се сумња да су овакви модели друштвене установе као што је био брак примјењивани и у времену које им је претходило.

Брак и питања која су се на њега односила у средњовјековним зетским и далматинским комунама била су под великим утицајем и контролом Римокатоличке цркве, бивајући од ње готово неодвојива. Црква је настојала да се поштују њени постулати којима се уређивала ова област приватног живота. Један од најважнијих принципа који је црква наматала био је егзогамија – брак изван

Statut grada i otoka Korčule iz 1214. godine održanog 28. i 29. travnja 1988. u Korčuli, Blatu i Veloj Luci, Zagreb – Samobor 1989, 237-251.

⁷²¹ *Statuta civitatis Cathari*, De epitropis illorum qui reliquunt heredes infra aetatem legitimam (Cap. CLXXXIX), 189.

⁷²² L. Blehova Čelebić, *Žene*, 18, 19.

сродничке групе. Западна друштва дозвољавала су некад бракове чак и у другом степену сродства. Живот људи у једној заједници, најчешће руралној, стављао их је, често пред непремостиве проблеме, да склопе брак са особом са којом није било заједничког претка.⁷²³ До краја XII, односно почетка XIII вијека, црквени прописи о овој проблематици били су веома строги. Та висока граница цркве за склапање бракова између сродника била је на снази све до почетка XIII вијека и на подручју зетског приморја. То потврђују акта мјесног црквеног сабора одржаног 1199. године у Бару, када је барска црква добила ранг архиепископије. Међу одлукама донешеним на сабору била је и она која се тицала придржавања забране склапања брака до седмог степена сродства, за чије кршење је била предвиђена казна екскомуникације из црквене заједнице.⁷²⁴ Све до тада (почетак XIII вијека) у случају склапања са особом до седмог степена сродства брак се сматрао незаконитим, док је склапање брака у четвртом степену сродства била нешто, за црквене власти, незамисливо и што ће тек касније, након тада усвојених одлука на Четвртом сабору, појавити као проблем.

Постулати око склапања брака били су предмет одлука Четвртог латеранског сабора (1215. године), када је, након заузимања Цариграда (1204. године), римска црква била снажна саставница ондашњих заједница. Тада су донешени неки од канона који су се тицали и брачних питања. На том сабору, педесетим каноним, прописано је да забрана брака неће у будућности ићи преко четвртог степена сродства, чиме је смањена дотадашња забрана, која је ишла до седмог степена родбинских односа.⁷²⁵ Ово није била једина одлука донешена на овом сабору од значаја за брачно право и односе. Педесет првим каноним овог сабора били су забрањени тајни бракови. Тада је, такође, усвојено да се брак мора склопити пред свештеником који је морао да утврди да ли постоје неке сметње склапању таквог брака, чему су морали присуствовати и свјedoци.⁷²⁶ Ове мјере,

⁷²³ Ц. Х. Линч, *Историја средњовековне цркве*, Београд 1999, 374.

⁷²⁴ *CD II*, 335-338, № 312; *ИЦГ II/1*, 17 (С. Тирковић); И. Коматина, *Црква и држава*, 224.

⁷²⁵ *Consilium Lateranse IV, a. 1215, De restricta prohibition matrimonii* (Const. 50), 35; A. Luchaire, *Innocent III : le concile de Latran et la réformе de l'église*, Paris 1908, 1-190; H. Jedin, *Crkveni sabori*, Zagreb 1980, 55-59; J. Goody, *The Development of the Family and Marriage in Europe*, Cambridge 1983, 139, 144, 150; *Velika povijest crkve sv. 3, Srednjovjekovna crkva. polusv. 2, Od crkvenog zrelog srednjeg vijeka do predvečerja Reformacije*, Zagreb 1993, 198; J. C. Moore, *Pope Innocent III (1160/61-1216) To Root Up and to Plant*, Boston 2003, 228-252, 245.

⁷²⁶ *Consilium Lateranse IV a. 1215, De poena contrahentium clandestina matrimonia* (Const. 51), 35, 36; J. Goody, *The Development of the Family and Marriage in Europe*, 149; *Velika povijest*

које су имале за циљ снажење брака као институције⁷²⁷, често нијесу биле примјењиване и поштоване од стране вјерника.

Но, као да је мало од овог што је прописано на Четвртом латеранском сабору, а тиче се брака, поштовано и примјењивано током наредних деценија XIII вијека у зетским комунама, вјероватно и у Котору. Бројни проблеми захватили су тридесетих година XIII вијека Барску архиепископију. О томе свједочи писмо које је папа Гргур IX упутио 22. априла 1236. године старјешини доминиканаца римске провинције. Међу тим проблемима барске цркве били су и они који су се односили на склапање брака у четвртом, недозвољеном (*licite*), степену сродства. Папа тражи од приора да, у духу дјеловања припадника тог монашког реда, поправи то стање тако што ће послати неколико фратара који ће учинити да се особе које се не придржавају норми и прописа буду искључене из скупине осталих.⁷²⁸

Ако су канони о браку донешени на Четвртом латеранском сабору и били на снази у Котору у деценијама које су услиједиле након његовог одржавања, у периоду који је претходио Гримоалдовом доласку нијесу поштовани, пошто се његови претходници о томе нијесу довољно старали. Сачувано у препису, са краја XIII вијека, пасторално писмо которског епископа Гримоалда, говори о црквено - брачним приликама које су владале у которској комуни, о начину склапања брака и непоштовању степена дозвољених сродничких веза међу супружницима. За њега Фламиније Корнелије, а позивајући се на њега, и Даниеле Фарлати кажу да је которски епископ био крајем XI вијека, па се, следствено томе, и ова исправа стављала у тај период.⁷²⁹ Из његовог дјела може видјети да се

crkve, sv. 3, Srednjovjekovna crkva. polusv. 2, Od crkvenog zrelog srednjeg vijeka do predvečerja Reformacije, 198; J. C. Moore, *Pope Innocent III (1160/61-1216) To Root Up and to Plant*, 245, 246.

⁷²⁷ Prema tekstovima iz XII. stoljeća glavna svrha брака је било преношење јунаштва на потомке, односно главна функција женидбе је било спајање јуначког мушкарца и једнако вриједне жене како би потомцима осигурали најбоље predispozicije за живот (G. Duby, *Vitez, žena i svećenik: ženidba u feudalnoj Francuskoj*, Split 1987.)

⁷²⁸ *Bullarium ordinis FF praedicatorum I, aa 1215-1280*, ed. F. T. Ripolli, 88, №154; И. Коматина, *Црква и држава*, 307.

⁷²⁹ F200, 199v; G. Gelcich, *Memorie storiche*, 58-59 (он текст ове исправе доноси на основу нама тренутно непознатог издања које су дали Урбано Рафаели и Ђузепе Форти); *Писци средњовјековнох латинитета*, 40-43. R. F. Gyug, *Liturgu and Law*, 570, № 62. Ово становиште прихватила је и савремена историографија: F. Sforca, *Bari e Kotor*, Bari 1975, 77, 78 (Он је покушао да овог которског епископа доведе у везу са Пуљом, да је он поријеклом из те области, на начин што у документима из тамошњих архива проналази личности истог имена - могуће да је и био из тих крајева); Д. Синдик, *Понтификал*, 59 (Презентујући садржај Понтификала, аутор износи

Фламиније Корнелије није користио исправама из Понтификала. Податак о Гримоалду он саопштава позивајући се на Вићентија Бабића. Није могући ући у траг да ли је он имао препис ове исправе из Понтификала. Пошто је ова исправа више пута објављена током XIX вијека, али не и остале исправе из Понтификала, као логичнијом се чини могућност да је то издање учињено са посебног документа који је у то вријеме постојао у Котору. Данас му се губи траг. Могуће да је то било оригинално пасторално писмо, чији је препис истовремено унесен у Понтификал. Пракса губљења докумената подстакла је власти да препис исправе унесу у Понтификал који се сматрао безбједним мјестом за чување одлука од интереса за комуну.

За разлику од Фламинија Корнелија и Даниела Фарлатија, Франческо Сmekја, аутор дјела о которским епископима, који се у препису налази у Архиву ХАЗУ у Загребу, свјестан да не располаже поузданим подацима када је Гримоалд могао бити епископ, већ на самом почетку одјељка каже: *За овог Гримоалда треба пронаћи право мјесто и тамо га поставити*. Франческо Сmekја не наводи Гримоалда на првом мјесту зато што је сматрао да је он најраније познати которски епископ, већ зато што не зна гдје да га хронолошки смјести. То се види из ове његове *nota bene*, износећи могућност да се ради о личности која је дјеловала у Котору доцније, у другој половини XIV вијека, када су Млечани 1378. године заузели Котор.⁷³⁰ У истом рукопису, нешто даље (св. 4.), како је већ казано, у попису которских епископа, име овог епископа наводи под годином 1290. Све би ово значило да исправу треба посматрати у том временском периоду, када је она настала, у контексту црквено-друштвених прилика тог периода, а не краја XI вијека. Кључни аргумент о исправности хронолошког навода у поменутом рукопису да је те године, односно крајем XIII вијека, Гримоалд био епископ у Котору, а тиме и тврдње да је управо ова личност аутор ове исправе, јесте готово потпуно поклапање података о осталим епископима из XII и XIII вијека (укупно осамнаест епископа се помиње) из овог пописа са другим подацима о њима, а који се налазе у другим изворима. Како се године у том

садржај ове исправе, без покушаја њеног стављања у шири хронолошки, територијални и тематски контекст)

⁷³⁰ *I d 64*, св. 1, странице нијесу нумерисане. О овом ће бити више ријечи у поглављу о цркви и которским епископима.

попису, када су други епископи обављали дужност, уклапају у шире хронолошке периоде њихове службе познате из других извора, нема разлога да се сумња да је и Гримоалд те године био которски епископ.

На почетку овог текста Гримоалд износи какво је стање, по питању склапања брака, затекао када је дошао у Котор. Ово говори да је он био странац, што је представљало потврду доцније статутарне одредбе да Которанин не може бити епископ. Она се вјероватно наслањала на неку ранију одлуку по којој је само странац могао бити епископ у Котору. Црквено-брачну ситуацију коју је затекао у Котору он описује тмурним ријечима: Када се неко женио или удавао није поштовано да се даје прстен и вјенчање врши пред представницима цркве, већ само у присуству родбине. Тиме није примјењивано једно од основних канона Четвртог Латеранског сабора који је прописивао обавезност склапања брака пред свештеницима, што ће доцније бити прописано и на Тридентском сабору (1563. год.).⁷³¹ То се радило из разлога што су неки који су ступали у брак, по Гримоалдовим ријечима, били у четвртом степену сродства и због тога нијесу могли добити пристанак цркве за склапање таквог брака. Тај обичај који се примјењивао, по његовим ријечима, већ се био практично претворио у закон (*lex*), оптужујући, како своје претходнике на мјесту которског епископа, што нијесу предузели мјере да се такве ствари спријече, тако и вјернике, назвавши такво њихово понашање охолом. Због тога што су његови претходници ово били дозволили, они ће, по његовим ријечима одговарати пред Богом. Завршавајући своје излагање, он је запријетио анатемом свакоме ко би убудуће без сагласности цркве склопио брак. Завршни дио ове исправе је саструган па се не може знати на шта се односио дио текста након предвиђених санкција за непоштовање црквених канона.

Избјегавање црквеног брака и одступање од општег става цркве о дозвољеном степену сродничких односа будућих супружника, због немара црквених старјешина у комуни, представљали су велике проблеме у которској цркви и которској заједници тога доба, па је Гримоалд желио да прекине тај обичај који је био у супротности са усвојеним канонима. Његови претходници нијесу водили неку претјерану бригу како би се спријечиле ове појаве. Сагласност

⁷³¹ E. Jordan, *Historie ecclesiastique du moyen-age*, Revue historique I, Paris 1938, 23-78, 36.

цркве, коју помиње Гримоалд, као предуслов склапања брака, значила је да су њени представници морали констатовати да будући супружници нијесу били у недозвољеном степену крвног сродства, како је то било прописано каноном Четвртог Латеранског сабора. О исходу мјера које је, по овом питању, Гримоалд предузео мало тога се може конкретно рећи. Ако се прихвате подаци из нотарских књига прве половине XIV вијека онда би се могло сматрати да је стање по питању склапања брака донекле побољшано. У исправама из треће и четврте деценије тог вијека, које се односе на питање породице и брака, они који су помињали брачну заједницу наводе *matrimonium canonice contraho*.⁷³² Склапање брака по црквеним законима говорило би да су у то вријеме поштована начела која је прописивала католичка црква, а протезирао епископ Гримоалд у свом пасторалном писму. У Котору се 1330. године у помиње златар Богавец, за којег се каже да је ожењен сестром свог рођака, без ближег навођења степена сродства.⁷³³ Тај до краја непознат степен сродства онемогућава да се, макар на једном конкретном примјеру, покаже да ли су Гримоалдови напори око сузбијања склапања бракова до четвртог степена сродства имали резултата. Решавање оваквих проблема са којима се сретала которска црква и њено свештенство захтјевало је велики напор и рад међу вјерницима.

Приказ проблема из брачне сфере, које износи у свом пасторалном писму епископ Гримоалд, није једино сачувано свједочанство које се тичало брачних односа на подручју Котора и осталих зетских крајева, као и простора данашње сјеверне Албаније, крајем XIII и почетком XIV вијека. Оно што саопштава Гримоалд на једном конкретном примјеру допуњује општу слику о тој као и другој проблематици, а коју даје писмо папе Бенедикта XI, упућено 18. новембра 1303. године барском архиепископу Марину Жаретићу. У писму стоји да је папа чуо *quod in Arbano, Polato, Canavia, Duratio Cataro, Dulanio, Suatio, Scodro, Drivasco, Antibaro, et quibusdam aliis locis sub dominio Andronici Imperatoris Grecorum ac Orosii Regis Servie et fratris eius S. Necnon Carissime in Christo filie Elene matris eorum Regine Servie Illustris positis etc.* не поштују црквена правила и

⁷³² *MC I*, 43, 60, 62, 63, 65, 66, *itd.*, № 71, 131, 141, 142, 149; *MC II*, 6, 12, 16, 17, 21, 22, 32, *itd.*, № 19, 48, 58, 62, 81, 126. И. Синдик помиње ову формулацију при склапању брака, у контексту исправности склопљеног брака (И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 129).

⁷³³ *MC I*, 205, № 572; L. Blehova Čelebić, *Žene* 33.

канони који су давно донешени. Међу преступима који су били присутни код вјерника, поред других, наводе се да су склапали недозвољене (*illicite*) бракове, не поштујући дозвољени степен крвног сродства (*consanguinitas*). Колико су овај и други проблеми били озбиљно схваћени од највиших црквених органа говори и то што у писмо стоји да се они не могу кажњавати само екскомуникацијом, већ коришћењем и других казни, уз могућност да их упуте и на апостолску столицу.⁷³⁴ Ово папино писмо, односно његови дјелови, јесу додатни аргумент и потврда закључка да Гримоалдово пасторално писмо о брачној проблематици ваља ставити у последњу деценију XIII вијека. Оба ова документа свједоче о лошем стању у брачној сфери на наведеним подручјима крајем XIII вијека и непоштовању одлука Четвртог Латеранског сабора, те их треба посматрати као настојање самог врха Римокатоличке цркве да се ситуација по том питању поправи. Примјетна је разлика у кажњавању за кршење црквених норми и канона између которског епископа и Курије, Гримоалд пријети анатемом (да би текст у наставку био оштећен), папа поред екскомуникације предвиђа и друге казне за оне који нијесу поштовали црквена правила и каноне.

Однос цркве по питању степена крвног сродства, у којем се дозвољавало склапање бракова, и у доцнијем периоду биће такав да се настојало примјењивати начело дозвољеног брака од петог степена сродства. Грађа из Бискупског архива у Котору говори о неким случајевима из прве половине XV вијека, када су појединци тражили склапање брака са особама са којима су били у трећем или четвртог степена сродства. Захтјев за дозволом (*dispensatio*) био би упућен Светој столици у Риму која је одбијала, односно давала сагласност за склапање брака. У друкчијим друштвеним околностима било је прихватљивије склапање бракова између особа које су биле не само у крвном, него и у тјелесном односно духовном сродству. Бракови између припадника богатијих породица били су и препоручиви да би се њихов иметак концентрисао на једном мјесту и како би се очувала чистота њиховог друштвеног сталежа.⁷³⁵ Што се тиче тајних бракова, списи Бискупског архива на којима нема датума показују да је било таквих случајева,

⁷³⁴ D. Farlati, *Illyricum sacrum VII*, Venetiis 1817, 54, 55; *Vetera monumenta historica Hungariam I*, 408, 409, № 650; М. Поповић, *Српска краљица Јелена 77*; К. Митровић, *Сукоб барског архиепископа*, 295, 296.

⁷³⁵ L. Blehova Čelebić, *Žene*, 32.

они су били забрањени одредбама, данас непознатим, чије се постојање може назријети у тим списима.⁷³⁶ Свакако, и њих треба посматрати кроз призму проблема које износи Гримоалд.

Из средине XV потиче једно поимање разлике између легалног и нелегалног брака у которској комуни тога доба. Ради се о исказу Ивана Палмице из 1445. године: *Nota quod matrimonium aliud legitimum clandestinum. Legitimum est, cum aliquis ab hiis, qui super feminam potestatem habere videntur. Uxor petitur et parentibus sponsatur et a legibus dotatur et a sacerdotibus, ut mos est, benedicitur et a paramentis custoditur...ac solempniter accipitur. Si aliter presumitur, non coniugium, sed adulterium vel fornicatio dicitur etc.*⁷³⁷ Заједничко овом тумачењу о исправно склопљеним браковима и дјелова Гримоалдовога приказа, који представљају одлуке Четвртог латеранског сабора, јесте неопходност склапања брака пред црквеним лицима.

Питање дозвољеног степена крвног сродства, као могуће препреке за склапање брака, није било уређено одредбама Статута насталим до прихватања млетачке власти, остајући у сфери црквених прописа. Орјентациони степен крвног сродства од којег се могао брак склопити може се индиректно сазнати из одредбе Статута из 1431. године, која се односила на забрану да судија, због сродничких односа са неком од странака у спору, не може да суди у таквим споровима. На почетку ове одредбе стоји да је до тог времена у Котору поштован правни обичај да је судија могао бити у парници или парницама неког из истог рода, с којим није био повезан таквом родбинском везом да није могао брак склапати. Из овога би слиједило да се брак могао склопити од оног - следећег степена сродства до којег некој од страна у спору судија није могао да суди. Овај обичај је сада (1431. године) био промијењен и пооштрен, изузеће се односило на читави род (*prolis*), без обзира на родбинску удаљеност.⁷³⁸ Обичајно правило које помиње статутарна одредба из 1431. године, које је до тада било на снази, вјероватно је значило примјену норми о дозвољеном степену сродства за склапање брака које је

⁷³⁶ L. Blehova Čelebić, *Žene*, 22, 23. Дубровачко право је тзв. Зеленом књигом (*Liber viridis*) 1429. године забранило тајне бракове, прописујући строге казне за њих (Б. Недељковић, *Liber viridis*, Београд 1984, *Ordo pro matrimoniis clam non celebrandis* (Cap. CCXXXVII), 186-187.).

⁷³⁷ L. Blehova Čelebić, *Žene* 27, нар. 49.

⁷³⁸ *Statuta civitatis Cathari*, Quod unus iudex unius prolis, non posit esse iudex alicuius eiusdem prolis (Patres captum sub dominatione Venetiorum, Tempore domini Nicolai Pisani honorandi Comititis et Capitanei Cathari, Cap. X), 378, 379. И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 128.

донешено на Четвртом латеранском сабору, које се примјењивало приликом изузећа судија у спору гдје је неке од страна могла бити са њим у сродству.⁷³⁹ Комуналне власти, уређујући ово питање, морале су прихватити становиште цркве, мада су вјероватно постојале жеље да се од њега одступи.

У сусједном Дубровнику такође је, средином XIV вијека, била на снази забрана склапања брака до четвртог степена па се за њега морала тражити дозвола, у чему су узимале учешће и општинске власти.⁷⁴⁰ За разлику од римокатоличке цркве, православна црква је била знатно ригорознија по питањима нежељених бракова и дозволе за склапање брака међу сродницима. Тек је од осмог степена сродства, по православним канонима, било дозвољено склапање брака.⁷⁴¹

Осим питања која су се односила на склапање брака пред представницима которске цркве и дозвољеног степена крвног сродства када се могао склопити брак, следећи проблем из сфере брачних односа у которској заједници средине XIII вијека било је питање бигамије, обичаја да мушкарац живи у заједници са двије жене. Исправа из средине XIII вијека говори о распрострањености те појаве међу лаицима у которској средини. То би указивало да су ти бракови склапани без учешћа црквених власти, које нијесу могле дати сагласност за такав брак. Из сачуване одлуке, од јуна 1255. године, види се да црква суочавала са проблемом да су двоженци, као и уопште ожењени, ступали у црквене редове. Такве личности биле су неподобне за обављање неког посла у цркви и каптол је настојао да спријечи да такве особе постану припадници свештеничког сталежа обављају и врше неку функцију у цркви.⁷⁴² Ово настојање да се спријечи присуство

⁷³⁹ Не може се прихватити да се изузеће судија у споровима, због родбинских веза, у недатираној статутарној одредби из периода када је Котор улазио у састав српске државе, могло примјењивати на степен сродства до којег се није дозвољавало склапање брака, јер би то значило брак од трећег, односно четвртог кољена (*Statuta civitatis Cathari I, De iis qui possint iudices deiectere* (Cap. LXI), 36; И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 128.).

⁷⁴⁰ *MR III, 278*; Д. Динић Кнежевић, *Положај жена*, 63.

⁷⁴¹ С. Новаковић, *Матије Властара синтагмат*, 132-133; *Матије Властара Синтагме*, 123; *Приватни живот*, 338 (А. Фостиков, Жена - између врлине и греха).

⁷⁴² *F200, 184v*; *Загребачки зборник 306; I. d 54. IV, 2.* У овим зборницима дио ове одлуке у којој се наводи да двоженци и ожењени не могу примати у свештенство гласи: *...ut bigamos aut coniug(i)ales ut (vel) de seculi conditione ad sacrum ordinem non promoveantur etc.* Д. Фарлати (преузимајући од њега текст ове исправе и Т. Смичиклас) доноси нешто мало друкчији облик појединих ријечи, што не мијења основни смисао одлуке: *...ut bigami aut coniugati vel de seculi conditione ad sacrum ordinem non promoveantur etc.* (D. Farlati, *Illyricum sacrum VI*, 441; *CD IV*, 599, № 98.); Канадски историчар доноси следећу транскрипцију овог одјељка: *...ut bigamos aut curiales*

ожењених свештеника у црквеним редовима имало је своје канонско упориште. Забрана да свештеници ступају у брак била је предмет посебне одлуке IV латеранског сабора. Канонима 14-16 овог сабора било је уређено понашање свештенства, уз забрану припадницима клера да ступају у брак, прописујући им строги целибат.⁷⁴³ Гримоалд не помиње бигамију и присуство ожењених свештеника као проблеме које је затекао када је дошао у Котор, што би можда могло да значи да је тај проблем, одлуком из јуна 1255. године, био умањен, али сигурно и даље присутан, о чему говори извор са почетка XIV вијека. Наиме, у већ поменутом писму Бенедикта IX из 1303. године Марину Жаретићу као један од проблема који је био присутан међу становништвом дијецеза Зете и данашње сјеверне Албаније, укључујући ту и Котор, био је и непоштовање свете тајне брака тако што су се ожењени, поред жена са којима су живјели, усуђивали да доводе и друге жене, стварајући тако незаконит брак (*contubernium*).⁷⁴⁴

Помени бигамије у сачуваној которској изворној грађи из доцнијег периода су ријетки. Питања бигамије у Котору рјешавали су судови и грађанске и црквене власти, гдје је по црквеним прописима морао да се врати првој жени, а остале да протјера.⁷⁴⁵ Проблем бигамије постојао је и у другим далматинским комунама. У Сплиту је ова, са црквеног становишта девијантна појава, била под надлежношћу кнеза или подеста.⁷⁴⁶ Питање бигамије, уз проблем око непоштовања обреда вјенчања и склапања брака међу сродницима предочавају да се вјерници у Котору, као и других зетских комуна, током XIII вијека нијесу придржавали прописа који су им налагали канони Четвртог Латеранског сабора, односно да се которска црква у другој половини XIII вијека није могла изборити са проблемима који су оптерећивали вјерски и друштвени живот у комуни.

Једно од основних обиљежја средњовјековног друштва - сталешка издиференцираност - оставило је печат на брачне односе и у которској комуни. Склапање бракова између властеле и припадника обичног становништва било је

vel de seruili conditione ad sacrum ordinem non promoveantur etc (R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 552, № 19.); И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 129; L. Blehova Čelebić, *Hrišćanstvo*, 43, 44.

⁷⁴³ *Consilium Lateranense IV, De incontinentia clericorum punienda* (Const. 14.), 17; J. Goody, *The Development of the Family and Marriage in Europe*, 144.

⁷⁴⁴ *Vetera monumenta historica Hungariam I*, 408, 409, № 650; К. Митровић, *Сукоб барског архиепископа*, 295.

⁷⁴⁵ L. Blehova Čelebić, *Žene*, 38-41; Ђ. Тошић, *Примјер брачне бигамије „More Bosignarorum et Patarinorum“*, *Miscellanea XII* (2004), 123-127; L. Blehova Čelebić, *Hrišćanstvo*, 329.

⁷⁴⁶ G. Novak, *Povijest Splita I*, 271.

друштвено неприхватљиво. Најстарије свједочанство о брачним односима између племића и грађана у которској комуни потиче још са краја XII вијека. Пишући своје дјело о которској цркви Франческо Смецја оставио је веома интересанту забиљешку. У оквиру излагања о которском бискупу Мухи Леоновом он, на почетку тог одјелка, износи: *Micha cioe Michiele fu nobile Cattarino di casa, che poi cadde nell' ordine cittadino per matrimonio contrario alla legge de' nobili.*⁷⁴⁷ Иако се то у документу не наводи директно, губитак племићког статуса због брака сигурно се може довести у везу са браком племића са обичном грађанком, супротан начелима племићких норми. Реално је претпоставка да је та сталешка баријера око чистоте племићких бракова била изражена и током XIII вијека, те да су и тада примјењиване сличне мјере за његове прекршиоце. Сталешке препреке за склапање брака временом ће се све више занемаривати, са једне стране како буде расла економска моћ которског грађанства чије су дјевојке за удају носиле са собом велики мираз, и опадањем улоге и моћи которске властеле, са друге. Та промјена по питању склапања несталешког брака више није представљала усамљену (изоливану) друштвену појаву већ, у великој мјери присутну, што се може закључити и из статутарне одредбе из 1412. године, којом се покушало спријечити све већи број тих несталешких бракова. Том одредбом биле су предвиђене и прописане санкције у случају склапања брака између властеле и пучана. Оне су се састојале од лишавања племићке титуле, чланства у вијећима и губљења других привилегија за наследнике рођене у таквим браковима. Особе које би склопиле такве бракове губиле су право на високи положај, службу, привилегије које су припадале племићима.⁷⁴⁸ Дубровачка влада такође је настојала да одржи сталешку чистоту склопљених бракова. Велико вијеће је 12. марта 1462, године прописало одредбу којом је било предвиђено у случају да властелин ожени пучанку губио би право учешћа у свим вијећима и остале привилегије и био изједначен са обичним грађанима-пучанима.⁷⁴⁹ Брачне везе

⁷⁴⁷ I d 64 *Storia delle Bocche di Cattaro di Francesko de Smeccia*, св. 1.

⁷⁴⁸ *Statuta civitatis Cathari*, Quod nobiles Cathari non accipiant uxores ignobiles et quod filii ex tali matrimonio procreati, privati sint officiis et beneficiis Cathari (Cap. CCCXCIV), 224; И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 129; L. Blehova Čelebić, *Žene*, 37.

⁷⁴⁹ Д. Динић Кнежевић, *Положај жена* 66.

између различитих друштвених и социјалних категорија у српској држави биле су под контролом феудалних господара.⁷⁵⁰

Испреплетаност и комплексност односа између Котора и Дубровника у XIII и XIV вијеку, као и касније, нашла је одраза и у сфери брачних односа и њихове правне регулативе. Периоди у односима двају комуна када су биле у сукобима или у лошим односима, били су често праћени увођењем разноликих забрана и ограничења, па и забраном склапања брака између Которана и Дубровчана. Коријени таквих мјера могу се наћи најкасније у дешавањима за вријеме рата Дубровника са краљем Урошем 1253-1254. године, када су Которани ратовали на страни српског владара. Тада је по ријечима Јунија Растића одлучено да се не дозвољава склапање брака између Дубровчана и Которана.⁷⁵¹ Таква забрана помиње у уговору ових комуна из 1279. године, склопљеним након рата краља Уроша и Дубровника 1275. године. Међу одредбама којима се уређују односи међу комунама налази се и она која прописује забрану орођавања тј. склапања брака са људима Котора, за коју се каже да се и даље примјењује (*excepto statuto de parentelis non faciendis cum hominibus Catari, quod in sua permaneat firmitate*).⁷⁵² Ово би јасно говорило да је забрана склапања брака између Которана и Дубровчана била на снази и прије 1279. године, а да је овим уговором потврђена. Када се има у виду овако чврсто прописана одредба, којом је било онемогућено склапање брака између становника двају комуна, пажњу нарочито привлачи податак из дубровачких канцеларијских списа да је јануара 1281. године Палма Јоханов из Котора узео новац, злато, слушкињу и одјећу на име мираза Беле, кћерке Календе Бодаче из Дубровника, која се удала за њега.⁷⁵³ Једино прихватљиво објашњење за ово било би да се ради о кршењу наведене нормe, те да се не може говорити да је Палма постао дубровачки грађанин, јер би само у том случају могао склопити законити брак са Дубровчанком. Постојање забране склапања бракова индиректно се помиње и почетком XIV вијека. У документу из 1305. године стоји да Феликс, син Драга Томе из Котора, може склопити брак

⁷⁵⁰ Т. Гарановски, *Историја српског права*, 576, 577; *Приватни живот*, 341 (А. Фостиков, Жена - између врлине и греха).

⁷⁵¹ J. Resti, *Chronica Ragusii*, 99; J. Lučić, *Pomorsko-trgovački odnosi*, 421.

⁷⁵² CD VI, 296-300, 299, № 249; А. Соловјев, *Одабрани споменици српског права*, 57; Д. Динић Кнежевић, *Положај жена*, 67.

⁷⁵³ G. Čremošnik, *Spisi I*, 125, № 432. Тај брак се помиње и у исправи од шестог марта исте године (G. Čremošnik, *Spisi I*, 133, № 458).

вјероватно са Дубровчанком, без обзира на Статут града Дубровника, алудирајући на забрану склапања брака.⁷⁵⁴ Забиљежени су и други примјери (1319. год.) да је брак припадника ових двају комуна учињен *contra formam statuti*.⁷⁵⁵ Забрана је трајала све до 8. децембра 1328. године када је одлуком дубровачког Великог вијећа укинута.⁷⁵⁶ Ако се у богатим миразима Которанки наслућују разлози за укидање ове забране, мотиви за њено увођење могли би се пронаћи у настојањима Дубровчана који су тиме, од средине XIII вијека, жељели да спријече већи уплив Которана у друштвени живот своје комуне. Плашећи се да би преко бракова са Дубровчанкама, Которани могли ослабити изнутра положај Дубровника приликом напада српских владара, његове власти су донијеле те мјере.⁷⁵⁷

6. 3. 2. *Мираз*.

Једно од основних обиљежја средњовјековне брачне заједнице било је да је склапање брака готово увијек било праћено миразом, као институтом гдје је женска особа у заједницу уносила нека материјална или новчана средства, а често обије врсте добара, добијена од своје породице. Осим ових добара, није био риједак случај да су у мираз улазили и робови. Давање мираза било је обавезујуће за чланове породице, на првом мјесту родитеље, али и браћу која су била дужна да дају за њихов мираз од својих добара, ако им очева имовина не би била довољна.⁷⁵⁸

Питању мираза и имовинских односа између мужа и жене посвећено је доста простора у которском правном систему. Из времена прије почетка XIV вијека сачувано је мало правних одредби, али се може поуздано рећи да су и прије тог периода постојале норме које су уређивале ово питање, укључујући ту и обичајно право. Неке од њих су у измијењеној форми касније ушле у Статут и

⁷⁵⁴ Д. Динић Кнежевић, *Положај жена*, 67. Ауторка сматра да се ово односи на Статут Дубровника као темељни акт ове комуне. Горепомнута одредба уговора из 1279. године, насловљена као *statutum*, наводи да се овај термин, осим овог основног значења, могао имати и друга, појединачну одредбу.

⁷⁵⁵ Д. Динић Кнежевић, *Положај жена*, 67.

⁷⁵⁶ *MR V*, 255; Д. Динић Кнежевић, *Положај жена*, 67, 68.

⁷⁵⁷ Р. Butoras, *Teritorijalni razvitak Kotora*, 65.

⁷⁵⁸ *Statuta civitatis Cathari*, De sororibus non maritatis, quae remanent cum fratribus post mortem patris. (Cap. CXLVI), 87, 88, Quod filiae maritatae cum parchiuio, in residuo nullum ius habeant. (Cap. CXLVII), 88; Н. Никезић, *Мираз*, 8, 9. За разлику од которске комуне, у српском средњовјековном праву строго је било забрањено да се роб даје у прђију (*Душанов законик*, изд. Ђ. Бубало, 84, № 44.).

представљају дио његове најстарије редакције. У прилог тврдњи да је у то вријеме постојала уређеност неких основних питања која су се тицала мираза ишло би и постојање правне нормативе о жениној имовини у статутима других далматинских комуна из тог периода, прије свега корчуланском и дубровачком. На питању мираза у средњовјековном Котору најјасније се могу примијетити утицаји различитих правних култура, о чему говори и изворна терминологија. Тако се за мираз у првим поменима користи грчки термин *пројка*, у латинској верзији *parchivium*. Он се, поред термина *dos*, употребљава и у Статуту.⁷⁵⁹

Мираз, као имовина коју је жена уносила у брачну заједницу био је у которској комуни неотуђив и законски заштићен. Пошто, углавном, нијесу на неки други начин стицале средства за живот, мираз им је могао обезбиједити егзистенцију и након евентуалног развода брака, смрти брачног партнера и одлуке да се више не удају. Из тог разлога доношене су мјере да се у брачној заједници заштити имовина која је обухватала мираз. Мјере су се, између осталог, односиле на спречавање да супруг самовласно управља миразом, што је могло некада резултирати и његовим губитком. Да би то спријечиле которске власти су доста рано доносиле одлуке којима се то жељело сузбити. Најстарија позната правна регулатива, доношена од стране которских органа, којом се брани начело неповредљивости мираза прописана је одредбом из јануара 1200. године, гласи: *ut nullo homo posit capere nec pignorare perchivium cuiusdam uxoris sine iusione praedictae mulieris cuius fuerit parchivium.*⁷⁶⁰ Како се види, на самом крају XII вијека у которској комуни приступило се рјешавању проблема око заштите жениног мираза. Проблем се састојао у томе да су мужеве залагали мираз без жениног пристанка и вјероватно често у неким случајевима нијесу могли да га поврате. Да би се томе стало на пут комуналне власти су донијеле ову одлуку (*decretum*), засновану на начелу неповредивости и неотуђивости мираза.

Наведена одлука которских власти, као и оне нормиране у Статуту, имају упориште у византијском законодавству, у брачном имовинском праву цара Јустинијана. Новелом № LXI, из 537. године, која регулише мираз и имовину

⁷⁵⁹ *Lexicon I*, 394, s. v. *dota*, II, 834, s. v. *perchivium*, *perchivum*, *perchium*, *perchium*, *parchivium*, *parchivium*, *parchivium*, *parchivium*, И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 130.

⁷⁶⁰ *F 200*, 194v, *Зборник породице Смедја*, 7; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 558, № 34; Д. Синдик, *Понтификал*, 60.

стечену предбрачним поклоном (*donatio ante nuptias*), било је уређено да је уговор којим се отуђују добра стечена миразом или другим брачним давањима правно ништаван ако би га муж склопио без женине сагласности, коју она мора поновити након двије године. Истом новелом било је прописано да, за вријеме брака, миразом и имовином стеченом на основу брака управља супруг, али да некретнине из тих правних института не смије залагати и отуђити без женине сагласности.⁷⁶¹

Заштити имовине коју је жена, у виду мираза, уносила у брак посвећено је доста простора у Статуту. Еволуција правних прописа у которској комуни и њихово прилагођавање друштвеним дешавањима које је стварао свакодневни живот упечатљиво се виде на питању заштите мираза. Изгледа да је она клаузула из одредбе од 1200, године, да је жена могла дати сагласност да се мираз употреби као залог, често доводила до превара које су мужеви чинили женама, те их тако стављали у тешку ситуацију. Кратка недатирана статутарна одредба прописује да ниједна жена не може нешто јамчити својим миразом, нити за супруга да нешто гарантује, осим за вриједност до десет перпера.⁷⁶² Тих десет перпера представљало је готово безначајан износ, нарочито у кредитним активностима, у којима се најчешће залагао мираз.⁷⁶³ Ваља подсјетити да је још у првој половини XIII вијека било на снази правило да се за сваку трансакциону активност, у износу већем од десет перпера, свједочење могло прихватити само са писаном нотарском исправом. Стилизација и дужина ове одредбе, која је без датума и форме карактеристичне за XIV вијек, говори да је она вјероватно из ранијег периода и да односила на проблеме које су Которанке имале са миразом још у XIII вијеку. У статутарној одредби из 1316. године прописано да се женин мираз не може користити за подмиривање дугова, ако се то тражило после потписивања уговора о миразу. Ни суд није могао заплијенити мираз, ако би

⁷⁶¹ *Corpus iuris civilis, editio stereotypa, volumen tertium, Novellae*, recognovit Rudolfus Schoell, Berlin 1895, 329-332, № LXI; L. Margetić, *Bizantsko bračno imovinsko pravo*, 19-50.

⁷⁶² *Statuta civitatis Cathari*, Quod mulier non possit fideiubere super parhivium suum (Cap. CLIII), 92; И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 130. Колико је то био мали износ најбоље се види из података о висини мираза из сачуваних извора. У XIV вијеку мираз је досезао и суму од 4000 перпера, а у XV вијеку нешто мање, до 1100 перпера (L. Vleheva Čelebić, *Žene*, 49.).

⁷⁶³ Да се ово статутарно правило није увијек поштовало говори и нотарска исправа из 1336. године, у којој жена јамчи за дугове свога мужа четвртином свог мираза (*MC II*, 345, № 1356; Н. Никезић, *Мираз*, 29).

супруг био осуђен и приморан да плати неки новчани износ.⁷⁶⁴ То би значило да се, у међувремену, приступило даљој заштити мираза, одузимајући могућност наплате старих дугова од мираза супруге дужника. Забрана да се не може продати, замијенити, размијенити и дати у залог неки посјед који је представљао дио неког мираза поновљена је и 1423. године, пошто раније доношене одредбе о томе вјероватно нијесу поштоване.⁷⁶⁵ Третирање мираза у најранијим изворима, још од краја XII вијека, као и касније у статутарним одредбама, на начин што се настојала сачувати његова неповредивост (и неотуђивост), укључујући ту и третман других добара која су улазила у брачну имовину, говорило би у прилог раније изнешених констатација да се у Котору у средњем вијеку није формирала брачна заједница добара, што је био случај у неким сјевернодалматинским комунама.⁷⁶⁶

Када је у питању третман жениног мираза, као могућност залога, статут будванске комуне прописује рјешења слична онима у которском праву. Њиме је било прописано да ниједна жена није дужна да из свог мираза плати дуг мужа, ни на какав начин ни у било којем случају, муж је могао задужити мираз своје жене једино из нужде за живот. Чак је и владару било забрањено да прекрши начело које се односило на неповредивост имовине која је била обухваћена миразом.⁷⁶⁷ Сличан начин заштите женине имовине наведен је и у далматинским комунама. У дубровачком Статуту, стоји да кредитор, више њих, или кнез са судијама, због дуга или неког преступа не могу плијенити мираз нечије жене ...*nisi uxor pro qua*

⁷⁶⁴ *Statuta civitatis Cathari*, De dote et parhivio (Cap. CXLIX), 89, 90; И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 130; Н. Никезић, *Мираз*, 21, 22, 28; L. Blehova Čelebić, *Žene* 43-46. Комуналне власти Котора настојале су да заштите женину имовину коју би она добила преко мираза, након удаје, тако што мужеви нијесу имали право да се мијешају у њено располагање. Такође, суд је налагао да се жени без синова и кћери врати мираз у случају да она одлучи да напусти кућу после смрти мужа. (*Statuta civitatis Cathari*, De donationibus sponsarum super parhivium (Cap. CLII), 92, De uxore non habente filios, et lectum possidere nolente, sed suum parhivium extrahere volente (Cap. CXCVII), 117, 118.

⁷⁶⁵ *Statuta civitatis Cathari*, De non vendendo possessiones, sive terras obligatas pro dotibus mulierum (Partes capte sub dominatione Venetiorum, Tempore D. Marci Barbadico honorabilis Provisoris Comitit et Capitanei Cathari, Cap. I), 352, 353; И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 130; L. Blehova Čelebić, *Žene*, 45.

⁷⁶⁶ L. Margetić, *Bizantsko bračno imovinsko pravo* 37-44.

⁷⁶⁷ *Statuta et leges civitatis Buduae*, De che facesse vendetta (Cap. CLXXXI), 42, De dote franche (Cap. CCLV), 54, 55; Ž. Bujuklić, *Pravno uređenje* 134, 135; L. Blehova Čelebić, *Žene*, 45. Заштита жениног мираза прописана је и CXLIII поглављем Будванског Статута (*Statuta et leges civitatis Buduae*, De non alienar dote (Cap. CXLIII), 32; Ž. Bujuklić, *Pravno uređenje*, 134.).

*datum est perchivium illud inveniretur fide iussisse vel manuprehensisse pro eo.*⁷⁶⁸ И Статут сплитске комуне не дозвољава, у начелу, отуђивање и залагање жениног мираза, али оставља могућност да се мираз заложи у случајевима који су се уско тицали опстанка чланова породице. Сплитски статут садржи мотиве којима су се образлагали разлози за забрану залагања мираза: *quia publicum utile est ne mulieres remaneant indotatae et si devenerint in paupertatem, leviter in anima et in corpore possent incurere periculum et peccatum*, истичући и да *cum iniustum sit, quod mulieres pro alienis negotiis se debeant obligare, quia propter fragilitatem nature mulierum ipse mulieres cito propter alienas obligationes ad miseriam et paupertatem faciliter pervenirent.*⁷⁶⁹ Сигурно су, поред других практичних мотива, и овакви, друштвено морални разлози утицали на которску комуну да 1200. године донесе одредбу којом се забрањивало залагање мираза без женине сагласности, као и оне касније прописане.

За разлику од приморских комуна и Византије, словенско право не познаје обичај да удају прати давање мираза у новцу и некретнинама, већ само нешто одјеће и накита⁷⁷⁰, па се он готово и не сретало у изворима на простору српске средњовјековне државе, који одговара њеном опсегу прије великих освајања из времена краља Милутина. Оног тренутка када српска држава почне да се шири на простор са снажним византијским традицијама прихватиће неке постулате њеног породичног права. Преко Прохирона, који преузима одредбе Јустинијановог закона, његове одредбе биле су присутне у средњовјековној Србији још почетком XIII вијека кроз Законоправило Саве Немањића.⁷⁷¹ Исто тако, на рецепцији одредби римског права о миразу која такође потиче из Прохирона, формираће се и пропис у Синтагми Матије Властара, чија ће се скраћена верзија примјењивати у Србији. Њиме се ускраћује право мужу да продаје и даје у залог имовине из прђије, чак ако би жена на то и пристала, да не би она то изгубила због слабости

⁷⁶⁸ *Liber statutorum civitatis Ragusii*, Liber IV, De dote et perchivio (Cap. I), 240; Д. Динић Кнежевић, *Положај жена* 79. Овакав третман мираза био је присутан и у многим градовима западне Европе: Е. Ebel, *Forschungen zur Geschichte des luebischen Rechts*, Luebeck 1950, 8.

⁷⁶⁹ *Statuta et leges civitatis Spalati*, Incipiunt capitula tercii libri de ordine procedendi, in causis civilibus, De dotibus et bonis mulierum non alienandis (Cap. LXXII), 99, 100.

⁷⁷⁰ К. Кадлец, *Првобитно словенско право, пре десетог века*. Превео и допунио Т. Тарановски, Београд 1924, 82.

⁷⁷¹ *Законоправило или Номоканон Светога Саве, Иловачки препис 1262. година*, фототипско издање, приредио М. Петровић, Горњи Милановац 1991, 278б, 279а; С. Шаркић, *Одредбе римског права*, 186.

свога пола. Тако да ће се мираз на просторима српске државе третирати као мужевљева својина, са правом доживотног коришћења⁷⁷² Клаузула которске одредбе из 1200. године да се без женине сагласности не може мираз заложити, односно доцнији статутарни пропис исте комуне да се он може заложити за минимални износ, и одредба из Синтагме да се мираз не може заложити, чак и уз женину сагласност, јесу двије, али не и једине, верзије рецепције првобитне одредбе римског права о заштити мираза, примјењиване у заједницама које је обједињавала власт једног владара, што све говори о хетерогености правног система српске средњовјековне државе.

Практични разлози налагали су да се прецизно зна шта је мираз садржао. Поменутом статутарном одредбом из 1316. године било је прописано да се прије склапања брака у посебну исправу (*carta datis, carta perchivi, instrumentum dotis*) обавезно унесе шта чини женин мираз. У првом дијелу те исправе најближи сродници будуће младе, или неко ко је за њу дао прђију, наводили су шта све чини њен мираз, у другом дијелу младожења је потврђивао пријем мираза и за могуће злоупотребе гарантовао својом имовином.⁷⁷³ Рјешења о састављању исправе која се односила на мираз који би жена или неко други дао мужу, предвиђена су и у дубровачком статуту. У првој глави четврте књиге дубровачког статута, која нема датума, наведено је под обавезно да се преузимање мираза потврђује исправом. У истој књизи (четврта глава) за коју стоји да је из марта 1293. године, казује се да је до тада био стари обичај да се прђија или мираз дају без исправе. Тада је одлучено да се убудуће давање мираза, односно прђије, буде обавезно праћено предајом јавне исправе.⁷⁷⁴ Статути сусједне Будве и нешто даљег Скадра предвиђали су да нотар сачини и *la carta dote - che carta de doti*, која

⁷⁷² С. Новаковић, *Матије Властара синтагмат*, 214; *Матије Властара Синтагме*, са српскословенског превела Татјана Суботин Голубовић, Слово Д, О зајмодавцима и зајму и залогома (Гл. 2), 155; Т. Тарановски, *Историја српског права*, 65, 66, 87, 116, 316, 554, 562, 580, 581, 582; С. Шаркић, *Одредбе римског права*, 186, 187; *ЛССВ*, 583, 584, s. v. Прикија (Д. Динић, Кнежевић).

⁷⁷³ Нотарски списи из прве половине XIV вијека нуде примјере тих исправа које својом садржином подсећају на задужнице о уговорима, уз обавезно навођење правног основа обавезе (*de ratione perchivi, pro restanti dotis, de residuo perchivi*) (Н. Никезић, *Мираз* 25, 26); М. Антоновић, *Град и жупа*, 91.

⁷⁷⁴ *Liber statutorum civitatis Ragusii*, Liber IV, De dote et perchivio (Cap. I), 240, De dote seu perchivio non dando sine carta (Cap. IV), 244, Књига IV, О mirazu i prđiji (Gl. I), 241, Da se miraz ili prđija ne smije davati bez isprave (Gl. IV), 245; Д. Динић Кнежевић, *Положај жена* 77, 78.

садржи попис имовине која је улазила у мираз.⁷⁷⁵ Коријени таквих прописа о биљежењу садржине мираза могли би се тражити још у Еклоги византијских царева исавријске династије, Лава и Константина, из 726. године којом је, између осталог, било предвиђено да жена, након смрти мужа, у исправи мора унијети попис имовине и у њему нагласити имовину коју је унијела у брак.⁷⁷⁶

Као и већина норми которског правног система и ова, која се тиче пописивања имовине из мираза, донешена под утицајем прилика које је стварао свакодневни живот у комуни, са циљем рјешавања проблема који су могли проистећи. Питање садржине мираза и проблеми који су око тога искрсавали утицали су на которске органе да они, могуће још у XIII вијеку, када и дубровачка комуна, примјењују принцип обавезног биљежења имовине која је обухватала мираз. Уочљива је сличност појединих одредби прве главе четврте књиге дубровачког статута са одговарајућим дјеловима поменуте главе которског (из 1316. године). Овдје би се прије радило о потребама свакодневног живота које су проузроковале слична рјешења, него о рецепцији дубровачких норми од стране которске комуне. Не могу се занемарити бројне брачне везе између Которана и Дубровчана, које су изискивале слична рјешења у овој сфери брачних односа.

Могло би се претпоставити да је поменута одредба которског Статута из 1316. године у себи садржала неко правило - одлуку из ранијег периода, које се односило на нужност евидентирања имовине која је улазила у мираз. Обавезност пописивања, коју је прописао законодавац, свакако не значи да је ова одредба о састављању исправе која је садржала попис мираза увијек примјењивана. О томе говори и један сачувани примјер у извору из доцнијег периода, из прве половине XV вијека, када је мираз предат без исправе.⁷⁷⁷ Таквих случајева, што због немогућности плаћања трошкова састављања исправе, што због недовољно

⁷⁷⁵ *Statuta et leges civitatis Buduae*, De ellegger notaro (Cap. LXXIII), 19; Bujuklić, *Pravno uređenje*, 134; *Statuti di Scutari*, De eleger notario (Cap. LXXXIII), 114. И на овом примјеру види се веома велика сличност појединих одредби будванског и скадарског Статута.

⁷⁷⁶ С. Е. Zachariae a Lingenthal, *Collectio librorum juris Graeco-romani ineditorum: Ecloga Leonis et Constantini; Epanagoge: Basilii Leonis et Alexandri*, Lipsiae 1852, 9-13; G. Ostrogorski, *Istorija Vizantije*, Beograd 1961, 161; L. Margetić, *Bizantsko bračno imovinsko pravo*, 24. Доцније је, Новелом Лава Мудрог, детаљније било прописано састављање инветара мираза и друге имовине коју би жена стекла са мужем. Наведени инвентар морао се саставити у року од три мјесеца након мужевљеве смрти. (С. Е. Zachariae a Lingenthal, *Jus Graeco-Romanum Novelle et aureae bulle imperatorum post Justinianum, vol. I*, Athenis MCMXXX, 179, 180, № CX; L. Margetić, *Bizantsko bračno imovinsko pravo*, 27.)

⁷⁷⁷ L. Blehova Čelebić, *Žene*, 44, 45.

изграђене правне свијести, сигурно је било од почетка њене примјене, усудили би се казати од XIII вијека, нарочито међу сиромашнијим слојевима становништва.

Величина мираза често је био одлучујућа код удаје будуће младе, дјевојкама са малим миразом биле су смањене могућности за добру удају. Висина мираза зависила је имовинског стања породица, при чему су се истицали мирази припадника властеоских породица. Нијесу бројни подаци о величини мираза которских невјеста из XIII вијека. У дубровачкој архивској грађи од 25. јануара 1281. године сачувана је већ поменута признаница о миразу Беле, жене Палме Јохановог Драгонис из Котора, кћерке Календе Бодаче из Дубровника. Њен мираз обухватао је новчани износ од четири стотине гроша, педесет аксађа злата, једну робињу и одјећу по старом дубровачком обичају.⁷⁷⁸ У XIV вијеку највећи мирази припадника средњег которског сталежа износили су 1000 перпера, а у XV нешто преко 600 перпера, с тим што је тада знатно чешће ишао и земљишни посјед као дио мираза, док је код властеоских кћерки у XIV вијеку мираз достигао и 6000 перпера, а у XV 1100 перпера.⁷⁷⁹ Као неко мјерило о могућој величини мираза Которанки у XIII вијеку може се искористити податак из одлуке дубровачких власти из 1235. године да се мираз властелинки ограничи на 200 перпера и одређену количину злата.⁷⁸⁰ Имајући у виду опште прилике које су тада биле присутне у Котору, прије свега ниво привредних активности његових становника и њихову потенцијалну економску снагу, може се претпоставити да, макар у првој половини XIII вијека, просјечан мираз которске властелинке није могао бити већи од просјечног мираза Дубровчанки који је, према истраживањима Душанке Динић-Кнежевић, износио 100-150 перпера.⁷⁸¹ У изворима из доцнијег периода забиљежени су случајеви да су сродници будуће младе обећавали већи мираз него што су могли да исплате да би је што боље удали. Сличне појаве постојале су вјероватно и у друштвеном животу которске комуне XIII вијека.⁷⁸² Како се которска привреда буде развијала, прије свега преко трговачких пословима према унутрашњости, увећаваће се учешће припадника которских властеоских и грађанских породица у тим активностима. На тај начин стицаће финансијска

⁷⁷⁸ G. Čremošnik, *Spisi I*, 125, № 432.

⁷⁷⁹ L. Blehova Čelebić, *Žene*, 49. Табела на крају књиге, 387-406.

⁷⁸⁰ *CD III*, 435-438, № 379; Д. Динић Кнежевић, *Положај жена* 64.

⁷⁸¹ Д. Динић Кнежевић, *Положај жена*, 82.

⁷⁸² L. Blehova Čelebić, *Žene*, 43.

средства и другу имовину, који ће улазити и у миразе њихових кћери, што ће временом довести до њиховог раста.

6. 3. 3. *Наслеђивање*

Појам наслеђивања, односно наследног права у которској комуни био је познат још од почетка XII вијека. Институт наслеђивања, помиње се у даровници из 1124. године гдје се говори о даривању Превлаке и могућности да неко има наследство на посједу који се дарује цркви Св. Трипуна.⁷⁸³ Неке од основа которског наследног права, које је у уској вези са брачним, нормиране су крајем XII и почетком XIII вијека. Которско право са краја XII и почетка XIII вијека познаје два основна облика наслеђивања: интестанско и тестаментарно.

6. 3. 3. 1. *Интестатско наслеђивање*

Међу најстаријим одредбама из Понтификала о уређењу друштвеног живота у которској комуни јесте она из 1188. године, којом се прописује однос синова према својим родитељима, обавезе родитеља да одреде односно дају дио имовине насљедницима и право синова да подијеле имовину која остане након смрти родитеља. Ова исправа дјелимично је оштећена, али је сачуван њен диспозициони дио који гласи: *...hoc pactum posuimus et stabiliuimus ut ab hodierno die in antea nulli filii possint eicere patrem suum aut matrem de ereditate sua. Sed ipsi dominantur ereditatem suam, et teneant illam usque dum viri fuerint. Post obitum vero illorum quid quid (quicquid) remanserint filii eorum omnia intra se dividant etc.*⁷⁸⁴ На маргини ове исправе налази се запис *Ista lex est data inter patrem et filium*, који је представљао неку врсту њеног наслова. Ради се о веома битној одредби правног система которске комуне којом се утврђује право на наследну породичну имовину – *ius hereditarium*, а која се може убрајати у темељне правне установе породичног и стварног права. Интересантна је чињеница да је њен текст унијела особа која је имала титулу магистра, и чије је име почињало са А, што говори о значају ове исправе и настојању да се сачува њен текст уношењем у Понтификал. Капитулар, који се наводи у исправи као мјесто гдје се налазио текст ове исправе, како је већ

⁷⁸³ F 200, 196г; *Загребачки зборник* 307, 308; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 561, 562, № 42.

⁷⁸⁴ F 200, 193v, *Зборник породице Сmekја*, 5; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 556, № 30; Д. Синдик, *Понтификал*, 59; Л. А. Шаферова, *Ранний далматинский город*, 173, 174.

казано, јесте појединачна исправа која у себи има више одредби. У овом случају може се рећи да је тај капитулар означавао оригиналну исправу, чију је садржину, или дио ње, наведени магистар унио у Понтификал.

Анализу ове правне норме треба започети објашњењем значења ријечи *ereditas*. Употребљавана је да означи наследство, имовину, које се, на основу донешених или подразумијеваних-обичајних норми, додјелјивало, односно могло додијелити члану породице у једној заједници. У средњовјековним изворима јавља се најчешће у облику *hereditas*, *hereditarius*.⁷⁸⁵ Под њим су се поразумијевала најчешће непокретна добра.

Одлука из 1188. године настала је под утицајем прилика, тада присутних у комуни, да су мушки потомци још у младалачкој доби жељели да уђу у посјед наследства који су њихови родитеља били дужни да им додијеле, вршећи притисак на њих, не презајући, изгледа, ни од примјене силе, како се може назријети у исправи. Овом одлуком, насловљеном као договор (*pactum*), настојао се тај проблем ријешити, тако што се прописује да родитељи управљају својим наследством док њихови синови не постану људи тј. пунољетни. Пунољество је била животна доб, са навршених 14 година, када су родитељи били дужни да им дају имовину по праву наслеђивања. Након смрти родитеља, све што би остало од имовине синови су међусобно дијелили. Из садржине одлуке може се поуздано претпоставити да се углавном ради о непокретним добрима, тј кућама и земљишним посједима, пошто покретна имовина изузимајући новац, није могла да завриједи толику пажњу наследника. На овом примјеру уочава се један процес, својствен и другим комунама на Јадрану,⁷⁸⁶ да се породично власништво над имовином постепено трансформисало ка индивидуалном власништву. Ипак, та колективност у располагању имовином биће присутна током читавог средњег вијека кроз установу права прече куповине гдје би, у случају да више особа има заједничко право својине над неком некретнином, тај што је желио да прода свој дио морао прво да га понуди осталим носиоцима права својине над том некретнином.

Осим ових непосредних констатација из садржине наведене исправе, из ње се могу изнијети још неки закључци о наследном праву које је тада било на снази

⁷⁸⁵ *Lexicon I*, 538, s. v. *hereditariae*, *hereditarius*, 538.

⁷⁸⁶ L. Margetić, *Srednjovjekovno hrvatsko pravo, Stvarna prava*, 74, 75.

у Котору, а које ће карактерисати наследно право и доцније. Прије свега, од краја XII вијека у Котору био је на снази законска норма (*lex*) да родитељи рано врше подјелу имовине међу својим мушким потомцима. Као потенцијални наследници у одлуци се помињу само синови, што се види и из наслова одредбе. Они су своју жељу за наследним дијелом често исказивали још у раном младалачком узрасту. Кћерке су биле искључене из наслеђивања, не помињу се као неко коме припада и ко може да тражи наслеђе. Исто тако, не оставља се могућност да узму учешће у наслеђивању након смрти родитеља. Оне се овдје не помињу ни као потенцијални наследници, у случају да нема мушких потомака. Овдје се радило о посебном типу наслеђивања, по којем су очеве односно родитељске некретнине могли наслеђивати само синови. Начело да непокретну имовину наслеђују само синови остало је у примјени у которској комуни и касније током средњег вијека. У одредбама Статута које се односе на наслеђивање наводи се да су само мушка дјеца узимала учешћа у подјели непокретних добара која су била предмет наслеђивања. Могућност да женска дјеца наслиједе непокретна добра предвиђена је једино у случају да нема синова који би могли наслиједити имовину.⁷⁸⁷ Право да стичу непокретну имовину кћерке су остваривале искључиво преко мираза.

За одређивање могућих правних узора који су утицали на обликовање ових правних рјешења ваља навести и оно што се зна о словенском наследном праву. По старом правилу словенског обичајног права сестре нијесу наслеђивале имовину са браћом. Браћа су била у обавези да сестру удоме приликом удаје.⁷⁸⁸ Душанов законик се наслеђивањем имовине бави кроз два члана. Четрдесет првим било је прописано да у случају смрти властелина који нема дјеце баштина остане «пуста» док не дође у посјед трећег братучеда. За разлику од овог недовољно јасног члана, члан 48. индицира да су приликом наслеђивања браћа имала првенство, а да су сестре наслеђивале тек ако нијесу имале браће.⁷⁸⁹ Према томе, и

⁷⁸⁷ *Statuta civitatis Cathari*, De divisione patrimonii inter fratres facienda, et patrium assignation post divisionem et etiam inter foreres (Cap. CXXXVIII), 83, 84, Quod filiae maritate cum parchivis in residus nullum ius habeant (Cap. CXLVII), 88, De mulieribus maritatis cum parchivio, super quibus rebus debeant hereditate (Cap. CXLVIII), 88, De viro herades habente ex prima, qui secundam accepit uxorem (Cap. CLXIII), 98, De perchivio mulieris que plures maritos habuerit (Cap. CLXIV), 98, 99; N. Bogojević, Gluščević, *Zakonsko nasleđivanje po Kotorском statutu*, Zbornik PF, god. II, 1 (1977), 137-142.

⁷⁸⁸ Т. Тарановски, *Историја српског права*, 663.

⁷⁸⁹ *Законик Стефана Душана цара српског 1349 и 1354*, О баштине властеоској (Чл. 41), 37, 38, 171, 172, О властџлиноу и о коны (Чл. 48.), 42, 43, 176, 177; *Законик цара Стефана Душана*

рјешења о наслеђивању предвиђена у правним одредбама Котора и она у немањихкој Србији наслањају се на словенско право, те се може казати да начело по којем синови наслеђују непокретна добра води поријекло из словенског обичајног права. Прије свега словенско правно наслеђе, али и географска близина Котора и његова правна рјешења вјероватно су утицала да начело првенства мушких наследника у односу на женске буде на снази и у будванској комуни.⁷⁹⁰ Слична рјешења, хронолошки најближа, по којима синови доминантно наслеђују имовину прописана су у Статуту Корчуле, кћери су добијале наследство само ако ако није било мушких потомака.⁷⁹¹ Временски блиске по настанку, исправа из 1188. године и одредба из корчуланског Статута са почетка XIII вијека, јесу најстарији познати правни документи на источнојадранској обали који на сличан начин уређују питање наслеђивања имовине, да синови имају примат приликом подјеле. Ово начело, да синови наслеђују некретнине, било је према томе на снази у јужнодалматинским и зетским комунама гдје се примјењивало као остатак некадашњег словенског правног уређења.⁷⁹²

Формулисана решења у одредби из 1188. године имплицирају да су у то вријеме супружници задржавали за себе један дио непокретне имовине, који је

1349 и 1354, О властелѣх оумръшихъ (Чл. 41), 51, 100, О властелехъ оумръшихъ (Чл. 48.), 52, 102; Душанов законик, изд. Ђ. Бубало, 83, 85, 164, 166, Чл. 41, 48.

⁷⁹⁰ *Statuta et leges civitatis Buduae*, De figliole maridate (Cap. CXXXVIII), 31, Come deve partir il padre con li figlioli (Cap. CXLVI), 33, De alcuna persona, che morisse ab intestado (Cap. CCXII), 45, 46; Ђ. Вужулић, *Pravno uređenje* 141-143.

⁷⁹¹ *Statuta Curzulae*, De testimonio (Confirmatio et augmentatio statutorum civitatis ac insule Curzulae, tempore Marsilii Georgi comitis facta, Cap. XXXVI), 15, 16, De devisione heredum (Liber legum ac statutorum civitatis et insulae Curzulae, Cap. XXXIX), 36.

⁷⁹² Анализирајући типове наследног права који су постојали у далматинским комунама, Лујо Маргетић је сматрао да се тип наслеђивања, гдје само синови наслеђују имовину, може назвати старим хрватским правом. Оно је успјело да се одупре и византијском и хрватско-угарском правном утицају (од почетка XII вијека) и тако остане аутохтоно. Он ту своју теорију заснива на правним решењима те проблематике из одредби три комуне (Винодола, Пољница и Корчуле), не узимајући у разматрање рјешења тих питања у праву комуна јужно од Дубровника, као ни правних система у унутрашњости тј дубље у залеђу (L. Margetić, *O starom hrvatskom nasljednom pravu descendenata*, HZ XXV-XXVI (1972-72), 273-279.). Млетачки правни систем прописује да синови наслеђују некретнине, а да покретна добра заједнички наслеђују синови и кћерке (*Gli statuti veneziani di Jacopo Tiepolo del 1242 e le loro glosse*, Liber IV, Qualiter filii, filie et nepotes et ceteri propinquiore de prole, descendentes et ascendentes, bona defunct ab intestate debent succedere et hereditare (Cap. XXIII), 200-205, Si defunctus reliquit tantum filias (Cap. XXV), 205, 206.). Статут Задра у потпуности је преузео правна рјешења млетачког наследног права по којима само синови могу да наслеђују некретнине, док су на покретну имовину право полагали и мушки и женски потомци (*Statuta Iadertina*, Liber III, Qualiter filii mares cum sororibus et ab ipsis descendentes patre mortuo intestato succedere debeant et bona dividere (Cap. CXXXVII), 368, 370, 372, 374, Qualiter filiae mortuo patre intesto sive sint uxorate sive non et partim uxorate, et ab ipsis descendentibus succeder debent et bona dividere (Cap. CXXXVIII), 374, 376.

остао након учињене подјеле наследства синовима. Тај дио су, након њихове смрти, синови дијелили међу собом, чему је вјероватно претходило подмиривања могућих потраживања за дугове од стране повјерилаца. Остаје као недоумица да ли је ово значило да се питање подјеле дијела имовине којег су супружници задржавали до краја живота остављало неријешеним, што би претпостављало, у том тренутку, одсуство тестаментa као наследноправног института?

Ова одлука са краја XII вијека, која се може сматрати темељом наследног права которске комуне, у овом облику није ушла у Статут. У њему се налази недатирана одредба о подјели очеве имовине којом је предвиђено да човјек у моменту смрти може по својој вољи располагати до четвртине своје имовине, коју може завештати *pro anima*. Преостали дио припадао је његовим наследницима, ако их нема, након женине смрти, његова цјелокупна имовина била би подијељена како је он то уредио.⁷⁹³ Уочава се разлика између ове двије правне норме: одредбом из 1188. године уређује се подјела имовине између родитеља и синова, дио који би остао родитељима, након што би синови добили своје дјелове, синови су дијелили међусобно након смрти родитеља; статутарна одредба уређује питање очевог дијела, којим он - отац располаже на већ изложен начин. Такође, одлука из 1188. године имплицира да синови дијеле цјелокупан дио родитеља, док је Статутом било предвиђено да четвртину имовине отац може завештати за спас душе, преостали дио припада његовим наследницима.⁷⁹⁴ Ни у првом, ни у другом случају није прописано на који начин синови дијеле тај очински, односно родитељски, дио. Статутарна одредба прописује да та особа, у случају одсуства наследника, одреди расподјелу имовине, која би се примијенила након женине смрти. Вјероватно се подразумејувала обавезност одређивања наследника над преосталим дијелом, проистекла из лошег искуства и праксе да је дио који би преостао и који је требало подијелити међу синовима могао представљати повод за неслагања, трвења и спорове наследника.

⁷⁹³ *Statuta civitatis Cathari, De ordinatione viri, cum venerit ad mortem* (Cap. CLXXXII), 108. Подјела наслеђа коју су спроводила браћа и дозначивање дјелова после диобе приказана је у CXXXVIII глави Статута (*Statuta civitatis Cathari, De diuisione patrimonij inter fratres facienda, et partium assignatione post diuisionem, et etiam inter sorores* (Cap. CXXXVIII), 83, 84; И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 135.

⁷⁹⁴ Статутом је било прописано и да жена, ако умре без наследника од свих мужева, четвртину мираза може оставити за своју душу, преостале три четвртине враћале би се њеној родбини, оцу, мајци, браћи, сестрама (*Statuta civitatis Cathari, De parchivio mulieris, que plures maritos habuerit* (Cap. CLXIV), 98, 99.).

Из XIII вијека потичу још двије дјелимично сачуване одлуке које се донекле тичу ове теме, јер третирају имовину стечену наслеђем. Штура и недовољно јасна информација која се односи на наслеђивање, односно продају наследства, налази се на крају исправе од 15 септембра 1221. године, гдје се за продају наследства тада установљава обичај (*mos*) који је важио у давно вријеме.⁷⁹⁵ Ово би се свакако прије односило на непокретна добра него на другу врсту наслеђа. У то вријеме, на почетку треће деценије XIII вијека, у которској комуни по питањима која су се тичала продаје наслеђа још увијек нијесу примјењиване писане норме, прве сачуване писане норме потичу из скоро двије деценије каснијег доба.

Како се из овог извода не може ништа закључити о том «обичају» продаје наслеђа који се поново установљава, остаје нам као опција да се нешто о овоме посредно, али само као могућност, сазна/закључи из онога шта се зна о продаји имовине из которских статутарних одредби XIV вијека, као и из правних система других јадранских комуна XIII вијека. Најприје треба навести да је у XIV вијеку у Котору на снази био посебан тип купопродајних односа, право прече куповине и откупа некретнина од стране родбине продавца. То је значило да је нека особа у случају продаје неке некретнине имала право да купи некретнину прије било кога другог, при чему продавац није могао на то да утиче, као и право откупа које су, након извршене продаје, неке особе имале да од купца преузму некретнину под одређеним условима.⁷⁹⁶ Овдје је за нашу причу битно да се покуша утврдити шта се све подразумијевало под непокретном имовином у тој статутарној одредби. За ту врсту имовине употребљавају се термини *patrimonium*, *res*, без навођења начина њиховог поријекла, односно стицања. Не може бити сумње да се под непокретном имовином овдје није подразумијевало и наслеђство, наслијеђена непокретна имовина која је могла бити предмет трговине. Преносећи овај закључак вијек уназад долази се до претпоставке да је поменути обичај о продаји наслеђа по старом обичају у ствари могао значити његову продају уз примјену права прече куповине од стране рођака продавца. Почетак XIII вијека, како је већ

⁷⁹⁵ F 200, 66v; I. d 72,4; *Загребачки зборник*, 305, (регест). CD III, 194, 195, № 169; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 546, № 5.

⁷⁹⁶ *Statuta civitatis Cathari*, De venditione possessionis propria (Cap. CCLXI), 146; Н. Богојевић-Глушчевић, *Уговор о купопродаји у Котору у XIV вијеку*, Подгорица 1997, 111-126.

казано, још увијек карактерише присуство и утицај колективног власништва у заједници, који се манифестовао и правом прече куповине родбине код продаје наслједства, које би могло да представља тај *mos*.⁷⁹⁷ То право прече куповине било је присутно у друштву великог броја комуна на далматинској обали али и друштвима у унутрашњости Балкана.⁷⁹⁸ У сваком случају, одлука из 1221. године говори да је до тог тренутка постојао и примјењивао неки други начин отуђења наслијеђене имовине, који сада успостављањем старог обичаја престаје да важи.

Пропис о продаји наслједства из 1221. године, због несигурности у њеном тумачењу, не може се довести у садржинску везу са исправом од марта 1249. године. Та одлука представљала је настојање комуналних органа да се у комуни смањи сваки нови већи утицај са стране који би подразумијевао и појаву нових особа као власника имовине у граду, о чему ће више бити казано у о одјељку о стварном праву. Наведеном одлуком прописује се да се наслједство (*heraditas*) може продати неком суграђанину само под условом да и он и особа која продаје наслједство станују у граду. У случају да особа која продаје наслједство напусти град губила би новац који би добила за то, а продана имовина постала би општинска.⁷⁹⁹ Овим се жељела спријечити промјена власничке структуре имаоца посједа у Котору, на начин да неко ко није становник града постане власник имовине у комуни, а чиме се мијењала и структура становништва комуне. Највјероватније да је ова мјера била усмјерена против Дубровчана и њихових настојања да као богатији и платежно способнији стекну некретнине у Котору и тако стекну већи утицај на друштвени живот у граду. То је практично значило онемогућавање да се наслједство прода и ближим и даљим члановима породице, могуће и по (већ тада примјењиваном) начелу права прече куповине, ако они нијесу задовољавали наведене услове које је комуна прописала. Ово би представљало ограничавање права слободног располагања наслијеђеном имовином, са крајњим циљем заштите комуне од снажнијег уплива спољних утицаја, што је истовремено било праћено и унутрашњим снажењем комуне

⁷⁹⁷ Овдје је право прече куповине наведено само као најреалнија могућност да се ради о старом обичају. Познати су и други облици купопродајних активности са некретнинама у далматинским комунама XIII вијека, на које се могао односити овај „обичај“. (L. Margetić, *Srednjovjekovno hrvatsko pravo, Stvarna prava*, 79- 90.).

⁷⁹⁸ L. Margetić, *Pravo prvokupa i otkupa u srednjovjekovnoj Istri*, 169-212; N. Pavković, *Pravo preče kupovine u običajnom pravu Srba i Hrvata*, Beograd 1972.

⁷⁹⁹ F 200, 69r; I. d 72,1; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 548, № 10.

одређивањем да и потенцијални продавац и купац морају живјети у граду. Од значаја би било знати механизме којима су комуналне власти могле узети новац од особа које би продале наслеђе и напустиле град. У Котору су, према томе, током XIII вијека била на снази најмање три начина односно правила о продаји наслеђства, од којих су два вјероватно истовремено била на снази.

6. 3. 3. 2. *Тестаментарно наслеђивање*

Основни облик писане исправе којом се износила намјера да се уреди питање наслеђства у средњем вијеку био је тестамент. Овај институт води поријекло још од најстаријег слоја римског права оличеног у Закону XII таблица. Од тог периода па до XII вијека мијењали су се, као и друге сфере римског права, прописи којима се уређивао његова форма као и начин доношења.⁸⁰⁰ Током цијелог средњег вијека тестамент је сматран значајном правном исправом која је била израз воље тестатора и његовог законског права да слободно располаже сопственом имовином, односно њеним дијелом.⁸⁰¹ Повећање броја записаних тестамената свакако је повезано са развојем биљежничко - нотарске службе у средњовјековним комунама, па и у Котору.

По својој основној садржинској одлици тестамент је спадао у приватно правна акта, која су морала бити састављена по тачно утврђеним правилима једне заједнице. Када се говори о тестаментима, као и о другим исправама насталим у которској комуни, у периоду XII-XIII вијек, мора се изнијети да се не располаже опширнијим подацима о правилима која су морала да се поштују приликом њиховог настанка. Па ипак, у сачуваној грађи из тог периода могу се открити неке норме о састављању аката, у која су, свакако, убрајани и тестаменти. Оно мало грађе из овог периода пружа одређену основу за анализу и закључке о тестаментарном наслеђивању које је било примјењивало у которској комуни. Као и у другим сферама права, нека правила о састављању тестамената сигурно су донешена током XIII вијека. Канцеларијско-нотарски списи из прве половине XIV вијека садрже на десетине тестамената, у којима се се у пракси може видјети

⁸⁰⁰ D. Stojčević, *Rimsko privatno pravo*, 314-329.

⁸⁰¹ М. Šufly, *Dalmatinsko-hrvatska srednjovjekovna listina*, 125-128; С. Шаркић, *Средњовековно српско право*, Нови Сад 1996, 95, 96; *ЛССВ*, 728, 729, s. v. *Тестамент* (С. Шаркић).

примјена правила о њиховом састављању.⁸⁰² Једна заједница са институтима друштвеног живота, потврђеним и у другим комунама на источнојадранској обали, морала је и у XIII вијеку имати норме о тестаментарном наслеђивању, као што је то био случај у законодавству других комуна из тог периода, прије свега дубровачке и корчуланске.

Ваљаност и исправност тестаamenta било је нужно условљена присуством свједока. За састављање законске исправе, што је тестамент свакако био, донешена је, одлуком из 1199. године, одредба којом је било прописано да приликом састављања законске исправе морају бити присутни свједоци, тј више њих.⁸⁰³ Начело *ubi duo testis non fuerint, nihil valeat* примјењивало се и приликом састављања приватно правних аката.

Потврда присуства двојице свједока приликом записивања тестаamenta налази се у тексту тестаamenta којег је новембра 1202. године саопштио свештеник Јоханес Прели. Његов текст гласи: *Ego praesbiter Johannes Prelie adhuc sana mente et bona intentione facio testamentum de omnibus meis rebus et mitto domum meam sub tali redditu ut in omni anno tribuat domum meam .I. perperum clericis de Capitulo Sancti Triphonis, et commendo illis animam meam ut annuatim mihi aniversarium faciant et quicumque domum meam perfruerit absque ulla contrarietate illis omni anno praedictum perperum prebeat. In testimonio scilicet Nycolay Grobane et Pauli Dyaconi. Scripta per manus Junij presbyteri communis notarii ex ore illorum audiendo. In anno millesimo ducentesimo secundo. mensis novembris.*⁸⁰⁴

Сличан примјер, да два свједока буду присутна приликом записивања тестаamenta, налази се и у другом сачуваном тестаменту који не садржи хронолошке податке о времену настанка. По сачуваном препису он гласи: *Ego Symon Velcace cum consensu et voluntate uxorio mea Jude mittimus in reditu vineam nostram de Dumidrana quam emimus ab uxore Prioris Triphonis, ut omni anno ipsam vineam tribuat .I. perperum. Clericio de Capitulo Sancti Triphonis pro animis nostris et*

⁸⁰² МС I,II. Ј. Мартиновић сматра да се тестаменти у овим најстаријим сачуваним књигама которске канцеларије одликују непридржавањем одредби о њиховом састављању прописаним Статутом, што говори да су правила тада примјењивана (1326-1337) касније поопштена и као таква унешена у Статут (Ј. Ј. Martinović, *Crkvene prilike u Kotoru prve polovine XIV vijeka*, Perast 2003, 139, 140).

⁸⁰³ F 200, 197v; Д. Синдик, *О политичким*, 19; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 565, № 49.

⁸⁰⁴ F 200, 194v, *Зборник породице Смедја*, 7; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 558, № 35; Ј. А. Шаферова, *Ранний далматинский город*, 174.

*pro anima quorum fuit ipsam vineam. Verum sic disponemus ut quicumque perfruerit eandem vineam sine ulla callumpnia praebeat illis perperum et omni tempore subsistat sub illorum redditu. In testimonio scilicet presbiteri Tiscini illorum spiritualis patri et Diaconi Paulis.*⁸⁰⁵ Пошто се налази у групи преписа исправа са почетка XIII вијека може се сматрати да је и овај тестамент из тог периода, хронолошки близак поменутом тестаменту из новембра 1202. године, чијем тексту у Понтификалу и слиједи. У прилог томе да су ова два тестаментa временски блиска ишла би и чињеница да се у оба тестаментa као свједок помиње иста особа, *Pauli Diaconi-Diaconi Paulis*.

Основна ствар која се мора изнијети јесте да су они чврст доказ да се у Котору почетком XIII вијека примјењивало тестаментарно наслеђивање. Може се претпоставити да су ови тестаменти, имајући прије свега у виду сврху завештане имовине, били предани на чување ризничарима цркве Св. Трипуна, гдје су били похрањени у посебном сандуку (*scrinium*). У Статуту се налази одредба о обавезном чувању инвентара имовине тестатора у посебној шкрињи која је била под надзором ризничара реликвија Св. Трипуна.⁸⁰⁶ Вјероватно је таква пракса чувања тестамената постојала и раније. Биће да је њихово чување на том мјесту, гдје се налазио и сâм Понтификал, управо допринијело да њихова садржина буде унешена у овај литургијски кодекс.

Оба тестаментa имају доста заједничког у себи, како у садржинском тако и у формалном смислу. У првом тестаменту свештеник Јоханес Прели од дохотка који даје његова кућа завештава један перпер свештеницима каптола Св. Трифуна, уз њихову обавезу да му чине годишњи помен. Други тестамент такође се односи на завештање каптолу Св. Трифуна. Од прихода винограда који се налазио у Думидрани, данас Градишница код Тивта, Симон Велкач, уз женину сагласност, даје један перпер наведеном каптолу, за њихову душу и душе оних чији је био виноград. У оба тестаментa, мада се у првом то директно не наводи, ријеч је о завештању које се односи на посебан вид побожности, завештање за спас душе после смрти – *pro remedio animae*.⁸⁰⁷ Сачувани примјери говоре да је у ту сврху

⁸⁰⁵ F 200, 194v, *Зборник породице Смедја*, 5; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 558, № 36.

⁸⁰⁶ *Statuta civitatis Cathari, De testamentis et Commissariis testamentorum correctiones ultimae* (Сар. ССССXXXV), 255-260; И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 134.

⁸⁰⁷ В. Живковић, *Религиозност и уметност*, 151-153.

имовина тестаментима завештавана цркви Св. Трипуна, што ће бити присутно и доцније, почетком XIV вијека. Када након Четвртог латеранског сабора на простору которске бискупије почну да дјелују фрањевци и они ће бити предмет тестаментарних завештања. О томе говори посланица папе Александра IV из 1256. године. Она садржи његово обраћање старјешинама источнојадранских црквених центара, укључујући ту и которског епископа. Посланица представља реакцију папе на жалбе које су му упутили припадници Мале браће. Они су папи изнијели присутан обичај да су у тим крајевима тестаментима добијали добра, али и саопштили примједбе да су им црквене власти узимале дио од завештане имовине, као канонски дио. Папа се успротивио том обичају, тражећи од црквених органа не само да не узимају од имовине завештане фрањевцима, већ да им дају од црквене имовине.⁸⁰⁸ Даривањем фрањевцима у Котору, истина не тестаментарним, може се сматрати и даровница коју су 1265. године у Дубровнику учинила браћа Богдан и Пицинего Склепо. Они су Малој браћи поклонили кућу у Шурању.⁸⁰⁹

Већ је било ријечи да је статутарном одредбом било омогућено да се уочи смрти за спас душе могло располагати и до четвртине имовине, па и више, ако је она поштено зарађена. Износ који су Которани завештавали овим тестаментима са почетка XIII вијека потицао је од прихода од непокретних добара и био је готово симболичан, што није било тако карактеристично за ову врсту прилагања у доцније вријеме. У сачуваним которским тестаментима из прве половине XIV вијека ријетки су примјери овако минималног завештања у ове сврхе.⁸¹⁰ Овај тип завештања прописан је такође у корчуланском и дубровачком статуту гдје је остављена могућност да се од покретне имовине нешто завешта за помен душе. У дубровачкој архивској грађи сачувани су примјери да су тестатори прилагали новац и предмете уз обавезу прималаца да служе мису.⁸¹¹

⁸⁰⁸ *Monumenta Montenegrina IV*, 373; В. Живковић, *Религиозност и уметност*, 154-155.

⁸⁰⁹ *I d. 54, III*, 10, 11; L. Blehova Čelebić, *Hrišćanstvo*, 449, 450.

⁸¹⁰ Било је примјера да је велика имовина завештавана цркви Св. Трипуна. Нпр. Обрад Црнеша је 1326. године је (*pro anima mea et uxoris mee*) завештао половину своје имовине коју су чинили кућа, земља, виногради (*MC I*, 34, № 41; J. J. Martinović, *Crkvene prilike u Kotoru prve polovine XIV vijeka*, 141.)

⁸¹¹ *Statuta Curzulae*, De extractione pro anima (Confirmatio et augmentatio statutorum civitatis ac insule Curzulae, tempore Marsilii Georgi comitis facta, Cap. XXXIX), 16, De extractione pro anima (Liber legum ac statutorum civitatis et insulae Curzulae. Cap. XLIV), 37; *Liber statutorum civitatis Ragusii*, Liber IV, De viro et uxore non habentibus filios si ad mortem deveniant (Cap. LIX), 280; Z.

Може се казати да је начин на који су настали ови сачувани тестаменти са почетка XIII вијека, који се односе на завештања Св. Трипуну, у складу са поступком доцније прописаним Статутом. Оба тестамена записана су по свједочењу (*in testimonio*) особа чија се имена наводе у исправама. По статутарним прописима о састављању тестамена у периоду до 30 дана након смрти тестатора, свједоци су се, са епитропима, пред нотаром и судијама заклињали да садржина тестамена одговара вољи његовог састављача, да би након тога нотар објавио тестамент.⁸¹² Овакво нормирано рјешење о састављању тестамена веома је слично правилу о њиховом доношењу у дубровачком статуту.⁸¹³

За разлику од тестамената из доцнијег периода када је био већи број особа, односно установа, којима се у једном тестаменту нешто *pro anima* завештава, у овом случају је у питању само један прималац. Такви примјери да се на мали број особа односи овакво завештање могу се наћи у тестаментима задарске комуне из X вијека.⁸¹⁴ Могућност предвиђена дубровачким статутом да један од свједока може бити свештено лице садржана је у овим которским тестаментима, што је било и нормално обзиром на све чињенице везане за основну намјену ових тестамената, уз углед и ауторитет који су они уживали у заједници.⁸¹⁵ И на овом

Ladić, *Oporučni legati „pro anima“ i „ad pias causas“ dubrovačkih stanovnika krajem XIII stoljeća*, 1000 godina dubrovačke (nad)biskupije. Zbornik radova znanstvenog skupa u povodu tisuću godina uspostave dubrovačke (nad)biskupije/metropolije (998-1998), Dubrovnik, 22-26. 4. 1998, Dubrovnik 2001, 733-751.

⁸¹² *Statuta civitatis Cathari*, De forma testamentorum in Civitate (Cap. CLXXXIII), 109; И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 133; Ђ. Бубало, *Писана реч*, 163, 164.

⁸¹³ *Liber statutorum civitatis Ragusii*, Liber III, De forma testamentorum (Cap. XLI), 212; G. Ravančić, *Oporuke, oporučitelji i primatelji oporučnih legata u Dubrovniku sa kraja trinaestoga i u prvoj polovici četrnaestoga stoljeća*, PP 40 (2011), 97-120. Статут града Корчуле предвиђа нешто друкчија рјешења за састављање тестамена: четири свједока, рок од двадесет дана у којем се морала саставити исправа, санкција за наследнике ако узму од имовине нешто што им не припада итд. (*Statuta et leges civitatis et insulae Curzulae*, De confectione testamentorum (Confirmatio et augmentatio statutorum civitatis ac insule Curzulae, tempore Marsilii Georgi comitis facta, Cap. XLI), 17, De confectione testamentorum (Liber legum ac statutorum civitatis et insulae Curzulae. Cap. XLVI), 38. Прописи о састављању тестамена, слични которским, били су на снази у будванској комуни, само што је била предвиђена могућност да нотар одбије да напише тестамент, у тој ситуацији судије су стављале општински печат на тестамент (*Statuta et leges civitatis Buduae*, De credența de testamento (Cap. CLXVIII), 38; Ž. Vujković, *Pravno uređenje*, 152-153.). Исту опцију предвиђао је и Статут Скадра (*Statuta di Scutari*, De testamento cum guarenti (Cap. CLXXXVIII), 138.).

⁸¹⁴ *CD I*, 25-28, № 21, 48-49, № 33.

⁸¹⁵ Свештеници као свједоци помињу се у тестаменту који је свештеник Боне Гусић саставио 1172. године на Крку (*CD, Suplementa I*, 43, 44, № 5.)

примјеру види се утицај дубровачког права на обликовање которског статута, који се састојао у примјени готово истих правних рјешења из сусједне комуне.

За извршење одредби из средњовјековних тестамената најважнија улога припадала је епитропима. Њихов задатак, и у которској комуни, био је да се старају о спровођењу тестаторове воље забиљежене у тестаменту.⁸¹⁶ Иако се у првом тестаменту епитропи директно не помињу, из садржаја тестамена могли би се препознати у онима који буду располагали кућом Јоханеса Прелие. У другом тестаменту они би се могли тражити међу особама које ће уживати плодове винограда од којег ће један перпер годишње припадати Св. Трифуну.⁸¹⁷ У тестаментима из тог периода не помињу се аудитори, који би се бринули о исправности нотаревог рада, они се у которској архивској грађи наводе тек од почетка XIV вијека. Прва исправа садржи име нотара који је, у присуству свједока, записао тестамент, вјероватно је Јуније презбитер записао и други тестамент.

Из текста ових двају тестамената не може се много рећи о самим тестаторима. Први потиче из свештеничког сталежа, посједовао је кућу, од које се остваривао приход чији је дио оставио каптолу Св. Трипуна. Не помиње се друга имовина овог свештеника. Дијецезанском свештенству било је дозвољено да оставља тестаменте са изразима своје последње воље, док је према канонском праву припадници монашких редова то нијесу могли чинити.⁸¹⁸ Симон Велкач би могао да потиче из редова которских грађана, виноград који се помиње у тестаменту вјероватно није био његова једина некретнина. У тестаменту његова жена иступа равноправно са њим, она даје сагласност за прилагање дохотка од винограда који је стечен куповином. Ово би говорило о равноправном положају жене у брачној заједници, гдје је она са истим правом одлучивала о заједнички стеченој имовини, док је, како је изнијето, мираз био њена имовина о чијој се заштити бринула комуна. Природа ових сачуваних тестамената, насталих у

⁸¹⁶ *Statuta civitatis Cathari*, De constitutione Epitroporum (Cap. CLXXXVII), 111, 112, De potestate Epitroporum (Cap. CLXXXVIII), 112, De epitropis illorum qui relinquunt heredes infra aetatem legitimam (Cap. CLXXXIX), 113, De venditione epitroporum (Cap. CXC), 113, 114; И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 133.

⁸¹⁷ У поменутом тестаменту са острва Крка из 1172. године, као особа која ће се старати о његовом извршењу, наводи се један од свједока који је присуствовао његовом записивању (*CD, Supplementa I*, 44.).

⁸¹⁸ L. Blehova Čelebić, *Hrišćanstvo*, 354-356.

Котору, онемогућава да се стекне увид у садржај и форму оних тестамената гдје је тастатор дијелио имовину својим наследницима.

Везе које су Которани остваривали са јадранским окружењем, прије свега Дубровником, другим источнојадранским комунама, као и простором Јужне Италије, имале су за последицу да су Которани, који су углавном због привредних активности боравили у тим мјестима, често били приморани да ван свог града састављају тестаменте. Када, од средине XIII вијека, почну динамичније трговачке везе которске комуне са српским залеђем, праћене стицањем непокретних добара и привременим или трајним настањивањем у привредним средиштима у унутрашњости, јавиће се потреба да се и ту састављају тестаменти. Они ће се односити и на имовину којом су располагали у Котору, као и на ону стечену у тим мјестима. Из тих разлога которске власти регулисаће начин састављања тестамената ван града. Недатираном одредбом Статута, што би могло иницирати њено старије поријекло, било је предвиђено да се поступак око састављања тестаamenta обави, вјероватно, према правилима града или државе гдје је тестамент био написан. Након што био начињен у року од 30 дана морао је бити показан судијама у Котору и спроведена процедура његовог уписа по правилима која су важила за тестаменте састављене у Котору, при чему су и странци могли иступати као свједоци.⁸¹⁹ Готово да је извјесно да је, при нормирању и овог питања, као узор послужило дубровачко законодавство.⁸²⁰

Примјер изношења наследне воље неког Которанина, ван свог града, јесте тестамент који је јула 1281. године у Дубровнику начинио фратар Франциско, син Јована Прибића из Котора, прије него што ће се замонашити.⁸²¹ Своју имовину, покретну и непокретну, која му је дошла на дио подјелом коју је учинио са оцем, он тестаментом предаје брату Мими. Он је био дужан да му од његових добара исплаћује сто перпера годишње. У случају да то не чини, Франциско задужује

⁸¹⁹ *Statuta civitatis Cathari I*, De testamentis factis extra Civitatem (Cap. CLXXXVI), 111; И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 134. Одредба будванског Статута о састављању тестаamenta ван града унеколико се разликовала од оне у которском Статуту. У њој се прави разлика између тестаamenta састављеног у српској држави и оног ван ње, без назнаке да се тестамент писао по мјесним правилима за састављање тестаamenta (*Statuta et leges civitatis Buduae*, De testamento fatto de fora (Cap. CLXX), 38, De testamento fatto della nostra terra (Cap. CLXXX), 40, Ж. Бујуклић, *Правно уређење* 153), готово идентично рјешење овом било је и у скадарском Статуту (*Statuta di Scutari*, De testamento de fora (Cap. CLXXXIII), 139.).

⁸²⁰ *Liber statutorum civitatis Ragusii*, Liber III, De testamentis factis extra Ragusium (Cap. XLII), 214; О. О. Марков, *Статутъ гор. Котора*, 144.

⁸²¹ Г. Чремошник, *Списи 1278-1301*, 58, 59, № 104а.

епитропе односно *commissarios* да од те његове имовине продају дио у вриједности од сто перпера. Особе које су се имале старати о извршењу тестамент били су Марко Василије и Драго Томо, становници Котора. Тестамент је састављен у Дубровнику, по правилима дубровачке канцеларије и уписан у дубровачке канцеларијске књиге. Пажњу привлачи дио тестамент гдје он каже да је имовину добио у подјели са оцем, док се брат, којем предаје своју имовину, не помиње као учесник те подјеле. Иако се то нигдје у тестаменту не наводи, може се претпоставити да се та имовина налазила у Котору, чему би у прилог могло ићи и одређивање Которана за извршиоце тестамент. То што је његов тестамент забиљежен у дубровачким актима не значи да са његовим садржајем није била упозната и которска канцеларија на начин како је то Статут прописивао.

6. 4. ОБЛИГАЦИОНИ ОДНОСИ

Остале сфере которског правног система из овог периода мање су познате. О неким од њих може се створити слика више на основу посредних информација и података и на њима створеним претпоставкама, него што се може рећи нешто конкретније на основу правних норми које се њих тичу, а које би имале потврду доцније, у статутарним одредбама. Расположива изворна грађа често пружа више индиректну него непосредну слику о неким областима права у комуни тог периода. Па и такав приступ изворима и слика која се добије често у неким ситуацијама може да представља јасно свједочанство о уређености те материје у једној заједници, о настојањима да се она уреди.

Облигационо право је област права која се бави уговорним односима, при чему се то најчешће заснивало на дуговањима и потраживањима. Тај однос подразумијева да је једна страна (дужник) обавезна да другој страни (повјерилац) нешто да или учини. Облигациони уговор најчешће је садржао међусобна права и обавезе дужника и повјериоца.⁸²² Ниво развијености појединих института облигационог права представља поуздани доказ о степену привредног живота у

⁸²² D. Stojčević, *Rimsko privatno pravo*, 181.

једној заједници, прије свега трговине, кредитних активности, поморских веза, али и занатских дјелатности.

Проблем који се јавља приликом проучавања облигационих односа у Котору у овом периоду испољава се одсуством већег броја прописа о облигационом праву у сачуваним исправама до краја XIII вијека. Мали број одредби из облигационог права налази се иначе и у Статуту, што има за последицу одсуство система облигационог права.⁸²³ Слична ситуација је са облигационим правима дубровачке и сплитске комуне.⁸²⁴

Облигационо право у которској комуни у XII и XIII вијеку може се дјелимично пратити кроз сачувану грађу. О развијености облигационих односа и њиховој присутности у правном животу которске комуне, поред извора који се непосредно односе на ту област свједочи и присуство термина *negotium*, који се користио и за означавање посла, уговора, уговорних обавеза.⁸²⁵ У исправи од јула мјесеца 1205. године он се употребљава да означи посао који је група (*bandum*) имала да заврши у граду.⁸²⁶ Слично значење он има и у исправи из 1221. године гдје се каже да се исправа о неком послу (*de aliquot negotio*) не може саставити без присуства обију странака, што је подразумевјавало успостављање неког вида облигационих односа међу њима.⁸²⁷

Основни правац проучавања облигација у которском правном систему овог периода чинило би анализирање изворне грађе која се односи на сачуване правне одредбе у којима се помињу, односно уређују, поједини институти облигационог права. Ту се на првом мјесту ради о зајму са каматом и са њим повезаним кредитирањем ради трговине, затим промету некретнина, аптагију као неким од института облигационих односа, као и залогу, јемству и другим средствима обезбјеђења уговора, у нивоу постојања што би говорило о њиховој примјени. Додатак овом приступу била би анализа (ријетких) у изворима сачуваних непосредних примјера облигационих односа и оних случајева гдје се посредно

⁸²³ N. Bogojević, Gluščević, *Podaci o obligacionom pravu* 85-94. Од 532 поглавља Статута на облигационо право односи се 51 поглавље.

⁸²⁴ J. Danilović, *Obligacioni ugovori u dubrovačkom pravu u XIII i XIV veku*, Beograd 1960, 270; A. Cvitanić, *Pravno uređenje*, 133-157.

⁸²⁵ A. Romac, *Dictionary of Roman law*, Zagreb 1975, 362; N. Bogojević-Gluščević, *NEGOTIUM u INSTRUMENTUM*, 115-126.

⁸²⁶ *F 200*, 195r; *Зборник породице Смедја*, 9. R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 560, № 39.

⁸²⁷ *F 200*, 66v; *I. d 73*, 4; *Загребачки зборник*, 305 (регест); *CD III*, 194, № 169; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 560, № 39.

може закључити да се ради о активностима које се могу сврстати у област облигационог права. У посебну групу исправа могу се сврстати оне које се тичу мјера којима се (најчешће) регулишу питања од значаја за трговински промет у комуни. О њима ће више бити ријечи у поглављу о трговини. Њима се уводе нека ограничења у трговини и промету, дјелатностима у чијој се основи налази неки облигациони однос. Посебан вид проучавања облигационих односа који су важили у Котору јесте анализирање одредби које су се тичали облигационих односа у уговорима које је которска комуна у овом периоду склапала са Дубровником.

б. 4. 1. *Писане исправе као основа облигационог уговора.*

Настанак неког уговора којим се утврђивала нека облигација између двије стране подразумијевала је готово обавезно биљежење тог чина. Тако се у случају неког спора пред судом могло доказати, а на основу тога и остварити неко потраживање. Не може се прецизно одредити када се у которској комуни у пракси почело са коришћењем писане исправе која је свједочила о неком уговору који је садржао обавезу да се двије или више страна придржавају оног шта је договорено. Сигурно је таква пракса постала заступљенија од времена када се, услед динамизирања трговачких активности са људима који се нијесу познавали и потицали из различитих мјеста, сигурност пословања није могла остварити консенсуалним уговорима. У зависности од врсте посла који се њоме уређује састављена исправа била је насловљена са *cartha emptionis*, *cartha venditionis*, *cartha donationis*, *cartha dotis*. Биљежење и записивање било је праћено изградњом нотарске службе као неизоставне установе друштвеног живота у комуни. Консенсуални, односно усмени уговори примјењивали су се и даље, за оне правне послове гдје уговорне стране нијесу биле у прилици да направе исправу о томе или су сматрале да им она није била неопходна, за послове чија вриједност није прелазила одређени новчани износ.

Уговор Котора и Дубровника из 1181. године нуди најстарије податке о писаним исправама облигационог карактера, састављеним од стране биљежника тих комуна. Уређујући своје односе Которани и Дубровчани могли су тражити правду у другом граду, у случају настанка спорова уз помоћ писаних исправа (*сум*

carta de communi civitatis). Таква исправа била је једино доказно средство у поступцима, усмени искази нијесу били валидни.⁸²⁸ Те општинске исправе могле су бити састављене само на основу неких забиљешки-уговора, раније насталих, које су се тичале кредитирања и других пословних веза и односа Которана и Дубровчана. На практичном примјеру то би изгледало да је неки оштећени Которанин тражио да му комуналне власти сачине исправу, снабдјевену печатом или неким другим доказом аутентичности, гдје би била приказана штета коју је он претрпио у пословању са неким Дубровчанином. Такву исправу власти његовог града били су у прилици да издају само на основу докумената о задужењу и другим пословним активностима, које им је он поднио.⁸²⁹ Тиме се долази до поуздане констатације о постојању исправа којима се конкретизовала нека активност у основи облигационог карактера. Облигационог карактера су и исправе које се помињу у одлуци из 1199. године, гдје се наводи да се спорови могу водити у Дубровнику, односно Котору, у зависности од договора страна у спору.⁸³⁰ На један тип облигација, односно задужења Которана код Дубровчана, односи се одлука которских органа из јуна 1247. године, у вријеме изгледа поремећених односа између ова два града. гдје се предвиђа могућност да неко од Дубровчана дође у Котор да би захтијевао обрачун и исплату за очев дуг или старијих (претходника). Тада је одлучено да, у случају да буде тражено више него што дуг заиста износи, Которани нијесу били дужни да изврше обрачун ни са једним Дубровчанином.⁸³¹ Могуће да се у овом случају радило о усменим облигацијама те су Дубровчани могли тражити већи износ од стварног. У случају постојања писане исправе из које се могао видјети износ дуга мања је била могућност за тако нешто. Усмени уговори између Которана и Дубровчана постојали су и током последњих деценија XIII вијека. У уговору између ових комуна из 1279. године стоји да приликом рјешавања спорова предност имају они дугови који су забиљежени у исправама нотара, било дубровачког или которског.

⁸²⁸ *CD II*, 179, № 177; Ј. Радонић, *Дубровачка акта и повеље I/1*, 1, 7; Ј. Луčić, *Pomorsko-trgovački odnosi*, 419, 420.

⁸²⁹ Као алтернатива овом тумачењу, могло би се казати да су наведене *општинске исправе* у ствари били уговори о зајму, да су записиване од стране општинских органа

⁸³⁰ *F 200*, 197v; Кратак извадак из ове исправе налази се у рукописном зборнику *II b 21*, 308, објављен у *CD II*, 324, № 305; Д. Синдик, *О политичким*, 20; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 565, № 49.

⁸³¹ *F 200*, 369; *Зборник породице Смејја*, 12.

То би говорило да је и тада било и усмених договора Которана и Дубровчана који нијесу забиљежени.⁸³²

У прилог праксе нужности састављања нотарске исправе која би се односила на закључење неког посла у Котору чија је вриједност премашивала одређени износ, ишла би већ поменута одлука из 1239. године. Њоме је било прописано да је, за свједочење о неком послу/уговору, чија је вриједност премашивала вриједност од десет перпера, свједок морао приложити исправу која се односила на ту ствар, у супротном његово свједочење сматрало би се неважећим.⁸³³ Средином наредног вијека (1350. године) прописано је да су канцелари дужни саставити исправу за све активности (уговоре, споразуме) чија је вриједност двадесет перпера или приближно, уз обавезу да се оне унесу *in dicti Communis Cancellariae quaterno*.⁸³⁴ Рјешење слично которској исправу из 1239. године налази се и у будванском Статуту, гдје се свједоку могло вјеровати, у предметима већим од десет перпера, само уз постојање нотарске исправе.⁸³⁵ У истим одредбама будванског статута помиње се исправа која је написана руком дужника. Таквој исправу могло се вјеровати само ако ствар која се њоме уређује не прелази износ од десет перпера. Обзиром на друга слична рјешења у тој области није искључено да је таква пракса била и у Котору, да су и у њему странке саме састављале исправе о неком послу чија је вриједност досезала до одређеног износа, вјероватно до десет перпера, као и у Будви. Бројни уговори, нарочито они мањег износа, остали су тако ван нотаријата. Записивање уговора био је предуслов заштите права и обавеза који су у њему садржани. У случају избијања неког спора могло се посегнути за судским рјешавањем насталог проблема, где се утврђивало која од уговорних страна није испоштовала обавезу преузету уговором, који је тако записивањем постајао лакше утужив.

Обим привредних активности, довешће до правила да се свака таква исправа која се односила на зајам, кредитирање и друге форме облигационих односа региструје у посебном званичном регистру. То ће довести даљем развоју

⁸³² CD VI, 296-300, № 249.

⁸³³ F 200, 65r; *Зборник породице Смедја*, 10; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 543, 544, № 2.

⁸³⁴ *Statuta civitatis Cathari*, De obligatione Cancellariae (Cap. CCCLXV), 200, 201; Н. Фејић, *Которска канцеларија*, 33.

⁸³⁵ *Statuta Buduae*, De guarenti (Cap. CXIII), 27, De non esser creduta carta scritta di mano del debitore (Cap. CCXXXV), 50; Ž. Bujuklić, *Pravno uređenje*, 157, 158.

нотарских служби и канцеларија у комунама. Текст који се уносио у регистар није морао да буде идентичан оном у задужници, испуштале су се фразе и дјелови који се понављају, док су они битни уношени. Њен садржај из таквог регистра могао се употребити у случају губитка задужнице која је била код кредитора. То се обично дешавало у случају да је исправа, најчешће задужница, била негдје упућена због судског спора који је најчешће настајао због неблаговременог враћања дуга или неизвршавања преузете обавезе. Ти регистри у изворима се најчешће наводе као «имбревијатуре», или «нотуларији». Захваљујући овој пракси средњовјековних нотара данас се, дјелимично, знају обим и карактер тих активности. Прве сачуване архивске књиге у којима су биљежена оваква задужења у финансијско-трговачким активностима, у којима су учествовали которски трговци и друга лица која су имале такве везе са Котором, јесу оне из серија дубровачког архива *Debita notariae*.⁸³⁶ Најстарије књиге которског архива у којима су забиљежена задужења и кредитна трговина регистрована у Котору представљају управо и најстарију оригиналну сачувану архивску грађу которске канцеларије. Обухватају вријеме од 1326. до 1337.⁸³⁷

6. 4. 2. Врсте облигационих уговора

6. 4. 2. 1. *Зајам*

Општи економски токови, интензивнији привредни развој и појачана потреба за новцем који су Европу захватили од XII вијека утицали су и на интензивирање узимања новца на камату. Општи негативан став према зајму са каматом из античког доба пренешен је и у средњи вијек, гдје је дуго времена било присутно настојање да се она забрани, у чему је нарочито предњачила црква.⁸³⁸ Комуне на Апенинском полуострву, чији су друштвени модели имали утицај на јадранске комуне, имали су подијељен приступ овом питању. Највећи број њих

⁸³⁶ Г. Чремошник, *Увозна трговина* 61-69, 61; I. Воје *Poslovna uspešnost*, Аутор износи да у Дубровнику све задужнице нијесу биле регистроване у нотаријату, појединци су биљежили задужнице и у својим пословним књигама.

⁸³⁷ *МС I, II*.

⁸³⁸ О. Stanojević, *Zajam i kamata*, Beograd 1966, 147-166.

није дозвољавао давање новца на камату, само су неке то допуштале.⁸³⁹ У условима законских и статутарних прописа који су забрањивали камату, постојали су начини да се то избјегне примјеном института који су третирани као изузеци од забране, као и прикривеним зеленашењем.⁸⁴⁰

Потреба за новцем као робом постала је дио свакодневице и у Котору. Привредни успон који је захватио медитеранско подручје утицао је на динамизирање, прије свега, трговачких активности и на Јадрану. Одсуство готовог новца у Котору био је проблем који се надомјештавао његовим узимањем са простора гдје га је било. Вишеструка упућеност Котора на Дубровник односила се и на овај вид привредних активности који ће, са прекидима, трајати скоро цијели средњи вијек. Такав вид привредних веза између двије комуне може се узети најкасније за девету деценију XII вијека. У уговору ових двају комуна из 1181. године стоји да Дубровчани и Которани могу позајмљивати новац само особама за које сами процијене да га могу вратити, без могућности да се он узме од других особа, под чиме су се подразумијевале репресалије. Овакве одредбе потврђују постојање проблема на који се односе и дају смјернице ка њиховом рјешавању.

О пракси давања односно узимања новца на камату и проблемима који су око тога избијали у которској комуни говори и одредба дјелимично сачуване исправе из 1199. године. Пошто је њен текст само дјелимично очуван може се назријети да је њена суштина била да се свештеницима забрањује да састављају, између осталог, и исправе којима се уговара давање новца на камату (*de solidis ad laborem*), то је могао чинити само општински нотар.⁸⁴¹ Ово би говорило о широко распрострањеној појави тога доба да се новац узима тј даје на камату. Исправе о томе, као писмене особе, састављали су у то вријеме и свештеници. Разлози што су странкама уговоре о зајму састављали и свештеници вјероватно су били мање накнаде које су они узимали за тај посао. Овом одредбом жељело се прекинути са том праксом. Проблем би се вјероватно јављао када би се повјерилац и дужник са

⁸³⁹ Статути Верћеле (1241.), Болоње (1250), Бреше (1252), Венеције (1242), Вићенце (1264), Пизе (1286), Пистоје (1296) забрањивали су узимање камате, док је статутима Вероне (1228), Парме (1254), Падове (1275), Месине (1275) то било допуштено (О. Stanojević, *Zajam i kamata*, 164, 165).

⁸⁴⁰ О. Stanojević, *Zajam i kamata*, 166-172.

⁸⁴¹ *F 200*, 197v; Д. Синдик, *О политичким*, 19; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 565, № 49.

таквом исправом појавили на суду, гдје би се утврдило да оне нијесу састављене на предвиђени начин и од лица која то нијесу могла радити, те је оспорена њена ваљаност. Такав обичај се желио прекинути тако што би само општински нотар могао саставити исправу о новчаном зајму са каматом.

О проблему око зајма и камата који су били присутни у которској комуни крајем XII вијека свједочи и, у препису, сачувана исправа од 3. јануара 1200. године. Тог дана је, на збору читавог становништва града Котора, записана једна раније донешена мјера која се тицала камата на новчане зајмове које су се примјењивале у комуни. Превисоке камате биле су својевремено повод да се Которани обрате папи. Он им је, у вријеме када је у Котору био кнез Бенеша упутио изасланика Гвалтерија, коме су се Которани жалили на превисоке камате, које су повјериоци *sine misericordia exigebant a suis debitoribus*. Тада је одређено да повјерилац (*exactor*) у току десетогодишњег периода не може узимати више од двоструког износа, са каматом од 5 на 6 тј 20%. За наредни период од десет година могла се тражити само половина камате 5 на 6, док се иза тога понављало да се за претходних десет година не може тражити осим двоструки износ. То је у пракси значило да се за првих десет година могао узети само двоструки износ новца који се формирао већ након пет година, па се на половину камате није могло рачунати. За наредни десетогодишњи период јасно је казано да камата износи половину од 5 на 6. У оба случаја то би значило добијање камате од 10%. Ово снижење камате у Котору било би у складу са сличним појавама у талијанским комунама тога периода гдје су камате износиле 10-15%.⁸⁴² Та одлука била је донешена у вријеме кнеза Бенеше, за којег је већ казано да је 1182. године био кнез у Котору.⁸⁴³ Поменути Гвалтерије, који је као папин изасланик имао задатак да ријешити питање камата у Котору, вјероватно јесте сплитски каноник којем је, такође као папском легату, барски епископ Гргур 1183-1184. године упутио писмо у којем износи проблеме због напада великог жупана Стефана

⁸⁴² F 200, 194г; *Зборник породице Сmekја*, 6; *Загребачки зборник*, 306, 307; А. Мауер, *Catarensia*, 103-106; Д. Синдик, *Которска исправа из 1200*, 197-203; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 557, № 32.

⁸⁴³ F 200, 196г-v; I. d 157, 4; Л. А. Шаферова, *Котор XII –начала XV веков*, 136 И. Синдик, *Превлака 1124. и 1181. године*, 127-133 (у овом раду аутор датује исправу 1181. годином); R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 562, 563, № 43.

Немаће на тај град.⁸⁴⁴ Могуће је да су управо тада успостављене тјешње везе између сплитског каноника и барског епископа. Тако се познатим чињеницама, о дјеловању Гвалтерија као папског изасланика могу придодати и ове, гдје је он у истом својству уређивао питање од значаја за свакодневни живот у которској комуни. Овај долазак папског изасланика у Котор улиједио је само пар година након Трећег латеранског сабора (1179. године) на којем је узео учешће и которски епископ Мајо и на којем се расправљало и о зеленашењу. У XXV одредби тог сабора понавља се да је давање новца под камату забрањено. Онима који то чине забрањује се причешће, односно сахрана по хришћанском обичају.⁸⁴⁵

У анализи исправе из јануара 1200. године треба поставити следеће питање: Зашто се приступа њеном записивању на основу свједочења племића, након што се оригинал није могао наћи? Одговор би требало потражити у евентуалној сврсисходности поменуте одлуке у том тренутку. Њоме је око 1182. године за одређени временски период установљен друкчији износ камате него што је био раније. За десетогодишњи период који је претходио (*sursum*-уназад) њеном доношењу могао се узети само двоструки износ, за временски период исте дужине који је слиједио (*deorsum*-одсада) повјерилац није могао узети више од половине од камате од 5 на 6. Неко се сјетио да је одлука коју је донио Гвалтерије била временски орочена, њу је требало поново записати и тако створити основу да се на снагу врати ранија камата од 5 на 6 тј 20%, за чију примјену се потврда може пронаћи у подацима из доцнијих извора. Жеља за већом каматом оних који су тада били у прилици да позајмљују новац иницирала је њено записивање, јер је ороченост Гвалтеријеве одлуке била истекла и новац се поново могао позајмљивати са каматом од 20%. Ове двије одлуке говоре да је питање новчаних зајмова на крају XII вијека у Котору било нарочито актуелно.

О једном примјеру давања новца под камату у Котору говори исправа која се односи на зајам учињен 9. јуна 1256. године. Сачувана је у окрњеном изводу у нотарској исправи која се тиче правне радње споменуте у овом изводу, а насталој у Дубровнику 14. јуна 1281. године.⁸⁴⁶ На почетку те нотарске исправе налази се

⁸⁴⁴ D. Farlati, *Illyricum sacrum VII*, 26; *CD II*, 170, № 169; И. Равић, *Писмо барског епископа Гргура*, 189-196.

⁸⁴⁵ Mansi XXII, Venetiis MDCCLXXVIII, Ne manifestus usurarius recipiatur ad communionem altaris (XXV), 231.

⁸⁴⁶ G. Čremošnik, *Nekoliko dubrovačkih listina* 43, 44.

уводни дио задужнице од 9. јуна 1256. године којом Петра, син Добра Барбијева де Муто изјављује да је Марину Петра Ивановог де Дабро из Котора дужан дати деветнаест перпера и остало што је поменуто у тој исправи. Текст из исправе који слиједи настао је 25 година касније, 1281. године, у дубровачкој канцеларији и из њега се види следеће: Марин де Дабро је у том тренутку одлучио да промијени прокураторе који су се имали старати о томе да он добије деветнаест перпера *sunt pena de quinque in sex per annum* од имовине поменутог Петра. Умјесто свог ујака Марина сина Трифуна де Симеоне он је за прокураторе одредио Михаила де Клуно и његове наследнике. Вјероватно су родбинске размирице условиле промјену прокуратора. И у овом случају камата је износила 20%, као и раније, у нормалним околностима. Ријетки су примјери да су Дубровчани долазили у Котор по новчани зајам, сачувани подаци са краја XIII и почетка XIV вијека говоре о задуживању Которана код Дубровчана, о чему ће бити ријечи у поглављу о трговини.

Давање новца под камату и њен износ били су уређени Статутом. У недатираном CCLXXXVII поглављу прописано је да нотар у исправи о новцу датом на зајам може унијети казну (*poenam*) од пет на шест за годину.⁸⁴⁷ То је значило прописивање камате за новац у износу од 20%. И у Статуту се за камату користи термин *poena* што је представљало израз за неку врсту уговорене казне због кашњења, како би се формално заобишао помен камате. Овај институт примјењиван је и у другим дјеловима Европе.⁸⁴⁸ Сачувани нотарски списи из прве половине XIV вијека такође садрже израз да, ако дужник у договорено вријеме не плати зајам, потпада под казну (*si non autem, sint in pena de quinque in sex*).⁸⁴⁹ Подаци из извора приказују да је у Котору камата на новчани зајам углавном била 20%, са изузетком краја XII вијека када је, после интервенције папског изасланика, износила половину наведене вриједности.

⁸⁴⁷ *Statuta civitatis Cathari*, De instrumento credentiae qualiter fieri debeat (Cap. CCLXXXVII), 159, 160.

⁸⁴⁸ О. Stanojević, *Zajam i kamata*, 170.

⁸⁴⁹ *MC I*, нпр. 23, 24, № 2, 3, 4.

6. 4. 2. 2. *Кредит*

Посебан облик облигационих односа, односно узимања новчаног/робног зајма, у средњем вијеку представљала је куповина робе на кредит, тј вересију. Односи у којима је неко од пословних субјеката располагао средствима док је други био у ситуацији да их активира, доводили су до кредитних активности, гдје се разликовало кредитирање трговцима и пословним људима који су средства користили за увећавање послова и стицање профита, од оног гдје су задужена средства коришћена за преживљавање.⁸⁵⁰ Општи токови којима се ова активност одвијала на источнојадранској обали као образац су користили праксу талијанских комуна гдје је кредитно пословање било веома развијено. Кредитна активност одвијала се обично тако што су продавац и купац дошли код (општинског) нотара и саопштили му да је извршена купопродајна активност. О том послу нотар би саставио исправу која би садржала да се купац задужује код продавца на одређени новчани износ, за прецизно одређени временски период. Таква исправа називала се *credentia* - задужница.⁸⁵¹

Которска архивска грађа садржи неке одлуке које говоре о настојању комуналних органа да уреде одређене сфере активности које се тичу задуживања и куповине робе на кредит. У сачуваној грађи налазе се помени постојања ових вриједносних исправа у Котору тридесетих година XIII вијека. У оштећеном акту од 20. маја 1234. године прописује се курс по којем ће се *credanze* обрачунавати у динарима и милиарисионима.⁸⁵² Одлуке тада донешене нијесу изгледа до краја поштоване те ће о овом питању у которским органима расправљати и двије године касније. Тако се курс по којем се вршило обрачунавање задужница помиње и акту которског вијећа од јуна 1236. године, који потврђује одлуку од маја 1234, године да се задужнице имају обрачунавати по курсу од петнаест милиарисиона за перперу (*ad quindecim melarenses in perperum*).⁸⁵³

Ови помени задужница исплаћиваних у млетачком сребрном и византијском златном и сребрном новцу током четврте деценије XIII вијека

⁸⁵⁰ *ЛССВ*, 326-329; s. v. *Кредит* (Д. Ковачевић, Којић)

⁸⁵¹ *Lexicon I*, s.v. *credentia, credencia, credencia, credenza, credancia*, 315, 316.

⁸⁵² *F 200*, 196v; *Зборник породице Сmekја*, 9; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 564, № 46; Д. И. Синдик, *Которски документи*, 26.

⁸⁵³ *F 200*, 193v; *Зборник породице Сmekја*, 9; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 556, № 31; Д. И. Синдик, *Которски документи*, 27.

свједоче о интезивном присуству кредитних активности у Котору у овом периоду и развијености тих облигационих односа. Не треба мислити да се овдје ради само о кредитним активностима Которана и њиховом капиталу, већ и о страним трговцима који су тада дјеловали у Котору и који су се такође морали придржавати наведених норми. До тада се већ акумулирало и домаћег капитала за кредитну активност. Трговачка активност у том периоду се динамизира, услијед општих тенденција привредног развоја и јачања веза са сусједним приморским комунама, прије свега Дубровником, простором Јужне Италије као и простором јонске обале, али и све интезивнијим везама са континенталним залеђем које ће бити све јаче од тренутка када се тамо, средином тог вијека, покрене рударска производња.

Питање узимања робе на кредит и са њима повезаном каматом било је средином XIII вијека у Котору нарочито актуелно. Камате на новчани или кредит на робу у неким случајевима могле су нарасти до нивоа да се повјериоцу морала враћати већа сума од оне која се у нормалним околностима практиковала. Да би се томе стало на пут донијета је одлука (1243, 1249-1253. год) да се не врши уписивање било којег позајмљеног новца *in duplum*.⁸⁵⁴ Поријекло таквог износа камате ваља тражити у кредитној политици која је примјењивана у Венецији и преко ње изгледа, неко вријеме, средином XIII вијека, и у Котору. О овој трговачко-монетарној појави и проблему који је она причињавала у трговачком пословању говори дубровачка грађа. Неки дубровачки трговци су средином XIV вијека имали проблем око висине камата за кредитни уговор који су склопили у Венецији. По млетачким прописима, ако дужник до предвиђеног рока није платио своје обавезе из кредита морао је плаћати *duplum*, гдје би се тада обрачунавала каматна стопа по курсу *de quinque in sex*. Дио текста те њихове задужнице састављене у Венецији, 21. VII 1357. године, који о томе говори, гласио је: „...*ab inde in antea ipsum capitale et duplum laborent de quinque in sex per annum*. Када се дужник вратио у Дубровник није хтио да призна те друкчије каматне стопе.

⁸⁵⁴ *F 200, 69v; I. d 72, 2; Д. Синдик, О првом помену Брскова, 306, 308. R. F. Gyug, Liturgy and Law, 549, № 11 (1243. год.). Д. Синдик сматра да се одредба односи на сузбијање злоупотреба које су се дешавале приликом позајмљивања новца под камату. Текст овог дијела исправе који он даје садржи погрешно читање које онемогућава њено исправно тумачење: *Quod si contra hoc prescriptum instrumentum in duplum invenirentur pro irrito habeantur*, Исправан текст даје преписивач зборника *I. d 72*, као и канадски историчар: *Quod si contra hoc prescriptum instrumenta in duplum invenirentur pro irriti habeantur*.*

Повјерилац је онда пред дубровачким судом покренуо парницу тражећи да му суд дозволи да наплати потраживање како стоји у инструменту. Кнез и судије су пресудиле да дужник плати износ главнице и камате по прописима који су примјењивани у Дубровнику, тако да повјерилац није добио тражени *duplum*.⁸⁵⁵

Као што је у горепоменутој задужници састављеној у Венецији стајало и било истакнуто да се плаћа *duplum laborent* вјероватно слично је било и у задужницама склапаним у Котору средином XIII вијека. Та норма у Котор засигурно је дошла из млетачке кредитне трговине и привредних веза двају комуна. У случају кршење овог прописа и даљег записивања *in duplum*, таква исправа сматраће се ништавом. На овај начин которске власти жељеле су да заштите своје грађане превисоких камата за робу купљену на кредит, настојећи да очувају своје норме које су се тичале ток питања, као што ће то урадити и дубровачка комуна један вијек касније. Кредитна задужења Которана, појединачна и у оквиру трговачких друштава, могу се пратити у дубровачкој грађи од краја осме деценије тог вијека.

6. 4. 2. 3. *Закуп*

О закупу, као посебном виду облигација у которској комуни постоје непосредни подаци са краја XII вијека. У исправама са краја тог вијека које се односи на свједочење о посједима на Превлаци наводе се власнички односи из којих се стиче представа да су неке парцеле биле у систему закупа. Јон из Паклеца у свом исказу из 1181. године наводи да је осим четири посједа цјелокупна Превлака у власништву Светих Анђела. Након тога он наводи неке земљишне парцеле, виногради неких Белатоца дати су Трипуну де Дерса само да их посади, али је земља била власништво Св. Анђела. Он даље наводи да виногради на потезу од Мелоса до Паклецових и сва та обала припадају цркви Св. Трипуна. Виногради који држе свештеник Видел де Кастано, породица Папаралиа, магистар Вита, породица де Пезено, де Гала и свештеник Петра де Винеро јесу власништво цркве Св. Трипуна.⁸⁵⁶ У исправи се експлицитно то не наводи, али се може поуздано сматрати да су се ове наведене парцеле налазиле у систему закупа.

⁸⁵⁵ I. Voje, *Poslovna uspešnost* 83, 84.

⁸⁵⁶ F 200, 196v-197r; *Зборник породице Смеќја*, 3; Д. И. Синдик, *Превлака 1124. и 1181.*, 129; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 563, 564, № 44.

О систему закупа земљишта на подручју которског дистрикта јасно говори исправа са почетка XIII вијека, коју је саставио Јуније свештеник, општински нотар. Исправа садржи свједочења Матеје де Бербе, Блажа Франчелија и Лампредија Соле. Они наводе, на почетку свог излагања, да су неке, изгледа спорне, винограде засадили синови Русина Волена, они и простор у долини до винограда Паклетовог давали су агратик (*agraticum*) св Трифуну. Исто тако и земље за које се причало да су Бранатове, изнад оних од Мелозе, те површине Урсел са Бранатом је засијао и за њих давао агратик Св. Трипуну. Сведок Матеј истиче да је он, сједећи у епископији, примао агратик од тих земаља, као што је Бранат од винограда што је имао давао агратик Св. Трипуну. Други свједок Блаж износи да је са браћом држао у залог винограде на Мелоси и давали агратик Св. Трипуну, понављајући да тај простор који се помиње у свједочењу припада Св. Трипуну.⁸⁵⁷ Из ових двају исправа види се да је на земљишним посједима који су припадали цркви Св. Трипуна примјењиван систем закупа. Сељаци који су узимали парцеле у закуп били су дужни да дају агратик, накнаду за коришћено земљиште. Остало се ускраћено за основне чињенице о том закупу, којој су друштвеној категорији, осим свештенства, припадали закупци, период на који се земљиште узимало у закуп, висина закупа итд.

Као допуна и потврда информација о закупу црквених посједа у овом периоду, јесу подаци из извора са почетка XIV вијека. Ради се, прије свега, о томе да је црква, као активни учесник друштвеног и економског живота у Котору, углавном преко завештања долазила у посјед земљишних посједа и стамбених простора у граду и дистрикту. Такве парцеле и стамбени објекти давани су у закуп. У зависности од периода закупа на који је некретнина уступана примјењиван је краткорочан (*ad tempus*) и дугорочан (*in perpetuum, in aeternum*) закуп.⁸⁵⁸ Проблеми који су искрсавали у тим активностима, које су понекад доводиле и до губитка имовине, подстакли су комуналне власти да доносе мјере са циљем спречавања тих послова. У том правцу била је усмјерена и статутарна одредба из 1334. године, којом се забрањује давање у залог, продаја, давање у

⁸⁵⁷ F 200, 195v; *Зборник породице Сметја*, 3; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 560, № 40.

⁸⁵⁸ Н. Богојевић Глушчевић, *Својински односи*, 134-148.

закуп драгоцености из ризнице или посједе цркве Св. Трипуна, као и других цркава које се налазе у граду или дистрикту.⁸⁵⁹

Током XIII вијека систем закупа земљишта на подручју дистрикта био је основа на којој се углавном заснивала обрада земљишта. Нотарски списи из XIV вијека садрже велики број уговора о закупу земљишта на простору которског дистрикта који ће на почетку XIV вијека бити знатно проширен припајањем Грбља. Архивска грађа и статутарне одредбе о закупу нуде јасну слику тог типа облигационих односа у которском дистрикту XIV вијека.⁸⁶⁰

6. 4. 2. 4. *Аптагиј*

Специфичан облик облигационих односа, али и процесног права у которском правном систему представљао је аптагиј. Он је означавао посебну врсту облигационог уговора, али и судског поступка који се примјењивао у имовинско-правним споровима у чијој је основи било неко потраживање, као и таксу која се тада наплаћивала у корист суда.⁸⁶¹ Поријекло овог института није поуздано утврђено. Јавља се у правним системима јужнодалматинских комуна, првенствено Дубровника, као и у праву Котора, Будве и јужноиталијанског Барија.

Правила о спровођењу аптагија примјењивана у Котору крајем XII и почетком XIII вијека вјероватно су представљала основу за њено нормирање у Статуту. Недатираном статутарном одлуком било је прописано у случају да, у прописаном року, дужник не подмири дуговање повјериоцу, тада би суд повјериоца са аптагијима уводио у посјед добара дужника који су се налазили изван града. У случају да нема добара изван града, уводио би га у посјед који се налазио у граду, за дуг већи од 10 перпера. Суштина преосталог текста ове одредбе јесте да је повјерилац могао слободно располагати имовином у чији је посјед ушао, укључујући ту и давање у залог ствари, па и саме куће. Иако то у одредби не стоји експлицитно, повјерилац је имовину држао све док се дуг не би

⁸⁵⁹ *Statuta civitatis Cathari*, Quod non possimus ponere in pignore nec vendere thesaurum Ecclesiae (Cap. CCLX), 145, 146; Н. Богојевић Глушчевић, *Својински односи* 132, 133.

⁸⁶⁰ И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 50-52; Н. Богојевић Глушчевић, *Својински односи*, 99-126 ; Н. Богојевић-Глушчевић, *Закуп земљишта у которском дистрикту у XIV вијеку*, *Iz pravne prošlosti Kotora*, Podgorica 1999, 95-113.

⁸⁶¹ Z. Herkov, *Građa I*, s. v. *aptagi*, 61-63; J. Даниловић, *О правној природи и развоју установе „Аптаги“ дубровачког права*, ИЧ XII-XIII (1961-1962) 31-90; М. Гогвић, *Котор*, 10.

подмирио. Дужник је био обавезан да плати суду аптагије, у вриједности једне десетине дуга.⁸⁶² Примјена аптагија у которском правном систему, као потенцијална могућност, први пут се помиње у исправи из 1199. године. Овим документом се, између осталог, уређивао и судски поступак у споровима који су настајали и између Которана и Дубровчана. Одлуком је била остављена могућност да једна страна у спору може затражити да се иде у Дубровник и тамо изложи настали спор. За тај одлазак у Дубровник била је неопходна сагласност и једне и друге стране. У случају да једна страна то одбије наметале би јој се аптагије, односно активирала би се клаузула о његовој примјени, предвиђена приликом склапања уговора.⁸⁶³ Како је у суштини примјена аптагија подразумевала посједовање непокретне имовине то је значило да су они Дубровчани који су склапали уговоре или имали своју имовину, или су им неки Которани уступали своју, допуштајући да се над њом спроводи систем аптагија. Овако рани помен установе аптагија у которском правном систему додатно негира изнијете претпоставке да одредбе о овој установи у которском (али и будванском) Статуту воде поријекло из дубровачког Статута.⁸⁶⁴ Други примјер примјене овог института у которској комуни налази се у документу из 1215. године. У њему стоји да, ако је дужник свештено лице, суд не може примити аптаги без дозволе епископа односно његовог замјеника, да кнез не може узимати аптагије од клерика. Ова решења у которском статуту не одступају много од одредби о овом институту у дубровачком статуту гдје је примјена аптагија значила да се у случају неизвршавања одредби из уговора повјерилац уводио у посјед дужникових непокретних посједа који су били двоструко већи од износа који се потраживао. Та имовина се није продавала већ ју је повјерилац користио до тренутка када би повјерилац исплатио дуг.⁸⁶⁵ Законодавство сусједне Будве такође помиње институт аптагија (*attazzi*), који је имао своје специфичности, поред таксе приликом увођења неког лица у посјед, означавао и посебну врсту поступка, као

⁸⁶² *Statuta civitatis Cathari*, De aptagiis et termino debiti per solvendi (Cap. LXXIX), 45-46.

⁸⁶³ М. Гогоћ, *Котор*, 10.

⁸⁶⁴ I. Puhar, „Aptagi“ *dubrovačkog prava*, Istorijско-pravni zbornik 3-4 (1950), 200-214.

⁸⁶⁵ *F 200*, 194v; *Загребачки зборник* 309; *I. d 54. III*, 11; D. Farlati, *Illyricum sacrum*, 436; *CD III*, 135, № 117; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 558, 559, № 37; И. Синдик, *Комунално уређење Котора* 110; Ј. Даниловић, *О правној природи и развоју установе „Aptagi“ дубровачког права*, 42, 43.

што је то било у Котору и Дубровнику.⁸⁶⁶ Примјена овог института вјероватно је имплицирала да су странке приликом склапања уговора пристајале да се у случају спора примијени установа аптаги. Примјена установе аптагија била је макар по сачуваним и познатим документима у Котору непозната током XIV вијека. Није познато да су постојале посебне књиге у којима су, као у Дубровнику, регистровани уговори које је требало реализовати по аптагију. Наведенена статутарна одредба тако би више представљала одраз примјене ове установе у XIII вијеку, него што би одражавала стање у вријеме кодификације Статута.

6. 4. 2. 5. *Купопродаја.*

Када су у питању купопродајне активности из овог периода, највећи број података у исправама односи се на промет некретнинама. У поглављу о наследном праву било је ријечи о продаји наслеђа и постојању неколико начина на којима се то одвијало. Одлуком из 1221. године успоставља се стари обичај о продаји наслеђа, одлуком из 1247. године прописује се да и продавац и купац и након продаје морају бити становници Котора. Правне норме о продаји наслеђа-некретнина које је комуна током XIII вијека доносила и од којих су неке вјероватно ушле у Статут, нијесу увијек стављале ван снаге норме из обичајног права које су се тицале продаје имовине, већ ће се оне наводити заједно са статутарним. У великом броју нотарских исправа из прве половине XIV вијека каже се да је *venditio cridata fuit secundum consuetudinem civitatis*, односно *venditio cridata fuit secundum Statuta et consuetudinem civitatis Cathari*.⁸⁶⁷ Статутарне норме о овом питању, ако и нијесу биле у потпуности на линији обичајног права, сигурно нијесу биле у колизији са њим, јер се обичајно право онда не би наводило заједно са статутарним прописима. Остаје да се и овдје наведе могућност да су у терминологији коришћеној за означавање система правних норми у комуни под обичајима понекад подразумијевали и прописи донешени од комуне.

Неке правне обрасце и процедуре које би биле примјењиване приликом ових дјелатности которска комуна могла је наћи у венецијанском законодавству

⁸⁶⁶ Ž. Вујклић, *Pravno uređenje*, 243-248.

⁸⁶⁷ *МС I*, нпр. 46, № 81, 54, 55, № 110, 55, 56, № 114, 66, № 151, 77, № 189, 87, № 220, 98, № 254; Н. Богојевић Глушчевић, *Уговор о купопродаји у Котору у XIV вијеку*, 38.

тога периода, које је у највећој мјери утицало на обликовање готово свих сфера права у комуни. У Статуту Венеције из 1242. године забиљежена су два поступка приликом продаје некретнина, *usus vetus* и *usus novus*.⁸⁶⁸ Суштина *старог начина* продаје јесте што би нотар на захтјев странака саставио исправу (*carta venditionis*) о закљученом уговору о купопродаји непокретности. Затим би услиједило увођење новог власника у посјед ствари, тада би му се издала потврда о преношењу власништва. Ако би се десило да рођаци продавца приговоре овој продаји судије егзаминатори би позивали и продавца и купца да заклетвом потврде договорену цијену. Лице које је приговорило могло је по тој цијени откупити непокретност која је била предмет трговине. Други, *нови начин* продаје почињао је тако што би продавац морао да обавијести млетачког кнеза о намјерованој продаји. Кнез би давао налог да двојица судија егзаминатора изврше процјену непокретности и преко гласника јавно огласе продају у недјељу пред црквом Светог Марка а наредна три дана на Риалто мосту. У периоду од 30 дана након објављивања сва заинтересована лица могла су да пријаве своју намјеру да купе ту непокретност, уз претходно полагање депозита од 10% процијењене вриједности некретнине. Рођаци су имали предност тј право прече куповине у односу на друге купце и право на мању цијену која се кретала од 4 до 8%, у зависности од степена сродства.⁸⁶⁹ Након куповине услиједило би увођење у посјед и издавање исправе о преносу власништва. И један и други начин продаје били су на снази у млетачком правном систему све до почетка XV вијека када је укинут *usus vetus*.⁸⁷⁰

Рјешења коришћена у Венецији приликом продаје непокретности на тзв. *нови начин* блиска су онима која су прописана почетком XIV вијека у Статуту Котора. У одредби донешеној 1312. године прописан је начин продаје непокретности у комуни. Мотив за њено доношење, како се истиче, били су

⁸⁶⁸ *Gli statute veneziani di Jacopo Tiepolo del 1242 e loro glosse*, Si vendidit quis possessionem suam alicui, qui non sit propinquus vel lateraneus (Lib. III, Cap XXXII), 143-149, Qualiter possessionis vendi possunt secundum usum novum (Lib. III, Cap. X), 130, 131; I. Strohal, *Otkupno pravo u starih Hrvata*, Rad JAZU, 189 (1911), 1-115, 46, 47.

⁸⁶⁹ *Gli statute veneziani di Jacopo Tiepolo del 1242 e loro glosse*, Qualis ordo debeat in propinquis emere volentibus observari (Lib. III, Cap. XVIII), 135, 136; I. Strohal, *Otkupno pravo u starih Hrvata*, 47; L. Margetić, *Pravo prvokupa i otkupa u srednjovjekovnoj Istri*, 169-212; N. Pavković, *Pravo preče kupovine u običajnom pravu Srba i Hrvata*, Beograd 1972.

⁸⁷⁰ Продаја некретнина путем јавног оглашавања практиковала се и у другим талијанским комунама: A. Pertile, *Storia del diritto privato*, Torino 1878, 560, 568.

бројни проблеми због скривених продаја некретнина. Њом је било прописано да свако ко би желио да прода или отуђи своје непокретности дужан је то да огласи посредством викара или рипаријуса комуне на тргу три недјеље. Након оглашавања нотар је био обавезан да о тој продаји сачини исправу.⁸⁷¹ Право прече куповине такође је постојало у которској комуни и било је уређено одредбом која нема датума у себи, али која вјероватно није настала много касније од тренутка доношења већ поменуте одребе из 1312. године. После увода, гдје законодавац понавља право слободне продаје и склапања уговора, наводи се да ту већ купљену ствар може купити продавчев рођак и то онај који је са њим у најближем сродству. То право могао је остварити у року од годину дана, ако је био у граду, односно ако би био одсутан такође у року од године дана, од момента повратка у град. Морао је да плати добит од 15% за период од продаје до када га је поново купио, као и трошкове, ако их је било.⁸⁷² У наставку ове одредбе прописује се резидентност купца некретнине, који је морао бити Которанин, што је садржано и у исправи из марта 1249. године.

Сличност которских статутарних рјешења око продаје некретнина са млетачким *новим начином* говорила би о преузимању тог модела, допуњеног инкорпорирањем неких рјешења из мјесне праксе, што је иначе било увијек присутно да свако рјешење садржи нешто локално. Поставља се питање како се продаја некретнина одвијала до тог времена? Да ли је одсуство јавног оглашавања, поред осталог, приликом продаје некретнине доводило до проблема који се помињу у статутарној одредби. Да ли је то онда значило да се примјењивао поступак продаје који би представљао неки вид млетачког *старог начина* продаје које је искључивало јавно оглашавање продаје?

Јавна понуда о закључењу уговора о продаји некретнине прописана је и у Статуту будванске комуне. Њиме је, слично млетачком «новом начину», продавац морао да обавијести судије или канцелара. Општински чиновници су три дана у седмици оглашавали продају. Након три седмице канцелар би саставио биљешку

⁸⁷¹ *Statuta civitatis Cathari*, De constitutione venditionis possessionum (Cap. CCLVI), 143; Н. Богојевић Глушчевић, *Уговор о купопродаји у Котору у XIV вијеку*, 33-37.

⁸⁷² *Statuta civitatis Cathari*, De venditione possessionis propriae (Cap. CCLXI), 146; Н. Богојевић Глушчевић, *Својински односи у Котору у XIV вијеку*, 55. О праву прече куповине у Котору: Н. Богојевић Глушчевић, *Право прече куповине и откупа некретнина у Котору у XIV вијеку*, Из правне прошлости Котора, Podgorica 1999, 137-152. О овом правном институту у статутима других далматинских комуна: I. Strohal, *Otkupno pravo u starih Hrvata* 47.

о томе и предао је нотару пред кога је морао доћи и власник непокретности. У случају да се продаја извршила на други начин не би била правно ваљана.⁸⁷³ Иако није сачуван Статут града Бара, познато је да у њему била прописана продаја јавним оглашавањем.⁸⁷⁴ За разлику од которског и будванског оглашавања продаје, у Дубровнику је то вршено тек након што су се продавац и купац споразумијели о цијени. Оглашавање је вршено писменим путем тако што би се истакла писмена објава на градском тргу.⁸⁷⁵ И дубровачко право предвиђа право откупа продате непокретности, остављајући рок од мјесец дана за лица која су била у граду у вријеме продаје, односно двије године од дана повратка у Дубровник, у случају њиховог одсуства.⁸⁷⁶ Јавно оглашавање било је прописано и статутима већине других далматинских комуна.⁸⁷⁷

Природа покретних ствари које су се прометовале и њихова различита вриједност захтијевали су и посебан приступ у поступку њихове продаје. Продаја покретних ствари мање вриједности обављала се на посебним мјестима, при чему нијесу постојале неке веће формалности које би се односиле на њихов промет. Уговор о куповини и продаји покретних ствари био је консенсуалног типа, закључиван је често у усменој форми. Мала имовинска вриједност робе која се прометовала условила је одсуство статутарних одредби којима би се прописале посебне форме за склапање уговора о промету покретне робе.⁸⁷⁸

6. 4. 3. Средства обезбјеђења

Сваки уговорни однос у облигационом праву подразумијевао је правна средства којима се обезбјеђивало извршење облигација. Та средства требало је да у тренутку настанка облигационог односа увјере повјериоца у способност дужника да ће испуњавати обавезе које је преузео и да он услед неизвршавања

⁸⁷³ *Statuta et leges civitatis Buduae*, *Come se deve vender la possession* (Cap. CLV), 35;. Вујуклић, *Pravno uređenje*, 167-170.

⁸⁷⁴ Ž. Вујуклић, *Pravno uređenje*, 168, нап. 502. Аутор се позива на акт из дубровачког архива: Lett. Di Lev. 11. 170, 18. XII 1439. године, у којем стоји *publicamente et con sono de campona secondo li ordini et statuti*.

⁸⁷⁵ *Liber statutorum civitatis Ragusii*, De preconicacione rei que vendi debet (Lib. V, Cap. XXXV), 314, 316, Ј. Даниловић, *Облигациони уговори у дубровачком праву*, 156.

⁸⁷⁶ *Liber statutorum civitatis Ragusii*, De possessione vendita ad alium pertinent (Lib. V, Cap. XXXVI), 316.

⁸⁷⁷ Н. Богојевић Глушчевић, *Уговор о купопродаји у Котору у XIV вијеку*, 49, 50.

⁸⁷⁸ Н. Богојевић Глушчевић, *Уговор о купопродаји*, 134.

дужникових обавеза неће претрпјети штету. Средства обезбјеђења уговора склапаних у которској комуни била су залог, јемство, уговорна казна и родовска и породична солидарност.⁸⁷⁹

6. 4. 3. 1. *Залог*

Као један од најчешћих средстава обезбјеђења уговора у сачуваним изворима наводи се залог. Заложно право успостављало се обично тако што би се у уговор унијела посебна одредба којом би се дужник обавезивао личношћу и имовином да ће испунити обавезу из уговора. На овај начин би се тврдила одређена хипотека над имовином дужника, која би се реализовала ако дужник не би извршио преузето.⁸⁸⁰

О примјени залога у которској комуни, још средином XII вијека, говори изјава Блажа Францела са почетка XIII вијека, који је свједочио да је са својом браћом у залог држао неке винограде на Мелоси.⁸⁸¹

Питање међусобних залога Которана и Дубровчана било је регулисано уговорима. Тако у уговору између Котора и Дубровника склопљеном 20. септембра 1181. године наводи се да се у пословним уговорима између Которана и Дубровчана залог неће више користити. Сигурно су бројни проблеми који су настајали око преузимања залога услед неиспуњавања обавеза из уговора били разлог за ту забрану, при чему се користило неко друго средство обезбјеђења уговора.⁸⁸² Залог је био предмет уређења и у њиховим уговорима из XIII вијека.

Исправа из 1197. године даје један специфичан примјер примјене залога као средства обезбјеђења у Котору. Овом одлуком било је прописано да се прибор за коцкарске игре смије залагати само за готов новац, давање истог у залог за злато и сребро било је забрањено. У случају да се појави особа која би препознала неки предмет дат у залог и изјави да јој је он украден или отет иста је имала право да га узме без откупа. Онај ко је дао такав предмет у залог морао је да плати казну суду од три византијска солида. Ако би коцкарски прибор био позајмљен без

⁸⁷⁹ Н. Богојевић Глушчевић, *Уговор о купопродају*, 175-192; *Ista, Средства обезбјеђења*, 116.

⁸⁸⁰ J. Danilović, *Obligacioni ugovori u dubrovačkom pravu u XIII i XIV veku*, 101; D. Stojčević, *Rimsko privatno pravo*, 259, 260; N. Vogojević Gluščević, *Sredstva obezbjeđenja* 123, 124.

⁸⁸¹ *F 200*, 195v; *Зборник породице Сmekja*, 5; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 560, № 40.

⁸⁸² *CD II*, 179, № 177; J. Lučić, *Pomorsko – trgovački odnosi*, 419.

залога, особа која га је дала није могла захтијевати накнаду штете, ако јој он није био враћен.⁸⁸³ Иако се не односи на залагање у дјелатностима која припадају сфери привредних активности овај случај употребе залога јесте увјерљиво свједочанство о његовој присутности у которској комуни тога периода.

Већ анализирана исправа из јануара 1200. године којом се забрањује давање жениног мираза у залог без њене сагласности јесте доказ да се мираз користио као средство обезбјеђења уговора. Са тим обичајем комуналне власти Котора жељеле су прекинути јер се вјероватно често дешавало да, услијед неиспуњавања уговорних обавеза од стране залогодавца, заложена имовина односно мираз буду одузети, што је жене доводило у незавидну ситуацију у случају развода или смрти супруга, када су морале живјети од мираза. Посебан вид примјене залога у которској комуни сретa се у исправи од 14. јула 1205. године. У њој стоји да се новчани износ (три перпера) који се плаћао као казна и ишао Св. Трипуну могао употријебити за залагање (?).⁸⁸⁴

Залог је био међу основним средствима обезбјеђења приликом склапања уговора између Котора и Дубровчана. О једном случају говоре дубровачки извори са краја XIII вијека. Јуна 1280. године Јован Клепо је од Дубровчанина Марина Гргура Петране узео зајам од 309 перпера и 5 динара на рок од три мјесеца. Том приликом, као залог, дао му је посјед *de Zalparica*. Пошто није у реченом року вратио дуг тај је залог прешао у руке реченог Дубровчанина, који је октобра 1283. године пренио своја права на другу особу.⁸⁸⁵

О присутности залога у разним сферама живота которске комуне XIII вијека, укључујући ту и црквену имовину, свједочи и одлука которских органа од 11. октобра 1229. године којом се забрањује узимање залога од Марина, опата манастира Св. Ђорђа, као и од самих монаха тог манастира, који би заложили његову имовину.⁸⁸⁶ Вјероватно се желио постићи прекид губитка имовине овог

⁸⁸³ F 200, 198v; Д. Синдик, *О политичким* 17, 19; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 567, 568, № 54. По дубровачким изворима тамошњи дужници су, осим некретнина, од предмета у залог најчешће давали вино у подрумима, накит и сребрно посуђе, дјелове одјеће, сукно и сировине (I. Воје, *Kreditna trgovina*, 124, 125).

⁸⁸⁴ F 200, 195r; *Зборник породице Сmekja*, 9. R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 560, № 39.

⁸⁸⁵ J. Lučić, *Spisi II*, 289, № 1172; J. Lučić, *Pomorsko-trgovački odnosi*, 434, нап. 43.

⁸⁸⁶ F 200, 388; *Загребачки зборник* 307; I. d 54. IV, 2; D. Farlati, *Illyricum sacrum VI*, 439; CD III, 313, № 279; Kukuljević, *Regesta*, № 237; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 561, № 41. P. Butorac, *Opatica sv. Jurja kod Perasta*, Zagreb 1928, 6, 7; И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 143; У Загребачком зборнику, код Фарлатија и Смичикласа име опата гласи *Mattheo*. У Понтификалу је

манастира преко залагања коју су чинили његови свештеници. Том приликом исто је била прописана забрана да се свештеницима позајмљује новац. У случају позајмљивања новца њима, он би био изгубљен. Сличан циљ имала је одлука од јуна 1318. године, нормирана у Статуту, којом је било прописано да се без сагласности прокуратора ове цркве забрањује давање зајма опату ове цркве.⁸⁸⁷

Како се из наведених података XIII вијека може закључити, као средство обезбјеђења уговора, залога је била распрострањена у которској комуни у XII и XIII вијеку. Залагала су се углавном непокретна добра, како она у власништву појединаца, тако и она црквена, односно општинска. Опште норме о залогу, продаји заложених ствари, реализацији залогне које се помињу у Статуту⁸⁸⁸ вјероватно имају утемељење и основу у одредбама које су биле на снази у XIII вијеку, а које су се, даљим развојем облигационих односа, усавршавале и мијењале.

6. 4. 3. 2. Јемство

Осим о залогу, сачувани су подаци о примјени још једног средства обезбјеђења уговора о зајму у которском правном систему XIII вијека. У питању је јемство као начин да се осигура извршење уговором преузете обавезе.

Као средство обезбјеђења уговора јемство се помиње у исправи из 1221. године, гдје се помиње *charta creditizza*, као исправа чијем настанку морају бити присутне обје стране. У исправи насталој у Котору јуна 1256. године, а сачуваној у инсертном облику у оквиру акта из јула 1281. године, стоји да је Петрана, син Добра Барбијева де Муто изјавио да је гарантујући *super me et super omnia mea* дужан дати деветнаест перпера Марину, сину Петра Ивановог из Котора. У овом

његово име дјелимично оштећено, али се може прочитати *Mar....*, док се у рукопису са сигнатуром *I. d 54* његово име наводи као *Marinus (abbati Marini)*. Канадски историчар доноси облик *Marcus (abbati Marci)*.

⁸⁸⁷ *Statuta civitatis Cathari, De imprestito non faciendo Abbati* (Cap. CCLXXXV), 159; P. Vutorac, *Opatija Sv. Jurja kod Perasta*, 7; И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 143. У сличним проблемима налазиће се овај манастир и готово два вијека касније. Суочени са проблемом губитка посједа, између осталог и због давања у закуп, које су вршили и опат и људи из манастира, комуналне власти су фебруара 1405. године донијеле одлуку којом се убудуће забрањује свака активност која би могла довести до умањења посједа опатије; *Statuta civitatis Cathari, Quod bona stabilia Monasterii Sancti Georgii de Golpho Cathari, nullo modo affictentur, permutentur, donentur, nec alientur* (Partes captae Tempore Catharinorum, Cap. XII), 288, 289; И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 143.

⁸⁸⁸ *Statuta civitatis Cathari, De venditione pignorum* (Cap. CCLXIV), 147, 148; N. Bogojević Gluščević, *Sredstva obezbjeđenja*, 123-134.

случају ради се о личном јемству које се комбинује реалним обезбјеђењем - имовином коју је посједовао. Формула *confiteor quod super me (nos) et super omnia mea (nostra) bona (debeo dare)* заступљена је у облигационим уговорима серија дубровачког архива са краја XIII вијека. То је значило да је дужник гарантовао својом имовином да ће у предвиђеном року вратити дуг.⁸⁸⁹ О институту јемства у Котору знатно већи број података налази се у нотарским списима из прве половине XIV вијека.⁸⁹⁰

6. 5. ИМОВИНСКИ ОДНОСИ И КОМУНАЛНИ ПРОПИСИ.

Расположиви подаци из сачуване грађе пружају и неке податке о имовинским односима у которској комуну овога периода. Они у својој основи третирају питање својине у три облика, имовина комуне, цркве и власништво појединца. Малобројне су сачуване одредбе законодавног карактера које уређују ово питање, помени у изворима најчешће се односе на непосредне доказе власништва над имовином и управљања њом. Ово се нарочито односи на посједе у власништву општине и цркве, док је својинско право појединца заступљеније, и у нормативи и на конкретним примјерима. Као да личности које су уносиле преписе исправа у Понтификал нијесу биле много заинтересоване за ту материју па је примјетно одсуство одредби из те сфере права. Ипак и оно што је сачувано из овог периода говори да је питање власништва над имовином у одређеној мјери било уређено у том периоду. Као и у другим сферама права, знатан број одредби грађанског права које се налазе у Статуту води поријекло из појединачних одлука донесених током XIII вијека.

6. 5. 1. Општинска имовина и комунални прописи

Комуналне власти посебну су пажњу поклањале општинској имовини прописујући мјере које су имале циљ њену заштиту и управљање на корист свих чланова комуне. Институт општинске имовине и својине над њом у овом периоду може се пратити на више начина.

⁸⁸⁹ G. Čremošnik, *Spisi I*, XI.

⁸⁹⁰ N. Vogojević Gluščević, *Sredstva obezbjeđenja* 116-121.

Један од њих одвијао би се кроз праћење додјељивања посједа црквеним установама које су вршили комунални органи. Још 1124. године которске власти додијелиле су цркви Светог Трипуна посјед Тумбу (Превлаку) Светих Анђела.⁸⁹¹ У оквиру доцнијег свједочанства које се односи на посједе додијелене Светом Трипуну 1124. године, у исправи из 1181. године, наводи се да су се општински посједи (*de communo*), земљишта и виногради звани Бранате, средином XII вијека, налазили у области Тивта (*a parte Teodi*).⁸⁹²

Исправа настала после 1166. године која говори о статусу цркве Светог Виктора свједочи о примјеру да се и црква могла сматрати општинском имовином. У име личности које су обављале најзначајније дужности у которској комуни конзул Басилије оптужио је извјесног Болијаку да без основа држи цркву Светог Виктора и њене посједе, иако је по причању старијих увијек била општинска. Тражио је од њега да изнесе неки доказ у прилог тврдње да црква припада њему, у супротном црква би дошла у посјед епископа. Болијака је одговорио да има повелу од краља Ђорђа која представља његов доказ да црква њему припада. То је, по њему, вјероватно требало да буде доказ његових патронатских права над црквом Светог Виктора. Био би ово најстарији помен истицања паронатских права над неком црквом у Котору.⁸⁹³ На те његове тврдње да му наведена црква припада конзул Басилије затражио је да покаже свој доказ и предочи му да, у случају истинитости његових тврдњи, држи заувјек цркву по наследном праву, у супротном *episcopus sicut alias communes ecclesias tenetite et ista tenebat*. Како Болијака то није урадио пресуђено је да је црква Светог Виктора са свим међама општинска и да се ставља под власт епископа Маја.⁸⁹⁴

Општинском имовином, тј општим добром у комуни сматрана је и шума, па су комуналне власти жељеле да је заштите од уништавања. Из тог разлога донешена јануара 1200. године одлука којом се забрањује сјеча дрвета и паљење ватре на простору *de Loba* до Прадоче, која је, у том тренутку, представљала границу которског дистрикта према Грбљу. У случају кршења ове одлуке плаћала

⁸⁹¹ F 200, 196г; *Загребачки зборник* 307, 308; R. F. Gyug, *Liturgy and Law* 561, 562, № 42.

⁸⁹² F 200, 196v-197г; *Зборник породице Сmekја*, 3; Д. И. Синдик, *Превлака 1124 и 1181.*, 129, 131; R. F. Gyug, *Liturgy and Law* 563, 564, № 44.

⁸⁹³ О патронству над црквама у Котору: L. Blehova Čelebić, *Hrišćanstvo*, 188-199.

⁸⁹⁴ F200, 195г; *Зборник породице Сmekја* 2; R. Gyug, *Liturgy and Law*, 559, № 38; Д. Синдик, *Понтификал*, 64.

се казна од шест перпера од којих је пет ишло Св. Трипуну а један курији.⁸⁹⁵ Заштита општинске шуме наћиће своје мјесто и доцније у Статуту. У случају да неко посијече шуму на Крепису, на потезу од ријеке до Шурања морао је платити казну од једног перпера.⁸⁹⁶ Мотиви који су подстакли комуналне власти да донесу ову мјеру могу се тражити у њиховој бризи да сачувају шумски покривач који је био од великог значаја за комуноу. Дрво је у том тренутку представљало основни материјал за градњу кућа и других објеката у граду и његовом дистрикту. Шумске површине штићене су и због бриге о рибарству и поморству. Дрвена грађа са подручја дистрикта могла је да буде добра сировинска основа за градњу чамаца и мањих барки које су служиле не само за риболов, него и за одржавање поморских комуникација између Котора и других мјеста у Боки и околини. Исто тако, дрвена грађа је имала велику примјену приликом формирања засада винограда. Са друге стране, не треба занемарити ни чињеницу да се крчењем шума и стварањем нових обрадивих површина, које су се могле користити, прије свега, за сађење винограда, могао пореметити већ постојећи однос који се тицао количине произведеног вина на подручју дистрикта. У случају повећања количине произведеног вина могло је доћи до промјена цијене овог артикла на подручју града и дистрикта, а што је могло утицати и на приходе комуне која је од његове продаје имала користи. Од његове продаје комуналним властима плаћала се такса. Сигурно су и комуналне власти оног доба биле свјесне опасности које са собом носи ерозија тла на чије подстицање је свакако могло да утиче и уништавање биљног, односно шумског покривача. Овакве мјере которске комуне биле су у складу са сличним мјерама у сусједним далматинским комунама, које су, такође, настојале да заштите шумски покривач у свом дистрикту. Тако забрану сјече шума и мјеста гдје се она, под одређеним условима и у које сврхе могла сјећи, као и строге одредбе предвиђене за паљење шуме доносе статути оних комуна које су имале површине под шумским покривачем и које су имале нарочитог мотива да га заштите, као што су Корчула, Сплит, Шибеник, Трогир, Брач...⁸⁹⁷

⁸⁹⁵ *F 200*, 198v; *Зборник породице Сmekja*, 7; R. Gyug, *Liturgy and Law*, 568, № 55.

⁸⁹⁶ *Statuta civitatis Cathari*, De arboribus non incidendis in crepis (Cap. CXIII), 74.

⁸⁹⁷ *Statuta Curzulae* De lignamine non incidendo (Liber legum ac statutorum civitatis et insulae Curzulae, Cap. CX) 54, 55, De furantibus lignamen (Liber legum ac statutorum civitatis et insulae Curzulae, Cap. CXII) 55, Forenses non posint indicere tedas vel lignamenia (Reformationes communis Curzulae, Cap LXIII), 86, Zapinorum non comburedorum (Reformationes communis Curzulae, Cap

У општинску имовину, прецизније казано, имовину која би се могла сврстати у категорију јавног градског добра спадали су јавни путеви, улице, тргови и градске зидине. Нијесу из XIII вијека сачуване информације које би се односиле на прописе о изгледу улица, њиховој ширини и ширини општинских путева. Доношење прописа који су се односили на изглед града, улица и путева углавном је било условљено малом површином простора у оквиру зидина приморских градова, па се питању њиховог изгледа морала посветити нарочита пажња. Решења садржана у статутима сусједних комуна, прије свега корчуланске као и дубровачке, иницирају постојање сличних адекватних рјешења и у которској комуни тога доба. Прописи о овом комуналној сфери садржани доцније у Статуту⁸⁹⁸, у основи вјероватно имају норме из периода када су настајале основе првобитног архитектонско-урбаног уређења комуне.

Општинском имовином сматран је цијели онај простор и мјеста гдје се вршила трговина и размјена за чије одвијање су комунални органи доносили прописе и уредбе о којима ће бити ријечи у дијелу о трговини.

Из овог периода сачувани су прописи који се односе на мјере комуналних власти усмјерене на заштиту и чување објеката у граду. Дешавало се да се приликом градње објеката угрожавају сусједни објекти, како општински тако и приватни, на начин што се зид сусједних објеката користио као један зид објекта који се градио. На почетку непотпуно сачуване одлуке од јула 1205. године стоји, како се из сачуваног дијела текста може закључити, да ће свако ко буде рушио зид општине и одмах ге не буде затворио бити кажњен са шест перпера.⁸⁹⁹ У циљу

LXXXIV), 90, Zapinorum non incidendorum prope mare pro pice facienda (Reformationes communis Curzulae, Cap LXXXV), 90, De locis ubi fieri non potest las, nec ignis poni (Reformationes communis Curzulae, Cap CLXXVIII) 120; *Statuta Spalati*, Quod nullus debeat seccare ligna in monte Servande, nec incidere, nec incise auferre (Incipiunt capitula quarti libri de maleficiis, Cap. XC), 175, 176; *Volumen statutorum legum et reformationum civitatis Sibenici*, Venetiis 1608, reprint Šibenik 1982, Quod nullus forensis audeat incidere ligna in districtu Sibenici (Liber reformationum, Cap. XXI), 103v;; *Statutum Tragurii*, De pena incidencium ligna in montanea Perochorem (Liber II, Cap. XXXII), 66; *Statutum et Reformationes insulae Brachiae*, De non incidendo ginestram (Reformationes Brachiae, Liber I, Cap. XXXII), 64, De non ponendo ignem (Reformationes Brachiae, Liber I, Cap. XXXIV), 64, 65, De non incidendo arbores umbrarum (Reformationes Brachiae, Liber I, Cap. XXXV), 65; J. Jelaska, *Zaštita šuma u statutima i drugim aktima srednjovjekovnih dalmatinskih komuna*, Acta historico-oeconomica Jugoslaviae, 10 (1983) 23-34.

⁸⁹⁸ Н. Богојевић Глушчевић, *Својински односи*, 43-46.

⁸⁹⁹ F 200, 195r; *Зборник породице Смеђа*, 9; R. Gyug, *Liturgy and Law* 560, № 39. Не може бити говора да се ради о рушењу градских бедема, фортификационог система, јер би казне за такво нешто биле много строжије и веће.

заштите од продора у град кроз отворе на кућама, орјентисаним у правцу мора, уредба (*institutio*), усмјерена на заштиту објеката приватних лица од сличних активности донешена је децембра 1245. године. Првом њеном одредбом забрањује се да неко од суграђања руши свој зид или зид другог или да отвара већ затворена врата на објектима који се налазе у близини мора. У наставку се прописује, ако би се неко усудио да провали зид да би отворио затворена врата ка копну, морао је да плати десет перпера, од којих је половина припадала Св. Трипуну а друга половина господару града тј српском краљу. У случају да се неко усуди да ово учини, заклете судије биле су дужне да одмах обавијесте господара града - српског владара.⁹⁰⁰ Колико је безбједност градског простора била битна за комуналне власти види се из ове одредбе да се у случају њеног угрожавања морао обавијестити српски владар. Владарев ауторитет и страх од његових санкција требало је да одврати сваког потенцијалног прекршиоца прописане мјере. Ова одлука била би примјер комуналног реда који је важио приликом градњи кућа у Котору средином XIII вијека. У Статуту ће доцније бити прописано да се врата и прозори на кућама не смију отворати у правцу мора или ријеке. За кршење ове забране била је предвиђена казна од чак сто перпера.⁹⁰¹

Као настојање да се уреде прописи око изградње објеката у граду може се прихватити и дјелимично сачуване одлуке од 27. јула 1247. године. Њом се забрањује било коме да на простору од капије Гурдића до капије Ријеке, и унутар града, као и на простору који гравитира морској обали или ријеци, довуче мотке или трску за изградњу куће. Казна предвиђена за ово, осим новчане, била је протјеривање у року од осам дана, не тако често примјењивано у которској комуни.⁹⁰² Објекти саграђени од дрвета и трски били су осјетљиви из више разлога. Пожари су били честа свакодневница у средњовјековним градовима, објекти од дрвета били су веома погодни за њихово ширење. Комуналним властима је, било присутно да је у случају напада непријатељ могао лако подметнути пожар на таквим кућама и тако угрозити град у цјелини. Не треба заборавити да је само пар година прије доношења ових одредби Котор био жртва

⁹⁰⁰ F 200, 188v; *Зборник породице Смедја*, 11; R. Gyug, *Liturgy and Law* 553, 554, № 22.

⁹⁰¹ *Statuta civitatis Cathari*, De portis non aperiendis ex parte maris vel fluminis (Cap. CCXLII), 138.

⁹⁰² F 200, 68r; *Зборник породице Смедја*, 13; R. Gyug, *Liturgy and Law*, 547, № 8.

татарског напада када је спаљена околина града и сâм доњи град. Искуство стечено у тим тешким тренуцима вјероватно је додатно мотивисало комуналне органе да донесу поменуте мјере усмјерене на заштиту не само општинске имовине.

Из овог периода (1249. год.) потиче већ навођена одлука о мјери која се односила на то како је средином XIII вијека которска општина стицала имовину. У случају да неко прода имовину (виноград, земљу, куће) особи која намјерава да напусти град такав уговор био би сматран ништавим, а оно наслеђе које би било купљено од стране неког суграђанина постало би општинско. Ово је практично значило конфискацију имовине која је била предмет трговине, а која по комуналним прописима није била дозвољена. Доцније ће у Статуту начин стицања имовине од стране општине, претходно конфисковане, бити нешто другчије уређено. За разлику од горенаведене одлуке из средине XIII вијека гдје се имовина одузимала независно од казне за учињено дјело, у статутарном рјешењу имовина се одузимала у случају да кривац (извршилац дјела) није могао да плати казну за учињено дјело. Одредбом статута из 1401. године предвиђено је да у случају да се од извршитеља дјела казна не може наплатити, кнез је дужан да у року од осам дана на јавној лицитацији прода од преступникове имовине онолико колико је довољно за плаћање казне на коју је осуђен. Ако се у року од осам дана она није могла продати, имовина која је била на јавној продаји остајала је комуни док се продаја не изврши. Кнез је био обавезан да са судијом и аудитором начини нотарску исправу да та имовина припада комуни на име речене казне.⁹⁰³ У овом случају подразумијева се да се одузета имовина не мора трајно сматрати имовином комуне, јер се теоретски могло десити да се она прода ради надокнаде новчане казне. Практично гледано, ова мјера из Статута тешко да се могла примијенити из разлога што у условима ограниченог простора у граду и израженом жељом за стицањем имовине, тешко да би имовина изнијета на јавну продају остала непродата. Суштинска разлика између ове двије мјере била је у следећем: одредба из XIII вијека имала је за циљ спречавање продаје имовине особама које нијесу боравиле у Котору, превасходни циљ био је задржавање непокретности у власништву Которана, у њој се не помиње могућност њене

⁹⁰³ *Statuta civitatis Cathari*, De condemnationibus factis exigendis a condemnatis (Cap. CIX), 67-70.

продаје. Статутарној одредби имовина сама по себи није циљ, она је само средство да се намири новчана казна за извршено дјело. Вијек ипо између доношења ових одлука и промјена друштвено-историјских околности учинили су да се више не поставља питање резидентности особа које су се одлучиле на продају имовине.

Сачувана нотарска грађа из прве половине XIV вијека казује да је которска општина кроз разноврсне дужничко-повјеричке активности постајала сопственик земљишта и кућа *in civitatis Cathari*.⁹⁰⁴ Вјероватно су слични облици имовинских односа, из којих је могло да проистекне власништво општине над имовином, постојали и раније, у XIII вијеку.

Из доцнијег периода сачувани су подаци о млиновима и соланама у општинском власништву. Право управљања над њима вјероватно води поријекло из доба ранијег власништва над овом имовином. Имовина у власништву општине нарочито ће се проширити када јој од стране српских владара буду додијељени Грбаљ, Бијела, Крушевице и Леденице. Додјела жупе Грбаљ которској општини извршена је највјероватније прије 1. октобра 1307. године.⁹⁰⁵ Убрзо након што је она дошла у посјед которске општине, извршена је њена подјела на «дјелове» тј. «жријебове» који су се пак даље дијелили на «карате» односно «карубе». Тада је простор Горњег Грбља подијељен на 23 дијела тј жријеба, док је Доњи Грбаљ имао 22 жријеба.⁹⁰⁶ У наредном периоду комуналне власти донијели су већи број правних одредби које су имале циљ регулисање имовинских односа и права на том подручју.⁹⁰⁷ Историјски ток догађаја условиће знатније усложњавање ове материје и њено нормирање када почетком XIV вијека Котор дође у посјед Грбља, Крушевица и Леденица. Питање правног режима у тим областима биће предмет нарочите пажње законодавца који је уређењу и управљању овим посједима посветио нарочиту пажњу у Статуту.⁹⁰⁸

⁹⁰⁴ *МС II*, 157, 158, № 631, 632; Н. Богојевић Глушчевић, *Својински односи у Котору у XIV вијеку*, 47, 48.

⁹⁰⁵ I. Stjepčević, *Kotor i Grbalj*, 199–201.

⁹⁰⁶ *ms.* 820, fol. 2-70v (Горњи Грбаљ), fol. 71-132v (Доњи Грбаљ);

⁹⁰⁷ И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 135-137.

⁹⁰⁸ Н. Богојевић Глушчевић, *Својински односи у Котору у XIV вијеку*, Никшић 1992.

6. 5. 2. *Приватна имовина*

Постојање приватне имовине појединца на простору которске комуне посвједочено је подацима још из раног периода. Приватна својина у сачуваним изворима описује се кроз однос власника према другима, у односу на одређену ствар.⁹⁰⁹ У Урсацијевој исправи из 1124. године се каже да на Тумби (Превлаци) нико нема посједа, осим четири или пет (особа) који су у близини Светог Винсентија. У свједочењу око посједа Св. Трипуна са почетка девете деценије XII вијека наводи се постојање приватних посједа на Превлаци. Приватни посједи опште поменути у Урсацијевој исправи, појединачно су наведени у свједочењу о посједима исте цркве из октобра 1181. године. У тој исправи каже се да су винограде на подручју Тумбе имали Јон де Соле, Силвестар де Марза, затим Брислин и неки из Даца.⁹¹⁰ Ова исправа значајна је из разлога што се у њој истовремено, на мањем простору, помиње постојање сва три типа власништва над имовином у средњем вијеку, општинско, црквено и приватно. Исти сопственици који су имали посједе-винограде на Превлаци, по истој ствари, поименице помињу се и исправи од 1182. године. У њој се каже да на Тумби нико нема више посједа осим Јона де Сола, Силвестра де Марза, оних из Даца и једног Бристиновог посједа.⁹¹¹

У већем броју сачуваних одлука може се видјети постојање приватне имовине кроз настојање да се уреди њен статус и иста заштити. Тако се приватно власништво над непокретностима у свијетлу слободног располагања имовином огледа и у одлуци из 1188. године која се односи на наслеђивање. На приватну имовину појединца односе се и одлуке о заштити винограда и њива од штете коју би причинила нечија стока. Првом одлуком из 1197. године било је прописано да ако би неко у својим виноградима пронашао говече, коња или магарца за претрпљену штету односно труд имао је да наплати по један перпер за било коју од те три врсте домаћих животиња. У случају да штету на његовој приватној имовини причини овца односно ситна стока имао је право да убије животињу и

⁹⁰⁹ Н. Богојевић Глушчевић, *Својински односи*, 52. У Статуту не постоји прецизно дефинисање приватне имовине. По ријечима исте ауторке власник имовине наводи се као неко који одређену ствар има *in suis patrimoniis, suas possessiones, bonis suis*.

⁹¹⁰ *F 200*, 196v-197r; *Зборник породице Сmekja*, 3; Д. И. Синдик, *Превлака 1124. и 1181.*, 129; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 563, 564, № 44.

⁹¹¹ *F 200*, 196r-v; *Зборник породице Сmekja*, 4; Д. И. Синдик, *Превлака 1124. и 1181.*, 130. R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 562, 563, № 43.

присвоји је себи.⁹¹² Оваква рјешења, предвиђена овом одлуком, у стварности су изгледа стварала велике практичне проблеме. Зато је 1203. године дошло до промјене нормативе која се тичала заштите култивисаних површина у приватном власништву. Њоме је било предвиђено да, ако би неко у свом винограду, њиви или било којем свом дјелу, пронашао неку животињу (магарца, коња, говече или краву) имао је право да је узме и задржи све до момента до када би њен власник надокнадио причињену штету. Остављена је била могућност да ако онај ко је претрпио штету не буде желио да наплати штету, већ да прода заплијењену стоку, није могао продати ту животињу за више од четвртине перпера. Овом одлуком било је предвиђено да, оном ко буде намјерно послао стоку да начини штету на обрађеним пољопривредним површинама буде суђено по старом обичају. Ова одредба о суђењу по старом обичају вјероватно је значила да је остао на снази дио одредбе из 1197. године, који је прописивао казну за намјерно уништавање култивисаних површина, а који је вјероватно саstrуган у препису ове исправе у Понтификалу.⁹¹³ Кажњавање уништења приватне имовине која се састојала од винограда, воћњака, вртова и засијаних поља, а коју би причинила стока, било је доцније регулисано и Статутом, при чему су нека рјешења настала по узору на одлуке из 1197. и 1203. године, о чему ће бити ријечи у одјељку о сточарству. За велики дио становништва которске комуне земљорадња је представљала основни извор прихода, па у том контексту ваља и посматрати наведене мјере које су имале за циљ заштиту њихове приватне имовине воћарско-земљорадничких површина. Сличне мјере, којима се жељела надокнадити штета коју је сопственицима приватних посједа могла нанијети стока, доносиле су и комуналне власти сусједних комуна.

И све остале одредбе које се односе на производњу вина, односно винограде и њиве такође имплицирају приватно власништво над тим култивисаним парцелама. На ове податке надовезују се и наводи у тестаментима из овог периода, који говоре о стицању, односно посједовању приватне имовине. Постојање приватне имовине био је један од предуслова склапања дужничко

⁹¹² F 200, 197г. ; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 564, № 47; М. Гогоћ, *Прилог проучавању сточарства*, 3, 6.

⁹¹³ F 200, 197г; *Зборник породице Смедја*, 8; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 564, 565, № 48; М. Гогоћ, *Прилог проучавању сточарства*, 3, 6, 7.

повјерилачких односа у сфери облигационих уговора, гдје је дужник својом имовином (*sua bona*), датом у залог, гарантовао испуњење својих обавеза.

Располагање приватном имовином одвијало се готово без неких већих ограничења. Оно се једино примјењује у одлуци из 1249. године којом се имовина у граду није могла продати особи из Котора која би намјеравала да напусти тај град. Мотиви за овакву одлуку могли би бити настојање да се спријечи да непокретна имовина, која се налазила у граду, дође у власништво особа које више не желе да живе у Котору и тако фактички постају странци. На овај начин желио се сузбити могући снажнији утицај споља, који је нарочито могао доћи до изражаја у тренуцима када се одлучивало о неким питањима која су се односила на полагај комуна и њено уређење. Спречавање снажења утицаја који би дошао са стране, од особа са статусом странца, био је још један вид одбране аутономије комуна. Ова одлука о забрани да странци могу постати власници непокретности, у нешто друкчијем облику ушла је у Статут. Недатираном одредбом насловљеном *De venditione possessionis propriae* прописани су били услови продаје непокретне имовине у Котору. Након што се прописује начин продаје путем права прече куповине, гдје се не наглашава да странац не може бити власник продате имовине, даље у одредби стоји: *Verumtamen si ille propinquus esset forensis, non possit illud facere redimere nisi ipse vellet esse ciuis noster, et soluere angarias cum ipsa possessione, nec etiam ipsam possessionem tali conditione redemptam alienare valeat ipse forensis; quod si fecerit, talis alienatio non teneat.*⁹¹⁴ Забрана да странци постају власници имовине у градским комунама била је својствена и другим комунама на источном Јадрану. Слична одредба о забрани продаје непокретности странцима била је на снази и у сусједној Будви. Странци су у тој комуни могли постати власници посједа под условима да су рођени у Будви и да су њени становници, уз обавезу плаћања општини пореза у износу од 20% на цијену имовине која се прометовала.⁹¹⁵

⁹¹⁴ *Statuta civitatis Cathari, De venditione possessionis propriae* (Cap. CCLXI), 146. Cf. Н. Богојевић Глушчевић, *Својински односи у Котору у XIV вијеку*, 55. О праву прече куповине: Н. Богојевић Глушчевић, *Pravo preče kupovine i otkupa nekretnina u Kotoru u XIV vijeku*, Iz pravne prošlosti Kotora, Podgorica 1999, 137-152.

⁹¹⁵ *Statuta et leges civitatis Buduae, De poter descomprar possession* (Cap. CCXXXIV), 51. Ž. Vujklič, *Pravno uređenje*, 173, 174.

6. 5. 3. *Црквена имовина*

Као установа која је имала веома значајну улогу и утицај у свакодневном животу которске комуне, црква је располагала знатном имовином. Расположиви подаци из извора говоре да су которске цркве и бискупија, односно опатија Св. Ђорђа код Пераста располагале значајном имовином, како покретном, тако и некретнинама.

Питању црквене имовине ваља приступити кроз сагледавање односа између цркве и комуне, који се дотичу начина управљања црквеном имовином. Прописи о томе из овог периода нијесу сачувани, али су, рекло би се, они познати из доцнијег периода и у XIII вијеку били на снази. По њима је само „наизглед“ постојала слобода цркве у управљању њеном имовином. Општинске власти су постављале прокураторе који су заступали цркву у свим пословима. Тако је недатираном одредбом Статута био прописан избор по два прокуратора свих манастира који припадају которској комуну, уз истицање да се на такав начин бирају и прокуратори цркве Св. Трипуна.⁹¹⁶ Опхођење комуналних органа према црквеној имовини током XII и XIII вијека указује да је и у то вријеме била на снази нека слична одредба.

Црква је до имовине у овом периоду стизала на више начина. Први би се састојао у даривању земљишних посједа од стране комуналних органа, некада и уз сагласност владара, при чему су највећи посједи добијани приликом оснивања сакралног објекта.

Црква Св. Трипуна, као средиште вјерског живота у Котору, била је предмет нарочите пажње и даривања имовином. Урсацијевом повелом из 1124. године овој цркви додијељени су посједи на Тумби Светих Анђела. У периоду који је уследио тада додијељени посједи били су предмет посебних спорова и доказивања власништва. То даровање вјероватно је до почетка девете деценије XII вијека покушао неко да оспори. Зато се морао спровести поступак доказивања власништва над овим посједом. За потврду власништва цркве Св. Трипуна над овим посједом свједочила су двојица свједока. Јон из Паклеца наступао је у својству особе која је од своје околине сазнала за ту ствар, док је други,

⁹¹⁶ *Statuta civitatis Cathari*, De electione procuratorum monasteriorum et Ecclesie Sancti Triphonis (Cap. XVIII), 11, 12; *Statut grada Kotora II*, Crkva i njene ustanove, 33, 34 (S. Ćirković); Н. Богојевић Глушчевић, *Pravo preče kupovine i otkupa nekretnina u Kotoru u XIV vijeku* 131, 132.

свештеник Квирик, био савременик тог догађаја. Први је, у присуству епископа Буцинуса изјавио да је у младости слушао да на Тумби има само четири винограда у приватном власништву, све остало припада Св. Анђелу. По његовом свједочењу виногради неких Белатоца дати су Трипуну де Дерса, са задатком да их посади, али је земља била власништво Св. Анђела. У питању је вјероватно онај дио тог простора који гравитира ка Грбљу. Супротно од ове територије, у области Тивта налазили општински посједи. У даљем току свог свједочења он износи да су виногради у Мелоси све до Паклеца, заједно са земљиштем, припадали Светом Трифуну. Виногради свештеника Видела де Кастано, породице Папаралиа, магистра Вите, породица де Пезено, де Гала и свештеника Петра де Винеро, били су власништво цркве Св. Трипуна.⁹¹⁷

Сведочење времешног свештеника Квирика значајно је из разлога што је он био савременик догађаја из 1124. године. По његовом казивању неколико дана након што је донешена одлука да се Тумба поклони Св. Трипуну епископ Урсације и приор Мело наредили су да се опреми бродић којим би дошли до Превлаке и на лицу мјеста утврдили простор земљишта које је даровником поклоњено. У њиховој пратњи тада су били истакнути грађани которске комуне (*seniores*). Тада је установљено да на њој, осим четири винограда, нема више приватних посједа. Након овог посла они су се упутили у Тиват гдје су обиљежили тј разграничили посједе Св. Трипуна од посједа цркве Светог Јована.⁹¹⁸ Вјероватно се радило о посједима тј виноградима који су се налазили у Мелоси, до Паклеца, које је у својем свједочењу помињао Јон из Паклеца. Урсацијева даровница и доказивање власништва над тим посједима јесу само једно свједочанство о посједима цркве Св. Трипуна у Котору. Иако има мало сачуваних извора о увећавању посједа ове цркве током XIII вијека са сигурношћу се може рећи да је она и тада била предмет бројних даривања непокретном имовином. То се може рећи на основу сачуване нотарске грађе прве половине XIV вијека, гдје се помињу бројна завештања имања, кућа и винограда цркви Св. Трипуна.⁹¹⁹ У овом периоду наведена црква је своју имовину увећавала тако што

⁹¹⁷ F 200, 196v-197r; *Зборник породице Сmekja*, 3; Д. И. Синдик, *Превлака 1124. и 1181.*, 129; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 563, 564, № 44.

⁹¹⁸ F 200, 196r-v; *Зборник породице Сmekja*, 4; Д. И. Синдик, *Превлака 1124. и 1181.*, 130. R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 562, 563, № 43.

⁹¹⁹ J. Martinović, *Crkvene prilike u Kotoru prve polovine XIV vijeka*, 21-23;

је знатан дио новчаних казни за непоштовање норми и прописа, у потпуности или дјелимично, ишао њој. Тај обичај, макар по статутарним одредбама, неће бити примјењиван касније када новчане казне буду углавном ишле комуни.

Црква Св. Јована, на подручју Тивта, за коју се почетком девете деценије XII вијека наводи да је тридесетих година тог вијека имала имовину која се налазила у сусједству посједа Св. Трипуна, помиње се у нотарским исправама прве половине XIV вијека. У исправама из 1327, 1332, 1333. године помињу се виногради *de Theudo ad sanctum Iohannem*, односно *in Teudo sub domo et super ecclesia sancti Iohannis*.⁹²⁰ Већ је било ријечи о цркви Св. Виктора и њеним посједима. Фламиније Корнелије кратко помиње одузимање од Болијаце (*Boiazze*) управљање овом црквом, датирајући га 1160-ом годином.⁹²¹ За ову цркву Фарлати каже да је у питању приградска црква, тј. да се налазила у подграђу Котора.⁹²² Не може се примијетити да је приликом одређивања њеног положаја Фарлати користио неки други извор, гдје би се налазили подаци за њено наведено лоцирање. Оне се доцније не помиње у изворима.

Значајним земљишним посједима располагала је бенедиктинска опатија Св. Ђорђа код Пераста. О управљању њеном имовином у овом периоду и мјерама које су которске власти предузимале било је ријечи у одјељку о облигационим односима, гдје су изнијете из оновремених извора познате чињенице које се односе на третирање имовине ове црквене институције. Она је почетком XV вијека обухватала Пераст, Стрпц и Липце, Већебрдо, Ђуриће. Мање земљишне посједе имала је у Столиву, Ластви, Тивту, Мрчевцу, као и куће у Котору.⁹²³

Други начин на који је црква стицала имовину јесте тестаментарно завештање, гдје су појединци *pro anima sua* завештавали, углавном мање посједе цркви. О томе свједоче они малобројни подаци из овог периода, а за шта се потврда налази у исправама из прве половине и краја XIV вијека. Готово да нема тестаментa из тог перода који не садржи давање цркви, што је и било у духу ондашње побожности. У доцнијем периоду, када су Которани самостално управљали својом комуном донешена је одредба која је на још један начин

⁹²⁰ *MC I*, 127, 320, 374, № 341, 958, 1112.

⁹²¹ F. Cornelius, *Catharus Dalmatiae civitas*, 18.

⁹²² D. Farlati, *Illyricum sacrum VI*, 434.

⁹²³ P. Butorac, *Opatija sv. Jurja kod Perasta*, Zagreb 1928; I. Stjepčević, *Prevlaka*, 115; И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 142.

омогућила да црква стиче непокретности. Одредбом из 1420. године било је предвиђено да мјесној цркви припадне четвртина имовине оног ко умре без састављеног тестаментa и нема наследника.⁹²⁴

Да црква у овом периоду није само стицала посједе, већ их и дијелила говори и даровница которског епископа Блажа из 1227. године. Он је, заједно са цјелокупним которским клером, донио одлуку да Матеју Бовалису додијели земљу Св. Теодора као награду што је у Котор донио главу Св. Трипуна, патрона града. Матеј Бовали и његови наследници добили су потпуну слободу у располагању том имовином, уз ослобађање свих општинских дажбина и сакупљања. Посјед коју му је тада додијељен нико му није могао одузети због неког његовог дуга.⁹²⁵ Црква Св. Теодора, чији су посједи додијељени овом Которанину, не помиње се у сачуваној грађи. Вјероватно је у питању нека од бројних мјесних црквица, чији посједи свакако нијесу могли бити велики.⁹²⁶

Када се након оснивања Зетске епископије, са сједиштем у манастиру Светог Михаила на Превлаци, буде формирало њено властелинство, Православна црква располагаће значајним посједима и приходима у близини Котора. Манастир је имао своје посједе са зависним становништвом. Извори из доцнијег периода говоре да је територија властелинства овог манастира обухватала простор села Пасиглава, Брда, Богдашиће, Љешевиће, Луштицу и мало острво Страдиоти.⁹²⁷ У њима се оно назива *Metochia sancti Michaelis, sancti Michaelis de foris*. О имовинским односима који су се тicali земљишних посједа на том подручју из XIII вијека готово да нема података. На његовим посједима важио је изгледа посебан режим аграрних односа. У сачуваним изворима из наредног вијека нема помена да су посједи овог манастира давани под дугорочни закуп. Становништво које је било настањено на том властелинству у изворима се наводи као *homo episcopi sancti Michaelis*, а посједи *terra sancti Michaelis de foris*, имајући обавезу

⁹²⁴ R4074, 18r; *Statuta civitatis Cathari*, De successione bonorum defunctorum ab intestato (Partes septae Tempore Catharinorum, Cap. XL) 311, 312; Н. Богојевић Глушчевић, *Својински односи у Котору у XIV вијеку*, 130, 131.

⁹²⁵ F 200, 66r; *Загребачки зборник* 304, 305; I. d 54. III, 12, IV, 1; D. Farlati, *Illyricum sacrum* VI, 439; CD III, 163, № 136; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 544, 545, № 3; У старијој литератури ова исправа се датовала 1217. годином, поводећи се Фарлатијем, њеним првим приређивачем

⁹²⁶ Ј. Мартиновић наводи да се једина црква на подручју Котора, Тивта и Херцег Новог посвећена Светом Теодору налази у селу Загора, у области Петоселица, у Доњем Грбљу (Ј. Matrinović, *Kotorske listine* 2, Matica crnogorska, прољеће 2011, 589, нар. 18.)

⁹²⁷ I. Stjepčević, *Prevlaka*, 120.

да манастиру дају аграрик, земљарину. Особе које су живјеле на посједима имале су право слободног располагања, што је подразумијевало и залагање тог земљишта.⁹²⁸ Цјелокупна организација превлачког властелинства разликовала се од организовања посједа других епископија успостављених 1219. година. Из тога су произишле различите обавезе становништва ове епископије од обавеза потчињеног становништва других епископија.

⁹²⁸ *МС I*, 169, 236, 276, 424, № 478, 669, 798, 1275; *МС II*, 77, 99, 148, 158, 166, 203, 205, 208, 209, № 312, 396, 595, 635, 668, 822, 829, 842-845; Н. Богојевић Глушчевић, *Својински односи*, 148-159.

7. СУДСТВО

Нека од изложених питања из области кривичног, породичног, наследног, облигационог и својинског права, односно правног система комуне и прописани поступци и казне за њихово непоштовање говоре о развијеном судском систему у Котору у овом периоду. Сазнања о судском уређењу комуне из овог периода проширују се садржајем оних исправа које директно, а и посредно, говоре о неким сегментима ове области комуналног уређења. Њен развитак вјероватно је био повезан са друштвеним промјенама у комуни и развојем других установа комуналног уређења. Систем судске власти изграђен до краја XIII вијека, током XIV вијека претрпио је знатне промјене, те ће у таквом облику био забиљежен у Статуту.

Судско уређење которске комуне у овом периоду може се посматрати анализом улоге колективног судског органа – курије и градских чиновника који су узимали учешћа у судским пословима, судија и кнеза. У исправама се могу назријети и неке основне контуре судског поступка који је вођен у которској курији тог времена. Саставни дио судског поступка били су свјedoци, о чијој улози, наступу и значају у овом периоду у расположивим исправама такође постоје значајнији подаци. Осим њих, докази су извођени преко писаних исправа, док је порота, такође коришћена у ово вријеме у Котору, представљала специфичан начин доказивања на суду.

Подаци из сачуваних исправа са краја XII и из XIII вијека често се допуњују одредбама Статута које се тичу судског уређења. Знатан број статутарних одредби које се односе на судско уређење води поријекло из ранијег периода. Изградњом и усложњавањем судског система, у мањој или вишој измијењеној форми, оне ће бити нормиране у Статуту. Као извор тј. као узор за анализирање нормирања одређених питања из области судства могу послужити и нека рјешења у статутима сусједних комуна.

7. 1. Судски органи (Курија, судије, кнез)

Најстарији подаци који се односе на судство и судске чиновнике у Котору, из средине XII вијека, разликују се од оних са краја тог вијека и доцније, што је у

вези са различитом организацијом комуналне власти, тих не толико временски удаљених периода. Из исправе настале почетком друге половине XII вијека, која се тиче доказивања права над црквом св. Виктора види се да су у то вријеме судским пословима бавили конзули, четворочлани колегијум, заступајући интересе општине. Овај случај је посебан јер су конзули, као заступници општине једна страна у спору, а истовремено, и неко ко пресуђује, односно представљају судску власт. Которски конзули су овдје иступали као браниоци интереса которске општине и противници узурпације земљишта (имовине) цркве Светог Виктора од стране извјесног Болијаце. Његово настојање да докаже своје наследно право (*jus hereditario*) на наведену цркву, судећи по садржају исправе, није било успјешно, пошто није успио да приложи аргумент за своје тврдње. У завршном дијелу исправе, након што је изнијето да Болијаца није приложио одговор-доказ каже се: *iudicavimus ut ecclesiam prenominatam Sancti Victoris cum suis pertinentiis esse commune etc.* Тиме се јасно види да су конзули, односно конзулски колегијум узимали учешће у судским пословима у комуни, бранећи њен интерес. У исправи се не помињу судије, као магистрати који спроводе судски поступак, већ то врше магистрати са звањем конзула.⁹²⁹

У которским документима се за суд користи израз *curia*, односно *curia communa*. Исти термин користи се изгледа за судницу (градску вијећницу), мјесто гдје се одвијала парница. Да је постојало посебно мјесто гдје су се водиле парнице говори већ навођена одредба исправе од јула 1199. године у којој се каже да исправа није записана по закону, ако *in curia* нијесу присутне обје стране са свједоцима који буду одређени.

Као изричито судски орган курија се директно помиње више пута. Подаци из предстатутарног периода говоре да су тројица судија најчешће чинила курију, изабрани по обичајном праву. Са почетка XIII вијека, из 1203. године потиче исправа која се односи на поступак свједочења, гдје се наводи да онај који донесе на суд лажни исправу треба да плати 12 перпера, од којих половина припада курији, а друга половина св. Трифуну. Курији је припадала половина казне за свако друго такво кривотворење. На истом мјесту се наводи да се *in curia* неће

⁹²⁹ Говорећи о унутрашњем уређењу у Дубровнику крајем XII вијека Винко Форетић каже да се у то вријеме судије називају час *iudices* час *consules* (V. Foretić, *Povijest Dubrovnika do 1808. I*, 53).

примати само једно свједочење.⁹³⁰ *Curia* као судски орган помиње се у одлуци из новембра 1203. године која се односи на санкционисање крађе.⁹³¹ Исти случај је и у исправи из 1205. гдје се курија помиње као орган пред којим се врше кажњавање за рушење зида комуне и за упад неке банде(?) у град, уз давање дијела новца од казне за та чињења.⁹³² Курија је поменута и у исправи из јануара 1206. године као орган коме припада новчани дио казне за дјело крађе.⁹³³ Которска курија, као судски орган, помиње се у исправи која се тиче продаје вина и стоке из 1238. године, у оној из јула наредне 1239. године, затим оној од фебруара 1242. године.⁹³⁴

У XIV вијек которска комуна ушла је са најмање једним судским колегијумом. *Curia*, о којој је сачувано доста информација у Статуту, представљала је наставак истоимене инстанце из XIII вијека. У одредби Статута о избору судија, о којој је већ било ријечи, стоји да је тројицу судија те установе бирало Мало вијеће и постојеће судије. Други судски институт који се помиње у Статуту била је Мала курија (*Curia parva*). Одредбом, на чијој маргини је било забиљежено да је донешена последњег дана јануара 1400. године, прописано да тај судски колегијум рјешава судске спорове чија вриједност није прелазила 10 перпера. Сачињавали су га тројица судија властеоског поријекла, чији је мандат трајао шест мјесеци. Нијесу имали плату, већ су од странака у спору добијали аптагије.⁹³⁵ Могуће да су приходи од аптагија били основни приход судија и током XIII вијека. Убрзо након тога, исте године била је извршена реформа судског система тако што је укинута мала курија. Оно што је било у њеној надлежности пренијето је у надлежност кнеза и судија курије на начин што је сваки од њих могао самостално изрицати правду, тј нијесу иступали колегијално.⁹³⁶ Управо је ово последње рјешење значајно за утврђивање природе

⁹³⁰ *F 200*, 198r; *Зборник породице Смедја*, 8; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 566, № 52.

⁹³¹ *F 200*, 198r; *Зборник породице Смедја*, 8; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 567, № 53.

⁹³² *F 200*, 195r; *Зборник породице Смедја*, 9; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 560, № 32.

⁹³³ *F 200*, 65r; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 543, № 1.

⁹³⁴ *F 200*, 65r, 192r, 193r; *Зборник породице Смедја*, 10, 11; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 543, 544, 555, 556, № 2, 27, 32

⁹³⁵ *Statuta civitatis Cathari*, De electione et officio Curiae parve (Cap. XIII), 9, 10; И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 109.

⁹³⁶ *R4074*, 12r; *Statuta civitatis Cathari*, Quod iudices Curiae parvae amplius non credentur, et duod D. Comes et iudices annuarii Cathari quilibet de per se possint iudicare usque ad summam urpererorum X (Partes captae Tempore Catharinorum, Cap. XI), 288; И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 109.

судског колегијума – курије у XIII вијеку. У горе поменутих изворима из тог времена судије наступају јединствено, као један орган, тј судско вијеће. То што се у неким споровима јављају двојица, (јун 1222. године)⁹³⁷ а не тројица судија вјероватно је одраз неких ситуација које су имале упориште у ондашњим прописима, а који ће доцније бити преточени у статутарне одредбе. Статутом је била предвиђена могућност изузећа судија у случају да један од њих у блиском крвном сродству са тужитељем. Исто тако, ако би једна од странака тражила изузеће једног од судије, а други био заузет неким послом у курији, Мало вијеће је могло изабрати судију само за тај спор, који би судио са преосталим трећим судијом.⁹³⁸ Могуће да је неко од ових рјешења примијењено и у спору из 1222. године у којем се расправља о спору око плаћања накнаде за бродове и барке. Овај акт је од значаја и из разлога што у њему стоји да су судије донијеле пресуду у сагласност неких племића. Ово би се могло сматрати изузетком од норми да само судије (*curia*) пресуђују у спору.

Улога *градског кнеза* у судским пословима у овом периоду остваривала се кроз учешће и дјелатност у курији. Из текста заклетве коју је положио Лоренцо Зан види се да је он учествовао у судским активностима са изабраним судијама. Могло се десити да кнез буде оптужен и позван на одговорност. У исправи од августа 1215. године стоји да су кнезу Зупзи (Тупзи) били предати аптагији за презвитера Михаила. Након жалбе архиђакона Сергеја, који је тада био на челу которске цркве, судије су пресудиле да кнез није имао право да прима аптагије за клерике.⁹³⁹ У сачуваним исправама из овог периода које се односе на кршење донешених прописа кнез се помиње као убиралац дијела накнада од такси (глоба, казни) прописаних за непоштовање донешених уредби.⁹⁴⁰ У исправи која се односи на цркву Светог Луке градски кнез Војислав иступа само као неко ко спроводи наредбу српског краља Уроша.⁹⁴¹ Ово јасно говори да је он био задужен да заступа и спроводи вољу српског владара у оним споровима у комуни који су

⁹³⁷ *F 200*, 199r; *I. d 54, III*, 10; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 568, 569, № 58.

⁹³⁸ *Statuta civitatis Cathari*, De Iudicibus de iectatis occasione parentelae (Cap. LVI), 34, De iis qui possint Iudices deiectare (Cap. LXI), 36; И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 110; А. Marinović, *Razvitak vlasti*, 103.

⁹³⁹ *F 200*, 194v; *CD III*, 135, № 117; *I. d 54, III*, 11; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 558, 559, № 37; И. Синдик, *Комунално уређење*, 110, 111.

⁹⁴⁰ Бројни су примјери, навешћемо неке: *F 200*, 196v, 192v; *Зборник породице Смедја*, 9; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 564, 555, № 46, 28; Д. И. Синдик, *Которски документи*, 26, 27.

⁹⁴¹ С. Ћирковић, *Парница*, 127-138.

се тицали владара и његових интереса и били у његовој надлежности. Владар је преко њега демонстрирао свој утицај у комуни. У периоду који је услиједио Которани су настојали да потисну краљев утицај на судске поступке вођене између Которана што ће резултирати изградњом судске аутономије которске комуне почетком XIV вијека.

Статутарном одредбом, која потиче из периода када је, у оквиру нових политичко-друштвених околности, била спроведена реформа организације комуналних органа и њихове надлежности, нормирано је и учешће кнеза у судским пословима. Тако је он, како је већ наведено у одредби из 1371. године, заједно са тројицом судија, узимао учешћа у грађанским и казним парницама. Његов глас није био пресудан у судском колегијуму и важио је као глас било којег судије, пресуде су се доносиле већином гласова у судском колегијуму. Имао је право да изриче казне до 50 перпера, у изузетним случајевима и до 200. У области кривичног права, када околности налажу хитан поступак, у договору са још једним судијом могао је изрицати казне до 25 перпера. Већи број овлашћења градског кнеза наведених у овој одредби вјероватно потиче из ранијег периода. У дјелокруг његовог посла улазило је и прикупљање казни и глоби које су се изрицале у његово име, а које је он био дужан да достави коморницима комуне.⁹⁴² Документа из XIII вијека, како је казано, наводе да су новчане казне због непоштовања прописа, често једним дијелом, или у цјелини, припадале градском кнезу. Ово је можда и из разлога што у XIII вијеку кнез није имао редовну и сталну накнаду за своју службу, док је у поменутој статутарној одредби из 1371. године био прописан износ накнаде која је припадала кнезу и динамика њене исплате.

7. 2. *Судски поступак*

О самом судском поступку у овом периоду, начину његовог покретања, позивању на суд и току саме парнице остало је мало директних забиљешки. Нешто око тога може се индиректно сазнати из примјера који се налазе у неким

⁹⁴² *Statuta civitatis Cathari*, De regimine Comitum, solario et iurisdictione eius (Cap. XL), 24-26; А. Marinović, *Razvitak vlasti*, 92.

већ поменути исправама. Дио материје у Статуту, који се тичао судског поступка, могао је потицати из ранијег периода.⁹⁴³

Међу најстаријим документима који се тичу једног судског поступка вођеног у Котору јесте већ поменути *Breve*, који се односио на питање патроната над црквом Светог Виктора.⁹⁴⁴ У вријеме када се спроводио овај поступак у Котору је била друкчија структура организације власти, укључујући ту и судске органе, са другим магистратима, у односу на оне који се сретају крајем XII и у XIII вијеку. У име органа комуне начинио је конзул Басилије *reclamationem* против извјесног Болијаце, оптужујући га да је неправедно (*iniuste*) присвојио цркву Светог Виктора са њеним посједима, сматрајући да је она општинска и захтијевајући од поменутог Болијаце да приложи ваљан доказ (*iustam rationem*) тврдњи да је црква његова. Одговор Болијаце био је да је он већ раније побиједио њихове претке, истичући да има доказ и то повељу краља Ђорђа. То би говорило да је нека врста спора око наследног права (*ius hereditario*) над том црквом већ вођена. У даљем току спора Басилије је тражио да покаже тај доказ као услов да га убудуће нико неће узнемиравати у праву да држи речену цркву. Како Болијаца није пружио одговор, пресуђено је да је наведена црква општинска.⁹⁴⁵ У исправи се нигдје изричито не помиње суд (*curia*) као орган пред којим се наведени спор одвијао. Исто тако не помињу се ни судије који су водили спор. Као општински чиновници који су спроводили овај спор јављају се конзули, од којих се истиче речени Басилије који је иступао у име органа, као извршни конзул - *consul efectus*. Конзули овдје наступају у двострукој улози, као заступници општинских интереса и као колективни судски орган који доноси пресуду. На тај начин они представљају својеврсне општинске адвокате који су бринули о општинској имовини.

Судском поступку претходила је пријава неког дјела надлежним органима. Сматрајући да кнез нема право да прима аптагије од клерика, архиђакон Сергеј се обратио 1215. судијама које су пресудиле да кнез нема право на то. У поглављу о кривичном праву изнијета је садржина дјелимично сачуване одлуке из априла

⁹⁴³ И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 112-121.

⁹⁴⁴ Природа такве врсте исправа јесте да у себи садрже изводе из више аката, међусобно повезаних, а што се види и из садржине ове исправе.

⁹⁴⁵ *F200*, 195г; *Зборник породице Смедја 2*; R. Gyug, *Liturgy and Law*, 559, № 38.

1242. године, којом је био предвиђен рок од осам дана за пријаву претрпљене штете, што је у ствари представљало упознавање надлежних органа са претрпљеним дјелом. У том року особа која је причинила крађу могла је да врати украдено и нагоди се са оштећеном особом, у супротном није имала оправдање, одговарала би пред судом.⁹⁴⁶ Доцније је у Статуту био прописан рок од осам дана у којем је Которанин, који би био опљачкан изван града, имао могућност да пријави плачку комуналним органима.⁹⁴⁷ Законодавство сусједне Корчуле помиње посебне чиновнике – гасталде, који су имали задатак да пријаве крађу. Корчуланско законодавство, за разлику од которског, искључује нагодбу између двије стране, ако би до ње дошло оштећени не би имао право на повратак украдених ствари.⁹⁴⁸ Док се из расположивих извора види да је у Котору откривање извршиоца неке крађе и покретање поступка било у надлежности оштећеног, у Корчули су у XIII вијеку постојали посебни чиновници који су се бринули о приватној имовини и спроводили радње како би се отклониле последице њене крађе.

За учињено дјело, које је сврставано у категорију оних за које се могло судити, на судску одговорност могао је позвати свако ко је био угрожен учињеним дјелом. То се види из исправе од септембра 1246. године која се тиче опхођења према Србима из Грбља, Арбанасима, Будванима и људима који су припадали превлачком властелинству. У случају да неко од њих нанесе штету Которанину, он га није смио физички кажњавати, али је сваки појединац са правом могао да захтијева одговорност тих истих.⁹⁴⁹ То је претпостављало покретање парнице пред которским судом због претрпљене повреде односно штете.

Најранији познати подаци гдје се у Котору помиње позивање на суд потичу са краја XII вијека, налазе се у већ цитираној исправи из 1199. године. У

⁹⁴⁶ F 200, 191r; *Зборник породице Смеђа*, 11; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 554, № 24. Д. И. Синдик, *Которски документи*, 28.

⁹⁴⁷ *Statuta civitatis Cathari*, De ciuibus nostris derobbatis extra nostram ciuitatem (Cap. CCCLXXI), 203, 204. Рок од 8 дана за активности које су се тичале дјелатности усмјерених ка остваривању права на суду био је присутан и касније 1432. године, за млетачке владавине (*Statuta civitatis Cathari*, Pro libellis, et responsionibus libellorum praesentandis in termino dierum octo per Regimen constituto (Partes capte Sub Dominium Venetorum, Tempore Domini Nicolai Pisani honorandi Comitis et Capitanei Cathari, Cap. XVII), 392-394.).

⁹⁴⁸ G. Tomašević, *Krivični postupak prema korčulanskom statutu*, 151, 152.

⁹⁴⁹ F 200, 188r; *Загребачки зборник*, 306; *Зборник породице Смеђа*, 12; Д. Синдик, *Одлука которског већа из 1246. године*, 157-161; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 553, № 21.

њој стоји да, ко год буде позван на суд гдје има парницу и не буде желио доћи, јер хоће да иде у Дубровник, може ићи ако се обје стране које су у спору сложе. У супротном морало се ићи пред суд комуне. Познато је да је, доцније, Статутом, било прописано да странке на суд позива викар. Осим ове активности у дјелокруг његовог посла било је спровођење судских одлука и оглашавање продаје имовине.⁹⁵⁰ У заклетви коју је положио Лоренцо Зан наводи се да ће он иступати као *Vicarius* што би могло да значи да је кнез у то вријеме, осим што је судио, вршио и неке друге послове око судског поступка, али да је мала могућност да је управо он и позивао странке на суд.⁹⁵¹ Старија редакција корчуланског Статута свједочи да је у тој комуни у XIII вијеку постојао чиновник *nuncius curiae*, који је упућивао појединцима позиве за суд.⁹⁵²

У парницама пред которским судом учешће су узимали и неки други комунални чиновници. У исправи из 1282. године садржан је извод више ранијих исправа, како је већ казано, од којих је најстарија из 1216. године. Она се тиче потраживања које је Палма Панкратије из Дубровника имао према Бенешу Цинигрети и другим особама из Котора. У исправи стоји како је маја те године Палма *venit in Catarum per advocatum suum Kalendam Stepacie et movit appellationem super Benesam Cinigreti et eius socii etc.*⁹⁵³ На основу овог навода може се говорити о пракси присуства и учешћа адвоката у споровима који су се још на почетку XIII вијека рјешавали у Котору. Истина, у питању је адвокат из Дубровника, али је само његово присуство сигурно било омогућено судским прописима которске комуне. Они су дозвољавали странкама у спору да имају своје заступнике, а што би била потврда постојања адвоката и у Котору тога времена. Најраније статутарне одредбе о адвокатима у которској комуни нијесу датиране. По њима, у комуни су била четири адвоката. Странке су бирале којег ће адвоката узети да их заступа, они их нијесу смјели одбити, изузев у случају сродства. За свој посао примали су накнаду. Заклетвом су се обавезивали да ће

⁹⁵⁰ *Statuta civitatis Cathari*, De electione, vel constitutione Vicarii et Ripariorum (Cap. XX), 12, De sacramento Vicarii seu Riparii (Cap. XXX), 18, De venditione episcoporum (Cap. CXC), 113, 114, De constitutione venditionis possessionum (Cap. CCLVI), 143, De rebus ad certum terminum remanentibus in venditione que sunt aliis obligate (Cap. CCLXVIII), 149, 150, De melieribus vocatis ad Curiam (Cap. CCCLXXXVIII), 215; И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 98-99.

⁹⁵¹ М. Гогић, *Котор*, 16.

⁹⁵² V. Foretić, *Otok Korčula u srednjem vijeku*, 252.

⁹⁵³ G. Čremošnik, *Nekoliko dubrovačkih listina*, 39, 40.

бити објективни, да неће напустити странку у току парнице, да неће тражити већу накнаду од законом прописане, да свог клијента неће наговарати да криво свједочи или се положи криву заклетву.⁹⁵⁴ Могуће да број адвоката од четири потиче из доцнијег периода, да их је раније било мање, двојица тројица.⁹⁵⁵ Од њега се није очекивало нека велико правно образовање, већ да познаје норме које су важиле у комуни.

Изгледа да је неко вријеме у комуни постојао обичај да су обични грађани преузимали улогу адвоката заступајући странце пред которским судом, што је често стварало проблеме па се томе жељело стати на пут забраном такве појаве, уз прописивање високе казне од 100 перпера за њено кршење.⁹⁵⁶ Најприје ће се овдје радити о заступању странаца пред судовима ради потраживања дугова. О хронологији ове одредбе не може се ништа поуздано рећи, али се из ње може наслутити стање које карактерише још недовољно чврст ауторитет комуналних власти и непоштовање прописа, што би се најприје могло приписати XIII вијеку. Правни систем сусједне Корчуле из XIII вијека познаје установу адвоката, што би потврђивало претпоставку да су они постојали у то вријеме и у Котору.

Неке врсте судског поступка подразумијевале су учешће и других комуналних чиновника. Они спорови, у чијој се основи налазио захтјев за накнаду штете због крађе, или накнаду штете коју је на култивисаним парцелама учинила стока, подразумијевали су процјенитеље претрпљене штете, а који су некада проналазили починиоце и доводили их пред суд. У сачуваним которским изворима из XIII вијека не помињу се градски чиновници који би обављали те послове, што свакако не значи да их није било. Постојање нормативе која се тичала кажњавања за штету причињену крађом, као и штете од стоке на обрађеном земљишту имплицира дјеловање лица која би се бавила овим

⁹⁵⁴ *Statuta civitatis Cathari*, De electione advocatorum (Cap. VI), 6, De sacramento advocatorum (Cap. XXIX) 17; И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 119. Старија редакција корчуланског статута такође помиње адвокате који су бранили општинске интересе (*Statuta Curzulae*, De eodem (Confirmatio et augmentatio statutorum civitatis ac insule Curzulae, tempore Marsilii Georgi comitis facta, Cap. XXVIII), 14; V. Foretić, *Otok Korčula u srednjem vijeku*, 251; G. Tomašević, *Krivični postupak prema korčulanskom statutu*, 152; D. Stipanović, *Uprava i njeni organi prema statutu otoka i grada Korčule iz 1214/1265 godine*, 351.

⁹⁵⁵ Како су неке сфере судске активности у споровима међу припадницима различитих комуна биле уређене на принципу реципроцитета, могло се десити да, као што је адвокат неког странца могао да иступа пред которским судом, вјероватно и Которани могли тражити заштиту тих службених лица которске комуне пред судом неке друге

⁹⁵⁶ *Statuta civitatis Cathari*, De Procuratoribus forensium (Cap. LXXVII), 44, 45.

пословима.⁹⁵⁷ У недатираној одредби Статута налазе се прописи о избору два процјенитеља штета учињених ван града и дистрикту.⁹⁵⁸ Ова одредба у основи уређује избор ових чиновника, статутарно формирајући норму у чијој се основи налазила нека ранија одлука, која је вјероватно потицала из периода када је и настајала норматива која се налазила у основи њихове дјелатности. Иако се не наводи ближи опис њихове дјелатности, због истицања да се њихова активност односила на простор ван града тј. на рурално подручје, може се претпоставити да је главна обавеза у основи била везана за заштиту имовине која се састојала од прихода обрадивих површина у дистрикту. Тако би она била слична обавезама неких чиновника у сусједним комунама, о чијој надлежности су остала писана свједочанства. У Статуту Корчуле помиње се више градских чиновника задужених за безбједност имовине на подручју дистрикта, чија је активност могла бити од користи за судски поступак. Тако су у XIII вијеку присталди (*pristaldus*) односно гасталди (*gastaldus*) били задужени за сузбијање крађе, проналажење крадљиваца и довођење окривљених пред суд. Пољшици (*posticus, polschich*) су вршили процјену пољских штета, нарочито на житу, док су пудари (*pudarus*) водили бригу о виноградима.⁹⁵⁹ У Дубровнику је ово питање било уређено на нешто друкчији начин. Штету коју би на подручју Астареје, на обрађеним парцелама, виноградима, воћњацима проузроковале животиње *debeant exstimari per bonos homines quos d. comes cum sua Curia voluerit eligere*.⁹⁶⁰ За разлику од Котора и Корчуле, изгледа да у Дубровнику није постојао стални чиновник (или

⁹⁵⁷ M. Gogić, *Prilog proučavanju stočarstva*, 1-9.

⁹⁵⁸ *Statuta civitatis Cathari*, De electione aestimatorum damnorum (Cap. XVII), 11; M. Malović Đukić, *Kotor u XIII i XIV vijeku*, 260.

⁹⁵⁹ *Statuta Curzulae* De salario pistaldi (Prologus augmentationis statutorum, Cap. XV), 24, De latronibus (Liber legum ac statutorum civitatis et insulae Curzulae, Cap. XII), 29, Super inquisitionibus furtum (Refomationes communis Curzulae, Cap. VIII), 75, Gastaldiones non possint habere arbitros (Refomationes communis Curzulae, Cap. LXX), 88, Ne quis vadat noctu per campos vineatos tempore vuarum (Refomationes communis Curzulae, Cap. CXIV), 97, De officialibus (Liber legum ac statutorum civitatis et insulae Curzulae, Cap. LXXXIV), 47, 48, Damnorum in bladis denuntiantorum per posticos (Refomationes communis Curzulae, Cap. XVII), 77, De ordine estimandorum damnorum (Refomationes communis Curzulae, Cap. CLXXX), 119, 120, De ordine solutionis stimarum factarum de blado (Refomationes communis Curzulae, Cap. CLXXXII), 121, 122, De pudariis et termino ad accusandum damna (Liber legum ac statutorum civitatis et insulae Curzulae, Cap. XCI), 49, Quod aliquis non vadat per campos laboratos (Liber legum ac statutorum civitatis et insulae Curzulae, Cap. XCIII), Pudarium Verbouizae (Refomationes communis Curzulae, Cap. XVI), 77, De ordine estimandorum damnorum (Refomationes communis Curzulae, Cap. CLXXX), 120, 121; A. Cvitanić, *Susret pravnih kultura u Korčulanskom Statutu i njegova povijesna vrijednost*, 31; D. Stipanović, *Uprava i njeni organi prema statutu otoka i grada Korčule iz 1214/1265 godine*, 351.

⁹⁶⁰ *Liber statutorum civitatis Ragusii* Liber VIII, De dampnis que fiunt per animalia et per bestias (Cap. XXIII), 426, De dampnis datis in vineis, arboribus et fructibus (Cap. XXIV), 428.

више њих) који би, између осталог, надзирао површине под пољопривредним културама и вршио процјену штете, већ је изгледа за сваки појединачни случај *ad hoc* формирана комисија која је имала задатак да процијени штету која би била причињена.

Из овог периода сачувани су и неки подаци о положају странаца пред которском куријом. Када је у питању свједочење, судски систем которске комуне из прве половине XIII вијека правио је разлику у рјешењима која су важила за Которане и странце. У Понтификалу је остао сачуван препис исправе из јануара 1238. године, која говори о статусу који би Которанин, ожењен ван града, имао пред судом, када би наступао у својству свједока. У том случају он би био третиран као странац.⁹⁶¹ У наведеној одредби Статута, која се тиче повјерења које се може поклонити свједоку, стајало је да странац може свједочити против странца, али да судије претходно оцијене његов углед и положај. На основу тога би се одлучило може ли се прихватити његов исказ на суду. Што се тиче односа према странцу, као једној од страна у спору, ту изгледа није било разлике. У поменутој исправу из јануара 1238. године стајало је да ако би било који странац дошао у Котор да тражи правду *tantum habeat de iudicio quantum unum Catarinum*. Општи став о једнаком третману домаћих грађана и странаца пред которским судом садржан је у недатираној одредби Статута која је насловљена са *De Iudicibus, quod omnibus tam Ciuibus, quam forensibus iudicent secundum Statuta*. Њиме је било прописано да заклете судије свима, како грађанима тако и странцима једнако пресуђују, према статутарним одредбама и правним обичајима града.⁹⁶² Станцима се могу сматрати и припадници оних група становништа у исправу из 1246. године, над којима је било забрањено самовласно кажњавање и спровођење правде од стране Которана, у случају да учине неки преступ. Грбљани, Будвани и припадници светомихољског властелинства били су поданици српског владара, али су на простору которског дистрикта били подложни которском комуналном правосудном систему. У овоме се дјелимично

⁹⁶¹ F 200, 196г; *Зборник породице Смедја*, 9; R. Gyug, *Liturgy and Law*, 564, № 45; Д. И. Синдик, *Которски документи*, 27.

⁹⁶² *Statuta civitatis Cathari, De Iudicibus, quod omnibus tam Ciuibus, quam forensibus iudicent secundum statuta* (Cap. XLVIII), 31. Једнак положај Которана и странаца пред которским судијама огледа се и у неким другим одредбама Статута. Тако је рецимо њихов исти третман забиљежен приликом плаћања четрдесетине у случају губитка спора о дугу (*Statuta civitatis Cathari, De quarantesimo super quaestione debiti soluendo* (Cap. LIV), 33.).

огледала аутономија которске комуне у односу на српску државу – на право на аутономно судство - аутодикија која ће се постепено до краја тог вијека изградити. Наведени примјер био би доказ да је у Котору, као и у другим далматинским комунама, била забрањена самопомоћ и самовласно дијелење правде. Особе које су имале неки међусобни спор, који се тицао заштите или остваривања неког права, упућиване су на суд комуне.

О самој парници и понашању странака пред судом било је ријечи и у одељку о кривичном праву. Ради се о опхођењу странке према судији у току судског поступка. У одлуци од 3. маја 1248. године, насловљеном са *De enormia iudicum*, прописано је да, ако се нека особа која има парницу, усуди да судијама учини увреду, тада судије треба да донесу одлуку да је изгубила парницу она особа која је увриједила судију. У наставку исте исправе каже се да онај који због таквог свог понашања непромишљености изгубио парницу *aliquam iudicibus huius modi iniuriam fecerit* морао би платити господину краљу десет перпера.⁹⁶³ Овакве мјере донешене су вјероватно из разлога што су судије често биле изложене непримјереном понашању странака. Могућност да због напада тј. увреде судије изгубе парницу и да плате новчану казну требало је да утиче на странке на примјерено понашање пред судом. Статути других источнојадранских комуна не садрже слична рјешења којима је предвиђено да странка изгуби парницу ако увриједи судију. Ово би било јединство правно рјешење у познатим правним рјешењима ових комуна. У Душановом законнику члан 111 предвиђа увреду судије која повлачи конфискацију имовине за властелина и расељавање села.⁹⁶⁴

На рад которског суда и обимност парница које су се рјешавале пред њиховим судијама могло је утицати више фактора. Један од њих била су и законска, односно правна рјешења, која су могла стварати основу за често обраћање појединаца судским органима. Добар примјер за то јесу исправе са краја XII и почетка XIII вијека које садрже норме о кажњавању за штете коју је на њивама, виноградима и другим култивисаним површинама учинила стока. Због рјешења прописаним актом из 1197. године (о којима је већ било ријечи) у стварности су често избијале многобројне свађе, натезања и неслоге *et sacramenta*

⁹⁶³ F 200, 68v, I. d 72, 3; R. Gyug, *Liturgy and Law*, 548, № 9.

⁹⁶⁴ Душанов законик, изд. Ђ. Бубало, 97, Чл. 111 (*Кто се наиде соудію ГСрамотивъ, ако боуде властелинь, да моу се све оузме, ако ли село, да се распе и плъни*).

plurima fiebant, како стоји у одлуци из 1203 године, којом се мијења систем кажњавања за ту врсту штете. Из тог разлога, том одлуком прописани су нови начини кажњавања за штете коју је причинила стока, за које се очекивало да ће, између осталог, смањити и број парница пред которским судом.⁹⁶⁵ Оне одредбе о кажњавању које у судској пракси нијесу стварале веће проблеме остале су на снази. Број парница се повећавао са динамизирањем привредних активности, прије свега трговине гдје су неизмирени дужничко-повјерилачки односи завршавали на суду. Повећање броја парница пред которским судом било је проузроковано и појавама које су пратиле привредни развитак и интезивније трговачке везе са залеђем. У току путовања каравана са робом, ка или из унутрашњости, дешавало се да сви чланови каравана не слушају његовог капетана. Статутом је било прописано, о чему ће бити више ријечи у одјелку о караванској трговини, да је капетан по повратку у Котор био у обавези да пријави судијама оне који се нијесу придржавали предвиђених норми, што је повећавало обим посла његовог суда.

На следећи чинилац који би могао да говори о евентуалној бројности парница које су се водиле пред которским судом, не само у овом периоду, утицао би карактер самог казненог права и његових норми у смислу да ли је добијањем једног дијела новца од казне подстицано проказивање за учињена дјела. Такође, на рад, односно ефикасност которске курије, могао је утицати и износ који је од новчаних казни припадао суду, парнице које би се завршиле доказаном кривицом доносиле су приходе курији што је мотивисало судије да доследно примјењују донешене норме. Иако нема поузданих вијести о томе, као ни за друге градске чиновнике у ово вријеме, изгледа да судије нијесу добијале утврђену накнаду за функцију коју су обављали, па је вјероватно дио од новчаних казни припадао њима. Највећи број предвиђених казни за учињена дјела садржао је одредбу којом је дио новчане казне од њих ишао которској курији.

Понекад су околности наметале потребу да се судски спор, у којем су Которани били једна од страна, могао (и морао) водити пред судом друге комуне, о чему свједочи и могућност предвиђена исправом из 1199. године. Трансумпт исправе из 1216. године говори да се судској пракси которске комуне дешавало да

⁹⁶⁵ М. Gogić, *Prilog proučavanju stočarstva*, 3, 4.

се неки спор није рјешавао до краја пред которском куријом, већ да се могло десити да се парница настави пред неким другим судом. Исто тако, изгледа да се дешавало да се за парницу вођену у Котору морају користити и исправе судова других комуна. Овакви случајеви су, по свему судећи, често стварали проблеме у раду судова. Због тога ће касније, средином XIV вијека, бити прописани начин поступања са исправама других судова, као и поступак састављања исправа за други суд.⁹⁶⁶

Судије су изрицале пресуде на основу писаних норми и обичајног права. Не треба мислити да су сва правна рјешења за све проблеме и спорове који су искрсавали пред которским судом, нарочито тада, као и касније, била садржана у писаним изворима права. О томе сликовито говори и већ поменути XXXVII члан Статута. У њему је било прописано да, ако у Статуту није било одредбе за рјешавање неког спора, судије су биле дужне да се посавјетују са старим људима и спор окончају на основу старог правног обичаја.⁹⁶⁷ Овај члан Статута сигурно води поријекло из доцнијег периода, из XIV вијека, њиме је било санкционисано оно што се већ из презентоване грађе могло видјети да је током XIII вијека била примјена и обичајног и писаног права. То је било у вријеме када је већ била извршена прва редакција Статута и када се у великој мјери примјењивало писано право. Тада је статутарно право у знатној мјери било изграђено, док се обичајно право мање примјењивало. Суђење по парницама које су се тичале проблематике која својом основном садржином није обухватала све сложеније друштвено-економске односе, и у својој основи понекад се наслањала на претходно затечене (архаичне) односе у комуни, углавном се одвијало по обичајном праву. Овдје треба поновити, већ изнијету констатацију, да су се обичајним правом називали и прописи донешени од комуналних органа. Спорови настајали из све комплекснијих друштвено-економских односа рјешавали су се примјеном норми насталих када и сâми односи, гдје су често преузимана, у мање или више измијењеном облику, правна рјешења из других комуна.

⁹⁶⁶ *Statuta civitatis Cathari*, De expeditione cartarum aliarum Curiarum, et de cartis ad aliam Curiam faciendis (Cap. CCCLX), 197, 198.

⁹⁶⁷ *Statuta civitatis Cathari*, De consilio habendo in dubiis quaestionum quae non sunt in Statuto (Cap. XXXVII), 21.

Оно што још карактерише судски систем комуне тог периода јесте да судије нијесу увијек били обавезне да се придржавају прописаних норми у одмјеравању казни за неко учињено дјело. Тако је исправом из јануара 1186. године било омогућено *datori iudicature* да изрекне пресуду за мању крађу колико год њему буде довољно, тј колико он процијени да је казна адекватна. Овај случај наводи на размишљање да ли је уопште постојала норма којом би била прописана казна за ово дјело, односно да ли је казна била прецизно одмјерена у норми, ако је норма постојала. Наведени примјер, као и онај да се дешавало да обичан грађанин као адвокат заступа странца пред которским судом, говоре о још увијек недовољној правној свијести у комуни и великом утицају обичајног права које је толерисало варијабилност у одмјеравању казне за учињено дјело. Правне норме нијесу у то вријеме често нијесу биле строго поштоване, већ је било дозвољено њихово слободно тумачење.

Исправа из јануара 1186. године потврђује основе социјалне неједнакости средњовјековног друштва, коју би карактерисао различит судско-правни третман појединих категорија становништва. То се види из дијела исправе који уређује казну за починиоце дјела – за припаднике различитих друштвених категорија за учињено исто дјело предвиђене су различите казне. Роб ухваћен у крађи морао је да плати два или три перпера, док је слободном грађанину давалац пресуде могао по свом нахођењу одредити казну.

Правосудни систем которске комуне познавао је у првој половини XIII вијека и суђење по кратком поступку (*sententia*).⁹⁶⁸ Тај вид судског поступка примјењиван је у комуни приликом кршења прописа донешених од стране комуналних органа. То је учињено приликом кршења норме донешене 15. септембра 1221. године, која се тичала састављања исправа, гдје би нотар, који је саставио исправу супротно од прописа, био осуђен по кратком поступку.⁹⁶⁹ Следећи примјер примјене овог института био би из јуна 1236. године, када је уређено састављање исправа, које су представљале задужнице (*credenze*), коришћене у трговачко-финансијским активностима. Иако је у препису ове

⁹⁶⁸ *Lexicon II*, s. v. *sententia* 1072. У изворима из овог периода термин *sententia* користи се и у случајевима да значи казну нпр. екскомуникације, коју је црква примјењивала настојећи да тако утиче на вјернике како би поштовали донешене одлуке. То је присутно у исправи од 14. априла 1242. године.

⁹⁶⁹ *F 200*, 66v; *I. d 72*, 4; R. Giug, *Liturgy and Law*, 546, № 5.

исправе, саструган дио текста гдје је вјероватно била означена особа која би записала такву исправу, на коју би се односила одговорност за уношење нетачних података о вриједности задужница, може се поуздано претпоставити да се ради о нотару, као и у исправи из септембра 1221. године.⁹⁷⁰ Ови примјери потврђују да су нотари били морали бити детаљно упознати са правилима која су се тицала састављања разних исправа и да су били одговорни за њихову примјену, у супротном подлијегали су суђењу по убрзаном судском поступку. Из сачуваних примјера види се да се овај поступак примјењивао на насавјестан рад комуналних чиновника, нотара прије свега.

Наглашавање у тексту заклетве которског кнеза са почетка XIII вијека да ће праведно судити и поштовати велике и мале јесте потврда присутне подјеле которског становништва на племство и обичан народ, уз примјену једнаких законских критеријума за припаднике обију друштвених категорија. Посебан третман пред которским судом имаће категорије зависног становништва.⁹⁷¹

7. 3. Врсте доказних средстава

7. 3. 1. *Писане исправе*

Међу најстаријим документима који се тичу једног судског поступка вођеног у Котору јесте већ поменути *Breve*, који се односио на питање патронства над црквом Светог Виктора. Он истовремено јесте примјер помена коришћења писаних докумената као доказног средства на суду. У име органа комуне начинио је конзул Басилије *reclamationem* против извјесног Болијаце, оптужујући га да је неправедно (*iniuste*) присвојио цркву Светог Виктора са њеним посједима, сматрајући да је она општинска и захтијевајући од поменутог Болијаце да приложи ваљан доказ (*iustam rationem*) тврдњи да је црква његова. Одговор Болијаце био је да је он већ раније побиједио њихове претке, што би говорило да је спор вођен и раније. Он је истицао да за своје тврдње има доказ и то повељу (*cartam*) краља Ђорђа. У даљем току спора Басилије је тражио да покаже тај доказ као услов да га убудуће нико неће узнемиравати у праву да држи речену

⁹⁷⁰ *F 200*, 193v; 556; *Зборник породице Смедја*, 9; R. Giug, *Liturgy and Law*, 556, № 31.

⁹⁷¹ *ИЦГ*, 418 (Ј. Ковачевић), 418.

цркву. Како Болијаца није пружио одговор, пресуђено је да је наведена црква општинска.⁹⁷² У исправи се нигдје изричито не помиње суд (*curia*) као орган пред којим се наведени спор одвијао. Исто тако не помињу се ни судије који су водили спор. Као општински чиновници који су спроводили овај спор јављају се конзули. Они овдје наступају у двострукој улози, као заступници општинских интереса и као колективни судски орган који доноси пресуду. Не улазећи овдје у истинитост Болијациних навода да је он имао повељу дукљанског владара битно је да се констатује да је которски суд био спреман да такву исправу прихвати као доказ у спору. То би представљало потврду постојања владарске канцеларије династије Војислављевић, чији су акти прихватани од стране комуналних власти.

Осим докумената из владарских канцеларија као доказно средство на суду, у знатно већем броју, прилагану су и други писани акти. Писана исправа као доказно средство на суду морала је бити исправна и у садржинском и у формалном смислу, састављена по тачно утврђеним правилима. Први дио одлуке из 1199. године односи се управо на то, прописује се да исправу о задужењу (узимању новца под камату) може саставити само општински нотар. У супротном она је ништавна и њен доносилац плаћа казну. Доношење сличних мјера наставиће се и почетком XIII вијека У исправи из 1203. године, стоји да је, у вријеме кнеза Десимира (крајем XII вијека), било уређено да онај ко би унио лажан исказ у исправу или у усмени исказ без писане исправе морао да плати 12 перпера од којих је половину плаћала особа која је најмила свједочење, док другу половину плаћа особа која је свједочила лажно. Ово би значило да је пред судом исту вриједност имало и писмено и усмено свједочење. Истом одлуком такође је прописано да онај ко би у суд донио лажну исправу (*falsam cartam*) против неког човјека морао да плати казну од 12 перпера, од којих је једна половина припадала Св. Трипуну, а друга суду. У наставку ове одредбе, понављањем да се од сваке такве казне која би услиједила *pro tali falsitate* суд добије једну, а Св. Трипун другу половину жељела се још једном нагласити нужност прилагања поузданих исправа.⁹⁷³

⁹⁷² F200, 195r; *Зборник породице Сmekја 2*; R. Gyug, *Liturgы and Law*, 559, № 38.

⁹⁷³ F 200, 198r; *Загребачки зборник 308* (помен); *Зборник породице Сmekја*, 8; R. F. Gyug, *Liturgы and Law*, 566, № 52; Л. А. Шаферова, *Ранний далматинский город*, 175.

Иако се увијек не може јасно видјети на који се суд то односи (которски или дубровачки) дубровачки нотарски списи са краја XIII вијека садрже упуства о начину наплате дуговања за позајмљени новац који су Дубровчани чинили Которанима или робу узету на кредит. Та дуговања обично су наплаћивана тако што су повјериоци овлашћивали посебна лица – прокураторе, дајући им нотарске исправе које се односе на та дуговања, да на суду (и ван њега !) на основу тих исправа траже те дугове.⁹⁷⁴ Писане исправе у овом случају јесу основно доказно средство пред судом. Током XIII вијека, као доказно средство пред которским судом коришћене су и исправе српских владара, али је статутарном нормом са почетка XIV вијека та пракса прекинута.⁹⁷⁵

7. 3. 2. *Свједоци.*

Главно доказно средство у которском судству били су свједоци. О свједоцима, честом елементу сваког ондашњег судског процеса, и њиховом статусу у ондашњем которском правосуђу остало је више забиљешки из овог периода. Неке од њих представљају темељне постулате када је у питању средњовјековно судство, не само за простор которске комуне већ и шире. У њима су садржани неки од основних принципа којима се жељело обезбиједити што правичнији, и на правним основама заснован, судски поступак.

Већ од почетка XIII вијека у которском судству почео се примјењивати један од основних принципа византијског права који се тичао броја свједока у поступку. Тај принцип донешен је још 334. године у вријеме цара Константина. Његова суштина била је да свједочење једне особе не важи.⁹⁷⁶ На крају поменуте которске исправе из 1203. године стајало је: *Et ammodo in antea unam testimoniam solam nec in carta nec sine cartaprehendatur in curia. Excepto si aliquid alicui acciderit extra civitatem ubi duo testimonia habere non potuerit.* Свједочење једне особе од тог времена није се прихватало на суду, ни усмено ни са исправом. Изузетно, у случају да се неком нешто догоди изван града, гдје се нијесу могла прибавити два исказа, прихватало се и једно свједочење. Ово начело, у нешто друкчијој форми, ушло је доцније у Статут. У CXXXI, недатираној, одредби

⁹⁷⁴ G. Čremošnik, *Spisi I*, 102, № 368.

⁹⁷⁵ Ђ. Бубало, *Писана реч*, 257.

⁹⁷⁶ B. Ajzner, M. Horvat, *Istorija rimskog prava*, Zagreb 1948, 599.

Статута каже се: *Ordinamus, quod testimonium unius testis de cetero non valeat: quia vox unius, vox nullius, nisi esset extra Ciuitatem, tunc unus possit esse testis.*⁹⁷⁷ Тако се са сигурношћу може казати да се у основи ове статутарне одредбе налази дио одлуке из 1203. године. Нужност двојице свједока у поступку прописана је и у још једном члану Статута, који се тиче облигационих односа. Вјероватно је та одредба, која се тиче свједочења о дугу или обвезници који нијесу прелазили износ од десет перпера, била из ранијег периода, када обим привредних активности није био велики, о чему би говорила и њена стилизација. Два свједока била су неопходна за дуг или обвезницу која је настала у граду, а један за дуг односно обвезницу која је настала ван града, с тим што нијесу могли свједочити преко износа од 10 перпера.⁹⁷⁸ Право сусједних далматинских комуна такође познаје начело да су морали постојати искази двојице свједока на суду. У дубровачком Статуту стоји да је у раније вријеме био обичај да се за кривично дјело тражио један свједок, да би у вријеме кнеза Марина Бадоера (1244-1245) за кривична дјела која су била кажњива убиством или сакаћењем било обавезно присуство најмање двојице свједока. За остале преступе ријечју и дјелом (*maledictis et melefactis*) тражио се, по старом обичају, само један свједок. *In aliis vero causis unus testis non valeat, quia: vox unius, vox nullius.*⁹⁷⁹ Иако се не зна на коју се све сферу односи одлука из 1203. године да се мора прибавити исказ два свједока, та норма је, уопштено казано, прије почела да се примјењује у Котору него у Дубровнику. Из византијског правног система ово начело биће преузето и инкорпорирано у српско средњовјековно право.⁹⁸⁰

⁹⁷⁷ *Statuta civitatis Cathari, Quod testimonium unius non valeat* (Cap. CXXXI), 80; И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 113. Аутор сматра, из стилизације у Статуту да ово начело није увијек било примјењивано.

⁹⁷⁸ *Statuta civitatis Cathari, De testibus in quantum sunt recipiendi.* (Cap. CXXXIII), 81.

⁹⁷⁹ *Liber statutorum civitatis Ragusii, Liber III, Quod testimonium unius non valeat* (Cap. CXXXIII), 208; V. Foretić, *Povijest Dubrovnika do 1808 I*, 64. Бавећи се питањем извора которског Статута О. Марков је сматрао да је из III књиге дубровачког статута, у којој се налазе одредбе о свједоцима, у Статут Котора преузето, буквално или у мање или више измијењеном облику 15 чланова и да су још три члана которског Статута преузела наслове одговарајућих чланова дубровачког Статута. Од тог броја, по његовом мишљењу, 8 чланова которског статута имају узор у члановима дубровачког статута. Упоредјујући чланове двају статута који говоре о броју свједока пред судом он каже да је тај члан у которском Статуту преузео дослован наслов од члана дубровачког Статута, а да је текст прерађен (О. Марков, *Статут гор. Котора*, 140, 144). Аутор не оставља могућност утицаја неког другог, развијенијег, правног система на обликовање овог члана которског Статута.

⁹⁸⁰ А. Соловјев, *Законодавство Стефана Душана, цара Срба и Грка*, Београд 1928, 214.

Свједоци су били доказно средство у судском поступку и у неким специфичним приликама. Осим норми које су комуналне власти доносиле за поступке у редовним околностима, општа дешавања којима је комуна некада била изложена наметала је додатно прописивање одредби о судском поступку у тим ванредним околностима. Када се 1253. године которска комуна нашла у рату њене власти су предузеле мјере да се постигне унутрашњи мир и владавина права. Исправа о томе није сачувана у потпуности, али се из преосталог сачуваног дијела може видјети да је њен основни циљ био заштита капетана – општинског чиновника који је имао нека посебна овлашћења у тим околностима. У случају да неко према њему учини неку увреду или га физички нападне, та особа је имала право да се обрати суду, напад је требало да се докаже погодним свједоцима. Казна за такав преступ износила је 10 перпера, од којих је половина ишла кнезу, а половина општини.⁹⁸¹ Не желећи да ратне околности, у којима се комуна тада нашла, доведу до дестабилизације унутар ње, комуналне власти додатно учвршћују свој правни систем гарантујући оштећенима право обраћања суду уз примјену института свједока као доказног средства.

Од свједока се, на првом мјесту, тражило да тачно и истинито иступају на суду. Пракса је наметала доношење рјешења којима се жељело стати на пут њиховом друкчијем понашању пред судом. Првом одредбом већ поменуте исправе из 1203. године жељело се сузбити изношење неистинитих исказа на суду (лагање). Предвиђено је било да свако ко унесе лаж у писану исправу, или у усмено свједочење (*in testimonia sine carta*) мора да плати казну од 12 перпера. Половину тог износа имао је да плати онај ко га је најмио, тј поставио за свједока, док је другу половину свједок лично морао да плати. Оно што је било веома значајно за ту особу јесте да је на тај начин он себе дискредитовао за свако следеће појављивање на суду у својству свједока. Никада му се више није могло вјеровати и био би избачен из сваког свједочења.⁹⁸²

За рјешавање поменутог проблема око повјерења исказима свједока, у Статуту је била предвиђена опција да су судије имале могућност да процијене да ли су одређени свједоци погодни или нијесу и да ли њиховим исказима треба

⁹⁸¹ F 200, 70v; I. d 72, 6; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 550, № 13.

⁹⁸² F 200, 198r; *Загребачки зборник* 308 (помен); *Зборник породице Сmekја*, 8; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 566, № 52.

поклонити вјеру или не. У њему се оваква категорија свједока којима се не може поклонити повјерење назива лажним свједоцима. Недатираном одредбом било је прописано да онај ко би извео таквог свједока на суд, плаћао је 12 перпера, сâм свједок би плаћао 6 перпера и морао је надокнадити штету која би настала због његовог лажног свједочења, уз казну да му се никад више не вјерује на суду. Половина укупног износа од казни припадала је комуни а друга лицу против кога је свједочио.⁹⁸³ Сличне казне за лажно свједочење предвиђао је и Статут корчуланске комуне, гдје је, такође, таква особа губила право да свједочи у свим стварима.⁹⁸⁴ У дубровачком статуту овај проблем биће уређен на следећи начин: за довођење лажног свједока плаћала се казна у износу једнаком штети коју би таква особа његовим довођењем намјеравала да причини другој страни. Исти толики износ морао је да плати и лажни свједок, у случају да није имао да плати био би бичеван и жигосан. Као и у которском законодавству, дубровачком кнезу и суду било је препуштено да процијене да ли су одређени свједоци прикладни и може ли се вјеровати њиховим изјавама.⁹⁸⁵ Нешто друкчија рјешења у которском правном систему од оног у дубровачком у овом случају, била би доказ често самосталног развитка которског права, који је своје коријене често имао у одредбама са почетка XIII вијека, насталим знатно прије кодификације дубровачког Статута.

Могућност свједочења на суду у средњем вијеку губила се у которској комуни и због још неких других дјела. У поглављу о кривичном праву наведена је исправа из јануара 1206. године, а која се односи на крађу. Једна од последица противправног отуђивања имовине у которској комуни била је и одузимање могућности да се таква особа поставља за свједока до краја живота и да се од свих сматрају лажљивим и непоштеним. У наставку исправе се наводи да ће се заувјек лажљивим сматрати и они који су раније ухваћени у крађи, што би значило да су и они били лишени могућности да иступају као свједоци. Последња одредба у

⁹⁸³ *Statuta civitatis Cathari*, De fide danda testibus (Cap. CXXXIV), 81, De falsis testibus productis (Cap. CXXXVI), 82.

⁹⁸⁴ *Statuta Curzulae* De falso teste (Confirmatio et augmentatio statutorum civitatis ac insulae Curzulae, tempore Marsilii Georgi comitis facta, Cap. XV), 10, De falso teste (Liber legum ac statutorum civitatis et insulae Curzulae, Cap. XX), 31, 32.

⁹⁸⁵ *Liber statutorum civitatis Ragusii* Liber III, De hiis qui falsos introducunt testes (Cap. XXVIII), 206, De fide testibus danda (Cap. XXXVI). О. Марков за садржај CXXXVI члана которског Статута каже да се разликује од XXVIII члана треће књиге дубровачког Статута (О. Марков, *Статутъ гор. Котора*, 144.).

овој исправи исто се односи на лажно свједочење, гдје се наводи да ће свако ко је раније или касније откривен у лажном свједочењу бити кажњен сличном казном и да му се никада не вјерује. Одредбе одлуке из јануара 1206. године могле би се сматрати проширењем казних одредби из 1203. године о лажном свједочењу. Ригорозне мјере које су биле усмјерене ка одузимању права свједочења на суду због учињене крађе нијесу доцније ушле у Статут. Овакви прописи који су били на снази у которској комуни неће бити усамљен случај у XIII вијеку. Слично рјешење, да се особи која је починила крађу ускрати повјерење приликом њеног наступања у својству свједока предвиђао је и корчулански Статут. Након одредби о тјелесној и новчаној казни стајало је да се крадљивац заувјек лиши повјерења и вјеродостојности и да се не прима за свједока, ако би се и примио нека његово свједочанство не вриједи.⁹⁸⁶ Статут Сплита, у детаљном набрајању околности због којих неко не може бити прихваћен за свједока, наводи и ако му је суђено за плљачку, крађу или издајство.⁹⁸⁷

О даљој изградњи судског система у комуни кроз прописивање обавеза које се су се тичале свједока говоре одредбе исправе из јула 1239. године. Њима је било прописано да сваки свједок који се изведе пред судије због неког посла (*de qualescumque negotio*) дужан је да се над Божјим јеванђељем закуне да ће говорити истину. Ако не буде хтио да се закуне платио би казну од три перпера.⁹⁸⁸ Обавеза полагања заклетве од стране свједока унешена је у Статут у одредби која се тиче примања свједока гдје се каже да ће, када дођу, судије од њих узети заклетву о томе да ће говорити истину. Након тога ће их испитивати одвојено и питати о мјесту и времену.⁹⁸⁹

За овим прописом о обавезном заклињању свједока пред судом у исправи из јула 1239. године слиједи одредба о свједочењу која се тичала облигационих активности. Њен други дио није у потпуности сачуван али се може схватити њен

⁹⁸⁶ *Statuta Curzulae*, De latronibus (Confirmatio et augmentatio statutorum civitatis ac insule Curzulae, tempore Marsilii Georgi comitis facta, Cap. VII), 8, De latronibus (Liber legum ac statutorum civitatis et insulae Curzulae, Cap. XII), 29, De eodem (Liber legum ac statutorum civitatis et insulae Curzulae, Cap. XIV), 29, 30.

⁹⁸⁷ *Statuta Spalati*, Liber III, De testibus (Cap. VIII), 69-71; А. Cvitanić, *Pravno uređenje*, 186.

⁹⁸⁸ *F 200*, 65г; *Загребачки зборник* 304 (помен); *Зборник породице Смедја*, 10; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 543, 544, № 2. Д. И. Синдик, *Которски документи* 28.

⁹⁸⁹ *Statuta civitatis Cathari*, Qualiter testes recipi debeant (Cap. CXXXII), 81; И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 113. О нужности полагања заклетве од стране свједока говори и одредба о неприхватању свједочења свештеног лица (*Statuta civitatis Cathari*, De testimonio Clericorum non acceptando. Cap. CXXVIII), 80; И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 113.

основни смисао. Ради се о већ више пута навођеној одредби да се усмено свједочење могло прихватити само за износ до 10 перпера, за већи износ тај усмени исказ није се могао прихватити, што је вјероватно писало у саstrуганом дијелу текста исправе. Ова одредба из 1239. године налази се у основи већ поменутих недатиране одредбе статута (Гл. СXXXII) да се свједочење о неком дугу или обвезници може прихватити само до износа од 10 перпера. У питању је, свакако, усмено свједочење, за износ већи од тог била је нужна писана исправа као доказно средство на суду.⁹⁹⁰

Осим у оквиру судског поступка гдје су они наступали као заступници интереса приватних лица, свједоци су често имали значајну улогу када се ради о питањима која се тичу комуне и цркве. Тако су нека лица позивана да потврде посједо који су припадали цркви. Њиховим свједочењем обнављана је правна ваљаност неких мјера које су раније доношене, али нијесу биле забиљежене, или је свједочанство о томе изгубљено Речит примјер за то јесу изјаве свједока о посједима на Превлаци, или она из 1200. године, којом се одређивао износ камата.

Одредбе у Статуту које се тичу свједока и свједочења углавном су груписане од СXXXVI до СXXXVI члана. Њима претходе одредбе разнолике по садржају, углавном се односе на физичке нападе и црквена питања. Након њих налазе се одредбе о подјели имовине тј. норме из сфере наследног права. Прва одредба тог одјелка о свједоцима и свједочењу почиње формулацијом: *Nos Communitatis Catharensis etc. statuimus etc.*⁹⁹¹ Приређивачи штампаног издања Статута као да су испустили дио предлошка из којег су унијели ову одредбу, не уносећи у потпуности дио који се односио на установу која је донијела ову одлуку. Усудили би се казати да се ради о народној скупштини која је доносила те норме. Вјероватно и у другим одредбама које јој слиједе, а тичу се такође свједока и свједочења, уклоњен назив органа који их је нормирао.⁹⁹² Ни једна од ових

⁹⁹⁰ У сплитском Статуту било је прописано да се једно свједочење могло прихватити до вриједности од десет либара, два су свједока била неопходна ако је у питању вриједност до двадесет либара. Изнад тог износа била је нужна јавна нотарска исправа (*Statuta Spalati Liber III, De testibus* (Cap. VIII), 69-71; А. Cvitanić, *Pravno uređenje*, 186.).

⁹⁹¹ *Statuta civitatis Cathari*, (Cap. СXXXVI-СXXXVI), 79-82.

⁹⁹² У исписима млетачког примјерка которског Статута, у оставштини Константина Лиречека, не налази се текст овог члана Статута, како би се могло утврдити да ли он садржи пуну форму назива установе која је донијела ову одредбу. У исписима се налазе дјелимичан или пуни облик слиједећих чланова који се односе на свједочење: СXXXVIII, СXXXIX, СXXX, СXXXV.

одредби које се тичу свједока и свједочења не садржи датум кад је настала. У Статут су унешене вјероватно са једног мјеста, могуће из неке посебне *libri quaterni*, која би могла да подсећа на капитуларе судија какви су постојали у сјеверноталијанским комунама (Венецији и Кјођи). Како те статутарне одредбе уређују неке опште услове да би неко могао добити статус свједока, да би уопште могао да одговори том захтјеву и обавези која се од њих очекивала, прописиване и у вријеме када је изграђивано и которско комунално судство, то се може рећи да је највећи дио тих одредби старијег датума, води поријекло из XIII вијека. Једина преостала одредба о свједочењу у штампаном издању которског Статута потиче из 1387. године, из периода которске самосталности. Њоме се мијења једна ранија одредба о свједочењу, тако што се свештеницима и њиховом свједочењу вјерује као и осталим грађанима, што је ранијом одредбом било онемогућено.⁹⁹³

Када се упореде писана исправа и усмени исказ свједока као доказног средства пред судом уочава се да је већи значај имала писана исправа. Најстарији сачувани податак о судском поступку фаворизује писани акт као доказно средство. Да би она била прихваћена на суду морала је бити и формално и садржински исправна, под пријетњом казне. Тако сачињена исправа имала је предност на суду у односу на усмени исказ, који је из многих разлога могао бити необјективан и пристрасан. Из тог разлога било је прописана неопходност присуства двојице свједока, изузетно једног. И за једно и за друго доказно средство биле су предвиђене санкције у случају давања нетачних података, које су ишле од новчаних казни до губитка могућности да негдје друго свједочи. Да је писана исправа имала предност говори и одлука комуналних власти да се за сваки посао чија вриједност прелази десет перпера мора саставити исправа, која је могла послужити и као доказно средство на суду. Писане исправе, као доказно средство, нарочито су биле значајне у судским споровима који су избијали са развојем и усложњавањем дужничко повјерљачких односа. Наравно, у оним случајевима када није било писаних исправа морало се прибјећи усменим исказима.

Одјељак у препису који садржи ове чланове насловљен је са *Sequitur de testibus et testimoniis* (БАН, Научен Архив, Фонд „Константин Иречек“ фонд. 3 К, 1092, I Statuta Catari, 14r,v)

⁹⁹³ R4074, 10v; *Statuta civitatis Cathari*, Quod Presbyteris, et eorum testimonijs credatur ut ciuibus (Partes captae Tempore Catharinorum, Cap. III), 281; И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 141.

7. 3. 3. *Порота*

Наредно доказно средство на суду, када се писаним исправама и свједоцима спор није могао ријешити (или их није било), јесте заклињање мањег или већег броја припадника заједнице којој су припадале стране у спору, поротника. У сачуваној грађи из овог периода има помена о неким судским институтима у комуни, чије се постојање наводи доцније у Статуту (и изворима). У питању је установа пороте о чијем постојању средином XIII вијека свједочи парница о цркви Светог Луке у Котору. У спору који је настао око патронских права над овом црквом, Миха Пасквали и Трипо покренули су пред српским краљем Урошем парницу против Василија Драго. Тај исти Драго је августа 1270. године дошао пред которског епископа Марка тражећи да преведе на латински језик *testificatione literam* које је написао *executor sententiae* краља Уроша. Садржај те исправе налагао је да которски епископ Марко и зетски епископ Неофит зауну све грађане Котора, тражећи да се заклетвом изјасне да ли су Миха Пасквали и Трипо рођаци Мавра, ктитора поменуте цркве са краја XII вијека. Ову наредбу српског владара морао је спровести градски кнез Војислав, који иступа као спроводилац владареве наредбе. Чланови каптола, *seniores et nobiles*, и сви су се над светињама заклели да не знају да су поменути Михо и Трипо у родбинским везама са Мавром. Тако је овај спор ријешен у корист Василија Драго.⁹⁹⁴ Оно што се из исправе не може видјети јесте да ли су се стране у спору, прије него што је ствар дошла до српског владара, обраћале которском суду. Улога српског краља као врховног арбитра била је таква да, ни он лично, ни неки његов емисар, није директно пресудио у спору, већ је наложио начин рјешавања проблема. Да ли је немогућност да се спор ријеши унутар комуне био изазван сумњом у пристрасност которске курије тешко је рећи. Форма пороте која се јавља у Статуту представља њен већ изграђен облик, њена примјена осликава судске односе у оним споровима када су недостајали други докази, па се морало прибјећи заклињању одређеног броја људи који су тако узимали учешћа у

⁹⁹⁴ С. Ћирковић, *Парница* 129, 130; L. Blehova Čelebić, *Hrišćanstvo*, 44; Ђ. Бубало, *Писана реч*, 13.

парници.⁹⁹⁵ Ова установа била је саставни дио судског система српске средњовјековне државе.⁹⁹⁶

7. 4. Аутодикија

Како се развијала комуна, тежња за што ширим аутономним правима била је присутна, вјероватно још крајем XIII вијека. Поред права да самостално доносе прописе којима уређују унутрашњи живот у комуни (*ius statuendi*), друга област гдје би нарочито дошла до изражаја аутономија комуне била је аутодикија (*αυτοδικία*)⁹⁹⁷, право на самостално судство.

Иако се не знају ближе околности прихватања власти немањихке државе може се казати да је том приликом Котору наметнуто мијешање српских власти у судске надлежности комуне. Током XIII вијека забиљежено је неколико случајева мијешања српских власти у компетенцију которског судства. Први такав случај забиљежен је средином тог вијека, децембра 1245. године. Тада су комуналне власти прописале норму да су градске судије морале обавијестити господара града – српског краља ако неко прекрши норму о отварању врата на објектима унутар градских зидина, чиме се угрожава безбједност.⁹⁹⁸ Обраћање српском владару повлачило је активности његових органа који су, или судили починиоцима тог дјела, или су давали инструкције которском суду које мјере да се предузму у циљу њиховог кажњавања. У сваком случају, мијешање српског владара у надлежност которског суда било је присутно. На први поглед, рекло би се да су которске власти оваквом мјером свјесно саме допринијеле мијешању српског владара у надлежност свог правосуђа. За потпуно схватање наведене одредбе мора се имати у виду општи положај которске комуне према српском владару у то вријеме. Карактерисала га је велика зависност и упућеност, у случајевима гдје је Котор, као град чији је врховни владар био краљ, могао бити угрожен.

⁹⁹⁵ И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 115-118.

⁹⁹⁶ Т. Тарановски, *Историја српског права*, 771-782; *ЛССВ*, s. v. *Судство*, 719-723 (А. Веселиновић).

⁹⁹⁷ S. Senc, *Grčko-hrvatski rječnik*, Zagreb 1910, repr. 1988.

⁹⁹⁸ *F 200*, 188v; *Зборник породице Смедја*, 11; R. Gyug, *Liturgy and Law* 553, 554, № 22.

Исправа из 1270. године о утврђивању патронства над црквом св. Луке непосредно говори о мијешању српског владара у судска питања која су се тичала Которана.

Желећи да у потпуности стекну аутодикију которске власти настојале су да истисну сваки утицај српског владара, његових органа и суда. Мјере у том правцу доношене су још током XIII вијека. Потврда за такву тврдњу налази се у одредбама Статута за које се у науци сматра да представљају највиши израз аутономије которске комуне у периоду када је она била под влашћу Немањића. У већ помињаној одредби из 1301. године којом се забрањује которским грађанима да у договору са краљем или уз помоћ његове исправе нешто ураде против неког суграђанина што би имало за последицу да друга страна претрпи неку казну налази се један од основних постулата которске аутономије. Прописујући ту норму комунални орган који ју је донио истиче да је њено доношење било мотивисано тиме што су неки Которани чинили увреде, тужбе и нападе на Комуна и грађане појединачно *contra ordinationes habitas temporibus retrolapsis, et contra libertatem ciuitatis*. Док се из овако формулисане одредбе може приметијети да се ради генерално о аутономији комуне, која се односила, односно подразумијевала и судство, одредба из 1313. године била је директно усмјерена на заштиту аутономног судства, односно права да которски грађанин може одговарати само пред которским судом. Њоме се прописује забрана да Которанин може тужити суграђанина пред краљевим судом, избјегавајући суд которске комуне.⁹⁹⁹ Као и претходној одредби из 1301. године и овој се, као упориште за њено доношење, помињу одредбе из прошлих времена, као и позивање на обичајно право комуне, при чему се, несумњиво, и једно и друго односило на судство. Ово позивање на одредбе из ранијих времена представља директну потврду да је комуна и у ранијем периоду уживала одређену степен судске аутономије који је почетком XIV вијека увећан, оснажен и заокружен. Као средство обезбјеђења ових норми прописане су велике новчане казне у износу од 500, односно 1000 перпера. Одредбе из 1301. и 1313. године имају за циљ учвршћење неких, од раније постојећих, норми о аутономији и њено даље проширење на начин што ни српски владар, ни посредно ни непосредно, није

⁹⁹⁹ *Statuta civitatis Cathari*, Quod nullus possit dare alium ciuium in poenam Domini Regis (Cap. CCCL), 190; И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 79.

могао имати утицаја на парнице вођене у Котору, између Которана. Високе казне требало је да наведу Которане на њихово поштовање.¹⁰⁰⁰

Осим ових одредби, у контексту очувања и снажења судске аутономије которске комуне, морају се посматрати и двије недатиране одредбе Статута. Прва од њих стаје у заштиту судија и судског законодавства садржаног у Статуту. У њеном уводу износе се проблеми са којима се суочавала которска курија. Основни проблем био је што многе смутње (*scandala*) избијале јер су пред судије неке странке често долазиле са *pouellis*, што је било праћено неким махинацијама или присилом. Зато је било одлучено да се и грађанима и странцима суди према статутарним одредбама и правним обичајима града. У случају да због тога у току суђења судије претрпе неку штету Комуна је била дужна да им је надокнади.¹⁰⁰¹ Како се у одредби помиње српски термин *повеља* може се казати да се ово сигурно односило на покушаје становништва из унутрашњости, поданике српских владара, а вјероватно и Которане, да са исправама које су настале у српским канцеларијама остваре неко право или привилегију. Та настојања изгледа да су понекад била праћена пријетњом, односно употребом принуде. Ова одредба била би на тону оних статутарних прописа који су имали за циљ кажњавање увреда судија учињених у судском поступку (*iniuria*), које се санкционишу још од средине XIII вијека. Сам термин повеља у средњем вијеку имао је широко значење.¹⁰⁰² У овом случају употријебљен је да значи владарски акт састављен за приватна лица, који је требало да послужи као неко доказно средство на суду. Однос комуналних власти Котора према исправама насталим ван подручја градског дистрикта био је крајње резервисан. Познато је да је которска комуна 1322. године Статутом прописала да се нотарске исправе са простора између Драча и Бара, због непридржавања прописа приликом њиховог састављања не могу користити на суду, осим уговора о миразу.¹⁰⁰³ Расположиви извори показују да је ипак било ситуација када је индиректно признавана правна ваљаност

¹⁰⁰⁰ На линији судске аутономије которске комуне јесте и недатирана одредба Статута која се односи на кажњавање животиње која би била затечена у нечијим култивисаним површинама. Ако би се власник стоке жалио Владару морао би плати и све трошкове и штету и казну (*Statuta civitatis Cathari I, De animalibus pascentibus* (Cap. CCCLXI), 198, 199.

¹⁰⁰¹ *Statuta civitatis Cathari, De iudicibus, quod omnibus tam Civibus, quam forensibus iudicene secundum statuta* (Cap. XLVIII), 31.

¹⁰⁰² ЛССВ, 529-532, s. v. Повеље (Р. Михаљчић).

¹⁰⁰³ *Statuta civitatis Cathari, De cartis Notariorum alterius Civitatis* (Cap. CCXCVII), 164;; Ђ. Бубало, *Писана реч*, 257.

исправама које су насловљене као *publicum instrumentum*, насталим у унутрашњости српске средњовјековне државе, о чему ће бити ријечи у наставку.

Друга одлука јесте она која се односи на одређивање пороте. Њом се прописује да, у случају ако порота не буде у Котору, поротници не иду даље од Оногошта у Зети и Скадра под пријетњом казне од 100 перпера, упркос наредби владара да иду на суд, односно тамо гдје се то од њих затражи.¹⁰⁰⁴ У питању је прописивање одредбе којом се давало право противурјечења и српском владару да су се одбијале његове наредбе.¹⁰⁰⁵

Прави значај оvdје наведених чланова Статута који се односе на заокруживање судске аутономије которске комуне види се када се упореди начин на који они уређују материју из области судства са садржајем исправе из 1270. године, која се односи на парницу о цркви Светог Луке у Котору. Исправа из 1270. године јесте оличење проблема које је комуна жељела да отклони: спор међу Которанима, једна страна се обраћа српском владару, он налаже которском кнезу у писаној исправи како треба да поступи и ријешити спор. Када је у питању овај случај, не може се тврдити да ли је изношење овог проблема пред српског владара услиједило након што он није могао да се ријешити пред которским судом, или се он могао једино рјешавати пред српским владаром. Прва опција би значила да се српски владар наводи као виша судска инстанца, којој се могла жалити страна која је била незадовољна судском пресудом которског суда. У прилог могућности да се спор првобитно водио у Котору ишло би природа спора из којег би произилазила минимална жеља српског владара да пресуђује у спору око патронства над једном малом которском црквом. Такви спорови су вјероватно били чести. Показивање ауторитета и демонстрирање власти српског краља над комуном могу се прихватити као искључиви мотиви за мијешање у судски спор.

Овако нормативно уређеност неких сфера судске власти у которској комуни у односу на српску државу јесу један од најбољих доказа њене цјелокупне аутономије у њој. Положај Котора у области судства најбоље је видљив ако се упореди његов статус са неком другом комуном, нпр. Будвом. Док је Котор забранио свако мијешање српског владара и његових власти у судским пословима,

¹⁰⁰⁴ *Statuta civitatis Cathari*, De porrotis faciendis (Cap. CCCLI), 191.

¹⁰⁰⁵ По ријечима Илије Синдика оvdје се ради о одбрани неког старог права (И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 118.).

будвански Статут садржи децидно навођење оних случајева који су се рјешавали пред царским судом. Тако су се, по будванском Статуту, она дјела која су се тичала издаје, убиства слуге или слушкиње, украденог или мртвог коња рјешавала пред царем, представљајући тзв владарске резервате.¹⁰⁰⁶ Готова сва ова дјела и њихово санкционисање у Котору били су повјерени комуналним органима. Пред комуналним судом у Будви се такође није могло судити црквеним лицима, особама проглашеним за јеретике, монасима, зеленашима. Исто тако, он није могао расправљати о спору око мираза који би избио између мужа и жене. Сви ови случајеви били су у надлежности бискупа и његових викара.¹⁰⁰⁷ Ове одредбе у великој мјери крњиле су судску аутономију будванске комуне, а тиме и њен укупан положај у оквирима српске средњовјековне државе.

Желећи да обезбиједе суђење својим грађанима по которским законима и прописима и ван подручја градског дистрикта, комуналне власти некада се нијесу либиле да доносе мјере и прописе које би се могле протумачити као задирање у правни систем српске средњовјековне државе, односно њен систем судства. Прописујући активности које су комуналне власти биле дужне да спроведу у случају када српски владар позове Которанина, вјероватно због неког дјела, недатираном одредбом прописано је било да је комуна дужна да му помогне ријечима и писменим порукама упућеним Владару *rogando quod ipsum teneat ad rationem secundum consuetudinem nostram*.¹⁰⁰⁸ То је вјероватно значило да том Которанину, за учињено дјело, владар одреди исту пресуду која би му била изречена пред которским судом. Овој правној могућности, прописаној поменутом одредбом, све до њеног практичног спровођења, супроставља се, од времена након доношења Душановог законика, поље изграђеног правног система српске средњовјековне државе. За подробнију анализу ове одредбе и изношење неких претпоставки неопходно би било да се зна из којег је периода ова статутарна одредба. Чињеница да је српски владар титулисан као краљ не може бити од неке веће користи за њено датирање из разлога што је познато да се цар и царска

¹⁰⁰⁶ *Statuta Buduae*, Di che deve giudicar l'imperador (Cap. III), 5; И. Синдик, *Однос града Будве*, 23-35; Ž. Bujuklić, *Pravno uređenje*, 231.

¹⁰⁰⁷ *Statuta Buduae*, Dove si deve domandar al chierico (Cap. CXXVIII), 29; Ž. Bujuklić, *Pravno uređenje*, 231.

¹⁰⁰⁸ *Statuta civitatis Cathari*, Quod nullus iuuetur cum pecunia per Communitatem (Cap. CCCLIX), 196.

титула веома ријетко помињу у Статуту. У одсуству других извора, који би потврдили наводе овог члана Статута, остаје се суздржано према могућности суђења Которанима пред српским владаром по которским правним нормама.

Настојања которских органа да примјењује и, у промијењеним политичким околностима, задржи неокрњеним право аутодикије, са основним контурама насталим до краја XIII вијека, а статутарним нормама уређено почетком XIV вијека, забиљежено је у једном извору из друге половине XIV вијека. У питању је већ поменута исправа из 1368. године коју је саставио которски нотар Филип Гентилуцијев из Осима. Исправа се налази у јако лошем стању. Такво стање онемогућава да се у потпуности и у свим детаљима протумачи њен садржај. Сачувани дио дозвољава да се препознају основне контуре и садржина овог изузетно значајног документа. У основи исправе налази се спор између двојице Которана који је због дуга избио у Призрену, да би се након тога спор водио пред которском куријом, гдје су актери из призренске парнице замијенили улоге. Подношење тужбе против суграђанина пред туђим судом представљало је кршење статутарних норми. Датум исправе није читљив па се ослањамо на датирање које у свом препису текста ове исправе даје Константин Јиречек, тако што јој даје један вид наслова: (1368 ind.) *VI Catari Lis inter Volgoslavum et Marinum de Bascha, tempore regis Volchasini*.¹⁰⁰⁹

Сâм почетак исправе није читљив али се може наслутити да се у њему изнешени разлози за покретање парнице пред которским судом. Которској курији обратио се извјесни Вукослав који је изложио жалбу против свог суграђанина Марина де Баске. Тај Марин га је новембра мјесеца претходне године (1367.) оптужио у Призрену, пред краљем Вукашином *contra ordinationes, Statuta et consuetudines civitatis Catari*. Због тих оптужби, које се можда могу довести и у везу са трговином тканинама на које је била плаћена царина општинским камерарима, речени Вукослав био је заточен у рукама Марина, све док није није платио огроман откуп, што се види из јавне исправе на српском језику коју је саставио призренски нотар Никола. На тој исправи, истиче се, били су наведени

¹⁰⁰⁹ ДАЦГ, ИАК, Збирка диплома, фасц. I, бр. док. 2; II b 21, 318; БАН, Научен Архив, Фонд „Константин Иречек“ фонд. 3 К, 1092. Извличения, II. Archivum Catari: 2. Archivum Catari – antea asservabatur apud capitatum Catari, nunc antem (1890) imp. reg. (Adjeci unan litt.) 1368-1693, 62, 63; А. Милошевић, *Стари которски архив у Задру*, 241; Н. Фејић, *Которска канцеларија*, 34; Ђ. Бубало, *Nicolaus notarius Parserini*, 231-241.

бројни свједоци. У наставку исправе изнешено је догађање пред которским судом. Вукослав је сâм морао по закону да докаже пред судијама которске комуне свој случај и све што је претрпио у Призрену. Како се из даљег текста дјелимично оштећеног може сазнати Марин је пред которским судом признао да је Вукослава оптужио пред краљем Вукашином, што су сада потврдили и свједоци чија имена нијесу у потпуности читљива. У наставку документа може се реконструисати да се Вукослав обратио судијама тражећи од њих да осуде Марина. Такође се даље може видјети да су судије, саслушавши његову молбу, приступиле судском поступку. Оштећеност текста не дозвољава да се до детаља прати преостали дио текста овог документа. Колико се може наслутити, судије су саслушале неке особе у својству свједока. То су вјероватно били Которани који су били упућени у детаље приче која се одвијала у Призрену. Исто тако, може се реконструисати да су судије поменуле нека писма од Которана упућена Марину, вјероватно у Призрен, док је трајао процес против Вукослава. Понављала се констатација да је речени Марин *contra ordinationes statuta et consuetudines Catari dictum Volgoslavum postulabat*, уз истицање да наредбе, вјероватно оне која су му стизале из Котора, Марин није желио да испоштује. Навођење чињеница да су из Котора у Призрен овим поводом слата нека писма говори да је спор у њему трајао дуже вријеме и да је которска комуна током његовог трајања настојала, али изгледа безуспјешно, да се, тим поводом, примијењују њени правни прописи. Сâма пресуда которских судија против Марина не може се реконструисати, али се може видјети да се заснивала на обичајима и нарочито члановима Статута, јер се експлицитно каже да је из њега тј. Статута то да је Марин незаконито оптужио свог суграђанина. Марин је изгледа морао да врати цјелокупан износ који је незаконито присвојио од Вукослава у Призрену и да плати одређени износ на име казни за кршење, како се може закључити из текста исправе, више статутарних одредби.

Поменута исправа представља непосредно свједочанство о настојању једне заједнице да одбрани један од основних постулата свог аутономног статуса, права на аутодикију. У исправи се може препознати директна примјена СССЛ члана Статута којим се забрањује обраћање Которанâ, који су у међусобном спору, суду који не припада њиховој комуни. Састављајући ову исправу Филип

Гентилуцијев је забиљежио доследну примјену овог начела које су заступале которске судије, наступајући приликом конципирања ове исправе са позиција одбране аутодикије, истичући да је Марин оптужио Вукослава пред краљем Вукашином супротно уређењу, статуту и обичајима града Котора. Писма која се помињу у документу вјероватно су се односила на упозорења о кршењу статутарних правила, а која су се тицала обавезе да Которани своје проблеме могу рјешавати само пред својим судом. У исправи се наглашава да је из њега – Статута, ово - да је Марин супротно уређењу, обичајима и Статуту оптужио Вукослава. Из сачуваног дијела исправе стиче се утисак да се у спору који се водио пред которским судом не ставља акценат на реалној заснованости оптужби које је Марин поднио против Вукослава у Призрену, да ли је он оправдано окривљен, или не, као да се то и не помиње. Нагласак је на чињеници да то није могао да учини пред судом који није био суд которске комуне и да је тиме прекршио которске законе.

Ова исправа отвара питања коришћења у доказном поступку пред которским судом исправа које су саставили писари из унутрашњости. Иако до сада није био познат ниједан парнички поступак Которана у унутрашњости српске државе у којем је, као доказно средство, коришћена исправа приватног карактера коју су саставили српски писари, сматра се да оне у доказном поступку нијесу биле занемарене.¹⁰¹⁰ Особа која је саставила поменути исправу на српском језику *in foro Perserini* био је *Nicola notarius Parserini*. Ради се о Николи, номику из Призрена, који је (у доба Српског царства), као номик Призренске епископије, саставио тзв. Призренску тапију, једини на српском језику сачувани купопродајни уговор у средњовјековној Србији.¹⁰¹¹ Исправа коју је он саставио искоришћена је на которском суду као главни доказ против оптуженог Марина. Њеном употребом у которском суду није прекршена статутарна одредба којом се забрањује Которанима да у међусобним споровима користе исправе српског владара, странка у спору није је користила да би доказала своја права, шта више она је била својеврстан предмет којим се доказује кривица друге стране. Исправа коју је

¹⁰¹⁰ Ђ. Бубало, *Српски номици*, 232-239.

¹⁰¹¹ Ј. Шафарик, *Српска исправа о продаји непокретног добра у Призрену, из времена царева српских, или из XIV-тог века*, ГСУД 35 (1872), 119-124; Најновије издање: Ђ. Бубало, *Српски номици*, 99, 114-116, 143-152, 250-252 (прилог II).

саставио Никола из Призрена названа је *publicum instrumentum*, што се може прихватити јер је представљала пресуду краљевског суда, имајући јавни карактер.¹⁰¹² Овакав њен третман одступао је од општег става комуналних власти према исправама из унутрашњости, што се види и из статутарних норми. Поред већ поменуте одредбе којом се није признавала јавна вјера нотарским исправама на подручју од Бара до Драча због непридржавања прописа о њиховом састављању, которске власти донијеле су сличну мјеру уперену према исправама насталим у Србији, односно ван градског подручја. Одредбом из 1339. године било је прописано да све *cedule* начињене у Србији или негдје друго ван Котора, *firmate et publicate* од стране општинског нотара остају и даље на снази. Али се даље у одредби каже да оне *cedule* које буду настале у будућности неће важити нити ваљати и которски нотар их неће потписивати. Неки општи став јадранских комуна према исправама насталим у залеђу могао би се описати резервисаношћу према таквим документима, јер је непознавање прилика у сусједним државама стварало неповјерење према њима¹⁰¹³ Она садржала је најважније елементе спора који се дешавао у Призрену, од његовог настанка и подизања оптужбе пред краљем Вукашином, до краја, када је Волгослав морао да плати знатан износ како би издејствовао слободу. Прихватање, као доказног средства, исправе која је сачињена пред другим судом не може се сматрати одрицањем од судске аутономије которске комуне која је почела снажније да се изграђује почетком XIV вијека.

Ваља подсјетити и истакнути да се у вријеме када се одвијао овај спор Котор више није налазио под заштитом последњег српског цара из династије Немањића, већ је био изложен честим нападима околних господара, чије су војске тада нападале и његове зидине.¹⁰¹⁴ Па и у тим неизвјесним временима Которани нијесу жељели да одступе од једног од темељних принципа своје аутономије, права на аутодикију коју су изграђивали још од XIII вијека.

¹⁰¹² Ђ. Бубало, „*Nicolaus notarius Parserini*“, 239.

¹⁰¹³ *Statuta civitatis Cathari, De cedulis quod non valeant* (Cap. CCCIII), 166, 167; Ђ. Бубало, „*Nicolaus notarius Parserini*“, 239, 240.

¹⁰¹⁴ *ИЦГ II/1*, 22-26 (С. Ћирковић).

8. ДРУШТВЕНА СТРУКТУРА

У складу са принципима средњовјековног друштва и становништво у которској комуни било је издиференцирано на више категорија. У изворима из овог периода сусрећу се следеће категорије становништва: племство (*nobiles*), обичан народ (*populus*), сељаци који су били у различитом степену зависности од својих господара. Посебну категорију представљала је и кућна послуга (*servus, serva, ancilla*), који се у литератури често називају и робовима. Уз њих се јављају и бивша кућна послуга, ослобођеници (*liberi*).¹⁰¹⁵ Док су сељаци и кметови углавном живјели ван града, на подручју дистрикта, остале категорије становништа биле су настањене у граду, имајући имовину на простору дистрикта.

8. 1. Племство

Према писмима папе Гргура I становништво у далматинским градовима, док је још трајала сеоба, дијелило се на *populus* и *clericus*, а *populus* на *nobiles* и *populus*, у ужем значењу. У периоду који је услиједио та издиференцираност помиње се у изворима насталим у далматинским комунама. У документима из Сплита, Задра, Трогира, Раба наводе *cives maiores et minores, nobiles et ignobiles, nobiles et populus*.¹⁰¹⁶ Под патрицијатом, односно племством, у средњовјековним комунама сматрана је група родова која се одвајала од осталог становништва, чији су припадници доминирали у јавном животу града.¹⁰¹⁷

Помени племства, као посебне друштвене категорије, у Котору како је већ казано, потичу из XII вијека. + Готово читав вијек у изворима се помињу само припадници овог сталежа. Они су били носиоци значајних комуналних служби. Док Котор није дошао под власт Немањића из редова племића бирани су највиши градски чиновници, приори и кнежеви. Током цијелог периода средњег вијека за њих је била резервисана дужност градских судија, односно конзула који су им

¹⁰¹⁵ И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 42.

¹⁰¹⁶ F. Rački, *Nutarnje stanje Hrvatske prije XII stoljeća*, Zagreb 1894, 28; ИЦГ I, 418, 419 (J. Ковачевић).

¹⁰¹⁷ И. Махнкен, *Дубровачки патрицијат у XIV веку*, САНУ, посебна издања, књ. CCCXL, Одељење друштвених наука, књ. 36, Београд 1960, 7; J. Martinović, *Socijalno-ekonomska struktura društva*, 9-13.

претходили. Имали су свој орган-Вијеће, које је узимало учешће у управљању комуном и изражавало интересе которског племства. +

У најстаријим сачуваним исправама помињу се племићи (*nobiles*) Котора (1124. год.).¹⁰¹⁸ На властелу се вјероватно односи и онај помен *bonorum hominum* који су као свједоци присуствовали парници око патронатства над црквом Св. Виктора. Племићи се помињу и у исправи од јануара 1186. године, гдје се наводе уз заклету судије. На основу изјаве племића забиљежена је јануара 1200. године исправа о ограничењу камате на позајмљени новац.¹⁰¹⁹ Подјела которског становништва на *maiores*, под којим се подразумијевало племство, и *minores* - обичан народ/грађанство, присутна је и у заклетви коју је септембра 1201. године положио Млечанин Лоренцо Зан.¹⁰²⁰ Готово иста ова формулација биће касније унешена у штампано издање Статута. Њу ће садржати и текст заклетве которског кнеза која се налази у рукопису Статута који се налази у Венецији.¹⁰²¹ У которским документима из XIII вијека властела се наводи у изворима као чинилац који је узимала учешће у доношењу исправа којима су се уређивала нека питања из живота комуне. Као значајан друштвени чинилац, которско племство се помиње и у уговорима које је комуна склопила са Дубровником, уз чије присуство су и потписани. Људи који су у име комуне, заједно са кнезом Трифуном, 1181. године склопили уговор са Дубровчанима, сигурно су били властеоског поријекла. Тако значајан догађај, у тренутку када је Котор био готово независна комуна, није могао проћи без учешћа представника которског патрицијата.¹⁰²² Сличан закључак може се примијенити и на уговор из 1257. године, док се у уговору из 1279. године наводи да су га склопили људи познати као угледни и племенитог поријекла. Сва значајнија питања унутрашње и спољне политике рјешавана су у присуству припадника племства. Временом су захваљујући својим способностима успјети да се наметну и српским владарима, који су им од почетка XIV вијека повјеравали одговорне послове у државној управи.

¹⁰¹⁸ F 200, 196г; *Загребачки зборник* 307, 308; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 561, 562, № 42; *ИЦГ I*, 418, 419 (Ј. Ковачевић). 419, 420; И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 42; Л. А. Шаферова, *Котор XII – начала XV веков*, 100.

¹⁰¹⁹ F 200, 194г; *Загребачки зборник* 308 (почетак), 306, 307; *Зборник породице Сmekја*, 4, 6; *I.d* 72, 5; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 557, № 32.

¹⁰²⁰ М. Гогих, *Котор*, 16.

¹⁰²¹ *Statuta civitatis Cathari*, De sacramento comitis (Cap. XXVI), 15; С. Новаковић, *Законски споменици*, 2; И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 42.

¹⁰²² *CD II*, 179, № 177; Л. А. Шаферова, *Котор XII – начала XV веков*, 101.

Ријетки расположиви подаци из раног периода которске историје свједоче о нормама којима се настојала очувати сталешка чистота тог сталежа. Тако је било забрањено да се склапају бракови између припадника овог сталежа и обичног становништва. У случају таквог брака припадник племства губио би свој племићки статус. О томе свједочи примјер Михе Леона са краја XII вијека, који је склопио брак са припадницом которског грађанства. Та сталешка чистота склапања бракова настојала се сачувати током цијелог овог периода, како је наведено, и доношењем статутарних норми.

Услијед оскудности грађе не може се у потпуности пратити процес настанка и даље изградње которског племства у XII и XIII вијеку, док је у сусједном Дубровнику, по том питању, изворна грађа издашнија.¹⁰²³ Управо та дубровачка грађа садржи неки путоказ одакле је све могла потицати и најстарија которске властела. За неке патрицијске породице које су из Котора дошле у Дубровник Никола Рађина нуди податак о њиховом још старијем поријеклу (*Bisto de Cattaro, antichi de Puglia, obiit 1396; Dabro de Cattaro, antichi di Samandria, 1400; Giorgi, da Cattaro, antichi da Roma, Glavato, da Cattaro, antichi dall' Epidaurò, periit 1397; Sorgo da Cattaro, antichi da Redoni d' Albania; Zrieva, da Cattaro, antichi da Bosna*).¹⁰²⁴ Најстарији слој которског племства води поријекло од горњих слојева романизованог становништва које се истицало својом моћи, утицајем и вршењем значајнијих функција у граду. У процесу његовог формирања било је присутно неколико чинилаца. Један је био аутохтоно романско становништво, други су, како се види, чиниле придошлице из других градова и то не само приморских већ и из континенталног залеђа. Трећи елеменат јесте словенско присуство. Тај елеменат временом ће све више јачати, што се највише огледа кроз словенска имена неких припадника најстарије которске властеле. Проблеми који се односе на проучавање поријекла и статуса племства у овом периоду јесу што се у оно мало сачуване грађе из овог периода имена њихових припадника често не наводе у потпуности. Обично се, поред личног имена наводи и име оца (патроним), док се породично име (когномен) понекад не наводи.¹⁰²⁵

¹⁰²³ N. Vekarić, *Vlastela grada Dubrovnika I*, Zagreb - Dubrovnik 2011, 52-70.

¹⁰²⁴ *Annales Ragusini Anonymi item Nicolai de Ragnina*, 182, 183, 185, 186; J. Lučić, *Pomorsko – trgovački odnosi*, 441, 442.

¹⁰²⁵ Л. А. Шаферова, *Котор XII – начала XV веков*, 102.

Оно што се може казати о которској властели из овог периода углавном се своди на идентификовање которских властеоских породица - родова који се помињу у овом периоду. Карактеристика которске средњовјековне властеоске заједнице јесте и нестајање појединих родова, тако да се неки родови познати из XII вијека доцније не јављају, док се одређени број њих помиње и у доцнијим изворима. Појава присутна у животу средњовјековног племства, гранање појединих властеоских родова била је појава својствена и которској властели у овом периоду, те се та појава у неким случајевима може утврдити. Иако се из расположиве грађе за овај период то не може уочити сигурно је била присутна и појава да су неке породице губиле племићки статус и постајале пучанске.

Разноврсне везе између Котора и Дубровника доводиле су и до међусобних миграција становника ових двају комуна, чешће из Котора у Дубровник. Тако да су за структуру которског племства, нарочито у XIII вијеку, од значаја и подаци које о поријеклу појединих дубровачких властеоских родова даје дубровачки хроничар Никола Рађина. Преци неких угледних породица доселили су се из Котора у Дубровник.¹⁰²⁶ Процес њиховог примања у најугледнији дио дубровачког друштва и прерастања у ново дубровачко племство, уосталом као и представника дубровачких трговачких породица, биће обустављен у XIV вијеку.¹⁰²⁷ Тако би један од задатака био утврђивање, у мјери могућег, веза которске властеле са дубровачком у овом периоду и анализирање, у науци присутних тврдњи, да су се преци неких дубровачких властеоских породица у току XIII вијека преселили из Котора у Дубровник.

Припадници которског племства се у изворима из XII и XIII вијека најчешће наводе као носиоци најзначајнијих градских функција, што их је одвајало од осталог становништва у комуни. Примарна грађа за анализу овог питања за период до средине XIII вијека биле би исправе из Понтификала. Дубровачка канцеларијско-нотарска грађа са краја XIII вијека нуди податке о которским трговцима, од којих су неки били припадници которског племства. Значајан извор за проучавање не само властеоских породица, него и осталог которског становништва на размеђу XIII и XIV вијека јесте Грбаљски катастих.

¹⁰²⁶ *Annales Ragusini Anonymi item Nicolai de Ragnina*, 181-183.

¹⁰²⁷ М. Реџетар, *Popis dubrovačkih vlasteoskih porodica*, Glasnik DUČ „Sveti Vlaho“, knj. 1. (1929) 1-11; И. Манкен, *Дубровачки патрицијат у XIV веку*, 7, 8.

Он садржи имена посједника свих парцела приликом прве подјеле Доњег и Горњег Грбља, извршене, вјероватно крајем 1307. године. За XIV вијек грађа је обимнија пошто су у већој мјери сачувани нотарски списи которске канцеларије, као и дубровачка грађа.¹⁰²⁸

Најранији подаци о которским властеоским породицама налазе се у тзв. Урсацијевој даровној повељи из 1124. године. Као учесници овог чина наводе се представници појединих которских племићких породица. Овом најстаријем познатом слоју которске властеле треба додати и припаднике которског племства које помиње свештеник Квирик у свом свједочењу из 1182. године. Он ту наводи особе (*seniores civitatis*) које су неколико дана након даривања посједа из барке, са мора, одредили границе додијељеног посједа.¹⁰²⁹

Свакако је племићког поријекла био приор Меле, чије је име прво у попису личности које су присуствовале даривању посједа. Што се тиче особе која се у исправи наводи као *Vicinus Catapanus* у питању је члан истоимене патрицијске породице¹⁰³⁰, чије је постојање у Котору у XII вијеку посвједочено и у *Breve*-у из седме деценије тог вијека. У њему је, међу свједоцима који су присуствовали његовом записивању, наведен и *Petrus Catapanus*.¹⁰³¹ Исти облик за когномен овог патрицијског рода и титулу помоћника стратега, заповједника теме, византијске административне области, могли би навести на закључак да се у наведеним случајевима ради о представнику византијске власти.¹⁰³² Ако се и допусти

¹⁰²⁸ За стицање прегледне слике о друштвеној структури которског становништва од великог значаја јесу пописи которских племићких породица односно њихових припадника, као и обичних грађана који се помињу у исправама унијетим у Загребачки зборник. Ти абecedни пописи, у виду додатака, налазе се на крају овог рукописа, насловљени са *Nomina nobilium Catharensium quorum memoria reperitur in praesenti Miscellanea*, односно *Nomina popularium Catharensium quorum memoria reperitur in praesenti Miscellanea* (Загребачки зборник, 369-376). Наведени пописи которског племства и грађанства могу само дјелимично бити од користи пошто Загребачки зборник не садржи преписе свих исправа из Понтификала, а тиме ни имена Которана који се у њима помињу. Иако се највећи број података тј помена припадника племства и обичног грађанства односи на доцнији период (XV-XVII вијек), наведени пописи јесу од великог значаја. У вријеме његовог састављања у которској средини још је била у великој мјери присутна свијест о припадности властеоском, односно грађанском сталежу у средњем вијеку.

¹⁰²⁹ *F 200*, 196г-в; *Зборник породице Сmekја*, 4; Д. И. Синдик, *Превлака 1124 и 1181*. 132; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 562, 563, № 43. Обзиром на посао који су том приликом обављали остаје као могућност да се овдје ради о личностима које се као стариници помињу у српским повељама. Оне су имали задатак да помажу приликом утврђивања старих међа црквених посједа (*ЛССВ*, s. v. Стариници, 701, 702 (Р. Михалчић)).

¹⁰³⁰ К. Лиречек сматра да је у овом случају у питању племићки род, али од помена који се односе на припаднике овог рода ниједан није са простора Далмације (К. Лиречек, *Романи*, 261.).

¹⁰³¹ *F 200*, 195г; *Зборник породице Сmekја*, 2; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 559, № 38.

¹⁰³² О катепанима: *Oxford Dictionary of Byzantium II*, s. v. Katepano (A. Kazhdan).

могућност да особа под именом *Vucinus Catapanus* (Бућин Катапан) у својству помоћника дукса византијске теме буде присутна приликом додјелјивања посједа 1124. године, готово да је искључено да би византијски чиновник тог ранга могао само као свједок (и то не први од наведених) узети учешћа у записивању друге исправе.

О властеоском роду којем је припадао *Georgius de Grobana*, који се такође помиње у исправи из 1124. године, има помена у доцнијим изворима. *Nicolaus Grobanus* помиње се као заклету судија 1197. године.¹⁰³³ Иста особа јавља се као један од двојице свједока приликом записивања тестамена свештеника Јована Преље, новембра 1202. године.¹⁰³⁴ Вјероватно је његов син био *Johanes Nicolay Grobane*, који се, такође као судија, наводи у исправи из фебруара 1255. године.¹⁰³⁵

Euticius је припадао је роду о чијем постојању свједоче и други ондашњи извори.¹⁰³⁶ Тако се као свједок приликом записивања исправе из седме деценије XII вијека, која се односи на статус цркве Св. Виктора, помиње *Leo Euticius*.¹⁰³⁷ Као један од присутних приликом доношења одлуке из 1197. године наводи се *Murta Euticius*.¹⁰³⁸ Неки *Euticius* био је присутан приликом записивања исправе о висини камате из 1200. године.¹⁰³⁹ Овом патрицијском роду припадао је и *Junius Euticius*, који се помиње као свједок приликом записивања исправе о награди за преношења главе Св. Трипуна, заштитника Котора.¹⁰⁴⁰ Као градски судија, *Junius Euticius*, наводи се и у исправи од априла 1239. године.¹⁰⁴¹ Иста особа помиње се у недатираној забиљешки о новчаним позајмицама, за коју се, имајући у виду хроношки оквир свих исправа у Понтификалу, може рећи да је из прве половине

¹⁰³³ *F 200*, 198v; Д. Синдик, *О политичким*, 19; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 567, № 54 (*Grobani*)

¹⁰³⁴ *F 200*, 194v; *Зборник породице Сmekја*, 7 (*Grobane*); R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 558, № 35 (*Grobine*)

¹⁰³⁵ *F 200*, 71v, 73r; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 550, 551, № 15, 16 (*gohane*). Мада је текст ове исправе у Понтификалу гдје стоји име оштећен може се уочити да се ради о припаднику поменутог которског властеоског рода.

¹⁰³⁶ К. Јиречек, *Романи*, 166.

¹⁰³⁷ *F 200*, 195r; *Зборник породице Сmekја*, 2; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 559, № 38.

¹⁰³⁸ *F 200*, 198v; Д. Синдик, *О политичким*, 19 (*Eutiius*); R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 567, № 54 (*Buticius*).

¹⁰³⁹ *F 200*, 194r; *Зборник породице Сmekја*, 6; *CD II*, 341, № 318; Д. Синдик, *Которска исправа из 1200. године*, 201; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 557, № 32.

¹⁰⁴⁰ *F 200*, 66r; *Загребачки зборник*, 304, 305; I. d 54. III, 12, IV, 1. *CD III*, 163, 164, № 136.

¹⁰⁴¹ *F 200*, 65r; *Загребачки зборник*, 304 (помен), *Зборник породице Сmekја*, 10; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 543, 544, № 2.

XIII вијека.¹⁰⁴² Као *socius* који је 1307. године добио три карата у десетом по реду жријебу на подручју Доњег Грбља у Катастику наводи се *Grube Eutici*.¹⁰⁴³ Он се помиње и канцеларијско-нотарским списима прве половине XIV вијека, гдје се помиње његов син *Nale*, презвитер.¹⁰⁴⁴ Најзад, постојање овог рода налази потврду у CXI глави которског Статута, гдје се наводи постојање куће *Theodora Eutici*.¹⁰⁴⁵

Bollia de Froni припадао је роду о чијем постојању под тим именом нема других података.¹⁰⁴⁶ Међу которске властеоске породице убрајала се и породица *Crosi* чији је један члан помиње у даровници из 1124. године. Припадници овог патрицијског рода помињу се и у которским документима са почетка XIV вијека. *Pasqualis de Croxe* био је глава једног жријеба у Доњем Грбљу 1307. године,¹⁰⁴⁷ што би говорило да је у то вријеме већ био истакнута личност у комуни. Иста особа (*Pasqualis Theodori de Crosio*) помиње се и у нотарској грађи.¹⁰⁴⁸ Једна њихова грана помиње се од XII вијека у Дубровнику.¹⁰⁴⁹

Породица којој је припадао *Vita Dabrazze* срета се у изворима и крајем XII вијека. Овој патрицијској породици такође је припадао *Rille Dabraza*, који се наводи међу осталом которском властелом у исправи из јануара 1200. године.¹⁰⁵⁰ Постојање властеоске породице са истим когноменом забиљежено је крајем XII вијека и на Крку.¹⁰⁵¹ Овај патрицијски род помиње се и средином XIII вијека, *Basilio Dabrace* био је градски судија јула 1239. године¹⁰⁵², док је *Nicola Dabrace* обављао ту функцију јануара и фебруара 1255. године.¹⁰⁵³

¹⁰⁴² F 200, 199r; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 570, № 61.

¹⁰⁴³ ms. 820, 93r.

¹⁰⁴⁴ J. Martinović, *Socijalno-ekonomska struktura društva*, 70, 71.

¹⁰⁴⁵ *Statuta civitatis Cathari*, De damnificatis extra civitatem (Cap. CXI), 71-73.

¹⁰⁴⁶ Износећи податке о властеоским родовима К. Лиречек се служио преписом ове исправе који даје Данијел Фарлати у свом дјелу о которској бискупији. У њему је дат погрешан облик имена овог племића: *Bollia de Groni*. Овакав облик дао је повода Лиречеку да припаднике тог рода препозна и у неким личностима које се помињу у другим изворима (К. Лиречек, *Романи*, 279, 290).

¹⁰⁴⁷ ms. 820, 105r.

¹⁰⁴⁸ J. Martinović, *Socijalno-ekonomska struktura društva*, 204. Аутор ову породицу сврстава у грађанство.

¹⁰⁴⁹ К. Лиречек, *Романи*, 272; И. Манкен, *Дубровачки патрицијат у XIV веку*, 179-185; N. Vekarić, *Vlastela grada Dubrovnika IV*, Zagreb, Dubrovnik, 2013, 311-313.

¹⁰⁵⁰ F 200, 194r; *Зборник породице Сmekja*, 6; CD II, 341, № 318; Д. Синдик, *Которска исправа из 1200. године*, 201; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 557, № 32.

¹⁰⁵¹ К. Лиречек, *Романи*, 274.

¹⁰⁵² F 200, 65r; *Загребачки зборник*, 304 (помен), *Зборник породице Сmekja*, 10; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 543, 544, № 2.

¹⁰⁵³ F 200, 71v, 73r; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 550, 551, № 15, 16.

Род из које је потицао *Triphon de Domana* помиње се крајем истог овог и током XIII вијека у Дубровнику.¹⁰⁵⁴ Приликом подјеле у шеснаестом жријебу Доњег Грбља један карат је имао *Miloslavus de Domana*.¹⁰⁵⁵

Ursatius de Vitto, *Lampredius de Johane de Vito* и његов брат *Vito* припадали су племићкој породици чији се чланови помињу и у првој половини XIV вијека. Како је већ изнијето, *Petrus Viti* и његов син *Marcus Petri Viti* обављали су посао которских нотара крајем треће деценије XIV вијека.¹⁰⁵⁶ Могуће је да су чланови рода *Vitte*, који се почетком XIII вијека помињу у Дубровнику, водили поријекло од наведене которске племићке породице. У дубровачким изворима из XIV вијека помињу се припадници овог властеоског рода, за које се наглашава да су из Котора.¹⁰⁵⁷ Средином XIV вијека помињу се у Задру особе са овим презименом.¹⁰⁵⁸

Symeon Proculi је изгледа једини познати припадник овог патрицијског рода који се помиње у которским изворима. Ова породица помиње се око 1200. године и касније у Дубровнику, док се њено присуство у Котору доцније не региструје.¹⁰⁵⁹ *Vitalis de Grasana* јесте био припадник властеоског рода који се касније не помиње у изворима.¹⁰⁶⁰ Такође, о патрицијском роду којем је припадао *Sergius de Buda* није остало сачуваних помена под тим когноменом.¹⁰⁶¹

Micha de Belez припадао је истакнутом которском роду чији се припадници помињу и доцније у изворима. *Gregorius de Beleço*, и његов син *Junius* током последње деценије XIII вијека помињу се као Которани. Крајем XIII и почетком XIV вијека у Котору је живио *Batalla de Beleç* чија се кћерка звала *Maria*.¹⁰⁶² Он се, уз друге припаднике овог рода помиње у имбревиатурама которске грађе прве

¹⁰⁵⁴ К. Јиречек, *Романи*, 277.

¹⁰⁵⁵ *ms.* 820, 116г.

¹⁰⁵⁶ Н. Фејић, *Которска канцеларија*, 37, 38.

¹⁰⁵⁷ И. Манкен, *Дубровачки патрицијат у XIV веку*, 92, 329.

¹⁰⁵⁸ К. Јиречек, *Романи*, 353.

¹⁰⁵⁹ К. Јиречек, *Романи*, 327; И. Манкен, *Дубровачки патрицијат у XIV веку*, 370-373.

¹⁰⁶⁰ У првој половини XIV вијека у Котору се помиње род *Grassus* (К. Јиречек, *Романи*, 289)

¹⁰⁶¹ Опрезно би се могла изнијети претпоставка да се овдје можда ради о дубровачкој породици *Vodaça*. О њој: К. Јиречек, *Романи*, 249; И. Манкен, *Дубровачки патрицијат у XIV веку*, 140-144.

¹⁰⁶² Ј. Луčić, *Spisi IV*, 185, № 815; *ms.* 820, 25v; К. Јиречек, *Романи*, 245.

половине XIV вијека.¹⁰⁶³ Сматра се да је овај род идентичан са родом *Vlado*, који се помиње у изворима са почетка XIV вијека.¹⁰⁶⁴

О племићком роду *Dersa* из Котора постоји више података у изворима. Почетком XII вијека ова породица била знатно утицајна у Котору јер су двојица њених представника присуствовала даривању посједа на Превлаци. *Trifon de Derza* помиње се у исправи која се тичала свједочења о посједима на Тумби, из октобра 1181. године.¹⁰⁶⁵ Почетком треће деценије XIII вијека помиње се овај род у исправи која се односи на посвећење цркве Свете Марије „од Ријеке“ из октобра 1221. године.¹⁰⁶⁶ Осим овог преписа, по којем је исправу публикувао Тадија Смичиклас, постоји и препис ове исправе који се налази у рукопису *Memorie sulle Bocche di Cattaro concernenti il Culto* који се налази у Архиву ХАЗУ у Загребу.¹⁰⁶⁷ Суштинске разлике између ова два преписа нема, највећи дио текста готово да је идентичан. У Смичикласовом препису испуштене су поједине ријечи из исправе, мада има изостављања и дужих сентенци. Основна разлика била би у облику записивања имена појединих патрицијских родова, односно имена особа које се помињу у исправи, при чему су код Смичикласа, код тог набрајања, изостављене неке личности. Управо је то случај са припадницима рода *Dersa*. У уводном дијелу преписа исправе који даје Смичиклас каже се да *ecclesia sanctae Mariae de Flumine et ecclesia sancti Johannis de Portello semper fuerint sub regimine horum hereditariorum: videlicet de comite Johanne, et de Dersa, cum his qui sunt de Bisacca, quas ecclesias rexerunt ipsi per plurimos annos*. Одговарајући дио ове исправе из

¹⁰⁶³ *MC I*, 591, 621, 631 registrar, s. v. *Belletii, Beleç, Beliçe, Belaçii*; *MC II*, 605, registrar s. v. *Beleç, Belç*.

¹⁰⁶⁴ *ms.* 820, 53v, 105r; J. Martinović, *Socijalno-ekonomska struktura društva*, 128-132.

¹⁰⁶⁵ *F 200*, 196v-197r; *Зборник породице Смеќја*, 3; Д. И. Синдик, *Превлака 1124 и 1181*. 131; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 563, 564, № 44.

¹⁰⁶⁶ I. Kukuljević Sakcinski, *Regesta documentorum regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae saeculi XIII*, 270, № 146 (После текста исправе стоји: *Ex coll. Papafavae. Exemplar litterae repertae per d. Antonium ep. catharensis in altari Sanctae Mariae Fluminis a. 1420. mensi octobri*); *CD III*, 207, 208, № 181; G. Gelcic, *Bocche di Cattaro*, 66.

¹⁰⁶⁷ I. d 54, *Memorie sulle Bocche di Cattaro concernenti il Culto*. Странице у овом рукопису нијесу сигниране. У рукопису након «наслово» који гласи *Copia* каже се *Haec est copia cuiusdam litterae per dominum Antonium episcopum Catarensem in Oltare S. Mariae Fluminis sub anno 1004. 20 mensis decembris*. Очита је грешка овог преписивача, или неког од претходних, који је направио грешку уносећи нетачну годину, као и мјесец њеног настанка. Грешка се налази и код године за коју се везује изградња цркве. У препису исправе који се налази у рукопису I. d 54, Архива ХАЗУ стоји да је црква поново саграђена *in anno 1002 17 die mensis octobris in vigilia Sancti Lucae sub tempore domini regis Radoslavi*, док се у Смичикласовом препису каже *hoc est anno 1221., 17 die mensis octobris in vigilia Sancti Lucae sub tempore domini regis Radoslavi etc.* Један њен препис забиљежен је у *Зборнику породице Бисанти (Загребачки зборник 308, 309.)*.

зборника у Архиву ХАЗУ у Загребу гласи *Ecclesiam sanctae Mariae de Flumine et Ecclesia sncti Johannis de Perzagna semper fuisse sub regimine horum he, reditariorum videlicet de his de comine (sic !) Joanna, et de his de Dersa, cum hiis qui sunt de Bisanti, qui ecclesias regerunt ipsi per plurimos annos*. Овај пасус значајан је за питање идентификовања которске властеле са почетка XIII вијека. Мала разлика између ова два преписа уочава се у дијелу гдје се наводе (набрајају) потомци оснивача цркава, међу којима се помињу и чланови рода *Dersa*. Код Смичикласа тај одјељак о припадницима тог рода гласи *et Tryphon Ratislavae, cum Prozano Sclepi genero Marini Ratislavae et filii Martae cum fillis Marcellae et filiis Sabadazi, qui exorti sunt de hiis de Dersa*, док у другом зборнику стоји: *et Tryphone Ratislava, cum Prozano Scolepi genere Marini Ratislavae qui exorti (escorti) sunt de hiis de Dersa et filii Mariae cum fillis Marcellae cum filii Zabaezi, qui sunt de hiis de Dersa*, што у суштини не утиче на друкчији смисао овог дијела исправе. И у овој исправи присутан је значај овог рода у друштвеном животу которске комуне, јер су припадници више огранака овог рода узимали учешће у оснивању и управљању овом црквом. Под овим породичним именом они се јављају у Котору у првој половини XIV вијека. У изворима се тада помиње *Junius Darse* и његова мајка *Perva*. Уз друге припаднике овог рода, они се помињу и у дубровачкој грађи са краја XIII вијека, играјући значајну улогу у животу Дубровника.¹⁰⁶⁸

Породица којој је припадао *Lampredius de Marga*, са почетка XII вијека вјероватно је иста она *Margoç, Margozi, Mergocius*, која се помиње се у списима XV вијека.¹⁰⁶⁹ О роду којем је припадао *Sergius de Boda* нема података у доцнијим изворима. У сусједном Дубровнику од средине XII вијека помиње се род коме је припадао Савин Бондин Бонда.¹⁰⁷⁰ Исто се може рећи и за породице из којих су потицали *Ursacius de Crema* и *Theodorus de Hyssoli*. О породици којој су припадали *Vitalis de Dazo* и брат му *Bolia*, под тим когноменом, такође нема сачуваних доцнијих помена. За разлику од њих, род из којег је, могуће, потицао

¹⁰⁶⁸ И. Манкен, *Дубровачки патрицијат у XIV веку*, 188-197; Ј. Martinović, *Socijalno-ekonomska struktura društva*, 163.

¹⁰⁶⁹ *МС II*, 382, № 1526. У XV вијеку као которска властела наводе се *Margoç, Margozi, Mergocius* (К. Јиречек, *Романи*, 303.).

¹⁰⁷⁰ N. Vekarić, *Vlastela grada Dubrovnika IV*, 199; У Дубровнику се помиње и род *Bodacia, Bodaça* (К. Јиречек, *Романи*, 249; И. Манкен, *Дубровачки патрицијат у XIV веку*, 140-144.).

Silvester de Marza, који се помиње и у свједочењу Јона Паклеца, јавља се средином XIII вијека у Дубровнику (*Mauressa*).¹⁰⁷¹

Најстаријим познатим которским племићким породицама припадали су и четворица градских конзула који се наводе у исправи из седме деценије XII вијека, а која говори о рјешавању статуса цркве Светог Виктора. Први наведени конзул *Basilus Petri Slavi* припадао је которском роду Слави, о којем има података и из доцнијег периода.¹⁰⁷² *Johane Dabronis* припада истакнутом которском роду *Dabro (Dabronis)*. Истом роду припадао је и вјероватно и *Dabri*, који је у истој исправи помиње као свједок приликом њеног записивања. У посланству које је 1181. године склопило уговор са Дубровником, са кнезом Трипуном, била су *Dabrio et Johanne de Dabro*.¹⁰⁷³ Записивању исправе о награди због преноса главе светог Трипуна октобра 1227. године присуствовао је и *Petrus filius Iohannis Dabronis*, вјероватно син члана которског посланства из 1181. године.¹⁰⁷⁴ Осамдесетих година XIII вијека у Котору се помиње *Nicolaus Dabronis*, који је неколико пута као которски посланик ишао у Дубровник, гдје се бавио и трговачким пословима.¹⁰⁷⁵ Из расположивих извора види се да је имао шест синова, по имену: *Domagna, Micha, Jacobus, Paulus, Johannes, Lucas*. У дубровачкој грађи из тог периода помиње се и *Johannes de Dabro de Cataro*.¹⁰⁷⁶ Говорећи о патрицијским породицама у Дубровнику Никола Рањина каже да тамошњи род *Dabro* води поријекло из Котора.¹⁰⁷⁷

Rufino је потицао из патрицијског род који је, могуће, био повезан са племством сплитске комуне. У исправи из 1188. године, којом сплитски кнез регулише неке имовинске односе, као свједок помиње се и *Petre de Rufine*.¹⁰⁷⁸ Ово би додатно говорило о миграцијама међу племством и уопште везама ових комуна у XII вијеку. Которска властеоска породица *Rufino*, којој је припадао поменути конзул не помиње се у доцнијим которским изворима.

¹⁰⁷¹ К. Јиречек, *Романи*, 304; И. Манкен, *Дубровачки патрицијат у XIV веку*, 312-314.

¹⁰⁷² *ms. 820*, 111v; К. Јиречек, *Романи*, 340

¹⁰⁷³ *CD II*, 179, № 177; К. Јиречек, *Романи*, 274.

¹⁰⁷⁴ *F 200*, 66г; *Загребачки зборник* 304, 305; *I. d 54*, III, 12; D. Farlati, *Illyricum sacrum VI*, 439; *CD III*, 163, № 136; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 544, 545, № 3.

¹⁰⁷⁵ *CD VI*, 388, № 329; J. Lučić, *Spisi II*, 128, № 564.

¹⁰⁷⁶ *ms. 820*, 99r, 107v; И. Манкен, *Дубровачки патрицијат у XIV веку*, 186.

¹⁰⁷⁷ *Annales Ragusini Anonymi item Nicolai de Ragnina*, 182.

¹⁰⁷⁸ *CD III*, 221-223, № 208; К. Јиречек, *Романи* 332; Остала литература.

О патрицијској породици којој је припадао *Jono Sergii*, четврти конзул, има помена у изворима из овог периода. Овај патрицијски род истовјетан је са родом *Leone*.¹⁰⁷⁹ Године 1186. велики жупан Стефан Немања поставио је за судију Јунија Сергија. Могуће је да се овдје ради о истој особи која је обављала конзулску службу.¹⁰⁸⁰ Као судија он се наводи и у исправи из 1197.¹⁰⁸¹ Врло је могуће да је његов син био *Simeonis Junii* који се као судија помиње у исправи из 1215. године.¹⁰⁸² Крајем XII и првих деценија XIII вијека функцију которских епископа обављала су тројица припадника овог рода: *Michael Leonis* који је ту дужност обављао до 1205. године, његов син *Sergius Leonis* (умро 1219. године) и *Blasius Leonis* (1221-1239?).¹⁰⁸³ Кредитно-трговинским активностима током 1282. године бавио се *Simeon Sergii*.¹⁰⁸⁴ Није искључено да је он био унук наведеног судије из 1215. године. Свакако овом роду је припадао је и *Petrus Sergius*, који је живио у XIII вијеку, чији је син *Russinus* 1307. године био глава трећег жријеба у Доњем Грбљу. Њиховом роду припадао је и *Pasque Sergii*, који је живио крајем XIII и почетком XIV вијека.¹⁰⁸⁵ Истоимени патрицијски род (*Leo*) помиње се касније у Сплиту и на Крку.¹⁰⁸⁶

Осим Петра Катапана и Дабриа, као свједоци приликом записивања исправе о цркви Св. Виктора, наводе се и неки други Которани. *Martinus* је припадао роду чије је постојање забиљежено у дубровачким списима из девете деценије XIII вијека (*Stephanus Martinussii d' Auclino*), као и доцније, у которској грађи из XIV вијека (*Martinussius*).¹⁰⁸⁷ Ова которска патрицијска породица не може се довести у везу са дубровачким патрицијским родом *Martinussio*. Њега су чинили потомци *Martinussius-a comitis Gervasii* који је живио у првој половини XIII вијека.¹⁰⁸⁸

¹⁰⁷⁹ К. Јиречек, *Романи* 296, 338, (Погледати и Cantavalli i Sersi)

¹⁰⁸⁰ Од имена *Junius* хипокористици су *Jone*, *Junce*, *Zone* итд. (К. Јиречек, *Романи*, 175.)

¹⁰⁸¹ *F 200*, 198v, 199r; *Зборник породице Смејја*, 4; *I. d 72*, 5; Д. Синдик, *О политичким*, 19; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 567, 568, 569, № 54, 60.

¹⁰⁸² *F 200*, 194v; *Загребачки зборник* 309; *I. d 54*, III, 11; D. Farlati, *Illyricum sacrum VI*, 436; *CD III*, 135, № 117; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 558, 559, № 37.

¹⁰⁸² И. Манкен, *Дубровачки патрицијат у XIV веку*, 125.

¹⁰⁸³ D. Farlati, *Illyricum sacrum VI*, 434- 439; L. Blehova Čelebić, *Hrišćanstvo*, 42, 43. О овим которским епископима детаљно у поглављу о црквеним приликама.

¹⁰⁸⁴ J. Lučić, *Spisi II*, 47, № 201.

¹⁰⁸⁵ *ms.* 820, 76r, 129v.

¹⁰⁸⁶ К. Јиречек, *Романи*, 296.

¹⁰⁸⁷ J. Lučić, *Spisi II*, 150, № 654; *MC I*, 329, 330; *MC II*, 100; К. Јиречек, *Романи*, 304.

¹⁰⁸⁸ И. Манкен, *Дубровачки патрицијат у XIV веку* 303-309.

Pitruhinus Kyri, такође свједок приликом записивања исправе, припадао је патрицијском роду о којем није остало података у изворима (детално провјерити). *Andreas Teodorus Pagoruci* потицао је из которске племићке породице која одржала кроз XIII вијек, те се помиње и доцније, током прве половине XIV вијека, када се у Котору помиње више припадника овог рода.¹⁰⁸⁹

Уговор између Котора и Дубровника који је склопљен 20. септембра 1181. године у Дубровнику садржи имена припадника посланства которске комуне, који су свакако потицали од патрицијских родова. На његовом челу налазио се *comes Triphon dominator Catari*.¹⁰⁹⁰ Његова личност осликава сву сложеност ситуације у којој се нашао которска комуна када је доспјела под власт рашког великог жупана. Супростављајући се подчињавању Котора Стефану Немањи он је вјероватно морао напустити Котор и затражити уточиште у Дубровнику. Ту се у изворима помиње његов син *Журьгъ Которанинь*, родоначелник рода *Georgio*, који се у попису носилаца најважнијих градских функција у уговору који је дубровачка општина склопила са бугарским царем Михаилом Асеном 15. јуна 1253. године назива *Георги одъ кнеза Трипуна*.¹⁰⁹¹ Ово вјероватно није био усамљени примјер да су представници племства напуштали Котор након што је дошао под власт Немањића и склањали се у сусједни Дубровник.

Которски кнез Трипун имао је још једног сина. Он се помиње у которској исправи из 1215. године гдје се каже да тада судија у граду био и *Petrus potis Tryphonis*.¹⁰⁹² Расправљајући о њему Ирмгард Манкен износи претпоставку да је овај Петар отац *Micha Petri*, који се 1279. године помиње као члан которске делегације приликом склапања уговора о миру, као и презбитера Трифуна Петровог, которског нотара о којем је већ било ријечи. Иста ауторка износи да су синови Михе Петровог *Tryphon Michaelis – Tripe Bucha*, први познати члан тог рода, као вјероватно и *Petrus Michaelis Bucha*. Наследници ове двојице Которана

¹⁰⁸⁹ К. Јиречек, *Романи* 316; Ј. Martinović, *Socijalno-ekonomska struktura društva*, 215-217.

¹⁰⁹⁰ *CD II*, 179, № 177.

¹⁰⁹¹ F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 35-40, № 41; *CD II*, 126, 127, № 121, IV, 528-533, № 462; К. Јиречек, *Романи*, 285, 286; И. Манкен, *Дубровачки патрицијат у XIV веку* 162, 163, 201-227; N. Vekarić, *Vlastela grada Dubrovnika IV* 84-86. И. Манкен сматра да је син которског кнеза Трипуна, *Журьгъ Которанинь*, тек средином XIII вијека дошао у Дубровник и тада почео да узима значајну улогу (И. Манкен, *Дубровачки патрицијат у XIV веку*, 76.).

¹⁰⁹² F 200, 194v; *Загребачки зборник* 309; I. d 54, III, 11; D. Farlati, *Illyricum sacrum VI*, 436; *CD III*, 135, № 117; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 558, 559, № 37; И. Манкен, *Дубровачки патрицијат у XIV веку*, 162, 163.

били су међу најистакнутијом которском властелом током прве половине XIV вијека, обављајући најодговорније послове и за српског владара.¹⁰⁹³ Приликом изношења ове претпоставке о поријеклу рода *Bucha* занемарује се, истовремено са дјеловањем кнеза Трифона, постојање чињенице да је тада дужност которског епископа обављао *Viccino Bucchia*, који је свакако припадао овом патрицијском роду.

Поред кнеза Трифона и припадника рода Дабро, преостали чланови овог которског посланства били су *Bolla de Szavezo*, *Blasius de Fancello* и *Buticius de Poto*.¹⁰⁹⁴ Од њих тројице, *Blasio de Fancello*, као свједок око посједа светог Трипуна, срета се и у исправи са почетка XIII вијека коју је саставио нотар Јуније презвитер. Његова изјава да је св. Трипуну давао агратик-порез на земљу коју је држао у залог говори да су се у то вријеме припадници которског племства бавили и обрадом земље.¹⁰⁹⁵ Поменути тројица Которана представљају још један примјер нестајања тог старијег слоја которског племства, познатог под дотадашњим породичним именом. Могуће је да се међу њима налазе преци неких доцнијих которских племићких породица чије је постојање посвједочено у изворима.

Поред већ наведених, помени и неких других которских породица налазе се у исправи која садржи свједочење Јона из Паклеца. *Petrus de Vidalo*, свештеник, припадао је породици о којој нема помена у другим изворима. Уз њега се наводи *Bratessa de Paparalia*, о чијој породици такође нема других података. Међу родовима који се касније не помињу у изворима јесте онај којем је припадао и *Bristini*. Род *Pesenno*, који се такође помиње у овој исправи, представља још један примјер потврде навода које износе дубровачки хроничари о поријеклу неких дубровачких родова. Од краја XII вијека, готово истовремено са овим которским, у дубровачким изворима помиње се породица *Pesana* (*Pezana*, *Pesagna*, *Pesegna*), која је могуће водила поријекло од наведене которске породице, о чему свједочи и

¹⁰⁹³ К. Јиречек, *Романи*, 253; И. Манкен, *Дубровачки патрицијат у XIV веку*, 162-166; Ј. Martinović, *Socijalno-ekonomska struktura društva*, 33-48. У Грбаљском катастику наводи се да је, приликом прве подјеле, у оквиру четвртог жријеба Горњег Грбља један карат земљишта имао *Franciscus filius Johannis Buchie* (ms. 820, 14v). Наведени припадници овог племићког рода нијесу познати из других извора.

¹⁰⁹⁴ К. Јиречек, *Романи*, 334, 280, 325.

¹⁰⁹⁵ *F 200*, 195v; *Зборник породице Сметја*, 5; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 560, № 40.

архивска грађа, али и дубровачки хроничари.¹⁰⁹⁶ У Котору се она више под тим когноменом не помиње. Сличан је случај и са родом *Galla*. Расправљајући о поменима овог патрицијског рода Константин Јиречек износи да су припадници рода *Gallo* у Дубровнику били један огранак рода *Menze*.¹⁰⁹⁷ Такође, одсуство помена у доцнијим изворима односи се и на породицу којој је припадао свештеник *Petrus de Vinero*.

У исправи о посједима на Превлаци из 1182. године каже да је поред других особа свештеник Квирик дао изјаву и пред *diacono Trifone Ionodragi*. Чини се да је преписивач исправе направио грешку приликом уношења другог дијела имена ове личности, те би се усудили рећи да би ту требало да стоји *Trifone Iono Dragi*. У то вријеме, у Рабу се помиње *Michael Federici Dragi*.¹⁰⁹⁸ Од особа пред којима је Квирик свједочио, осим Трифона Јоно Драги, наведен је још један присутан свештеник, *Marinus Urselli*. Он се помиње у документу који се тиче посједа св. Трипуна са почетка XIII вијека¹⁰⁹⁹, као и у исправи из 1206. године када је био опљачкан.¹¹⁰⁰ Доцнији извори не нуде податке о овој которској породици.¹¹⁰¹

Крајем XII вијека у Котору је живјела и породица Соле. Свештеник Квирик свједочио је да је на Превлаци *Jonus de Sola* имао посјед. Други члан ове породице *Lampredius Sole* свједочио је око ових посједа почетком XIII вијека. Осим њега и већ поменутог Блажа Францелија, тим поводом свједочио је и *Matheus de Berba*, о којем нема доцнијих помена.

Осим Јунија Сергија, као градске судије у исправи из 1186. године помињу се и *Jacobus Leoce* и *Pitrilinus Gregorii*, чинећи са Јунијем Сергијем трочлани судски колегијум. На истој функцији, као градске судије, њих тројица су се налазили и 1197. године. Иста особа, *Jacobus Leoce* помиње се и у исправи од

¹⁰⁹⁶ *Annales Ragusini Anonymi item Nicolai de Ragnina*, 184; К. Јиречек, *Романи*, 320; N. Vekarić, *Vlastela grada Dubovnika I*, 66.

¹⁰⁹⁷ К. Јиречек, *Романи*, 283; И. Манкен, *Дубровачки патрицијат у XIV веку*, регистар, s. v. *Gallo*, 502. Ауторка на истом мјесту наводи да је у Дубровнику постојала и истоимена пучанска породица.

¹⁰⁹⁸ К. Јиречек, *Романи*, 278.

¹⁰⁹⁹ *F 200*, 195v; *Зборник породице Смеќја*, 5; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 560, № 40.

¹¹⁰⁰ *F 200*, 65r; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 543, № 1.

¹¹⁰¹ Крајем XIII и током XIV вијека у Задру се помиње властeosка породица *Ursolino*, *Ursolino* (К. Јиречек, *Романи*, 350).

јануара 1200. године.¹¹⁰² О патрицијском роду *Leose* нема података у доцнијим изворима под тим когноменом, али је она, свакако, крајем XII вијека узимала учешћа у друштвеном животу которске комуне.¹¹⁰³ Исти је случај и са породицом *Gregorii*.

Исправа из 1197. године садржи имена већег броја градских судија, од уобичајеног трочланог судског колегијума. Осим већ поменути тројице судија и других, већ наведених чланова которског патрицијата, у исправи се налазе имена још неких Которана у чијем присуству је записана ова одлука. Осим у њој¹¹⁰⁴, *Maurus Iupanus* наводи се као присутан и приликом доношења исправе о ограничењу износа камата из јануара 1200. године.¹¹⁰⁵ Анализирајући ову исправу из 1200. године Д. Синдик сматра да се код Мавра ради о титули жупана, и то, могуће, сусједне Грбаљске жупе, чији су се становници задуживали код имућнијих Которана, који су настојали да високим каматама дођу до прихода, али не даје објашњење његовог присуства приликом доношења исправе 1197. године.¹¹⁰⁶ Управо та исправа и мјесто гдје је у њој наведено његово име детерминишу његов друштвени статус, а тиме и поријекло. Пошто је он наведен међу которским судијама који су припадали которском племству, између изнешене могућности да се ради о особи која је носила словенску титулу жупана и когномена патрицијске породице реалнијом се чини друга претпоставка, тим прије што се, нешто доцније, у XV вијеку, наводи барска властеоска породица *Zupan*.¹¹⁰⁷ У истим овим двијема исправама наводи се да је њиховом записивању био присутан и *Micha Paganus*.¹¹⁰⁸ На основу редоследа приликом навођења у исправама и он се може убројати у припаднике которског патрицијата који је доносио наведене одлуке.

¹¹⁰² Издање ове исправе које, на основу њеног преписа у Понтификалу, доноси Д. Синдик садржи исправан облик овог патрицијског рода (Д. Синдик, *Которска исправа из 1200. године*, 198, 199.).

¹¹⁰³ Константин Јиречек име овог Которанина у исправи из јануара 1186. године доноси у облику *Jacobus Vose*, сврставајући га у род *Vuchia* (К. Јиречек, *Романи*, 253.).

¹¹⁰⁴ *F 200*, 198v, 199r; *Зборник породице Сmekја*, 4; *I. d 72*, 5; Д. Синдик, *О политичким*, 19; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 567, 568, 569, № 54, 60.

¹¹⁰⁵ *F 200*, 194r; *Зборник породице Сmekја*, 6; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 557, № 32.

¹¹⁰⁶ Д. Синдик, *Которска исправа из 1200. године*, 197-203.

¹¹⁰⁷ К. Јиречек, *Романи*, 356; S. Marković, "Una chasa in la Zitade de Antivari": *patricijski rod Zupan (Župan)*, ИЗ 1-2 (2014) 195-227.

¹¹⁰⁸ Д. Синдик је мишљења да се овдје ријеч *paganus* може превести изразом „сељак, сељачки, неук“, па неће бити погрешно „ако се овде Миха паганус схвати као Миха жупљанин тј становник сусједне жупе Грбаљ“ (Д. Синдик, *Которска исправа из 1200. године*, 200.).

За проучавање которског племства са краја XII вијека од значаја је ктиторски натпис на цркви св. Луке у Котору из 1195. године. У њему се налази помен породице *Cazafrangi*, и то *Maurus* и његов отац *Andrea*. Могуће етимолошко тумачење овог когномена упућивало би да се ради о надимку који је настао после неког сукоба са Францима (*caccia Frangi*).¹¹⁰⁹ Ова породица била је у родбинским везама са породицом којој је припадао и приор Басилије, његовом је кћерком Буоном био ожењен Мавро Казафранги. Поменути Мавро се поистовјећује са личношћу која се, 17. јула 1190. године, као изасланик хумског кнеза Мирослава, помиње у Дубровнику.¹¹¹⁰

Личност наведеног приора *Basiliusa* јесте веома значајна у друштвеном животу комуне. Он се сматра најстаријим познатим чланом великог патрицијског рода Драго, који се током XIII вијека разграно у неколико бочних грана. Из расположивих извора види се имао је најмање троје дјеце. Поред кћерке Боне са ктиторског натписа из 1195. године, у исправи из 1197. године наводи се и *Dabraza prioris Basilii filius*.¹¹¹¹ Биће да је *Drago potis Basilii*, који се као градски судија помиње у исправи из августа 1215. године, његов други син.¹¹¹² Од њега ће се овај род гранати у неколико огранка. По свему судећи, његов наследник *Basilius Dragonis* (1266-1270), унук приора Басилија, који се помиње у исправи из 1266. године био је родоначелник једне гране рода *Drago - Basilio*.¹¹¹³ Овој породици припадао је и *Marcus Basilii de Dragone* који се бавио трговином крајем XIII вијека.¹¹¹⁴

Директни наследник Драга Басилијевог био је и *Triphon Balduinus de Dragone*, он се помиње 1289. године у исправи која се тиче цркве св. Николе од вртова, по њему ће се та грана рода назвати *Balduinus*. У документу се помињу и два његова сина *Germanus, filius Tryphonis Balduini de Dragone* и *Drago filius*

¹¹⁰⁹ Б. Шекуларац, *Трагови прошлости*, 67-70; Г. Томовић, *Натпис на цркви*, 25, 26; СБР V, Мавро Кацафранго/Кацафранги/Кацафранђи, 721 (Ђ. Бубало).

¹¹¹⁰ CD II, 245, № 230; Д. Синдик, *О политичким* 16; Г. Томовић, *Натпис на цркви*, 28.

¹¹¹¹ F 200, 198v; Д. Синдик, *О политичким*, 19; Л. А. Шаферова, *Котор XII –начала XV веков*, 103, 104; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 567, № 54.

¹¹¹² F 200, 194v; *Загребачки зборник* 309; I. d 54, III, 11; D. Farlati, *Illyricum sacrum* VI, 436; CD III, 135, № 117; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 558, 559, № 37.

¹¹¹³ И. Манкен, *Дубровачки патрицијат у XIV веку*, 125.

¹¹¹⁴ G. Čremošnik, *Spisi I*, 296, № 992.

Tryphonis Balduini.¹¹¹⁵ Њихови потомци помињу се у архивској грађи прве половине XIV вијека.¹¹¹⁶

Thoma Dragonis био је трећи син Драга Василијевог, судије из 1215. године, по њему ће ова грана породице Драго бити позната као *Thoma*. Он се први пут помиње у као которски изасланик у уговору између Котора и Дубровника, склопљеном 1279. године, канцеларијској грађи са почетка наредне деценије¹¹¹⁷, као и у филијацијама свог сина (*Drago q. Thome Dragonis de Cataro*) са самог краја XIII вијека.¹¹¹⁸ Иста особа, *Dragoe de Thoma*, био је на челу једног жријеба у Грбљу.¹¹¹⁹

По свему судећи, приор Василије и његови наследници били су само једна грана рода *Drago* која је постојала у Котору крајем XII и током наредног вијека . У наведеној исправи из 1197. године међу которским судијама помиње се и *Pascalis Drago*. Нема сумње да се ради о истом роду из којег је потицао и которски приор и његови наследници. У канцеларијско-нотарским списима из 1282. године помиње се *Palma Capići filius Johannes de Drago civis Catari*.¹¹²⁰ Врло је могуће да је овај *Johannes de Drago* син Паскала Драго из 1197. године и да је чинио другу грану овог рода. *Palma Capići* у канцеларијско-нотарским списима прве половине XIV вијека се не наводи кроз филијацију свога оца.¹¹²¹

Мора се навести да Никола Рањина говори да дубровачки род *Basseoglio* води поријекло из Котора и да су они старином Бобани.¹¹²² У грбаљском катастику као носилац посједа наводи се *Radoe de Boban*.¹¹²³

Junius Gondola на функцији градског кнеза помиње се јануара 1206. године. Ово је усамљени помен овог патрицијског рода у Котору. Биће да је он потицао из дубровачког патрицијског рода *Gondola*. То је био један од

¹¹¹⁵ CD VI, 675, № 567; J. Martinović, *Socijalno-ekonomska struktura društva*, 52, 53.

¹¹¹⁶ J. Martinović, *Socijalno-ekonomska struktura društva*, 53-56.

¹¹¹⁷ G. Čremošnik, *Spisi I*, 237, № 750; CD VI, 269, № 249; J. Martinović, *Socijalno-ekonomska struktura društva*, 64.

¹¹¹⁸ J. Lučić, *Spisi IV*, 185, № 811. J. Мартиновић сматра да је постојала и четврта, засебна, грана овог рода, која је узела презиме Драго, по имену свог претка, по имену другог по реду познатог (J. Martinović, *Socijalno-ekonomska struktura društva*, 51).

¹¹¹⁹ ms. 820, 132r.

¹¹²⁰ J. Lučić, *Spisi II*, 90, № 386; K. Јиречек, *Романи*, 258.

¹¹²¹ MC I, 236, № 669; MC II, 37, 38, 74, 84, 85, 148, 288, № 149, 298, 341, 595, 1114.

¹¹²² *Annales Ragusini Anonymi item Nicolai de Ragnina*, 182.

¹¹²³ ms. 820, 117r.

најугледнијих дубровачких патрицијских родова.¹¹²⁴ У дубровачкоим документима на размеђу XII и XIII вијека помиње се *Michael de Gondola*, који се сматра родоначелником свих доцнијих Гондола.¹¹²⁵ Веома је могуће да су њих двојица били у сродству.

У горе поменутој исправи која се односи на освећење цркве Свете Марије од Ријеке, као наследници су наведени припадници још неких которских родова. За њихово идентификовање од значаја је и препис ове исправе у рукопису *Memorie sulle Bocche di Cattaro concernenti il Culto*. У већ наведеном цитату уводног дијела исправе наведеног рукописа каже се да су цркве увијек биле под управом оних наследника, након осталог набрајања, са онима који су *de Bisanti*. У препису исправе у рукопису породице Бизанти на том мјесту стоји *de Bisacca*, како гласи ово мјесто и код Смичикласа, што говори да је у питању исти предложак са којег су они пренешени. Исти облик (*Bisacca*) налази се такође нешто ниже у истој исправи у Бизантијевом рукопису и код Смичикласа, док у другом рукопису у Архиву ХАЗУ, на одговарајућем мјесту, стоји *Bisera*.¹¹²⁶ Врло је могуће да се управо ради о породица Бисанти, која се наводи у првом препису. Она се сврставала међу истакнутије средњовјековним которским патрицијским родовима. Са краја XIII вијека познати су Которани *Nicolaus* и *Petrus Çufeti*, отац и син.¹¹²⁷ Ова породица *Çufeti* може се идентификује са родом *Bisanti* која се помиње у изворима прве половине XIV вијека.¹¹²⁸ У изворима из XIV вијека помиње се род *Bisiga/Bisica* који би се могао довести у везу са породицом која се помиње у исправи из 1221. године (*Bisacca*). Константин Јиречек прави разлику међу њима и сматра да су у питању двије породице.¹¹²⁹ Дубровачки хроничари оставили су забиљешку о роду *Bisicca (Bissica, Bisca, Bisiska, Bisicha, Bisischa)*, за који кажу да води поријекло из Котора.¹¹³⁰

Осим директних потомака рода *Dersa* у исправи о освештењу цркве Свете Марије се помињу још неке породице. Међу потомцима оснивача цркве наведен је

¹¹²⁴ К. Јиречек, *Романи*, 288;

¹¹²⁵ И. Манкен, *Дубровачки патрицијат у XIV веку*, 261.

¹¹²⁶ Пошто нијесу увијек владали одговарајућим палеографским вјештинама хроничари су понекад погрешно читали нека слова и тако погрешно тумачили извор који су користили.

¹¹²⁷ Ј. Луčić, *Spisi IV*, 194, 195, № 877; К. Јиречек, *Романи*, 273.

¹¹²⁸ К. Јиречек, *Романи*, 247; Ј. Martinović, *Socijalno-ekonomska struktura društva*, 20-24.

¹¹²⁹ К. Јиречек, *Романи*, 247.

¹¹³⁰ *Annales Ragusini Anonymi item Nicolai de Ragnina*, 182; И. Манкен, *Дубровачки патрицијат у XIV веку*, 135-137; N. Vekarić, *Vlastela grada Dubrovnika*, I, 58.

и *Prodanus Sclepi (Scolepi)*.¹¹³¹ Крајем XIII вијека у серијама дубровачког архива сретa се *Palma Georgii de Sclepo, civis Catari*.¹¹³² У сусједном Дубровнику истоимени род се у дипломатичким изворима јавља још средином XI вијека¹¹³³ Познавалац дубровачког племства, Ненад Векарић, износи тезу по којој род *Sclepo* доводи у везу са родовима *Saruba* и *Germano (Germe)*¹¹³⁴, о чијем поријеклу говоре и дубровачки хроничари. Рањина износи податак да је род *Saruba* 1277. године дошао *da Dulzigno d' Arbania*.¹¹³⁵ О томе, да ли се и которска породица *Sclepi* може довести у везу са улцињским родом *Saruba* не може се ништа поуздано рећи. Везе између два града зетског приморја остављају ту могућност.

У родбинским везама, судећи по наведеној исправи из 1221. године, са породицом *Sclepo* били су *Tryfon Ratslave* и *Marinus Ratslave*, такође херeditари наведене цркве св. Марије од Ријеке. Са краја четврте деценије XIII вијека поново се у изворима наводи *Trifon Ratslave*, као градски судија 1239 године.¹¹³⁶ *Marinus Ratslava* наводи се 1284. године као особа која узима кредит у Дубровнику. Ова особа помиње се и почетком XIV вијека када је, као и њени други чланови, добио посједе у Грбљу.¹¹³⁷ Њен помен у овом хронолошком оквиру говорио да се може радити о унуку истоимене особе из 1221. године.

У исправи су наведени и потомци *de Rys (Rus, Rio, Ras)* и *de Stephano*.¹¹³⁸ Упркос различитим облицима презимена породице *Rys*, који се срастају у рукопису *Memorie sulle Bocche di Cattaro concernenti il Culto*, у питању је вјероватно једна породица, која се под тим именом не помиње у доцнијим изворима. Расправљајући о дубровачким племићким породицама, Константин Јиречек саопштава да се у дубровачким изворима од 1190. године, и даље током XIII вијека, помиње породица *Stephani*.¹¹³⁹ Готово једновремени помени овог

¹¹³¹ К. Јиречек, *Романи*, 336;

¹¹³² G. Čremošnik, *Spisi I*, 266, № 873; И. Манкен, *Дубровачки патрицијат у XIV веку*, 363.

¹¹³³ К. Јиречек, *Романи*, 336.

¹¹³⁴ N. Vekarić, *Vlastela grada Dubrovnika, I*, 68.

¹¹³⁵ *Annales Ragusini Anonymi item Nicolai de Ragnina*, 185.

¹¹³⁶ F 200, 65r; *Загребачки зборник*, 304 (помен), *Зборник породице Смедја*, 10; R. F. Gyug, *Liturgы and Law*, 543, 544, № 2.

¹¹³⁷ J. Lučić, *Spisi II*, 174, № 758; ms. 820, 39r, 59v; К. Јиречек, *Романи*, 330; И. Манкен, *Дубровачки патрицијат у XIV веку*, 329. J. Martinović, *Socijalno-ekonomска структура друштва*, 95, 96.

¹¹³⁸ *Загребачки зборник* 309; I. d 54, (У њему се налазе различити облици имена ове породице); CD III, 207, 208, № 181; К. Јиречек, *Романи*, 332.

¹¹³⁹ К. Јиречек, *Романи*, 343.

патрицијског рода у Дубровнику и Котору наводе на постојању могућности о њиховој повезаности.

У исправи из јуна 1222. године налази се помен властеоске породице *Iacobi*, гдје се *Ioanne Iacobi* наводи као заклету судија који је са Десом рјешавао проблем око плаћања бродарине.¹¹⁴⁰ Иста особа (*Iohannes Iacobi*) помиње се у исправи из октобра 1227. године.¹¹⁴¹ Ова се патрицијска породица одржала кроз цио XIII вијек пошто се у грбаљском катастику *Triphon Iacobi* наводи као особа која се налазила на челу шестог жријеба по реду у Доњем Грбљу приликом његове подјеле 1307. године.¹¹⁴²

Даровница којом је *Matheus de Bovalis* као знак захвалности за транслацију дијела мошти Светог Трипуна, од епископа Блажа и цјелокупног клера и заједнице 1227. године, добио посједе Светог Теодора садржи помене неких которских властеоских породица чији су припадници узели учешће у том свечаном чину. Сâм Матеј Бовали потицао је вјероватно из грађанске породице, али му је припала част да у Котор врати дио тијела заштитника града.¹¹⁴³

Вјероватно је још *Bolliaza* који се помиње у исправи из 1124, године припадао патрицијском роду Болица. *Pitrichna Bollia* који се помиње као свједок приликом записивања исправе о цркви Светог Виктора такође се убраја у овај истакнути род которске властеле.¹¹⁴⁴ Наредни помен ове которске породице налази се у поменутој исправи из октобра 1227. године. Као један од заклетих судија те године наводе се *Triphone Bolize*. О припадницима ове властеоске породице има података у изворима са краја XIII и из XIV вијека. У дубровачкој грађи из 1283. године забиљежен је *Marinus de Buualica*. Његов син *Junius Marini de Boliça (Buulica)* помиње се 1297. односно 1302. године.¹¹⁴⁵ Као градски судија

¹¹⁴⁰ F 200, 198г; *Загребачки зборник* 310; I. d 54, 10; D. Farlati, *Illyricum sacrum* VI, 436; CD III, 213, № 187; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 568, 569, № 58.

¹¹⁴¹ F 200, 66г; *Загребачки зборник* 304, 305; I. d 54, III, 12; D. Farlati, *Illyricum sacrum* VI, 439; CD III, 163, № 136; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 544, 545, № 3.

¹¹⁴² ms. 820, 1r, 83г.

¹¹⁴³ F 200, 66г; *Загребачки зборник* 304, 305; I. d 54, III, 12; D. Farlati, *Illyricum sacrum* VI, 439 (*Matheus Bonascius*); CD III, 163, № 136; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 544, 545, № 3 (*Matheo de Bonali*); К. Јиречек, *Романи*, 276.

¹¹⁴⁴ Канадски историчар R. F. Gyug име биљежника који је записао свједочење свештеника Квирика из 1182. године доноси у облику *petrus diaconus bollie* (R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 562, 563, № 44.).

¹¹⁴⁵ J. Lučić, *Spisi II*, 289, № 1172; К. Јиречек, *Романи*, 250.

1294. године помиње се *Johannes Bualice*.¹¹⁴⁶ Као припадници истакнуте патрицијске породице, чланови рода *Boliça* добили су већи број карата приликом подјеле Грбља, налазећи се на челу више жријебова у Горњем, односно Доњем Грбљу.¹¹⁴⁷

Milessa Dine био је други судија 1227. године када је извршена translација дијела моштију градског патрона. Овом племићком роду припадао је и *Miche Petri Dine* који се помиње у дубровачкој грађи из 1282. године.¹¹⁴⁸ Поред већ наведених свједока, том чину из 1227. године присуствовали су и *Sergius ludina* и, усудили би се казати, разрешавајући скраћеницу којом је написано његов когномен, *Andreas Cattena*. О роду којем је припадао први наведени, на основу доцнијих извора мало се тога може рећи. Породица *Cattena* позната је из доцнијих извора.¹¹⁴⁹

Средином XIII вијека (1252. год.) у исправи којом се потврђује преузимање новца за српског краља Уроша у Дубровнику помиње се *Martholus Maledicti Catharensis*¹¹⁵⁰ У дубровачким канцеларијско-нотарским списима са краја тог вијека као особа која је склапала уговоре у Дубровнику помиње се *Petrus filius Martoli Maledetto de Cataro*.¹¹⁵¹

На натпису првобитне цркве св. Павла из 1263. године стоји да ју је саградио *Paulus cognomine Bari nobilibus nata cum coniuge Dobre vocata*.¹¹⁵² У дјелимично оштећеној исправи из фебруара 1271. године стоји да је *Paulus filius Bare* тада био судија у Котору.¹¹⁵³ У истој исправи, такође као судија, наведен је *Bartholomeus Pasqualis*. Припадник овог рода *Martholo Pascalis* био је члан

¹¹⁴⁶ CD VII, 191, № 171.

¹¹⁴⁷ Подаци из Катастика говоре да су крајем XIII вијека у Котору постојале најмање три гране овог рода: прву су чинили *Lucas, Marinus, Lampre fratres et filiis quondam Johanes de Bolica* (ms. 820, 30v) и њихови наследници, другу *Domagna de Boliça* (ms. 820, 114v) чији ће син *Sergius* бити которски епископ, док се као трећа наводи она коју је представљао *filius Pasqualis de Boliça* (ms. 820, 115r).

¹¹⁴⁸ J. Lučić, *Spisi II*, 45, № 190; К. Јиречек, *Романи*, 276. Јовица Мартиновић на почетку XIV вијека ову породицу сврстава у пучанску (J. Martinović, *Socijalno-ekonomska struktura društva*, 139, 164.).

¹¹⁴⁹ G. Čremošnik, *Spisi I*, 280, № 930; К. Јиречек, *Романи*, 261.

¹¹⁵⁰ CD IV, 508, № 442; К. Јиречек, *Романи*, 300.

¹¹⁵¹ J. Lučić, *Spisi IV*, 190, № 845

¹¹⁵² Б. Шекуларац, *Трагови прошлости*, 101; К. Јиречек, *Романи*, 243. Даниеле Фарлати доноси текст исправе о предаји ове цркве доминиканцима у којем умјесто *Bari* стоји *Basce* (D. Farlati, *Illyricum sacrum VI*, 441, 442; CD V, 377, № 859.).

¹¹⁵³ CD V, 585, 586, № 37.

каторске делегације приликом склапања мира са Дубровником, априла 1279.¹¹⁵⁴ Поред већ поменутих припадника појединих каторских патрицијских родова, у овој мисији учешће је узео и *Calixto Pou(er)geni*, који би се можда могао довести у везу са властеоским родом *Calich*.¹¹⁵⁵ Наредни наведени члан ове делегације био је *Johanne de Pribi*. Тај род којем су припадали и *Junius* и *Micho Pribе*, који су крајем XIII вијека пословали у Дубровнику, сврстан је у истакнутију каторску властелу тога периода. Судаћи по већем броју носилаца карата у Грбљу из овог рода, он је крајем XIII вијека - почетком XIV вијека био разгранат и бројан.¹¹⁵⁶ Преостала двојица чланова овог посланства, *Di(mi)ne et Johanne Bebezi*, припадају каторском племству (не)познатом из доцнијих извора.

У састав мисије коју је због поклада жупана Десе у Дубровник 1. јула 1281. године упутио краљ Драгутин по први пут у изворима налазе се помени неких каторских патрицијских породица. Један од њих био је онај коме је припадао *Johhanes Gymanoі*. Припадници овог рода помињу се и првој половини наредног вијека.¹¹⁵⁷ *Johannes Gille* јесте први познати члан овог патрицијског рода, чији су припадници током прве половине наредног вијека били и градске судије.¹¹⁵⁸

Постојање неких каторских патрицијских породица са краја XIII вијека у великој мјери може се сагледати из дубровачке грађе тог периода. Представници каторских породица долазиле су у Дубровник и код тамошњих трговаца узимале новац и робу на кредит тргујући, најчешће, ка унутрашњошћу српске државе, те су тако остали подаци о њима и њиховом дјеловању. Неке од њих су, како се могло видјети, забиљежене и у изворима из ранијег периода. Осим већ поменутих, у канцеларијско-нотарским списима из двије последње деценије XIII вијека помињу се и друге каторске племићке породице. *Marinus de Petraca* потицао је из угледне племићке породице. Његов син био је изасланик код папе 1330. године. Иначе, ово презиме било је распрострањено, те се помиње у XIV вијеку у другим

¹¹⁵⁴ CD VI, 296, № 249.

¹¹⁵⁵ К. Јиречек, *Романи*, 155, 257.

¹¹⁵⁶ Ј. Луčić, *Spisi IV*, 159, № 641; ms. 820, 9r, 25r, 25v, 53v, 126r; К. Јиречек, *Романи*, 326.

¹¹⁵⁷ CD VI, 388, № 329; К. Јиречек, *Романи*, 287; Ј. Martinović, *Socijalno-ekonomска структура друштва*, 80-82.

¹¹⁵⁸ К. Јиречек, *Романи*, 286, 287. Јовица Мартиновић сврстава овај род у пучанске тј грађанске (*Socijalno-ekonomска структура друштва*, 176-180.).

зетским и далматинским комунама.¹¹⁵⁹ *Jacobus Venne* био је припадник породице за коју Константин Јиречек каже да припада которској властели. Његов син *Lucas*, као и други чланови овог рода, добио је неке посједе приликом подјеле Грбља.¹¹⁶⁰ Породица *Vesco* којој је припадао *Andreas de Vesco* такође ће завриједити земљишне посједе у Грбљу.¹¹⁶¹ Оскудни су подаци о породици којој је припадао *Ursacius Andree Donati*. Властела под овим когноменом срета се током XIV вијека у Дубровнику и другим далматинским комунама.¹¹⁶² Из XIII вијека усамљен је и помен рода коме је припадао *Drago Marini de Crachen*. Могуће је да је из овог патрицијског рода потицао и кнез Кратјен који се помиње у првој половини тог вијека.¹¹⁶³ Породица из које је потицао *Triphon filius Abrami de Burda* такође се убраја у которски патрицијат. За припаднике овог рода користило се и име *Abraam (Abrae)*¹¹⁶⁴ Крајем XIII вијека у которску властелу сврставао се и род коме је припадао *Johannes Marci de Mila*. Племство са овим когноменом помиње се нешто раније у Сплиту и доцније (крајем XIV вијека) у Улцињу.¹¹⁶⁵ Истакнутој патрицијској породици Враћен припадао је *Miho de Vrachen*, он се помиње и као уживалац посједа у Грбљу.¹¹⁶⁶ Што се тиче рода *Bissa*, којем је припадао *Vita de Bissa*, у питању је, по ријечима Константина Јиречека, једна грана породице Бућа.¹¹⁶⁷ Из исправе забиљежене 1283. године у Дубровнику види се да је у другој половини XIII вијека у Котору живио *Triphonis, filius quondam Blasii de Lampredii*.¹¹⁶⁸ На размеђу два вијека у Котору је дјеловао *Rosinus de Pima*, чији ће род имати истакнуту улогу у которској комуни.¹¹⁶⁹ Најкасније од средине XIII вијека у Котору је живио *Vita de Salva*, чији је син *Basse* крајем тог вијека трговао

¹¹⁵⁹ G. Čremošnik, *Spisi I*, 252, № 816; *MC I*, 180, № 508; К. Јиречек, *Романи*, 320, 321; J. Martinović, *Socijalno-ekonomska struktura društva*, 220-222 (Аутор их сврстава у которски плебс).

¹¹⁶⁰ G. Čremošnik, *Spisi I*, 252, № 816; *ms.* 820, 39r, 103r; К. Јиречек, *Романи*, 245.

¹¹⁶¹ G. Čremošnik, *Spisi I*, 301, № 1012; *ms.* 820, 10r, 13v, 78v (*Betcho*); К. Јиречек, *Романи*, 245; J. Martinović, *Socijalno-ekonomska struktura društva*, 145, 146 (Аутор их сврстава у которски плебс).

¹¹⁶² G. Čremošnik, *Spisi I*, 302, № 1019; К. Јиречек, *Романи*, 277.

¹¹⁶³ G. Čremošnik, *Spisi I*, 319, 320, № 1084; К. Јиречек, *Романи*, 277.

¹¹⁶⁴ G. Čremošnik, *Spisi I*, 319, 320, № 1084; *ms.* 820, 68r.

¹¹⁶⁵ J. Lučić, *Spisi II*, 16, № 68; К. Јиречек, *Романи*, 309.

¹¹⁶⁶ J. Lučić, *Spisi II*, 11, № 46; *ms.* 820, 71v; К. Јиречек, *Романи*, 339; J. Martinović, *Socijalno-ekonomska struktura društva*, 132-134.

¹¹⁶⁷ J. Lučić, *Spisi II*, 25, № 105; К. Јиречек, *Романи*, 247. J. Martinović, *Socijalno-ekonomska struktura društva*, 24-27. У Грбљском катастику, као најранији власници посједа, помињу се *Johannes de Bise, Stipe de Bise, Grube filius Mathei de Bise, Petre de Bise* (*ms.* 820, 38r, 88v, 110v)

¹¹⁶⁸ J. Lučić, *Spisi II*, 129, № 567; К. Јиречек, *Романи*, 295.

¹¹⁶⁹ J. Lučić, *Spisi IV*, 152, № 600; К. Јиречек, *Романи*, 322; J. Martinović, *Socijalno-ekonomska struktura društva*, 107-109.

са Дубровником. Иста та особа помиње се као сопственик посједа у Грбљу.¹¹⁷⁰ О племићком роду којем је припадао *Triphon de Bisti* нема много података из XIII вијека.¹¹⁷¹ Од овог которског рода водили су поријекло дубровачки *Bisti*.¹¹⁷² За разлику од ове, о племићкој породици из које је потицао *Nicola filius quondam Petri Simonis de Cataro* остало је више података у изворима.¹¹⁷³

Ови подаци о которском становништву, односно племству, са краја XIII вијека могу се надопунити садржајем о најранијој подјели Грбља гдје се налазе имена Которана којима су тада додијелени посједи у тој жупи. Тиме се добија потпунија слика и о которском патрицијату на крају XIII и почетку XIV вијека. Тако се већ наведеним которским патрицијским породицама могу се придодати и оне којима су припадали: *Michael Pelegrina, Guiro de Chichero, Petrus Bugonis, Johannes de Bise, Iacobus de Bene, Triphon de Basca, Bogdalanus de Glava, Angelus Sitti, Marinus de Gaçolana, Marinus Bucini, Triphon Primuti, Theodorus de Golia, Marcus de Betho, Alexius de Mançina, Johannes de la Çalparicha*.¹¹⁷⁴

Набројани патрицијски родови нијесу били једини припадници племства за које се зна да су у то вријеме живјели у Котору. Блиске везе између Котора и Дубровника довешће до тога да су у которској средини и у ово вријеме живјели и дјеловали припадници неких родова који се обично сретају у Дубровнику и сврставају у дубровачко племство. Тако се у катастику као власници посједа у Грбљу помињу *Lucas filius Vita Felicis* и *Mathe Felicis*. Они су припадали породици која је била грана дубровачког рода *de Grado*, Припадници тог рода *Mileta de Grado, Marcus de Grado, Miros de Grade* такође се помињу у катастику.¹¹⁷⁵ *Drago de Luca* био је дио истоименог дубровачког рода.¹¹⁷⁶ *Marinus*

¹¹⁷⁰ J. Lučić, *Spisi IV*, 195, № 878; ms. 820, 117v; К. Јиречек, *Романи*, 333.

¹¹⁷¹ J. Lučić, *Spisi IV*, 209, № 971; К. Јиречек, *Романи*, 278; Ј. Martinović, *Socijalno-ekonomska struktura društva*, 27.

¹¹⁷² *Annales Ragusini Anonymi item Nicolai de Ragnina*, 182.

¹¹⁷³ J. Lučić, *Spisi IV*, 205, № 944; ms. 820, 35r; К. Јиречек, *Романи*, 339.

¹¹⁷⁴ ms. 820, 6v, 8r, 9v, 38r, 39r, 40r, 45r, 47r, 50r, 54r, 58v, 61r, 71v, 78v, 83v, 108v; К. Јиречек, *Романи*, 320, 265, 254, 247, 245, 244, 287, 339, 326, 288, 247, 301, 257. Користећи се канцеларијско-нотарским списима прве половине XIV вијека, о неким од ових породица пише Јовица Мартиновић, сврставајући неке од наведених у обичан плебс (*Socijalno-ekonomska struktura društva*, 105-107, 147-156, 24-27, 142-145, 17-20, 73-77, 116-119, 71-73, 109-113, 77-79, 145-146.).

¹¹⁷⁵ ms. 820, 8r, 102v; К. Јиречек, *Романи*, 280; И. Манкен, *Дубровачки патрицијат у XIV веку*, 277-285.

¹¹⁷⁶ ms. 820, 79v; К. Јиречек, *Романи*, 298; И. Манкен, *Дубровачки патрицијат у XIV веку*, 288-293.

de Goce такође је добио земљиште у Грбљу¹¹⁷⁷, као и *Rade de Sorenta*, из рода који се не убраја у истакнутије дубровачко племство.¹¹⁷⁸ Поред, до сад поменутих дубровачких патрицијских родова који су водили поријекло из Котора, по дубровачким хроничарима у неком тренутку дошли су још и родоначелници дубровачких родова *Baccante, Basca, Benessa, Calisti, Darsca, Falice, Gugliericho, Pozza, Saracha, Sorgo, Tischana, Volpela, Vetrani, Zefria, Zrieva*.¹¹⁷⁹ Ослањајући се на ове податке може се казати да су неки од наведених родови током овог периода били дио патрицијске заједнице Котора.

Осим дубровачког, у Котору је било племства и из других комуна. Патрицијски род Сивоња којем је припадао *Churianus Pascalis de Sivogna civis Catari* помиње се у сплитској грађи са почетка XIV вијека, док га нема у которској грађи из наредног периода.¹¹⁸⁰ Могуће да је од далматинског племства водио је поријекло и *Basilus de Mathe*, пошто се у више тамошњих комуна срастају припадници рода који је носили тај когномен.¹¹⁸¹ Земљишни посјед у Грбљу тада је добио и *Marinus de Mauro*, који је припадао барској властели.¹¹⁸² Посједе у Грбљу добио је тада и *Bogddanus Belçith*, који би могао припадати улцињској властели.¹¹⁸³ Добијање земљишних посједа у случају припадника дубровачког племства, односно навођење да је припадник сплитског племства био пуноправан члан которске комуне, говори је она била отворена за припаднике других комуна, који су у имовинском праву били изједначени са осталим которским грађанима.

Може се закључити да се одређени број родова-породица которске властеле срета у изворима кроз XII и XIII вијек, јављајући се и у изворима из прве половине XIV вијека. Дио њих помиње се на истакнутијим градским функцијама, углавном до средине XIII вијека, а неки током цијелог тог периода. Од краја XIII вијека на историјску позорницу појављују се нови племићки родови, до тада мало познати, док се већи број ранијих патрицијских породица више не помиње у изворима. Као и у сусједном Дубровнику, настанак которског патрицијског слоја

¹¹⁷⁷ *ms.* 820, 93r; К. Јиречек, *Романи*, 292 (*Гаџе*); И. Манкен, *Дубровачки патрицијат у XIV веку*, 233-256.

¹¹⁷⁸ *ms.* 820, 105v; К. Јиречек, *Романи*, 341; И. Манкен, *Дубровачки патрицијат у XIV веку*, 405-407.

¹¹⁷⁹ *Annales Ragusini Anonymi item Nicolai de Ragnina*, 181-186.

¹¹⁸⁰ G. Čremošnik, *Spisi I*, 320, № 1086; К. Јиречек, *Романи*, 339.

¹¹⁸¹ *ms.* 820, 18v; К. Јиречек, *Романи*, 305.

¹¹⁸² *ms.* 820, 70rv; К. Јиречек, *Романи*, 306.

¹¹⁸³ *ms.* 820, 17r; К. Јиречек, *Романи*, 244.

текао је, како се може видјети, још крајем XIII и почетком XIV вијека. Старијим патрицијским родовима романског поријекла у јавном животу све више ће се наметати представници богатијих грађанских породица, које за свој истакнути положај могу захвалити свом економском богатству, заснованом прије свега на трговини.

Најранији попис которске властеле који се односи на структуру которског племства крајем XIV вијека јесте попис чланова Великог вијећа, у рукопису Которског Статута који се налази у НСК у Загребу, под насловом *Nomina nobilium intrantium maius generale consilium civitatis Cathari*. На крају се налази збирни попис, по породицама, који садржи укупан број чланова тог вијећа у тренутку записивања.¹¹⁸⁴

8. 2. Грађани

Генерално казано, грађанство је заузимало положај између племства и сељака. Међу обичним народом (*populus*) у которској комуни може се препознати неколико слојева. Обичан народ могао се у почетку бавити неким услужним дјелатностима, ситном трговином, укључен у друштвени живот комуне преко народне скупштине, борећи се за побољшање свог друштвеног положаја кроз напредак економског стања. У расположивој грађи све до краја XIII вијека мало тога се може сазнати о њему. На историјску позорницу у већој мјери појављује се тек са полетом привредних активности. Његовој афирмацији знатно је допринијело успостављање снажнијих, прије свега, трговачких веза са залеђем. Увидјевши да се може остварити профит дио тог становништва посветио се трговини. За то им је био неопходан новчани и робни капитал, који су они често налазили у сусједном Дубровнику.

Готово до средине XIII вијека у сачуваним изворима веома ријетко се помињу особе које би могле припадати грађанству. Из тог сталежа могли би потицати неки од свештеника који се помињу у том периоду. Из прве половине XIII вијека као грађанске породице може се навести она којој је припадао *Suton*

¹¹⁸⁴ R4074, 7-8r. Исти овај попис налази се у рукопису *Загребачки зборник*, 381-383. У рукописном зборнику под сигнатуром *I. d 70* Архива ХАЗУ у Загребу налази се попис которских породица, укупно 80, наведених по абecedном реду.

Velcace, личност која је почетком XIII вијека у Котору саставила тестамент. Као свједоци приликом доношења пресуде из јуна 1222. године наведено је неколико Которана. Први од њих био је *Lampredius Zize*. Константин Јиречек сматрао је да он припада роду *Giga*.¹¹⁸⁵ Најистакнутији представник овог рода у XIII вијеку био је већ поменути нотар Миха де Гига. Ова породица играла је значајну улогу у друштвеном животу Котора са краја XIII и почетка XIV вијека, што се види из чињенице да су се њени чланови налазили на челу жријеба у Грбљу. *Zerne* (*Cerne*) *de Giga* био је глава жријеба у Доњем Грбљу приликом његове прве подјеле 1307. године.¹¹⁸⁶ Породица из које је потицао други наведени свједок у исправи, *Vitalio Taroni*, исто би се могла сврстати у грађанску, ово би њен једини помен у изворима.¹¹⁸⁷

Которском грађанству припадала је породица из које је потицао *Marinus Mosche*. Он се наводи као свједок у исправи из 1222. године, као и у оној из октобра 1227. године, која се односи на даровање Матеја Бовалиа за пренос главе Светог Трипуна, патрона града Котора. Властела са истим когноменом помиње се током XIII вијека у Дубровнику.¹¹⁸⁸ Могуће да је потомак наведеног Марина био *Marinus filius Miche de Mosche* који је 1283. године трговао у Дубровнику.¹¹⁸⁹ У Котору је крајем XIII и почетком XIV вијека живио *Petrus de Mosca* када је добио три карата у двадесетом по реду жријебу у Горњем Грбљу.¹¹⁹⁰

У дубровачким изворима из последње двије деценије XIII вијека у већем броју, по први пут (као и у случају властеле), сретају се неке которске грађанске породице које су биле дио которске заједнице током друге половине тог вијека. *Batala filius Leonardi de Batalla* припадао је которском трговачком слоју. У архивској грађи јужне Италије из средине XIII вијека наводе се чланови породице *Battalia*, што би имплицирало њихову повезаност.¹¹⁹¹ Помен рода коме је

¹¹⁸⁵ К. Јиречек, *Романи*, 286.

¹¹⁸⁶ *ms. 820*, 121r. Од ове породице неопходно је разликовати ону којој је припадао *Theodorus de Ziga* (*Çiga*), који се налазио на челу једног жријеба у Горњем Грбљу (*ms. 820*, 64r). У Дубровнику се почетком XIV вијека помиње породица *Çigo*, *Çico* који су, по Јиречеку, чинили једну грану рода *Volzio* (К. Јиречек, *Романи*, 266.)

¹¹⁸⁷ К. Јиречек, *Романи*, 280 (*Faroni*).

¹¹⁸⁸ *F 200*, 66r; *Загребачки зборник* 304, 305; *I. d 54*, III, 12; D. Farlati, *Illyricum sacrum VI*, 439; *CD III*, 163, № 136; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 544, 545, № 3; К. Јиречек, *Романи*, 311.

¹¹⁸⁹ Г. Чремошник, *Списи 1278-1301*, 90, № 387; G. Čremošnik, *Spisi I*, 266, № 872.

¹¹⁹⁰ *ms. 820*, 61r. Овом роду припадао је вјероватно и *Pasqualis Moxe*, који је почетком XIV вијека био одређен за главу жријеба у Доњем Грбљу (*ms. 820*, 64?)

¹¹⁹¹ G. Čremošnik, *Spisi I*, 248, № 798; К. Јиречек, *Романи*, 244.

припадао *Juanus Vite de Cochigna de Cataro* усамљен је у изворима XIII вијека.¹¹⁹² Од породице *Staniça / Staneche* са краја XIII вијека у изворима се помињу *Sergius et Pasqua filii Triphonis Staniça* и *Triphon de Stanecha* који је имао посједе у Грбљу.¹¹⁹³ *Jacobus f. Bone de Velien* потицао је из породице о којој нема више помена из тог периода.¹¹⁹⁴ То неће бити случај са породицом којој је припадао *Milesia f. Marcii de Guido*, она се помиње у изворима из прве половине наредног вијека.¹¹⁹⁵ Што се тиче породице *Bosa*, којем је припадао *Vita de Bosa*, у питању је, по ријечима Константина Јиречека, род који се обично назива *Braiça, Brauça* и убрајао се у дубровачке трговце.¹¹⁹⁶ Вјероватно је привредна активност утицала да се он настани у Котору и као такав буде регистрован у дубровачкој грађи. Которском трговачком породицом сматра се она којој је припадао *Base de Grinçera*. Овом периоду припадају и *Mihael* и *Dumeç Grançera* власници посједа у Грбљу.¹¹⁹⁷ У овим дубровачким документима налази се на први помен породице чији је био члан *Laurentius Cricichi*. Он је добио земљишни посјед у Грбљу при његовој првој подјели. У истом документу који говори о његовим трговачким активностима помиње се и *Pasqua Iohannis Bistiar*, о чијој породици нема доцнијих извора.¹¹⁹⁸ *Ivannus Pecorino* јесте најстарији познати припадник ове породице, дјелујући у Котору сигурно још средином XIII вијека, његов син *Pasqua* имао је 1283. године трговачке односе са Дубровчанима. Том вијеку припада и његов син *Petrus* који ће добити посјед у Грбљу.¹¹⁹⁹ У исправи регистрованој јула 1283. године у Дубровнику види се да је у њему живио Которанин *Calenda Triphonis de Lamprino*, те се и он може сврстати у которско грађанство. Он је у Котору имао посједе које је оставио својој кћерки. Његов брат *Gauçolus* живио је у Котору.¹²⁰⁰

¹¹⁹² G. Čremošnik, *Spisi I*, 301, № 1013.

¹¹⁹³ G. Čremošnik, *Spisi I*, 302, № 1018; J. Lučić, *Spisi II*, 24, 25, № 103; *ms.* 820, 118r; K. Јиречек, *Романи*, 343.

¹¹⁹⁴ J. Lučić, *Spisi II*, 24, № 101; K. Јиречек, *Романи*, 351.

¹¹⁹⁵ J. Lučić, *Spisi II*, 41, № 173; K. Јиречек, *Романи*, 291; J. Martinović, *Socijalno-ekonomska struktura društva*, 193, 194.

¹¹⁹⁶ J. Lučić, *Spisi II*, 25, № 105; K. Јиречек, *Романи*, 252. У грбаљском катастику као најранији власници посједа помињу се *Siman de Braysa, Domagna de Braissa* и *Rusinus frater eius* (*ms.* 820, 51r, 54r)

¹¹⁹⁷ J. Lučić, *Spisi III*, 103, № 328; *ms.* 820, 103r; K. Јиречек, *Романи*, 290.

¹¹⁹⁸ J. Lučić, *Spisi II*, 45, № 191; *ms.* 820, 44r; K. Јиречек, *Романи*, 272.

¹¹⁹⁹ J. Lučić, *Spisi II*, 99, № 432; *ms.* 820, 54r; K. Јиречек, *Романи*, 319.

¹²⁰⁰ *CD VI*, 437, 438, № 371; K. Јиречек, *Романи*, 295.

Са самог краја XIII вијека потичу помени још неких которских породица. Ту спада она чији је био члан *Paulus de Rile*.¹²⁰¹ Усамљен је помен породице којој је припадао *Laçarus de Mere*, чији је отац *Junius* дјеловао у Котору још средином XIII вијека.¹²⁰² Из 1299. године потиче једини помен у том периоду породице из које је потицао *Nicola de Musco*.¹²⁰³ О још једном примјеру веза дубровачке и которске заједнице говорио би навод из дубровачког извора у којем се каже да је ради трговине у Дубровник дошао *Johannes filius Marini de Dragano* из Котора. Чланови истоимене породице помињу се у Дубровнику.¹²⁰⁴ *Petrus Cipusec* такође је у то вријеме пословао у Дубровнику.¹²⁰⁵ У которско грађанство убрајала се и породица *Dragoso*, чији су припадници *Marinus* и *Johannes* дјеловали у Котору током последњих деценија XIII вијека.¹²⁰⁶

Број познатих которских породица које су свакако припадале XIII вијеку знатно се увећава укључивањем породица чији су чланови добили земљишне парцеле у Грбљу приликом његове прве подјеле и које се наводе у Грбаљском катастику. Њихове породице постојале су сигурно најмање двије-три деценије прије подјеле Грбља и најранијег пописивања држалаца посједа. Подаци о њима јесу име, патриномик и когномен, у оним случајевима гдје се он формирао и усталио. Због њихове бројности оне ће овдје бити кумулативно наведене. На простору Горњег Грбља, земљишне посједе, поред породица до сада наведених, добили су још: *Marino Petri Cimphie*, *Bartolomeus de Plato*, *Loçanus de Blino*, *Savinus de Buci*, *Jacobus Chitreço*, *Obradus de Sancto Petro*, *Parvoslavus de Cossiter*, *Micho de Radia*, *Zanus de Zivogna*, *Filipus Luce de Gogo*, *Gradui Pavoroci*, *Micha Pavoroci*, *Zive Zanguli*, *Petrus Amadei*, *Marinus Filippi*, *Ostoice Bubit*, *Radoslavus de Betcho*, *Ivanus Vicalo*, *Dobroslavus Marangonus*, *Radicius Pollelus*, *Radoste Bocagne*, *Radien Salsice*, *Junius Dobercho*, *Junius Sirach*, *Nucius de Cachaça*, *Martinus de Siran*, *Marinus de Radia*, *Basilius de Mathe*, *Triphon de Petiti*, *Triphon Cernecha*, *Chervasio Cernecha*, *Rosso de Galla*, *Juroe de Panci*, *Petrus de Martolo*, *Palma*

¹²⁰¹ J. Lučić, *Spisi IV*, 150, № 578; ms. 820, 7v, 68r; К. Јиречек, *Романи*, 331.

¹²⁰² J. Lučić, *Spisi IV*, 154, № 611.

¹²⁰³ J. Lučić, *Spisi IV*, 158, № 640. У Грбаљском катастику, у најстаријој структури власника, помиње се *Ilia de Mus* (ms. 820, 96r).

¹²⁰⁴ J. Lučić, *Spisi IV*, 166, № 687; И. Манкен, *Дубровачки патрицијат у XIV веку*, индекс, 500 (*Draganno*, *Dragano*).

¹²⁰⁵ J. Lučić, *Spisi IV*, 188, № 830; ms. 820, 94r;

¹²⁰⁶ J. Lučić, *Spisi IV*, 201, № 919; К. Јиречек, *Романи*, 278.

Capitius, Helias de Smalota, Radogost de Dudiç, Sergius de Jesser, Nicolaus de Galiça, Petrus Natalis, Obrad Covacis, Rados Calligarius, Micha Gambigrosse, Marcus de Gosti, Russinus de Golca, Goissa de Duca Duces Pedot, Costa Griego, Nuce de Goni, Marinus de Sficia, Junius de Gosti, Marinus Maureç, Johannes Xotti, Radosta Drugan, Radoslavus de Millessa, Petrus de Bratosti, Dimitrio Cernecha, Petrus Besanti, Dona magistri Martini, Domagna de Bratoie, Pribislavus de Clepo, Milien de Marta, Dobrissa de Orsina, Grube de Iuance, Pasqulis de Stamar, Bratoslavus Gisda, Domagna de Fereç, Mathia de Ynosti, Russinus Domagne Mersaie, Simeonis de Melle, Domagna de Pasi, Iunius et Ivanus Pernane, Sabatinus Chivrili, Radomir maritus Ragoste, Domagna de Mirabula, Simon de Braysa, Stancus Dimitrius, , Domagna de Braissa, Rusinus de Braissa, Petrus de Peccorin, Radien Occussa, Cherbellus Sergius, Petrus de Cimicha, Junius de Mare, Petrus Germani, Russinus de Gussa, Junius Catichi, Dragoslavus de Milin, Steffanus Zilii, Radovanus de Plechia, Pasqualis Salamonis, Petrus nepos Pasqualis Salamonis, Marinus de Creglia, filii Clementis Constantini, Obrad Claudus, Theodorus de Çiga, Vita de Cigala, Iuanus de Clep, Nicolaus de Clep, Marinus de Bratoie, Pasque Mergini, Johannes de Merchsa, Grube de Orse, Paulus de Multigin, Grube de Bosich, Zeorgius de Bosich, Grube de Bratchna.¹²⁰⁷

У попису власника посједа на простору Доњег Грбља, поред припадника већ наведених породица сретaju се чланови и других: *Stanoe de Britva, Milesca de Candi, Zeorgius Cernelli, Paulus de Chuali, Marinus de Panci, Marinus et Leonardus fillii Domagne Çapparicha, Luchxa filius Miletici Tornich, Domogna et Roncus Ticoloradi, Drago Slagay, Živicus Çango, Julianus de Lecha, Jacho de Suban, Pasqualis Bartoli, Dimiter de Sage, Micho de Sage, Ilias Gemberoso, Pasqualis Junii Bastiani, Andreas Junii Bastiani, Stefanus Boglini, Ivanus Cranisce, Obradus scirdile, Leonardus de Lecha, Zeorgius de Lecha, Triphon de Mundina, Dominicus Siglani, Junius Cherlimastro, Ventrus Scheresa, Climentis Dragosii, Darmanus de Marcho, Obradus Gamba, Ivanus de Disse, Radosta Çappecina, Radin de Boglin, Nuce de Gila, Dabrus Penstilo, Junius de Gamba, Martolus de Boglerat, France de Vida, Stane de Voscho, Sergius de Grubogna, Ilia de Mus, Pasqualis Sestani, Trifon Pulpus, Barbato Varen, Junius Radovecius, Marinus Bonella, Laçaro de Matus, Stephanus de Cotrulio,*

¹²⁰⁷ ms. 820, 1r-70v.

*Obradus Niger, Paulus de Mirussa, Mathe de Felice, Michael de Grančara, Dumeç de Grančara, Losanus de Brodoriča, Pasqualis de Croxe, Joannes Slanoni, Trippon de Pulcho, Cranoie de Medos, Challoe de Chalia, Nicolaus de Crixе, Clemens de Cuminina, Johannes de German, Domagna de Stiippa, Marinus Predisse, Nicolaus Bielloglavi, Petrus Bollani, Russinus Slaviča, Domogna de Dobrana, Ilias Bollibrat, Matheus de Brathien, Bogoe de Milna, Critio Victomir, Vita de Čagoe, Radoe de Boban, Vitalis de Trippe, Marinus de Čilio, Marinus Sdrugle, Theodorus de Pobrato, Juanus de Palchia, Prove de Precan, Triphon Goyne, Živicus de Protovestiar, Cricho Pobrati, Zane de Jura, Petrus de Pasi, Mathia de Velgorato, Thoms de Drachicha, Mice de Glubissa, Zoma de Dragoe, Domagna de Dragoe, Vita de Lado, Beglia de Lado, Rusinus de Dima, Laurentius de Sabbatin, Junius de Stoico, Petrus Gosti, Nicolaus Gosti, Domagna de Venci, Triphon de Prode, Lore de Paciča, Beglia de Dragoe, Ivanus Cerniča, Theodorus de Gerclinlich, Radinus Serapisda, Radovanus de Fressa, Marinus de Gogo, Triphonis Čučolo, Nicolaus de Laliča, Basse de Blastva, Marinus Mačole, Obrad de Vetor, Obrad de Citta, Ralle de Cudova, Pobre de Cudova.*¹²⁰⁸

Овдје наведени припадници которског грађанства само су дио те заједнице која је у њему постојала на прелазу два вијека. Највећи број њих, као и њихових потомака, помиње се у канцеларијско-нотарској грађи треће и четврте деценије XIV вијека. Из тог грађанског слоја афирмисаће се богатији трговци. По економској снази, њима ће се придружити неке категорије занатлија чија је дјелатност доносила већу зараду, то су на првом мјесту били златари. Иза њих су били ситне занатлије, као и особе које су обављале друге занатске услуге, али чији је друштвени статус био нижи.¹²⁰⁹ Познато је да је у которској комуни земља за обраду најчешће давана у закуп те су грађани који су добили посједо приликом подјеле Грбља приходима од закупа били у прилици да поправе свој економски статус. Которски плебс овог времена био је организован у народној скупштини, која ће до почетка XIV вијека имати значајну улогу у управљању комуном.

8. 3. Свештенство

Посебну категорију становништва чинило је свештенство. Најранији извори помињу најчешће њихове припаднике. Из овог периода нијесу сачувани

¹²⁰⁸ ms. 820, 71r-132v.

¹²⁰⁹ М. Антоновић, *Град и жупа*, 95.

подаци о изборима и постављењима нижег дијецезанског свештенства у Котору, које је вршено по канонским прописима.¹²¹⁰ Међу дијецезанским свештенством помињу се епископи, о којима ће више бити ријечи у поглављу о цркви, затим архиђакони, ђакони, подђакони, презвитери,... Они се јављају као припадници црквене заједнице, узимајући учешће у друштвеном животу комуне, најчешће као свједоци. Као писмени, дуго времена, све до пред крај XIII вијека обављали су биљежничку, односно нотарску дужност у комуни.

Међу њима, по рангу, после епископа, највиши је био архиђакон, чија су овлашћења зависила од спремности епископа да му препусти дио овлашћења.¹²¹¹ *Maurus archidiaconus* наведен је као први од свештеника пред ким је свештеник Квирик 1182. године свједочио о посједима Св. Трипуна.¹²¹² *Micha Archidiaconus* представљао је каптол када је јануара 1200. године доношена одлука о уређењу камата у Котору. *Archidiaconus Sergius* био је 1215. године *primatum ecclesiae*, што би значило да у том тренутку у которској дијецези није било епископа и да је он као архиђакон управљао епископијом. Вјероватно је он након тога изабран за епископа.¹²¹³ Архиђакон *Triphon* са епископом Блажом и осталим клерицима узео је 1229. године учешће приликом доношења мјера које су се тичале имовине опатије Св. Ђорђа.¹²¹⁴ Седамдесетих година XIII вијека помиње се архиђакон Трифун, у двије исправе, оној која се тиче спора против дубровачког архиепископа, гдје се наводи са епископом которским Домнијем, као и у уговору између Котора и Дубровника из 1279. године.¹²¹⁵ Мала је могућност да се у свим овим случајевима ради о истој особи. Слично стање, као и у случају архиђакона Сергија из 1215. године, да се на челу епископије налазио архиђакон, срета се и у були папе Јована XXII из 1319. године усмјерене против барског архиепископа.

¹²¹⁰ L. Blehova Čelebić, *Hrišćanstvo*, 76-94.

¹²¹¹ L. Blehova Čelebić, *Hrišćanstvo*, 71-74.

¹²¹² F 200, 196 r-v; *Зборник породице Смедја*, 4; Д. И. Синдик, *Превлака*, 132; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 562, 563, № 43.

¹²¹³ F 200, 194v; I. d 54, III, 11; *Загребачки зборник*, 309, 310; CD III, 135, № 117; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 558, 559, № 37. О овом епископу биће више ријечи у поглављу о цркви.

¹²¹⁴ F 200, 195v; I. d 54, IV, 2; *Загребачки зборник*, 307; CD III, 313, 314, № 279; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 561, № 41.

¹²¹⁵ CD V, 581, 582, № 32, VI, 296, № 249; L. Blehova Čelebić, *Hrišćanstvo*, 71, 72.

Она је, између осталог, насловљена и неименованом которском архиђакону што би значило да се у том тренутку на челу епископије налазио архиђакон.¹²¹⁶

Каптол которске епископије имао је велики углед и утицај у граду. За велики број одлука каже се да је донешен у присуству каптола и клерика. Црква је имала велики утицај на живот вјерника, али се они нијесу увијек придржавали њених канона, нарочито оних који су се тicali брачних односа и степена родбинских веза гдје су бракови били дозвољени.

Осим каптола епископије, велики углед имао је и каптол катедрале Св. Трипуна, чија су моћ и богатство временом снажили. Ниже свештенство са подручја епископије живјело је животом који се није много разликовао од живота обичног становника Котора. Остало је забиљежено да су, како би себи обезбиједили егзистенцију, узимали су у закуп земљиште које је припадало каптолу Св. Трипуна.

Када почне ширење монашких редова њихови припадници ће доћи и на источне обале Јадрана.¹²¹⁷ На подручју средњовјековне Зете међу њима први се помињу бенедиктинци. Прво се помињу у Будви, гдје је њихов манастир постојао око 840. године, односно током друге половине IX вијека.¹²¹⁸ Њихово најстарије присуство у околини Котора везује се за Превлаку и манастир Св. Михаила.¹²¹⁹ Бенедиктинци су имали снажно упориште у Котору, његовој околини, и уопште на простору зетског приморја о чему говори присуство осам опата бенедиктинских манастира приликом освештавања олтара катедрале Св. Трипуна 1166. године. У граду су бенедиктинци имали цркву посвећену Св. Михаилу.¹²²⁰ Током овог периода посебан значај имала је бенедиктинска опатија Св. Ђорђа код Пераста, чија је имовина била предмет одлука комуналних власти у XIII вијеку, као и доцније у Статуту.¹²²¹

¹²¹⁶ J. Neralić, *Diplomatički izvori za srednjovjekovnu povijest Dubrovačke nadbiskupije prema fondovima Tajnog Vatikanskog arhiva*, 1000 godina dubrovačke (nad)biskupije. Zbornik radova znanstvenog skupa u povodu tisuću godina uspostave dubrovačke (nad)biskupije/metropolije (1998-1998), Dubrovnik, 22-26. 4. 1998, Dubrovnik 2001, 57-112, 74; L. Blehova Čelebić, *Hrišćanstvo*, 72.

¹²¹⁷ О општим стварима које се тичу монашких редова: L. Blehova Čelebić, *Hrišćanstvo*, 101-117.

¹²¹⁸ K. Mitrović, *Benediktinci na području Barske nadbiskupije i kotorske biskupije*, Kotor 2015, 78.

¹²¹⁹ K. Митровић, *Бенедиктинци у византијском Котору*, Црквене студије-годишњак Центра за црквене студије, 1 (2004), 239-257, 243-248.

¹²²⁰ Z. Čubrović, *Crkva Svetog Mihaila u Kotoru*, GPM 31-32 (1983-1984), 151-159.

¹²²¹ P. Butorac, *Opatija sv. Jurja kod Perasta*,

Средином XIII вијека у Котору се јављају и припадници доминиканског реда. Њиховом настањивању у Котору допринијели су сами Которани. Већ поменути Павле Бари, са својом женом Добром, након што су остали без дјете, одлучио је 1266. године да посини доминиканце из дубровачког манастира, дарујући им своју кућу за манастир, уз услов да се трајно настане у Котору. Тада је за њихове потребе саградио и мању цркву посвећену Св. Павлу, о чему свједочи натпис на цркви.¹²²² Поменути објекти задовољавали су потребе свештенства које је припадало доминиканцима све до средине XIV вијека када је Никола Бућа саградио нови храм посвећен Св. Доминику са црквом Св. Николе.¹²²³

Некако у исто вријеме када и доминиканци, у Котору се јављају и припадници Мале браће-фрањевачког монашког реда. У одјељку о наслеђивању наведено је да су браћа Богдан и Пицинего де Склепо, 1265. године, поклонили овом монашком реду кућу на Шурању за становање. Оно што се из те исправе може закључити јесте да су у то вријеме фрањевци имали своју заједницу.¹²²⁴

Иако вјероватно не превише бројно, свештенство наведена три монашка реда која су дјеловала на простору которске епископије, дало је значајан допринос развоју црквеног живота, спроводећи правила и норме које су се налазиле у основи њиховог постојања.

8. 4. *Сељаци*

Питање которског сељаштва и његовог статуса чини једно од захтјевнијих питања која се тичу социјалних питања и друштвене историје средњовјековног Котора. Њихово постојање до почетка XIV вијека, због карактера сачуване грађе, може се најчешће само посредно констатовати кроз неке појаве поменуте у документима тога периода. Најранији помени сеоског становништва односе се на исправу са почетка XIII вијека, која садржи свједочења о догађајима из деценија претходног вијека. У њој се помињу земљишни посједи и особе које су их обрађивале. Те парцеле, углавном виногради, биле су у власништву цркве св.

¹²²² D. Farlati, *Illyricum sacrum VI*, 441, 442; *CD V*, 377, № 859; Б. Шекуларац, *Трагови прошлости*, 101; S. Krasić, *Nekadašnji dominikanski samostan Sv. Nikole u Kotoru (1266-1807)*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 28 (1989) 129-141, 129, 130; L. Blehova Čelebić, *Hrišćanstvo*, 140.

¹²²³ U. Raffaelli, *Chiesa e convento di S. Nicolo dei Domenicani in Cattaro*, *Gazzetta di Zara*, № 14 (1845), Zara, 67; S. Krasić, *Nekadašnji dominikanski samostan Sv. Nikole u Kotoru (1266-1807)*, 130, 131.

¹²²⁴ *I d. 54, III*, 10, 11; L. Blehova Čelebić, *Hrišćanstvo*, 133, 134, 449, 450.

Трипуна која их је давала у закуп. Закупци су били дужни да реченој цркви дају агратик што и наводе особе које су свједочиле.¹²²⁵ Ово би био међу најранијим поменима постојања и давања агратика, накнаде за земљиште узето у закуп.¹²²⁶ Колико је та накнада тада износила извори не говоре. Више од вијека касније забиљежено је да је то био десети дио прихода.¹²²⁷

Други подаци о статусу которских сељака у овом периоду слабо су познати. Оно што се може изнијети као претпоставка заснива се више на ономе шта се о њима зна из извора XIV вијека. Документи из тог периода говоре да је један дио сеоског становништва имао статус слободних сељака, који су слободно располагали непокретном имовином, док је највећи број био у зависном положају, узимајући у закуп посједе у туђем власништву.¹²²⁸

Са краја XII и почетка XIII вијека потичу исправе које се односе на кажњавање за штету коју је пољопривредним површинама на подручју которског дистрикта причинила стока.¹²²⁹ Ту стоку и те парцеле гајили су и обрађивали сељаци. Ако се постави питање какав је био њихов однос према једном и другом елементу, да ли су они били њихово власништво, или су их само узимали у закуп, што је за земљишне посједе, судећи по наведеним изворима, било преовлађујуће.

У Статуту и нотарским списима прве половине XIV вијека, као и оним са краја истог, за одређену категорију сеоског становништва који је обрађивало земљу у систему закупа користи се термин посадник (*homo alicui sive posanici*). Ступањем у посаднички статус њихова слобода била је дјелимично ограничена, могуће и потпуно.¹²³⁰ Добијање статуса посадника било је уређено писменим али и усменим уговорима који су садржали обавезе посадника. У једном таквом уговору од 29. маја 1335. године стоји да је Драго Богдани постао посадник

¹²²⁵ F 200, 195v; *Зборник породице Сметја*, 5; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 560, № 40 (1200-1206. год.).

¹²²⁶ *Grada I*, s. v. agraticum, 49; *Lexicon I*, s. v. agraticum, 26.

¹²²⁷ *MC II*, 592, № 595; Н. Богојевић Глушчевић, *Својински односи*, 123.

¹²²⁸ I. Stjerčević, *Kotor i Grbalj*, 207-211; И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, По ријечима Илије Синдика слободни земљопосједници живљели су у дистрикту, од којих су неки имали и своје посједе. У Грбљу, Бијелој, Крушевицама и Леденицама живљели су полуслободни сељаци (И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 50.).

¹²²⁹ F 200, 197r; R. F. Gyug, *Liturgy and Law* 564, № 47, 48.

¹²³⁰ *MC I*, 122, 123, 243, 425, № 328, 690, 1271, 1277; *MC II*, 8, 180 № 28, 723; Статут, ; I. Stjerčević, *Kotor i Grbalj*, 211-224; И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 53-55; Н. Богојевић Глушчевић, *Својински односи*, 111; Ista, *Posadnici u Kotorском distriktu u XIV vijeku*, AZ 1-2 (2000) 13-33; Ista, *Legal position of dependent peasants in Kotor district in the 14th century - parallels with Iustinian's and Byzantine laws : introductory paper*, Zbornik PF 33 (2003) 209-214.

Домање, сина Басе Салве *ad usum et consuetudinem aliorum posanicorum civitatis Cathari*.¹²³¹ То ступање у посаднички статус вршило се тада по правилима како се то чинило са осталим посадницима у граду Котору. Оваква формулација имплицира да се ради о норми из обичајног права старијег датума која се примјењивала и знатно раније, у XIII вијеку када је та категорија становништва вјероватно постојала.

8. 5. *Робови.*

Као и у другим источнојадранским комунама у овом периоду и у Котору се срастају робови, најчешће као кућне слуге са ограниченим правима. За робове у которској грађи користи се термин *servus* док се за робињу употребљава ријеч *ancila*. Најстарији податак који би се могао довести у везу са робљем у Котору потиче из око 1080. године. Ради се о даровници коју је извјесни Петар Црни учинио цркви Светог Петра у Селу код Сплита, гдје се каже да је поменути купио роба од Которанина за три солида, што свакако не би морало да значи да је са сигурношћу робље потицало из Котора.¹²³² Трговина робљем била је у средњем вијеку распрострањена појава. Сачуван је податак у исправи од децембра 1183. године да је извјесни *Bonuscitus* из Барлете имао документ који је садржао помен о томе да је извјесни *Raddus filius Diomitrii Catarinus civis* за извјесну суму продао његовом оцу Максимијану једну своју робињу (*ancillam*) словенског поријекла.¹²³³ У низу одредби које су регулисале трговачке односе Котора и Дубровника уговор из 1279. године прописан је начин плаћања царине када би Которанин куповао роба или робињу у Дубровнику, односно Дубровчанин исто то чинио у Котору.¹²³⁴ Постапак неке особе робом дешавао се рођењем, односно куповином, али и добровољним прихватањем тог статуса, док је слободу роб могао стећи вољом свога господара. Засигурно се може рећи да су и у ово вријеме власници робова, вјероватно тестаментима, поклањали слободу кућним слугама. За ову категорију становништва, која је у изворима из овог периода користи се термин *liber*, Њима

¹²³¹ *MC I*, 425, № 1277; Н. Богојевић Глушчевић, *Својински односи*, 112

¹²³² *CD I*, 171-179, 177, № 136; F. Šišić, *Priručnik izvora hrv(atske) historije*, Zagreb 1914, 282.

¹²³³ *Le pergamene di Barletta - CDB VIII*, Bari 1914, 185, № 141.

¹²³⁴ *CD VI*, 296-300, № 249; J. Lučić, *Pomorsko – trgovački односи*, 424.

ће одговарати термин из нешто каснијег периода *liberticii, liberati*.¹²³⁵ Средином XIII вијека забиљежен је обичај да српски владар додјељује слободу которским робовима, који нијесу смјели опет бити претворени у робове, о чему ће бити ријечи у поглављу о односима Котора и српске државе.

Грађа од краја XII вијека и доцније садржи већи број помена ове друштвене категорије, који свједоче о њиховом присуству и дјеловању у Котору. Једна недатирана одлука из Понтификала, која је морала настати прије јануара 1186. године нуди податке чиме су се робови, између осталог, бавили. Овдје се радило о једној дјелатности која је њима забрањена. Радило се о куповини трске, палица и штапова које су продавали робови, а које су се могле употријебити и као материјал за градњу кућа и подизање засада винове лозе. Онај ко би прекршио ову наредбу морао је да плати шест михалата, од којих је један припао градском кнезу, а преосталих пет цркви Св. Трипуна.¹²³⁶ Диспозициони дио ове исправе који се односи на наведену забрану у потпуности је унешен у акт из јануара 1186. године који свједочи о српској власти над Котором, гдје се помиње сатник Тура. Након тог дијела, одлука са почетка 1186. године, у наставку, садржи одредбу који се такође односи на поменуту дјелатност робова, али која својом садржином ствара извјесну забуну. Ради анализе наводи се овдје њен садржај: *Et servus qui habet sabbatum vendet palam sive in porta vel dominus eius interrogetur*.¹²³⁷ Предмет спора јесте ријеч *sabbatum* која по ријечима Душана Синдика означава јеврејски празник сабат. То би говорило о присуству, вјероватно бројније, јеврејске заједнице робова у Котору у то вријеме.¹²³⁸ Овакво тумачење било би усамљени случај помена Јевреја у Котору у ово вријеме, те му се мора приступити са опрезом. Не желећи да своје тумачење сматрамо једино могућим, не искључује се могућност друкчије интерпретације овог мјеста, већ изнијетог у науци. Више пута је наглашено да исправе у Понтификалу нијесу оригинали него преписи, без могућности да се нешто више каже о предлошцима са којих су они унешени у Понтификал. Не желећи да потцијенимо знање и способности преписивача који су текстове исправа уносили у Понтификал, могуће је да је приликом прављења

¹²³⁵ *Statuta civitatis Cathari, De seruis, et ancillis liberticiis* (Cap. CCXX), 130; И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 46, 47.

¹²³⁶ *F 200, 199v*; R. F. Gyug, *Liturgy and Law* 571, № 63; М. Гогоћ, *Котор*, 7.

¹²³⁷ *F 200, 199r*; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 569, № 60.

¹²³⁸ Д. Синдик, *Стефан Немања и Котор*, 115–120.

преписа ове исправе учињена грешка, што је присутно у неким исправама.¹²³⁹ Смисао ове одредбе наводи да се умјесто наведене ријечи могла налазити ријеч *iubatum* у смислу наредба, дозвола за продају трски коју су слуге могле вршити само испред капије града.¹²⁴⁰ Овакво тумачење било би у складу са неким мјерама из средине XIII вијека гдје се уређује продаја управо мотки, односно трске за изградњу кућа, од којих се једна мјера односи управо на продају тих предмета, а коју су чинили робови.

О статусу кућног робља, њиховом положају и третману пред которским властима сачувани су подаци који говоре да су у овом периоду кућни робови и њихов положај били предмет комуналних органа који су о њиховом положају донијели већег броја норми. По сачуваним нормама из овог периода, али и доцнијим статутарним одредбама, међу которским кућним робљем била је заступљена склоност ка крађи, те су комуналне власти настојале да пропишу санкције за такве појаве и са циљем њиховог сузбијања. Најстарија одредба која је уређивала то питање налази се у исправи из јануара 1186. године гдје стоји да ако би слуга учинио крађу пресуда тј казна за то не би могла износити више од два - три перпера. На истом мјесту стоји поменути пропис, гдје се каже да ако би ослобођеник учинио крађу даваоцу пресуде остављала се слобода у њеној величини. Иако се у одлуци то не наводи, тај новчани износ казне плаћао је газда тог слуге. У исправи је стајало да ако серви учине крађу одговарали су пред судом, што значи да нијесу били третирани као *res propria* својих господара, пошто они у овом случају нијесу имали судску власт над робовима.¹²⁴¹

¹²³⁹ Очит примјер грешке преписивача приликом уношења исправе у Понтификал јесте завршни дио заклетве млетачког кнеза из 1202. године, гдје се помиње и син великог жупана: *eius filiis*. Ради се о писаревој грешки уношењем слова *s* на крају друге ријечи. У питању је сигурно махиална грешка преписивача, који није имао множину на уму, пошто је њен морфолошки облик веома различит (*filiorum*) Овакав облик могло би навести на погрешан закључак да је већ на самом почетку XIII вијека, велики жупан Стефан имао двојицу синова, тј. да је и Владислав био рођен (М. Гогоћ, *Комор*, 18, нап. 60).

¹²⁴⁰ *Prinosi I*, s. v. *Iubatum*, 468; М. Гогоћ, *Комор*, 8.

¹²⁴¹ N. Budak, *Struktura i uloga obitelji serva i famula u komunalnim društvima na istočnom Jadranu*, *Starohrvatska prosvjeta* 14 (1984) 347–359; Isti, *Pregled literature i objavljenih izvora o problemu serva i famula u srednjovjekovnom društvu*, *Radovi instituta za hrvatsku povijest* 17 (1984) 5–34; Isti *Servi famuli – primjer isključivanja i marginalizacije u našim komunalnim društvima*, *Radovi instituta za hrvatsku povijest* 18 (1985) 249–255; Isti *Pravni položaj serva i famula u komunalnim društvima na istočnom Jadranu*, *Radovi instituta za hrvatsku povijest* 19 (1986) 51–68; М. Гогоћ, *Комор*, 8.

У наредним годинама крађе које су чинили слуге - робови подстакло је которске власти да донесу нове одредбе усмјерене на кажњавање те појаве. Питање крађе које би причиниле слуге било је детаљно уређено одлуком из новембра 1203 године. Уводна одредба тог акта односила се на крађу неке од домаћих животиња (вола, магарца, коња, муле или овце), за шта је серву спаљиван нос, рука или стопало. У случају да провали и опљачка нечију кућу била је предвиђена казна вјешањем. Ако би било утврђено да је крао кочеве или трску или неке од ситнијих ствари био је дужан да подмири штету и плати казну суду, уз норму да свака та казна мора да се поднесе онако како је напријед изнешено, ако сâм онај који буде био нанио штету изађе пред суд. Подмиривање штете и плаћање суду у том случају нијесу били једина казна, јер је било прописано да се слуги спали један од удова, који он буде хтио. За разлику од робова, ако би ослобођеник био ухваћен у било којој крађи у граду био би најсрамотније ошишан и такав вођен по граду, уз обавезу да плати казну суду.¹²⁴² Социјална диференцијација оставила је тако трага и на различити третман на суду особа које су учиниле исто дјело. Ова казна шишања биће дио кажњавања за крађу коју би учинили обични становници Котора, што је прописано одлуком из јануара 1206. године.

Одредбе усмјерене на кажњавање робова за причињену крађу, донешене крајем XII и почетком XIII вијека, допуњене су фебруара 1248. године када је прописано да се, неком од робова који би био ухваћен у крађи у винограду, одсијече рука, нога или око. У истој се одредби прописују неки услови који су се примјењивали приликом продаје коју су вршили робови. Они су могли продати само онолико мотки, односно притки, колико им је дозволио њихов господар. Ако би неко од грађана купио од робова наведене предмете, без знања њиховог господара, морао би да плати општини 10 перпера. Мада се то директно у исправи не наводи, на дјелатност кућних робова односи се и последња одредба у исправи, према којој ако неко уђе у нечији виноград да га поткресује без допуштења господара морао је платити господару три перпера.¹²⁴³ Временом је, макар по садржини ових исправа, ипак изгледа дошло до извјесног побољшања положаја робова у Котору. Док је одлука из јануара 1186. године забрањивала Которанима

¹²⁴² F 200, 198r; *Зборник породице Сметја*, 8; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 567, № 53.

¹²⁴³ F 200, 177r; *I. d* 72, 3; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 551, № 17.

да од робова купују пруже, мотке, под пријетњом велике новчане казне, средином наредног вијека робовима је омогућено да продају исте предмете, али у количини који би им дозволио господар.

Из расположивих извора види се да су серви коришћени за активности које су се односиле на обраду пољопривредних површина, прије свега винограда. Дозвољена им је била продаја неких производа, али су мјесто и обим те трговине коју су они спроводили били одређени од стране комуналних органа односно својих господара. Како у овом периоду нема помена влаштака, као социјалне категорије да би се могло вршити поређење, робови се у то вријеме у друштвеном смислу посматрају као најнижа категорија становништва, што се види из казни које су примјењиване према њима у случају да нешто украду гдје су према њима примјењиване казне суровог физичког кажњавања. Њиховом положају посвећено је доста простора у Статуту, који носи и правна рјешења о овој друштвеној категорији становништва из ранијег периода.¹²⁴⁴ Посебну категорију зависног становништва у которској комуни чинили су влаштаци, који се сретају у документима из XIV вијека. Када је у питању њихов социјални статус наука нема јединствено гледиште.¹²⁴⁵

8. 6. *Странци.*

Као посебна друштвена категорија издвајали су се странци, чији статус, права и обавезе одређивао правни систем комуне. Њихов број ће се повећати када почну интензивније трговачке везе Котора са другим јадранским комунама и залеђем. Директних података о њиховом усељавању у Котор у овом периоду нема. У Статуту нема одредби које би се тичале њиховог усељавања. Нотарске књиге прве половине XIV вијека помињу досељенике из континенталног залеђа (Брскова), далматинских и других јадранских комуна.¹²⁴⁶ Мања комунална аутономија током XIII вијека вјероватно је остављала већу могућност за миграције и насељавање у Котору становништва из околине и континенталног залеђа.

¹²⁴⁴ И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 46-48.

¹²⁴⁵ А. Дабиновић, *Откад постоји кметство*, Загреб 1940, 94; I. Стјепчевић, *Котор и Грбалј*, 219-222; И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 48-50; S. Ћирковић *Vlaštaci- stranica iz socijalne istorije*, Екмећићев зборник, 1992, 34-41; М. Антоновић, *Град и жупа*, 108.

¹²⁴⁶ И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 38.

Иако су подаци о њиховом положају у Котору у ово вријеме оскудни, из оно мало, углавном, индиректних помена може видјети да су они били препознати као посебна категорија за коју су важила у неким ситуацијама посебне правне норме. Тако је било прописано да је *homo extraneus* могао свједочити пред которским судом под посебним условима који су важили за Которане ожењене изван града. Са друге стране, странци су могли тражити правду пред которским судом под истим условима као и било који Которанин. Обје ове норме прописане су у одлуци из јануара 1238. године.¹²⁴⁷ Статус странца имали су Срби, Арбанаси и Будвани у исправи јуна 1246. године којом се забрањује Которанима да самовласно узимају правду у своје руке ако би претрпио нешто од њих. Следствено одлуци из јануара 1238. године њима би за извршена дјела било суђено као да су которски грађани. Статутом је било прописано да ако би Србин, Арбанас, Влах или неко други опљачкао Которанина односно становника дистрикта он је имао право да то дјело пријави. Уз свједоке или без њих, судије би осудиле ту личност и када би он дошао у град био би присиљен да плати штету.¹²⁴⁸ Овако формулисана норма у складу је са одлуком из јуна 1246. године којом је било прописано да припадници наведених етничких категорија за учињена дјела одговарају пред которским судом, односно оном из јануара 1238. године да су странци могли тражити правду пред которским судом. У једном случају Срби и Албанци имаће специфично опхођење пред которским судом. Већ поменутом статутарном одредбом о санкционисању убиства наведен је третман припадника етничких скупина Срба (*Sclavi*), Влаха (*Walachi*) и Албанаца. У случају убиства за потребе доказног поступка на њима је била дозвољена тортура, како би се прибавили докази.¹²⁴⁹

Као посебна категорија присутна у комуни странци се помињу у одлуци од априла 1241. године којом се забрањује Которанима да странцима дају савјете или се удружују са њима око продаје стоке.¹²⁵⁰ Наведене норме односиле су се и на Дубровчане, чији је положај у которској комуни, као и третман Которана у

¹²⁴⁷ F 200, 196г; *Зборник породице Сmekја*, 10; R. F. Gyug, *Liturgy and Law* 564, № 45.

¹²⁴⁸ *Statuta civitatis Cathari, De civibus Catharensis, vel districtualibus derobbatis* (Cap. CCCLXXX), 208, 209; М. Антоновић, *Град и жуна*, 109

¹²⁴⁹ М. Антоновић, *Град и жуна*, 109.

¹²⁵⁰ F 200, 190v; *Зборник породице Сmekја*, 11; *Загребачки зборник*, 306 (регест); R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 554, № 23.

њиховој општини уређиван уговорима између ове двије комуне. Положај Млечана у великој мјери био је условљен тренутним односом српске државе и Венеције.

9. ПРИВРЕДА

Привредни живот у которској комуни био је детерминисан природним факторима: географским карактеристикама земљишта, климом, путним комуникацијама са другим поморским дестинацијама, као и оних са залеђем. Један од фактора који је од краја XII вијека утицао на економију Котора, као и других источнојадранских комуна, јесте општи привредни полет који је захватио дио Медитерана са којим је Котор имао привредне везе. Од нарочитог значаја за економију Котора и других јадранских комуна било је интензивирање трговачких веза за удаљенијим балканским залеђем у чијој се основи налазила трговина металима који почињу да се експлоатишу од средине XIII вијека. Недовољна количина обрадивог земљишта упућивала је становништво на друге дјелатности, прије свега трговину, како би себи и својим породицама обезбиједили егзистенцију. Тако је комуна дошла у тјешње везе са ближим и даљим просторима Јадрана и Медитерана.

9. 1. ПОЉОПРИВРЕДА

9. 1. 1. Земљорадња

9. 1. 1. 1. *Виноградство*

На подручју которског дистрикта, и прије него што ће се он проширити добијањем Грбља 1307. године, била је распрострањена обрада земље и гајење одређених пољопривредних култура. Расположиви извори највише података нуде о виноградарству, које је било најзаступљенија пољопривредна грана. Највећи број сачуваних помена власничких односа, односно власништва над некретнинама, тичао се винограда. Готово да нема помена о земљишним односима, а да се у њима не наводе виногради. Они су, поред осталог, били предмет завештања у најстаријим познатим тестаментима. Они ће улазити и у миразе, као што је то посвједочено у изворима из прве половине XIV вијека. Иако не постоје докази за ту претпоставку, вјероватно је у Котору, као и у сусједном Дубровнику крајем XIII вијека, а и касније, земљиште засађено виновом лозом

било знатно скупље од истог таквог земљишта на којем није било винограда.¹²⁵¹ На производњи и извозу вина заснивала се, у великој мјери, економска снага которске комуне. Сачуване су бројне одлуке које су имале за циљ заштиту производње и продаје вина са подручја дистрикта, док су малобројни подаци који се односе на само гајење винове лозе и обраду винограда.

За површине засађене виновом лозом у которским документима овог периода најчешће се користи ријеч *vinea* у значењу виноград.¹²⁵² Осим овог, општег термина за означавање винограда, у употреби је био и термин *plantatio* да значи плантажу, засад винове лозе веће површине.¹²⁵³ Употреба овог термина говорила би да се винова лоза гајила и на већим површинама у дистрикту. Канцеларијско-нотарски списи прве половине XIV вијека пружају информације да се површина под виноградом називала *cabotium*, односно *quadragnolus*.¹²⁵⁴

Изворна грађа XII и XIII вијека даје неке посредне податке о гајењу винове лозе у которском дистрикту. У зависности од степена орезивања винове лозе у средњем вијеку су се разликовала два начина њеног гајења. Први начин састојао се у ниском орезивању, изнад самог коријена, оно се вршило сваке године. У том случају годишњи изданци нијесу могли да високо израсту. Други начин орезивања допуштао је да стабла винове лозе израсту и ојачају да би тек онда огранци били орезивани.¹²⁵⁵ За овај начин гајења винове лозе било је неопходно направити посебне наслоне од дрвета, на које су се стабла винове лозе могла ослонити и пузати. То се чинило тако што би се у земљу побијало рачвасто коље, односно мотке, одређене висине у паралелним редовима. У рачве би се стављале мотке, уздуж и попречице, дуж редова и између колчева у истој висини између паралелних редова. Тако би се створила основа да се винова лоза пружа преко тог изукрштаног система мотки (*camera*). Такав систем гајења винове лозе стварао је предности посједнику, јер је са мање површине добијао већи принос грозђа него да се лоза ниско орезује. У которском Статуту први се начин назива *in cameris*, а

¹²⁵¹ G. Čremošnik, *Vinogradarstvo*, 16, 17.

¹²⁵² F200, 197r; R. Gyug, *Liturgy and Law*, 564, № 47;

¹²⁵³ F200, 194r; R. Gyug, *Liturgy and Law*, 557, 558, № 33.

¹²⁵⁴ MC I, *Index rerum et institutionum*, s. v. *cabotium*, *mensura vinee*, 636, *quadragnolus*, 640; II, *Index rerum et institutionum*, s. v. *cabotia*, 647, *quadragnolus*, 652; И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 61; М. Благојевић, *Прилог проучавању средњовековних мера: которски стар и квадрањол, корчулански гоњај и кварта*, ИГ 1 (1972) 95-110.

¹²⁵⁵ М. Благојевић, *Земљорадња*, 116.

други *per terram sive posemluch* – по земљи,¹²⁵⁶ при чему се и у једном и у другом типу гајења винове лозе помиње коришћење мотки, трски и притки.¹²⁵⁷

На гајење винове лозе *in cameris* у Котору током XII и XIII вијека указују и бројни помени мотки и других сличних предмета који су се, осим за изградњу кућа, користили и за формирање винограда на простору дистрикта и настојања комуналних органа да уреде не само њихову продају већ и друга питања која су се на њих односила. Тако се у исправи из јануара 1186. године забрањује да неко мотке (*pales*), трске (*arundines*) врбове прутове (*salices*) смије куповати од робова, под пријетњом новчане казне од шест михалата.¹²⁵⁸ Оволика новчана казна требало је да одврати которско становништво, укључујући ту и земљораднике, да наведене предмете, неопходне и за послове у винограду, купују од породичних слуга, које су тако настојале да дођу до неких скромних прихода, пошто им је та могућност у другим приликама била ускраћена.¹²⁵⁹ Ваља подсјетити да се у Понтификалу налази одлука са идентичним текстом као у овој исправи, коју је изрекао которски кнез чије је име састругано и не може се прочитати, а која је вјероватно донешена прије јануара 1186 године. То би говорило да је одлука прије тога била на снази.¹²⁶⁰ Слично је било и у сусједном Дубровнику гдје је продаја и куповина притки, искључиво намијењених за подизање винограда била уређена, ту су се оне трговале у већим количинама, на стотине.¹²⁶¹ Статут је прописао обавезу особе која је давала у закуп виноград да набави мотке, колчеве и притке.¹²⁶² У контексту заштите шумског покривача, као сировинске основе за набавку мотки и других предмета неопходних, између осталог, и за формирање и одржавање винограда, ваља посматрати и одредбу из јануара 1200. године која

¹²⁵⁶ *Statuta civitatis Cathari*, Quod nullus ex Possanicis habeat vineas in Cameris (Cap. CCLXXXII), 157, 158. И. Синдик сматра да је први начин гајења винове лозе био дозвољен властели, а други нижим категоријама становништва (И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 61.).

¹²⁵⁷ *Statuta civitatis Cathari*, De Polounicis vinearum (Cap. CCXIV), 125-128.

¹²⁵⁸ F200, 199г; R. Gyug, *Liturgy and Law* 569, № 60; Л. А. Шаферова, *Ранний далматинский город*, 175; М. Гогић, *Котор*, 6,7.

¹²⁵⁹ Бавећи се проблематиком развитка земљорадње у зетским приморским крајевима (које он неутемељено назива јужнодалматинским) Е. П. Наумов пренаглашава значај ове одлуке из јануара 1186. године, истичући да од времена када Котор долази под власт Немањића почиње интензивније гајење винове лозе и развој виноградарства (Е. П. Наумов, *Проблемы аграрной истории Южной Далмации и торговых связей её с Византией*, ВВ 37 (1976) 30-44, 32.).

¹²⁶⁰ F200, 199г; R. Gyug, *Liturgy and Law*, 571, № 63.

¹²⁶¹ Д. Динић Кнежевић, *Трговина дрветом у Дубровнику у XIV веку*, Годишњак ФФ, XIV/1 (1971) 9-30, 24.

¹²⁶² G. Čremošnik, *Vinogradarstvo*, 24.

забрањује сјечу шуме и паљење ватре на подручју дистрикта, прописујући новчану казну за то.

Као могући предмет крађе слуга кочеве и трске се помињу и у одредби из новембра 1203. године, уз обавезу да оне слуге слуге које то учине подмире штету и плате казну.¹²⁶³ Те покрадене трске они су вјероватно продавали па се ова одлука може довести у везу са горепоменутиим којима се не забрањује продаја, већ куповина тих ствари. Да су се винова лоза у Котору гајила на начин што су прављене тзв. одрине за изданке говори и исправа од 16 фебруара 1248. године. У њој се прописују казне за нека дјела-преступе која су чинили кућни робови (*serui*). Као један од разлога за њихово кажњавање била и штета коју су они чинили у виноградима и на моткама и на трсци. Једном одредбом ове одлуке дозвољава се слугама продаја мотки, трски и врбовог прућа, али само онолико колико им дозволи њихов господар. Ово је значило измјену дотадашње праксе да робови ни под каквим околностима нијесу могли продавати мотке, пруће и трску. Сада им је то условно омогућено, уз допуштење њиховог господара.¹²⁶⁴

Последња одредба наведене одлуке из фебруара 1248. године јесте једна од ријетких која непосредно говори о активности које су се спроводиле у виноградима, у циљу њиховог уређења и бољих приноса. Она говори да неко не смије смије ићи у нечије винограде да поткресује гране лозе (шибље) без сагласности оног чији је виноград. У супротном плаћала се обавезна казна власнику посједа у износу од три перпера. Овдје није до краја јасно да ли се ради о резивању, о којем је било ријечи, или је у питању тзв. заламање, чија је сврха била да се не дозволи да у прољеће не израсту високо, што се чинило тако што су врхови одсијецани или кидани.¹²⁶⁵ Како се за ову активност тражила и одређена стручност јер се њоме усмјеравала снага чокота лозе ка стварању што бољег плода, то ће се прије наведена одредба односити на заламање. Без сагласности власника винограда она се није смјела вршити, јер је он свакако желио да је обављају особе за које је он мислио да ће то вршити квалитетно.

Иако за то нема потврде у сачуваним изворима, може се претпоставити да је највећи дио активности око обраде винограда садржаних у статутарним

¹²⁶³ F200, 198r; *Зборник породице Смедја*, 8; R. Gyug, *Liturgy and Law*, 567, № 53.

¹²⁶⁴ F200, 177r; I d72, 3; R. Gyug, *Liturgy and Law*, 551, № 17.

¹²⁶⁵ М. Благојевић, *Земљорадња*, 126, 127.

одредбама из XIV вијека био примјењиван и у ранијем периоду. Виноградарство, као и друге пољопривредне дјелатности средњег вијека, није било склоно већим промјенама које би се могле догодити у тим, за ту дјелатност, релативно кратким временским оквирима. Промјене су биле углавном квантитативне, повећавале су се, односно смањивале, површине под виновом лозом, у зависности од околности и одлука комуналних власти.

Када се упореди начин обрађивања винограда на ширем простору види се да се начин обраде винограда у Котору и другим зетским комунама, дјелимично разликовао од оног који се примјењивао у Дубровнику и осталим комунама дуж далматинске обале. Основне разлике биле су те да се у Дубровнику виноград окопавао два пута, док се у зетским комунама то чинио три пута, при чему се у Котору један дио копања спроводио ралом, тј виногради су дјелимично обрађивани орањем.¹²⁶⁶

Као и у другим јадранским комунама, и у Котору се углавном практиковала обрада винограда кроз давање под закуп, независно од тога ко је био њихов власник. Тако се из најранијих извора, који говоре о посједима на Превлаци, види да су општински виногради давани у закуп.¹²⁶⁷ Као и динамика активности које су се односиле на обраду винограда, питање имовинско-власничких односа и са њима повезаним коришћењем винограда, било је предмет статутарних одредби којима се настојало уредити ова веома значајна дјелатност за комуно и њено становништво. Тако је, примјера ради, Статутом било прописано да купац може најмање три године држати посјед, уколико то уговором друкчије није прецизирано.¹²⁶⁸

Пошто је виноградарство било веома значајна грана привређивања то су органи комуне доносили нарочите мјере са циљем заштите вина произведеног на простору комуне, подстичући тако виноградарство. То се чинило тако што је, на разне начине, подстицана продаја домаћег вина. О једној од тих говори одлука из 1205. године насловљена са *tabulla de vino*.¹²⁶⁹ Њоме се дозвољава продаја вина у

¹²⁶⁶ G. Čremošnik, *Vinogradarstvo*, 23, 24.

¹²⁶⁷ Г. Чремошник је сматрао да је обрађивање винограда путем закупа било правило, а обрађивање у сопственој режији изузетак (G. Čremošnik, *Vinogradarstvo*, 19)

¹²⁶⁸ G. Čremošnik, *Vinogradarstvo*, 21.

¹²⁶⁹ F 200, 194r; R. Gyug, *Liturgy and Law*, 557, 558, № 33. Аутор сматра да наслов ове одлуке гласи *Lib. de vino*.

граду само са засада, односно винограда који је био у власништву оног ко је продавао вино. Како се наводи да је вино могло бити *ex alia regione uel ex alia uilla*, то је хипотетички стварало могућност да буде и са простора који нијесу припадали комуни, односно из неких других крајева. На првом мјесту се намеће простор сусједног Грбља. То би могло говорити да су већ тада, почетком XIII вијека Которани могли имати посједе у тој плодној жупи. Циљ доношења ове одлуке био је, на првом мјесту, омогућавање да Которани без проблема продају своје вино у граду.

У циљу заштите домаћих произвођача вина била је донешена већ помињана одлука из средине XIII вијека, којом се регулисао извоз вина у Брсково и друге крајеве у унутрашњости Србије. Прописана је била забрана куповине вина са околних подручја ради његове продаје у Брскову. Вино из околине Котора могло се купити само ако се намјеравало продавати даље у унутрашњости Србије.

Уз мјере које је током XIII вијека доносила комуна, форсирајући продају сопственог вина, у трговинском пословању тог периода није се, макар по сачуваним изворима, осјећао проблем отежаног пласмана вина које се у великој мјери извозило у унутрашњост Балкана. Обим производње и продаја вина нијесу, у то вријеме, пред которске органе стављали проблеме да би се на неки начин морала смањити његова производња. Како се након тога, из више разлога, ситуација са пласманом вина промијенила, то су комуналне власти, од средине XIV вијека, биле приморане да доносу мјере којима се настојало смањити производња вина и сузбити конкуренција. То је рађено на начин што је увођена забрана сађења винограда на неким подручјима. То је најприје (1346. год.) урађено за простор Врмца и Доброте¹²⁷⁰, да би 1409. године то било прописано и за простор Грбља.¹²⁷¹

¹²⁷⁰ *Statuta civitatis Cathari*, De vineis non plantandis in certis locis (Cap. CCCCXXIX), 247, 248, De vineis non plantandis in locis per Statuta vetitis (Cap. CCCCXXX), 248-250; К. Лиречек, *Историја Срба II*, 168, 169; М. Антоновић, *Град и жупа*, 79.

¹²⁷¹ R 4074, 13v, 14r; *Statuta civitatis Cathari*, Quod vineae Zoppe de Gherbli incidantur, et domus plantantium vineas in Zoppa ultra ordinem huius partis (Partes captae Tempore Catharinorum, Cap. XXII), 296.

9. 1. 1. 2. *Воћњаци, вртови, жито*

Веома се оскудни подаци о другим пољопривредним културама на подручју которског дистрикта до почетка XIV вијека. Тако се зна за постојање воћњака (*calametum*), док се за остале обрадиве површине користе се општи изрази *opera*, односно *ager*, у значењу обрађеног земљишта, за чију обраду се користи људски рад.¹²⁷² Постојање воћњака посвједочено је у бројним канцеларијско-нотарским исправама из нешто доцнијег периода.¹²⁷³ Воћњаци у приморским областима подразумевали су гајење брескви, смокви, шипка, лимуна, наранџи, поднебље је дозвољавало и гајење лубеница, диња.¹²⁷⁴ Подаци из которског статута да је у околини Котора гајена маслина потичу из доцнијег периода, из средине XV вијека.¹²⁷⁵ Насупрот овом усамљеном помену о гајењу маслина у Котору, за подручје Будве и Бара сачувано је више података.¹²⁷⁶

Под другим аграрним површинама се, вјероватно, подразумевали и вртови (*hortes*), које је имала готово свака кућа у руралним крајевима дистрикта, за личне потребе, као и за подмиривање потреба градског становништва. Не улазећи овдје у аутентичност оспораваних повеља краља Радослава, из 1230, односно 1250. године, којима се потврђују привилегије Котора добијене још од дукљанског краља Ђорђа, у њима се наводи, што се са научног становишта не може оспорити, постојање винограда и вртова које им је Ђорђе потврдио.¹²⁷⁷ У Статуту ће доцније бити прецизно одређен простор у граду на којем се једино могло продавати воће, поврће и зелениш. Он се налазио од складишта (*fontico*) пијаце до цркве Светог Јакова.¹²⁷⁸

Котор се од најстаријих времена суочавао са проблемом недостатка жита, његов принос са површина у дистрикту свакако није могао подмити потребе

¹²⁷² F200, 197r; R. Gyug, *Liturgy and Law*, 564, № 47.

¹²⁷³ MC I, Voces Romanicae, s. v. *calametum*, 653 ; MC II, Voces Romanicae, s. v. *calametum*, 642.

¹²⁷⁴ К. Јиречек, *Историја Срба II*, 169.

¹²⁷⁵ *Statuta civitatis Cathari*, Pars pro die Dominico, et alii sollemnitatibus observandis (Partes capte Sub Dominium Venetorum, Tempore D. Leonardi Bembo, honorandi Comitis, et Capitanei Cathari, Cap. III), 422-427.

¹²⁷⁶ К. Јиречек, *Историја Срба II*, 169.

¹²⁷⁷ CD III, 332-334, № 292; CD IV, 422-424, № 367.

¹²⁷⁸ *Statuta civitatis Cathari*, De fructibus vendendis (Cap. CCCXLVIII), 189.

становништва града, те се оно морало увозити.¹²⁷⁹ Ако се знају доцнији подаци о увозу жита из тих крајева, могуће је да се на извоз жита у Котор и друге зетске комуне, односе ријечи византијског хроничара Јевстатија Солунског. У дјелу које се односи на догађања са краја XII вијека, он говори о извозу жита из византијских крајева, како каже, све до Илирика, под којим су се могли подразумевати градови зетског приморја и јужне Далмације.¹²⁸⁰ Одлука из 1242. године, којом се под пријетњом велике казне забрањује извоз жита из Котора, не мора бити, на првом мјесту поуздан доказ о гајењу жита у дистрикту, не односи се само на домаће жито, већ би се прије могла односити на забрану извоза оног жита које се у том тренутку затекло у граду, због опасности од напада и опсаде коју је град очекивао.

Из XIV вијека потичу подаци који говоре о врстама житарицама које су се гајиле на подручју Котора, то су биле: пшеница, јечам, раж, просо.¹²⁸¹ Не може бити сумње да су оне гајене и у ранијем периоду. Увоз жита у Котор био је предмет дубровачко-каторског уговора из 1279. године, у којем стоји да су Дубровчани дозвољавали да се у Котор извезу жито и со који су били вишак у Дубровнику, о чему ће бити говора у наставку рада. Сличне проблеме са недостатком жита имао је и Бар. Познато је да су краљ Милутин и краљица Јелена Анжујска током последње деценије XIII вијека тражили од Карла II дозволу да из његове јужноиталијанске луке извезу одређену количину жита у тај град.¹²⁸² Да количине произведеног жита биле нијесу биле довољне, и након што је Грбаль ушао у састав каторске комуне, говоре подаци о његовом увозу из драчке области и Јужне Италије, четрдесетих година XIV вијека.¹²⁸³

¹²⁷⁹ Л. А. Шаферова са великом сигурношћу сматра су далматински градови већ од X-XI вијека жито увозили из византијских области Јужне Италије (Л. А. Шаферова, *Котор XII - начала XV веков*, 79, 80.).

¹²⁸⁰ А. П. Каждан, *Братъя Айофеодориты при дворе Мануила Комнина*, ЗРВИ 9 (1966), 85-94, 91-92; Е. П. Наумов, *Проблемы аграрной истории*, 31.

¹²⁸¹ *ИЦГ II/2*, 173, 174 (И. Божић); М. Благојевић, *Земљорадња*, 82, нап. 82.

¹²⁸² В. В. Макушев, *Итальянские архивы и хранящиеся в них материалы для славянской истории II, Неаполь и Палермо*, Санктпетербург 1871, 32, 64; *ИЦГ II/1*, 33 (С. Ћирковић); М. Гогич, *Деятельность русских ученых 19 века по опубликованию источников об истории Черногории в Средние века*, Россия и Балканы в течение последних 300 лет, Подгорица 2013, 527-538.

¹²⁸³ *МС I*, 421, № 1264; *МС II*, 18, № 67; *ИЦГ II/1*, 33 (С. Ћирковић); Б. Храбак, *Извоз житарица из грчких области у XIII, XIV и XV стољећу*, ИЗ књ. XVIII (1971) 215-253; Е. П. Наумов, *Проблемы аграрной истории*, 30; М. Malović – Đukić, *Kotor u XIII i XIV vijeku*, 114.

9. 1. 1. 3. *Заштита пољопривредних култура*

Да би виногради, воћњаци, вртови, земљиште под житом и друге култивисане површине дале адекватан род, осим одговарајућих активности на његовој обради, неопходно је било заштитити заседе од штете коју им је, прије свега, могла причинити стока. Тај проблем био је свакако присутан од најстаријих времена, али први подаци о настојањима да се санкционише штета на виноградима и другим култивисаним површинама потичу са краја XII вијека. Одлуком из априла 1197. године прописује се да, ако би неко у свом винограду пронашао говече, коња или магарца, за штету коју је претрпио, или као надокнаду за труд који је уложио у обради винограда, од власника стоке узме по говечету, коњу и магарцу по један перпер. За овце и другу ситну стоку је била предвиђена нешто друкчија казна, онај ко би их затекао имао је право да је убије и однесе себи.¹²⁸⁴ Убрзо се показало да су ове мјере, донешене са циљем заштите винограда, вртова и других обрадивих површина, стварале бројне проблеме у комуни па се приступило њиховим измјенама. То је учињено априла 1203. године када је утврђено следеће: ако би неко пронашао магарца, коња, говече, или неку другу животињу у свом винограду или пољу или у некој земљишном посједу чија је обрада подразумијевала рад имао је право да је узме. Власник те стоке морао је да надокнади причињену штету.¹²⁸⁵

У сачуваним изворима XII и XIII вијека нема података о особама које би се бавиле процјеном штете на култивисаним површинама у Котору. Како су стране у спору могле бити необјективне у процјени и изношењу претрпљене, односно причињене штете, то се подразумијевало учешће неких градских магистрата који су вршили њену процјену. Међу првим статутарним одредбама налази се она о избору десет људи који су имали задатак да од октобра до маја, обилазећи, надзиру стоку која пасе по виноградима, вртовима, воћњацима и обрађеним пољима и да је хватају. Њима је припадала трећина од стоке коју би ухватили и

¹²⁸⁴ F200, 197r; R. Gyug, *Liturgy and Law*, 564, № 47; M. Gogić, *Prilog proučavanju stočarstva*, 3.

¹²⁸⁵ F200, 197r; R. Gyug, *Liturgy and Law*, 564, 565, № 48; Л. А. Шаферова, *Ранний далматинский город*, 175; M. Gogić, *Prilog proučavanju stočarstva*, 3.

новца од изречених казни, преостали дио би ишао комуни.¹²⁸⁶ Они неће бити једини општински чиновници који су имали да брину о стоци и штети коју би она причинила. У недатираној одредби которског Статута налазе се и прописи о избору два процјенитеља штета учињених ван града и дистрикту.¹²⁸⁷ Ова одредба у основи уређује избор ових чиновника, статутарно формирајући норму, у чијој се основи вјероватно налазила нека ранија одлука, која је могла потицати и из периода када је и настајала норматива која се налазила у основи њихове дјелатности. Иако се не наводи ближи опис њихове активности, из наслова одредбе и истицања да се њихова активност односила на простор ван града тј. на рурално подручје, може се видјети да је њихова главна обавеза у основи била везана и за процјену штета на пољопривредним обрадивим површинама у дистрикту. Све ово би дало довољно аргумената да се може сматрати да су неки слични органи током XIII вијека дјеловали и у Котору. Томе би у прилог ишло и постојање општинских службеника у сусједству који су се бавили проблемима исте природе. Правни систем не толико удаљене Корчуле говори да је у њој средином XIII вијека и касније то питање такође било уређено. Дјелимично је то прописано посебном статутарном одредбом¹²⁸⁸, а у већој мјери у одредбама о чиновницима који су се бринули о заштити пољопривредних приноса, вршећи и процјену штете на њима. Тако су пољшици (*posticus, polschich*) вршили процјену пољских штета коју би причинила стока, нарочито на житу, док су пудари (*pudarus*) водили бригу о виноградима.¹²⁸⁹

¹²⁸⁶ *Statuta civitatis Cathari*, De electione inquirentium animalia pascentia de foris per possessiones (Caput XXI), 12; И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 62; М. Gogić, *Prilog proučavanju stočarstva*, 5.

¹²⁸⁷ *Statuta civitatis Cathari*, De electione aestimatorum damnorum (Cap. XVII), 11; М. Malović Đukić, *Kotor u XIII i XIV vijeku*, 260; М. Gogić, *Prilog proučavanju stočarstva*, 5.

¹²⁸⁸ *Statuta Curzulae* De animalibus dantibus dampnum (Liber legum ac statutorum civitatis et insulae Curzulae, Cap. CXVIII), 57.

¹²⁸⁹ *Statuta Curzulae*, Damnorum in bladis denuntiandorum per posticos (Refomationes communis Curzulae, Cap. XVII), 77, De ordine estimandorum damnorum (Refomationes communis Curzulae, Cap. CLXXX), 119, 120, De ordine solutionis stimarum factarum de blado (Refomationes communis Curzulae, Cap. CLXXXII), 121, 122, De pudariis et termino ad accusandum damna (Liber legum ac statutorum civitatis et insulae Curzulae, Cap. XCI), 49, Quod aliquis non vadat per campos laboratos (Liber legum ac statutorum civitatis et insulae Curzulae, Cap. XCIII), Pudariorum Verboizae (Refomationes communis Curzulae, Cap. XVI), 77, De ordine estimandorum damnorum (Refomationes communis Curzulae, Cap. CLXXX), 120, 121; А. Cvitanić, *Susret pravnih kultura u Korčulanskom Statutu i njegova povijesna vrijednost*, 31; D. Stipanović, *Uprava i njeni organi prema statutu otoka i grada Korčule iz 1214/1265 godine*, 349-353.

Санкционисање штете коју је на пољопривредним културама причинила стока биће предмет посебне пажње и у Статуту которске комуне.¹²⁹⁰ Статутарна одредба која детаљно регулише ову проблематику, која се у својим начелима и неким рјешењима наслања на одлуке са краја XII и почетка XIII вијека исто не садржи вријеме када је донешена. Њоме је било прописано кажњавање за штету коју би начиниле учинила стока (коњ, мула, магарац, волови, краве, свиње, овце) на виноградима, воћњацима, вртovima и површинама под житом. У случају да штету причине теглеће животиње (коњ, мула, магарац, во), казна је износила два перпера уз обавезу да надокнади штету. Што се тиче остале стоке, крава, оваца и свиња, власник земљишног посједа на којем су оне причиниле штету могао је њима слободно располагати, било му је остављено на вољу да ли ће ту стоку тући и убити. Плаћање штете је нешто што се директно у одредби не наводи, за разлику од случаја да се власник стоке буде жалио владару за такав третман његове стоке. За такве околности прописано је да је, тада, власник стоке морао платити и трошкове и штету и казну.¹²⁹¹ Уочава се ускраћивање физичког кажњавања и убијања товарних и запрежних животиња као вид кажњавања у овој статутарној одредби. То је учињено из разлога што је она била пријекно потребна за обраду пољопривредних површина на подручју дистрикта. То је вријеме када је у састав которског дистрикта улазила и плодна грбальска жупа, која се у одредби и помиње,¹²⁹² за чијом су обрадом биле неопходне волујске, односно коњске запреге.¹²⁹³ Умањење њиховог броја могло је оставити последице на економију комуне и приносе пољопривредних култура, жита, прије свега. Доцније је, 1406. године, за вријеме которске самовладе, одредба о стоци на испашаи била дјелимично измијењена на начин што је прописано да два перпера која би се давала комуни у случају да во, магарац, коњ и мазга буду затечени у на култивисаној површини припасти власнику посједа који је претрпио штету, мимо

¹²⁹⁰ У Статуту се налази и норма која је предвиђала надокнаду штете коју су пољопривредним културама причинили странци из непосредне околине комуне (*Statuta civitatis Cathari, De vineis incisis, et arboribus à forensibus* (Cap. CX), 70, 71.). Пошто ова статутарна одредба не садржи датум када је донешена, није искључено да она представља кодификацију, у мањој или већи мјери измијењеној форми, неке раније одлуке о овој проблематици.

¹²⁹¹ *Statuta civitatis Cathari, De animalibus pascentibus* (Cap. CCCLXI), 198, 199; М. Gogić, *Prilog proučavanju stočarstva*, 5.

¹²⁹² А. Л. Шаферова, *Аграрные отношения в Которе XIV века*. Социално – економические проблемы истории древнего мира и средних веков, Красноярск 1977, 74-110, 100.

¹²⁹³ М. Благојевић, *Земљорадња*, 51-64.

накнаде за штету.¹²⁹⁴ Како је казано да су у Котору, као и у другим зетским комунама, виногради дјелимично орани, те је и то утицало на одсуство физичког кажњавања запрежних животиња, неопходних за њихову обраду. Крај XII и XIII вијек, изузимајући продор Татара 1242. године, јесу релативно мирна раздобља када није било неких већих провала пљачкашког карактера које би могле угрозити засаде пољопривредних култура на подручју дистрикта.¹²⁹⁵

Последња норма наведене статутарне одредбе о искључивању српског владара из спора, који би могао настати по питању казни за штету коју би причинила стока, од значаја је за сагледавање положаја которске комуне у српској држави и њеног односа према владару у тренутку када је она нормирана. Она је значила непосредну примјену већ поменуте статутарне одредбе из 1301. године којом се Которанима забрањује обраћање владару против одредаба, части и слобода Котора.

9. 1. 2. *Сточарство/рибарство*

Подручје которског дистрикта, као уосталом и цјелокупног зетског приморја, не обилује већим површинама погодним за гајење стоке. Географски услови тих крајева су такви да је мало којем домаћинству са подручја дистрикта та пољопривредна грана могла бити једина дјелатност. Кроз причу о земљорадњи и културама које су некада претрпјеле штету од стоке стиче се слика о присуству и гајењу одређених врста домаћих животиња на простору которске комуне. Ради се, прије свега, о говедима, затим о овцама, коњима, магарцима. Иако се не помињу у изворима из овог периода, њима се могу придодати свиње и козе, јер је геоморфолошки карактер тих крајева био погодан за њихов узгој. Њихов се помен, заједно са осталим врстама домаћих животиња, налази у Статуу.¹²⁹⁶ Да се стока на подручју дистрикта гајила крајем XIII вијека говори и повеља краљице Јелене Анжујске (1276-1308) којом она одређује границе села Затор, у непосредној близини самог Котора. У повељи се, након навођења међника између

¹²⁹⁴ R4074, 13r, v; *Statuta civitatis Cathari*, Contra animalia intransia vineas, horios, et campos (Partes captae Tempore Catharinorum, Cap. XIX), 293, 294; M. Gogić, *Prilog proučavanju stočarstva*, 5, 6.

¹²⁹⁵ Примјер таквих догађаја јесу дешавања са краја XIV и из XV вијека, када долази до сукоба обласних господара који захватају и простор которске комуне када су често страдале пољопривредне површине, нарочито виногради.

¹²⁹⁶ *Statut grada Kotor II*, Indeks prevoda, s. v. koze, 552, svinje, 586.

Затора и которске територије, каже да ће се онај ко, протих воље становника планинског села Затора, буде напасао стоку или обрађивао земљу, морати платити краљици казну од 500 перпера.¹²⁹⁷ Та стока која је могла бити напасана на простору Затора свакако је потицала са простора дистрикта града Котора.

О начину гајења стоке остали су сачувани, у виду уговора, неки подаци из XIV вијека, гдје се види да је властела стоку давала сељацима на испашу.¹²⁹⁸ Живот у комунама XII, XIII вијека, а и касније, није увијек правио јасну границу између урбаних и руралних облика живота у њој. Сликвит примјер за то била би пракса да се и у граду често држала стока. Како је та појава, о чему свједочи и статутарна одредба настала са циљем да се она уклони¹²⁹⁹, постојала у Котору и почетком XV вијека, нема сумње да је то било присутно и раније.

Сточарски производи су били од значаја за економију домаћинства, док је један дио ишао и на градску пијацу. Осим сточарских производа, нудила се и продавала стока, о чему говоре нека акти из XIII вијека, о којима ће детаљно бити говора у одјелку о унутрашњој трговини. Сточарство је средином XIII вијека свакако било развијена пољопривредна дјелатност на простору дистрикта, али се мора узети у обзир да су се поменуте мјере о њеној продаји односиле и на стоку која је од тог периода у већем броју почела увозити из залеђа.

Други вид коришћења домаћих животиња у дистрикту била је њихова употреба у обради земље и транспорту. Волови (да ли и коњи) су били коришћени за орање и вучу већег терета на мање погодном терену. Коњи, муле и магарци су служили за транспорт робе.¹³⁰⁰ Када је у питању пренос разноврсне робе свакако да треба правити разлику између транспортних животиња које су опслуживале потребу на простору комуне и оних које су коришћене у трговини Котора са удаљеним залеђем, чији су власници били влашког поријекла. За привреду комуне, односно занатску дјелатност, од значаја су биле коже од стоке која се гајила у домаћинствима, од ње се правила обућа и неки одјевни предмети.

Повољни географски услови и благотворно дејство меда били су добар подстицај да на простору которског дистрикта буде заступљено пчеларство.

¹²⁹⁷ А. Соловјев, *Одабрани споменици*, 88.

¹²⁹⁸ И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 63.

¹²⁹⁹ R 4074, 13r; *Statuta civitatis Cathari*, Quod animalia siue bestiamina non stent in ciuitate (Partes captae Tempore Catharinorum, Cap. XVII), 292; И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 63.

¹³⁰⁰ И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 62; М. Благојевић, *Земљорадња* 51-64.

Производња меда и нарочито воска били су уносан посао који је Которанима доносио зараду. Употреба воска у обредне сврхе доприносила је великој потражњи на ширем тржишту, а тиме и његовој производњи.¹³⁰¹ Продаја меда у унутрашњости српске средњовјековне државе, конкретно у Брскову, била је забрањена уговором између Котора и Дубровника склопљеним 1279. године.¹³⁰²

Као и за цјелокупан средњовјековни период, и за XII и XIII вијек оскудни су подаци о рибарству у Котору и Боки. Природна упућеност ка мору била је довољан мотив да се тамо покушају наћи средства егзистенције кроз лов рибе и других морских плодова. О постојању ове дјелатност у ово вријеме може се говорити само кроз помене барки и чамаца, који су, осим за транспорт робе са једног краја залива на други и околно маритимно подручје, могли бити коришћени и за риболов. Усамљени помени особа које су се рибарством у Котору бавиле на прелазу XIII у XIV вијек налази се дубровачкој грађи и Грбаљском катастику. У канцеларијско-нотарским списима дубровачке канцеларије 1299. године помиње се *Beraldus de Cataro piscator*.¹³⁰³ У Грбаљском катастику стоји да је приликом прве подјеле Грбља један карат у Горњем Грбљу добио *Grebo piscator*¹³⁰⁴, док је у исто вријеме у Доњем Грбљу у посјед стекао *Cinogna piscator*.¹³⁰⁵ Овакво атрибуирање личности потврђује постојање те дјелатности, као дијела привредног живота комуне и препознатљивости људи који су се њоме бавили, као својом основном дјелатношћу. Канцеларијско-нотарски списи прве половине XIV вијека говоре о већем броју особа које су се бавиле том дјелатношћу.¹³⁰⁶ У Статуту се налази само једна одредба која говори о рибарству, конкретно о подјели уловљене рибе.¹³⁰⁷ Када се има у виду употреба рибе у исхрани средњовјековног човјека у приморској комуну, нарочито у доба поста,

¹³⁰¹ ЛССВ, s. v. Пчеларство (Ђ. Бубало), 606-608.

¹³⁰² CD VI, 296-301, № 249; Ј. Радонић, *Дубровачка акта и повеље I/1*, 61-66; V. Foretić, *Nekoliko pogleda na pomorsku trgovinu u Dubrovniku u srednjem vijeku*, 129; Ј. Луčić, *Pomorsko-trgovački odnosi*, 425.

¹³⁰³ Ј. Луčić, *Spisi IV*, 27, 159, № 37, 644.

¹³⁰⁴ ms.820, 18v.

¹³⁰⁵ ms.820, 128r.

¹³⁰⁶ MC I, Index rerum et institutionum, s. v. piscatores, 640; MC II, Index rerum et institutionum, s. v. piscatores 651.

¹³⁰⁷ *Statuta civitatis Cathari, De piscatoribus* (Cap. CCCXXV), 179; И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 64, 65. И. Синдик је, на истом мјесту, сматрао да постоји терминолошка разлика између оних којима је рибарство стално занимање (*piscator*) и оних који се њиме баве повремено (*capiens pisces*).

онда је јасно да ова дјелатност била знатно заступљенија у привредном животу комуне него што то извори говоре.

9. 2. ЗАНАТИ И УСЛУГЕ

Свакодневни живот у комуни наметао је неопходност присуства и дјеловања припадника посебних занимања, занатлија. Њихове услуге и производи били су нешто без чега живот у комуни често није могао замислити. Као и у случају облигационих односа, бројност занатских дјелатности у једној комуни јесте значајно свједочанство о нивоу привредног и друштвеног развитка те заједнице. Остало се ускраћено за непосредна сазнања о занатској дјелатности у Котору током највећег дијела овог периода. Директних помена занатлија и њиховог постојања у Котору готово да нема све до краја XIII и почетка XIV вијека. Њихово дјеловање у комуни може се ипак посредно препознати у ранијим документима и активностима у њима посвједоченим. Знатан дио активности које су се одвијале у земљорадњи, подразумијевале су употребу занатских производа, прије свега оруђа за обраду винограда, воћњака, њива, вртова и других култивисаних површина. За производњу и смјештај вина, маслиновог уља такође су биле неопходне занатске израђевине. У одлуци која се односи на продају кошарица за вријеме Светог Мартина могу се препознати резултати занатских активности. Дио робе која се, најкасније од средине XIII вијека, почела извозити у унутрашњост Србије били су и производи которских занатлија. Те производе и многе друге израђивале су которске занатлије. Како се њихова активност није заснивала само на изради нових производа, предмета и објеката већ и на поправкама и одржавању већ постојећих, то је њихов значај и улога у свакодневном животу комуне био још већи.

За занатлије се користио општи израз *artisanus*, док се за мајсторе појединих занатских дјелатности користи термин *magister*. У Статуту се налази само једна одредба, из 1357. године, која се односи на занатлије уопште, којом се забрањује да они могу да продају, залажу или на неки други начин отуђе предмет

који им је дат на прераду, односно преправку.¹³⁰⁸ О изучавању занатске дјелатности, односу између мајстора и ученика (калфе), односно помоћника (шегрта) нема података у которском Статуту. Неке информације о томе могу се наћи у уговорима о изучавању заната, које су склапали родитељи, односно старатељи тог дјетета са мајстором, гдје су прописивани ближи услови те обуке. Један такав уговор од 26. новембра 1300. године сачуван је у дубровачкој грађи. Тада је у Дубровнику склопљен уговор којим је Радоста из Котора, предао свог сина Мартина у Дубровник, Георгију сина Ричарда обућара, да код њега борави осам година. Тим уговором Георгије је био дужан да подучава Мартина своје обућарском занату којим се он бавио и да му даје храну и одјећу. Марин је био дужан за то вријеме да вјерно чува и пази његову имовину (ствари, *res*) и обавља све послове за њега. На крају осме године Марин је постајао слободан и ослобођен служби заувјек, уз право да добије алат за дјелатност за коју је учио.¹³⁰⁹ И касније ће Которани ићи у Дубровник да уче занат.¹³¹⁰ Сличних уговора, који се односе на учење појединих заната код которских занатлија, у архивској грађи из прве половине XIV вијека има у већем броју.¹³¹¹

Веома драгоцене податке о занатима и занатској активности у Котору са краја XIII и почетка XIV вијека пружа Катастик грбальске жупе. Као носиоци појединих карата у Грбљу, приликом његове прве подјеле 1307 године, наведене су неке личности, Которани, уз чије име често иде и његово занимање. Састављач првобитног Катастика (*catasticum antiquum*) знао је за њихове дјелатности и стављао их је уз њихова имена, као што је то био чест случај у средњовјековним изворима. На тај начин се данас зна за најраније помене одређених занатских дјелатности које су постојале у Котору, на размеђи XIII и XIV вијека.

Својом бројношћу, макар на основу помена у Катастику, истицали су се ковачи. *Vogo ferarius* имао је посједе на простору Доњег Грбља.¹³¹² Његов основни задатак био је израда потковица од жељеза и поткивање коња, као што је у то

¹³⁰⁸ *Statuta civitatis Cathari, De artisanis* (Сар. СССХС), 222; И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 66; *Lexicon I*, 72, s. v. *artisanus*.

¹³⁰⁹ J. Lučić, *Spisi IV*, 102, № 362.

¹³¹⁰ M. Malović – Đukić, *Kotor u XIII i XIV vijeku*, 158.

¹³¹¹ M. Malović – Đukić, *Kotor u XIII i XIV vijeku*, 150-153; J. A. Шаферова, *Котор XII - начала XV веков*, 57, 58.

¹³¹² *ms. 820, 6v.*

вријеме забиљежено и у сусједном Дубровнику.¹³¹³ Сличном дјелатношћу, израдом и оправком предмета (оруђа) од метала бавили су се *Bratoslavus covac*, као и синови *Obradi Covacis*.¹³¹⁴ Ковачким занатом се бавио вјероватно и *Marinus Maçole*.¹³¹⁵ Примјетно је да је за занимање двојице занатлија словенског поријекла употријебљена словенска ријеч *ковач*. Тај словенски термин познат је још из постојбине и означава занатлију који чекићем обрађује гвожђе и друге метале.¹³¹⁶ Интеракција града и окружења манифестовала се не само продирањем словенског етничког елемента кроз миграције у град, већ и упливом словенских ријечи у средину која је, од почетка XIV вијека, ипак љубоморно настојала да одржи своју индивидуалност у односу на централну власт, као и на словенско окружење. За разлику од Котора, у дубровачкој средини, по изворима са краја XIII вијека, није забиљежен примјер да је коришћен словенски термин за занатлије које су се бавиле ковачком дјелатношћу. У њима се доследно користи термини *faber-ferarius*.¹³¹⁷

Једна од основних асоцијација на ковачку дјелатност у средњем вијеку била је израда оруђа за обраду земље и предмета који се користе за гајење стоке. Управо се на те дјелатности, израду мотика (*zapparum*) прије свега, односе статутарне одредбе о ковачима.¹³¹⁸ Њихова се дјелатност може препознати и у изради других предмета-оруђа који су се користили за обављање неких пољопривредних активности о којима је било ријечи. Тако су за жетву користили срп (*ens*), за крчење винограда косијер (*falx*), за орање њива и вртова рало (*aratrum*), кучен (*cartellassius*).¹³¹⁹ Све су то била оруђа неопходна за обраду земље и гајење стоке. Више него за било коју другу занатску дјелатност може се тврдити да су у ово вријеме ковачи постојали и ван града, у сеоским подручјима гдје је потреба за њиховим услугама била израженија, о чему свједочи и помен поткивача коња.

¹³¹³ J. Lučić, *Obrti i usluge* 54, 55.

¹³¹⁴ *ms. 820*, 56v, 23v.

¹³¹⁵ *ms. 820*, 131r.

¹³¹⁶ P. Skok, *Etimologijski rječnik II*, 171-172; *ЛССВ*, s. v. Занати (С. Ћирковић), 214-217.

¹³¹⁷ J. Lučić, *Obrti i usluge*, 52-55.

¹³¹⁸ *Statuta civitatis Cathari*, De Ferrariis (Cap. CLXXVIII), 107, Quod Fabri fabricantes ligones, non possint recusare fabricare, et reparare ligones sub certa poena (Partes captae Tempore Catharinorum, Cap. XVI), 291, De ferris equorum, clavis, et aliis laboreris ferri, et de acutis fiendis per fabros pro grosso unò cum dimidio pro libra sub certa poena (Partes captae Tempore Catharinorum, Cap. XVIII), 292, 293.

¹³¹⁹ И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 60.

Ковачки занат подразумијевао је постојање и других уже специјализованих дјелатности за израду предмета од метала, које се понекад могу посматрати као посебне занатске активности. Тако се, поред већ поменутих, уско специјализованим занимањем може сматрати она дјелатност коју је обављао оклопар (*coraçarius*), пошто се оклоп израђивао од метала.¹³²⁰ Управо се један – *Beltrarn(m)olus coraçarius* наводи као особа која је добила посјед у Доњем (Горњем) Грбљу.¹³²¹ Которски извори XIV и XV вијека, поред ових, помињу и друге занатлије који су се бавили израдом оружја од метала, мачаре, сабљаре, штитаре. Которски ковачи и њихово оружје имали су велику улогу у опремању војске у српској држави.¹³²²

У категорију дјелатности која се бавили обрадом метала могу се сврстати и златари. У науци је уочено да се средњовјековно которско златарство развијало под утицајем умјетности из Јужне Италије (X-XII вијек), носећи у себи трагове ране романике који су сачувани и у предметима од злата из XIII и XIV вијека.¹³²³ У Катастику се помињу двојица златара: *Obrad aurifex*, *Crusiça aurifex*.¹³²⁴ Тај број је првој половини XIV вијека био вишеструко већи, јер се у периоду за који су сачувани нотарски списи (1326-1337) помиње преко педесет особа које су се бавиле том дјелатношћу. За ову активност неопходан је био захтјевнији, односно скупљи алат, него за остале дјелатности, те је све то захтијевало већи иметак да би се могло започети бављење њим. Учење овог заната, судећи по грађи прве половине XIV вијека трајало је најдуже, од 7 до 12 година, забиљежен је један примјер да је обука трајала 15 година.¹³²⁵ Иако је прва помисао да је њихова основна дјелатност била израда предмета од злата, они су се бавили и израдом производа од сребра. О томе, поред сачуваних предмета говори и једина

¹³²⁰ Г. Шкриванић, *Оружје у средњовековној Србији, Босни и Дубровнику*, Београд 1957, 35- 151.

¹³²¹ *ms.820*, 77v.

¹³²² Р. Ковијанић, *Oklopari*, *Kotorski medaljoni*, 111, 112; Р. Ковијанић, И. Стјепчевић, *Културни живот старог Котора I*, 141-192. Производња оружја у Котору крајем XIII и почетком XIV вијека још увијек није била у великој мјери развијена што се види из података да је 1313. године из Венеције Стефан Дечански увезао преко стотину мачева. Увоз, свакако квалитетнијег оружја и опреме за борбу, из Венеције, одвијао се и наредних деценија (М. Спремић, *Србија и Венеција (VI-XVI век)*, 238, 239).

¹³²³ В. Radojković, *Remek dela kotorskog zlatarstva u katedrali Svetog Tripuna*, 800 godina katedrale Svetog Tripuna u Kotoru (1166-1966), 81-100, 81.

¹³²⁴ *ms.820*, 48v, 91r.

¹³²⁵ Р. Ковијанић, *Которски златари прве половине XIV вијека*, 23-42; Л. А. Шаферова, *Котор XII - начала XV веков*, 65-69.

статутарна одредба, из средине XIV вијека, која се односи на непосредну дјелатност ових занатлија. Њоме се одређује сразмјера између сребра и бакра приликом израде предмета, које су се златари морали придржавати.¹³²⁶ Златари се помињу и у једној недатираној одредби која се односи на плаћање царине. Њоме се прописује да златари од предмета које произведу и продају морају да плате царину од два одсто перпере.¹³²⁷ Не искључујући могућност да се дјелимично можда ради о сребру и са неког другог простора, али се правасходно намеће чињеница да су предмети од сребра на прелазу два вијека израђивали од тог метала који се експлоатисао у Брскову, а са којим су Которани тада имали интезивне привредне везе.¹³²⁸

Ако не и раније, најкасније почетком XIV вијека у Котору се јавља уско специјализована златарска активност у чијем средишту се налази пречишћавање сребра, односно поступак његове рафинације, гдје се из сребра одвајала одређена количина злата. Тако је 1320. године поменути Драго Балдуин склопио уговор са Венецијанцем Луком де Балдарија, који је био *magister afinator*.¹³²⁹ Златарска активност, уз ковачку, убрајала се међу уносније занатске дјелатности у Котору у првој половини XIV вијека, тако да су златари тог периода капитал стечен том дјелатношћу улагали у земљу и трговачку активност.¹³³⁰

Присуство градитеља, дрводјелца – зидара, у једној комуни било је неопходно у свакодневном животу заједнице, како за градњу нових објеката, тако и за поправку постојећих. На више мјеста говорено је о дрвеним приткама, пружу даскама и другим предметима од којих су се и куће градиле, као и други објекти за живот и становање. Материјалне могућности су условљавале да су се куће у то у вријеме углавном градиле од дрвета. Било је случајева да је дрво коришћено за основну конструкцију објекта, док су зидови прављени од блата и пружа, које се помиње као предмет трговине. Изградња стамбених објеката од дрвета била је

¹³²⁶ *Statuta civitatis Cathari*, De aurisicibus, et eorum laboreris faciendis (Cap. CLXXVII), 106; И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 66.

¹³²⁷ *Statuta civitatis Cathari I*, De doana soluenda pro certis mercationibus (Cap. CCCXVIII), 175. Како се ова одредба налази након одредбе о регулисању плаћања царине из септембра 1321. године (*Statuta civitatis Cathari I*, De mercationibus, quas portant mercatores per mercata Dominationis, qualiter esset soluenda doana (Cap. CCCXVII), 174, 175) и практично је надопуњује, то се може сматрати да је ова донешена након ње, као њена допуна.

¹³²⁸ И. Стјепчевић, Р. Ковијанић, *Злато и бакар старог Брскова*, ИЗ књ. XI 1 (1953) 271-276.

¹³²⁹ Л. А. Шаферова, *Котор XII - начала XV веков*, 68-69.

¹³³⁰ М. Malović – Đukić, *Kotor u XIII i XIV vijeku*, 147.

последича утицаја словенског руралног окружења. Словенско становништво које се насељавало у град преносило је тај тип градње.¹³³¹ Њега је практиковало и мјесно становништво које није увијек било у прилици да гради стамбене просторе од тврде градње. Иако се не знају детаљи, сигурно је 1242. године, приликом продора Монгола, страдао цјелокупан град, и дио који није био заштићен градским зидовима и подграђе које су углавном чинили објекти од дрвета који су тада спаљени, те се и на њихово уништавање односе ријечи сплитског хроничара.¹³³² Та похара и спаљивање великог броја објеката за становање сигурно је подстакло тражњу дрвене грађе као једног од основних материјала за градњу дрвених кућа (*domus lignea*).

Канцеларијско-нотарски списи прве половине XIV вијека помињу куће од дрвета.¹³³³ За сагледавање прилика о градњи објеката за становање у периоду који је претходио кодификацији Статута од великог је значаја кратка и недатирана одредба која се односи на градњу од дрвета гдје се каже да, по старом правном обичају, ниједан објекат направљен од дрвета не може бити власништво или чврста имовина *sine carta*.¹³³⁴ Из ове статутарне одредбе може се констатовати да се градња дрвених кућа од давнина вршила и без дозволе комуналних власти. Такви објекти нијесу се могли сматрати власништвом, ако за то није постојала исправа. Та исправа (*carta*) сигурно је подразумијевала дозвола комуналних власти за њену градњу. Кроз прописивање ових норми могу се уочити настојања комуналних власти да уреде градњу објеката у граду. О присуству дрвених кућа у граду XIII вијека говори и дубровачко законодавство које прописује поступак замјене дрвених зидова и других дјелова кућа каменим.¹³³⁵

На размеђу два вијека у Котору су постојале занатлије које су се бавиле обрадом дрвета, укључујући ту и градњу кућа. У Катастику грбальске жупе као

¹³³¹ S. Vučenović, *Graditeljstvo Kotor*, Kotor 2012, 79, 80.

¹³³² Приликом напада на Сплит, по ријечима Томе Архиђакона, уништено је у његовом подграђу око пет стотина дрвених кућа и двадесет камених (S. Vučenović, *Graditeljstvo Kotor*, 80).

¹³³³ J. Martinović, *Graditeljska djelatnost u Kotoru prve polovine XIV vijeka. Pokušaj rekonstrukcije urbane topografije grada prema podacima notarskih knjiga 1327-1335*, ГПМ XXXIII-XXXIV (1985-1986), 17-73; *Приватни живот у српским земљама средњег века*, приредиле С. Маријановић Душанић, Даница Поповић, Београд 2004, 86, нап. 11 (В. Живковић).

¹³³⁴ *Statuta civitatis Cathari*, De laboreris lignaminum (Cap. CCXLV), 139.

¹³³⁵ J. Lučić, *Obrti i usluge*, 40. У дубровачкој грађи са краја XIII вијека наводи се укупно 17 особа које су се бавиле дрводјељским занатом (J. Lučić, *Obrti i usluge*, 40.).

посједник једног карата у Грбљу наведен је *Dobroslavus marangonus*¹³³⁶, који се, осим градње кућа, могао бавити и израдом других предмета од дрвета за кућне потребе, односно столарским занатом.¹³³⁷ Из доцнијег периода познато је да се марангун бавио разноврсном обрадом дрвене грађе, од оне за градњу кућа и бродова, па све до прављења предмета који су се користили приликом израде тканина (преслице).¹³³⁸ Дрводјелје се као посебне занатлије не помињу се у Статуту али је њихова улога била веома значајна у XIV вијеку¹³³⁹, свакако још запаженије мјесто припадало им је у ранијим вјековима када је градња дрвених стамбених објеката била још већа.

Основни предуслов егзистирања и опстанка једне заједнице на мањем простору у средњем вијеку, све до усавршавања ватреног оружја, био је постојање снажних фортификационих зидина, саграђених од камена, као основног материјала. Оне су имале сврху да пруже заштиту од напада и издрже дужу опсаду. Одлуке из прве половине XIII вијека потврђују постојање градских зидина са капијама које су остале до данашњих дана. За њихову градњу били су од стране градских власти ангажовани мајстори – зидари. Развој привредних дјелатности, прије свега трговине између јадранског окружења и залеђа, условиће економско снажење знатног броја которског становништва, како племства, тако и грађанства. Тако је знатан дио њих био у прилици да подигне ниво квалитета свог живота, што је подразумијевало и масовнију градњу кућа и других објеката од тврдог материјала, камена и опеке. Куће које су прављене од камена обично се називају *domus lapidea*, док су *domus murata* означаване куће грађене у опеци.¹³⁴⁰ Писани извори о которским занатлијама који су се бавили грађевинском дјелатношћу, од првих познатих помена са краја XIII односно почетка XIV вијека и касније, користе синонимне термине за њихову дјелатност, *murator* – *murarius*. У Катастику грбальске жупе наводе се *Bistianus murarius* и *Bogdanus murator*.¹³⁴¹ Вјероватно да је овај Богдан иста особа, која се под тим именом помиње се 1326.

¹³³⁶ *ms.820*, 10v.

¹³³⁷ *Lexicon II*, s. v. *marangonus*, 699.

¹³³⁸ А. Фостиков, *Занатство у средњовековној Србији* 147.

¹³³⁹ R. Kovijanić, *Drvodjelje*, *Kotorski medaljoni*, 141, 142.

¹³⁴⁰ S. Vučenović, *Graditeljstvo Kotora*, 80.

¹³⁴¹ *ms.820*, 53r, 56v.

и наредних година и као *magister Bogdanus murarius*.¹³⁴² У међувремену је усавршио своје занатске способности и добио звање мајстора, коју су могли имати само искусни дјелатници у свој послу, који су за то морали полагати неку врсту испита(?). Ово би био конкретан примјер како се радом и усавршавањем стицало звање мајстора.. Канцеларијско-нотарски списи прве половине XIV вијека, поред зидара (*murator – murarius*), говоре о постојању још једне занатске дјелатности у Котору, која је била блиска са зидарима, ради се о клесарима камена (*petrarii*), који су вјероватно узимали учешћа и у зидарским послова претходног периода.¹³⁴³ Крајем XIII и почетком XIV вијека которско градитељство било је на високом нивоу. Тада је стасала она генерација которских златара-јувелира и неимара који су оставили великог трага на ширем географском подручју. Међу њима, свакако најзначајнији били су Обрад Десиславин Гамбе, неимар сребрног олтару цркве св. Николе у Барију и Фра Вита, градитељ Дечана.¹³⁴⁴

Израдом грађевинских предмета који су се користили приликом градње разних објеката за становање и смјештај бавили су се купари. Они су израђивали црепове и цигле за изградњу кућа и других објеката (зидови, лукови, сводови), поплочавање улица и других простора. У Катастику се као посједник карата у Грбљу, приликом његове најстарије подјеле, наводи *Bratoslavus cuppar*.¹³⁴⁵ Њиховој дјелатности посвећена је једна одредба у Статуту у којој се прописује обавезност прављења квалитетног цријепа, или ће исти бити уништен, уз обавезу мајстора да купцу надокнаде штету.¹³⁴⁶ О традицији израде црепова на подручју которске комуне говори и један локалитет-топоним који се наводи у повељи о привилегијама овом граду, коју је наводно цар Душан 1346, године издао овом граду, у којој се каже да граница у једном дијелу иде *in suso alli coppi*.¹³⁴⁷

¹³⁴² *MC I*, 95, 96, 98, 123, 136, № 248, 256, 330, 369.

¹³⁴³ *MC I*, Index, s. v. murarii, muratorii, petrarii, 639, 640; *MC II*, Index, s. v. murarii, petrarii, 651; *Lexicon II*, 848, s. v. petrarius. Од укупно тринаест мајстора зидара који се среташу у списима прве половине XIV вијека, шесторица су била из других далматинских градова (Л. А. Шаферова, *Котор XII - начала XV веков, 72*), што би сугерисало да између потреба и могућности за овим занатлијама у Котору није постојала равнотежа, па се морало прибећи ангажовању већег броја зидара из других комуна. Наравно, мора се при том имати у виду да су ти зидари сигурно били ангажовани на пословима градње чијем степену сложености домаћи нијесу могли да одговоре.

¹³⁴⁴ Р. Ковијанић, *Вита Которанин, неимар Дечана, 274*; Исти, *Ко су Обрад Десиславин и фра Вита*, 103-114.

¹³⁴⁵ *ms.820*, 32г.

¹³⁴⁶ *Statuta civitatis Cathari, De cuppis siue tegulis* (Cap. CCCCXXVIII), 246, 247.

¹³⁴⁷ *Statuta civitatis Cathari, Priuilegium confinium Communitatis, et Ciuitatis Cathari* (Cap. CCCCXL), 270-274.

Вјероватно се радило о неком мјесту гдје су се израђивали црепови и други предмети од опеке, као што је то био случај са Купарима код Цавтата, у Дубровачкој комуни.¹³⁴⁸ Овај помен занатлије у Грбаљском катастику који се у Котору бавио израдом црепова, временски се подудара са најранијим подацима који се односе на производњу цријепа у сусједном Дубровнику. У њему, судећи по изворима, до 1300. године није било занатлија који су се бавили израдом опеке, ни израдом земљаних посуда.¹³⁴⁹

За потребе домаћинства израђивани су у Котору, крајем XIII и почетком XIV вијека, предмети од печене земље. У Катастику је забиљежено постојање више сродних занатских дјелатности чији су се припадници бавили израђивањем предмета за свакодневну употребу домаћинства. То би говорило о издиференцираности и специјализованости занатлија за сваку појединачну. На првом мјесту ради се о грнчарима, занатлијама који су израђивали предмете за покућство, гдје су наведени *Rade de Grančar*, *Junius Grančar* и *Michael de Grančara*.¹³⁵⁰ Грнчар/гончар, као назив за особу која се бави израдом предмета од печене земље срета се у свим источно словенским језицима.¹³⁵¹ Овдје је за ту дјелатност употребијен готово неизмијењен словенски облик те ријечи. Осим грнчара, у Катастику се помињу још неке занатлије које су се бавиле израдом печених земљаних посуда. *Miros scudelar* и *Jurcus scudelar / Jurgus scudlar*¹³⁵² јесу которске занатлије које су израђивале, на првом мјесту, скуделе, мале посуде, тањире, по чему је та занатска дјелатност и добила име. Термин, и за ову дјелатност, води поријекло из старословенског језика (*скодела-скоделник*).¹³⁵³ Поменуте занатлије су осим ових посуда израђивали су и друге предмете од печене земље, их којих се јело и пило.

По бројности значајну групацију занатлија чинили су и обућари. Као носиоци карата-посједа у Грбљу, а у неким случајевима као лица која су била сродници тих занатлија наводе се: *Rados calligarius*, *Juranus calligarius*, *Drasa uxor*

¹³⁴⁸ С. Ћирковић, *Производња, занат, техника* 67, 68.

¹³⁴⁹ Ј. Луčić, *Обрти и услуге*.

¹³⁵⁰ *ms.820*, 64v, 70r, 103r; *ЛССВ*, s. v. Занати, 215 (С. Ћирковић).

¹³⁵¹ А. Фостиков, *Занатство* 121, 122; *ЛССВ*, s. v. Керамика, 288-291 (М. Бајаловић-Хаџи-Пешић).

¹³⁵² *ms.820*, 28v, 62v, 63v (*Jurgus scudlar*).

¹³⁵³ А. Фостиков, *Занатство*, 122; *Lexicon II*, s. v. *scutelinus – scutella: plitica, mali tanjir*, 1062, 1064.

Stoici Calligarii.¹³⁵⁴ Док су *Rados* и *Juranus* дјеловали на прелазу два вијека, *Stoicus* се могао бавити обућарским занатом сигурно још у другој половини XIII вијека. Наведене занатлије бавиле су се и прављењем и вјероватно и поправком - крпљењем обуће, дотле се *Radun çavatar*¹³⁵⁵ бавио искључиво крпљењем старе обуће, јер се тај термин користио да означи обућара чија је дјелатност била поправљање обуће¹³⁵⁶, а који се (и једни и други) помињу и у сусједном Дубровнику.¹³⁵⁷ Посао израде обуће у Котору у то вријеме **често је** подразумијевао обављање свих послова од стране једне исте особе, почевши од чишћења и штављења коже, па до завршне израде предмета, што је био случај када је сировина за израду потицала из околине града. На њихову дјелатност односи се недатирана одредба Статута која прописује строге услове за обављање неких радњи у процесу прераде коже.¹³⁵⁸ Од када почињу интензивније трговачке везе Котора са залеђем повећавао се и увоз кожа, што ће сигурно довести до повећања броја и обима посла которских занатлија, не само обућара. У канцеларијско-нотарским списима из прве половине XIV вијека, гдје се срета велики број обућара. Примјетан је процес постепене издиференцираности занатлија који су се бавили прављењем предмета од коже. Тако се исти занатлија у једном документу назива обућаром, а у другом кожаром.¹³⁵⁹

Сличном дјелатности, израдом посебних одјевних предмета, бавили су се и клубучари – шеширције. Као власник посједа у Горњем Грбљу, приликом прве подјеле, помиње се *Iunius clobuçar*.¹³⁶⁰ Као сировина за израду шешира, који су својим изгледом представљали невербалну поруку о друштвеном, правном и материјалном положају, кориштене су вуна, сукно, кожа, слама.¹³⁶¹ Ово неће бити усамљени помен ове занатске активности у ово вријеме у Котору. Нешто касније, 1333. године, у канцеларијско - нотарским списима помиње се Маре, кћерка покојног Јохана клубучара, који се бавио и другом сличном дјелатношћу -

¹³⁵⁴ ms.820, 23v, 53r, 79v.

¹³⁵⁵ ms.820, 106v.

¹³⁵⁶ *Lexicon I*, s. v. *çavatararius, çauatararius*, 198.

¹³⁵⁷ J. Lučić, *Obrti i usluge*, 91-98.

¹³⁵⁸ *Statuta civitatis Cathari*, De caligariis (Cap. CCCXCIX), 230, 231; Л. А. Шаферова, *Котор XII - начала XV веков*, 56.

¹³⁵⁹ Л. А. Шаферова, *Котор XII - начала XV веков*, 55-59.

¹³⁶⁰ ms.820, 124r; *Lexicon I*, 234, s. v. *clobuçararius*.

¹³⁶¹ J. Lučić, *Obrti i usluge*, 84; *ЛССВ*, s. v. Покривала за главу (Ђ. Петровић), 540-543.

израдом капа (*cappellarius*).¹³⁶² Како се он у то вријеме наводи као покојни, могуће је да је и он припадао ранијем периоду, односно XIII вијеку.¹³⁶³

Када је у питању особа наведена као *Blaxius pectenarius*¹³⁶⁴ и дјелатност којом се он бавио, прије би се могло рећи да је у питању чешљач вуне, него особа која је правила чешљеве за тај посао.¹³⁶⁵ Ова дјелатност је веома сродна са послом који су приликом припремања вуне обављали гребенари (*schartezendori, schartissieri*), али ће тек касније, даљом диференцијацијом овог заната, доћи до раздвајања ових дјелатности.¹³⁶⁶ Обје ове дјелатности биле су само дио активности у процесу обраде вуне до њеног ткања. За ову дјелатност карактеристично је да су ангажовани на чешљању и гребенању вуне били слабо плаћени. Обављање овог посла није захтијевало неку посебну стручност, па у њој није постојао ниво шегрта. Помен особа које су се бавиле прерадом вуне дају основу да се може говорити о релативно раној производњи вунених тканина у Котору. Као сировина вјероватно је коришћена и вуна од оваца са простора дистрикта, чији се узгој помиње у изворима из XIII вијека, као и она која је увожена из унутрашњости балканских простора. Свакако, обим те ткачке дјелатности у Котору на почетку XIV вијека био је мали. То је прије била произвођачка активност на нивоу кућне радиности, у којој су могли узети учешће и остали чланови породице. Такву једну заједницу представљала је и породица Блажа из Грбаљског Катастика. Квалитет те тканине сигурно је био знатно слабији од оних тканина од вуне које су у то вријеме увозили, прије свега, млетачки трговци.¹³⁶⁷ Слична дјелатност у сусједном Дубровнику забиљежена је у

¹³⁶² *МС II*, 83, 204, 205, № 377, 828; К. Јиречек, *Историја Срба II*, 170, 171.

¹³⁶³ Не може се директно у везу са занатима у Котору довести податак да је Которанин Андрија Катена октобра 1280. године предао Радована, бившег роба из Босне, на занат кројачу Николи у Дубровнику, на период од 10 година (Г. Чремошник, *Стуси 1278-1301*, 38, № 41.).

¹³⁶⁴ *ms.* 820, 125r.

¹³⁶⁵ *Dictionnaire Latin Francis*, ed. F. Gaffiot, Paris 2016², 977, s. v. pecten, pectinarius; *Parish registar Latin, an introduction*, C. Russell Jensen, Salt Lake City, 1988, 397. У рјечнику средњовјековног латинитета Југославије (*II*, 825 стр.) налази се следеће тумачење: *pectinator* (ital. *pettinatore*) - *qui lanam pectit: koji grebena vunu, grebenar*.

¹³⁶⁶ D. Roller, *Dubrovački zanati u XV i XVI stoljeću*, Zagreb 1951.

¹³⁶⁷ У канцеларијско-нотарским списима 1326-1337 забиљежен је помен укупно пет кројача од којих је троје било из Дубровника (Л. А. Шаферова, *Котор XII - начала XV веков*, 64, 65).

првој половини девете деценије XIII вијека, када се тим послом бавио *Stasius peternarius, habitator Yadre*.¹³⁶⁸

Пошто се не наводе у изворима овог периода, не може се поуздано тврдити да су у то вријеме у Котору постојали и бачвари (*bottarii*) као уско специјализоване дрводјеље. Они су, прије свега, израђивали бачве и друге посуде за складиштење вина, уља и других течности. На њихов рад, изгледа често и немаран, односи се и недатирана одредба Статута која им налаже да праве исправне бачве, како вино из њих не би цурело и тако се наносила штета власнику вина коју су бачвари морали да надокнаде.¹³⁶⁹ Они су се бавили и израдом посебних мјешина које су коришћене за транспорт вина из Котора у Брсково и унутрашњост. У дрводјељску дјелатност могу се сврстати и израђивачи корпи - кошара (корпари-сепетари) које се, о црквеним свечаностима, као предмет продаје у граду помињу у изворима .

О присутности занатлија-мајстора у Котору на прелазу два вијека, говоре и општи помени, ријетки у дубровачкој канцеларијској грађи, а нарочито бројни у Грбљском катастику, особа које су имале титулу *magister*. То свједочи о њиховим мајсторским квалификацијама за поједине дјелатности, које нијесу у изворима ближе поменуте: *magister Theodorus*¹³⁷⁰, *magister Negota*, *magister Martinus*, *magister Teuerclm*, *magister Tomasius*, (као носилац земљишног посједа наведен је његов син Никола, што значи да је Томасус живио и дјеловао још раније), *magister Bratcho*, *magister Georgius*, *magister Bratus*.¹³⁷¹ Њихова дјелатност била је позната у граду приликом прве подјеле Грбља, па састављач тог најстаријег катастика није сматрао неопходним да унесе податке о томе.

Оно што се поуздано зна о которским занатима са краја XIII и почетка XIV вијека, прије свега из Грбљског катастика, јесте постојање одређених занатских дјелатности, за чијим је радом постојала потреба у комуни. На развој заната који се тада, помињу у Котору утицала су два фактора. На првом мјесту свакодневне потребе домаћег становништва, као и положај једног од центара посредничке трговине између континенталног залеђа и маритимних крајева, не само Јадрана.

¹³⁶⁸ J. Lučić, *Obrti i usluge*, 82, 83; G. Novak, *Vunena industrija u Dubrovniku do sredine XVI stoljeća*, Rešetarov zbornik iz Dubrovačke prošlosti, Dubrovnik 1931, 99-107.

¹³⁶⁹ *Statuta civitatis Cathari*, De Magistris Bottariis (Cap. CCCXLIII), 186.

¹³⁷⁰ J. Lučić, *Spisi IV*, 153, № 604; J. Lučić, *Obrti i usluge*, 129.

¹³⁷¹ *ms.820*, 33r, 39v, 61r, 85r, 111r, 111v.

Из етничке структуре особа које су се бавиле занатима види се да су се њима бавили припадници романизованог становништва, али је примјетно да и припадници словенског становништва узимају учешће у тим занатским дјелатностима. Присуство словенског елемента у которској занатској дјелатности види се и кроз словенску терминологију за поједине занате, гдје упоредо постоје и словенска и латинска терминологија. Са развојем тргова и привредних центара у унутрашњости, јавила се потреба за занатлијама одређених дјелатности те су поједине которске занатлије насељавале та мјеста, бавећи се у њима својом дјелатношћу.¹³⁷²

Што се тиче друштвеног статуса занатлија и вршилаца услужних дјелатности који се помињу у изворима, на врху би се налазили златари, за њима би слиједили зидари, ковачи, црепари, дрводјелје, грнчари, ниже од њих би били третирани обућари, док би на дну те друштвене љествице били чашљачи вуне. Следствено средњовјековним приликама, ова подјела занимања према врсти материјала који се обрађује често је била условна, јер се дешавало да се до одређеног предмета могло доћи само радом више занатлија сродних профилација. Градитељство је најбољи примјер за то, истовремено учешће дрводјелја и и зидара било је нешто што се подразумијевало. Наравно, међу припадницима занатског staleжа нема припадника истакнутих которских властеоских породица, они су приходе за егзистенцију остваривали кроз друге дјелатности, трговину најчешће. Свакако да број занатлија који се помињу у Катастику не може да представља поуздан податак о броју занатлија у Котору у том тренутку. У њему су пописани само они Которани који су добили посједе у Грбљу, међу којима је био и одређени број занатлија.

Оно што карактерише постојање занатлија у средњовјековним комунама, њихова удружења – еснафи, у свом основном облику, није било присутно у Котору. Которске занатлије се организују и удружују у струковне братовштине, које су имале религиозни карактер. Најстарија од њих позната јесте Братовштина Светог Крста – *Fraternitas Sancti Crucis*, за коју се сматра да потиче са краја XIII

¹³⁷² У неким документима прве половине XIV вијека предвиђена је могућност да которски мајстори могу водити шегрте у Србију (нпр *MC I*, 273, № 786)

вијека, из 1298. године.¹³⁷³ Архивска грађа прве половине XIV вијека нуди назнаке почетака братовштине которских обућара, гдје се помиње гасталд, као особа који је био на њеном челу. Из 1398. године потиче најстарији познати текст Статута ове братовштине.¹³⁷⁴ Бавећи се питањем заната у Котору, Марица Маловић – Ђукић, износи мишљење да су у првој половини XIV вијека постојала удружења зидара.¹³⁷⁵ Из средине тог вијека потиче Статут Братовштине св. Духа, помораца.¹³⁷⁶ Од тог периода повећавао се број братовштина у Котору.

Услуге Осим особа чија се дјелатност може сврстати у занатску, у изворима се наводе и личности које су вршиле и неке друге активности, неопходне за свакодневни живот у комуни, које се обично сврставају у категорију услуга. Од дјелатности које су у Котору постојале на прелазу два вијека, а посвједочене су у изворима, јесу и бербери. *Nallescius barberius* помиње се као власник земљишних посједа у Грбљу приликом његове прве подјеле.¹³⁷⁷ Поље дјеловања особа које се у изворима наводе као *barberii* било је разноврсно. Они су фактички били много више од обичних занатлија, представљајући у формалном смислу занатлије - чиновнике комуне. То се види из одредби статута гдје су они, у неким случајевима, имали исти третман као лекар, нотар, канцелар и апотекар, имајући ранг властеле и примајући плату од комуне.¹³⁷⁸ Ближи опис послова које су бријачи вршили налази се у дубровачкој грађи из нешто доцнијег времена (XV, XVI вијек). Тада је у Дубровнику дјеловао велики број бријача, из које се види да су се они, поред свог основног занимања, бавили и лијечењем рана, вађењем зуба, санирањем прелома и исчашења, пуштањем крви, вршењем обдукција.¹³⁷⁹ Ваља

¹³⁷³ I. Stjepčević, *Katedrala Sv. Tripuna*, 60; И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 67; D. Kuštre, *Statut kotorske Bratovštine sv. Križa iz 1298. godine*, ССР 39 (1997), 137-146.

¹³⁷⁴ М. Милошевић, *Прилози за историју заната у Котору*, ИЗ 1-2 (1956) 78-104; Л. А. Шаферова, *Котор XII - начала XV веков*, 59-63, 75, 76.

¹³⁷⁵ М. Malović – Ђукић, *Kotor u XIII i XIV vijeku*, 149. Биће да се овдје ипак ради о групи зидара окупљених око обављања једног посла.

¹³⁷⁶ М. Milošević, *Bratovština sv. Duha u Kotoru i njeni članovi pomorci (XIX-XVI st.)*, ГПМ, XI (1963) 115-129.

¹³⁷⁷ ms. 820, 115v.

¹³⁷⁸ *Statuta civitatis Cathari, De homicidiis* (Cap. LXXXII), 56, 57, *De ceremonia fienda, seu offerenda in sollemnitate Beatissimi Martyris Sancti Triphonis, Protectoris civitatis Cathari per officiales ipsius civitatis*. (Partes captae Tempore Catharinorum, Cap. XXXIV), 303-306; И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 123. У *Историју Срба* Константин Јиречек користи термин *barberius* да означи особу која је, 1460. године, дошла да лијечи Стефана Црнојевића (*Историја Срба II*, 316). Ди Канж је појам *barberius* тумачио као *chirurgus* (C. Du Cange, *Glossarium mediae et infimae latinitatis II*, 572)

¹³⁷⁹ D. Roller, *Dubrovački zanati u XV i XVI stoljeću*, 164, 165.

овдје подсјетити, на констатацију изнешену у одјелку о кривичном праву, да је и у Котору, као и у другим комунама у XIII вијеку, вјероватно било на снази кажњавање особа које су правиле љекове од биљака (*herbarias*). Тиме се жељело забранити лаицима да болеснике лијече травама које су брали и смјесама које су од њих правили, из разлога што се вјероватно некад то завршавало и смртним исходом. Статут не садржи никакве одредбе које се односе на рад љекара у Котору, али се из архивске грађе може закључити да је у Котору у средњем вијеку био заступљен и медицински приступ здравственим проблемима, што потврђује и постојање апотекарске установе.¹³⁸⁰

У групу услуга за чије су уређење и дјеловање биле задужене локалне власти, које су и постављале извршиоце, у животу комуне важна је била улога оглашивача-звонара. *Leo çartagnator* вршио је ту дужност почетком XIV вијека.¹³⁸¹ Његова је улога била да са катедрале Св. Трипуна звоном обавијести становништво комуне о неком важном дешавању у граду, на чији су се звук они окупљали разним поводима. Могло је то бити окупљање которске заједнице ради рјешавања неког проблема и доношења одлуке са законском снагом, о чему свједочи велики број исправа XIII вијека које наглашавају да се окупљање вршило на звук звона. Тај обичај да се которска вијећа састају на звук звона остао је и доцније о чему свједочи Статут. Исто тако, познато да се током XIII вијека то звоно оглашавало и када би била усвојена нека одлука од стране комуналних органа, о чему говори и одлука из априла 1241. године.¹³⁸²

Формално гледано, у категорију услужних дјелатности могу се убрајати и крчмари, односно крчмарице које су се бавиле продајом пића и хране. Оно што је сигурно, свакодневни живот у комуни XIII вијека подразумијевао је присуство млинара, пекара, кројача, месара и других услужних дјелатности¹³⁸³, чије је присуство забиљежено у нотарским списима у Дубровнику са краја тог вијека.¹³⁸⁴

¹³⁸⁰ Р. Ковијанић, *Апотека Котора у доба Немањића*, 1-5; *Isti, Kotorски medaljoni, Апотека, Апотекари*, 73-74, 75-76.

¹³⁸¹ *ms.* 820, 48v.

¹³⁸² М. Мурьянов, *Звонят колоколы вечныя в великом Новгороде (славянские паралели)*, 239.

¹³⁸³ Л. А. Шаферова, *Котор XII - начала XV веков*, 54, 55, 64, 65,

¹³⁸⁴ Ј. Луčić, *Обрти и услуге*, 121-123.

9. 3. ТРГОВИНА

Основну привредну грану у Котору представљала је трговина, која је углавном имала посреднички карактер. На развој те дјелатности у овом периоду утицало је више фактора. Уз општи привредни полет на Јадрану, који је наступио почетком XIII вијека, уласком у састав државе Немањића которски трговци су добили прилику да несметано дјелују на њеном простору и користе бенефите привредног полета који је тада наступио, а на које је нарочито утицало покретања рударске производње у залеђу, од средине XIII вијека. Наслањајући се још на традицију античких поморских путева и комуникација, положај и везе Котора са осталим комунама Јадрана и шире, били су створени добри предуслови за развој трговине. Трговачке везе, до тада успостављене поморским комуникацијама, обogaћене су новим, до тог периода не толико развијеним и присутним правцима трговачких активности ка унутрашњости Балкана. Трговачке везе Котора, као и других комуна, са тим подручјем сигурно су постојале и прије тога периода, али ни обимом, ни разноврсношћу нијесу били заступљене, као што ће то бити од тог времена. Карактеристике географског простора у унутрашњости Балкана условиле су настанак специфичног типа транспорта робе на том простору, караванске трговине, пошто колски саобраћај није био могућ.

Средњовјековна которска трговина била је усмјерена у више праваца. Покушавајући систематизовати главне трговачке партнере и подручја гдје се она вршила, издвајају се одређени субјекти са којима су се укрштали трговачки послови, као и територије гдје се она одвијала. Та подјела јесте условна, јер су токови средњовјековне трговине најчешће били сложени, уз учешће више (трговачких и политичких) чинилаца. Покушавајући препознати неке основне контуре привредног живота у комуни може се рећи да је на трговину, као и на цјелокупан привредни живот у комуни, поред већ присутних поморских веза најјачи утицај имало успостављање снажнијих економских веза са континенталним залеђем од средине XIII вијека.

9.3.1. Јужна Италија

Дијелећи дуго времена сличну политичку судбину, Котор је на подручје Јужне Италије био вишеструко упућен. Бројне везе и упућеност Котора на подручје јужне Италије учвршћене су подвргавањем которске епископије архиепископији Барија о чему ће бити ријечи у поглављу о црквеним приликама. Још од најстаријих времена ова комуна, као и друге зетске и далматинске комуне, услед недовољне сопствене производње, била је упућена на увоз жита из тих крајева. Оно се увозило из Апулије, Кампање, Сицилије и других области.¹³⁸⁵ Привредна активност Которана на том подручју, њихова улога и значај резултирали су добијањем трговачких привилегија од стране јужноталијанских владара. Констанца, жена римско-њемачког цара Хенриха IV, 1195. године је додијелила повлашћен положај которским трговцима на начин што их је ослободила да плаћају одређене таксе. Како стоји у исправи, којом се уређују односи у оквиру архиепископије града Барија, на молбу архиепископа Доферија царица Констанца је, поред одлуке да Которани одговарају само пред судом архиепископије Барија, одлучила да их ослободи плаћања *ancoratici et plateatici*. То су биле таксе које су се плаћале за укотвљавање (сидрење) бродова и изношење робе на продају¹³⁸⁶ Добијањем ових привилегија учвршћен је положај которских трговаца на том подручју, што је допринијело даљем снажењу њихове поморске трговине.

Из наредног периода нађе се понеки посредан података о трговачко-поморским везама Которана са Јужном Италијом. Средином друге деценије XIII вијека брод трговачког друштва које су чинили Которани и Дубровчани напали су Пуљани, што би говорило да је он био усмјерен ка обалама Јужне Италије.¹³⁸⁷ О присутности поморских веза са ближим или даљим областима, укључујући ту потенцијално и простор Јужне Италије, говорила би и одлука которских органа из 1222. године. Како се у њој говори о судској одлуци да власници мањих, односно великих бродова, морају епископу платити таксу у износу од пола, односно једног

¹³⁸⁵ Л. А. Шаферова, *Котор XII - начала XV веков*, 80.

¹³⁸⁶ *CDB I*, 127-128, № 65; F. Sforca, *Bari e Kotor*, 94; *ИЦГ II/1*, 29, 30 (С. Ћирковић); Л. А. Шаферова, *Котор XII - начала XV веков*, 80.

¹³⁸⁷ G. Čremošnik, *Nekoliko dubrovačkih listina* 39, 40, № 4, 5.

модија¹³⁸⁸, вјероватно жита, односно неког расутог материјала чија је запремина изражавана овом мјером, то би имплицирало трговину тим артиклом који је могуће био увожен и са простора Јужне Италије и Драча, односно епирског простора. Током последње деценије XIII вијека краљ Милутин и краљица Јелена Анжујска тражили су од Карла II дозволу да из његове јужноиталијанске луке извезу одређену количину жита у Бар.¹³⁸⁹ Трговина са тим подручјем биће интезивна и касније, дио метала увезеног из средишњих крајева Балкана посредством Котора и которских трговаца завршавао је на том тржишту.

9. 3. 2. *Дубровник*

Док је за трговинске односе Котора са другим просторима и комунама у ово вријеме грађа често оскудна, са Дубровником то није случај. Географска близина, упућеност на иста тржишта, бројни и разноврсни привредни односи, уз дужничко повјерилачке везе становништва ових комуна, наметали су прецизирање услова и у трговачкој дјелатности између припадника ових двају заједница. То је углавном чињено уговорима између ове двије комуне. Често су општи оквири те трговине зависили од других политичких чинилаца. Безбједност поморске трговине не само на источнојадранском подручју био је неопходан предуслов њеног одвијања. Током овог периода велику пријетњу поморској трговини на Јадрану чинили су гусари који су дјеловали дуж јадранских обала. Једно од њихових највећих упоришта на источном Јадрану био је Омиш.¹³⁹⁰ Которске власти тежиле су да створе услове за неометано вршење пловидбе за своје бродове. Из тих разлога которска комуна је склопила са омишким кнезом 1167. године уговор којим се гарантовала безбједна пловидба которским трговцима и обавезује да неће нападати бродове који плове ка Котору, на простору од Молунта до залива Траште.¹³⁹¹

Најранији подаци о привредним, односно трговачким везама ове двије комуне налазе се у уговору од 20. октобра 1181. године којим се регулише

¹³⁸⁸ F200, 199г; *Загребачки зборник*, 308 (inc); *I. d. 54. sv. III*, 10; R. Gyug, *Liturgy and Law* 568, 569, № 58.

¹³⁸⁹ В. В. Макушев, *Итальянские архивы и хранящиеся в них материалы для славянской истории II, Неаполь и Палермо*, 32, 64; *ИЦГ II/1*, 33 (С. Ћирковић).

¹³⁹⁰ G. Novak, *Jadransko more, u sukobima i borbama kroz stoljeća I*, Split 2004.

¹³⁹¹ *CD II*, 116, № 109.

позајмљивање новца између становника ових комуна. Њиме се прописује да се новац може давати само одређеним особама, од којих се повраћај само може и тражити, али без узимања залога. У случају избијања спора тражење правде се могло остварити преко органа једне или друге комуне и то само преко исправе коју изда та комуна. Дио тог позајмљеног новца сигурно се користио у трговачке сврхе. Наглашаваће да се дуг може наплатити само од особе којој је новац и позајмљен говори о настојању да се избјегне појава наплате дуга од треће особе, тзв. репресалија.¹³⁹²

На почетку XIII вијека дошло је до значајних дешавања на подручју источне обале Јадрана. Након што је имала одлучујућу улогу приликом освајања Константинопоља 1204. године у Четвртом крсташком рату Млетачка република је наставила да шири своју моћ и утицај. Већ 1205. године Дубровник је прихватио врховну власт Венеције, што ће у великој мјери утицати на њен положај који се тичао, поред осталог, и трговачких односа са сусједним комунама у наредном периоду. Следећи уговор између ове двије јадранске комуне којим се уређује трговачко пословање склопљен је убрзо након тога, 1207. године. Основну садржину тада склопљеног уговора доноси дубровачки хроничар Јуније Растић. Њиме је прописано да луке оба града буду слободне и безбједне за бродове тих комуна, који у њих смију упловљавати и испловљавати. У том случају ти бродови не би могли, без допуштења, укрцавати храну коју би намјеравали извести тј продати. Могли су са собом понијети само онолико намирница колико су са собом донијели. Остале одредбе овог уговора тичу се њихових политичких односа у случајевима када би један од њих био нападнут-угрожен.¹³⁹³ То је вријеме када су односи ове двије комуне били добри што се види и из податка да је 1205. године дужност градског кнеза у Котору вршио Јуније Гондола, припадник дубровачког патрицијата.

Док се су до средине XIII вијека трговински односи између ове двије комуне, макар по сачуваним изворима, тичали питања трговине која својом распрострањеношћу није у већој мјери задирала у залеђе, од тог периода ситуација се мијења. Са покретањем рударске производње и интезивнијим

¹³⁹² CD II, 179, № 177; Ј. Радонић, *Дубровачка акта и повеље I/1*, 7, № 1; Ј. Луčić, *Pomorsko-trgovački odnosi*, 419-420.

¹³⁹³ J. Resti, *Chronica ragusina*, 74, 75; Ј. Луčić, *Pomorsko-trgovački odnosi*, 420.

развитком тргова у унутрашњости долази до проширивања основних праваца трговине ових комуна. Рударску производњу у средњовјековној Србији покренули су њемачки рудари - Саси. О њиховом доласку не постоји усаглашено мишљење у науци. По ријечима Мавра Орбина они су на позив краља Уроша дошли из Њемачке и покренули рударску производњу.¹³⁹⁴ Другу теорију о њиховом доласку износи Михаило Динић. Он је сматрао да су се Саси сами склонили у планине Србије, бјежећи из Трансилваније због татарских провала у Угарску, дошавши на наше просторе око 1241-1242. године.¹³⁹⁵ Најстарији помен који свједочи о њиховом присуству у Брскову налази се у повељи из средине шесте деценије XIII вијека којом се Хумском властелинству потврђују стари и додјељују нови посједи у Потарју, гдје се за границу посједа, у једном дијелу, каже да иде *уз брдо над Сасе*¹³⁹⁶, што говори да су они до тада већ били формирали своју заједницу и да их је средина као такву препознавала. Нема сумње да су Саси експлатацију руде на простору средњовјековне Србије започели поводећи се траговима античког рударења. Зашто су је започели баш у Брскову? Одговор би био да је оно било рудно лежиште најближе приморским градовима преко којих се могла најбрже одвијати трговина металима који су се у производили у њему. Да су се поводили неким другим разлозима у њему не била организована најстарија производња. Када се крајем XIII и почетком XIV вијека открију нова рудна лежишта и квантитативно и квалитативно издашнија од Брскова, оно ће изгубити онај примат који је имао током XIII вијека. У тренутку покретања производње у њему оно је могла задовољити потребе и интересе српског владара и државе, покренувши замајац инезивније размјене са приморским крајевима.¹³⁹⁷

Покретање рударске производње довешће до прерастања Брскова, од мјеста где се вршила локална размјена, у средиште трговачког живота ширег географског простора. Тај трг постао је центар цјелокупног привредног живота у

¹³⁹⁴ *Dopo questo comincio Re Stefano at tendere all' aumento delle sue rendite, et gabelle. Onde mando in Alemagna a leuare alcuni Tedeschi, periti a cauare di terra oro, argento, et altri metalli. Et cosi con molte caue, che da detti fece fare, ac rebbe molto il suo tesoro, et diuene ricchissimo. La qual cosa non seppero fare li suo i predecessori, che viueuano semplicemente, ne si cura uano di raccorre i tesori, et ammassare i dinari* (M. Orbini, *Il regno de gli Slavi*, 252.).

¹³⁹⁵ М. Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни I*, 23-25.

¹³⁹⁶ *Зборник средњовековних ћирилских повеља I*, 195-198, № 54.

¹³⁹⁷ М. Гогић, *Рударска производња у средњовјековном Брскову*, ИЗ 1 (2010) 195-213.

том дијелу државе гдје се почела извозити роба коју је тражило то ново тржиште, нарочито она која до тада није била у већем обиму заступљена у свакодневном животу људи из тог краја. Само се тиме може објаснити одлука которских власти настала у периоду од марта 1249 до августа 1253. године, којом се регулише извоз вина у Брсково. Да нијесу у Брскову препознали добро тржиште вјероватно не би толику пажњу посветили условима продаје вина.

Природно, жеља да себи и својим трговцима обезбиједи приступ истом том, као и другим тржиштима српске државе била је заступљена и код Дубровчана. Настојање да пласирају робу у унутрашњост српске средњовјековне државе, и из тих крајева извезу тамошње производе, стварајући за себе значајна привредна упоришта у тим крајевима, доводила је до трговачког ривалства ове двије комуне. У тим настојањима Котор је формално био у повлашћеном положају јер су његови трговци били поданици српског владара, док су Дубровчани располагали већом економском снагом и капиталом, што ће се временом показати ипак као одлучујуће у настојањима за стицање што бољих позиција. Дубровчани су своје трговачко дјеловање у Србији уређивали уговорима које су, још од Стефана Немање, склапали са српским владарима. Ти уговори су садржали одредбе у којима су навођени услови под којима су Дубровчани могли обављати своју трговачку активност на просторима српске државе. То је најчешће чињено на начин што су српски владари потврђивали исправе својих претходника: краљ Радослав је фебруара 1234. године обећао дубровачким трговцима широке повластице, док је краљ Владислав то урадио између септембра 1234 и априла 1235. године.¹³⁹⁸ Краљ Урош је у неколико наврата уређивао своје односе са Дубровником: на почетку своје владавине (1243. год.), као и после неспјешног покушаја да уз помоћ Бугара збаце краља Уроша. У том документу од 23. августа 1254. године изричито наведено да трговци могу да иду *на Брсково*.¹³⁹⁹ Рударска производња и трг који се уз њега развио допринијели су да Брсково постане примамљиво тржиште и за трговце из Дубровника. Од тог периода и једна и друга комуна су настојале да стекну што боље упориште када је у питању трговина са овим мјестом.

¹³⁹⁸ *Зборник средњовековних ћирилских повеља I*, 129, 130, 137, 138, № 27, 30; *ИСН I*, 310, 313 (Б. Ферјанчић)

¹³⁹⁹ *Зборник средњовековних ћирилских повеља I*, 211-214, № 58; *ИСН I*, 343 (С. Ћирковић)

Три године након ратних дешавања у којима је Дубровник био на страни противника краља Уроша, а судећи по ријечима Јунија Растића, Которани ратовали са Дубровчанима, услиједиће 1257/8. године нови уговор између ове двије комуне.¹⁴⁰⁰ Тада су у Дубровник дошли изасланици которске комуне, да склопе мир између ове двије комуне. Уговором је било прописано да Которани могу у Дубровнику слободно продавати и куповати. Изузетак су представљали они Которани који су у Дубровнику имали своје радње, они су морали плаћати царину, као и Дубровчани који су држали радње у том граду. Реципрочне мјере биле су прописане за Дубровчане који су трговали у Котору, они су били ослобођени плаћања царина приликом продаје, односно куповине. У случају да су у Котору имали своје радње, плаћали су царину као и Которани који су посједовали дућан (*apotegam*).¹⁴⁰¹ Да ли су у питању последице недавног рата, у којем је Дубровник био на страни поражених, па су после тих дешавања Которани, уз помоћ српског владара, наметнули такав однос може се само претпоставити. Которани су овим уговором стекли равноправан положај са Дубровником, макар када је у питању трговина у самим комунама.

Питању трговачких веза са Котором и његовим подручјем било је посвећено мјеста и у Дубровачком Статуту из 1272. године. Издвајајући Которане поименице, прописано је било да они, када долазе у Дубровник, могу са собом донијети само пола кварта вина по особи и дијелу брода, преостали дио се морао просути. Заштита домаћег вина и спрјечавање продаје туђег у граду, као што је то био случај и у Котору, дали су печат овој одредби.¹⁴⁰² У осмој књизи дубровачког Статута налази се одредба која регулише једно питање из сфере трговачких односа. Њом се пропусује плаћање царине за сир који би се увозио на простор између Котора и Задра, у износу једне перпере на хиљаду либара.¹⁴⁰³

Даље уређење трговачких односа своје комуне, укључујући ту и оне са Котором, спровела је дубровачка комуна 1277. године доношењем царинског

¹⁴⁰⁰ J. Resti, *Chronica ragusina*, 98 J. Lučić, *Pomorsko-trgovački odnosi*, 420, 421;

¹⁴⁰¹ Š. Ljubić, *Listine I*, 89, № 116; *CD V*, 77, № 594; J. Радонић, *Дубровачка акта и повеље I/1*, 49, 50; J. Resti, *Chronica ragusina*, 93, 94; J. Lučić, *Pomorsko-trgovački odnosi*, 421; *ИЦГ II/1*, 42 (С. Тирковић); Л. А. Шаферова, *Котор XII - начала XV веков*, 82.

¹⁴⁰² *Liber statutorum civitatis Ragusii*, Liber II, Sacramentum ilorum qui supra vinum (Cap. XVIII), 158; J. Lučić, *Pomorsko-trgovački odnosi*, 421.

¹⁴⁰³ *Liber statutorum civitatis Ragusii*, Liber VIII, De caseo non portando alio quam Ragusium (Cap. LXXXII), 492; J. Lučić, *Pomorsko-trgovački odnosi* 421.

статута. Њиме се детаљно уређује питање плаћања царина на робу која се увозила и извозила на простору од Вруља, близу Омиша, до ријеке Љеша на простору данашње Албаније, укључујући ту и простор Котора. Наведена је разноврсна роба (разне врсте тканина, коже, птица за лов, стоке, уља, предмета од злата...) на коју се плаћала извозна царина. Цариници су имало право да прегладају бродове и лађе и утврде да ли је за робу плаћена царина. Сваки вид кријумчарења био је строго санкционисан.¹⁴⁰⁴ Нарочита пажња била је посвећена активностима које су дубровачки цариници спроводили према Которанима који су имали трговачке везе са Дубровником, па ће дио тих рјешења, на инсистирање Дубровника, наћи своје мјесто у следећем уговору између ове двије комуне.

Прва одредба Статута дубровачке царинарнице о трговачким односима ове двије комуне прописивала је да за Которанина, који купује робу у Дубровнику и извози је у мјеста у којима царину плаћају и Дубровчани, царину плаћају Дубровчани који су му продали робу. У случају да Которанин купи робу од странца, платиће царину ако ту робу експортује у оне крајеве у којима царину плаћају Дубровчани. Од плаћања царине, у овом случају, ослобођени су ако робу купују од Млечана, који нијесу третирани као странци. Ако би Которанин дошао у Дубровник и буде желио да плови из трговачких разлога лађом ван Дубровника, плаћао је царину као Дубровчанин. Исто тако, ако би Которанин кренуо на дубровачкој лађи да тргује из Венеције или Марке или других крајева и упути се у мјеста у којима Дубровчани плаћају царину за ту робу, дужан је и он да је плати као да је Дубровчанин. Али, ако би страном лађом пловио због трговине у Склавонији тада не би плаћао царину. Которанин који са дубровачком или страном лађом пуном робе доплови у Дубровник, и буде имао намјеру да је извезе у крајеве гдје се царина плаћала, платиће је у Дубровнику. У случају да плови према Венецији неће платити царину, под условом да је не искрцава у дубровачкој луци, ако би је искрцао морао би да плати царину, без обзира што робу извози у Венецију. Како је било прописано и за Дубровчане, тако су и Которани морали да плате царину на извоз робља.¹⁴⁰⁵

¹⁴⁰⁴ J. Lučić, *Pomorsko-trgovački odnosi*, 421, 422.

¹⁴⁰⁵ M. Peterković, *Statut carinarnice grada Dubrovnika*, *Dubrovački zakoni i uredbe*, knj. I, sv. 3, Beograd 1936, 416, 417, № 40; J. Lučić, *Pomorsko-trgovački odnosi*, 421

Дубровчани су царинским Статутом, у зависности од околности, прописивали посебан начин наплате царине, ангажујући своје људе да то чине, када би им се пружила прилика. Ако би Которанин пловио дубровачком лађом из Венеције, Марке или неке друге области у којој су Дубровчани плаћали царину, власник брода или његов замјеник би преузимао улогу дубровачког цариника и наплаћивао царину или узимао залог у висини процијењене царине. Та особа је била дужна трећег дана од доласка у Дубровник да општинској царинарници преда наплаћену царину или залог узет мјесто ње.¹⁴⁰⁶

Прописујући ове одредбе дубровачке власти су предвидјеле различите околности које су се могле десити приликом трговачких активности Которана у Дубровнику, а што им је наметало трговачко искуство и токови одвијања трговине тог времена. Которани су за све трговачке активности плаћали царину ако робу извезу из Дубровника, или су за превоз те робе користили дубровачке бродове. Извозећи робу у она мјеста гдје Дубровчани нијесу плаћали царину, нијесу је плаћали ни Которани, под условом да робу извозе из Дубровника. Пажњу привлачи да су Которани ослобођени плаћања царине за робу коју би извезли у српско залеђе. Тако су Дубровчани жељели потиснути Которане са поморске трговине, која је доносила већу зараду. Оно што је Венеција наметала њима, они су настојали да, кроз овај царински статут, определијеле Которанима.¹⁴⁰⁷

Поред царина за извоз робе, статутом је било прописано плаћање намета на робу која се увозила. Плаћао се проценат од продаје рибе, пијачарина од продаје на пијаци, уређују лучке таксе на увоз и продају жита, креча, смоле, сира, лана, воћа, поврћа, млијека, коже и сл.¹⁴⁰⁸

Најсвеобухватнији акт који регулише трговачке односе између ове двије комуне јесте уговор из јуна 1279. године, склопљен након сукоба Котора и Дубровника. Овај уговор био је само један од уговора којима је Дубровник током XIII вијека настојао да уреди своје трговинске односе са комунама на Јадрану.¹⁴⁰⁹ Прва у низу одредби овог уговора која се тичала трговачких веза између ове двије

¹⁴⁰⁶ М. Peterković, *Statut carinarnice grada Dubrovnika*, 417, № 41; Ј. Lučić, *Pomorsko-trgovački odnosi*, 421, 422.

¹⁴⁰⁷ Ј. Lučić, *Pomorsko-trgovački odnosi* 423.

¹⁴⁰⁸ Ј. Lučić, *Pomorsko-trgovački odnosi* 422.

¹⁴⁰⁹ Ј. Lučić, *Pomorsko-trgovačke veze Dubrovnika i Italije u XIII stoljeću*, PZ, 5 (1967), 447-475; Isti, *Pomorsko-trgovačke veze Dubrovnika i Venecije u XIII stoljeću*, PZ 8 (1970) 569-595; Isti, *Oko nekih ugovora između Dubrovnika i talijanskih gradova u XIII stoljeću*, HZ 23-24 (1970-1971) 375-379.

комуна прописивала је да Которани могу пловити или унајмљивати бродове Дубровчана и имати са њима *societates et messitationes*.¹⁴¹⁰ Та трговачка друштва биће позната из деценија које су услиједиле. У наставку одредби уговора јасно је уочљива садржина неких чланова Статута дубровачке царинарнице. Ако би Которанин имао неки трговачки посао са неким Дубровчанином гдје би робу извезао из Дубровника у мјеста гдје се плаћала царина, царину на њу је у Дубровнику имао да плати Дубровчанин који је продао робу Которанима, на начин што је дао износ од 30 венецијанских динара за робу која је вриједјела стотину перпера. Овај систем царинења није примјењиван на памучна и ланена платна за шта се прописује посебан износ. Изузимајући норму о износу царине на тканине, ова одредба уговора идентична је са уводним дијелом 40-ог члана Статута дубровачке царинарнице¹⁴¹¹ Слично је и са следећом одредбом уговора. Она је предвиђала у случају да Которанин купује у Дубровнику робу од неког странца и има намјеру да је извезе он је дужан да плати царину у Дубровнику, ако би је купио од Млечанина не би плаћао царину. У овом случају Млечани нијесу третирани као странци.¹⁴¹² Примјена одредби дубровачког правног система садржаног у Статуту дубровачке царинарнице присутна је и у следећим нормама уговора. Которанин који дође у Дубровник и намјерава испловити даље дужан је да плати царину, као да је Дубровчанин. У случају да Которанин дође бродом у Дубровник и буде намјеравао да плови у Венецију, Марке, или друга мјеста за која се плаћала царина, он треба да плати царину дубровачкој царинарници, али ако буде ишао бродом странца *in terras Sclavoniae* ослобођен је плаћања царине. Ако би Которанин дошао у Дубровник бродом, који је у власништву било Дубровчанина или странца, са робом коју жели извести из Дубровника, дужан је да плати царину, осим ако је роба намијењена Венецији, када је неплаћа, искључујући ону ситуацију када би та роба у дубровачкој луци била претоварена са једног брода на други, када би се плаћала царина. Питање трговине робовима уређено је тако што би Которанин, ако одводи роба или робињу из Дубровника платио онолико колико би платио Дубровчанин, исто тако би било када би

¹⁴¹⁰ CD VI, 296-300, 296, № 249; J. Радонић, *Дубровачка акта и повеље I*, 61-66, J. Lučić, *Pomorsko-trgovački odnosi*, 423.

¹⁴¹¹ CD VI, 296, 297 № 249; J. Lučić, *Pomorsko-trgovački odnosi*, 423.

¹⁴¹² CD VI, 297; № 249; Lučić, *Pomorsko-trgovački odnosi*, 424.

Дубровчанин купио робље у Котору, а што је такође било у складу са одредбама Статута дубровачке царинарнице.¹⁴¹³

Питања зајмова и депозита, који су коришћени и у трговачке сврхе, такође су били предмет овог уговора. Овим уговором је и Которанима и Дубровчанима дозвољено прављење зајма и узимање депозита и залога, за разлику од уговора из 1181. године, који то није дозвољавао. Тиме се само потврђивала пракса да су Дубровчани позајмљивали Которанима новац и давали робу на кредит, о чему говори и одлука которских органа из јуна 1247. године. Уговором из 1279. године било је предвиђено ако Которанин не би на вријеме вратио зајам одузимане су му покретне ствари, као и некретнине, које је повјерилац могао да прода како би подмирио свој дуг, при чему је комуна дужна да уреди продају. Ако ни то не би било довољно дужник би се предао повјериоцу. Исти тај поступак важио би када Дубровчанин не би могао да врати дуг Которанину. Наглашава се да ће у тим ситуацијама првенство имати они дугови о којима постоје нотарске исправе, било дубровачке, било которске. Жељела се уредити могућност наплативости дуга, односно зајма, да би се избјегли проблеми око дуговања који су повремено избијали, о чему свједочи и већ помињана исправа из јуна 1247. године. Формулација да су приликом рјешавања спорова имали уговори о којима је постојала нотарска исправа значила би да су и даље постојали и били валидни усмени облигациони уговори између Которана и Дубровчана. Немирна времена и сукоби, који су често реметили привредно пословање ових комуна, утицали су да се у уговору уреди питање дугова и залога на широј основи. Сви дугови и залози учињени у доба мира које су у Котору или његовој околини склопили Дубровчани морају бити безбједни и осигурани, како од неког господара Склавоније или краља, тако и од неког другог Которанина или странца. За заштиту дугова и залога Дубровчана према Которанима учињеним у доба мира изван Котора одговорни су Которани. Исти третман прописан је и за заштиту дугова и залога које су у миру Которани учинили у Дубровнику, или изван њега.¹⁴¹⁴ Постизање сагласности којом се гарантовала међусобна безбједност дугова и залога била је добра основа и за трговинску активност између ове двије комуне.

¹⁴¹³ CD VI, 296-297, J. Lučić, *Pomorsko-trgovački odnosi* 424; ИЦГ II/1, 42 (С. Ћирковић).

¹⁴¹⁴ CD VI, 297, 298; J. Lučić, *Pomorsko-trgovački odnosi*, 424; ИЦГ II/1, 42 (С. Ћирковић);

Следећа одредба овог уговора која се директно односила на трговину прописивала је да Которани, ако тргују дубровачким или нечијим другим бродом и у Котор довозе жито, со, или неку другу робу, Дубровчани их не могу спријечити. Изузетак у томе била је ситуација када се у Дубровнику четири копела жита не могу набавити по цијени од једне перпере. У том случају Дубровчани су имали право да заплајене жито. Предвиђена је била и могућност, ако се она не би могла продати у Дубровнику, да се со из њега допреми у Котор ради продаје. Которани су ослободили Дубровчане плаћања сваке царине, у граду, ван њега, приликом продаје или куповине. Након одредби које се тичу судских односа између ове двије комуне, налази се (већ помињана) одредба о извозу неких производа у Брсково. Њом је било прописано да ни Дубровчани ни Которани не могу носити туђе вино ради продаје у овом мјесту. Такође, ни једни, ни други нијесу могли у тај рударски трг носити мед из Дубровника и Котора, нити онај који је произведен у Хуму, Зети и читавом приморју.¹⁴¹⁵ У вези са овим неопходно је такође навести да је око 1280 краљ Драгутин одредио Дубровчанима да, под пријетњом конфисковања, продају вино без воде и медовину у Брскову, по утврђеној цијени.¹⁴¹⁶ Брсково је у то вријеме било већ снажно упориште дубровачких трговаца. У њему се већ 1278. године помиње стални дубровачки конзул. Судаћи по подацима из наредних година то је био Ђорђе Петронић (*Georgio de Petrana*), који је имао задатак да рјешава спорове који су избијали између Дубровчана у Србији, али и да штити њихова права.¹⁴¹⁷

Из првих одредби овог уговора, које су се тичале трговачких односа између ове комуне, јасно је да су Дубровчани успјели да у њега инкорпорирају готово све одредбе одредбе свог царинског Статута које су се тичале присуства Которана у њиховој трговини. Тежећи да подстакну трговину са Венецијом, својим врховним владаром, Дубровчани ослобађају Которане плаћања царине за робу купљену од њих, као на робу коју би Которани извезли у Венецију, али под условом да не долази до њеног претовара у Дубровнику. Слично је било када је у

¹⁴¹⁵ *CD VI*, 298, 299; J. Lučić, *Pomorsko-trgovački odnosi*, 424-425; Копела је била дубровачка мјера за изражавање тзв. расутог материјала и износила је 10,57кг (*Liber statutorum civitatis Ragusii*, Pregled novaca i mjera, 672.).

¹⁴¹⁶ *Зборник средњовековних ћирилских повеља I*, 271, 272, № 79; *ЛССВ*, s. v. мед, 387, 388 (Ђ. Бубало).

¹⁴¹⁷ Г. Чремошник, *Списи 1278-1301*, 31, 94, 95, № 27, 264; К. Јиречек, *Историја Срба II*, 179.

питању трговина са Србијом. И ту су Которани били ослобођени царине, када би је од Дубровчана куповали са намјером да је тамо продају. На веома вјешт начин Дубровчани су се заштитили од несташнице и глади у свом граду, прописујући да се оно не може извести из града ако његова цијена буде већа од прописане уговором. Вишак соли која се није могла продати у Дубровнику требало је изнијети на которску пијацу. Укидање царина Дубровчанима за све трговачке активности, које би они спроводили у граду или ван њега, значило је стављење дубровачких трговаца у привилегован положај.¹⁴¹⁸ До тог периода био је на снази уговор из 1257. године којим су Дубровчани и Которани били ослобођени царине приликом куповања у другој комуни, Дубровчани у Котору, Которани у Дубровнику, изузетак је била роба која се продавала у дућанима чији су власници били Дубровчани, односно Которани. Сада је то стање измијењено, Ослобођени царине они су могли своју робу продавати по нижим цијенама и тако угрожавати постојање и дјеловање не само которских трговаца, већ и занатлија који су своје производе износили на продају.

Мир између Котора и Дубровника потрајао је неколико година, када су постојали погодни услови за неометану трговину. Због проблема око поклада жупана Десе, односи између ове двије комуне су се средином девете деценије XIII вијека пореметили до нивоа да су Дубровчани наговјестили рат Которанима. Сукоби су били праћени репресалијама на мору и другим штетама. У те сукобе умијешао се и краљ Милутин па је по свједочењу дубровачког хроничара Растића напао 1290. године Дубровник.¹⁴¹⁹ Као један примјер настојања у тим данима да се другој страни причини штета, остао је забиљежен случај Урса Перклуза, из Транија, који је у то вријеме био *habitor* Котора. Највјероватније током 1284. године Дубровчани су заплијенили његов брод. Након тога он се обратио краљу Милутину који је наложио Твртку, жупану Попова да плијени робу Дубровчанима, што је он и чинио. Слична овлашћења од краља Милутина, да према Дубровчанима предузима репресалије, добио је и сâм Урсо. О томе свједочи исправа од 8. децембра 1294. године гдје стоји да је он дубровачким органима тада предао исправу српског краља која му је омогућавала да примијени

¹⁴¹⁸ J. Lučić, *Pomorsko-trgovački odnosi*, 425-426;

¹⁴¹⁹ J. Resti, *Chronica ragusina*, 101; P. Butorac, *Teritorijalni razvitak Kотора*, 67; J. Lučić, *Pomorsko-trgovački odnosi*, 427.

репресалије. Проблем је ријешен тако што је он одустао од потраживања брода и свега шта је на њему било. Поступак да се примјењују репресалије, које је Урсо могао вршити и над дубровачким трговцима који су дјеловали и у Котору, био је у супротности са уговором између ове двије комуне из 1279. године. У њему се наглашава да депозити и залози учињени у Котору морају бити заштићени од српског краља или неког Которанина.¹⁴²⁰

На самом крају XIII вијека дошло је до још једног кварења односа између Котора и Дубровника, што је довело до прекида трговинских односа тако детаљно уређених уговором из 1279. године. Ратујући на страни своје савезнице Венеције, у њиховом сукобу са Ћеновом, Дубровчани су 1299. године напали Которане, забранивши сваку трговину са њима уз увођење репресалија. Ситуација се нарочито заоштрила 1301. године када је комуна донијела поменути статутарну одлуку о стављању ван снаге свих правних аката који се се тицали односа ових комуна. Како је већ казано, краљ Милутин је 1301. године објавио рат Дубровнику али је већ следеће године дошло да склапања мира између српског краља и града под Светим Срђем.¹⁴²¹

Природа сачуваних извора из овог периода је таква да се мало тога може рећи о трговачким везама Котора са другим зетским приморским комунама и трговима, као и онима око Скадарског језера. Њихов привредни и прије свега трговачки значај није привлачио Которане да у некој већој мјери послују са њима. Одсуство већег робног и новчаног капитала чинило је те крајеве мање пожељним тржиштима са којима би се пословало. Привредни и трговачки живот у њима одвијао се у оквирима локалних потреба, без обиљежја значајнијих трговачких средишта. Како је истакао још Сима Ћирковић, на привредни развој ових комуна утицало је и недовољно привредно залеђе, као и чињеница да су они били превише близу један другом, гушећи се међусобно.¹⁴²² Привредне везе Котора и тих комуна нијесу прелазиле ниво локалних потреба за размјеном добара. Становништво тих комуна крајем XIII вијека имало је разноврсне везе са Дубровником. У изворима из тог периода помињу се Барани и Улцињани који су

¹⁴²⁰ *CD VI*, 520, № *CD VII*, 191, 192, № 171; Н. Порчић, *Документи*, 174, 175, № 22; Ј. Луčić, *Pomorsko-trgovački odnosi*, 427; Н. Порчић, *Случај Урса Перклуза*, 371-387.

¹⁴²¹ Ј. Resti, *Chronica ragusina*, 103; Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, I/1, 36, 37, № 39; *ИСН I*, 451 (С. Ћирковић).

¹⁴²² *ИЦГ II/1*, 30 (С. Ћирковић).

одржавали односе са Дубровником, привредне, друштвене и црквене. Они су боравили у њему, трговали за своје потребе, узимали новац на кредит ради трговине, самостално или се међусобно удружујући, уз присуство успостављања родбинских веза.¹⁴²³

9. 3. 3. *Трговачка друштва и кредитна задужења у Дубровнику*

Осим појединачног бављења, за средњовјековну трговину својствено је удруживање више особа ради остваривања трговачких активности. Наслањајући се на традиције римског права средњи вијек је стварао нове форме тог удруживања. Облик трговачког удруживања који води поријекло из римског периода, *societas*, послужио је у средњем вијеку као основа за организовање трговачког друштва. Правила тих удружења прописивала су износ почетног капитала и подјелу профита његових учесника (*socius tractans, socius stans*). Осим овог на јадранској обали био је познат још један тип трговачких друштава, познат као *collegentia* односно *commenda*. До стварања тог новог начина удруживања дошло је најприје у италијанским градовима. Одатле се тај облик удруживања, као и друге привредне активности, пренио на источну обалу Јадрана. Оно је, заједно са трговачким друштвом – *societas*, постојало у комунама на том простору.¹⁴²⁴

Предуслов бављења трговином било је располагање новчаним средствима односно робом који су били основа за ту дјелатност. Оно што карактерише општа монетарна дешавања у средњовјековном Котору јесте недостатак финансијског капитала. Разлози за недостатак довољне количине новца у Котору били су мали обрт капитала који је стварао профит, да би се он могао даље пласирати, и, кроз кредитирање, увећавати. Новчане позајмице од стране Которана биле су нешто што је обиљежило привредне односе ове двије комуне. Из тих разлога Которани често нијесу имали довољно средстава да самостално организују трговачка удружења те су прибјегавали удруживању са Дубровчанима који су располагали

¹⁴²³ J. Lučić, *Pomorsko-trgovačke veze Dubrovnika s gradovima zetskog i dračkog primorja u XIII stoljeću*, 829-858; С. Ћирковић, *Бар град под Румијом*, Бар-Београд 1984; S. Ćirković, *Stari grad-Srednjovekovna Budva*, 13-15; S. Marković, *Stanovništvo srednjovjekovnog Bara*, Perast 2014, 115.

¹⁴²⁴ G. Ćremošnik, *Naša trgovačka društva u srednjem веку*, 68-81; И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 72, 73; В. Крекић, *Трговачка друштва у средњовјековном дубровацко-леванском саобраћају*, Годишњак ФФ 4 (1959) 11-28; Ј. Даниловић, *О уговору »colegentia« у дубровацком праву у периоду млетачке власти*, Зборник ФФ XI/1 (1970) 289-305; ИЦГ II/1, 36-42 (С. Ћирковић); I Voje, *Poslovna uspešnost trgovcev v srednjeveškem Dubrovniku*, 100-119.

финансијским капиталом. Постојање таквих трговачких структура имплицирано је и најстаријим уговорима између ове двије комуне. Још уговор из 1181. године говори о чињењу зајмова између становника ових градова.¹⁴²⁵ На склапање робно новчаних облигација односи се и дио одлуке из јула 1199. године гдје је предвиђена могућност да се спор рјешава у Дубровнику, ако би обје стране пристале на то. Иако често у међусобним конфликтима и на различитим странама у сукобима који су обухватили шире окружење и државе, Которани су у Дубровнику имали великог трговачког такмаца, али и новчаног повјериоца. Ти подаци о зајмовима које су чинили Которани, појединачно и у оквиру трговачких друштава јесу ријетки, све до почетка девете деценије XIII вијека. У сачуваној изворној грађи до краја XIII вијека нема података који би се тицали ближих норми на којима су почивала которска трговачка друштва.¹⁴²⁶

Трагови дјеловања једног таквог удружења у којем су узели учешће и Которани могу се препознати у изводу исправе из маја 1216. године, сачуване у акту од 24. новембра 1280. године дубровачке архивске серије *Debita notariae*. То удружење чинили су Дубровчанин *Pancratius Palma de Saraca*, и неки Которани, од којих је поименице познат *Benesa Cinigreti*. Наведени Панкратије је у то трговачко друштво као свој капитал унио свој брод, односно да се њиме трговачка роба транспортовала. Тај брод су изгледа напали и заплијенили, вјероватно, гусари, када се брод био приближио обалама Апулије. У парници која се затим одвијала пред которским судом Панкратије је навео да је, од стране оних који су га и отели, брод враћен Бенешу Цинигрети и осталим Которанима. На том броду било је 12 унчи злата, које су узели Бенеша *et eius socii*, за које је Панкратије говорио да њему припадају, наглашавајући *quia ex parte mea fuerunt*. Након 64 године синови тог Панкратија дају овлашћење Которанима Ивану Прибићу и Марину Патракићу да воде парницу око тог дуга.¹⁴²⁷ Тај износ од 12 унчи злата био је дио остварене добити, који је, по његовом мишљењу, требало њему да

¹⁴²⁵ I. Voje, *Kreditna trgovina*, 62.

¹⁴²⁶ *Statut grada Kotora II*, Dugovi i potraživanja-obligacioni odnosi (S. Ćirković), 37, 38. Форма, одсуство датума и садржај иницирају да би неке од одредби које се тичу трговачких друштава могле потицати и из ранијег периода када се доношене најстарије норме које су се тицале рада трговачких друштава. Э. И. Чудиновских, *Торговье компании Трогира и Котора в конце XIII-XIV вв. по данным нотариальных актов*, ВИС 2 (1966) 71-81, 72, 73; Л. А. Шаферова, *Котор XII - начала XV веков*, 88, 89.

¹⁴²⁷ G. Čremošnik, *Nekoliko dubrovačkih listina* 39, 40, № 4, 5

припадне, по њиховом ранијем договору, након завршетка трговачког посла. Ово је примјер једног трговачког удружења које су чинили, више Которана и један Дубровчанин. Може се претпоставити да је оно било краткочно, формирано ради обављања једног трговачког посла. Њихова трговачка активност била је усмјерена ка јужној Италији, у то вријеме, традиционалном тржишту которских трговаца.

Свједочанство о једном трговачком друштву које је дјеловало у Котору налази се у Понтификалу. Као последња исправа у њему налази се *recordationes*, забиљешка о неким финансијско-трговачким активностима у Котору. Исправа не садржи датум, нити се из њеног садржаја може посредно одредити макар приближно вријеме када је она настала. Ипак, имајући у виду вријеме настанка највећег броја исправа у Понтификалу, реално је претпоставити да је она из прве половине XIII вијека. На њеном почетку стоји да су људи из Котора направили забиљешку о 200 перпера које су договали кнезу Лампредију, колико су имали да дају извјесном Петру Маниоти. Затим слиједи набрајање колико и од чега су му све дали новац: Прво су му дали 67 перпера од вина Марина Колчија. Једне године имао је 24 перпера од сукна, друге године имао је исти толики износ од сукна. У трећој години узео је 16 перпера од сукна и од пореза на вино, гдје се помиње да је узето и од Јунија Еутихија. У исправи наводи се и умањење од меда у износу од 13 ипо перпера. Након овог свођења рачуна (биланса) у забиљешци стоји да су Которани тражили од Петра да им покаже и доведе људе од којих је узимао робу да их они испитају. Он је то, како стоји у забиљешци стоји, одбио, говорећи да су они Которани, као и он, уз, рекло би се, прекоран став да им је он умањено дуг.¹⁴²⁸ Оваква садржина забиљешке говорила би да је у питању трговачко друштво самих Которана у којем су неки давали новац а неки трговали, приликом утврђивања биланса трговине дошло је до несугласица међу њима.

Трговачке везе и кредитна активност између Котора и Дубровника биле су интезивније током наредних деценија. Биће да су се на кредитну активност и трговачке везе између ових комуна односиле и мјере которских органа из 1234 и 1236. године којима се прописује вриједност перпере приликом склапања задужница, о чему ће бити ријечи у наставку. Наредни доказ о финансијским везама између ових комуна налази се у препису већ поменуте одлуке од јуна 1246

¹⁴²⁸ F 200, 196r. R. Gyug, *Liturgy and Law*, 570, № 61

године. У то вријеме долазило је до повремених већих проблема у пословању између становника ова два града. Желећи да заштити интересе својих суграђана, који су код Дубровчана позајмљивали новац за своје трговачке активности, которске власти су донијеле одлуку која се односила на наплату дугова које су Которани учинили код Дубровчана. Ако би неки Дубровчанин дошао у Котор и испоставио рачун за дуг свог оца или неког од старијих рођака, чији је износ био већи од стварног дуга, Которани нијесу били дужни да изврше тај обрачун ни са једним Дубровчанином.¹⁴²⁹ Дешавало се да умре особа која је неком позајмила новац или дала робу на кредит. Његови наследници су, у том случају, долазили код дужника, тражећи да се тај дуг констатује и врати, по условима који су били прописани приликом уговарања такве трансакције. Вјероватно да је било случајева да су наследници повјерилаца тражили већи износ него што је он стварно био, те су избијали проблеми око тога. То је вјероватно нарочито било заступљено у случајевима када странке нијесу писаном исправом констатовале износ задужења већ су примјењивале усмени договор. Наведеном одлуком не прописује се други начин рјешавања тог проблема, до одбацивања таквих потраживања. Такви случајеви оптерећивали су привредне везе између ове двије комуне и могле довести до умањења трговачких и кредитних активности. Потраживање дугова које су учинили повјериоци било је регулисано дубровачким законодавством. Повјерилац је могао дужника позвати на суд у Дубровник, али и пред судом друге комуне. За наплату дугова насталих давањем кредита у Дубровнику у другој половини XIII вијека био је примјењиван институт прокуратора. Тада је њихова улога, по дубровачком Статуту била ограничена на заступништво пред судовима у Дубровнику.¹⁴³⁰ У архивској грађи из последње двије деценије XIII вијека стоји да су прокуратори именовани и за наплаћивање у Котору дугова које су Которани направили у Дубровнику.

О кредитним задужењима Которана и трговачким друштвима Которана и Дубровчана, из последње двије-три деценије XIII, свједочи у великом обиму сачувана грађа дубровачког архива. Готово највећи дио тих задужница отишао је на трговину. То нарочито важи за оне случајеве гдје су се двојица или више

¹⁴²⁹ F200, 186r; *Зборник породице Сmekja*, 12; R. Gyug, *Liturgy and Law*, 552, 553, № 20.

¹⁴³⁰ *Liber statutorum civitatis Ragusii Liber III*, Existens supra viagium infra terminum sibi datum posit recedere (Cap. XV), 198; I. Voje, *Kreditna trgovina*, 128-130.

Которана на одређену суму задуживала у Дубровнику. У питању су трговачка друштва, формирана за обављање једног или више трговачких послова.

Уредно измирење преузетих обавеза чинило је основу повјерења између страна које су склапале облигацију о задужењу. Непоштовање рока за враћање и потраживање дугова било од дужника или од других учесника у трговачком друштву била је честа појава у новчаним трансакцијама тог периода. О једном од тих случајева говори исправа да је Драго Балдуин, за којег нема сумње да је био Которанин, 27. октобра 1279. године одредио да *Bartholomeus Pascalis*, као његов прокуратор, од Марина де Песегна уз помоћ нотарске карте тражи 1500 перпера *quos posuit in societate cum eo*.¹⁴³¹ Овај Драго Балдуин се и наредних година помиње као особа која је позајмљивала новац у Дубровнику, са кредитирањем упоредо се бавио трговином што је био чест случај.

Једно которско трговачко друштво у то вријеме дјеловало је у Брскову. Трећег јуна 1280. године *Thomas Dragonis*, *Marcus Gaçulani* и *Marcus Basilii Dragonis* узели су на зајам од Паска *filiu Velcassi* укупно 1142 перпера и 6 динара *pro societate mercati et secçe Briscoe*, али се из сачуваног текста о тој облигацији не види који је био рок за враћање дуга.¹⁴³² По свему судећи, тај зајам који су тројица Которана тада учинила, није био враћен скоро двије године. То се види из исправе од 11. априла 1282. године, када је *Pasqua Volcassii de Raguso* одредио да *Jacobus de Luca cives Ragusii* буде његов прокуратор који ће од Тома Драгониса, Марка Гачолане и Марка Басилијевог Драгониса, грађана Котора, наплатити дуг, чији се износ не наводи.¹⁴³³

Сличан примјер, да се дугови које су правили Которане нијесу измиривали на вријеме налази се у исправи из једанаестог мјесеца исте године. *Mathias et Laurentius, filii quondam Marini de Mençe cives Ragusii* одредили су 2. новембра 1280. године за свог прокуратора *Leonardum Bonuisini de Venetiis*, који је имао да тражи и добије *omnia nostra debita ab omnibus hominibus de Cataro*, на која су се њима обавезали нотарским исправама. Том приликом Леонарду су дате неке нотарске исправе које се односе на та дуговања, уз пуно овлашћење и ауторитет

¹⁴³¹ G. Čremošnik, *Spisi I*, 36, № 141.

¹⁴³² Г. Чремошник, *Списци 1278-1301* 78, № 195. Чремошник је мишљења да ова инсерирана исправа није настала у Дубровнику, већ да ју је сачинио которски нотар пресбитер Трифун, пошто стилем не личи на исправе тадашњег дубровачког нотара Томасина де Савере.

¹⁴³³ G. Čremošnik, *Spisi I*, 270, 271, № 890.

да сам на основу речених исправа у суду и ван њега у њихово име тражи те дугове.¹⁴³⁴ Они ће се као повјериоци Которана јављати и наредних година. Изгледа да је прије 20 јануара 1280. године *Laurentius Elie de Romano de Cataro* позајмио је новац Первици, кћерци Савине жене Мечигне. У канцеларијско-нотарским списима стоји да је тог дана наведени Которанин погрешно саставио, односно унио пуномоћ којим је овластио *Simonem de Calich* да потражује новац.¹⁴³⁵

Слично је било и у случају када је 22. септембра 1281. године *Marinus Gregorii de Petrana* одредио свог брата Стефана за прокуратора који је имао да потражује *Geruasio, filio Cerneche de Cataro* пет гроша које му је овај био дужан дати.¹⁴³⁶ Вјероватно је Стефан још неким послом ишао у Котор, па је добио задужење да покуша наплатити, ипак скромни износ дуга свог брата. Ово није бити једини дуг који је *Marinus Gregorii de Petrana* морао да наплаћује у Котору. Јуна 1280. године он је као залог на име дуга од 309 перпера и 5 динара, који је код њега учинио Которанин *Johannes de Clepo*, узео земљишни посјед уз обавезу да овај износ врати за три мјесеца. Како у року није вратио дуг суд у Котору је 16. IX 1283. године донио пресуду којом је Марин могао да прода залог. Октобра исте те године он је Дубровчанину Доброслав Калићу пренио своја права на наведени посјед.¹⁴³⁷

Кредитне активности стварале су некада ситуације да су повјериоци уступали своја задуживања другим лицима. Тако је Которанин Андреа Катена 13. XII 1281. године уступио своја потраживања од скоро 30 перпера Марку Василију из Котора, које су према њему имали *Matheus de Rastenno et Bratomillus, filius Marini de Paborra*, а што су они задужили још 13. XII 1277. године.¹⁴³⁸ Након што му дужници за четири године нијесу вратили дуг Андреа Катена је одлучио да другим особама препусти наплату тог дуга.

Највећи број кредитних задужења сачувано је за 1282. годину, укупно 35 задужница које су Которани учинили у Дубровнику у износу од 13880/14428

¹⁴³⁴ G. Čremošnik, *Spisi I*, 102, № 368.

¹⁴³⁵ G. Čremošnik, *Spisi I*, 41, № 157. На маргини прецртане исправе стоји: *Scriptum errore et ideo cancellatum et alibi scriptum*.

¹⁴³⁶ G. Čremošnik, *Spisi I*, 197, № 628.

¹⁴³⁷ J. Lučić, *Spisi II*, 289, № 1172; J. Lučić, *Pomorsko-trgovački odnosi*, 434, нап. 43; I. Mahnken, *Dubrovački patricijat*, 170, 186.

¹⁴³⁸ G. Čremošnik, *Spisi I*, 220, 221, № 708; J. Lučić, *Pomorsko-trgovački odnosi*, 434, нап. 44.

перпера и 8 гроша.¹⁴³⁹ Пошто се трговина одвијала готово цијеле године и узимање новца било је актуелно током цијелог њеног трајања. Задужнице учињене у периоду од прољећа до јесени углавном су биле на краћи временски период, док су оне сачињене у јесен често биле са дужим роком враћања (23. X – Ускрс наредне године, 28. X – Ускрс наредне године, 29. X – Ускрс наредне године). Трговина у зимским мјесецима, нарочито она која се вршила са удаљенијим залеђем, спорије се одвијала, те је требало више времена да се новац уложен у трговачку активност у то доба године поврати. Зато су задужнице склапане у октобру биле на нешто дужи временски период од осталих. Иако то не мора да буде опште правило, зајмови који су узимани на краћи временски период нијесу коришћени за интезивнију трговину са унутрашњошћу.

Ово неће бити једина задужења Которана у Дубровнику која се помињу у дубровачкој грађи из 1282. године. Марта мјесеца те године епитропи тестаментa кројача Мирена одредили су да *Stancius de Subo* буде прокуратор који ће се постарати да од Трипа, сина *Yuani de Carusu de Cataro* тражи дуг који је Трипе требало да плати Мирену на основу нотарске исправе. Радило се само о једном задужењу, јер се помиње једна нотарска исправа.¹⁴⁴⁰ Маја исте године *Triphon filius quondam Georgii comitis Triphonis* одређује Марка Василија да буде прокуратор за наплату новца који су Которани *Martolus Dobrosii, Luca Ratislaue, filii Cerneche, Petar filius Johannis Orsini, Petar de Liba et doanerii de Brescoa*.¹⁴⁴¹ У питању је вјероватно још једна позајмица трговачком друштву које се бавило и закупом брсковске царине.

Из следеће године сачувано је 18 задужница Которана, у укупном износу од 8521 перпера и 7 гроша, што бројем представља половину из претходне године, али је сума задужења већа од половине задужења из 1282. године. Износ највећег укупног зајма износио је 1338 перпера и 1 грош, док већина других није

¹⁴³⁹ G. Čremošnik, *Kancelarijski i notarski spisi*, 78, 79, 95, 96, № 196, 265; G. Čremošnik, *Spisi I*, 237, 238, 248, 252, 266, 267, 280, 296, 301, 302, 319, 320, № 750, 754, 798, 816, 872, 873, 877, 930, 992, 1012, 1013, 1018, 1019, 1084, 1085, 1087; J. Lučić, *Spisi II*, 11, 16, 18, 24, 25, 39, 41, 45, 47, № 46, 68, 79, 100, 103, 105, 162, 173, 190, 201; J. Lučić, *Pomorsko-trgovački odnosi*, 429, 430, додатак: 443-446 (Лучић сматра да је, по архивској грађи, задужење Которана те године износило 13880 перпера и 8 гроша).

¹⁴⁴⁰ G. Čremošnik, *Spisi I*, 262, № 857.

¹⁴⁴¹ Г. Чремошник, *Спису 1278-1301*, 77, 78, № 194.

прелазила износ од хиљаду перпера.¹⁴⁴² Динамика узимања, рокови враћања слични су као претходне године. Особе које су узимале кредит претходне године, задужују се и те, али се јављају и нове личности. По ријечима Г. Чремошника повећани износ трговине из Дубровника у Србију током 1282. године био је последица доласка на власт краља Милутина и потребе за одређеним производима, прије свега тканинама за церемонију крунисања, док је смањени обим те трговине наредне године он тумачио ратом који је српска држава повела против Византије, што је довело до економског слабљења државе.¹⁴⁴³ Поменути догађаји могли су само у одређеној мјери утицати на наведени обим трговине. Церемонија крунисања могла је поспјешити трговину, али је сукоб са Византијом само могао поспјешити увоз робе из Приморја, прије свега квалитетног оружја, тканина и друге опреме за војску.

Из 1284. године сачувана је само једна задужница коју је склопио *Marinus de Ratislava civis Catari*, у износу нешто већем од двије стотине перпера. Док готове све претходне задужнице садрже и рок до када се износ морао вратити, ниједна од три задужнице из 1285. године не садржи тај податак. Све три те задужнице тицале су се неизмирених дугова у трговини са Брсковом, те је требало да буду тамо упућене на наплату. Укупан износ тих задужница износи 1051 перперу и 8 гроша. Особе које те године узимају кредит већ су се 1282-83. године задуживале у Дубровнику.¹⁴⁴⁴

Највеће задужење од ових учињених у периоду 1282-1285. године било је у укупном износу близу три хиљаде перпера (2979 перпера и 6 динара). Тај зајам су 1282. године извршили Медош, син Томе Драгонис и Иван Басили. Било је још неколико случајева да су се Которани задуживали на укупне износе преко хиљаду перпера. Најчешће су то биле мање своте, до износа од неколико стотина, при чему је један или више Которана узимало зајам у исто вријеме код неколико различитих повјерилаца, што је и била пракса у кредитирању током средњег вијека. Поред припадника властеоских родова *Dragonis* и *Basilli*, као особе које су

¹⁴⁴² Г. Чремошник, *Списи 1278-1301*, 109, 110, 114, 115, № 316, 338; Ј. Луčić, *Списи II*, 71, 72, 84, 90, 95, 99, 104, 106, 107, 113, 114, 125, 128, 136, 145, 150, 160, № 303, 304, 363, 386, 387, 410, 432, 455, 471, 500, 551, 564, 603, 637, 654, 700; Ј. Луčić, *Поморско-трговачки односи*, 430, 431, додатак: 447, 448.

¹⁴⁴³ I. Воје, *Кредитна трговина*, 69

¹⁴⁴⁴ Ј. Луčić, *Списи II*, 174, № 758; Ј. Луčić, *Списи III*, 103, № 328; Ј. Луčić, *Поморско-трговачки односи*, 431, додатак: 448.

узимале зајам, наводе се чланови и других которских породица: *Mosca, Petraca, Benne, Slepо, Catena, Stanića, Crachen, Burda, Sivogna, Vrachen, Mila, Batalla, Sergii, Velien, Bosa, Guido, Beco, Ratslava, Grinçera, Pecorino, Cricici* . Неки од Которана узимају зајам и 1282. и 1283. године, као што су Марин Михе Моске, Паско Трифунов, и Хурин Паска Сивоње, Урсације Андрије Донати, Андрија Бечо, Марко Василијев, као и већ поменути Медош Томе Драгонис. Марко Бечо узима и 1283. и 1285. године. Појединци се задужују код истих повјерилаца, што би говорило да су своје раније зајмове код њих уредно вратили. Повјериоци су били углавном припадници дубровачке властеле, уз неке Венецијанце који су пословали у Дубровнику, укупно се у ово вријеме шесторица Млечана јављају као повјериоци Которанима у Дубровнику. Обимом новца датим на зајам и бројем склопљених задужница истиче се *Drago(ni) Thome de Catharo*. Овај Которанин давао је новац на зајам у Дубровнику, гдје је вјероватно живио и бавио се другим пословима. Рок на које је новац узиман био је од мјесец дана, до скоро пола године, највише.

Највећи дио тих зајмова учињен је са циљем да се тргује ка удаљеним тржиштима. О једном од основних праваца те трговине податке пружа садржина тих задужница. На неким од њих стоји кратка забиљешка из којих се види да није испоштован рок за враћање зајма, па су оригинал задужнице слали у Брсково по Дубровчанима (Матији Гледићу, Марину Буцињолу). Они су имали задатак да од дужника, которских трговаца, који су боравили у њему, наплате дугове. Овим забиљешкама добија се јасна потврда да је тим задужницама плаћана роба коју су которски трговци транспортовали у ово рударско мјесто. У питању је неколико задужница из 1282. године: оне од 4. јуна које су склопили Пасква и Сергије, синови Трифона Станице, у износу од 876 перпера и 6 динара, за њима слиједе задужница од 29. октобра, када је Медош син Томе Драгониса са Јованом Василијем, извршио задужења у износу од 2979 перпера и 6 динара, што представља највеће задужење неког Которанина у XIII вијеку. Сума његовог другог задужења од тог дана учињена са Петром, сином Михе Петра Дине била је 355 перпера и девет динара. Слично је било и следеће, 1283. године, гдје више задужница садржи податак да су Которани њима вршили плаћања за трговачку активност са Брсковом, али да нијесу на вријеме подмирили свој дуг. Марко Бечо

је, сâм, и са својим братом(?) Андријом 13. јула склопио уговоре о задужењу у вриједности 539 перпера. У јесен те године *Churianus Pascalis de Sivogna* у седморице повјериоца у Дубровнику, од којих је један био Млечанин, узео је 807 перпера и 5 динара да би трговао са Брсковом. Као и у случају укупног извоза из Дубровника у Србију те године, и извоз Которана знатно је мањи него претходне године. Све три задужнице из 1285. године које су склопили Которани, у укупном износу од 1051 перпер и 8 динара, биле су намијењене да се наплате у Брскову.¹⁴⁴⁵ Сабирањем износа задужница гдје которски трговци 1282-1285. године нијесу испоштовали рокови за враћање добија се цифра од 6609 перпера и 10 динара као износ зајма за трговину са тргом на Тари, у подножју Бјеласице. То што остале задужнице не садрже сличну забиљешку, свакако не значи да се неке од њих нијесу односиле на трговину са овим мјестом, пошто са њиховом наплатом није било проблема. То нарочито важи за оне задужнице које су склопиле особе за које, преко неизмирених дуговања, већ стоји да су се задуживале тих година у Дубровнику ради трговине са Брсковом. Прихватајући такво анализу и тумачење извора Грегора Чремошника, може се рећи да су према Брскову биле усмјерене и задужнице Которана Паска, сина Трифуновог Станича, коју он узима са братом Сергијем, 4. јуна 1282. године у износу од 609 перпера и 4 динара као и задужница од 12. марта 1283. године у износу од 1376 перпера и 11 динара. У правцу Брскова отишли су зајмови који је Јован Базили, сâм, као и са Михом Браћеном, учинио 2. августа 1282. године од 1802 перпера, те задужења која је *Churianus Pascalis de Sivogna* узео 3. и 5. јула те године, сумом од 265 перпера и 5 динара.¹⁴⁴⁶ Тиме се добија износ од 4053 перпера и 8 динара, за које се може потенцијално сматрати да је представљао суму коју су которски трговци такође задужили у трговини са Брсковом у периоду 1282. - 1285. године. Уз онај новчани износ сигурне трговине са Брсковом, то би значило да су Которани за четири године пласирали робе у Брсково у вриједности (најмање) од 10663 перпера и 6 динара.

¹⁴⁴⁵ Г. Чремошник, *Стиси 1278-1301*, 78, 79, 95, 96, 109, 110, 114, 115, №, 196, 265, 316, 338; Ј. Луčić, *Spisi II*, 45, 125, 145, № 190, 551, 637; Ј. Луčić, *Spisi III*, 103, № 328; Г. Чремошник, *Увозна трговина*, 61-69; I. Воје, *Kreditna trgovina*, 57, нап. 57.

¹⁴⁴⁶ G. Čremošnik, *Spisi I*, 302, 320, 323, № 1018, 1086, 1094; Ј. Луčić, *Spisi II*, 11, 84, № 46, 363; Г. Чремошник, *Увозна трговина*, 64, 65.

Располажући новчаним и трговачким капиталом Дубровчани су у ствари били ти који су, у ово вријеме, давали основну динамику трговачким везама овог привредног средишта са Приморјем, а чији је и Котор био дио. Највећи дио увоза робе ка унутрашњости вршен је кредитима узетим у Дубровнику. Да су Дубровчани нарочито били заинтересовани за Брсково говоре одредбе уговора са Котором из 1279. године којима се забрањује извоз меда и из Котора и Дубровника. У њему су Дубровчани формирали своју колонију, на чијем је челу био конзул, по узору на млетачку установу која је постојала у Котору, са циљем заштите интереса Дубровчана који су ту живјели и радили. У то вријеме Брсково није било једино мјесто гдје су дубровачки трговци доносили робу. О томе поред осталог свједочи и повеља краља Милутина из прве деценије његове владавине гдје се помињу трговци који *иду поред Брскова и не свраћају у Брсково*.¹⁴⁴⁷

У серијама дубровачке архивске грађе из наредних година нема сачуваних података да су Которани узимали на зајам новац у Дубровнику. Као могући разлог за ту смањену активност Јосип Лучић наводи кварење односа изазвано проблемима око поклада жупана Десе. Готово десетогодишњи спор настао око заплјене брода Урса Перклуза могао је такође довести до умањења трговачко-кредитних активности између ових комуна. Препоруке жупану Твртку и овлашћења сâмом Урсу, од стране краља Милутина, да може примјењивати репресалије према Дубровчанима свакако нијесу ишле на руку привредним везама. Одсуство података о задуживању Которана у Дубровнику свакако не значи да је дошло до прекида трговине которских трговаца са унутрашњошћу, Брсковом, прије свега. Док су Дубровчани у Брскову гледали могућност да трговином стекну профит, Которани ће, осим сличних циљева, бити заокупљени и подвргавањем тамошње католичке заједнице јурисдикцији которског епископа.

После 12 година, 1297. године, наилази се на помен једног задужења особе, која је била у повезана са Котором, у износу од 18 перпера, на рок од мјесец дана. И износ и рок говоре да у овом случају не може бити ријеч о задужењу са циљем вршења трговачких активности. Био је то новац који је *Çora Marini Catarini* узела да би подмирила неки мањи хитан трошак.¹⁴⁴⁸

¹⁴⁴⁷ Зборник средњовековних ћирилских повеља I 291, 292, № 88.

¹⁴⁴⁸ J. Lučić, *Pomorsko-trgovački odnosi*, 431, додатак: 449.

Из последње двије године XIII вијека сачуван је већи број исправа о задуживању Которана у Дубровнику. Из 1299. године сачувано је 14(?) задужница, у укупном износу од 6472 перпера. Од тога је највећа она коју је сачинио *Micho filius Junii de Pribe*, у износу од 2160 перпера и 9 гроша. Још двије задужнице прелазе суму од преко хиљаду перпера, док су остале мањег износа. Забиљежена је једна од само 3 перпера, коју је сачинио један рибар, позајмивши новац од обућара.¹⁴⁴⁹ Укупна задужења Которана током 1300. године, у 18(?) задужница, износила су 8388 перпера и 5 гроша. Међу задужницама из ове године налазе се три чији износ већи од хиљаду перпера.¹⁴⁵⁰

И овдје се као дужници јављају припадници которске властеле и грађанства: *Rille, Gvido, Pima, Mere, Musco, Dragano(?), Conricera, Mille, Petracha, Beleço, Palme, Çufeti, Dryvaso, Pribe, Bisti, Maledetto, Simonis*...Поређењем личности које су узимале кредит у првој половини девете деценије и на крају последње деценије XIII вијека види се да зајмове на крају вијека углавном узимају припадници других которских породица, али се јављају и чланова патрицијских породица са почетка осамдесетих година. Јављају се и исте особе које су узимале новац у оба ова периода, као што је *Marinus de Petracha*, који је још 1282. године узимао кредит у Дубровнику. За разлику од прве половине девете деценије, у ово вријеме се као кредитори Которана не јављају Млечани, макар састављачи задужница уз имена кредитора не наводе *Veneto* за ознаку њихове географске припадности. Опажа се да се сада већи број задужница склапа између самих Которана, и то у Дубровнику. Као истакнути повјерилац опет се јавља *Drago q(uondam) Thome Dragonis de Cataro*. Његово укупно кредитирање 1300. године износило је 2970 перпера и 10 гроша. Из те године има помена о Которанима као кредиторима који су давали новац Дубровчанима. Никола Петра Симони дао је јуна 1300. године 324 перпера Госту Гостиши. Убрзо након тога, следећег мјесеца

¹⁴⁴⁹ J. Lučić, *Spisi IV*, № 578, 581, 585, 588, 600, 604, 611, 617, 640, 641, 644, 686, 687, 687с, 696; J. Lučić, *Pomorsko-trgovački odnosi*, 431, додатак: 449, 450.

¹⁴⁵⁰ J. Lučić, *Spisi IV*, № 809, 811, 814, 815, 818, 819, 827, 830, 845, 849, 868, 877, 878, 919, 944, 963, 971, 976, J. Lučić, *Pomorsko-trgovačkki odnosi* 431, додатак: 450, 451. У овом раду Ј. Лучић је задужницу од 7. VIII 1299. године смјестио у 1300-у годину. Такође, у њему није навео задужнице од 25. III 1300, 4. IV. 1300, 20. VII 1300, чији садржај даје у *Spisi IV*. Одатле и разлике у износима задужења по годинама које даје Ј. Лучић у свом раду и који се овдје саопштавају.

ће Никола пренијети на Панкрација Бенешу овлашћење за наплату те задужнице,¹⁴⁵¹ као што је то 1281. године урадио и Андрија Катена.

Присутна је чињеница да се у грађи са самог краја XIII вијека не помињу ранија неизмирена задужења, односно дугови которских трговаца из година које су претходиле, а за које би требало одредити прокураторе како би се наплатила та потраживања. То би се у првом тренутку могло тумачити повећањем одговорности када су у питању подмиривања потраживања, али се намећу и други узроци. Разложно објашњење било би да се просто ради о одсуству трговачких активности Которана у Дубровнику у претходном периоду, за које нема потврде у дубровачкој грађи. Док она из прве половине девете деценије тог вијека говори о већем броју неизмирених задужења Которана, тога на крају истог вијека нема.

У грађи са краја XIII вијека забиљежена је кредитна активност особа које су живјеле у Дубровнику, а које се доводе у везу са Котором, односно да су биле поријеклом из Котора. *Georgius filius quondam Marini de Cataro* у неколико наврата се наводи као лице која је давало зајмове, у четири сачуване задужнице из 1299, 1300. и 1301. године он је укупно дао 72 перпера на зајам. Али исте године он позајмљује новац код повјерилаца, тако је у јануару 1301. године од Млечанина, и јуну 1301. исте године позајмио укупно 170 перпера.¹⁴⁵² Реална могућност да се стекне профит кроз давање, односно узимање, зајма, иницирала је да у исто вријеме дјелује и као повјерилац и као дужник. Тај капитал он је пласирао и кроз трговачко друштво, *societas* које су формирали он - *Georgius filius quondam Marini de Cataro* и Дубровчанин *Gervasius de Golero*. Јануара 1300. године они су одлучили да изврше диобу рачуна тог трговачког друштва. Оно је трајало 13 година, јер на крају исправе стоји да, ако би се појавио неки дуг који се тицао њиховог пословања *a XIII annis elapsis usque ad hodiernum diem* обојица ће заједнички платити дуг без икаквог питања.¹⁴⁵³ Ово би било примјер трговачког друштва које је дјеловало дуже од деценије.

У задужницама са краја вијека нема података из којих би се могло видјети куда је вршена трговина за коју су узимани зајмови. Осим поморских праваца,

¹⁴⁵¹ J. Lučić, *Spisi IV*, 81, 82, № 276; J. Lučić, *Pomorsko-trgovački odnosi*, 434, нап. 44.

¹⁴⁵² J. Lučić, *Spisi IV*, 171, 194, 229, 232, 243, № 715, 873, 876, 1091, 1106, 1186.

¹⁴⁵³ J. Lučić, *Spisi IV*, 49, № 136.

сигурно је дио њих био усмјерен ка унутрашњости. Поред Брскова пажња которских трговаца се усмјерава и на друга мјеста у Рашкој. О њиховом присуству у другим трговима наговјештај даје још одлука которских власти из пете деценије XIII вијека о извозу вина, да би се потврда налазила у дубровачкој грађи. Међу најранијим поменима других насеља гдје су Которани боравили јесте онај од 3. јула 1280. године, када је у Дубровнику настала исправа гдје се помиње њихово присуство *in Breuenico*.¹⁴⁵⁴ До дубровачких власти је стигла прича како су *Marinus, filius Basilio de Drago et Zugnus de Cleppo cives Catari* напали Дубровчанина *Oserenni de Braia*, опљачкавши га. Брвеник је постао значајно привредно средиште Которана у Србији. Присуство Которана, али и Дубровчана, у већем броју, у другим мјестима у унутрашњости српске средњовјековне државе на крају XIII и почетком XIV вијека може се пратити кроз помене католичких парохија у унутрашњости.

Канцеларијско-нотарски списи прве половине XIV вијека нуде обиље грађе о трговачким друштвима која су дјеловала у Котору или били са њим повезани.¹⁴⁵⁵ То је вријеме када Которани ступају у интензивније трговачке везе са Венецијанцима који послују у њиховом граду.

9. 3. 4. Венеција

Интересовање Млетачке републике за просторе источног Јадрана почело је да буде интензивније од почетка XIII вијека када је, након заузећа Цариграда (1204. године), она постала најзначајнији фактор у догађајима који су услиједили у крајевима источног Медитерана. Када је Дубровник, следеће године, признао њену врховну власт, она је постала снажан чинилац на том дијелу Јадрана. Више него и иједна друга држава, Млетачка република ће оставити трага на моделе друштвеног живота у которској комуни. Њено законодавство и правни систем, које је она преузела из византијског правног система, биће често узор за уређење многих сфера живота у Котору током средњег вијека. То је био случај и у другим далматинским комунама.

Оно што се може наслутити о њеном утицају на подручју Котора почетком XIII вијека налази се у ријечима Јосипа Гелчића који саопштава да су Которани у

¹⁴⁵⁴ Г. Чремошник, *Списи 1278-1301* 31, № 27; К. Јиречек, *Трговачки путеви*, 267, нап. 176.

¹⁴⁵⁵ Л. А. Шаферова, *Котор XII - начала XV веков*, 89-95.

писмима позивали Лоренца Зана да у њиховом граду преузме дужност которског кнеза.¹⁴⁵⁶ Општа атмосфера у комуни и сусједним крајевима била је прихватљива за ширење млетачког утицаја, не само друштвеног него и привредног. Преузимање друштвених модела по којима је често организован живот у комунама, уз политички утицај били су најзначајнији чиниоци присуства млетачке државе на простору Јадрана. Учешће млетачких привредних чинилаца у економији которске комуне у првој половини XIII вијека слабо је познато. Иако о њиховом присуству нема извора, може се претпоставити да их је у наредном периоду, поред Дубровника, свакако било и у Котору.

Прве вијести о присуству Млечана на простору српске средњовјековне државе и њиховом учешћу у трговини на тим просторима експлицитно говоре о да су млетачки трговци још крајем XII вијека били присутни на просторима српске државе. О томе свједочи акт (*cartula*) о активностима једног млетачког трговачког друштва (*colligancia*), забиљежен маја 1199. године у Риалту. По наводима из исправе, септембра 1198. године *Iacobus Arimundo* и *Thoma Viatro* на истом мјесту – Риалту склопили су уговор и удружили новчана средства за трговину коју је својим бродом вршио *Georgius Quirino*, пловећи по крајевима које је *Thoma Viatro* одређивао уз сагласност посаде брода - *de hinc in Apulia et deinde in Sclavinia et hec et cetera ut in ea legitur*.¹⁴⁵⁷ Та трговина са Склавонијом-Србијом подразумијевала је продају робе за потребе локалног тржишта, али и куповину неких производа који су се могли продати на другим мјестима. Дио тога што се трговало завршавало је у унутрашњости српске државе. Када се имају у виду већ изнијете чињенице о привредном и политичком значају Котора тога периода и његовим везама са прекоморским крајевима, нема сумње да се та трговина одвијала највише преко њега. У овом случају српска држава била је само дио тржишта на којем су дјеловали млетачки трговци, на њеном простору они су продавали сличну робу као и у Апулији. Тај уговор о трговачком друштву из 1198. године, робом која се трговала није имао ону јасну усмјереност ка једном

¹⁴⁵⁶ G. Gelcich, *Zedda e la dinastia dei Balšidi, Studi storici documenti*, 14; М. Гоглић, *Котор*, 13, 14.

¹⁴⁵⁷ *Documenti del commercio Veneziano nei secoli XI-XIII, II*, Torino 1940, 55, № 49 (недоступно, навод према: *Monumenta Montenegrina VI/2*, 660, 661.).

тржишту, као што ће то често бити са уговорима о трговини са Дубровником и Србијом из последњих деценија XIII вијека и доцније.

Може се претпоставити да су се, до промјене основних праваца јадранске односно балканске трговине које ће услиједити од средине XIII вијека, трговачке везе Котора, односно српске државе и Венеције заснивале на увозу тканина и других производа који се нијесу стварали у Котору, или њихов квалитет није био на одговарајућем нивоу. Од тренутка када трговање са залеђем постане интензивније и садржински разноврсније, повећаће се и број млетачких трговаца чија је трговачка дјелатност на неки начин повезана са Котором. На неке од њих, чија је трговачка активност могуће била везана и за Котор, односи се казивање Јунија Растића да су, за вријеме рата између Дубровника и Србије, 1265. године, нападани не само дубровачки, него и млетачки трговци.¹⁴⁵⁸ Након што је обновом Византијског царства (1261. године) изгубила полувјековну доминацију у трговини на Истоку, коју дјелимично преузимају њени противници Ђеновљани, Венеција је настојала да продуби трговачке везе са дубљим балканским залеђем, српском и бугарском државом. У контексту бољег третмана млетачких трговаца ваља посматрати и припреману мисију млетачког посланства код српског краља, септембра 1271. године, због плачки коју су претрпјели неки млетачки трговци. По ријечима Момчила Спремића, били су то први млетачки трговци који су због куповине метала дошли у Србију.¹⁴⁵⁹ Посвећеност млетачких органа односима са српском државом, гдје су се прије свега имали у виду трговачки интереси, види се из низа, ипак, не до краја, јасних података у млетачким изворима из осме деценије XIII вијека. Уз име Марка Дандола, члана Великог вијећа, стајале су забиљешке: *rex Rassae, re de Rasa, rex Rassiae, rex de Raxa, rex de Rassa, re de Rassa*. Такво његово навођење говорило би да је он имао неки нарочит задатак који се тицао односа са српским владаром, а које су се могао односити на трговину, као и на питања ковања новца.¹⁴⁶⁰

¹⁴⁵⁸ J. Resti, *Chronica ragusina*, 96; Р. Ћук, *Србија и Венеција у XIII и XIV веку*, 18, 138.

¹⁴⁵⁹ Š. Ljubić, *Listine I*, 105, №140; Л. А. Шаферова, *Котор XII - начала XV веков*, 83; М. Спремић, *Србија и Венеција (VI-XVI век)*, 21.

¹⁴⁶⁰ R. Cessi, *Deliberazioni de Maggior consiglio di Venezia I*, Bologna 1934, 288-289, 293, 296-297, 301, 304-305, 312; Р. Ћук, *Србија и Венеција у XIII и XIV веку*, 19, нап. 40; М. Спремић, *Србија и Венеција (VI-XVI век)*, 21.

О присутним трговачким везама Котора, односно Которана и Венеције говоре Статут дубровачке царинарнице из 1277. године и уговор између Дубровника и Котора склопљен 1279. године. Уређујући на веома сличан начин питања која су се тичала трговине Которана са Венецијом, кроз призму дубровачке трговачке политике и интереса, ова два нормативна акта јесу свједочанство о присутности и развијености трговине између Котора и Венеције, а која се у то вријеме несумњиво одвијала и без било каквог уплива у дубровачку поморску трговину.

Она мјеста, односно области, за које су Млечани исказали посебан интерес, кроз могућност да се трговином стекне профит, били су предмет нарочите пажње млетачких органа. Таква мјеста представљала су млетачке колоније, на чијем челу се обично налазило лице са титулом конзула, постављен од стране млетачких власти. Његов основни задатак био је заштита интереса млетачких грађана на одређеном простору.¹⁴⁶¹ Такав млетачки чиновник дјеловао је у Котору, најкасније од почетка девете деценије XIII вијека. По тренутно расположивим изворима он се први пут помиње 1282. године, у упуству млетачких власти упућеном, осим конзулу у Котору, конзулима у Апулији и Драчу и кнежевима Задра и Дубровника, о уништавању лажних динара кованих у Брскову.¹⁴⁶² Следећи помен млетачког конзула у Котору јесте у исправи из 1285. године, гдје се каже да је одлука, која се тичала поклада жупана Десе, донешена *in praesencia Marchisii Rauacolli consulis Venetorum in Cataro, Ugolini de Marca et Leonardi Bonuesini, mercatorum de Venetiis*.¹⁴⁶³ Сачуван је у Падови, из XIV вијека, печат млетачког конзула у Котору. На њему се налази представа крилатог лава са кружним натписом *S(igilum) Veneti in Cataro*.¹⁴⁶⁴

Млечани који су се бавили трговачким послом у Котору највећи дио својих активности вршили су у Дубровнику. Котор им је био само једно од мјеста гдје су увећавали свој иметак. Остало је забиљежено да је поменути Уголино де Марта неку годину прије тога, у љето 1282. године, као кредитор дјеловао у

¹⁴⁶¹ G. Luzzato, *Ekonomska povijest Italije*, Zagreb 1960, 190.

¹⁴⁶² Š. Ljubić, *Listine I*, 133, № 198; S. Mijušković, *I mercanti veneziani a Cattaro*, 387, 388.

¹⁴⁶³ CD VI, 542, № 460; Š. Ljubić, *Listine I*, 140-141, № ; P. Ћук, *Србија и Венеција у XIII и XIV веку*, 138; М. Маловић – Ђукић, *Поклад жупана Десе*, 35, нап. 16.

¹⁴⁶⁴ F. Cornelius, *Catharus* 54; S. Mijušković, *I mercanti veneziani a Cattaro*, 387.

Дубровнику.¹⁴⁶⁵ Слично је било и са Леонардом Бонвесинијем (ради се о особи која је почетком новембра 1280. године била одређена за прокуратора Дубровчана Матије и Лоренца, синова Марина де Менче, у Котору). Он је исте те године (1282.) кредитирао Которане, као и почетком друге деценије XIV вијека. Код њега су, на почетку XIV вијека, новчана задужења узимали и становници Бара.¹⁴⁶⁶ На ова два примјера се види колико су кредитно-трговачки послови истих људи на једном простору били разгранати. Ова двојица трговаца били само дио млетачке трговачке колоније која је дјеловала и у Котору. *Marcus Basilio de Venetiis* је маја 1281. године, у Дубровнику, за свог прокуратора у Котору именовано Марка Сабатинија.¹⁴⁶⁷ Задатак овог Сабатинија састојао се у потраживању дугова од Которана којима је *Marcus Basilio* давао новац на зајам. Наглашавање да се то потраживање има учинити према свим Которанима *cum cartis et sine cartis* говори да је било присутно и давање новца на зајам без записивања нотарске исправе, што је наплату неких дугова свакако чинило тежим. Слично ће поступити и *Petrus Pollanus, filius Marci Pollani de Veneciis*, он је 9. XI. 1285. године у Дубровнику одредио прокураторе који су имали задатак да од Драга Балдуина из Котора наплате неки новац.¹⁴⁶⁸

Роба коју су Млечани крајем XIII вијека увозили преко Котора чинили су производи за свакодневну употребу. Током девете деценије XIII вијека млетачки трговци су у Котор довозили и со. Остало је забиљежено да су *Laurentius Mengolo* и *Petrus Sauonarius* 1288. године настојали да од которске комуне наплате дуг за со коју су претходних година довозили у Котор. То је било вријеме када су се погоршали односи између Котора и Дубровника око поклада жупана Десе, што је отежавало рјешавање овог проблема. Да би приморали которске власти да испуне оно шта се од њих тражило, млетачке власти су слале бројна писма и посланика Марка Микелија. Пошто ни то није помогло, августа те године, приступало се рестриктивним мјерама. Њима је било забрањено да неки Млечанин у Венецији или Дубровнику може да да Которанима робу на кредит, уз забрану извоза соли у Котор. Которанима је тада запријеђено да ће бити заплијењена *bona eorum* која се

¹⁴⁶⁵ J. Lučić, *Spisi II*, 1, 4, 14; № 3, 16, 59.

¹⁴⁶⁶ J. Lučić, *Spisi II*, 24, 25, № 103, 105; P. Ћук, *Србија и Венеција у XIII и XIV веку*, 189, 190 (табела V), 223 (табела VI).

¹⁴⁶⁷ G. Čremošnik, *Spisi I*, 155, № 511; P. Ћук, *Србија и Венеција у XIII и XIV веку*, 138.

¹⁴⁶⁸ J. Lučić, *Spisi III*, 114, № 359.

налазе у Дубровнику, уз наглашавање да против њих иступити и Дубровчани, као пријатељи Млечана.¹⁴⁶⁹ Ова одлука млетачких власти свједочи и о пракси да су Которани, не само у свом граду и Дубровнику, него и у Венецији узимали кредите и куповали робу. Одредба, из дубровачко-каторског уговора од 1279. године, о неповредивости тј гаранцији за депозите Которана у Дубровнику на овај начин би била стављена ван снаге.

Млетачко присуство у трговини XIII вијека са залеђем манифестује се, у сачуваним изворима, најчешће, кроз увоз тканина. Како је Италија била позната по изради квалитетних разноврсних тканина Венеција је настојала да њих, као и оне произведене у Француској и другим просторима извози у источнојадранске комуне и њихово залеђе. Посредством Венеције та роба је углавном допремана у Дубровник, одакле су је дубровачки и каторски трговци отпремали, један дио у Котор, а други је транспортован у унутрашњост, у то вријеме углавном у Брсково. На основу кредитних задужења која су 1282. и 1283. године учињена у Дубровнику за куповину робе која се извезла у Брсково израчунато је да извоз из тог града био преко 13000 солида, од чега је на тканине отпадала трећина. Да је међу тим тканинама било и оних из Венеције говори то што су Дубровчани и Которани узимали кредит и код Венецијанаца, који су на тај начин узели учешћа у трговини тканинама.¹⁴⁷⁰ По подацима Момчила Спремића током 1282. и 1283. године у Дубровнику је склопљено 18 задужница гдје се Млечани јављају као повјериоци, а Которани као дужници, у укупном износу од 4386 солида и 1 грош.¹⁴⁷¹ Директна трговачка активност и повезаност Которана са млетачким трговцима око увоза (венецијанских) тканина налази се у документу гдје стоји да је 28. јануара 1297. године, у Дубровнику, Которанин *Paulus de Rille* преузео од већ помињаног Леонарда Бонвасинија на име Леонарда Цанканија тканине у

¹⁴⁶⁹ Š. Ljubić, *Listine I*, 146-147, № 238; J. Lučić, *Pomorsko-trgovački odnosi* 427; P. Ђук, *Србија и Венеција у XIII и XIV веку*, 22; М. Спремић, *Србија и Венеција (VI-XVI век)*, 244. Није искључена могућност да је Јакопо Полани, због којег је, 1287. године, поред осталог, посланик упућен у Србију, пословао и преко Котора, мада се његова трговачка активност у изворима са почетка XIV вијека везује за Дубровник (P. Ђук, *Србија и Венеција у XIII и XIV веку*, 138-140, нап.12-20).

¹⁴⁷⁰ Г. Чремошник, *Увозна трговина*, 61-69; Д. Динић-Кнежевић, *Тканине у привреди средњовековног Дубровника*, Београд 1982, 35.

¹⁴⁷¹ М. Спремић, *Србија и Венеција (VI-XVI век)*, 243, 244.

вриједности од 407 перпера, уз обавезу да их однесе у Котор.¹⁴⁷² +У Брскову су као трговци тканинама 1285. године, дјеловали Млечани *Margaritus Zanchino* и *Johanes Raphalino*.¹⁴⁷³ Дио млетачке заједнице у српској држави, сигурно уско повезани и са Котором били су и они Млечани који се осамдесетих и деведесетих година XIII вијека јављају у Брскову. Ту се средином девете деценије XIII вијека помињу Млечани, Марин и Марко, који су се бавили крзнарским занатом.¹⁴⁷⁴

Осим самих Венецијанаца, учешће у трговини са јадранским залеђем, од половине XIII вијека, узимали су трговци и из других комуна са сјевера Италије, које су биле под политичком и економском контролом Венеције. Остало је забиљежено да су власти мале комуне Кјође (*Chioggia*), која се налази неких тридесетак километара јужно од Венеције и била у саставу Венеције, у оквиру нормирања појединих питања из поморске трговине, доносили неке одлуке из којих се могу видјети и везе других сјевероталијанских крајева са источнојадранском обалом. У СIII члану Статута те комуне, донешеном између 1272. и 1279. године, налази се норма о опреми коју је, сваки морнар из Марке и Ромање *navigans in Ystriam seu Sclavaniam*, морао да има.¹⁴⁷⁵ Имајући у виду употребу и значење географског појма *Sclavania* у другим средњовјековним изворима, укључујући ту и већ поменути млетачки акт из 1199. године, затим Статут дубровачке царинарнице, дубровачко-которски уговор из 1279. године, као и Статут Дубровника, јасно је да се овдје под тим термином подразумијевала српска средњовјековна држава, односно њен приморски дио, са којим су се одржавале поморске трговачке везе, а да се то није односило на цјелокупан источнојадрански простор.¹⁴⁷⁶ Ово и из разлога, јер се у истом Статуту, на више мјеста, наводе *Chroacia (Croazia) Dalmacia, Dalmatia (Dalmazia)* и већ поменута

¹⁴⁷² J. Lučić, *Spisi III*, 329, № 1048; Р. Ћук, *Србија и Венеција у XIII и XIV веку*, 119, нап. 9; М. Спремић, *Србија и Венеција (VI-XVI век)*, 231.

¹⁴⁷³ Г. Чремошник, *Списи 1278-1301*, 149, 150, № 388, 389; Р. Ћук, *Србија и Венеција у XIII и XIV веку*, 138.

¹⁴⁷⁴ Г. Чремошник, *Списи 1278-1301*, 131, 132, № 360; В. Крекић, *Venetian Merchants in the Balkan Hinterland in the Fourteenth Century*, *Wirtschaftskräfte und Wirtschaftswege I, Mittelmeer und Kontinent*, Nürnberg 1978, 413-429, 414; Б. Крекић, *Млеци и унутрашњост Балкана у четрнаестом веку*, ЗРВИ 21 (1982) 141-158, 146; R. Ćuk *Izvor stoke i stočarskih proizvoda iz Srbije u Veneciju u XIII i XIV veku*, *Acta historico-oeconomica Iugoslaviae*, vol. 14 (1987) 57-63.

¹⁴⁷⁵ *Statuti e Capitolari di Chioggia del 1272-1279*, *Corpus statutario delle Venezie*, Vicenza 1993, *Que arma et quanta portare debent marinarii secum* (Cap. СIII), 116.

¹⁴⁷⁶ С. Станојевић, *Србија (о називу српске државе у средњем веку)*, СКГ XI (1904), 541-542; М. Динић, *О називима средњовековне српске државе - Склавонија, Србија, Рашка*, ПКЈИФ 32, 1-2 (1966), 26-34.

Ystria, гдје нема нејасноћа на које се просторе односи њихов помен.¹⁴⁷⁷ Ако се и допусти као могућност да је појам Славонија овдје и употребијен да значи географску област, а не политичку цјелину тј државни простор, јасно је на које се крајеве мислило, уосталом као и у случају помена Хрватске, Далмације и Истре. Трговачки центри области Марке и Ромање, под утицајем млетачког пословања, представљајући фактички њен дио, препознали су значај трговине са залеђем источног Јадрана, укључујући ту и онај дио који је припадао српској средњовјековној држави, у којој је Котор представљао најзначајнију луку за трговину.

Жељни могућности да послују и остваре профит током прве половине XIV вијека у Котору ће пословати бројни Млечани, који су имали разноврсне, прије свега, трговачке везе са овом комуном и њеном трговином, нарочито оном у залеђу.¹⁴⁷⁸ Али, као ни она са краја XIII, политичка дешавања прве половине XIV вијека, често нијесу погодовала развоју трговине између Котора и Венеције. Проблеми који су оптерећивали односе између Србије и Венеције око ковања српског новца по угледу на млетачки, водили су коријене још из XIII вијека. Сукоби између Дубровника и Србије, уз посредовање Млечана који су жељели да искористе тежак положај Дубровника, да би издејствовали привилегије за себе, често су најприје имали за последицу прекид трговачких активности.¹⁴⁷⁹ Уз њих су се редовно јављали од раније присутни проблеми наплате дуговања за робу, од стране Млечана, дату на кредит, што је и у мирнодопским условима пословања често стварало проблеме, који су се испоставили као један од највећих тешкоћа у пословању млетачких трговаца са Которанима. Которске власти су 1332. године наредиле својим судијама да досуђују исплату дугова млетачким трговцима, не базирајући се на градски Статут.¹⁴⁸⁰ Та дуговања била су у средишту уговора склопљеног између Котора и Венеције 1335. године, на рок од десет година. Његове одредбе биле су такве да је штитио права Венецијанаца у Котору, док права Которана у Венецији нијесу ни поменута. Млечани су добили право да своје

¹⁴⁷⁷ *Statuti e Capitolari di Chioggia del 1272-1279*, Indice delle parole, s. v. Chroacia (Croazia), Dalmacia, Dalmatia (Dalmazia), Ystria, 226, 228, 241.

¹⁴⁷⁸ Р. Ћук, *Србија и Венеција у XIII и XIV веку*, 155-162. У периоду 1326-1337. године Которани су у свом граду и Дубровнику код млетачких повјерилаца имали укупна задужења на износ од 165. 802 перпера, 2.000 дуката и 111 флорена.

¹⁴⁷⁹ Р. Ћук, *Србија и Венеција у XIII и XIV веку*, 20-50.

¹⁴⁸⁰ М. Спремић, *Србија и Венеција (VI-XVI век)*, 34.

дугове пред которским судом наплаћују практично преко реда и по скраћеном поступку, кршећи тако одредбе которског Статута ¹⁴⁸¹ Краљ Душан није узео у заштиту своје поданике, становнике града, симбола присуства Стефана Немање у приморским крајевима Зете. Млечани су за пола вијека толико успјели да наметну своју економску моћ, да је она «ломила» ону судску аутономију которске комуне изграђену до почетка XIV вијека, која није дозвољавала уплив српског владара.

9. 3. 5. *Трговачки путеви ка Брскову и караванска трговина*

До сада изложена трговина коју су Которани вршили самостално или са другим чиниоцима у знатној се мјери вршила са континенталним залеђем. Најјаснија слика трговачких активности Которана у овом периоду јесте њихова повезаност са унутрашњошћу српске средњовјековне државе, чији је Котор био дио. Од тренутка када је Котор постао дио државе Немањића његово становништво добило је могућност да без неких већих сметњи врши размјену са својим залеђем. Прве деценије те дјелатности остале су непознате у изворима. ¹⁴⁸² Може се претпоставити да је та размјена до четрдесетих година XIII вијека била мањег обима. Основни артикли који су могли бити допремани у Котор били су стока, сточни производи, као и нешто од земљорадничких производа. Тај ниво размјене са залеђем у то вријеме карактерише и друге зетске комуне. Потребе и могућности тог залеђа још увијек нијесу биле толике да се може говорити о интезивном извозу од стране которских, као и дубровачких трговаца. Изузетак од тога представља со, за чије је допремање сточарско, а и остало становништво из унутрашњости, било животно заинтересовано. Услови живота људи тог подручја остаће дуго времена непромијењени, карактерисаће их скромност у одијевању и

¹⁴⁸¹ Š. Ljubić, *Listine I*, 464, 465, № 696; *ИЦГ II/1*, 43 (С. Ћирковић); Р. Ћук, *Србија и Венеција у XIII и XIV веку*, 53, 54; М. Спремић, *Србија и Венеција (VI-XVI век)*, 35, 36. Овај уговор је 1345. године продужен на двије, 1348. године на још осам (*ИЦГ II/1*, 43 (С. Ћирковић); Р. Ћук, *Србија и Венеција у XIII и XIV веку*, 54; М. Спремић, *Србија и Венеција (VI-XVI век)*, 36, 37).

¹⁴⁸² Говорећи о аграрним приликама у Зети на размеђи XII и XIII вијека А. Наумов износи предпоставку да је вино из зетских крајева већ тада извожено у унутрашњост српске државе и да је вино са тог подручја служено на српском двору 1189. године, приликом сусрета Стефана Немање и Фридриха Барбаросе у Нишу. Он је сматрао да је у то вријеме виноградарство у „јужној Далмацији“ било развијеније него у Јужној Србији и Поморављу који су били поприште сукоба између Србије и Византије (Е. П. Наумов, *Проблемы аграрной истории Южной Далмации и торговых связей её с Византией*, 32.).

опремању домаћинства. Сјај и раскош остаће дуго и ван сâмог српског владарског двора, о чему говоре ријечи византијског посланика Георгија Пахимера.¹⁴⁸³

Трговачке везе Котора са крајевима у унутрашњости српске средњовјековне државе, а често и сусједним зетским комунама и Дубровником, одвијале су се копненим комуникацијама, од којих су неке познате још од античког периода.¹⁴⁸⁴ Мрежа средњовјековних трговачких путева који су са јадранске обале водили ка унутрашњости имала је неколико исходишта. Путеви који су полазили из Котора били су дио путне мреже која је водила из Зетског приморја ка унутрашњости и позната је у изворима као *Via Zente*, обухватајући простор од Котора до ушћа Дрима.¹⁴⁸⁵ Пошто су трговачке везе Которана у овом периоду, судећи по изворима највише биле усмјерене ка Брскову, преглед средњовјековних комуникација биће углавном ограничен на везе са тим рударским и трговачким средиштем на ријечи Тари.

Захваљујући обиму трговачке активности која се одвијала у њему и повезаношћу са другим трговачким лукама, не само источног Јадрана, Котор је представљао значајно исходиште и чворно средиште средњовјековних трговачких путева који су постојали у Зети. Осим Котора и других зетских градова, Дубровник је био веома значајно трговачко средиште преко којег су и которски трговци транспортовали робу у унутрашњост, на коју, по уговору из 1279. године, нијесу плаћали царину. У статуту дубровачке царинарнице помиње се *via Catari* као значајна комуникација између ова два града.¹⁴⁸⁶

Пут који је из Котора водио ка унутрашњости пролазио је изнад бедема и пео се на превој Крстац, преко села Његуша, па даље, преко Кривачког Ждријела избијао на Цетиње. Даље је ишао преко града Сокола у долину ријеке Зете, да би преко села Марковине избијао у област Спужа. Ту се овај пут рачвао. Један правац ишао је ка Подгорици, други ка Оногошту. Укрштајући се у области средњовјековне Подгорице са путевима који су из Будве, Бара Улциња и градова и тргова који су припадали басену Скадарског језера водили ка унутрашњости, из

¹⁴⁸³ *ИСН I*, 353 (С. Ћирковић).

¹⁴⁸⁴ К. Лирчек, *Трговачки путеви*, 71-116.

¹⁴⁸⁵ Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, Београд 1974, 62.

¹⁴⁸⁶ М. Peterković, *Statut carinarnice grada Dubrovnika*, 419, 420, № 44.

ње је ка сјеверу водило неколико путева. Поменути зетски градови били су са Котором повезани и копненим путевима и морским везама.¹⁴⁸⁷

У XIII вијеку за трговце који су ка унутрашњости полазили из Котора најзначајнији је био онај пут који је пратећи мање-више долину Мораче, у правцу сјевера ишао ка Колашину, у долини Таре, да би стизао у Брсково, код данашњег Мојковца. Конфигурација терена и траса пута на том простору стварала је велике изазове за путнике који би се одлучили да путују, а нарочито да транспортују робу том комуникацијом у било којем правцу.

Из Подгорице су два пута ишла у област Плава и даље у Полимље. Један је ишао на Медун, преко превоја између планина Колштице и Карситори. Од њега је ишао на катун и језеро Рикавац, Скроботницом у долину Врмошке ријеке, пролазећи поред села Грнчара, у Гусино (Гусиње) и стизао у Плав. Из Подгорице се у област Плава могло допријети и трасом која је водила преко села Диноша, села Селца, долином ријеке Цијевне, преко превоја Годиње, села Лази, да би преко Гусиња стизала у Плав. Из области Плава путеви су даље, долином Лима, водили ка Расу и даље у унутрашњост. Такође, из Плавске области водило је више путева за Пећ и манастир Дечане, који су саградили которски неимари и даље за Косово.¹⁴⁸⁸

Други смјер пута који се рачвао код Спужа ишао је у правцу Оногошта, такође значајног раскршћа средњовјековних путева [од којих неки воде поријекло из античког периода]. Тај пут из Оногошта ка Подгорици водио је преко Планинице, испод Острога, одакле је пут силазио преко Повије на извор Зете, Добрим Пољем на Слап, преко Велета и Пажића на Спуж и даље за Подгорицу.¹⁴⁸⁹ У Оногошту су се са њим спајали путеви који су из приморја (један крак пута из Дубровника и Рисна) ишли ка унутрашњости. Такође, са запада, из долине Неретве, ту је стизао један пут који је представљао дио трасе античког пута који је ишао све до Скадра.¹⁴⁹⁰

¹⁴⁸⁷ Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, 62-65.

¹⁴⁸⁸ Г. Шкриванић, *Мрежа путева према Светостефанској (1313-1318), Грачаничкој (1321), Дечанској (1330) и Светоарханђеловској (1348-1352) повељи*, ИЧ 5(1954-1955) 387-397, 388-389; Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, 67, 68; К. Јиречек, *Трговачки путеви*, 285, нап.237.

¹⁴⁸⁹ П. Шобајић, *Бјелопавлићи Пјешивци*, Београд 1923, 307.

¹⁴⁹⁰ Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, 64.

Из Оногошта у Потарје водила су два основна правца. Први правац, у зависности од годишњег доба и проходности путева, имао је двије варијанте. У погодним временским приликама коришћена је маршрута преко Лукова, на Коњско, Крњу Јелу, Луке Бојовића, Баре Бојовића, Стрмац, Лукавицу, Требијеш, дошавши у Веље Дубоко, изворишни дио ријеке Мртвице. Траса овог пута даље је ишла преко данашњег села Лијешња, Отске Горе, Јасеновог Брда, гдје се спуштала код манастира Мораче, настављајући ка Брскову истом трасом пута који је ка њему ишао из Подгорице. Због великих сметова на превоју Требијеш овај пут у току зиме често није могао бити проходан. Као алтернативни пут користио се правац који је водио долином ријеке Грачанице, да би се преко села Мораково, изворишном дијелу наведене ријеке стизао на јужне обронке планине Маганик. Преко ровачког села Мртво Дубоко, долином ријеке Мртвице он се у долину Мораче спуштао код данашњег Међурјечја, јужније од манастира Мораче.¹⁴⁹¹

У правцу сјевероистока водио је други пут из Оногошта, познат у изворима као *Via Anagasti*. Од Оногошта је ишао преко висоравни Луково и превоја Крново, спуштајући се у Валу Дробњачку, према данашњем Шавнику, гдје се, на ријечи Буковици, налазе остаци старог каменог моста. Из шавничке котлине, преко планине Ивице, пео се на Језерску висораван. Преко предјела села Новаковића и Суводола, висоравни у селу Међужваље, приближавао се мјесту гдје се налазе остаци утврђења, за које се сматра да је у питању Пирлитор Тара се вјероватно прелазила на мјесту Левери, да би се из њеног кањона пут пео ка Брезници, значајном тргу, настављајући даље ка Пријеполу и манастиру Милешеви у Полимљу.¹⁴⁹² Иако нема трагова који би о томе говорили, није искључено да је постојала путна комуникација ове трасе са Брсковом, преко Сињајевине, која је прилично проходна, изузимајући зимски период.

За трговце који су из Котора робу допремали у унутрашњост значајан је био и пут који је полазио из Рисна, ишао преко Леденица, Грахова, да би се мало

¹⁴⁹¹ Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, 66; G. Škrivanić, *Uticaj rudarstva na razvoj rutne mreže u XIV i XV veku na teritoriji Srbije*, *Acta historico-oeconomica Iugoslaviae*, 5, 1978, 39-56; М. Луковић, *Заједничка граница области Косача и Бранковића јужно од реке Таре*, *Balkanica XXXV* (2004) 91-158, 113.

¹⁴⁹² К. Јиречек, *Трговачки путеви*, 282-285; Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, 65-66; М. Луковић, *Заједничка граница области Косача и Бранковића јужно од реке Таре*, 111, нап. 99, 112.

сјеверније од њега спајао са путем који је из Дубровника водио ка Оногошту.¹⁴⁹³ Из Дубровника је ка унутрашњости водило неколико путева. Најзначајнији је био онај који је у изворима остао забиљежен као *via Drinae*, рјеђе као *via Bosne*. Ишао је преко Требиња, Гацког, Тјентишта и Фоче. Од ње је продужавао у првцу Горажда, док је један крак ишао долином Тихотине ка Брезници и даље ка Пријепољу.¹⁴⁹⁴ Оним трговцима који су из Дубровника ишли ка Потарју и горњем Полимљу свакако је одговарало да се од Требиња, добро познатом маршрутом, упуте ка Оногошту, и од њега даље, већ наведеним трасама.

У XIII вијеку Брсково на Тари било је међу главним стециштима трговаца из Приморја. Пут који је из правца Колашина водио ка овом рударском мјесту вјероватно се у долину Таре спуштао код данашњих Поља. Из средњег Потарја путеви су водили у Полимље и даље у средишње предјеле Рашке које су, најкасније од средине XIII вијека, и которски трговци у већем броју, почели да походе.¹⁴⁹⁵

Морфолошке карактеристике терена којима су пролазиле трасе средњовјековних путева, ка и из унутрашњости, утицале су да транспорт робе буде једино караванског типа, гдје је као транспортно средство коришћен коњ, што је представљало једно од основних обиљежја средњовјековне трговине између приморја и залеђа. Сачувана которска изворна грађа из XII и XIII вијека не пружа никакве податке о организовању трговачких каравана ка унутрашњости.

У Статуту се налазе подаци о караванској трговини из којих се види да је она, као и у сусједном Дубровнику, била под надзором комуналних власти. Нема сумње да су неке основне норме о њеној организацији настале у XIII вијеку, да би оне касније биле нормиране у Статуту, представљајући дио његове најстарије редакције. У прилог том закључку ишла би и садржина тих статутарних норми. У неким од њих уређује се караванска трговина са Брсковом, па се може сматрати да се у основи тих статутарних одредби налазе неке одлуке которских органа од времена када почиње интезивнија трговачка активност са тим рударским тргом, најзначајнијим привредним средиштем у XIII вијеку.

¹⁴⁹³ Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, 64.

¹⁴⁹⁴ К. Жиречек, *Трговачки путеви*, 285-288; М. Динић, *Дубровачка средњовековна караванска трговина*, ЈИЧ 1-4 (1937) 119-146, 125; Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, 43-45.

¹⁴⁹⁵ М. Гогоћ, *Рударска производња у средњовјековном Брскову*, 195-213.

На пословима транспорта робе били су ангажовани власници товарних животиња. Мали број њих могао је потицати са простора дистрикта, јер је у доба најинтезивнијег транспорта ка унутрашњости било нужно обрађивати земљу. Тако да су, као и у сусједном Дубровнику за тај посао унајмљени Власи, сточарско становништво из залеђа, да као поносници преносе робу.¹⁴⁹⁶

Проблеми са којима су се сретали каравани који су ишли у Брсково и друга мјеста у унутрашњости од которски органа тражили су њихово рјешавање. Ова одредба представља једну од најранијих статутарни одредби о караванској трговини. Проблеми који су се дешавали на путу и штете које је трпјели каравани утицали су да которски органи пропишу норму да караван не смије изаћи из града без капетана, *capetaneus turme*, како се звао и у Дубровнику. У Котору су га су одређивале судије које су тада биле на дужности. Он се старао о безбједности каравана у одласку и повратку. Сви у каравану били су дужни да га слушају. По повратку у град био је дужан да оне који се нијесу понашали по његовим наредбама пријави судијама, који су кажњавали те особе глобом од три перпера, које су дијелили капетан каравана и комуна. Он је полагао заклетву да ће бринути о каравану и чини све на част града и каравана¹⁴⁹⁷ Овдје се, имајући у виду вријеме неопходно за обављање једне трговине, односно трговачког путовања, отвара питање броја особа које су вршиле функцију капетана каравана. Познато је да је путовање од Дубровника до Брскова трајало пет дана.¹⁴⁹⁸ Не за дуже вријеме од тога преваљивала се и маршрута од Котора до наведеног рударског мјеста у унутрашњости, при чему би се исто толико времена утрошило за повратак каравана. Према томе, за један транспорт робе до тог мјеста и назад било је неопходно скоро петнаестак дана, за мјеста још даље у Рашкој још више времена. Уз одмор након повратка, са често исцрпљујућег пута и рјешавање проблема око непослушних чланова претходног каравана пред которским судијама, исти капетан није могао повести нови караван много прије истека једног мјесеца. Таква динамика кретања каравана из приморја не би одговара познатом интезитету

¹⁴⁹⁶ М. Динић, *Дубровачка средњовековна караванска трговина*, 133-135.

¹⁴⁹⁷ *Statuta civitatis Cathari, De Sacramento Capitanei Turmae* (Cap. XXXIV), 20, *De turmis euntibus ad Brisconium, vel ad alias partes Sclauoniae* (Cap. CCCLXII), 199, 200; М. Динић, *Дубровачка средњовековна караванска трговина*, 132; А. Дабиновић, *Statutarne odredbe za kotorski karavanski saobraćaj*, ГПМ VII (1958) 263-266, 263.

¹⁴⁹⁸ Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, 41.

трговачких веза Которана са унутрашњошћу. То би значило да је морало истовремено постојати више особа које су одређиване да врше функцију капетана трговачког каравана, јер је присуство капетана од тог времена сматрано обавезним, тј ниједан караван није могао напустити Котор без њега.

Старијег су датума вјероватно и неке друге статутарне одредбе које се тичу караванске трговине. Оне регулишу нека питања са којима се караван свакодневно сретао. Ако би се десило да животиња која преноси товар из било којег разлога то не буде могла (угинуће, крађа, болест, изнемоглост), капетан је био дужан да је нађе начин да се товар који је та животиња носила пренесе до одредишта. Ако капетана не би било то су били дужни да ураде остали чланови каравана, у супротном плаћала се штета власнику товара.¹⁴⁹⁹ Предвиђена могућност да нема капетана каравана говорила би да је ова одредба старијег датума од оне којом се прописује обавезност постојања капетана каравана. У случају да товарне животиње које би биле дате у најам или послугу угину или буду украдене, штету која би због тога настала морао је да надокнади власник тих товарних животиња, ако је он био у каравану. Ако није био у њему штету је морао на надокнади онај што је унајмио животињу. За најам товарне стоке которски правни систем употребљавао је термин *naul*, грчког поријекла, који се користио у поморској трговини.¹⁵⁰⁰ У Дубровнику су поносници за своје услуге били плаћани новцем или робом, најчешће сољу, неопходном у њиховим домаћинствима, повинујући се заповијестима свог старјешине примићура, односно крамара па се накнада за њихову услугу називала примићурина, крамарина.¹⁵⁰¹ Са њима су често ишли и трговци чија се роба преносила.

Један од већих изазова са којим се караван сретао на путу био је и прелазак ријеке. Неизвјесност и страх са којим се караван сретао приликом преласка ријеке довео је до тога да је капетан каравана коцком одређивао ко ће први прећи ријеку, под пријетњом казне. Сви који су сачињавали караван морали су прећи ријеку да би он могао наставити пут, одвајање се кажњавало. И овдје је присутна могућност

¹⁴⁹⁹ *Statuta civitatis Cathari*, De bestiis turmae mortuis, furatis, fessis, et infirmis (Cap. CCCLXIII), 200; *Statut grada Kotora II*, Каравани (С. Ћирковић), 42.

¹⁵⁰⁰ *Statuta civitatis Cathari*, De bestiis datis ad naulum (Cap. CCCLXVII), 201, 202; *Statut grada Kotora II*, Каравани (С. Ћирковић), 41, 42; И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 64.

¹⁵⁰¹ М. Динић, *Дубровачка средњовековна караванска трговина*, 133.

да караван нема капетана што говори о старини ове одредбе.¹⁵⁰² Ово спрјечавање раздвајања каравана било је прописано у циљу ефикасније одбране у случају напада на караван, што је био чест случај. Терен којим су се они кретали пружао је небројена мјеста гдје су се могле направити засједе и каравани напасти и опљачкати. Оно шта су за поморску трговину представљали гусари, за копнену трговину биле су групе пљачкаша који су уливали страх караванима. Приликом тих напада, које су чинили Словени и Арбанаси, дешавало се да сви чланови каравана нијесу пружали отпор како се од њих очекивало, вјероватно бјежећи не марећи за судбину осталих сапутника и њихове робе. Да би то спријечиле власти су прописале да, ако би некоме, у току напада нешто било одузето, цијели караван је морао да плати штету на име претрпљене штете - хаварије. У циљу заштите имовине која се транспортовала караваном било је нужно организовати страже које су робу чувале дању и ноћу, вјероватно када се одмарало и правиле паузе након преласка утврђених дионица. Штету, односно крађу која би би била причињена за нечијег стражарења, морао је да надокнади онај ко је стражарио.¹⁵⁰³ Поморска терминологија нашла је још једну своју примјену у континенталним крајевима, да би изразила појаву везану за разбојништво над трговачким караванима. Ради се о термину *гусар*. Тај термин за разбојнике који су пљачкали био је распрострањен и у унутрашњости српске средњовјековне државе.¹⁵⁰⁴ Кориштен да означи особе које су вршили разна, углавном пљачкашка насиља, он је оставио трага у топономастици на простору гдје је, због близине насеља и комуникација којима се одвијао промет њима привлачне робе, могла бити изражена њихова активност. Близу средњовјековног Брскова, готово на траси пута који је водио ка њему, из правца Колашина, у ширем атару данашњег села Штитарица, налази се, као огранак планине Сињајевине, брдо Гусар, које свједочи о једном времену када су каравани, који су ишли ка Брскову, често били жртве напада пљачкаша. Разбојништво на трговачким путевима било је велики проблем и није се могло искоријенити. Централне власти су настојале да на појединим

¹⁵⁰² *Statuta civitatis Cathari*, De turma flumina transeunte (Cap. CCCLXIV), 200; A. Dabinović, *Statutarne odredbe za kotorski karavanski saobraćaj*, 264.

¹⁵⁰³ *Statuta civitatis Cathari*, De turmis ciuium arobbatis (Cap. CCCLXVIII), 202, De custodia turmae in nocte, vel die (Cap. CCCLXIX), 202; *Statut grada Kotora II*, Каравани (С. Ћирковић), 41, 42; A. Dabinović, *Statutarne odredbe za kotorski karavanski saobraćaj*, 265.

¹⁵⁰⁴ *Душанов законик*, изд. Ђ. Бубало, 105, № 145; *ЛССВ*, s. v. Гусари (Ђ. Тошић), 135-136.

мјестима држе страже које су се бринуле о безбједности путева, односно трговаца, што је било прописано и Душановим закоником. О томе свједоче остаци назива Варда, Вардиште, Вардиштани и сл, као мјеста гдје су се те страже налазиле, али и као називи села чије је становништво имало обавезу да чува путеве. На простору данашњих Поља, у долини Таре, у близини средњовјековног Брскова и не толико далеко од наведеног Гусара, налази се мјесто Варда, који би говорио о стражарском мјесту, које је имало да обезбјеђује и пут који је са југа водио ка овом тргу и руднику.¹⁵⁰⁵

Старијег датума је и одредба која је предвиђала да се се учини неки дар у вину или некој другој ствари, тај трошак се распоређивао на све чланове каравана. Како је за ово давање употријебљен термин *strina* који је, у поморству, означавао поклон који су бродови давали ратним или гусарским лађама, како би могли наставити пловидбу, сматра се да се то у овом случају односило на давања „друмском чувару“, у ствари разбојнику и његовој дружини како би караван могао наставити даље путовање.¹⁵⁰⁶ То даривање није се морало односити само на „куповање безбједног пролаза“, већ и на друге ванредне трошкове који су могли задесити караван. Караван је могло на путу захватити велико невријеме, киша, снијег, које су могле оштетити робу (тканине), те је било нужно наћи неко привремено уточиште док се не стабилизују временске прилике. Боравак и храна за пратњу каравана, а вјероватно и њихову животињу подразумијевали су и неки дар-давање. Ове мјере, о заштити каравана и робе која транспортована из Котора, доношене током XIII и статутарно нормиране почетком XIV вијека, биле су средином XIV вијека додатно потврђене.¹⁵⁰⁷

Иако се то у Статуту не помиње, на трасама путева који су водиле ка унутрашњости постојала су посебна мјеста гдје су се каравани могли склонити, смјестити у случају опасности. Могуће је да су то истовремено била и преноћишта за караване на путу гдје се није могло безбједно заноћити на отвореном у зимским мјесецима, без ризика за људе у пратњи каравана и товарне животиње. Једно такво которско склониште за трговце (*custodia Catarinorum*), на

¹⁵⁰⁵ Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, 38; М. Гогић, *Рударска производња у средњовековном Брскову*, 195-213.

¹⁵⁰⁶ *Statuta civitatis Cathari, De strina turmae* (Cap. CCCLXVI), 201; *Statut grada Kotora II, Каравани* (С. Пирковић); А. Dabinović, *Statutarne odredbe za kotorski karavanski saobraćaj*, 264.

¹⁵⁰⁷ А. Dabinović, *Statutarne odredbe za kotorski karavanski saobraćaj*, 265, 266.

путу из Брскова за Котор, помиње се 1278. године. У њему су затекли неки Дубровчани Димитрије де Менче и Витања де Церна, гдје су их напали Арбанаси.¹⁵⁰⁸ Ко год да је направио то склониште, или сами Которани, односно централне власти, његова изградња била је мотивисана бригом за безбједнијим и сигурнијем одвијањем караванске трговине између Котора и залеђа.

Осим артикала транзитне трговине Котор је свом залеђу могао понудити производе настале у Котору и околини. Најважнији производи које је Котор са свог дистрикта могао понудити били су вино и со, уз можда мале количине јужног воћа. Најстарије вијести које се тичу которске трговине са залеђем тичу се продаје, односно извоза вина. Доношењем одлуке да се у Брсково могло извозити само домаће вино жељела се заштити домаћа производња, са подручја дистрикта. Та одлука, из средине XIII вијека јесте практично и једини поуздан доказ о конкретним артиклима које су Которани извозили у унутрашњост. Но нема сумње, да се од тог времена интензивира трговачка активност са Брсковом и другим комунама у залеђу и да је асортиман робе разноврснији.

Интезивне привредне везе Котора и Брскова имале су за последицу настањивање Которана у Брскову. У њему су се, осим трговином, бавили и другим дјелатностима, као што је ковање новца. Тај посао обично је био организован тако што се ковање новца давало у закуп. Закупци су давали унапријед прописану суму новца, ангажујући на тим пословима стручна лица, златаре.¹⁵⁰⁹ Као закупци брсковске ковнице и трга 1280. године, у исправи од 25. маја 1282. године помињу се Которани *Thomas Dragonis, Marcus Gaçulani, Marcus Basilii Dragonis*. Они су били дужни Дубровчанину Паску, сину Вукашевом, износ од 1142 перпера и шест динара млетачких као његови ортаци у закупу царине и

¹⁵⁰⁸ Г. Чремошник, *Списи 1278-1301* 17, № 1; Ј. Луčić, *Pomorsko-trgovačkki odnosi*, 435.

¹⁵⁰⁹ М. Одак Михаиловић, *Иконографија и симболика представа на српском средњовековном новцу*, 349. О томе да су на пословима израде новца у Србији радили златари говори неколико одредби Душановог законика. У 168. Члану законика стоји: *Златара оу жоупахъ и оу земли царства ми нигдѢ да нѢст; разѢ оу трговѢхъ, гдѢ јестъ поставило царство ми динаре ковати* (*Законик Стефана Душана цара српског 1349 и 1354*, О златарѢхъ (Чл. 168.), 133, 247; *Законик цара Стефана Душана 1349 и 1354*, О златарима (Чл. 168), 134; *Душанов законик*, ед. Ђ. Бубало, 111, № 168) У случају да се ова одредба није поштовала и златари тајно ковали новац, била је прописана казна која се састојала у спаљивању златара и расељавању села (*Законик Стефана Душана цара српског 1349 и 1354*, О златарѢхъ (Чл. 169.), 133, 134, 247; *Законик цара Стефана Душана 1349 и 1354*, О златарима (Чл. 169), 134; *Душанов законик*, ед. Ђ. Бубало, 112, № 169б.

ковнице у Брскову (*pro societate mercati et secçe Briscoe*).¹⁵¹⁰ Остала је забиљешка да се златар Блаж (*aurifex Blasius*), Млечанин, жалио 1302. године Сињорији, због претрпљене штете у износу од 550 перпера које му је нанио Которанин Драго Балдуин, цариник српског краља. У тој жалби он наводи да у Брскову већ 16 година ради свој занат. Може се претпоставити да је златар Блаж био ангажован као мајстор калупар и на изради новца у Брскову.¹⁵¹¹ Осим њега, златарским занатом, нешто касније, у Брскову бавио се још један Млечанин, Оливер Куп. Он се помиње у једној млетачкој забиљешци из 1318. године, у којој стоји да је, бавећи се својим занатом, радио у Брскову 16 година, вјероватно у брсковској ковници.¹⁵¹² Ово помињање Млечана, као златара у Брскову говори да златарска дјелатност у Котору крајем XIII вијека свакако није била на нивоу да су златари из њега могли узети учешће у изради новца у брсковској ковници. Которска колонија у Брскову била је бројна током прве половине XIV вијека, о чему говори канцеларијско нотарски списи из тог периода.

9. 3. 6. Унутрашња трговина

За свакодневне потребе Которана, из града и дистрикта, размјена робе и добара вршила се под одређеним условима и на нарочитим мјестима које су одредиле комуналне власти. Почети тих комуналних прописа слабо су познати, али је трговање животним намирницама, занатским производима и другом робом сигурно било уређено. О постојању посебних трговачких радњи директних помена нема све до друге половине XIII вијека, када се у уговору између Дубровника и Котора из 1257. године помињу трговачке радње-дућани Которана, за које се користи термин *apoteга*. У таквим објектима продавана је роба за свакодневну употребу. Осим у таквим радњама велики дио трговине, због специфичности робе која се продавала, одвијао се на отвореном простору, гдје се продавала стока. Такође, на посебним мјестима трговина се обављала и у вријеме празника и градских свечаности, као што је то био случај у другим комунама.

¹⁵¹⁰ Г. Чремошник, *Списи 1278-1301*, 78, № 195; В. Иванишевић, *Новчарство*, 62.

¹⁵¹¹ Š. Ljubić, *Listine I*, 299; Р. Ћук, *Србија и Венеција у XIII и XIV веку*, 140; М. Одак Михаиловић, *Иконографија и симболика*, 357.

¹⁵¹² С. Новаковић, *Хералдички обичаји у Срба у примени и књижевности* у: *Историја и традиција: изабрани радови, приредио С. Ћирковић*, Београд 1982, 293-436, 313; М. Одак Михаиловић, *Иконографија и симболика представа на српском средњовековном новцу*, 357.

Дуго времена, све до средине XV вијека, недјеља је, традиционално, била дан када су се сељаци и грађани окупљали на недјељном сајму ради трговине разноврсним производима.¹⁵¹³

Највећи број података о унутрашњој трговини са краја XII и из XIII вијека односе се на мјере донешене са циљем уређења трговине у комуни. Прописане од стране комуналних органа, оне су биле само дио прописа који се односио на унутрашњу трговину. Највећи дио њих могао би се сврстати у норме интервентног карактера. Оне су углавном доношене да би санкционисале одступање од постојећег правила, односно обичаја, који се примјењивао приликом продаје неких производа. Неке од њих, у мањем броју, на нови начин уређују продају, а било је случајева да се њима врши допуна постојећих правила.

Разнолике мјере које су комуналне власти прописивале са циљем уређења продаје појединих врста робе говори о настојању да се оно уреди на начин како ни продавци ни купци не би били оштећени. Те норме које су доношене имале су за циљ редовно и несметано снабдијевање града животним потрештинама, као и обезбјеђивање услова да домаћи произвођачи пласирају своје производе. Специфичност робе која се трговала наметала је некад ситуације када су комуналне власти морале интервенисати како би утврдили ближе услове који су се тicali њене продаје. На првом мјесту радило се о мјерама заштите квалитета неких производа који су били предмет трговине. Комуналне власти реаговале би доносећи прописе којима се настојала сузбити појава која би ишла на штету купаца, али и оних савјесних продаваца.

Једна од таквих мјера потиче са краја XII вијека и тиче се продаје вина, на које се иначе односи највећи број одредби о трговини, што говори о значају овог производа и за комуно и произвођаче. На крају исправе из јула 1199. године налази се кратка одредба којом се предвиђа казна за оног чије вино буде дато на испитивање и буде се испоставило да је покушао да у промет стави вино на начин

¹⁵¹³ Мјере које су млетачке власти од 1435. године доносиле ишле су у правцу укидања недјељних сајмова што ће им, уз помоћ цркве, дјелимично и поћи за руком 1443. године, када је одлучено да се на њима може продавати само роба за дневну употребу (А. Dabinović, *Kotor pod Mletačkom vlašću (1420-1797)*, Zagreb 1934, 82, 83, 94, 136, 137; *Приватни живот*, 99, 100 (В. Живковић)).

супротан од прописане мјере сматраће се лоповом.¹⁵¹⁴ Овдје се ради о сузбијању продаје вина помијешаног са медом, чиме се правио напиток мелата, што је било присутно као проблем током читавог овог периода, и што су которске власти и доцније спречавале. Слична мјера донешена је и октобра 1236. године, када је донешена одлука да свако ко буде производио мелату, ради продаје народу, мора да плати кнезу три перпера.¹⁵¹⁵ Забрана продаје вина помијешаног са медом биће доцније унешена и у Статут, уз плаћање глобе од два перпера и уништавање таквог напитка.¹⁵¹⁶ У циљу заштите општинских прихода од разних такси на њихов промет, интереса купаца, али и оних савјесних трговаца, которске власти су током средњег вијека велику пажњу поклањале разноврсним мјерама које су се користиле приликом промета животних намирница. О томе говори већи број статутарних одредби, којима се настојало уредити ово питање, од којих се она која се тичала квалитета вина, а могуће и неке друге, сигурно наслањала на раније прописе.¹⁵¹⁷ Брига о исправности и прецизности мјера, кориштених у промету намирница, била је у то вријеме присутна и у другим сусједним комунама.¹⁵¹⁸

Продаја домаћег вина у Котору била је предмет нарочите пажње комуналних органа. О томе говори дјелимично сачувана одлука из 1205(?) године, насловљена са *tabullis de vino*.¹⁵¹⁹ Из сачуваног дијела може закључити да се кажњавао свако ко се буде усудио да продаје туђе (страно) вино (*extraneum vinum*) у граду. Дозвољена је само продаја вина са сопствених плантажа, односно са сопствених винограда. Прекршилац ове казне био би изопштен из цркве, морао би кнезу платити казну у износу од педесет перпера, вино намијењено продаји било би, у складу са градском забраном, уништено. Ова мјера имала је за циљ да

¹⁵¹⁴ *F 200*, 197v; Д. Синдик, *О политичким* 18, 20; R. Gyug, *Liturgy and Law* 565, № 49; М. Гогић, *Котор*, 12. Слично је било и у сусједном Дубровнику, гдје се у изворима помиње више врста вина: чисто вино (*vinum purum*), бијело вино (*vinum album*).

¹⁵¹⁵ *F 200*, 192v; Зборник породице Смекја, 9R. Gyug, *Liturgy and Law* 555, № 28.

¹⁵¹⁶ *Statuta civitatis Cathari*, De mellato (Cap. CCCXL), 185.

¹⁵¹⁷ *Statuta civitatis Cathari*, De mensuris vini, et olei, et aliorum rerum (Cap. CCCXXIX), 180, De mensuris victualium (Cap. CCCXXX), 180, 181, De falsitatibus mensurarum (Cap. CCCXXXI), 181, 182.

¹⁵¹⁸ *Statuta Curzulae*, De mensuris iustificandis (Liber legum ac statutorum civitatis et insulae Curzulae, Cap. CIII), 53; *Liber statutorum civitatis Ragusii*, Liber VIII, De mensuris non iustis (Cap. LXXVI), 486.

¹⁵¹⁹ *F 200*, 194r; R. Gyug, *Liturgy and Law* 557, 558, № 33. Д. Синдик датује ову исправу 1215. годином (Д. Синдик, *Понтификал*, 62). Датирање исправе које даје Р. Гјуг оставља резервисаност, јер се на фотографији оригинала исправе, након *millcc* (без размака написаног) налази мутна празнина која забрама простор једног знака, након које се налази ознака броја *v*.

спријечи препродају вина која је могла да поремети тржиште и разна мешетарења. Вино је могао продавати само онај ко га је производио, велика новчана казна и уништавање туђег вина требало је да одврате (дестимулишу) од друкчијих поступака. Могуће да се управо на ову одлуку о забрани продаје страног вина односи статутарна одредба која почиње *Licet antiquitus prohibitum sit sub certa pena, quod nullus uinum forense in nostram Ciuitatem praesumeret aduehere etc.* Њом се прописује забрана увоза вина копном или са мора, под казном од 50 перпера, што говори да је новчани износ казне остао исти као и у одлуци са почетка XIII вијека. Половина тог износа припадала је комуни, преостали дио припадао је тржним надзорницима комуне.¹⁵²⁰ Забрана увоза вина регулисана је са још неколико недатираних статутарних одредби. Њима је било прописано да је за вино увезено копном казна износила такође 50 перпера, док је казна за вино увезено морским путем била 100 перпера. За разлику од прве наведене статутарне одредбе у оба ова случаја новчани износ казне плаћао се тако што је половина припадала комуни, а половина тужитељу са судом.¹⁵²¹ Могуће је да се новчани дио казне за увоз страног вина на почетку XIII вијека дијелио између комуне и особа који су контролисали промет вина. Заштита домаћих произвођача вина такође била је на снази и у сусједним комунама на Јадрану. Било је то неко опште правило у већини комуна које су тако штитиле своје произвођаче.¹⁵²²

Иако се у основи односи на спољну трговину (подручје Брскова и других крајева у Рашкој) на укупну динамику трговине вином у комуни утицала је већ помињана одлука из средине XIII вијека, којом се регулисао извоз вина у Брсково. Прописана је била забрана куповине вина из околних подручја ради његове продаје у Брскову и даље ка унутрашњости. Такво рјешење вјероватно је претпостављало неки механизам контроле од стране комуналних органа, односно тржних надзорника Котора. Ова, као и одлука са почетка истог вијека о продаји само сопственог вина, говори да се брижљиво водило рачуна о поријеклу вина

¹⁵²⁰ *Statuta civitatis Cathari*, De vino quod non aduehatur de foris (Cap. CCCXLIV), 186.

¹⁵²¹ *Statuta civitatis Cathari*, De vino quod non aduehatur de foris (Cap. CCCXXXVII), 183, 184, De vino aduecto de foris ad vendendum in districtu nostro (Cap. CCCXXXVIII), 184.

¹⁵²² *Statuta Curzulae*, De vino forense non conducendo (Liber legum ac statutorum civitatis et insulae Curzulae, Cap. CV), 53; V. Foretić, *Otok Korčula u srednjem vijeku do g. 1400*, 287, 300; *Liber statutorum civitatis Ragusii*, Liber VI, De vino de foris non portando (Cap. XXXV), 346, 348.

приликом његовог промета. Било да се радило о продаји у комуни или ван ње, могло се продавати само домаће вино.

Продаја вина, као и неких других производа, подразумијевала је плаћање неке таксе, пијачнине, која је била прецизно одређена. О томе свједочи дјелимично сачувана одлука из 1238. године. Одредба се састоји из два дијела, први, знатно оштећен, односи се на вино, док се други тиче стоке. За разумијевање оштећене одредбе у чијем средишту је вино, од великог је значаја нарочито почетак одјелка који се тичао стоке. У њему стоји *Similiter de pecoribus que venduntur*, за било које говече даваће курији продавац стоке 6 фолара, било по крави или по вољу. Ако не буде желио да плати допашће судске казне у износу од једног милиарисиона у фоларима. Износ од шест фолара који се помиње и који се морао платити приликом продаје краве или вола био је нека врста пијачнине, трошарине. Све би то сугерисало да се и у првој одредби ове одлуке такође прописује плаћање неког износа на продају вина. Ако неко не би желио да да курији вино, сву штету која би проистекла морао би лично да плати. Како се овдје не помиње плаћање у новцу, већ давање у вину, то би говорило да се такса за продају вина плаћала у натури, тако што се давао одређени проценат вина.¹⁵²³ Ова одлука је имала за циљ уређење плаћања таксе-трошарине приликом промета вина и стоке у комуни, двају најзначајнијих пољопривредних производа у Котору, који су давани односно плаћани курији, која је била и судски и управни орган. Да се у Котору током прве половине XIII вијека плаћао неки порез на промет вина говори и забиљешка (...*et de collecto de vino etc.*) у недатираној исправи која се тиче кредитних активности у којима је учешће узео кнез Лампредије.¹⁵²⁴ Плаћање трошарине било је поменуто и у Статуту, гдје се види да је тај приход могао бити дат у закуп.¹⁵²⁵

Вино које се производило на подручју комуне, осим што се извозило, трошено је у и которским крчмама. У Дубровнику се вино у крчмама продавало тако што су власници давали у закуп вино крчмарима, крчмарицама, који су га

¹⁵²³ F 200, 193г (Исправа је насловљена са „*de vino et de pecoribus*“); *Загребачки зборник* 306 (помен); *Зборник породице Сmekја*, 10; R. Gyug, *Liturgy and Law* 556, № 29.

¹⁵²⁴ F200, 199г; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 570, № 61.

¹⁵²⁵ *Statuta civitatis Cathari*, Quod venditio, oppignoratio, alienatio, donatio, aut concessio perpetuo, vel ad tempus fienda alicui de aliqua gabella, doana, vel possessione nostri Communis fieri non possit saluo quam per maiorem partem Maioris Consilij (Cap. XXXVIII), 22.

продавали.¹⁵²⁶ Слична продаја била је присутна вјероватно и у Котору, гдје се помињу особе које су се бавиле том дјелатношћу. Тако се у дубровачкој грађи налази помен *Margarite tabernarie de Cataro*, из априла 1301.¹⁵²⁷ Међу најстаријим одредбама Статута сусједне Корчуле налази се одредба којом се прописује дужина трајања рада крчми, које су могле продавати вино до другог црквеног звона.¹⁵²⁸ Каква је мјера тада по том питању била на снази у Котору није познато, у Статуту се налази одредба која дозвољава рад крчми до трећег звона.¹⁵²⁹

У одлуке интервентног карактера, донешене у циљу регулисања и обезбјеђивања робе за унутрашње потребе и трговину, може се сврстати и она из фебруара 1242. године, којом је, под пријетњом велике казне, било забрањено Которанима да продају жито странцима за извоз из града. Ванредне околности у којима се тада нашао комуна условили су такву ригорозност њених власти. Промет житарицама у которској комуни био је под строгом контролом њених органа, тако да је касније у Статуту остављена могућност извоза жита, уз дозволу судија и вијећника. Плашећи се немирних времена и бивајући често у потенцијалној опасности да се прекине поморски пут допремања жита комуналне власти нијесу смјеле дозволити неконтролисан извоз основне животне намирнице.

Промет стоке на простору дистрикта такође је био предмет пажње комуналних органа Котора у XIII вијеку. Већ је казано, на почетку XIII вијека донешена је нова одлука о кажњавању за штету коју је на култивисаним површинама причинила стока. Њом је било предвиђено у случају да власник посједа који је претрпио штету не буде хтио да му власник стоке надокнади штету, може стоку да прода, али не више за од четвртине перпера, како је то прописано старим обичајем, односно правилом.¹⁵³⁰ Какав је *antiquus mos* у питању може се само претпоставити. Могуће је да у питању дио одредбе о кажњавању стоке из 1197. године, који је саструган, те тако неупотребљив за науку.¹⁵³¹ Друго

¹⁵²⁶ J. Lučić, *Obrti i usluge*, 112.

¹⁵²⁷ J. Lučić, *Spisi IV*, 236, № 1136.

¹⁵²⁸ *Statuta Curzulae*, De tabernariis (Confirmatio et augmentatio statutorum civitatis ac insule Curzulae, tempore Marsilii Georgi comitis facta, Cap XVIII), 11.

¹⁵²⁹ *Statuta civitatis Cathari*, De tabernis in quibus venditur vinum post tertium sonum campanae (Cap. LXXXXV), 58, 59.

¹⁵³⁰ *F 200*, 197г; *Зборник породице Смедја*, 8; R. Gyug, *Liturgy and Law* 564, 565, № 48; M. Гогић, *Prilog proučavanju stočarstva*, 3.

¹⁵³¹ *F 200*, 197г; R. Gyug, *Liturgy and Law* 564, № 47; M. Гогић, *Прилог проучавању сточарства*, 3.

тумачење овог израза водило би у правцу претпоставки да је у питању посебан начин продаје, на већ наведени начин, секвестриране тј конфисковане стоке, а можда и неке друге робе, која се продавала по посебним условима, у износу који је утврдила комуна.

Већ поменутом одлуком од 1238. године прописано је било да је продавац стоке био дужан да, на име таксе на продају стоке, да курији по шест фолара, било по крави или по волу.¹⁵³² Текстови ове исправе које дају састављач тзв. «Зборника породице Смедја» и оног којег доноси Р. Гиуг, разликују се, осим што канадски историчар доноси комплетнији текст, у неким читању неких ријечи што резултира друкчијим тумачењима дјелова исправе. Док у рукопису из ХАЗУ-а стоји да ће се у случају неплаћања наведених шест фолара као казну платити *I. milliare de follaris*, Р. Гиуг доноси *I. mille de follaris*. Чини се да је исправнији облик у рукопису, јер је много реалније да казна буде један милиарисион, односно три фолара, него хиљаду фолара. Уосталом, облик који даје канадски историчар иницира забуну и нејасноћу, пошто не говори којег новца хиљаду у фоларима, а исти се не користи за изражавање износа казни. Текст последње реченице ове одлуке у првом рукопису гласи *quod si dare noluerit in ipsa pena subiaceat. tamen*, док по издању Канађанина ова реченица гласи *quod si dare uoluerit in ipsa pena subiaceat. tamen*. Чини се да је облик који се налази у рукопису похрањеном у Архиву ХАЗУ исправнији, јер је казне прије допадао онај који није желио да плати 6 фолара за краву или вола које је продавао, него онај који је желио да то плати.

На продају стоке односила се и дјелимично сачувана исправа из априла 1241. године. Иако је њен почетни дио оштећен може се протумачити њен садржај. Њоме је била, по свему судећи, предвиђена забрана продаје на другим мјестима оне стоке која је била допремљена у град, осим за то нарочито предвиђеним. За њено кршење плаћала се казна од педесет перпера, која је изгледа ишла српском владару. Та забрана, (*bannum*) постојала је и раније, али се била заборавила, како се у исправи наводи. Тада је, на основу свједочења, она

¹⁵³² F 200, 193г; Загребачки зборник 306 (помен); Зборник породице Смедја, 10; R. Guig, *Liturgu and Law* 556, № 29. Д. И. Синдик, *Которски документи*, 27. Д. И. Синдик у раду *Которски документи* (стр. 27). даје непотпуно и непрецизно тумачење ове одлуке. Он у исправи ријеч *resus, oris* преводи као овца, прије би се рекло да се она односи на стоку уопште.

обновљена, добивши тако карактер notiције. У истој исправи стоји да особа која би извела животиње ради продаје на неком другом мјесту, или би давала савјет неком странцу да то учини, или се са њим због тога удруживала, морала да плати краљу сто перпера на име казне.¹⁵³³ Прописујући ове мјере комуналне власти су жељеле високом новчаном казном спријечити њен извоз из комуне, и да уреде да од њене продаје општина убира таксе. Као и у случају извоза жита, которске власти су настојале да спријече потенцијалну несташицу основних намирница у комуни. Већа количина стоке којом се трговало у Котору појавиће се од момента када она буде предмет интезивније трговине са залеђем. Овој одлуци о забрани извоза стоке била слична статутарна одедба донешена скоро вијек касније (1346. године). Тада је било утврђено да се казном од сто перпера казни онај грађанин за којег би се утврдило да је ишао ван Котора и купио сир и стоку и њих однио у друге предјеле, осим у град Котор.¹⁵³⁴ И на овом примјеру види се јачање комуналних елемената, јер се казна за слично дјело у истом износу више није плаћала српском краљу него которској комуни.

О продаји меса нема података из овог периода, али су комунални прописи у Котору о томе вјероватно постојали. Статут садржи већи број недатираних одредби које се односе на кланице, месо и његову продају.¹⁵³⁵ Рибари су износила на продају дио свог улова, доприносећи тако разноврсности понуде на которској пијаци. Малобројни помени рибара сигурно не дају праву слику о присутности њихове дјелатности. Риба је у великој мјери била заступљена на трпези становништва Котора. Статут садржи неке прописе који су се односили на продају рибе.

Као изузетно значајан производ за живот људи истицала се и со. Од учвршћивања српске власти на просторима јадранске обале од Неретве до Бојане, постојала су само четири мјеста гдје се со могла продавати. Били су то Дријева на ушћу Неретве, Дубровник, Котор и Свети Срђ на ушћу Бојане. Локална производња није могла подмирити потребе залеђа те се она увозила са југа, из

¹⁵³³ *F 200*, 190v; *Загребачки зборник* 306 (кратак регест); *Зборник породице Сmekја*, 11; R. Gyug, *Liturgy and Law*, 554, № 23. Д. И. Синдик, *Которски документи* 27. Аутор и овдје преводи ријеч за стоку у значењу овца. Аутор даје нетачно тумачење ријечи *banum*, сматрајући да је у питању титула бана.

¹⁵³⁴ *Statuta civitatis Cathari*, De cafeo et bestiis ad Civitates alias non portandis (Cap. CCCX), 171.

¹⁵³⁵ И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 68, 69.

области Драча и Валоне, а касније из далматинских градова и острва.¹⁵³⁶ О производњи соли на простору Зете крајем XII вијека говори хиландарска повеља монаха Симеона, бившег великог жупана Стефана Немање, из 1198. године којом он поклања 30 спудова соли.¹⁵³⁷ Када је у питању простор Боке Которске најзначајнији простор гдје се со експлоатисала био је Солиотско, односно Грбальско Поље, југоисточно од манастира Св. Арханђела Михаила на Превлаци.¹⁵³⁸ Питање продаје соли у Котору било је уређено Статутом који садржи више одредби о продаји овог артикла. Пажњу привлачи норма да је општина одређивала цијену по којој се она могла продавати, чега су се придржавали закупци соли која је припадала српском владару. Которски трг - кумерак солски представљао је значајан извор прихода за српску државу.¹⁵³⁹

О једном закупцу продаје соли говоре и архивски извори. Краљица Јелена дала је Дубровчанину Паску Пикурарију да у Котору продаје со која јој је припадала. У тим активностима он јој је остао дужан, па је септембра-октобра 1285. године дошло до парнице.¹⁵⁴⁰ Со се, иначе, на подручју дистрикта могла продавати само у Котору и Рисну.¹⁵⁴¹ Исто важи и за со која се увозила, и она се продавала у Рисну.¹⁵⁴² Из ранијег периода, могуће и из периода када се формирала которска комуна, водио је обичај статутарно уређен да се сваке године грађанима Котора подијели 600 модија соли.¹⁵⁴³ Тако се жељело обезбиједити да становништво комуне осјети корист од природног богатства којим је она располагала.

Не треба сумњати да је дио робе и производа који је увожен у Котор, са намјером да се експортује за даље, остајао у Котору гдје се продавао у његовим

¹⁵³⁶ ИЦГ/1, 32 (С. Ђирковић); М. Маловић Ђукић, *Которски кумерак соли*, ЗРВИ 41 (2004), 453-468

¹⁵³⁷ *Зборник средњовековних ћирилских повеља I*, 67-69, № 9.

¹⁵³⁸ К. Јиречек, *Историја Срба II*, 172; И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 65.

¹⁵³⁹ *Statuta civitatis Cathari*, De mercato salis, quod nullus possit vendere salem carius solito sine voluntate Communis (Cap. CCCVIII), 169; М. Маловић Ђукић, *Которски кумерак солски у средњем веку*, ЗРВИ 41 (2004), 453-468.

¹⁵⁴⁰ Г. Чremoшник, *Списи 1278-1301*, 146-148, № 386; М. Поповић, *Српска краљица Јелена*, 56.

¹⁵⁴¹ *Statuta civitatis Cathari*, De mercato salis: quod nullus vendat salem nisi in Ciuitate Cathari, et in Reseno (Cap. CCCIX), 170; И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 75.

¹⁵⁴² Ј. Луčić, *Pomorsko-trgovački odnosi*, 434, нар. 46.

¹⁵⁴³ *Statuta civitatis Cathari*, De sale quod teneamur diuidere inter nos (Cap. CCCXII), 171; И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 69.

радњама и тргу. Тако се ту могуће продавао дио тканина које је Павле Риле 1298. године од Млечанина Леонарда Бонвицинија увезао у Котор.

Извори из овог периода нуде податке о продаји још неких предмета и производа у Котору. Дуго времена услови живота у которској комуни нијесу дозвољавали да су се објекти за живот и смјештај у већој мјери могли градити од тврдог материјала. Углавном се примјењивала градња дрвених кућа од мотки и прућа, уз коришћење земље и прућа. Не треба изгубити из вида да се таква дрвена грађа, осим као грађевински материјал, користила и за формирање засада винове лозе. Сачувани су подаци о трговини тим, не баш квалитетним, материјалом за градњу, који се могу сврстати у прописе интервентног карактера. У одлуци од 1186. године прописује се да кућни робови-серви могу мотке продавати само на градској капији. У супротном казну би сносио њихов власник.¹⁵⁴⁴ Овој одлуци претходила је мјера сачувана у исправи без датума која има истовјетан садржај о продаји дрвене грађе. Продаја трске регулише се и у дјелимично сачуваној исправи из фебруара 1248. године. И у њој се као продавци наводе серви, који су за то морали имати сагласност својих господара. Ако би неки грађанин тајно купио од серва трску (мотке), без сагласности њиховог господара, морао је да плати десет перпера господару.¹⁵⁴⁵ Доцнији статутарни прописи не доводе у везу продају прућа и мотки са кућним слугама.¹⁵⁴⁶ Вјероватно је мјера из средине XIII вијека, поред спрјечавања самовласног понашања кућних робова, имала за циљ да спријечи новчане губитке которских грађана у случају да њихове слуге то раде без њиховог знања тј. контроле и у своју корист. Которски грађани од друге половине XIII и током XIV вијека окренули су се дјелатностима и трговини другим производима који су доносили знатно већи приход и зараду, него што је то било са поменутиим производима.

Комуналне власти прописивале су мјере за промет и других артикала у граду, не само животних намирница, у нарочитим приликама. Посебни режими

¹⁵⁴⁴ *F 200*, 199r; R. Gyug, *Liturgy and Law*, 569, № 60; М. Гогић, *Котор*, 7.

¹⁵⁴⁵ *F 200*, 177r; *I. d 72*, 3; R. Gyug, *Liturgy and Law*, 551, № 17. У препису ове исправе у рукопису који се чува у Архиву ХАЗУ у Загребу стоји да се наведени износ плаћао комуни (*communi*). Имајући у виду контекст ове исправе чини се исправнијим облик који доноси канадски историчар, да се казна плаћала власнику слуге.

¹⁵⁴⁶ *Statuta civitatis Cathari, De lignaminibus, tavellis, genestris, salicibus, sclangis et aliis huiusmodi* (Cap. CCXV), 128. Текст латинског оригинала ове главе истовјетан је са текстом главе CCCXLX (странице оригинала 127 и 128), једина је разлика што у глави CCXV постоји два пута поновљени термин у варијантама *sdangas, schlangas*.

продаје важили су у данима који су претходили и за вријеме вјерских празника, и када су одржавани годишњи трговачки сајмови. Такав је случај био и са празником Св. Мартина, који се обиљежавао 11. новембра. Августа 1253. године донешена је одлука којом се у граду и његовом дистрикту дозвољавала продаја трске, котарица (кошарица), као и јелових и лорових вијенаца само до тог празника. Након завршетка продаје и окончања прославе забрањена је била даља продаја ових предмета, они који су преостали морали су бити бачени. Ако би неко учинио супротно од овога морао је да плати десет перпера. Исти износом био би кажњен онај ко би након празника Светог Мартина унио у град трске за прављење корпи.¹⁵⁴⁷ Овај и њему слични прописи представљали су комунална правила која су се примјењивала за вријеме одржавања градских сајмова, одржаваних за вријеме вјерских празника. Правила која су важила на годишњим сајмовима у мањем броју су касније унесена у Статут, бивајући нормирана у оквиру других правних збирки које су постојале у Котору. Продаја за вријеме годишњих сајмова била је изгледа распрострањена у средњовјековном Котору. Колико пута су се годишње они одржавали тешко је рећи, али су изгледа били бројни, нарочито у доцније вријеме. Зна се да су Млечани 1428. године одбили захтјев Которана, да се за вријеме обиљежавања Св. Трипуна, дозволи одржавање годишњег сајма, под изговором да се држе многи сајмови.¹⁵⁴⁸ Одржавањем годишњих сајмова Котор се сврставао у оне средњовјековне градове у којима су одржаване такве манифестације, са прецизно утврђеним правилима која су важила у току њиховог трајања, као што је то био случај у другим комунама.

Ово су само неке од мјера које су током XIII вијека комуналне власти доносиле, а које су се тичале унутрашње трговине. Одређени број одредби Статута које се односи на услове промета и тржишна ограничења, води поријекло из сличних норми XIII вијека. Подизање нивоа привредних активности, напредак и усложњавање трговине у комуни наметали су њихово прилагођавање тим новим околностима, уз прописивање нових норми које је тај развој наметао.¹⁵⁴⁹

¹⁵⁴⁷ F 200, 70r; I. d 72, 5; R. Gyug, *Liturgy and Law* 549, № 12.

¹⁵⁴⁸ G. Šremošnik, *Kotorski dukali i druge listine*, 135, 136 (17. januar 1428); И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 69. Наредних година которске власти су, под притиском цркве, одредили празнике који су се прослављали нерадно, и када су све радње у граду морале бити затворене, што је довело до пада трговачке активности.

¹⁵⁴⁹ Н. Богојевић Глушчевић, *Уговор о купопродаји*, 147-153.

Саставни дио трговачких активности које су се одвијале у комуни и ван ње била је царина (*doana*) на производе који су се трговали. Она се плаћала на сву робу која се увозила у Котор, независно од тога да ли је била намијењена за домаћу потрошњу или је само пролазила кроз Котор, односно била намијењена извозу. Из XIII вијека сачувани су подаци који су се односили на царинска питања између Котора и Дубровника у уговорима између ових комуна. Которски царински систем усмјерен углавном према српској држави биће нормиран у Статуту одредбама од којих је најстарија из 1321. године.¹⁵⁵⁰

9. 3. 7. Поморство.

Природна упућеност на море дала је, још од најранијег периода которске историје, велики печат животу становништва у комуни. Море је била спона са свијетом, најприје са простором Боке и околним маритимним крајевима, упућеним на Котор као средиштем, а затим и са осталим јадранским и оним другим, удаљенијим областима. Као ријетко за коју дјелатност, ни више поузданих претпоставки о њеној улози у привредном и политичком животу комуне, али ни мање података да се то потврди, као што је случај са поморством у Котору до XIV вијека. У старијој науци сматрало се да се почеци Братовштине которских морнара могу довести у везу са догађајима око превозења тијела Св. Трипуна, заштитника Котора (809. године), што се по традицији сматра оснивањем Бокељске морнарице, а што се у новије вријеме одбацује.¹⁵⁵¹ Бавећи се питањем которске морнарице, Јосип Гелчић даје податак, о којем говори и Мавро Орбини, да су 1154. године Которани били у сукобу са Пераштанима.¹⁵⁵² Наредни поуздани помени трговачких бродова и бродовласника у комуни сретају се у исправи из јуна 1222. године којом се пресуђује да власници бродова морају дати предвиђену таксу (*reditum*) епископу од мањих барки и бродова.

¹⁵⁵⁰ И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 73, 74.

¹⁵⁵¹ G. Gelcich, *Storia documentata della Marinerezza Bocchese*, Ragusa 1899; A. Dabinović, *Kotor pod Mletačkom republikom*, 121, 122; С. Мијушковић, *Которска морнарица*, Подгорица, 1994, 17-19; М. М. Благојевић, *Поморско право*, 104-110.

¹⁵⁵² М. Orbini, *Il regno de gli Slavi*, 347; М. Орбин, *О Краљевству древних Словена*, превод З. Шундрица, *Коментару* (С. Ћирковић), Београд 1968, 340; G. Gelcich, *La Marinerezza di Cattaro*, Trieste 1872, 12. (*Nel 1154 siano accorsi quei di Cattaro contro i Perastini in conseguenza di una rissa, fra questi e i primi insorta nell' occasione della vittoria dai Bocchesi e per merito speciale dei Perastini riportata sopra quei di russia a favore dei Ragusei; ed indi come*).

Барке које се помињу у исправи биле су мањих димензија, чамци.¹⁵⁵³ Коришћене су најприје за превоз мање робе са једног краја залива на други, у крајњем случају могле су бити коришћене за транспорт мање количине робе до Дубровника и зетских приморских лука. Тешко да се њима могло безбједно допријети до друге обале Јадрана. Тако би се могло казати да су оне биле углавном локално превозно средство, које су могле бити коришћене и за превоз људи. Осим за превоз робе барке су коришћене за рибарење, значајну дјелатност, гдје су коришћени и чамци. Бродови који се помињу у исправи (*naves*) били су велика трговачка пловила са једним, односно два јарбола. За њих је употребијен општи термин, без могућности да се наслути о којем је типу брода ријеч. Они су коришћени за транспорт робе на удаљеним тржиштима и подручјима. Разноврснији типови бродова који су коришћени у Боки наводе се у недатованим статутарним одредбама и доцнијој архивској грађи. Ту су набројане скабе, галије, баркозије, коле (коле), гондоле и лондре.¹⁵⁵⁴

У ово вријеме за потребе трговине и рибарства израђивани су мање барке и чамци. За ту градњу коришћена је вјероватно и сировина са околних крајева, из дистрикта, са подручја Врмца, Мориња и Ђурића.¹⁵⁵⁵ У контексту очувања сировине за изградњу пловила ваља посматрати одлуку которских органа из јануара 1200. године, о забрани сјече шумских површина (*roncum*) и нарочито паљења ватре на подручју дистрикта. Тако се жељела заштити шума која се могла користити као материјал и за градњу мањих барки и чамаца. На изради тих пловила учествовали су дрводјелје (*marangoni*), али су коришћене услуге и производи других занатлија као што су ковачи, чије је постојање посвједочено у Котору на размеђи XIII и XIV вијека. У горепоменутом статутарним одредбама, гдје су наведене врсте бродова, налазе се подаци о градњи бродова, гдје се помињу два бродоградилшта, у Котору и Перасту.

Динамизирањем друштвених и привредних веза са нешто удаљенијим јадранским крајевима реално је било да се поморство афирмише као значајна

¹⁵⁵³ *Lexicon I*, s. v. *barcella*, 105.

¹⁵⁵⁴ *Statuta civitatis Cathari*, De scabis non faciendis (Cap. CCCLXXVII), 206, 207, De nauibus nauilizatis, galeis, barcosis, zolis, gondolis, et londris (Cap. CCCLXXVIII), 207; И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 63, 64; М. Ш. Милошевић, *Бокељски једрењаци грађени у Котору и Перасту у периоду од 1397. до 1455. године*, ГПМ IX(1960) 7-17; Исти, *Типови бокељских једрењака од 1397. до 1600. године*, ГПМ X(1962) 41-63; М. М. Благојевић, *Поморско право*, 241-246.

¹⁵⁵⁵ М. М. Благојевић, *Поморско право*, 239.

дјелатност. Трговачке везе са сусједним Дубровником, зетским комунама, приморским крајевима данашње Албаније (Драч, Валона) и Јужном Италијом имплицирају постојање трговачких бродова. Презентовано је да се велики дио поморске трговине у то вријеме вршио тако што су трговци, у оквиру трговачких друштава, за потребе транспорта робе закупуљивали бродове, те се не може увијек тврдити да се роба којом су трговали Которани превозила њиховим бродовима.

Ако би значај поморске трговине у которској комуни оцјењивао на основу броја одредби о њој у Статуту не би се могло рећи да је она била много развијена. За разлику од которског, дубровачки статут знатно више простора посвећује поморству, те је једна књига посвећена овој материји. Бавећи се питањем поморства у Котору, Милош Милошевић наводи да у Статуту има десетак одредби које се директно и индиректно могу сврстати у сферу поморства. Одсуство већег броја норми о овој теми у Статуту он тумачи тиме што властела није била превише заинтересована за поморство које је, по њему, било ризична дјелатност, окрећући се више приходима од земље.¹⁵⁵⁶ Овај његов закључак може се прихватити за период након добијања Грбља, када је његов простор у највећој мјери додијељен которском племству, о чему свједочи попис његових посједника из катастика. До тог периода, услед одсуства већих обрадивих површина, племство је било упућено на трговину која их је природно упућивала на море и пловидбу. Одсуство статутарних норми о поморству у Котору надомјешћују подаци из Статута Братовштине светог Николе морнара из 1463. године.¹⁵⁵⁷

9. 4. НОВАЦ И МОНЕТАРНЕ ПРИЛИКЕ

Трговину која се у средњем вијеку одвијала на балканско-медитеранском подручју карактерише присуство и коришћење разноврсних монета и монетарних јединица. За добијање јасније слике о монетарној ситуацији у Котору, нужно је монетарне прилике тога времена пратити у ширем географском контексту Јадрана

¹⁵⁵⁶ С. Мијушковић, *Одредбе о поморству у Которском статуту*, ГПМ VI (1957) 175-180; М. Милошевић, *Вокелјска морнарица*, Поморски трговци, ратници и mecene, Beograd-Podgorica 2003, 159-181; *Statut grada Kotora II*, Plovidba i pomorska trgovina (М. Милошевић), 57, 58.

¹⁵⁵⁷ *Statut Bratovštine svetog Nikole mornara u Kotoru iz 1463. sa alegatima do 1807. godine*, Kotor 2009.

и дијела Медитерана који је гравитирао тим крајевима. Нека општа оцјена монетарних дешавања у овом периоду, била би да је снажење, односно слабљење, политичког, а са њим и привредног, утицаја одређених политичких чинилаца преовлађујуће утицало на циркулацију новца у Котору и областима гдје се одвијала трговина которских и, са њима повезаним, других трговаца.

Како се из сачуваних извора може видјети трговина, дуговања, кредитирање, новчане казне, итд. говоре да је на јадранском подручју и његовом залеђу истовремено у оптицају било више врста новаца и обрачунских јединица. У оптицају су били византијски новац, млетачки грош, и, по узору на њих исковани, српски динари. У тим монетарним дешавањима, углавном за ситне трансакције, појавиће се и которски новац, као израз аутономије комуне.

9. 4. 1. *Почеци ковања которског новца*

Један од основних елемената аутономије комуналног друштва у средњем вијеку било је право на ковање сопствене монете. Обим те активности зависио је углавном од опште економске снаге те заједнице, као и степена њене самосталности. У монетарним дешавањима малих комуна најчешће је било присутно да су оне у сопственој режији подмиривале потребе за ситнијим новцем, који се користио у свакодневној трговини. Тако је било и у Котору. Када је у питању вријеме почетка ковања ситног которског новца-фолара не постоји сагласност у науци. Расположиви подаци нијесу довели до општеприхваћеног мишљења у науци око почетка ковања новца у Котору. У једном дијелу историографије сматра се да се почеци тог ковања могу ставити на крај XI, односно почетак XII вијека. По тим претпоставкама, ти новци ковани су по узору на новац краља Сицилије Рожера I (1072-1107).¹⁵⁵⁸ Бројни помени ситног новца са краја XII и почетка XIII вијека, о чему ће бити ријечи у наставку, односе се на византијску монету.

Друго мишљење, које заступа Сергије Димитријевић, јесте да су которски фолари почели да се кују касније, у току друге половине XIII вијека. Те фоларе он

¹⁵⁵⁸ F. Schweitzer, *Delle monete battute in Cattaro prima del dominio Veneto*, *Notizie Peregrine de Numismatica e d' Archeologia Decada quinta* S. Stockert, *Die vorvenezianischen Münzen der Gemeinde von Cattaro*, *Numismatische Zeitschrift* 44, 1911, 202–236, 204–205; D. M. Metcalf, *Coinage in South–Eastern Europe*, 820-1396, London 1976, 200.

везује за помен истоименог новца у Дубровачком статуту из 1272. године. Пошто се зна да фолари у то вријеме нијесу ковали у Дубровнику, изнијета је претпоставка да се ради о которским фоларима, гдје се одређује њихов курс у односу на динар.¹⁵⁵⁹ На линији ове тврдње почеци ковања најстаријег которског новца могу се посредно одредити анализом иконографских представа на њему. Најстарији сачувани примјерци которских фолара носе на аверсној страни представу Св. Трифуна, који је приказан фронтално, са зрнастом нимбом до кољена, у туници, гдје у десној руци држи цвијет крина. Око представе налази се легенда *STRI – PhON*. Реверсна страна је резервисана за представу градске тврђаве, са легендом *CIVIT – CATARI*. Представа градске тврђаве, говорила је о градској традицији и континуитету урбаног наслеђа, која је са текстом на аверсној страни имала да истакне градски, односно комунални идентитет Котора.¹⁵⁶⁰ Такве представе посвједочене су и на новооткривеним примјерцима најстаријег которског новца.¹⁵⁶¹ Та најстарија иконографска рјешења на которским фоларима настала су по узору на иконографска рјешења новца Никејског царства. Овакав тип представе светитеља и патрона града није се могао појавити на которском новцу прије почетка ковања новца Теодора II Ласкариса, односно 1255/1256. године, када он почиње ковати новац који садржи представу Св. Трипуна, као младог мученика. Иконографска рјешења тог новца послужила су као узор најстаријим которским фоларима. Тиме се добија хронолошка одредница када је могло почети ковање најстаријих познатих которских фолара. Како се уочава разлика у квалитету израде, прецизности и стручности калуца између новца никејских владара и најстаријих которских фолара јасно је да су новац никејских царева ковали професионални израђивачи калуца, док су фоларе у Котору израђивале знатно мање стручне особе.¹⁵⁶² Остаје у домену претпоставки, као неријешено питање, зашто се которска комуна окренула баш поменути

¹⁵⁵⁹ С. Димитријевић, *Датирање бакарних новчаних врста средњовековних градова*, Новац српских средњовековних владара, Београд 2006, 311-326, 312-313, 322.

¹⁵⁶⁰ В. Babić, *Numizmatika na teritoriji Crne Gore do kraja XV vijeka*, *Kulturno nasleđe* 1, (1985) 112-130, 118; М. Јовановић, *Српски средњовековни новац* Београд 2001, 78, бр. 1; М. Одак Михаиловић, *На понос града: представе градске тврђаве на новцу Котора, Улицња, Свача, Скадра и Дриваста*, *ИЗ* 3-4 (2014) 161-181; Иста, *Представа Св. Трифуна на новцу средњовековне комуне Котора у саставу државе Немањића*, *Бока* 36 (2016) 23-41, 29, 33.

¹⁵⁶¹ М. Križanac, *Novac iz Katedrale Sv. Tripuna u Kotoru (istraživanja 1987-1989)*, , 271-301; Иста, *Nalazi novca iz crkava Sv. Ane i Sv. Mihaila u Kotoru (1982-2000)*, 56, 57, 66.

¹⁵⁶² М. Одак Михаиловић, *Представа Св. Трифуна на новцу средњовековне комуне Котора у саставу државе Немањића*, 27-30.

византијским узорима. Сировина од којих је кован тај новац могла је потицати из Брскова гдје је вађен бакар, који ће од стране трговаца у великим количинама бити из њега извожен.¹⁵⁶³

Статут града Котора не садржи већи број података о которском новцу и његовом ковању. У једном поглављу говори се о двојици ковача који су имали да се брину о ковању новца. Њихова служба трајала је шест мјесеци. За свој рад примали су износ од 10 перпера, док је за одбијање службе била прописана казна од 25 перпера.¹⁵⁶⁴ Претпоставља се да се ковница налазила ван градских зидина, сјеверо-западно од главних градских зидина.¹⁵⁶⁵ Пошто се поменута недатирана одредба о ковачима налази на почетку Статута, међу другим нормама које се односе на избор комуналних чиновника и вршилаца значајних функција, а који су постојали и током XIII вијека, то се може сматрати да се у основи ове одредбе налази нека одлука комуналних власти старијег датума. Тако би се добила потврда аргументоване констатације да је которски новац, фолари, кован раније, у другој половини XIII вијека и да је тај процес свакако био под надзором комуналних органа. То што су најстарији сачувани примјерци которских фолара били лошијег квалитета израде говорило би да на њиховој изради можда нијесу били ангажовани професионални ковничари, већ је тај посао вјероватно био повјерен златарима, занатлијама, за које се зна да су се у средњем вијеку бавили и ковањем новца.

9. 4. 2. Византијски новац

Све до средине XIII вијека велику флукуацију на јадранско-јонском басену и сјеверном дијелу Балкана имао је византијски (златни, сребрни, бакарни) новац. О његовој присутности у Котору свједоче археолошки налази и писани извори. Најновија археолошка ископавања на простору првобитне катедрале Св. Трипуна, као и цркве Св. Ане и Св. Михаила, открила су одређени број примјерака византијског новца који су коришћени у Котору. Најстарији од њих су примјерци који се могу приписати још Анастасију I (491-518). Хронолошким

¹⁵⁶³ И. Стјепчевић, Р. Ковијанић, *Злато и бакар старог Брскова*, 271-276.

¹⁵⁶⁴ *Statuta civitatis Cathari, De electione cechariorum* (Сар. XIV), 10; И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 75.

¹⁵⁶⁵ А. Милошевић, *Stara kovnica novca u Kotoru*, ГПМ VIII (1959) 203–209, 203.

редом, следећи пронађени примјерци припадали су периоду Константина VII Порфиrogenита (913-959), од којих је један искован док је као регент царством управљала његова мајка Зоја (914-920), односно таст Роман II Лакапин (920-944), један потиче из периода када је он самостално управљао. Следећи пронађени примјерци бакарног новца потичу из периода владавине Василија II (976-1025), затим Михаила IV (1034-1041) и других владара Македонске династије, до царице Теодоре (1054-1055), последњег припадник те династије. Из доба Романа IV Диогена (1068-1071) потиче један анонимни фолар, пронађен на простору цркве Св. Ане. У већем броју заступљен је и новац кован од стране династије Дука, док је најбројнији новац Алексија I Комнина (1081-1118). Сви примјерци новца пронађени на простору првобитне цркве Св. Трипуна били су бакарни фолиси и припадају периоду прије изградње катедрале Св. Трипуна. Примјерак новца цара Алексија I, нађен на простору Св. Михаила припада периоду прије његове новчане реформе, спроведене 1092. године.¹⁵⁶⁶

О циркулацији византијских монета у Котору током XII и XIII вијека свједочи и сачувана писана грађа. Најранији такав помен односи се на михалатос, новац који се помиње у одлуци из јануара 1186. године. Она се односи на кажњавање кућних слуга које би самовласно продавали пруже и трску, а што се понавља и у готово идентичној одлуци без датума, за коју стоји да ју је донио которски кнез чије име није сачувано.¹⁵⁶⁷ Тај новац могао би потицати из XI вијека. Као потенцијални владари за чије се владавине могао он ковати јављају се Михаило IV Пафлагонац (1034-1041), Михаило V Калафат (1041-1042), Михаило VI Стратиотик (1056-1057) и Михаило VII Дука (1071-1078). Према расположивим тј. сачуваним примјерцима емисија новца ових византијских царева зна се да су прва тројица владара ковали само златни новац.¹⁵⁶⁸ Како би казна за ово дјело у златној монети била изузетно велика и нереална, то се треба окренути на бројније емисије новца које се приписују Михаилу VII. Он је током своје владавине ковао новац: златни-хистаменон, тетартерон, сребрни-

¹⁵⁶⁶ М. Križanac, *Vizantijski novac iz katedrale Svetog Tripuna u Kotoru (Istraživanja 1987-1999)*, 199-222; Ista, *Nalazi novca iz crkava Sv. Ane i Sv. Mihaila u Kotoru (1982-2000)*, 56, 66.

¹⁵⁶⁷ F 200, 199r, 199v; I. d 72, 3; R. Gyug, *Liturgy and Law*, 569, 571, № 60, 63.

¹⁵⁶⁸ A.U. Sommer, *Die Münzen des Byzantinischen Reiches 491-1453*, Battenberg 2010, 307, 308, 313.

милиарисион и бакарни-фолар.¹⁵⁶⁹ Највјероватније да се поменута казна односила на плаћање у сребрној монети, милиарисионима, као што је то био и доцније чест примјер, док је плаћање у ситним бакарним фоларима мање вјероватно. Крајем XI вијека (1092. год.) Алексије I Комнин (1081-1118) спровео је значајну монетарну реформу у Византијском царству. Тада је уведено ковање златног новца, хиперперона (*ὑπέρπερον, hyperperon*), који је замијенио дотадашњи хистаменон. Термин изведен из назива ове врсте новца - перпера биће касније коришћен за означавање обрачунске јединице у комунама односно државама на Балкану. Поред златног новца, реформом Алексија I установљено је ковање сребрног – билон – аспрон - трахеа, док се бакарни називао тетартерон-фолар, а користио се и полутетартерон.¹⁵⁷⁰

Са краја XII вијека јесте помен још једне врсте византијског новца у Котору, у одлуци из 1197. године која се односи на услове под којима се могло учествовати у коцкарским играма. У случају да залог коришћене приликом коцкања неко присвоји, а онај, чији су залози били, препозна, исти је могао да их узме без оклијевања, уз обавезу да достави суду *III romanos solidos*.¹⁵⁷¹ Исти византијски новац, солид, помиње се и у исправи од јула 1199. године гдје се он помиње у контексту писања исправе о узимању новца под камату.¹⁵⁷² Може се казати да се овдје ради о златном новцу, такође из XI вијека, кованом у доба цара Романа IV Диогена (1068-1071). *Solidus romanus (romanatus)* јесте врста златника са ликом овог византијског цара, који се често помиње у грађи XII и XIII вијека.¹⁵⁷³

Трговачке везе које су Которани имали док су били под врховном влашћу Византије, као и након тога, затим трговачка активност са областима под контролом Византије и крајевима гдје су дјеловали византијски трговци, уз квалитет (вриједност), златног, византијског новца, допринијели су да он буде присутан у которској комуни, најмање, и током четрдесетих година XIII вијека. У

¹⁵⁶⁹ A.U. Sommer, *Die Münzen des Byzantinischen Reiches 491-1453*, 320-323.

¹⁵⁷⁰ A.U. Sommer, *Die Münzen des Byzantinischen Reiches 491-1453*, 327-336.

¹⁵⁷¹ F 200, 198v; Д. Синдик, *О политичким* 19; R. Gyug, *Liturgy and Law* 567, 568, № 54.

¹⁵⁷² F 200, 197v; Д. Синдик, *О политичким*, 20; R. Gyug, *Liturgy and Law*, 565, № 49. Констатацију коју износи Д. Синдик да се израз из исправе *de lege* односи на легуру, слатину од које би се ковао новац, не може бити прихваћена, јер би то водило произвољном закључку да су појединци ковали новац, солиде, који је пак био византијска монета.

¹⁵⁷³ Z. Herkov, *Grada II*, 359, 413; A.U. Sommer, *Die Münzen des Byzantinischen Reiches 491-1453*, 318-320.

одлуци из маја 1234. године стоји да су се задужнице, које су настале прије тога периода, осим исплате у перпери по курсу од осамнаест динара, могле да се исплаћују *sive perperum de auro*.¹⁵⁷⁴ У питању је већ помињани *hyperpyron*, византијски златни новац који је, упркос стагнацији и потискивању од млетачке монете, и даље циркулисао на јадранском приморју и монетарном тржишту которске комуне. Тридесетих година XIII вијека византијски златни новац још увијек је имао значајног учешћа у привредним активностима Котора и сусједних комуна. Ово неће бити усамљени помен златног византијског новца у то вријеме на јадранској обали. Исти такав новац помиње се у Дубровнику, двије године раније, у уговору од 13. јануара 1232. године, гдје се Дубровник обавезује да ће сваке године плаћати Венецији *yperperos aureos veteres recti ponderis centum*. Исто ова одредба налази се у уговору склопљеном између Дубровника и Венеције из јуна 1236.¹⁵⁷⁵ За последњи помен византијске златне перпере, који се односи на дешавања са простора Јадрана и његовог залеђа, у облику који је сличан оном из которске одлуке из 1234. године, сматра се онај из исправе од 7. децембра 1348. године које се тицао исплате дуговања у износу од хиљаду двеста перпера дубровачке општине српском цару.¹⁵⁷⁶

Поменута одлука из маја 1234. године, пошто се бави и задужницама у милиарисионима, говори о још једној врсти византијског новца који је у то вријеме циркулисао у которској комуни. Милиарисион (*μιλιαρησιον*) је био византијски сребрни новац који је, теоријски, вриједио хиљадити дио златне литре, одакле му и име потиче, а за који се зна да је још у XIV вијеку био присутан у јужној Италији.¹⁵⁷⁷ Познате су блиске привредне и трговачке везе Котора и тих крајева, у XII и XIII вијеку, те не изненађује помен његовог присуства у которским монетарним токовима у том периоду. Може се **поуздано** претпоставити да су се задужнице, које се помињу у одлукама из четврте

¹⁵⁷⁴ F 200, 196v; *Зборник породице Сметја*, 9; R. Gyug, *Liturgy and Law* 564, № 46. Д. И. Синдик, *Которски документи*, 26.

¹⁵⁷⁵ CD III, 351-354, № 307, IV, 8-11, № 8; М. Решетар, *Дубровачка нумизматика I*, Београд 1924, 49, 50; Д. Динић Кнежевић, *Златан новац у средњовековном Дубровнику*, *Истраживања* 14 (1992) 31-46; В. Иванишевић, *Новчарство*, 72; V. Ivanišević, *Serbian and Byzantine Coinage*, Serbia and Byzantium, eds. M. Angar, C. Sode, Proceedings of the International Conference Held on 15 December 2008 at the University of Cologne, Studien und Texte zur Byzantinistik 8, Frankfurt am Main 2013, 45-55, 47.

¹⁵⁷⁶ "...et recepit a communi Ragusino ypper. mille ducentos de auro..." (MR II, Zagrabiae 1882, 54.).

¹⁵⁷⁷ М. Решетар, *Дубровачка нумизматика I*, 42, Z. Herkov, *Grada II*, 141.

деценије, обрачунаване у милиарисионима односиле вјероватно на трговачку активност са крајевима јужне Италије, Драча и других приморских крајева Албаније. Овај помен сребрног византијског милиарисиона у грађи из прве половине XIII вијека, не може се довести у тјешњу везу са нешто доцнијим поменима истоимене бакарне монете у Статуту Дубровника. У њему је прописан курс да једна перпера вриједи 12 динара, односно 120 милиарисиона.¹⁵⁷⁸ Како се у науци сматра да Дубровник није прије почетка XIV вијека почео да кује свој новац, то су изнијете претпоставке да се у Статуту ради о новцима стране државе, Венеције, односно Котора.¹⁵⁷⁹ У сваком случају, милиарисион, у којем се маја 1234. године прописује курс перпере приликом склапања задужница, а потврђује одлуком из јуна 1236, био је византијска сребрна монета са прецизном вриједношћу исказаној(м) у перпери као обрачунској јединици. То је вријеме када византијски новац лагано ишчезава са простора сјеверног Балкана, у чијим се оставама он у другој половини XIII вијека ријетко сретa.¹⁵⁸⁰

Осим златног и сребрног, у Котору је у ово вријеме циркулисао и ситан византиски новац. Сви пронађени примјерци византијског новца приликом обнове катедрале Св. Трипуна припадали су овој категорији. У исправи коју је, највјероватније током друге деценије тог вијека, сачинио которски епископ Мелициака, о обичајима доношења хране и пића од стране кумова који је требало да се примјењују приликом крштења и сахране, помињу се фолари (*cum xii folaris de piscibus*)¹⁵⁸¹ Како је ова исправа до сада била смјештана у други хронолошки контекст, то се и помен овог ситног византијског новца дуго стављао у погрешно вријеме. Фолари, највјероватније такође византијски, помињу се и у исправи из 1238. године, приликом прописивања казне, у случају избјегавања плаћања таксе за стоку која се продавала.¹⁵⁸² Ти фолари не могу се приписати которском ковању,

¹⁵⁷⁸ *Liber statutorum civitatis Ragusii Liber VIII, De duodecim denariis pro uno uerperero* (Cap XVI), 422; М. Решетар, *Дубровачка нумизматика I*, 40, 41

¹⁵⁷⁹ Р. Решетар, *La Zecca della Repubblica di Ragusa I*, Spalato 1892, 120; М. Решетар, *Početak kovanja Dubrovačkog novca*, Rad JAZU 266 (1939) 147-170, 153, 154, 156-158, 161, 162, 166-168; С. Димитријевић, *Српски средњовековни бакарни новац*, ИЧ VIII (1959) 27-45, 42; Исти, *Датирање бакарних новчаних врста приморских градова*, Динар 27 (2006) 311-325, 312.

¹⁵⁸⁰ V. Ivanišević, *Serbian and Byzantine Coinage*, 47.

¹⁵⁸¹ F 200, 66v; *Загребачки зборник*, 305; *Зборник породице Сmekја*, 6; R. Gyug, *Liturgij and Law* 545, 546, № 4. О епископу Мелициаки и периоду када је он био епископ у Котору биће ријечи у поглављу о црквеним приликама.

¹⁵⁸² F 200, 193r, *Загребачки зборник* 306 (помен); *Зборник породице Сmekја*, 10; R. Gyug, *Liturgij and Law* 556, № 29.

јер се најстарији његови сачувани примјерци по представама на њима могу смјестити тек на почетак друге половине тог вијека.

9. 4. 3. *Млетачки новац.*

У периоду 800-1200 године Венеција је ковала новац који се називао *denarius*. Тај новац својим особинама (мала тежина, лош квалитет) није одговарао све већим потребама изазваних снажнијим трговачким активностима које од XII почињу да буду интезивније. Обимније трговачке дјелатности изискивале су, при свакој трансакцији, велики број кованица таквог новца, што је, код већих плаћања, стварало потешкоће. Тај и такав млетачки новац сигурно је био у оптицају на подручју источног Јадрана, односно которске комуне током XI и XII вијека. Са циљем да се новчане трансакције поједноставе и убрзају, венецијанска влада 1200. године започиње ковање сребрног гроша.¹⁵⁸³ То пуштање новог новца у оптицај везује се за период када је дужност млетачког дужда обављао Енрико Дандоло (1192–1205). У изворима на латинском језику он се помиње као *denarius grossus* или *grossus denarius veneti*, затим и као *ducalis or ducatus (argenti)* али и матапан.¹⁵⁸⁴ Као последица експанзионистичке политике Венеције након четвртог крсташког рата и њеног позиционирања као економске силе на источном Медитерану, али захваљујући прије свега свом квалитету, он ће се јавити као платежно средство на великом дијелу тог простора, укључујући и источнојадранску обалу.

Млетачки новац, кован од почетка XIII вијека, својим квалитетом успио да постане значајно средство плаћања и у которској комуни, о чему свједоче и одлуке которских органа из средине четврте деценије XIII вијека. У истој одлуци из 1234. године, која се бави прописивањем задужница у византијском новцу, прописује се и вриједност перпере у млетачким динарима. Нажалост, текст исправе трајно је оштећен управо на мјесту гдје је стајао износ по којем ће се убудуће обрачунавати перпера у динарима. У наставку исправе стоји да ће

¹⁵⁸³ P. Grierson, *The Coins of Medieval Europe*, London 1991, 106–107. Проблем са млетачким новцем посебно је дошао до изражаја у Венецији приликом припрема за Четврти крсташки рат, када је требало убрзати градњу крсташке флоте бржом набавком материјала и плаћањем радника.

¹⁵⁸⁴ A. M. Stahl, *Zecca: The Mint of Venice in the Middle Ages*, New York 2000, 16-24.

задужнице које су склопљене до тада бити обрачунаване по курсу од осамнаест динара за перперу.¹⁵⁸⁵ Из ове одлуке, као и из оне из 1236. године, види се да је и златни византијски новац, макар по одлукама которских органа, био цијењена и заступљена монета и да је још увијек упоредо циркулисао са млетачким новцем када су у питању веће трговачке трансакције које су склапане у Котору, и у којима су учествовали Которани. Са ишчезавањем византијског новца са простора сјеверног Балкана, од средине тог вијека, главну улогу у монетарним трансакцијама преузеће млетачки новац. Све до интензивнијег ковања српског новца, најкасније током последње три деценије XIII вијека, млетачки новац биће главна монета у већим трговачким трансакцијама, како у зетским комунама тако и у трговини са унутрашњошћу српске средњовјековне државе. Велики број задужења и трговачких трансакција које су вршили Которани и Дубровчани, о којима је било ријечи обављаће се у млетачкој монети. Управо је млетачки новац својим изгледом и саставом послужио као узор неким државама за ковање сопственог новца, укључујући ту и Србију. То је крајем XIII и почетком XIV вијека довело до проблема у односима између ове двије државе.¹⁵⁸⁶

9. 4. 4. *Српски новац.*

Почеци ковања српског новца везују се за краља Радослава (1228-1234). Како је његова владавина била под снажним утицајем Солунског царства, чијег је владара Теодора Анђела (1224-1230) он био зет, то је новац који је он ковао, по својој вриједности, тежини, натписима и иконографским представама за узор имао новац те државе. Његов новац био је заснован на биметализму, познате су укупно четири емисије тог новца: једна емисија сребрног и три бакарног трахеја.¹⁵⁸⁷

¹⁵⁸⁵ F 200, 196v; *Зборник породице Смедја*, 9; R. Gyug, *Liturgy and Law* 564, № 46. Д. И. Синдик, *Которски документи*, 26. Аутор у раду даје нетачно читање новчаног износа: „...рачуни за послове склопљене пре доношења ове одлуке вредноваће се по 23 динара за перпер или златни перпер...“

¹⁵⁸⁶ Р. Ћук, *Србија и Венеција у XIII и XIV веку*, 20-43; М. Спремић, *Србија и Венеција (VI-XVI век)*, 23-33.

¹⁵⁸⁷ М. Поповић, *Налази новца краља Стефана Радослава из утврђења Градина у Расу*, НЗ 1 (1977) 37-54, 47; Д. Поповић-Гај, *Новац и ковница краља Радослава*, Нумизматичар 8 (1985) 102-118, 106, 107; В. Иванишевић, *Новац краља Радослава*, ЗРВИ 37 (1998) 87-95, 91, 92; В. Иванишевић, *Новчарство*, 71, 83, 84-85, 87-88

Када се ради о следећим ковањима новца од стране српских владара, та активност везује се за покретање рударске производње у српској држави у руднику Брскову. Велике количине сребра које су у њему добијане била су добра основа за поновно покретање ковања новца. Што се тиче почетака ковања новца од брсковског сребра о том питању не постоји сагласност у научним круговима. Проблем представљају неке врсте брсковских динара са заставом (*de bandera*) за које се научници у потпуности не опредјељују да ли припадају краљу Урошу (1243-1276), или краљу Милутину (1282-1321). То је разлог да се ковање смјешта на крај владавина Уроша¹⁵⁸⁸, односно да се Драгутин сматра зачетником ковања новца у Брскову, коме се могу са сигурношћу приписати примјерци појединих сачуваних емисија новца.¹⁵⁸⁹

Најранији индиректни помен српског новца, кованог у Брскову, у архивској грађи, јесте онај у документу насталом јула 1281. године, који се односи на наплату дуга од 25 *soldis denarorum grossorum de Brescoa*, из јула 1276 године.¹⁵⁹⁰ Из поглавља о кредитној задуживању могло се закључити на основу изложених примјера да тих година рок на који је зајам узиман углавном није био дужи од пола године. То би стварало претпоставку да је поменуто задужење могло настати у првој половини 1276. године, и да су почетком те године брсковски динари, док је краљ Урош још био на власти, били у оптицају.

Први директни помен српских динара налази се у Статуту дубровачке царинарнице из 1277. године, приликом одређивања таксе на извоз робе, гдје се каже да се поред млетачких матапана, плаћања царине ослобођени и брсковски динари (*denariis grossis de Veneciis et de Brescoua*).¹⁵⁹¹ Прихватање становишта да је тек краљ Драгутин почео у Брскову да кује новац значило би да је, у околностима насилног преузимања власти и учвршћивања свог положаја, Драгутин, за кратко вријеме морао да организује све активности око ковања новца. То је подразумијевало тражење ковничара у Венецији, њихов долазак у Брсково, набављање цјелокупне опреме (калупа) за изливање новца, пуштање

¹⁵⁸⁸ Š. Ljubić, *Opis jugoslavenskih novaca*, Zagreb 1875, 34-50; С. Димитријевић, *Оставе које садрже српски средњовековни новац из периода до 1371. године*, 36-39, 45, 48.

¹⁵⁸⁹ В. Иванишевић, *Новчарство*, 71, 72.

¹⁵⁹⁰ Г. Чremoшник, *Списи 1278-1301*, 52, № 93; Г. Чremoшник, *Prilozi dubrovačkoj i srpskoj numizmatici*, *Slavia VII* (1928), 564-584, 572.

¹⁵⁹¹ М. Peterković, *Statut carinarnice grada Dubrovnika*, VIII, 402, 403; Г. Чremoшник, *Развој српског новчарства до краља Милутина*, 37; В. Иванишевић, *Новчарство*, 62.

новца у оптицај, његова циркулација у трговачком животу дубровачке комуне, до нивоа да је његов статус морао бити уређен Статутом царинарнице. Статут је, иако је донешен 1277. године, вјероватно почео да се пише и раније садржећи, вјероватно, у себи и неке старије нормe. Значи, требало је, за кратко вријеме, можда не дуже од године дана, обавити, за ондашње прилике доста прилично захтјевних активности, да би се брсковски новац могао поменути у царинском статуту Дубровника. То оставља мјеста реалној претпоставци и већ изнијетим констатацијама да је новац у Брскову почео да се кује још током владавине Уроша I.

Тај српски новац кован је по угледу на млетачки матапан. Изглед, тежина, састав, односно проценат сребра, преузети су од тада најугледније монете Медитерана. Опонашање њихове монете наносило је штету финансијском систему Млетачке Републике, па је она од осамдесетих година (наредних деценија) предузимала бројне мјере како би спријечила циркулацију српског новца, доносећи разнолике мјере, од забране коришћења до његовог уништавања.¹⁵⁹² Да би спријечила ангажовање својих мајстора ковничара (не само у Србији) млетачка влада је донијела уредбу да они не могу без посебне дозволе напуштати град дуже од три мјесеца, под пријетњом казне.¹⁵⁹³ У том спору између Млетачке Републике и Србије око српског новца Которани су учествовали тако што су, заједно са Дубровчанима, на источној и западној обали Јадрана стављали у промет тај новац доприносећи његовој већој циркулацији. У току владавине краља Милутина ковано је 10 основних врста српског новца у више емисија.¹⁵⁹⁴ Знатан број вриједности задужница сачињених у Дубровнику из последње двије деценије XIII вијека склопљен је у новцу за који се, по називу може рећи да су га ковали српски владари. Тако се у задужницама помињу *denarius de Brescoa*, *denarius grossus de Brescoa*, *denarius de Brescoa de bandera*, *denarius de cruce et de lilio*, *denarius de macha*, који су свакако циркулисали и у Котору.¹⁵⁹⁵ Непосредан

¹⁵⁹² Љ. Недељковић, *Млетачка интервенција против рашког динара у XIII и XIV веку*, ЗНМ 6 (1970) 287-308; Р. Ђук, *Србија и Венеција у XIII и XIV веку*, 23-35; В. Иванишевић, *Новчарство*, 36-43, 73-77;

¹⁵⁹³ А. М Stahl, *Zecca: The Mint of Venice in the Middle Ages*, 348, 349.

¹⁵⁹⁴ В. Иванишевић, *Новчарство* 96-102.

¹⁵⁹⁵ Г. Чремошник, *Списи 1278-1301*, Index rerum, s.v. denarius, 217. У оставама новца са подручја које гравитира Котору нијесу пронађени примјерци новца српских владара из периода 1285-1325. године (В. Иванишевић, *Новчарство*, 73, 74, карта бр. 3).

доказ о присуству српског новца у Котору у овом периоду налази се у наредби млетачких власти од 29. октобра 1282. године да кнежеви Задра и Дубровника, као и конзули у Апулији, Драчу и Котору не смију слати *dennarios de Bresco nisi incisos vel ruptos*.¹⁵⁹⁶

Трговачке везе са другим зетским комунама довеле су до циркулације и њихових монета, које су такође биле одраз комуналне аутономије, која је свакако била мањег степена у односу на ону која је уживао Котор. Већ помињане трговачке везе са Италијом и другим јадранским комунама резултирале су и присуством њихових монета у финансијском животу Котора о чему има мало података.

9. 4. 5. *Перпера-обрачунска јединица*

Осим ефективног новца, као неизоставни дио средњовјековног финансијског система постојале су обрачунске јединице. Основна улога обрачунског новца била је повезивање новца различите вриједности у оптицају у јединствени систем обрачуна.¹⁵⁹⁷ Назив за перперу као обрачунску јединицу води поријекло од, како је казано, новца уведеног реформом Алексеја I Комнина, *ὕπερπυρον*, *hyperpyron* - поново топљен, одакле је и изведен назив *hyperperum-hyperperus*, У изворима се, приликом писања, често изоставља *h* са почетка и умјесто у пише *i*. У ћириличној грађи за њу се користи назив *(u)перпера*.¹⁵⁹⁸ Најстарији помени перпере, односно обрачунског система, који је постојао у српској држави налази се у дубровачком документу из 1215. године, гдје је предвиђено да се исплати *140 uyperperos Sclavonie ad pondus Ragusii centum quadraginta*.¹⁵⁹⁹

Перпера (*perperum*), као обрачунска јединица, у которским исправама помиње се још на крају XII вијека. У сачуваној грађи из тог периода она се углавном сретала приликом изражавања новчаних казни за учињена дјела, било да

¹⁵⁹⁶ Š. Ljubić, *Listine I*, 133, № 198; Г. Чremoшник, *Развој српског новчарства до краља Милутина*, 41, 42; В. Иванишевић, *Новчарство*, 74.

¹⁵⁹⁷ В. Иванишевић, *Новчарство*, 26.

¹⁵⁹⁸ Рјечник из књижевних старина српских, дио други, приредио Ђ. Даничић, Београд 1863, 291; М. Rešetar, *Dubrovačka numizmatika I*, 49-56; *Građa II*, 585-590, s. v. uyperperus; *ЛССВ*, s. v. новац, 441-444, 441 (Р. Ћук); М. Благојевић, *Перпера и литра у доба кнеза Лазара*, ИГ 1-2 (1981) 47-61; *ЛССВ*, s. v. новац, 441-444, 441 (Р. Ћук).

¹⁵⁹⁹ *CD III*, 137, 138, № 120; В. Иванишевић, *Новчарство*, 27.

су их учинили људи или стока, затим за изношење цијена робе, такси, обавезних давања комуни итд. У изворима из друге половине XIII вијека, због природе сачуване грађе, најчешћи вид помена перпере био је изражавање вриједности робе приликом робно-новчаних трансакција, вршених склапањем посебних уговора-задужница. Иако је вјероватно примјена перпере као обрачунске јединице у трговачким активностима била присутна и раније, њена вриједност се у изворима може пратити од тридесетих година XIII вијека. Из тог периода сачуване су неке одлуке которских вијећа којима се прописује вриједности перпере у различитим новчаним монетама, примјењиване приликом склапања задужница. У одлуци из маја 1234. године налазе се најстарији прописи о перпери у Котору. Исправа се бави прописивањем вриједности перпере у млетачким динарима и византијским милиарисионима, које су се морале примјењивати приликом састављања, односно обрачунавања задужница. У оквиру својих надлежности које су подразумијевале и уређење финансијско пословног амбијента которски органи прописали су детаљне вриједности перпере као обрачунске јединице. У уводу те исправе оштећена је управо ријеч којом се одређује износ перпере у динарима по којем се у будућности имају састављати задужнице. Тако се не зна колико је од тог периода рачунато, сребрних млетачких, динара у једну перперу. У другом дијелу те исправе стоји да су задужнице склопљене до тог периода имале да се обрачунавају по курсу од осамнаест млетачких динара у перпери.¹⁶⁰⁰

У истој исправи стоји да, осим исплате задужница у перпери, која је износила осамнаест динара, задужнице које су настале прије маја 1234. године могле су да се исплаћују *sive perperum de auro*. Док је перпера, о којој је до сада било ријечи, била обрачунска јединица, са прецизно утврђеном вриједношћу у млетачким динарима, овдје се ради о ефективном византијском новцу, о којем је већ било ријечи. У питању је византијски *ὀπέρπυρον*, златни новац који је, упркос стагнацији и потискивању од млетачке монете, и даље циркулисао на јадранском приморју и монетарном тржишту которске комуне. Као повезница између ове двије врсте перпера у исправи употријебљена је ријеч-везник *sive*. У свом основном значењу он јесте везник којим се, овдје, предвиђа могућност да се

¹⁶⁰⁰ F 200, 196v; *Зборник породице Сmekја*, 9; R. Giug, *Liturgы and Law* 564, № 46; Д. И. Синдик, *Которски документи*, 26. Аутор у раду даје следеће читање износа : „...рачуни за послове склопљене пре доношења ове одлуке вредноваће се по 23 динара за перпер или златни перпер...”

задужнице обрачунавају на један или други начин. Таква формулација говорила би да између та два начина обрачуна задужница није било суштинске разлике, повјериоцима и дужницима остало је да изаберу како ће их обрачунати. На тај начин могло би се говорити о вриједности византијске златног византијског новца – перпера. Она је у том тренутку вриједјела као осамнаест сребрних млетачких динара, дакле, однос сребра и злата био је 18:1.¹⁶⁰¹ Да су вриједности ових новчаних јединица биле истовјетне/једнаке наводи и реална претпоставка да законодавац није могао довести у подређен положај оне који би вршили трансакције у једној монети, у односу на оне који би изабрали другу, ако оне нијесу биле идентичне.

Осим прописивања вриједности перпера изражених у динарима, одлука из маја 1234. године бави се задужницама гдје се перпера обрачунавала у милиарисионима. Прописано је да те задужнице имају убудуће исплаћивати по курсу од петнаест милиарисиона за перперу (*ad quindecim melarenses in perperum*).¹⁶⁰² О питању курса перпере по којима ће се обрачунавати задужнице у милиарисионима расправљаће се и двије године касније. Та проблематика помиње се у акту которског вијећа од јуна 1236. године. Препис одлуке која се бави овим питањем такође дјелимично је оштећен. Из сачуваног дијела ипак се јасно види да је прописано да се нешто не може продавати или куповати ако није *ad rationem de quindecim Melarenses in perperum*. У наставку исправе стоји да ко год буде наумио због своје несмотрености на други начин учини неки посао (*negotium*), ако није за петнаест милиарисиона, да дâ суду седам перпера и *nulla carta faciant de nulla credenza nisi ad quindecim melarensis*. Онај који би то записао био би кажњен тј осуђен по кратком судском поступку.¹⁶⁰³ Све ово говори да је одлука из јуна 1236. године представљала готово понављање и правно снажење дијела одредбе од 20. маја 1234. године о курсу према којем су се имале у будућности обрачунавати задужнице изражене у милиарисионима. Вјероватно да се та старија одлука није

¹⁶⁰¹ У документу из 1252. године стоји да је *uperperum auri vetus* вриједјела 50 либри *parvorum* (CD IV, 498, № 433; Grada II, 587, s. v.).

¹⁶⁰² F 200, 196v; R. Giug, *Liturgu and Law*. 564, № ; *Зборник породице Сmekја*, 9; Д. И. Синдик, *Которски документи* 26.

¹⁶⁰³ F 200, 193v; *Зборник породице Сmekја*, 9; R. Giug, *Liturgu and Law* 556, № 31. Д. И. Синдик, *Которски документи*, 27. Дио текста ове исправе који се овдје наводи *ad rationem de quindecim Melarenses in perperum* преузето је по препису у *Зборнику породице Сmekја*. Канадски историчар овај дио исправе доноси у облику *ad rationem de quindecim melarenses in perperis*, што не одговара смислу и конструкцији реченице.

поштовала тј примјењивала, новчана казна за њено непоштовање од шест перпера није била довољна, повећана је на седам перпера, казна је следовала и ономе ко би записао такву задужницу. Друга одлука потврђена је у присуству епископа и цијелог каптола под пријетњом изопштења оном ко се не би ње придржавао.

Промјена курса перпере било је нешто што није често било присутно у монетарној сфери средњовјековних комуна, а што се рефлектовало и на трговачку дјелатност. Основни урок промјене вриједности перпере - обрачунске јединице изражене у динарима, кроз промјену броја динара које је она обухватала, био је промјена односа злата према сребру, при чему се број сребрних динара повећавао са растом вриједности злата. Слично је важило и за промјену вриједности перпере која се изражавала у милиарисионима. То је најчешће зависило од општих монетарних токова на ширем географском подручју овог дијела Медитерана. У основи те појаве налазило се умањење односно увећање количине племенитих метала која је циркулисала на неком ширем подручју.¹⁶⁰⁴ Током XIII вијека, грађа дубровачке провинције говори о различитим вриједности дубровачке перпере. Тако је она између 1243-1249. године вриједјела 13 динара, 1256. године 12 динара.¹⁶⁰⁵ Њена вриједност прописана је Статутом 1272. године, и од тада такође износи 12 *denarii grosi*.¹⁶⁰⁶ По том курсу перпере обрачунаваће се задужења и трговачке трансакције, у којима ће по сачуваним изворима, од почетка 80-их година XIII вијека учешће узимали и Которани.

Бавећи се питањем вриједности перпере, као обрачунске јединице, у Дубровнику, на истом мјесту Милан Решетар не узима у обзир њену вриједност у акту из 1252. године који се односи на дуг некадашњег српског краља Владислава Дубровчанину Павлу Леонову. У тој исправи дуговање се изражава тако што се перпера (*perperum*) рачуна на 18 динара (*ad decem et octo denarios grossos pro perpero*).¹⁶⁰⁷ Решетар сматра да се тај спор није одвијао у Дубровнику и да се ради о вриједности перпере у Србији. Како се из осталих података о вриједности дубровачке перпере из XIII вијека види да она није прелазила 13 динара, то се

¹⁶⁰⁴ Један од разлога могао је бити и смањење тежине сребрних динара који су улазили у прописани износ перпере.

¹⁶⁰⁵ *CD IV*, 187, 335, 380, № 168, 298, 336; М. Решетар, *Дубровачка нумизматика I*, 53; *Građa II*, 586, 587.

¹⁶⁰⁶ *Liber statutorum civitatis Ragusii*, Liber VIII, De duodecim denariis pro uno uerperero (Cap XVI), 422; М. Решетар, *Дубровачка нумизматика I*, 40 (пар. 4.), 49-56.

¹⁶⁰⁷ *CD IV*, 483, 484, № 420; М. Решетар, *Дубровачка нумизматика I*, 54.

може прихватити да се ради о нарочитом курсу који је важио у Србији. Онај курс по којем се, за задужнице настале у Котору прије маја 1234. године, перпера обрачунавала, био је једнак вриједности перпере у Србији 1252. године. Колика је била вриједност перпере у Котору после маја 1234. године не зна се. Може се само претпоставити да је сребрна перпера била слабија, да је у њој било више комада сребрних млетачких динара него у оној која се примјењивала приликом обрачуна до тада склопљених задужница.

Мјере которских органа из 1234. и 1236. године јесу свједочанство о интезивним трговачким активностима у Комуни и још једна потврда права њених органа да самостално доносе правне норме (*ius statuendi*). Пошто у том тренутку нијесу познате вриједности перпере у Дубровнику и српској држави не може се казати да ли су ове мјере представљале само усклађивање њеног износа према вриједности у наведеним мјестима. Остаје као хипотетичка могућност да је почетак ковања новца краља Радослава могло иницирати ове мјере которских органа. Било би рано говорити да је у то вријеме експлоатација и производња сребра у Брсковоу могла утицати на ове мјере комуналних органа. Брсково ће тек наредне деценије постати Рудник. Остаје као непознато колико је которска комуна била снажна да је могла самостално, независно од ширих монетарних токова, прописивати овакве мјере. Колико се може говорити о јединственој вриједности перпере као обрачунске јединице на простору цјелокупне српске државе, чији је у то вријеме дио била и которска комуна?

Који би конкретни мотиви могли утицати на одлуку которских органа о прописивању курса сребрног византијског милиарисиона истовремено са прописивањем вриједности перпере за млетачке, такође сребрне, динаре? То су прије свега снажне трговачке везе са областима у којима је византијски новац још увијек тада циркулисао. У питању су области сјеверне Албаније, Драча и његовог залеђа које су у то вријеме биле дио Солунског царства. Византијски утицај у то вријеме био је још увијек присутан у Јужној Италији, па се може казати да су се те мјере примјењивале на трговину и на том простору. Прописујући ове мјере комуналне власти су жељеле да створе прецизну нормативну основу за трговачку кредитну активност. У контексту ових мјера треба сагледати и већ поменуто додјељивање привилегија које је Которанима за трговину са јужном Италијом,

1195. године, учинила Констанца, жена цара Хенриха VI, ослобађајући которске трговце плаћања анкоратика и платеатика, дажбина плаћаних приликом вршења трговине. Оне су имале за циљ слободнији и лакши приступ трговаца Котора тим тржиштима. Ова мјера довела је до даљег интензивирања трговачке размјене которских трговаца са тим крајевима, да су власти у два наврата предузимале активности које су имале за циљ правно уређење услова под којима се та трговина имала одвијати. Однос Котора и јужне Италије ваља посматрати и кроз призму црквених веза ове комуне и града Барија, које воде поријекло још од XI вијека, о чему ће бити ријечи у наставку.

10. КОТОР И СРБИЈА

О настојањима рашких великих жупана да овладају Котором говори византијски писац Никита Хонијат, који казује да је 1168. године велики жупан Стефан Немања намјеравао да освоји овај град. Одлучна интервенција византијског владара осујетила је ове његове планове.¹⁶⁰⁸ Користећи околности слабљења византијске власти после смрти Манојла Комнина (1180. год.) рашки велики жупан успио је, највјероватније током 1185., свакако прије јануара 1186. године, да стави под контролу Котор. Од тренутка када се нађе у саставу државе Немањића Котор је имао бројне везе са њом. Оне се могу посматрати кроз призму политичких, друштвених и привредних односа и веза.

Утицај и снажно директно присуство српске државе у Котору било је присутно изгледа само првих дана њене власти над комуном. Сатник Јура/Тура био је представник нове, српске, власти. Та функција није била толико својствена зетским комунама, али се особе под том титулом срастају у најстаријим српским изворима и државним органима, Њега је, као и градске судије, именовао велики жупан Стефан Немања. Тим именовањем суспендован је дио аутономије комуне да њени припадници бирају највише градске чиновнике. Наступајући као представник нове власти Јура је вјероватно био задужен за праћење ситуације у граду, прије свега прихватања српске власти и евентуалних активности и дешавања којима би се она могла у тим првим данима довести у питање.

У садржинској вези са исправом из јануара 1186. године јесте препис исправе, без датума, која се такође налази у Понтификалу. Она је у веома лошем стању, поједини дјелови текста су у потпуности састругани, зато јој садржај не може бити до детаља познат. Исправа представља одлуку которског кнеза, чије је име уклоњено. Одлука је донешена *cum bonis hominibus et universo populo*. Диспозициони дио доноси готово идентичан текст оном из исправе од јануара 1186. године, који се тиче забране да Которани купују од слуга трске, пруже и штапове. Иста је санкција за прекршиоце ове одлуке, један михалат кнезу, пет Св.

¹⁶⁰⁸ *ВИИИЈ IV*, 146, 147 (Ј. Калић); Ј. Калић, *Српско-византијски сукоб 1168. године*, Зборник ФФ XI/1 (1970) 193–204, 193, 194. У дијелу науке сматра се да су поменута дешавања одиграла нешто касније, 1171. год. (К. Жиречек, *Историја Срба I*, 149–150; *ИИИ I*, 329 (М. Динић)). Мавро Орбин датује овај догађај 1179. годином (М. Orbini, *Il regno de gli Slavi*, 299.). М. Гогић, Котор, 1.

Трипуну, што представља и крај исправе.¹⁶⁰⁹ Иако исправа не садржи датум, може се посредно одредити када је могла настати, односно прије којег догађаја је могла бити забиљежена. Пошто након саstrуганог имена кнеза стоји да је он *dei gratia comes catarensis etc.*, то се може поуздано рећи да је она настала прије него што је велики жупан Стефан Немања загосподарио Котором. Тада је он, за себе и своје наследнике, узео право да постављају кнезове у Котору, што се види из текста заклетве кнеза са почетка XIII вијека као и из Статута комуне. Мотиви који су постојали да се у исправи од јануара 1186. године готово понавља ова одлука могу се наћи у настојању српских власти да се њихово присуство осјети у граду, и то тако што ће изасланик рашког великог жупана, сатник Тура, у присуству других чиновника, такође од њега постављених, затражити да та иста одлука у новим околностима буде потврђена. Упркос томе што одлука својом садржином није била од неког већег значаја, овим чином жељело се постићи још једна потврда нове власти над Котором. Могуће је да је успостављање српске власти над овим градом било праћено неким унутрашњим метежима те се на овакав начин нова власт настојала демонстрирати и потврдити. Што се тиче преосталог дијела одлуке из јануара 1186. године, који се тичао продаје дрвене грађе, могуће да је он тада и донешен, допуњујући тако већ поменути ранију одлуку.¹⁶¹⁰

Ово није био једини помен власти великог жупана Стефана Немање над овим градом. На ктиторском натпису на цркви Светог Луке, из 1195. године, стоји да је она саграђена *sub tempore domini Nemanie, magni iupani et filii sui Velcanni, regi Dioclie, Dalmatie, Tribunie, Toplize et Cosne.*¹⁶¹¹

Након повлачења Стефана Немање са положаја великог жупана 1196. године, власт преузима његов средњи син Стефан Немањић носећи, као и његов отац, титулу великог жупана. Зетом, Топлицом и Хвостном управљао је Вукан, најстарији син Стефана Немање, са титулом краља, позивајући се на старо дукљанско краљевство.¹⁶¹² Котор је у то вријеме био најзначајнији град којим је Вукан управљао. Вуканова владавина над Котором и снажно присуство српске власти у њему у том периоду оличава се кроз његове помене у одлукама

¹⁶⁰⁹ F 200, 199v; R. F. Gyug, *Liturgy and Law* 571, № 63.

¹⁶¹⁰ М. Гогих, *Котор*, 8, 9.

¹⁶¹¹ Г. Томовић, *Натпис на цркви*, 26.

¹⁶¹² Ђ. Бубало, *Титуле Вукана Немањића*, 79–94.

каторских вијећа. У уводу тих исправа налазе се стереотипне формулације да су дошене у вријеме краља Вукана 1197-1203. године (*sub tempore domini nostri regis Velcani / sub tempore regis Velcani / sub tempore domini nostri regis Velcanni / sub tempore domini nostri regis Velcani*).¹⁶¹³

Иако је Вукан почетком XIII вијека господарио Котором, комуна је за врховну власт и највиши ауторитет држала великог жупана Стефана, што је представљало и однос снага у држави међу браћом. То се види из текста заклетве коју је септембра 1201. године полагао Млечанин Лоренцо Зан, када је ступао на дужност каторског кнеза. На самом почетку заклетве наглашавао је да је кнез по милости великог жупана и његовог сина (*Comes Catari gratia domini magni Jurani Spani et eius filii*).¹⁶¹⁴

У септембру 1201. године, када је Лоренцо Зан положио заклетву, односи међу браћом сигурно су били поремећени, али вјероватно не толико да би Вукан одбио да нови кнез у Котору буде постављен уз благослов великог жупана, као владара читаве државе. Држање Котора у сукобу између браће није познато. Контрола над тим градом било је нешто чему су вјероватно тежиле обје стране. Вуканова власт над Котором у периоду сукоба са братом види се из исправе из 1203. године, гдје се уз помоћ свједока записује једна ранија одлука, која је донета *sub tempore nostri regis Velcanni et Desimiri comitis*.¹⁶¹⁵ Ово би говорило да је Вукан тада контролисао Котор. У супротном, сигурно га у исправи не би атрибуирали као *нашег краља*. У Бизантијевом зборнику уз документ из 1203. године стоји кратка забиљешка: *Tempore Regis Velcani actum Cath. a iudicibus f: anno.1203*. У случају да се ова инципита није односила на горепоменућу исправу, већ на неки други документ, био би то још један доказ да је 1203. године Вукан управљао Котором.¹⁶¹⁶

Ратни сукоби који су захватили просторе српске државе и околних крајева током XIII вијека често нијесу могли заобићи Котор и његов простор. Пролазак Татара преко Балкана 1241. године погодио је зетске градове када су азијски

¹⁶¹³ F200, 198v, 197v, 194r, 198r; *Зборник породице Смедја*, 6, 8; Д. Синдик, *О политичким*, 19, 20; R. F. Gyug, *Liturgy and Law* 567, 568, 565,557, 566, № 54, 49, 32, 51; Ђ. Бубало, *Титуле Вукана Немањића*, 80, 81.

¹⁶¹⁴ М. Гогоћ, *Котор*, 16, 17.

¹⁶¹⁵ F200, 198r; R. F. Gyug, *Liturgy and Law* 566, № 51; Д. Синдик, *Понтификал* 61.

¹⁶¹⁶ *Загребачки зборник*, 308; М. Гогоћ, *Котор*, 17.

пљачкаши освојили и спалили Котор. Иако нема података о обавезама Которана да у ратним сукобима помажу српске владаре, они су често узимали учешћа у њима, нарочито када би српска држава дошла у сукоб са сусједним Дубровником. У тим сукобима Котор је редовно трпио штету на начин што је ометана пловидба око залива, плијењена имовина Которана, уз њихово затварање. Један од тих сукоба десио се 1253. године када је Србији запријетила опасност од савеза који су чинили Дубровник, бугарски цар Михаило Асен и хумски жупан Радослав потомак Немањиног брата Мирослава. Тај сукоб, како је казано, завршен је неуспјехом створене коалиције.¹⁶¹⁷ Да је Котор био активан учесник у том рату говори одлука которских органа од шеснаестог децембра 1253. године. У исправи се каже да се уредба (*institutio*) тада донешена пази све док је комуна у рату. Та уредба односила се на (заштиту) поштовање личност капетана-општинских чиновника, који су вршили активности које су имале за циљ безбједност домовине (*pro salute patrie*), под којом би се прије подразумијевала српска држава, него сâм Котор.¹⁶¹⁸ Ово је готово једини посвједочени случај да се у ово вријеме за српску државу користи израз *patria*. Вјероватно су тешке прилике навеле которске органе да употребе овај термин како би тиме додатно подстакли своје грађане на вјерност српском владару и да се придржавају оног што се одлуком прописује. Не крије ли се иза овог израза «за спас домовине» тешка ситуација у којој се Србија нашла у то вријеме. У љето те године дошло до савеза Дубровчана и Бугара који су продрли до данашњег Бијелог Поља, пљачкајући и пустошећи. Сигурно се може сматрати да се ратна дешавања која се у одлуци помињу односе на наведени сукоб у који је и Котор био увучен. Ово би представљало још један доказ да су которске власти у ово вријеме често *ad hoc* доносиле одлуке са законском снагом.

Которани су били умијешани и у наредни сукоб српске државе са Дубровником који је услиједио 1275. године. Осим што су том приликом Дубровчани, као одговор на опсаду града, нападали посједе српског краља у сусједству, дубровачка флота је предузимала операције против Котора и других

¹⁶¹⁷ Ђ. Бубало, *Српска земља*, 170, 171.

¹⁶¹⁸ F 200, 70v; I. d 72, 6; R. F. Gyug, *Liturgy and Law* 550, № 13. Дио ове одлуке гдје се износи да ће се *institutio* примјењивати, у рукопису који се налази у Архиву ХАЗУ (I. d 72) гласи: *in tantum donec persistimus in guerra etc*, док канадски историчар даје *intactum donec persistimus in guerra etc*. Из контекста одлуке, види се да се, у овом случају, повјерење мора поклонити облику из рукописа похрањеног у Загребу.

градова на зетском приморју.¹⁶¹⁹ Ратна дејства којима је Котор био изложен сигурно су подстакла комуналне власти да предузму неке сличне мјере као што је то учињено 1253. године. Напад Дубровчана на Котор 1301. године, као дио ширег сукоба који се водио између Милутина и Драгутина, јесте био великих размјера. Тада су на њега Дубровчани напали потпомогнути млетачким лађама и ратницима из Задра и Хрватске, о чему свједочи наведена статутарна одредба из 1301. године којом су Которани ставили ван снаге дотадашње уговоре, обавезе и привилегије између ових двају комуна. Мир је успостављен августа 1302. године, а наредног мјесеца краљ Милутин је издао повељу о правима дубровачких трговаца у Србији.¹⁶²⁰ Као дио српске државе Котор је у наведеним сукобима током XIII вијека практично испуњавао обавезе према свом господару/врховном владару, ангажујући све своје могућности како би одговорили тим обавезама. У том тренутку ништа се друго и није могло очекивати од, још увијек, недовољно снажне комуне, морала је да слиједи курс свог сизерена, који јој је, као свом главном трговачком средишту на морској обали, пружао заштиту. То пак неће бити случај касније, у промијењеним друштвено-политичким приликама које карактерише слабљење централне власти, у вријеме цара Уроша, када је Котор, без адекватне помоћи од српског владара, трпио блокаде дубровачких лађа (1361-1362).¹⁶²¹

Политички утицај и присуство немањих власти у которској комуни и даље током XIII вијека био је изражен кроз помене српских владара у исправама које су представљале одлуке которских органа. У они настали у доба краља Радослава наводи се да су настале *sub tempore domini regis Radoslavi*. Радослав се у которским документима, као краљ и господар, помиње 1221. и 1227. године, у вријеме када је Стефан Првовјенчани још увијек био жив.¹⁶²² За многе значајне одлуке стоји да су донешене у вријеме његове браће, краља Владислава (*sub tempore regis Vladislavi/ sub tempore domini Vladislavi/sub tempore domini nostri*

¹⁶¹⁹ ИСН I, 356 (С. Ћирковић); Ђ. Бубало, *Српска земља* 207, 208.

¹⁶²⁰ Н. Порчић, *Документи*, 178-180; Б. Крекић, *Зашто је вођен и када је завршен рат Дубровника и Србије 1301-1302?*, 417-423; N. Porčić, *Peace Negotiations between Serbia and Dubrovnik in 1301-1302 - A Case Study in Medieval Diplomacy*, 115-136.

¹⁶²¹ ИСН I, 579-581 (Р. Михаљчић)

¹⁶²² F200, 66r, 66v, 191v; CD II, 207, 208, № 181, R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 544, 545, 546, 555, № 3, 5, 26; Ђ. Бубало, *Да ли су краљ Стефан Првовенчани и његов син Радослав били савладари?*, 212-217.

regis Vladislavi) и краља Уроша (*sub tempore regis Vrosicii*). Власт краља Уроша над Котором препознаје се и у натпису на цркви Св. Павла из 1263. године, када је црква подигнута.¹⁶²³

За српске владаре у которским документима са краја XII и из XIII вијека користе се термини *dominus iupanus Rasse*, *dominus magnus iupanus*, *dominus, noster rex*, *dominus noster rex*, *dominator*, *dominus rex*. Пажњу привлачи епитет додијељен српском владару у уговору између Котора и Дубровника децембра 1257. године, у којем стоји да је уговор склопљен по овлашћењу *domini Urosii invictissimi regis*.¹⁶²⁴ Могуће је да је успјех српског краља у сукобу са Дубровником и његовим савезницима 1253-1254. год навео Которане да тако (*најнепобједивији*) титулишу српског краља. Власт српског краља над Котором недвосмислено се наводи у исправи из фебруара 1261. године гдје се каже, да се догађај који је у њој помиње, догодио док је господар краљ Урош код нас (тј у Котору) успјешно владао (*domino autem rege Vrosio prospere apud nos regnante*). У статутарној одредби (тзв. Млетачки рукопис), која се односи на долазак кнеза у Котор, за српског владара употријебљен је епитет *excellentissimus*, у значењу најузвишенији, највиши, што је још један одраз односа комуне према српском владару у XIII вијеку.

За Србију се у которској грађи овог времена користи термин *Rassa*, што је у складу са називима који се за њу користе у архивским документима латинске провенијенције.¹⁶²⁵ У Статуту се израз *Rassia/Rascia* употребљава у два случаја, од којих се један јавља само у тзв. Млетачком рукопису Статута и тиче се избора которског кнеза, док други потиче из средине XV вијека. Знатно чешће се у Статуту за Србију користи израз *Servia*.¹⁶²⁶

Познато је да је которска комуна имала финансијске обавезе према српском владару. Радило се о порезу који се у изворима називао *datia*. Вјероватно да та обавеза датира још од времена када је Котор ушао у састав државе Немањића. Његово постојање може се назријети у исправи из октобра 1227.

¹⁶²³ D. Farlati, *Illyricum sacrum VI*, 441, 442; *CD V*, 585, № 37; I. Stjepčević, *Voda po Kotoru*, 371, 390.

¹⁶²⁴ *CD V*, 77, № 594.

¹⁶²⁵ М. Динић *О називима средњовековне српске државе. Склавонија, Србија, Рашка*, 26-34.

¹⁶²⁶ *Законски споменици*, 1; *Statut grada Kotor II*, Indeks prevoda, s. v. *Srbija (Servia)*, 582.

године, У циљу регулисања те обавезе комуналне власти су тада донијеле мјеру (*decretum*) којом је било прописано да у случају прикупљања, у износу до педесет перпера, то не може чинити особа која се није заклела над Светим писмом.¹⁶²⁷ После двије деценије (6. јануара 1247. године) комуналне власти прописале нову уредбу око прикупљања новца, гдје се јасно види да се ради о сакупљању за потребе плаћања пореза српском владару. Текст одлуке је у диспозиционом дијелу на неколико мјеста оштећен, али се може открити њена суштина, а то је да је комуна била дужна давати одређени износ новца српском краљу. Комуна је саставила списак својих грађана по којем су они морали давати новац у укупном износу од 50 перпера за порез који је комуна плаћала српском владару, као што је то радила сусједна Будва плаћајући акростих.¹⁶²⁸

Анализа садржаја ове исправе говорила би да је у то вријеме которска општина била обавезна да српском краљу даје одређени новчани износ. То новчано давање упркос наводу који би сугерисао да се није радило о сталној обавези (*ut si de cetero aliqua colecta in civitate habueret esse etc.*) вјероватно је био редовна, односно стална обавеза. Није се радило о некој новчаној обавези када је српски владар у одређеним ситуацијама (ратно стање, неки ванредни трошак, вјенчање, женидба, удаја, крштење...) то могао тражити. Из навода у исправи јасно је да се ради о установи правно уређеној (*de iure fuerit redere teneatur*). Которски органи су ту обавезу били нормативно уредили. Которани су били пописани и у складу са тим списком биле су њихове новчане обавезе. Сваки од њих био је дужан да да одређени износ, укупна сума износила је педесет перпера, при чему је вјероватно постојала периодичност у плаћању, нијесу увијек исте особе плаћале.

Ово плаћање био је још један од видова присутности српске власти у Котору током XIII вијека. Док је Котор, у неком тренутку – најкасније почетком XIV вијека, успио да се ослободи плаћања овог пореза, те се он доцније не помиње, сусједна Будва током цијелог периода српске владавине морала је њиховим владарима плаћати порез – акростих, у износу од 100 перпера.¹⁶²⁹ Данак

¹⁶²⁷ F 200, 193v; I. d 54. IV, 2; *Загребачки зборник*, 306 (помен); R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 555, № 26.

¹⁶²⁸ F 200, 67v; R. Gyug, *Liturgy and Law* 547, № 7; И. Синдик, *Однос града Будве*, 28, 29.

¹⁶²⁹ И. Синдик, *Однос града Будве*, 28, 29; (S. Ćirković, *Starigrad-Srednjovekovna Budva*, 15, 16; Ž. Vučković, *Pravno uređenje*, 62, 99; *ЛССВ*, s. v. акростих, 4, 5 (Ђ. Бубало).

–такође назван акростих, који је српском владару плаћала сусједна барска комуна, износио је исто 100 перпера. Њега је 1348. године цар Душан претворио у натуралну дажбину од десет товара „масла“, односно маслиновог уља.¹⁶³⁰ Поријекло овог пореза којег су, Котор једно вријеме, а Будва и Бар током цијелог периода владавине Немањића плаћали њиховим владарима, може се довести у везу, како је то већ наведено у науци, са казивањем Константина Порфирогенита. Он саопштава да је око 882. године византијски цар Василије одредио да далматински градови, оно што су до тада плаћали византијским стратезима, плаћају словенским кнежевима из залеђа.¹⁶³¹ Категорији будванског и барског акростиха, могориша и других до сада познатих трибута, може се придружити и порез који је которска комуна током XIII вијека плаћала српским владарима. Непознато остаје до када је плаћан тај порез српском владару. Пошто се то давање нигдје не помиње у доцнијим изворима, нити у Статуту усудили би се казати да је то било присутно до краја XIII вијека и да је његово укидање било повезано са изградњом комуналне аутономије и уклањањем српског утицаја, што је услиједило најкасније од почетка XIV вијека. Опрезно би се могли усудити казати да је краљица Јелена била та која је укинула плаћање тог пореза. Ови усамљени, али сасвим поуздани подаци о плаћању пореза српском владару касније се уопште не помињу. Традиција о томе не постоји, што се може разумјети тежњама Которана да у потпуности отклоне сваки траг некадашње зависности своје комуне према српском владару.

Уплив српских владара и као симбол присуства српске власти у комуни може се пратити и кроз дјелове норми који санкционишу непоштовање истих и гдје се прописује да дио, или цјелокупан новчани износ казни, припада српском владару. Свакако, највећа казна која се плаћала српском владару била је она за убиство и износила је 300 перпера, из априла 1246. Велика цифра од 100 перпера плаћала се краљу и за непоштовање одлука које су се тичале трговине стоком у Котору и продаје само домаћег вина у Брсково и даље ка унутрашњости српске државе. Ситан износ плаћао се у случају увреде судије, кршењу одредбе о рушењу градских зидина. Из ових неколико примјера види се да су новчане казне за кршење правних норми које су се плаћале владару биле знатне. Поређења ради,

¹⁶³⁰ ИЦГ I/2, 32 (С. Ђирковић).

¹⁶³¹ ВИИИЈ II, 36 (Б. Ферјанчић); М. Šufraj, *Srbi i Arbanasi*, Beograd 1925, 18.

највећа казна која се плаћала градском кнезу, за продају туђег вина, износила је 50 перпера. Велике новчане казне, и казне уопште, поред фискалне улоге, имале су за циљ и да наметну ауторитет српског владара. Његова власт се осјећала и кроз казнени систем који је примјењиван у комуни, гдје му је припадао дио износа новчаних казни. Садржај неких одредби Статута нуди одговоре на питања како је уређено плаћање новчаних казни за иста или слична дјела и њихов износ. Статут детаљно излаже кажњавање за убиство, прописујући у једном случају плаћање новчане казне од 500 перпера, од које је једна половина ишла Комуни, а друга породици убијеног.¹⁶³² Статутом је казна за извоз вина у Брсково које је потицало ван дистрикта остала 100 перпера, али су двије трећине припадале комуни, док је преостали дио ишао оном ко је пријавио такву недозвољену трговину.¹⁶³³ Ова два примера упечатљиво говоре о односу которске комуне према српском владару у XIII и XIV вијеку. Снажно присуство српске власти у комуни током XIII вијека манифестовало се плаћањем у корист српског владара новчаних казни за нека кажњива дјела. Статут доноси нека друга рјешења гдје велики износ од казни за иста дјела иду комуни, док се српски владар не помиње. У томе се огледа умањење утицаја и присуства српског владара у животу комуне, односно снажење комуналне аутономије и увећање њених прихода. Глобе су у то вријеме представљале значајан приход комуне. Те судске глобе, поред наведене *datie*, представљале су једина давања која је комуна имала према српском владару. Пракса ускраћивања новчаних, али и других, давања српском владару била на снази почетком XIV вијека, о чему говоре и прилике око Грбља. Док је била у саставу српске државе та жупа, односно њено становништво, било је дужно да српски двор снабдијева рибом. Поставши дио которске комуне та обавеза је укинута, умјесто ње уведена је обавеза да свака пунољетна мушка особа даје 4 гроша годишње которској комуни.¹⁶³⁴ Тиме су которске власти жељеле да уклоне сваку обавезу становништва из свог проширеног дистрикта према српском владару, повећавајући приходе своје благајне.

¹⁶³² *Statuta civitatis Cathari*, De homicidiis (Cap LXXXIII), 56, 57.

¹⁶³³ *Statuta civitatis Cathari*, De iis qui vinum de aliis partibus portauerint ad brisconiam. (Cap. CCCXXXIX), 184, 185.

¹⁶³⁴ *Statuta civitatis Cathari*, De hominibus zoppe, ut non portent pisces Domino Regi (Cap. CCCXVI), 237; И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 80.

Једна епизода односа српског владара и которске комуне, која је у основи имала финансијско питање, садржана је у исправи из фебруара 1271. године, чији је дио текста на десној страни одсјечен, чиме остајемо ускраћени за њену прецизну садржину. Из сачуваног дијела може се, ипак, открити њена суштина. Због незавидног финансијског стања, у неком тренутку, которска комуна се, имајући можда и подршку краља Уроша, обратила которској цркви за помоћ. Црква се обавезала да комуни даје дио прихода у новцу, од добара којима је располагала, помажући и снажећи тако комуно. Цркве су имале слободу приликом тог давања, што је вјероватно значило да им је било препуштено да саме одлуче колико ће новца дати. Колико је та обавеза дуго била на снази није познато, али се изгледа прије фебруара те 1271. године јавио неки проблем. Због оштећености исправе не могу се до краја утврдити прецизне околности. Изгледа да се у том тренутку, (могуће након што је та обавеза већ испуњена) захтијевало да се опет (*iterum*) даје новац комуни од црквених прихода. У наставку исправе стоји да су извјесни *Lucarie* (Лукаревићи), вјероватно као патрони неке цркве, дали тада количину новца, као и увијек. Преостали дио сачуваног текста дозвољава само толико да се протумачи да се њиме прописује да нешто буде као *in antiquo tempore fuit*. Уз њега, текст који слиједи, због оштећења, може се протумачити двојачко, да ако заједница которских грађана, или неко други, истима (тј црквама) буде тражио или захтијевао од црквене имовине пријетила му је казна изопштења, што би значило да је уклоњена обавеза да цркве дају которској комуни помоћ у новцу. Друго тумачење било би да се, под пријетњом екскомуникације, не дозвољава тражење већег износа новца од раније прописаног.¹⁶³⁵ Почетком осме деценије XIII вијека которска епископија, односно цркве у оквиру ње располагале су значајном имовином која им је доносила велике приходе, чиме се потврђује навод из исправе од 11. октобра 1229. године која свједочи да је једна црквена установа, самостан Св. Ђорђа код Пераста, располагала знатном имовином. За разлику од ње, комуна је у неком тренутку била без већег прихода који су били неопходни за функционисање комуналних органа. Те околности су навеле српског владара да пропише обавезност которској цркви да даје одређени износ новца комуни, могуће и на молбу самих Которана,

¹⁶³⁵ CD V, 37, № 585.

што је некада стварало и одређене проблеме, као у овом случају. Ово би био један примјер мијешања српског владара у унутрашње ствари которске заједнице, односно которске цркве и комуналних органа. До када је которска црква била у обавези да дио прихода уступа которској комуни не може се казати. Приходи комуне су се сигурно повећали када је дошло до динамизирања привредних активности, прије свега трговине са залеђем, те се тада умањила потреба за средствима које је црква била дужна да даје комуни. Могуће је да је ту праксу прекинула и краљица Јелена која је, како је познато, иступала као заштитник католичке цркве и њене имовине.

Економски а тиме и политички значај Котора за српску државу постао је осјетан од тренутка када његови трговци почну у већој мјери да походе унутрашњост српске државе и врше трговачку размјену са тим крајевима, прије свега са Брсковом, а затим и даље са другим трговима и градовима у Рашкој. Као поданици српског владара Которани су имали привилегован положај у односу на трговце из Дубровника. Временом су представници најугледнијих которских породица задобили велики углед и повјерење српског двора, те су обављали значајне функције и службе на двору. Наравно да је и комуна била заинтересована да се њени припадници врше одговорне функције у разним сферама државне управе. Имајући повјерења у њихове способности српски владари су их позивали и повјеравали им значајне функције. О томе говори и статутарна одлука из 1315. године која говори о царинским активностима које су Которани обављали на владаревим трговима, на његов позив. У случају да се учини супротно од прописаног, што је вјероватно значило одбијање владаревог позива, морала се платити казна од чак 2000 перпера, што је највећи износ за неку казну предвиђену Статутом.¹⁶³⁶ Како је познато да је у средњем вијеку царински систем заснован на принципу закупа, то је значило да су Которани располагали толиким новчаним средствима да су могли унапријед исплатити предвиђену суму. Пракса да Которани закупују српске тргове позната је била још из девете деценије XIII вијека када су Которани, заједно са Дубровчанима узимали у закуп трг и ковницу новца у Брскову. Сигурно је та дјелатност настављена и наредних деценија, да су комуналне власти препознале свој интерес до нивоа да су прописале толико

¹⁶³⁶ *Statuta civitatis Cathari*, De vocatis à Dominatione pro merchatis (Cap. CCCLII), 191, 192; И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 81.

велике казне, ако би неко одбио владарев позив за закуп царина. нарочито у вријеме цара Душана.¹⁶³⁷

Свакодневица је наметала да је комуна често имала разлога и повода да се обраћа српском краљу. Околности за та путовања увијек нијесу биле добре, некада се могло десити да су их приликом тих сусрета могле чекати непријатности и одсуство гостопримљивости од српског владара. То је доводило да су Которани, одређени за посланике, често настојали да избјегну ту обавезу. Из тих разлога которске власти су 1239. године донијеле одлуку којом се прописује казна у случају да неко одбије посланство српском владару. У одлуци стоји да свако ко буде изабран да иде код господара и због своје напраситости одбије да иде, или буде тражио изговор, мора да плати казну од 25 перпера. Та казна припадала је српском владару што се види из даљег текста гдје се каже да ако ти перпери не буду могли да се пошаљу нека их прими курија-суд. Том приликом, из сличних разлога, уређено је и питање посланстава која су ишла у Будву, Грбаљ и Драчевицу. У случају да особа одређена да обави мисију у те крајеве, то одбије, морала је платити 3 перпера градском кнезу. Посланства слата у ова околна мјеста свједоче о везама између Котора и тих крајева које су доводиле до упућивања комуналних изасланика у те крајеве.¹⁶³⁸ Уз већ раније наведене новчане казне које су се плаћале у корист српског владара и ово би био још један случај да се казна за непоштовање комуналних норми плаћа српском владару. Задаци који су повјеравани посланицима често су били веома значајни и од њихове реализације зависило је доста тога у комуни. Зато су комуналне власти прописале да се особе које се упућују владару или негдје друго закуну да ће свој задатак обавити на најбољи могући начин обавити свој задатак, по инструкцијама које добије, уз пријетњу казном од 100 перпера, ако би комуна претрпјела штету због његовог несавјесног рада.¹⁶³⁹ Као и заклетве градских магистрата, тако и обичај заклињања, односно текст заклетве посланика которске комуне несумњиво води поријекло из XIII вијека. Један од могућих разлога за одбијање повјереног посланства нијесу били трошкови и штета које су могли имати у путу, пошто је

¹⁶³⁷ И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 78.

¹⁶³⁸ *F 200*, 197v; *Зборник породице Сметја*, 10; *Загребачки зборник*, 308 (помен); R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 566, № 51.

¹⁶³⁹ *Statuta civitatis Cathari*, De Sacramento Nunciorum, qui mittuntur ad Dominationem, vel ad alias partes (Cap. XXXI), 18.

Статутом, а сигурно и раније, било предвиђено да им комуна надокнади штету коју би претрпјели.¹⁶⁴⁰

Дешавало се да су неки Которани сматрали да им је нанешена неправда, односно да су били незадовољни стањем у комуни, те су одлазили српском владару, тражећи помоћ за своје намјере и вршећи активности које су имале за циљ подривање и слабљење комуне. О томе свједочи једна недатирана одредба Статута, у чијем уводу се помињу такве активности незадовољних Которана, уз изношење да су се трудили и у прошлим временима, тј да су сличну дјелатност неки Которани вршили и раније. У наставку те норме прописује се, ако би Котор или грађанин Котора претрпио неку штету од владара, док у његовом двору бораве Трипун Бућа и Тома син покојног Павла Томе, њих двојица су дужни да надокнаде сву штету и губитак. За доказивање те штете била су неопходна два свједока. Доцније је у ову одредбу унешено да се окривљени могао оправдати заклетвом са још пет сродника, ако није било свједока.¹⁶⁴¹ Поменуте личности живљеле су првих деценија XIV вијека, помињу се у другим изворима. Тома син Павла Томе наслиједио је од свог оца карате у оквиру седмог жријеба у Горњем Грбљу.¹⁶⁴² Како се у одредби помињу слична дешавања у прошлим временима, то је извјесно да је таквих појава било и раније, највјероватније у периоду који је претходио заокруживању аутономије комуне, када су незадовољници могли тражити помоћ од владара. Изграђивање аутономије било је праћено забраном уплитања српског владара у спорове који су избијали између Которана, Не могавши да остваре неке своје циљеве, сада без помоћи владара, незадовољни Которани су налазили уточиште код њега, наносећи штету својим суграђанима који би боравили на двору, а тиме и комуни.

Подаци о мијешању српских владара у унутрашње ствари и друштвени живот которске комуне могу се пратити од успостављања српске власти над том комуном. Када је ријеч о избору комуналних чиновника, може се казати да се једино приликом избора градског кнеза види мијешање српске власти, односно

¹⁶⁴⁰ *Statuta civitatis Cathari, De Nunciis, siue Ambasciatoribus Communitatis* (Cap. XLII), 27.

¹⁶⁴¹ *Statuta civitatis Cathari, De commorantibus in Curia facientibus damnuni alicui* (Cap. CCCCXXVI) 243, 244; М. Маловић Ђукић, *Которски властелин Тома Павла Томе*, ИЧ 48 (2001) 59-72. Анализирајући ову одредбу Статута И. Синдик сматра да су ова двојица Которана били у служби код српског владара и да су добили задатак од которске општине да штите интересе својих суграђана (И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 82.)

¹⁶⁴² *ms.820, 20v.*

српског краља. Српски владар имао је главну ријеч приликом избора градског кнеза још од самог успостављања српске власти над Котором. Право постављања кнеза симболизовало је врховну власт у држави.¹⁶⁴³ Док су кнежеви прије него што је Котор допао под српску власт наводили да су они на тој функцији *по милости Божијој*, то су од времена Немањића они на тој функцији били благодарећи њима. То се види, најприје, из текста заклетве Лоренца Зана, а затим и из одредби и штампаног и рукописног примјерка Статута које говоре о избору кнеза, гдје је примјетан утицај српског владара приликом његовог избора. Потврда констатације да је српски владар имао одлучујућу улогу приликом избора кнеза налази се у одредби која се односи на пријем кнеза и његово ступање на дужност у тзв. Млетачком рукопису Которског статута.¹⁶⁴⁴ Иста одредба која се односи на пријем кнеза, која се налази у штампаном издању Статута из 1616. године, не садржи помен српског владара.¹⁶⁴⁵ То изостављање помена српског владара у објављеном Статуту, уз брисање дјелова одредби из Понтификала гдје су се налазили помени опште народне скупштине која их је доносила, јесу из периода када је дошло и до политичких и друштвених промјена у комуни, као и њеног положаја у оквиру државе Немањића. Комуна је успјела да ојача своју аутономију и смањи присуство и утицај српског владара које се највише оличавало у избору кнеза. Немајући вјероватно првобитне ингеренције над кнезом, српска власт је ипак успјела да задржи право учешћа приликом његовог избора и током XIV вијека, као симбол своје власти над Котором. То право постављања кнеза биће, на неки начин, слично праву Млетачке републике да у сусједном Дубровнику поставља градског кнеза, уз присутну разлику у положају ове двије комуне према Србији, односно Венецији. Са друге стране, након што је племство успјело да узме у своје руке власт у комуни, жељели су се уклонити трагови о некадашњем утицају народне скупштине у комуни. Штампани Статут не садржи помене учешћа и мијешања српских власти приликом избора других градских чиновника и тијела.

¹⁶⁴³ М. Гогих, *Котор*, 15.

¹⁶⁴⁴ С. Новаковић, *Законски споменици*, 1.

¹⁶⁴⁵ *Statuta civitatis Cathari*, Qualiter recipi debeat D. Comes a Communitate cum primo venerit (Cap XXIII), 14; И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 96.

Један од видова утицаја и присуства српских владара у комуни јесте и њихово право да додјељују слободу слугама односно кућним робовима. Обичај да српски владар ослобађа робове познато је још од раније. Када је велики жупан Стефан Немања напуштао престо он је, по ријечима његових биографа, ослободио све своје робове.¹⁶⁴⁶ Као врховни владари Котора српски владари су дали себи за право да такав чин спроводе и на простору комуне, демонстрирајући своју власт над комуном, нарушавајући тако њену аутономију. Из средине XIII вијека сачуване су мјере которске владе које су се односиле на праксу српских владара да ослобађају робове и слушкиње. Та њихова дјелатност свакако није била по вољи њиховим дојучерашњим господарима који су тако остајали без бесплатне радне снаге за своја домаћинства. Дешавало се да Которани особе којима је владар поклатио слободу поново претворе у робове и послугу што је било строго забрањено. Из тих разлога которске власти су током јануара и фебруара 1255. године у два наврата расправљале о томе. Најприје су јануара мјесеца заклате судије са вијећем града донијеле одлуку да, од тог дана, ниједан грађанин не смије слуге и слушкиње које је краљ ослободио да прими у кућу и додјељује им земљу. Такође, није се смјело догодити да их изнајмљује, да их позива да врше неки робовски посао у кући, винограду, пољу, или да их узме да плове морем. На крају се каже да се ако би неко чинио супротно од ове јавне одлуке дужан је да се повинује прописима.¹⁶⁴⁷ Изгледа да тада донешена одлука није била довољна, или није сматрана довољно снажном, па се наредног мјесеца пред которским вијећима поново расправљало о овом питању. У диспозиционом дијелу те одлуке понавља се главна ставка јануарског декрета да нико од грађана не смије неке од робова

¹⁶⁴⁶ *Сабравши све власти царства свога, велможе велике и мале, десетнике и педесетнике и сатнике и тисућнике, и обвеселивши све сваким весељем, и ослободивши све работне (робове), и убогима и маломоћнима и слепим и хромим и прокаженим свима свако довољство давши... (Доментијан, Животи Светога Саве и Светога Симеона, 56. Тај дио је нешто другачије формулисан код истог писца у биографији Немањиној: и сваким весељем обвесели све и даровима обдаривши, и све ратнике ослободивши, и убогима и маломоћним и слепим и хромим и прокаженим свима довољно даде.(По савету пророка Данила ка цару Навуходносору, и Немања испуни оно што је чуо, 245): „дајући свакоме прозбу, одевајући наге, насићавајући гладне и напајајући жедне, посећујући болне, искупљујући дужне, ослобађајући работнике... (Живот Светог Симеона, 245). У Житију Стефана Немање од Св. Саве каже се: Раздав све имање своје убогима, изидје из државе своје и деце своје и подружја свога ... У истој књизи о Животу Светога Саве који је написао Теодосије, помиње се само да Немања „раздаваше убогима и маломоћнима, хромима и слепим, сиротнима и удовима, прокаженим и свима ништим.“ (Старе српске биографије I, превод М. Башић, Београд, 1930, 13, 115). ЛССВ, s. v. Роб, 622-625 (Ђ. Бубало).*

¹⁶⁴⁷ F 200, 71v; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 550, № 15.

које је краљ ослободио упутити на неки посао, нити им дати земљиште за насељавање. Све ово из разлога, како се наводи, јер комуна не жели да осјети краљев бијес због таквих поступака. Ослобођеници треба да иду напоље тј ван града, гдје се тамо могу користити њиховим радом. Ако би неко од суграђана учинио супротно од ове уредбе био је дужан да слугу односно слушкињу преда њиховом господару, коме је припадала и сва штета коју до тада буде имао(?).¹⁶⁴⁸ Ове двије одлуке поуздано говоре да се дешавало да су Которани, након што би српски владар ослободио слуге и слушкиње, настојали да их поново ангажују као радну снагу на својим пословима претварајући их поново у робове. Такви случајеви доводили су до реакције краља, односно српских власти, којима је такво понашање Которана било неприхватљиво. Краљев гнијев, који се помиње у одлуци (бијес) вјероватно је подразумијевао неке санкције, јер се, по свему судећи, то није завршавало на усменом изражавању незадовољства.

Тај обичај, да српски владар додјељује слободу которским робовима, потрајао је током читавог наредног периода и стварао веће проблеме которским властима. Ослобађање робова лишавало је которске грађане радне снаге потребне као помоћ у кући, нарочито за рад на земљишним посједима. Зато су оне донијеле уредбу којом се забрањује, под пријетњом казне од 25 перпера, да се шаљу робови или робиње владару, како би их он откупио. Изузетак су представљали они случајеви када је владар желио да, без сагласности господара, ослободи роба. У другом дијелу ове статутарне одредбе забрањује се да, ако се роб, откупљен без сагласности господара, врати у Котор нико не смије усудити да га упуту у кућу или да му додијели земљу за издржавање, нити је смио да му додијели неки посао, под пријетњом казне од 25 перпера које су ишле комуни.¹⁶⁴⁹ Овај третман некадашњих робова у случају њиховог повратка у Котор у потпуности је у складу са нормама из 1255. године које су прописивале готово идентичне мјере које су забрањивале поновно претварање ослобођеника у робље. У овом случају, из садржине поменуте статутарне одлуке не провијава аутономија которске комуне. Њене власти нијесу могле да спријече српског владара да ослободи неког роба, упркос супростављању његовог господара. То би говорило да је упркос изградњи

¹⁶⁴⁸ F 200, 73r; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 550, 551, № 16.

¹⁶⁴⁹ *Statuta civitatis Cathari*, Quod nemo mittat seruum, vel ancillam ad Dominationem, ut redimat eam (Cap. CCXXXIII), 131, 132; И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 82.

аутономије у многим сферама у односу на српску државу, почетком XIV вијека, которска комуна морала да прихвати врховно право српског владара да по свом нахођењу ослобађа робове и тиме демонстрира своју власт над овом комуном. Већ је казано да је Статутом предвиђена могућност да Которанин у свом тестаменту робовима дарује слободу.

На ову проблематику надовезује се питање судске надлежности и преплитања ингеренција између комуналног судства и суда српских владара. За утврђивање присуства српске власти у сфери судства малобројни су непосредни подаци са краја XII и током XIII вијека. Постављање заклетих судија од стране великог жупана, што се помиње у одлуци из јануара 1186. године, мора се посматрати као изолован случај, а не правило које се примјењивало и доцније. Из наредног периода мало има података о мијешању српског краља у судска питања у оквиру комуне. Да је тога свакако било говори судски спор о цркви светог Луке из 1270. године, који представља најупечатљивији примјер мијешања српског краља у судски систем комуне. Истина, српски владар не пресуђује, он налаже како се има утврдити право стање око патронаства над поменутом црквом. У исправи која је настала тим поводом помиње се владарево писмо (*literam*) које је садржало упуства како је требало ријешити проблем. Било је то вријеме када су српске власти могле да се мијешају у унутрашње судске проблеме у оквиру комуне. Оно што остаје непознато јесте да ли су у комуни током XIII вијека постојале норме у којим су се случајевима, односно у којој врсти спора, њени поданици могли обратити српском владару. Сигурно да се Которани нијесу њему могли обратити сваки пут када би били незадовољни пресудом которских судија, или када су очекивали да пред њима неће имати правично суђење.

Прилике да су српске власти могле мијешати у судска питања у комуни потрајале су вјероватно све до краја тог вијека. Као дио изградње которске аутономије наметала се потреба да се смањи присуство српске државе у тој области, тако да је питање ингеренција централних органа у судству комуне ишло у правцу сужавања њиховог мијешања. То ће имати као последицу доношење одредбе Статута којом се забрањује поданицима комуне да у договору са краљем, или на основу његове исправе, ураде нешто против Которанина. Други корак у том правцу био је забрана Которанима да се у међусобним споровима обраћају

краљевом суду, заобилазећи суд комуне. Непосредан примјер сузбијања мијешања српског владара био би плаћање казне за жалбу упућену њему у случају незадовољства због третмана стоке која је причинила штету на култивисаним површинама.

Посебно питање представља однос которске комуне према свом непосредном окружењу које је припадало српској држави. Бројне и разноврсне везе које је комуна имала са њима наметале су уређење односа са сусједством. Казано је да су приликом прописивања норме о упућивању посланства српском владару, 1239. године, градске власти прописале и норме о кажњавању оних који би одбили да иду као посланство у Будву, Драчевицу и Грбаљ. Та посланства имала су задатак да рјешавају неке локалне проблеме који су избијали између становништва которског дистрикта и наведених заједница. Проблеми који су настајали најчешће су се могли односити на штету коју би обрадивим посједима и другим површинама причинила стока. То ће бити случај у граничној области краљице Јелене Анжујске и которског дистрикта, гдје је стока са простора комуне чинила штету на брдовитим посједима краљичиних поданика. Други разлог који је могао бити предмет проблема јесте крађа, изгледа толико својствена средњовјековном човјеку притиснутом бројним оскудицама и немаштином, о чему свједоче бројни подаци о кажњавању тог деликта. Та активност била је изгледа нарочито присутна у граничним крајева, гдје су починиоци настојали да бјекством на своју територију избјегну казну. Приликом тих крађа дешавало се да власници имовине затекну лопове и према њима примјењују репресивне методе. Дјелимично се на те појаве односи се одлука которских органа из 1246. године којом се забрањује да се самовласно батинају Срби са простора Грбља, Арбанаси, Будвани и људи који су припадали Светомихољском властелинству. Ову мјеру комуналне власти су донијеле са основним циљем да смање број потенцијалних проблема са српским властима пошто су особе које су трпјеле батинање били поданици српског краља. Могуће да је она донешена након учесталих примједби српских власти да су њихови поданици трпјели тортуру од становништва. Ова мјера говори о настојањима власти да свака сфера друштвеног живота, па и она која се односи на кривично право, буде рјешавана законским формама, да се не може правда узимати у своје руке.

Српска власт поштовала је право комуне да доноси законске норме (*ius statuendi*) којима су уређиване разноврсне сфере права које су биле неопходне за функционисање и живот у комуни. То је подразумевало и право прописивања казни, односно кажњавање преступника (*ius puniendi*). Котор током овог периода није имао право у потпуности на аутономно судство (*автоδικία*), оно се у пуном облику формирало на почетку XIV вијека, уз помињање старијих норми које су се на то односиле. Иако из XIII вијека није забиљежена нека законска одредба у којој би изричито стајало да су виновници неког дјела извођени пред владарев суд, случај са спором око цркве Св. Луке говори да је владар имао судску надлежност у комуни, а што потврђују статутарне одредбе са почетка XIV вијека о забрани обраћања краљевом суду у међусобним споровима Которана, што је до тада била пракса.

Аутономни статус Котора прије него што је постао дио српске државе огледао се у готово самосталном склапању уговора са Дубровника 1181. године гдје Трифон, кнез Котора иступа као господар града. којима се регулиша нека од питања у односима између ове двије комуне. Друкчије ће бити када Котор буде дио српске државе. Уговор између ове двије комуне из 1206. године познат само из казивања дубровачког хроничара Јунија Растића. Которани фактички преузимају обавезу да буду на страни рашког великог жупана Стефана и краља Вукана, ако би дошло до сукоба.¹⁶⁵⁰ Уговор из 1257/8. године склопљен је на посредовање српског краља Уроша, након рата који је српска држава водила са Дубровником. Уговором из 1279. године Которани преузимају обавезу да спријече рат који би српски владар водио против Дубровника, они би настојали да се постигне мир између Дубровника и Србије.

Дио слике о положају которске комуне, кроз призму њеног настојања да независно од српских владара уређује односе са Дубровником, јесте статутарна одредба из 1301. године. Њом се стављају ван снаге сви ранији уговори, обавезе и привилегије између ове двије комуне. У том набрајању норматива на којима су почивали которско-дубровачки односи, уговори су били акта гдје су српски владари били актери или се садржина односила на њих. Осим тих уговора, односи су уређивани нормама насловљеним као обавезе и привилегије. Ту се радило о

¹⁶⁵⁰ J. Resti, *Chronica ragusina*, 74-75.

регулативи између самих комуна, гдје српски владари нијесу узимали учешћа у њиховом настанку нити је на било који начин њихова личност могла довести у везу са тим.¹⁶⁵¹ Настала у вријеме када се которска аутономија чврсто изграђивала она би била још један доказ у прилог тврдњи да је Котор регулисао односе са Дубровником, често и без мијешања српских власти. Према томе, када су у питању односи са Дубровником, Котор је био у могућности да дјелимично примјењује *ius contrahendi*.

Природно, општи однос српске државе према Млетачкој републици доминантно је утицао и на стање између Котора и њених поданика у XIII вијеку. Которани, као поданици српског владара и њихова трговачка активност осјетили су последице спора који је међу њима настао око ковања српског новца, који је рађен по узору на млетачки. Друкчији ће бити однос између Котора и Млетачке Републике у првој половини XIV вијека. Млечани ће тада уговорима са српским владарима (1335., 1345, 1348, год.) наметнути услове који су омогућавали лакшу наплату дугова које су настајали у пословању са Которанима. Прихвативши те услове српски владари су пристали на кршење појединих норми Статута.¹⁶⁵²

Посебно питање представља друштвена и културна интерактивност између Котора и српске државе. Који су то утицаји из српског окружења могли продријети у једну романизовану средину и утицати на промјену њеног карактера. Природа сачуване грађе не дозвољава да се о томе каже нешто више. Неки елементи тих утицаја препознају се у именима кнежева српског поријекла што би говорило да је српски етнос узимао учешће у управљању комуном, што му је било омогућено директном подршком односно постављањем од стране српског владара. Следећа чињеница о утицају српског окружења огледа се у присуству словенских ријечи за поједине занате са краја XIII почетка XIV вијека, што указује на „спремност“ те заједнице да прихвати нешто друго, не одричући се истовремено свог. Сам дистрикт и његова околина били су прожети српским елементом, који је био бројнији како се приближавало његовим границама ка континенталном залеђу. У околини дистрикта осим српског елемента били су у неком броју заступљени Арбанаси. Посебна област гдје је био велики утицај

¹⁶⁵¹ *Statuta civitatis Cathari, De facto Ragusinorum* (Cap. CCCLXXXI), 209, 210; И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, 87.

¹⁶⁵² *ИЦГ II/1*, 43 (С. Ћирковић), 43.

околине јесте обичајно право, које је, кроз уплив околног становништва на простор града, имало значајну улогу у обликовању норми на којима је почивала комуна.

Шта је Котор у друштвеном смислу могао донијети Србији и који су то били утицаји једне приморске комуне са уређењем и свим другим, веома различитим од средине, са којом, од средине XIII вијека, успоставља тијесне везе. Наравно, ту се не може посматрати само утицај Котора, него и Дубровника, односно његових становника, чије је присуство, како је вријеме протичало, било снажније. Привредне везе Котора и унутрашњости српске државе током XIII вијека биће најинтезивније са Брскомом. На настанак овог града доминантну улогу имали су рудари – Саси, који су у њему имали своју заједницу, на челу са пургаром. Та саска заједница била је дио једне комуналне организације на чијем је челу био кнез.¹⁶⁵³ Она ће, као и комуне на приморју имати своје уређење са становништвом различитог друштвеног статуса, а тиме и права и обавеза. Тако се у Брскову помињу *cives* и *habitor Brescoe*.¹⁶⁵⁴ Иако не у обиму који је био присутан у приморским комунама, укључујући ту и Котор, под утицајем њихових нотарских традиција, у Брскову, а доцније и у другим мјестима у унутрашњости српске државе, јавиће се биљежништво и свакодневна писменост. Уз утицај Саса и њихове писмености то ће такође допринијети посебној друштвеној, правној, економској традицији тих мјеста.¹⁶⁵⁵ Као модели по којима је уређиван њихов положај у Брскову узиман је статус истоимених друштвених категорија у Котору и Дубровнику. Тако су обрасци организовања једне заједнице примјењивани приликом формирања друге, у средини која до тада није познавала такве моделе урбаног живота и друштвеног организовања. То прожимање и продирање урбаних утицаја биће најприје остварено у Брскову. Друштвени модели једне средине довести до настанка ипак новог типа градова који су, макар у XIII вијеку представљали усамљене оазе таквог друштвеног организовања.

Због бројних веза и утицаја од посебног је значаја био однос између Котора и краљице Јелене Анжујске. Након што је збацио са власти оца Уроша,

¹⁶⁵³ Долазак Саса и успон Брскова, Старо српско рударство, Београд 2002, 21-32 (Р. Ђук); Л. А. Шаферова, *Брсково-первый горнорудный центр Сербии*, Города сербского средневекового государства (XII - первая половина XV вв.), Красноярск 2002, 49-88.

¹⁶⁵⁴ CD VI, 538, 539, № 458.

¹⁶⁵⁵ Ђ. Бубало, *Писана реч*, 87-89.

краљ Драгутин је, по свједочењу архиепископа Данила, својој мајци Јелени додијелио неке крајеве на управу. Из савремених извора види се да је она управљала Зетом Требињем и крајевима око Плава и Горњег Ибра.¹⁶⁵⁶ Повеља краљице Јелене за село Затор говори да су се њени посједи простирали до самих градских зидина. Као католикиња она је посебну пажњу посвећивала помагању и градњи вјерских објеката у Котору и другим зетским градовима.

¹⁶⁵⁶ ИЦГ I/1, 47 (С. Ћирковић).

11. КОТОР И ДУБРОВНИК

Политички односи Бројне су и разнолике у ово вријеме биле везе између ове двије комуне. Политички односи међу њима могу се пратити и прије епохе Немањића. Дуго времена под византијском влашћу, постепено су изграђивале своје комунално уређење, градећи међусобне односе. То се током наредних вјекова чинило уговорима, привилегијама и обавезама. Иако обје комуне номинално под византијском влашћу, оне 1181. године готово самостално склапају међусобни уговор којим уређују нека питања која су се тичала привредног пословања. За судбину политичких, као и привредних веза између ове двије комуне велике промјене наступиле су крајем XII и почетком XIII вијека, у размаку од неких двадесетак година. Најприје је Котор најкасније током 1185. године потпао под власт српског великог жупана, док је 1205. године Дубровник признао врховну власт Млетачке републике. Припадајући двијема великим силама, Дубровник и Котор су током XIII вијека уређивали своје политичке односе и привредне односе, водећи рачуна о својим интересима, али управљајући се интересима својих господара и надређених политичких фактора. У анализи тих односа мора се поћи од чињенице да Котор био знатно мање у прилици да самостално обликује свој однос према Дубровнику, који је имао знатно већу слободу када се ради о спољној политици, док је Котор био приморан да безусловно слиједи политику српских владара.

Та промјена спољнополитичких околности, кроз призму односа између ове двије комуне, најбоље се огледа у уговору из 1207 године. Њиме је било предвиђена међусобна помоћ ових комуна у случају напада са мора, ако не буду могли једни друге ослободити опсаде. Ту су била прописана одређена ограничења која су произилазила из новонасталих околности. Дубровчани не би могли пружити помоћ Котору ако би га напали Млечани или сицилијски краљ. Са друге стране, Которани не би могли помоћи Дубровнику ако би га напао рашки велики жупан Стефан или његов брат краљ Вукан. За поменуте случајеве стране су се обавезале да ће се заложити код нападача како би ти напади престали.¹⁶⁵⁷ У

¹⁶⁵⁷ J. Resti, *Chronica ragusina*, 74-75; J. Lučić, *Pomorsko-trgovački odnosi*, 420.

наредним деценијама односи између ове двије комуне засниваће се на привредним везама које све више задиру у унутрашњост српске државе.

Једна епизода, карактеристична за однос ових комуна, тиче се сукоба који је 1253. године избио између Србије и Дубровника. Удруживши се са бугарским царем Михаилом Асеном Дубровчани су жељели да збаце са власти краља Уроша и његов род. Не могавши да остваре своје планове Дубровчани су били приморани да крајем 1254. године склопе мир са српским краљем.¹⁶⁵⁸ Которани су у тај сукоб били увучени на страни српског владара. О томе говори и одлука которских органа донешена за потребе одбране, о стању које важи док је комуна у рату, из децембра 1253. године. Потврда учешћа Которана у овом рату налази се и у казивању дубровачкох хроничара Јунија Растића, који саопштава да су Которани тада ратовали.¹⁶⁵⁹ Док је краљ Урош склопио мир са Дубровчанима још 1254. године, ратно стање и вјероватно и сукоби између Котора и Дубровника потрајаће још скоро три године, најраније до децембра 1257. године. Тада су которски кнез Десен, судије и вијећници, по овлашћењу краља Уроша, упутили у Дубровник изасланике да преговарају о миру између комуна и успостављању пријатељства.¹⁶⁶⁰ Вјероватно да уговором између краља Уроша и Дубровчана није био обухваћен и Котор, те се морало приступити посебној активности како би се мир успоставио. Овај документ се најчешће у историографији третира као уговор о миру, иако формално он то није. Он садржи само предлоге которске стране којих су се морали придржавати которски изасланици, што се нарочито види из завршног дијела документа. Тако да се може поуздано сматрати да је уговор о миру склопљен најраније јануара 1258. године. У сачуваним исправама које се тичу одлука которских вијећа из 1254-1255. године нема других података који би осликавали стање у комуни које би говорило о ратној ситуацији. У доцнијем документу од 14. јуна 1281. године, као инципита, наводи се да је 9. јуна 1256. године Дубровчанин *Petrana, filius Dabro Barbi de Muto* узео на зајам од Марина Петра Ивановог Дабро из Котора 19 перпера, да би поменути Марин, након двадесет пет година, одредио Михаила Клуно за прокуратора око потраживања

¹⁶⁵⁸ Ђ. Бубало, *Српска земља*, 203.

¹⁶⁵⁹ J. Resti, *Chronica ragusina*, 98; J. Lučić, *Pomorsko-trgovački odnosi*, 421.

¹⁶⁶⁰ CD V, 77, 78, № 594.

тог дуга.¹⁶⁶¹ Иако се то не наводи, исправа о задужењу сачињена је вјероватно у Дубровнику, у вријеме када су ове комуне биле без формално склопљеног мира, што није сметало пословним активностима Которана и Дубровчана.

У прописивању норми које су биле на снази у односима између Котора и Дубровника истиче се осма деценија XIII вијека. Након што су доношењем Статута дубровачке царинарнице утврђене основне норме дубровачке спољне трговачке политике, оне су у највећој мјери инкорпориране у мировни уговор између Дубровника и Котора из јуна 1279. године. За анализу политичких односа између ових комуна важно је навести начин како је уређено да између њих остану мир и слога. Ако би српски владар са својим народом желио да објави рат Дубровнику, Котор односно општина, треба да уложи напор да до рата не дође. Ако то не би успјела препушта се и једној и другој комуни да одлучи хоће ли узети учешће у рату или не. Прописана је била обавезна објава рата. И прије те објаве, ваља се још једном потрудити код српског владара да до рата не дође, тако што ће општина Котор упутити посланика који ће на српском двору покушати издејствовати мир. Ако у оквиру рока за то предвиђеног не дође до склапања мира препушта се Дубровачкој општини на вољу хоће ли ратовати. Которани су уговором преузели обавезу да неће донијети неку норму (*statutum*) који би био усмјерен против Дубровника и Дубровчана.¹⁶⁶² Которанима сукоб између Дубровника и српске државе није одговарао из више разлога. Као поданицима српског владара била би им ускраћена могућност кредитног задуживања у Дубровнику, њихова имовина би била секвестрирана, док би Которани који би се задесили у Дубровнику били затворени. Све су то били мотиви који су постицали которске власти да се код српског владара залажу за мир. Наравно, њихов глас није могао бити одлучујући у настојањима да влада мир. Тренутни мотиви, уз преплитање бројних интереса на ширем подручју, били су фактори који су српске владаре опредјељивали да покрену нападе на Дубровник, који су обично били праћени запленом њихове робе у унутрашњости Србије.

Један догађај обиљежиће дубровачко-каторске односе током девете деценије XIII вијека. Ради се о дешавањима која се тичу поклада жупана Десе, сина краља Владислава и његове мајке Болеславе. Питање депозита било је

¹⁶⁶¹ G. Čremošnik, *Nekoliko dubrovačkih listina*, 43, 44, № 12.

¹⁶⁶² CD VI, 296-300, № 249; J. Lučić, *Pomorsko-trgovački odnosi*, 423.

уређено уговором из 1279. године, гдје је стајало да су депозити неповредиви, уз гаранције потраживања. Тај депозит похрањен је био на чување код Дубровчанина Сергија Клементића. Када је краљ Драгутин сазнао да је жупан Деса умро, послао је 1281. године у Дубровник делегацију од шесторице Которана, на челу са општинским адвокатима, са овлашћењем да преузму поклад. Дубровачке власти су направиле попис ствари које су га чиниле и предале га Которанима уз обавезу да ако би неко други, са законским утемељењем, тражио, да се исти депозит врати у Дубровник, морали су то учинити у року од мјесец дана или да исплате његову вриједност.¹⁶⁶³ Четири године након тога, октобра 1285. године у Дубровнику се појавила Белослава, мајка жупана Десе и некадашња српска краљица са писмом краља Милутина, тражећи поклад свог сина. Дубровчани су тада у Котор упутили посланство које су чинили Сергије Клементић и Никола Кружић. Дошавши у Котор они су затражили испуњење раније преузетих обавеза око враћања депозита ако би га неко затражио. Као дубровачки свједоци том приликом, како је већ казано, наведени су млетачки конзул у Котору и двојица млетачких трговаца. Которани су одбили да им врате депозит.¹⁶⁶⁴ Старија историографија сматрала је да је ово непоштовање преузете обавезе око враћања депозита био повод да Дубровчани наговијесте рат Котору. Стога је дошло до конфликта на мору између ове двије комуне, уз примјену репресалија.¹⁶⁶⁵ Који год разлог за рат био, у том сукобу на страну Котора иступио је краљ Милутин, који је напао сâм град Дубровник, те су се Дубровчани морали склонити у његове зидине.¹⁶⁶⁶ У средишту тог которско-дубровачког непријатељства нашао се случај у чијем је средишту био Урсо Перклузо, становник Котора, коме су Дубровчани заплијенили брод.

Од овог периода у сукобима између Дубровника и Котора све већу улогу имаће Венеција. То је нарочито дошло до изражаја када је крајем XIII вијека дошло до сукоба између Венеције и Ђенове. Када је ђеновљанска флота 1299. године код Корчуле поразила венецијанску, Дубровчани су, као њени савезници,

¹⁶⁶³ CD VI, 388, 389-391, № 329, 330; J. Lučić, *Neobjavljene isprave III*, 59, 60, № 21; J. Lučić, *Pomorsko-trgovački odnosi*, 426; М. Маловић Ђукић, *Поклад жупана Десе*, 33.

¹⁶⁶⁴ CD VI, 542, 543, № 460; J. Lučić, *Pomorsko-trgovački odnosi*, 426, 427; М. Маловић Ђукић, *Поклад жупана Десе*, 35.

¹⁶⁶⁵ P. Butorac, *Teritorijalni razvitak Kotor*, 67.

¹⁶⁶⁶ J. Resti, *Chronica ragusina*, 101; J. Lučić, *Pomorsko-trgovački odnosi*, 427.

напали 1301. године Которане, што је довело до прекида трговине и стављања ван снаге свих дотадашњих уговора и споразума који су важили у односима између ове двије комуне. О томе говори статутарна одредба из 1301 године, која је најбоље свједочанство о постулатима на којима се почивали односи између ове двије комуне. Њоме се, због избијања ратног стања, стављају ван снаге уговори, обавезе и привилегије између ове двије комуне.¹⁶⁶⁷

Од политичких односа и опште атмосфере зависиле се привредне везе ових комуна. Динамична привредна активност, изражена кроз међусобно кредитирање, помиње се у уговору између ових комуна из 1181. године. Овим уговором постављена су нека начела привредних односа и правила која су се тичала дуговања. Било је забрањено да повјериоци угјерују дугове од трећих особа, то се могло чинити само од дужника. Тако су се жељеле избјећи репресалије, што је било праћено и забраном узимања залога.¹⁶⁶⁸ Крајем XII вијека (1199. године) которски органи прописују норму да једна страна у спору, насталом вјероватно у трговинској активности, може затражити да се иде на дубровачки суд, ако би се и друга страна сложила. Овдје се вјероватно радило о жељама Дубровчана да проблеме пред својим судом. Ако међутим, то не буде жељела друга страна ишло се пред суд которске комуне. У случају да та страна то не буде жељела примијениће се институт аптагија. Уређујући односе између Которана и Дубровчана которске власти нијесу биле искључиве, остављале су могућност да се спор ријешити и пред судом дубровачке комуне, уз сагласност обију страна.¹⁶⁶⁹ Привредни односи међу комунама даље су утврђени уговором из 1207 године када је ријешено питање међусобног коришћења лука које су биле слободне за упловљавање и испловљавање бродова.¹⁶⁷⁰ Наредна деценија већ доноси прве непосредне податке о трговачким активностима између Которана и Дубровчана. Ради се о трговачком друштву (*societas*) које су сачињавали припадници ових комуна. Брод који је превозио њихову робу је нападнут и опљачкан те је то био

¹⁶⁶⁷ *Statuta civitatis Cathari, De facto Ragusinorum* (Cap. CCCLXXXI), 209, 210; *ИЦГ II/1*, 57 (С. Тирковић).

¹⁶⁶⁸ J. Lučić, *Pomorsko-trgovački odnosi*, 420, 421.

¹⁶⁶⁹ F 200, 197v; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 565, № 49; Д. Синдик, *О политичким*, 18; М. Гогих, *Котор*, 10.

¹⁶⁷⁰ J. Resti, *Chronica ragusina*, 74, 75; J. Lučić, *Pomorsko-trgovački odnosi*, 420.

повод за судски спор који је започео маја 1216. године.¹⁶⁷¹ Те привредне везе међу комунама све више су се у наредним деценијама динамизирале. Сигурно су се на трговачку активност и међу њима односиле мјере о вриједности перпере приликом склапања задужница, које је которска комуна доносила средином четврте деценије XIII вијека. Пошто су Которани почели да се интезивније баве трговином са залеђем, то им је био неопходан готов новац, односно узимање робе на кредит. Те своје активности вршили су уз помоћ кредитора из сусједне комуне са којима су склапали уговоре. Око неких тако склопљених уговора могао се јавити проблем, најчешће због смрти једне од страна уговорница. Дешавало се да Дубровчани, наследници повјерилаца, на име дуга траже већи износ него што је он заиста био. Због такве појаве, јуна 1247. године, донешена је мјера да у тим случајевима Которани не праве никакав обрачун са Дубровчанима. Оваква одлука которских власти сигурно да није могла довести до рјешавања проблема који су се јављали, ако њен циљ није био да се умјесто у непосредном контакту потраживање међу повјериочевим наследницима и дужницима врши преко прокуратора, односно суда, те је ова мјера донесена са тим циљем, јер се подмиривање дуга није могло избјећи, о чему је било ријечи у одјељку о кредитирању са Дубровчанима.

Једно од основних питања у њиховим привредним односима било је питање царина. Уговор из 1257. године ослобађао је плаћања царине Которане који су трговали у Дубровнику, као и Дубровчане који су трговали у Котору. Ње нијесу били ослобођени власници трговачких радњи, Дубровчани у Котору, Которани у Дубровнику, они су морали плаћати царину као домаћи трговци. Привредне везе између ове двије заједнице доводиле су да су припадници стицали имовину као што су биле мање трговачке радње које се помињу у поменутом уговору. Комплексност трговачких односа између ових комуна присутна је у уговору из 1279. године. Њиме су Дубровчани били ослобођени плаћања царине у Котору, док је плаћање царине у Дубровнику било веома детаљно уређено. Тиме је нарушен принцип равноправности успостављен претходним уговором.¹⁶⁷²

Обим трговачких веза између ових комуна најбоље се види из нотарске грађе са краја осме и из наредних деценија XIII вијека. Бројне задужнице говоре о

¹⁶⁷¹ G. Čremošnik, *Nekoliko dubrovačkih listina*, 39, 40.

¹⁶⁷² *CD VI*, 296-300, № 249.

интезивним робно-новчаним активностима које су се одвијале међу пословним људима ових комуна. Которани долазе у Дубровник и позајмљују новац, узимају робу на кредит. У тим активностима Которани иступају појединачно, али и у оквиру трговачких друштава, која, поред њих, чине Дубровчани, али и Млечани. Дио те робе иде у Котор, а највећи се експортује у унутрашњост српске средњовјековне државе, у то вријеме у Брсково, прије свега.

Личне, трговачке и друге везе између припадника ових комуна доводиле су и до проблема који су се морали рјешавати судским путем. Назнаке уређења тог питања између ових комуна присутне су у уговору из 1181. године. У њему је предвиђена могућност да, ако било који Которанин или Дубровчанин *iusticiam quesierit* то је могао учинити у другој комуни са исправом свога града. Тражење правде овдје је могло значити и обраћање судским органима једне односно друге комуне, који су на првом мјесту били позвани да рјешавају настале проблеме.

Судски поступак који се тичао спорова између сâмих Которана, али и њих и вјероватно Дубровчана, помиње и одлука из јула 1199. године. Иако се ту не каже експлицитно да је то због судског поступка, помиње се могућност да се иде у Дубровник, ако би обје стране пристале на то. Ако не би пристале судиле би им которске судије, у случају одбијања примијенио би се институт аптагија, као облигационо-судски поступак. Спор између Которана и Дубровчана настао 1216. године након пљачке брода који је превозио робу вођен је у Котору, пред тамошњим судијама. Деценије које су услиједиле оскудијевају у подацима који се тичу судских односа између Которана и Дубровчана. Сугурно су и тада избијали спорови међу њима, о чему говори и мјера которских органа из 1246. године о потраживањима Дубровчана. У оквиру детаљног нормирања односа између ових комуна, судски поступак међу њеним становницима уређен је уговором из 1279. године. У тим одредбама разликује се поступак око спора насталог у Србији и негдје друго. За овај други случај било је прописано да Которани или њихова општина не могу тужити за неки дуг или ствар дубровачку општину или Дубровчанина пред српским краљем, неким другим господаром или чиновником Славоније. Тај се спор рјешавао у Дубровнику гдје би тамошње судије испитале случај. Када се деси спор у Србији, рјешаван је тако што га је Которанин износио пред судски колегијум који су чини по један судија из Котора и Дубровника,

заједнички изабрана. У случају да те судије буду могле да ријеше спор Которанин је одлазио у Дубровник да тамо тражи правду. Исто ово је важило када би спор покренуо Дубровчанин.¹⁶⁷³ Као и у другим сферама односа, Дубровчани су и овдје наметнули примат своје комуне кроз норму да се рјешења за спорове у крајњем случају морају тражити пред њиховим судским органима. Дубровчани су успјели да избјегну краљев суд, добивши тако третман који ће имати и у споровима са краљевим поданицима, гдје су се спорови од доба краља Милутина такође рјешавали пред мјешовитим судом, замијенивши тако установу станка.¹⁶⁷⁴ Конкретни примјери примјене тих норми могу се препознати у нотарским исправама гдје се одређују прокуратори који су имали задатак да пред судом врше потраживања невраћеног новца. Привредне везе између ове двије заједнице доводиле су да су припадници стицали имовину као што су биле мање трговачке радње, које се помињу у документу из 1257. године.

Друштвене везе између Которана и Дубровчана биле су испреплетане родбинским и трговачким везама. Та вишеструка упућеност доводила је да су се чланови једне заједнице насељавали у другој, живећи и радећи у њој. Нова средина их је препознавала по њиховом поријеклу, уз њих је у изворима ишла географска одредница одакле су. Она је требало да истакне разлику тог појединца према заједници у којој је сада живио. Међу случајевима таквог атрибуирања може се навести *Жъръгъ Которанинъ*. Његово име се наводи у попису имена Дубровчана који потиче из средине XIII вијека.¹⁶⁷⁵ Исто ће важити и за његовог сина, он се као *Jacobus Georgii de Catarino* помиње 1278-1279.¹⁶⁷⁶ Биле су то двије генерације једне породице Которана која је живљела у дубровачкој средини, препозната од ње као Которани. Такође, *Drago Thome de Cataro* дјеловао је у Дубровнику од осамдесетих година XIII вијека као велики кредитор. У том својству помиње се 1300. године и Которанин Јурај, син Марина Которанина, што опет говори да Которани у Дубровнику нијесу губили епитет који се тицао

¹⁶⁷³ CD VI, 299, № 249; ИЦГ II/1, 42, 43 (С. Ђирковић);

¹⁶⁷⁴ Т. Тарановски, *Историја српског права*, 699-705.

¹⁶⁷⁵ F. Miklošič, *Monumenta serbica*, 6, 7, № 11 („XII вијек“); CD II, 126, 127, № 121 („1169-1170. год.“); Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/2, 413, № 1022 („око средине XII вијека“). Исправно датирање овог документа на основу личности који се у њему помињу дао је К. Јиречек (*Уговор Стефана Првовјенчаног са Дубровчанима из г. 1215-1219*, ГСУД 47 (1879) 304-311).

¹⁶⁷⁶ К. Јиречек, *Уговор Стефана Првовјенчаног са Дубровчанима из г. 1215-1219*, 308.

поријекла.¹⁶⁷⁷ Ово су само неки од примјера да је дубровачка средина наводила да су становници из зетске комуне Которани, односно *de Catarino*.

Сарадња и везе између становништва комуна могла је да доведе до повећаног утицаја припадника једне комуне у оној другој. Да би се то спријечило комуналне власти обију комуна су доносиле норме како би се смањило и контролисао тај уплив из сусједне комуне. У том контексту ваља сагледати одлуку которских органа из марта 1249. године којом се забрањује продаја наследства (имовине) у граду, ако и продавац и купац не живе у комуни. Тиме се потенцијално желио сузбити утицај Дубровчана који су могли стећи куће и друге некретнине у Котору. Осим куповином, Дубровчани су некретнине могли стицати и наслеђивањем о чему говори исправа од јула 1283. године, која се односи на посjede које је у Котору наслиједила Дауша, кћерка Календе Ламприно.¹⁶⁷⁸ Као неки вид противмјере Дубровчана може се посматрати одлука њених органа, донешена у вријеме сукоба Котора и Дубровника, започетог 1253. године. Њом се забрањују бракови припадника њихове заједнице са Которанима односно Которанкама. Та мјера, потврђена у уговору између комуна 1279. године, остала је на снази све до краја треће деценије наредног вијека, али се није увијек поштовала. Брачне везе између припадника различитих комуна у средњем вијеку често биле предмет забране једне од њих.

Навођење у документу из 1281. године да се Палма Јоханов из Котора оженио Белом, кћерком Календе Бодаче из Дубровника, што је он у том тренутку, у околностима примјене забране склапања брака између припадника двају комуна, законски могао учинити само као дубровачки грађанин, на први поглед могло би да актуелизује питање стицања дубровачког грађанства у XIII вијеку. Однос једне комуне, у овом случају дубровачке, према становништву околних комуна и подручја, које је жељело да постане њихов равноправни члан, зависио је од више чинилаца. Ако је одговарао његов друштвени статус, поријекло, понашање, уз посједовање стручности, односно капитала, био би примљен у дубровачку заједницу.¹⁶⁷⁹ Најранији подаци о стицању дубровачког племства потичу из XIV

¹⁶⁷⁷ J. Lučić, *Pomorsko-trgovački odnosi*, 432.

¹⁶⁷⁸ CD VI, 437, № 371.

¹⁶⁷⁹ Z. Janeković, Römer, *Stranac u srednjovjekovnom Dubrovniku: Između prihvaćenosti i odbaćenosti*, Radovi Zavoda za hrvatsku povijest 26 (1993) 27-38.

вијека. Познато је да су Дубровчани 1336. године Николи Бући дали своје племство због његових заслуга за стицање Пељешца, Стона и Приморја.¹⁶⁸⁰ Имајући у виду наведене мотиве за пријем неке особе у дубровачку заједницу тешко се може говорити о спремности дубровачке комуне да у том тренутку додијели грађанство поменутом Которанину, ако се зна доцнија пракса да се оно додјељује појединцима који су били од непосредног значаја за Дубровник. Према томе, све би ово говорило да је поменути брак Которанина и Дубровчанке из 1281. године представљао кршење забране његовог склапања. Посебни односи између ових комуна почивали су на родовској блискости и повезаности. Неки дубровачки родови, како је већ казано, водили су поријекло из Котора што је снажило друштвене везе међу комунама.

¹⁶⁸⁰ Ј. Мијушковић, *Додељивање дубровачког грађанства у средњем веку*, Глас САНУ 246, Одељење друштвених наука 9 (1961) 89 - 127.

12. ЦРКВЕНЕ ПРИЛИКЕ

12. 1. Которска епископија између Дубровника и Бара

На подручју Боке хришћанство је било добро организовано још у периоду који је претходио доласку Словена. У најстаријим поменима тих крајева, у грађи црквене провенијенције, они се називају Илирик, односно Далмација.¹⁶⁸¹ О питању настанка и нарочито статуса которске, и других околних епископија, у позноримском и византијском периоду расположиви извори не дају увијек поуздане податке. Често се у тој грађи налазе несумњиви фалсификати, као што је то био случај са наводном повељом папе Захарије из 743. године. Њом се, наводно, још тада, дубровачка бискупија уздиже на ранг архиепископије, гдје су набројане и дијецезе које су јој биле подчињене.¹⁶⁸²

Положај которске епископије дуго времена компликовала је чињеница да је Котор у политичком погледу био под влашћу једног субјекта – Византије, која је тежила да има контролу и над црквеним приликама, док је, често, главну ријеч о томе водила римска црква. Такво стање потрајаће све до 923. године, када се цариградски патријарх, Никола Мистик, у корист Рима, одрекао јурисдикције над Далмацијом.¹⁶⁸³

За сагледавање даљих црквених прилика у Далмацији и статуса которске епископије од значаја су два црквена сабора одржана у Сплиту, 925. и 928. године. У одлукама првог сабора помиње се которски епископ. Акта оба сабора износе да је которска, поред стонске и дубровачке епископије, подчињена Сплитској архиепископији.¹⁶⁸⁴

Настанком дубровачке архиепископије, средином X вијека¹⁶⁸⁵, Котор је био неко вријеме, вјероватно њој подређен, али је током прве половине (средине) XI вијека дошло је до промјене статуса которске епископије. Од тог периода она ће бити подчињена надбискупији у Барију, града на југу Италије. Ако се прихвати да се дио, из сумњиве повеље папе Ивана XIX, из 1025. године, који се односи на

¹⁶⁸¹ L. Vlešhova Čelebić, *Hrišćanstvo* 7, 8.

¹⁶⁸² *Acta et diplomata* I, 11, 12, № 50; Т. Живковић, *Црквена организација* 140, 141.

¹⁶⁸³ L. Vlešhova Čelebić, *Hrišćanstvo* 15-17; Т. Живковић, *Црквена организација*, 141.

¹⁶⁸⁴ *CD I*, 30-33, № 23, 36-38, № 26; Т. Живковић, *Црквена организација* 57, 88, 141; L. Vlešhova Čelebić, *Hrišćanstvo*, 17; И. Коматина, *Црква и држава*, 57.

¹⁶⁸⁵ И. Коматина, *Црква и држава*, 57, 64-67.

назив *Ecaterra* тиче града Котора, који се налази у Боки, то би значило да је которски епископ већ тада признавао црквену власт архиепископског сједишта на другој обали Јадрана.¹⁶⁸⁶ Та подчињеност створена је, свакако, прије него што је папа Александар II, булом из 1063. године, потврдио суфраганство которске цркве Барију.¹⁶⁸⁷, а што је 1089. године својом булом учинио и папа Урбан II.¹⁶⁸⁸ Мотиви који су подстакли которску епископију да се подчини јужноталијанском црквеном центру нијесу до краја познати и јасни. Осим жеље да се отргне од претензија сусједног Дубровника и њене архиепископије, као један од мотива могао би се навести већи значај византијских посједа у Италији и њеног заповједника, катепана Василија Војоана, који се истакао последњих година владавине Василија II, а чије је дјеловање уливало осјећај заштите которској епископији.¹⁶⁸⁹ Црквени раскол између Рима и Цариграда из 1054. године оставио је Котор под јурисдикцију Рима, са његовим обредом и латинским језиком приликом богослужења.¹⁶⁹⁰

Јурисдикција над которском епископијом успостављена приликом оснивања архиепископије биће основа за настојања Дубровника да у доцнијем периоду, када се се уђе у велики сукоб са Баром, доказују своју власт над њоме и другим градовима и областима. У том циљу ће дубровачка, као усталом и барска црква, прибјегавати и стварању фалсификованих папских повеља, за које ће тврдити да су аутентичне и из тог периода, што знатно отежава утврђивање праве слике тих догађаја. Тако је у були папе Бенедикта VIII из септембра 1022. године, према којој постоји велика резервисаност у науци, Котор наведен као град подчињен Дубровачкој архиепископији (*vel civitate Catharinensi*).¹⁶⁹¹ Исти је случај са, такође фалсификованом повељом, Гргура VII из маја 1076. године, чија је садржина веома слична повељи из 1022. године. Она је издата наводно приликом додјеле архиепископског знака дубровачком надбискупу Петру. У

¹⁶⁸⁶ *CDB I*, 21-23, № 13; E Sforza, *Le relazioni giurisdizionali tra l'arcivescovado di Bari e il vescovado di Cattaro dal X al XV secolo*, Nicolaus II/1 (1974) 203-213; F. Sforza, *Bari e Kotor*, 48; L. Blehova Čelebić, *Hrišćanstvo*, 18; И. Коматина, *Црква и држава*, 128.

¹⁶⁸⁷ *CDB I*, 42-44, № 25; F. Sforza, *Bari e Kotor*, 49-53; J. Калић, *Црквене прилике* 27-53; И. Коматина, *Црква и држава*, 128.

¹⁶⁸⁸ *CDB I*, 61-63, № 33; F. Sforza, *Bari e Kotor*, 75-77; И. Коматина, *Црква и држава*, 142.

¹⁶⁸⁹ F. Sforza, *Bari e Kotor*, 54-64; И. Коматина, *Црква и држава*, 128.

¹⁶⁹⁰ Г. Острогорски, *Историја Византије*, 319, 320; L. Blehova Čelebić, *Hrišćanstvo*, 18, 19; И. Коматина, *Црква и држава*, 131, 132.

¹⁶⁹¹ D. Farlati, *Illyricum sacrum VI*, 42; J. Радонић, *Дубровачка акта и повеље I/1*, 3-5; *CD I*, 61, 62, № 44; J. Калић, *Црквене прилике* 36-45; И. Коматина, *Црква и држава*, 125-127.

повељи је наведено да се његовој јурисдикцији подвргава простор *civitatis Catera*.¹⁶⁹²

На основу казивања Томе Архиђакона, стиче се представа да је которска епископија почетком XI вијека на неки начин била зависна од архиепископског средишта у Сплиту. По његовим ријечима, око 1045. године, на црквени сабор у Сплит су кренули епископи Горње Далмације: барски, улцињски, свачки и которски. На том путу они су настрадали у невремену, те је клер са подручја наведених епископија тражио да се оне издвоје из подручја сплитске архиепископије и припоје барској архиепископији која је тада наводно основана, што се у науци доводи у питање.¹⁶⁹³ Ово казивање о тобожњим околностима настанка барске архиепископије, уз одсуство помена дубровачке архиепископије, јесте један од низа исконструисаних доказа коришћених са циљем да докажу постојање и старину, а тиме и права, барске цркве у њеном спору са дубровачком надбискупијом. Свједочанство да је Котор наводно био подчињен Бару јесте и, несумњиво фалсификована, повеља папе Александра II из 1067. године¹⁶⁹⁴, затим и була противпапе Климента III из 1089. године, која је сматрана неоспорним доказом о постојању барске архиепископије у XI вијеку, а чија је аутентичност критичком анализом доведена у питање.¹⁶⁹⁵

Прву половину XII вијека карактерише даље настојање дубровачког архиепископа да под своју надлежност стави которску епископију. За разлику од оних сумњивих двају папских була из 1022. и 1076. године, у були папе Каликста II из 1120. године, која се такође сврстава у групи фалсификованих, стоји да се под јурисдикцијом дубровачке архиепископије налази *civitas quoque Catharensis seu Rose*.¹⁶⁹⁶ Године 1142. папа Иноћентије II послао је дубровачком архиепископу плашт, потврдио повластице и јурисдикцију дубровачког архиепископа која је

¹⁶⁹² *Acta et diplomata I*, 20, № 65; *CD I*, 143-145, № 112. L. Blehova Čelebić, *Hrišćanstvo*, 20 (Аугорка не доводи у сумњу аутентичност наведене повеље); И. Коматина, *Црква и држава*, 136.

¹⁶⁹³ T. Archidiaconus, *Historia Salonitana* 66; С. Станојевић, *Борба за самосталност*, 37; И. Коматина, *Црква и држава* 130, 131.

¹⁶⁹⁴ *Documenta historiae chroaticae periodum antiquam illustrantia*, ed. F. Rački, Zagrabiae 1877, 201-203, № 152; J. Калић, *Црквене прилике*, 46; F. Sforza, *Bari e Kotor*, 65-68; И. Коматина, *Црква и држава*, 132, 133.

¹⁶⁹⁵ F. Sforza, *Bari e Kotor*, 72-75; И. Коматина, *Црква и држава*, 140-144.

¹⁶⁹⁶ *CD II*, 33-35, № 34; И. Коматина, *Црква и држава*, 146. Овај израз *Котор, односно Rose*, налази се и у фалсификованој повељи папе Захарија из 743. године, којом се тобоже дубровачка бискупија уздиже на ранг надбискупије (*Acta et diplomata I*, 11, 12, № 50.).

обухватала и *Catharenses seu Rose*.¹⁶⁹⁷ Током 1153. године папа Анастасије IV послао је у Дубровник свог легата Хенриха који је имао задатак да на сабору који је сазван, натјера непослушне суфрагане да прихвате подчињеност дубровачком архиепископу. Међутим, епископи Дриваста и Улциња одбили су да узму учешће на њему. То је довело до даљих лоших односа између папства и ових епископија. У писму папе Анастасија IV из исте те године, гдје се износе ова дешавања, помиње се интердикт који је поменути легат због непослушности бацио на ове епископе, али и которског кнеза, који ће бити на снази све док не буду признали дубровачку архиепископију за надређену.¹⁶⁹⁸ Помен которског кнеза тицао се неког проблема, свакако, из црквене сфере. Може се претпоставити да је он, као највећи градски чиновник у граду, сузбијао настојања дубровачког архиепископа да прошири своју власт над бискупијом свог града. Дубровачка црквена власт над Котором, односно Росама, потврђена је и повељом папе Хадријана IV из 1158. године, као и папа Александар III булом из 1167. године.¹⁶⁹⁹ У овим потврдним повељама из XII вијека изричито се каже да се под Котором подразумијева град Росе, који се налазио на источној обали Боке Которске.

Упркос папиним исправама упућеним дубровачком архиепископу из 1142, 1153, 1158 и 1167. године у којима се говори о јурисдикцији над Котором односно Росама (Росе), у потврдној була Евгенија III, из 1151. године, стоји да је влашћу баријског митрополита обухваћена *et Cetera in transmarinis partibus constituta*.¹⁷⁰⁰ Наредни доказ да је которска епископија у другој половини XII вијека била подређена Барију јесте була папе Александра III од 28. јуна 1172. године, упућена Рајналду, архиепископу Барија, која се бави и положајем которске епископије. Настанку дијела овог папиног документа, који се тицао положаја которске епископије, претходили су неки догађаји, те је он имао своју предисторију. Пред папом су прије тога били дубровачки архиепископ и Рајналдов претходник Јован. Обојица архиепископа су настојали да докажу своја права над которском епископијом. Том њиховом спорењу био је присутан и которски епископ. У том доказивању права јурисдикције над которском дијецезом, велику је улогу имала

¹⁶⁹⁷ CD II, 51-53, № 51; И. Коматина, *Црква и држава*, 148.

¹⁶⁹⁸ CD II, 72, 73, № 75; L. Vlešova Čelebić, *Hrišćanstvo*, 18, 20; И. Коматина, *Црква и држава*, 149.

¹⁶⁹⁹ CD II, 84-86, № 82, 111-113, № 105; И. Коматина, *Црква и држава*, 149, 198.

¹⁷⁰⁰ CDB I, 94-95, № 49; И. Коматина, *Црква и држава*, 196.

управо изјава которског епископа да га је за ту дужност рукоположио архиепископ Барија. Из тог разлога папа је овом булом Рајналду потврдио јурисдикцију над которском епископијом, остављајући могућност дубровачкој страни да поново покрене спор.¹⁷⁰¹ Неколико година касније, на Трећем латеранском сабору, 1179. године, као суфраган надискупа Барија, учествовао је которски епископ *Maius II (Marinum, Marcum)*, чији се потпис налази заједно са потписима других дијецеза које су биле под јурисдикцијом Барија.¹⁷⁰²

Током девете деценије XII вијека изгледа да је которска епископија била под одређеним утицајем и контролом сплитске надбискупије. Око 1182. године у Котор је, када је кнез у њему био Бенеша, као папин легат дошао сплитски каноник Гвалтерије, иста особа којој ће се наредних годину-двије обратити за помоћ и бискуп барски Гргур. Како је тада (1180-1184. год.) сплитска надбискупија формално била без архиепископа, сматра се да је он као најистакнутији каноник био на њеном челу.¹⁷⁰³ Он је, као папин изасланик, имао да ријеши питање камата у Котору. Сигурно да тај задатак није био једини који је он требало да обави у Котору и другим зетским градовима. Ово присуство и дјеловање припадника сплитске надбискупије не може се посматрати као неко снажније потискивање утицаја надбискупије Барија, а што се види из докумената који потичу из наредних година.

Потврда да је которска бискупија крајем XII вијека била под јурисдикцијом архиепископије у Барију налази се у акту, Рајналда, већ поменутог, архиепископа Барија, из 1187. године, којим се которском епископу Буцину додјељују двије куће у Барију, предвиђене за његов смјештај, када дође у град. У акту стоји обавезност посјете которског епископа Барију, гдје се каже да је надбискупија у Барију као мајка которског епископа.¹⁷⁰⁴ Настала недуго након што је Котор дошао под власт Немањића, исправа казује да промјена врховне власти није имала последица на промјене црквене јурисдикције над овом

201. ¹⁷⁰¹ *CDB I*, 99-101, № 53; F. Sforza, *Bari e Kotor*, 86-88; И. Коматина, *Црква и држава*, 200,

¹⁷⁰² D. Farlati, *Illyricum sacrum VI*, 434; J. Martinović, *Sveštениčki stalež*, 63

¹⁷⁰³ И. Равић, *Писмо барског епископа Гргура*, 189-196.

¹⁷⁰⁴ *CDB I*, 115-117, № 60; F. Sforza, *Bari e Kotor*, 91-95; L. Blehova Čelebić, *Hrišćanstvo*, 20.

епископијом.¹⁷⁰⁵ Већ помињана исправа царице Констанце, из 1198. године којом се Которани ослобађају плаћања неких такси у Апулији, донешена је на инсистирање ерхиепископа Барија чији је суфраган био епископ Котора, те би то био још један доказ јурисдикције архиепископа Барија.

Један од већих проблема у црквеној сфери на источној обали Јадрана од краја XII па до средине XIII вијека јесте сукоб између Бара и Дубровника, који се тичао црквеног примата на тим просторима. Упорна настојања барског епископа Гргура да барска црква добије ранг архиепископије¹⁷⁰⁶, још током осме деценије XII вијека, у друкчијим политичким околностима, довешће до остварења циља за који се он здушно залагао. Тежећи да се што више осамостали, Вукан, који је владао Зетом са титулом краља, подржао је настојања барске епископије да се осамостали од дубровачке цркве. Ступивши у контакт са папом Иноћентијем III, током 1198. године, он је затражио легате који ће барском епископу донијети знаке архиепископског ранга. Изашавши у сусрет његовим молбама, папа је преко изасланика упутио знаке архиепископског достојанства. На сабору у Бару, одржаном током 1199. године, тамошње црквено средиште уздигнуто је на виши ранг, чиме је фактички по први пут и успостављена барска архиепископија.¹⁷⁰⁷

Настојања дубровачке цркве да оспори ранг барског архиепископа одвијала су се, према доцнијим дубровачким хроничарима средином друге деценије XIII вијека када је надбискуп Леонард покушао да посјети Бар, али су га припадници клера у томе спријечили.¹⁷⁰⁸ Док су Урбан II и Хонорије III подржавали статус барске архиепископије, Гргур IX (1227-1241) је био на страни Дубровника, који није признавао барску архиепископију, потврдивши у два наврата (1227. и 1238. године), на основу фалсификованих повеља, права дубровачке архиепископије, што је обухватало и јурисдикцију над градом Котором, односно Росама.¹⁷⁰⁹ Претензијама дубровачког прелата, у спору са

¹⁷⁰⁵ Могуће да је задржавање постојећег стања које се односило на јурисдикцију над которском бискупијом било међу питањима која су била предмет преговора о прихватању српске власти.

¹⁷⁰⁶ И. Коматина, *Црква и држава*, 202-209

¹⁷⁰⁷ *ИЦГ II/1*, 15 (С. Ћирковић); И. Коматина, *Црква и држава*, 202, 203, 206-208, 221-228.

¹⁷⁰⁸ J. Resti, *Chronica ragusina*, 76; С. Станојевић, *Борба за самосталност*, 94, 96.

¹⁷⁰⁹ *CD III*, 274, 275, № 246; *CD IV*, 54, 55, № 48; *ИЦГ II/1*, 21, 22 (С. Ћирковић); И. Коматина, *Црква и држава*, 306, 308.

Баром, ишао је на руку и поступак улцињског епископа Марка, суфрагана барског архиепископа, који је 1242. године изјавио покорност дубровачкој цркви.¹⁷¹⁰

Долазак Урбана IV на чело цркве био је битан за исход овог црквеног спора. Не мијешајући се директно у овај спор он је својим ставом посредно подржавао барску архиепископију. Када је 1247. године умро барски архиепископ, он је потврдио избор новог архиепископа, не обазирјући се на захтјеве из Дубровника да њима припада право избора и потврђивања новог прелата. Покушај дубровачког архиепископа да дође у Бар и на лицу мјеста се, маја 1247. године, избори за права за која је мислио да му припадају није био успјешан јер је клер показивао отворено непријатељство према делегацији. Крајем 1248. године, на чело барске архиепископије дошао је фрањевац Јован де Плано Карпини и тада је започета последња фаза овог сукоба. Он је, након великих проблема успио да спроведе да се спор, након прикупљања доказа, рјешава пред папском Куријом. У току доказног поступка у Дубровнику српска војска је у љето 1252. године напала околину града што је стварало додатне тензије у поступку прикупљања доказа. Када је требало да се слична активност обави у Бару, искрсли су проблеми јер се није могао гарантовати безбједан боравак дубровачкој делегацији. Током 1252. године поступак је вођен пред судом у Перуђи, гдје су обије стране, најприје, пред сабинским, а затим пред анконским епископом износиле прикупљене доказе. Како су се пред судом ствари почеле лоше одвијати по њих, Дубровчани су посегли за великим ратним плановима, гдје су мислили да у савезу са бугарским царем Михаилом Асеном збаце краља Уроша и његов род (јун 1253. године). Највећа позната последица овог савеза био је продор Бугара до данашњег Бијелог Поља када су спалили цркву Светог Петра. Како у овом сукобу нијесу имали успјеха, Дубровчани су током 1254. године морали склопити мир са Урошем. Тако су ослабљене њихове позиције у спору са барском архиепископијом. Зато су повукли своје заступнике у спору који се водио пред Куријом, да би након тога, у јесен 1255. године папа поставио новог барског архиепископа, што их је приморало да прихвате њено постојање.¹⁷¹¹

¹⁷¹⁰ *CD IV*, 150, 151, № 150, 155-157, № 141; *ИЦГ II/1*, 22 (С. Ћирковић); И. Коматина, *Црква и држава*, 308-310.

¹⁷¹¹ *ИЦГ II/1*, 22-27 (С. Ћирковић); И. Коматина, *Црква и држава*, 311-334; Ђ. Бубало, *Српска земља*, 166-172.

Док је трајао овај сукоб Бара и Дубровника, Котор се изгледа држао по страни не подржавајући неку од страна, али је на неки начин ипак био увучен у тај спор. У дубровачком архиву сачувано је наводно писмо которског епископа Деодата, у којем се он и архиђакон Теодор обраћају дубровачкој комуни, обећавајући да ће, као судија постављен од папе, бити непристрасан током судског процеса гдје је дубровачка комуна била увучена.¹⁷¹² За Деодата се зна да је епископ био 1247. године, као и крајем 1253. и током 1254. године када је умро. У периоду 1249-1251/2 которски епископ био Кентеберије, о њима ће бити говора у одјељку о которским епископима. Овај податак да је папа у неком тренутку одредио которског епископа за судију у спору између барског и дубровачког архиепископа за сада се тешко може уклопити у постојећу слику о овим догађајима. Потенцијална дешавања гдје би которски епископ могао узети учешће везана су за планове Јована де Плано Карпинија изложене у Дубровнику јануара 1249. године да се представници супростављених страна сретну у Котору или код цркве Св. Михаила на Превлаци, али до њихове реализације није дошло.¹⁷¹³ Када је спор почео да се рјешава пре судским органима у Перуђи, након прикупљених доказа, папа је арбитражу повјерио прво епископу сабинском, а затим епископу анконском, тако да не може бити ријечи о могућем учешћу которског епископа као арбитра у том тренутку. Нека фаза сукоба Бара и Дубровника иницирала је папство да покуша преко которског епископа доћи до договора ових двају црквених средишта, али оно што се зна из ондашњих извора таква акција није дала резултате. Сачувано је, иначе, писмо папе из 20. априла 1252. године упућено которском епископу Кентеберију, у којем он износи како му се архиепископ барски жалио да му је арбанашки епископ одрекао покорност и пажњу, те од Кентеберија тражи да га опомене да призна власт архиепископа барског, или да се пред папом оправда за своје понашање.¹⁷¹⁴ Ова два помена которског епископа, као личности којима је папство повјеравало значајне задатке везане за црквени спор, свједоче о снажном ауторитету которске епископије средином XIII вијека.

¹⁷¹² J. Lučić, *Neobjavljene isprave I*, 130, № 6; *CD, Suplementa I*, 95

¹⁷¹³ *CD IV*, 378–380, № 35; С. Станојевић, *Борба за самосталност*, 128–130; И. Коматина, *Црква и држава*, 314–316.

¹⁷¹⁴ D. Farlati, *Illyricum sacrum VI*, 441 (1. мај 1251. год.); *CD IV*, 489, № 425 (20. април 1252. год.); И. Коматина, *Црква и држава*, 322.

Када је дошло до сукоба Србије и Дубровника, Котор је био увучен у та дешавања ратујући са Дубровником.

12. 2. *Котор и Бар, борба за примат у залеђу.*

Котор, као црквено сједиште, биће у средишту догађања која су се тичала јурисдикције над просторима у унутрашњости српске државе. Када од средине XIII вијека почињу интензивније привредне везе између Котора и залеђа, Брскова, на првом мјесту, око њега и других трговачко-рударских центара створиће се бројне католичке колоније, па ће се поставити питање јурисдикције над њима.

У Брскову је осамдесетих година XIII вијека постојала снажна католичка заједница, гдје се, у једном тренутку, помињу Конрад, капелан кнеза Фрајдеберга, припадници парохијског свештенства, доминиканци и прокуратор цркве Свете Марије у Акону.¹⁷¹⁵ Ту је постојала мала црква-капела посвећена Дјевици Марији. Подигао ју је Дубровчанин *Heinz de Bibanis* који ју је поклонио дубровачким доминиканцима, о чему говори исправа састављена 7. октобра 1285. године у Брскову.¹⁷¹⁶ Осим ње у Брскову је постојала и црква посвећена Светом Николи.¹⁷¹⁷ Могуће је да су ову цркву саградили управо Которани, пошто ће седамдесетих година наредног вијека један Которанин у Новом Брду саградити цркву посвећену овом светитељу.¹⁷¹⁸

У то вријеме, јурисдикција над црквом Свете Марије и заједницом коју је она у Брскову окупљала биће предмет спора између которског епископа и барског архиепископа. Ради рјешавања тог спора почетком септембра 1284. године у Бар је дошла делегација которске епископије коју је предводио тадашњи епископ *Domnius*. Из дјелимично сачуваног текста исправе види се да су са њим били тадашњи которски нотар Тома из Фирма, бенедиктанац Гргур Дубровчанин и други свједоци. Поменути которски епископ одбио је да призна суд свачког епископа Петра у парници између которског каптола и архиепископа Бара, у вези јурисдикције над брсковском црквом, из разлога што је он био суфраган барског

¹⁷¹⁵ Г. Чремошник, *Списи 1278-1301*, 36, 37, 92, № 37, 259; Ј. Луčić, *Spisi II*, 200, № 869; К. Митровић, *Сукоб барског архиепископа* 291; К. Митровић, *Католичка парохија у Брскову*, 26, 27.

¹⁷¹⁶ D. Farlati, *Illyricum sacrum VI*, 117, 118, 442, 443 (погрешно наведена година настанка исправе, 1281); *CD VI*, 538, № 457; К. Митровић, *Сукоб барског архиепископа* 291; К. Митровић, *Католичка парохија у Брскову*, 27.

¹⁷¹⁷ С. Ћирковић, *Католичке парохије*, 244.

¹⁷¹⁸ М. Gogić, *Rimokatolička župa*, 1-26.

архиепископа. Поткрепљујући аргументима тај свој став Домније је изнио информације о неким писмима које је тим поводом папа био упутио највјероватније свачком епископу, чија је садржина била наклоњена которској страни. У исправи се помиње још неки детаљи око тог спора у којима Домније оптужује барског архиепископа да се служио некоректним средствима, износећи неистине о статусу которске цркве. Барски архиепископ је наводно био изјавио да ће которска црква без судске парнице одрећи свог права, што је иритирало которског епископа. Изгледа да је и сâм свачки епископ Петар упутио нека писма у којима је пријетио да ће, ако се которска делегација буде противила суду којим био он судио, одмах донијети пресуду, уз очекивање барског архиепископа да ће долазак представника которске епископије бити само формалност, како би потврдили већ унапријед припремљене одлуке које су биле у корист барске цркве.¹⁷¹⁹ Константујући да је опасно парничити се пред таквим судијом, од којег није могао очекивати непристрасност и објективност, епископ Домније је истог дана, у присуству истих свједока, донио одлуку да права своје цркве стави под заштиту папе, истовремено тражећи од апостолског колегијума да наведени спор они преузму да рјешавају.¹⁷²⁰

Како се даље одвијао овај спор остаје непознато. Да ли је у том тренутку Курија узела под заштиту которског епископа са каптолом не може се поуздано казати. Остаје да је 25. маја 1285. године, недуго након што је започео свој понтификат, папа Хонорије IV упутио писмо барском архиепископу и његовим суфраганима и припадницима свештеничког сталежа *per Sclavoniae provinciam constitutis*. Оваква формулација говорила би да се јурисдикција барског архиепископа протезала над свим католичким заједницама „смјештеним по провинцији Србији“.¹⁷²¹

Изгледа да је у периоду који је након тога услиједио которски епископ ипак задржао свој утицај над католичком заједницом у Брскову, која се једина поименице помиње у XIII вијеку. Потврда тога налази се у исправи епископа

¹⁷¹⁹ CD VI, 496, 497, № 413; *Acta et diplomata I*, 146, 147, № 489; *ИЦГ II/1*, 54, 55 (С. Ћирковић); С. Ћирковић, *Католичке парохије*, 254; К. Митровић, *Сукоб барског архиепископа*, 291-293; К. Митровић, *Католичка парохија у Брскову*, 28, 29.

¹⁷²⁰ CD VI, 498, № 414; *Acta et diplomata I*, 147, № 490; *ИЦГ II/1*, 54, 55 (С. Ћирковић); К. Митровић, *Сукоб барског архиепископа*, 293; К. Митровић, *Католичка парохија у Брскову*, 29, 30.

¹⁷²¹ *Vetera monumenta Slavorum I*, 101-103, № 136; И Божић, *О јурисдикцији*, 16.

Домнија од 17. октобра 1285. године којом он, како се у исправи наглашава, на њихов изричит захтјев, потврђује дубровачким доминиканцима власништво над већ поменутом капелом Свете Марије у Брскову, која им је дарована десетак дана раније.¹⁷²² Три године након тога власништво над овом капелом потврдио им је, у својству папског легата, Никола, јерусалимски патријарх и управник анконитанске цркве приликом боравка у Дубровнику, што се може сматрати слабљењем позиција которских епископа у настојањима да имају јурисдикцију на том подручју.¹⁷²³

Привредна повезаност и бројно присуство Которана утицале да католичке парохије у унутрашњости до средине последње деценије XIII вијека буду под јурисдикцијом которског епископа. Најкасније од почетка XIV вијека, архиепископија Бара под своју јурисдикцију ставила је тај простор. Као и у спору између Бара и Дубровника, ни овдје курија није донијела трајну одлуку која би се доследно примјењивала. Личности папа, став српских владара, политички, односно, економски интереси, способност барских и которских свештеника били су чиниоци који су у неком, тренутку, давали превагу једној или другој страни у спору.¹⁷²⁴

Овај ће се спор око јурисдикције над парохијама у унутрашњости пренијети и у XIV вијек. Први помени католичких парохија у том вијеку у унутрашњости Србије, чији је број у међувремену порастао, потичу из 1303. године. Новембра мјесеца те године папа Бенедикт IX упутио је Марину Жаретићу, барском архиепископу, писмо о којем је већ било ријечи. Тим писмом папа му даје право да у парохијама које се налазе у Брскову, Руднику, Рогозни, Трепчи и Грачаници има право постављања ректора тамошњих цркава. Добијање овог писма мјесец дана након што је поменути папа ступио на функцију говорило би да је барски архиепископ пожурio да добије потврду својих позиција које су се односиле на јурисдикцију над парохијама у унутрашњости Србије. Ово би се могло протумачити да је он, до тада, успио да истисне которског епископа, који је средином девете деценије претходног вијека имао црквена овлашћења у

¹⁷²² D. Farlati, *Illyricum sacrum VI*, 443; *CD VI*, 538, № 457; С. Ћирковић, *Католичке парохије*, 254; К. Митровић, *Сукоб барског архиепископа*, 293, 294.

¹⁷²³ *CD VI*, 615, № 522; К. Митровић, *Сукоб барског архиепископа*, 294.

¹⁷²⁴ Ђ. Бубало, *Српска земља*, 173.

Брскову.¹⁷²⁵ Истог дана папа је упутио још једно писмо барском архиепископу у којем је изнио своју забринутост за стање у цркви на подручју Зете и сјеверне Албаније. Међу епископијама, на које се односило ово писмо наведена је и она *in Cataro*. Марину Жаретићу дато је овлашћење да ријешити проблеме који су задирали у црквену сферу. Та *auctoritas* односила се и на санирање стања и на простору Которске епископије, што је значило да је папа сматрао барског архиепископа најутицајнијом личношћу међу католичким прелатима на том простору, те је он свакако био надређен которској цркви.¹⁷²⁶

Средином XIV вијека ситуација око јурисдикције у католичким заједницама у унутрашњости ће се промијенити. Могуће као последица дјеловања и убјеђивања делегације которске епископије, која је крајем 1345. године боравила у Авињону, папа Климент VI упутио је тада више писама сличне садржине. Два су била упућена српском владару Стефану Душану, једно босанском бану Твртку Котроманићу, као и угарском краљу Лудвигу I. У писму српском владару, од 7. јануара 1346. године, наведене су цркве и епископије: Конавли, Требиње, Драчевица, Рисан, Будва, Ластва, Призрен, Ново Брдо, Трепча, Јањево, Копорић, Плана, Остраћа, Брсково, Рудник, Липник, *Chelminia*, Сава, Мачва, Голубац и Београд, за које у писму стоји да су биле под јурисдикцијом которске и српске епископије. Папа је оптужио српског владара да је пружао подршку особама које су спречавале которског епископа да, преко викара, управља поменутиим црквама, што је представљало отворено стављање на страну которског епископа у спору око јурисдикције над католичким парохијама у унутрашњости српске средњовјековне државе.¹⁷²⁷ У периоду који је услиједио нема података о овом спору, политичке прилике ишле су на руку которском епископу. Он је несумњиво имао одлучујућу ријеч у рјешавању проблема који су настајали у католичким парохијама, што је представљало доказ да су се оне налазиле под његовим црквеним патронатом. То се види и из писма папе Урбана VI упућеног фебруара 1381. године которском бискупу Бартоломеју II у вези

¹⁷²⁵ *Vetera monumenta historica Hungariam I*, 408, № 649; И Божић, *О јурисдикцији* 17; К. Митровић, *Сукоб барског архиепископа* 294, 295.

¹⁷²⁶ *Vetera monumenta historica Hungariam I*, 408, 409, № 650; К. Митровић, *Сукоб барског архиепископа*, 295, 296.

¹⁷²⁷ *Vetera monumenta historica Hungariam I*, 701, № 1061; И Божић, *О јурисдикцији*, 17; С. Ђирковић, *Католичке парохије* 254, 255; К. Митровић, *Сукоб барског архиепископа*, 300-302.

спора који је настао око цркве посвећене Светом Николи, коју је у Новом Брду саградио један Которанин, за које се истиче да се налази у његовој дијецези.¹⁷²⁸ Подаци из првих деценија петнаестог вијека говоре да је тада которска епископија задржала јурисдикцију над парохјама. Ситуација се промијенила доласком деспота Ђурђа Бранковића, који ће право управљања над њима препустити барском надбискупу.¹⁷²⁹

12. 3. *Епископи Котора*

На челу дијецезе налазила се особа која је морала испуњавати услове прописане канонима и придржавати се норми у управљању повјереном му црквеном облашћу.¹⁷³⁰ Остало је мало тога познатог о которским епископима из ранијег периода. Један од првих био је Павле који се помиње као учесник на Четвртом васељенском сабору, одржаном 451. године.¹⁷³¹ На другом Никејском сабору одржаном 787. године учествовао је *Johanes, episcopus Decaterum*.¹⁷³² Са почетка IX вијека (809. год.) јесте натпис у првобитној цркви Св. Трипуна гдје се наводи име епископа Јована. Он је био на челу которске епископије када се вршила транслација моштију Св. Трипуна. Тада је започета изградња првобитне цркве посвећене том светитељу, чији је ктитор био Андреациус.¹⁷³³

У Дубровачком архиву налази се исправа чији би се настанак, по палеографским карактеристикама, могао смјестити у средину XIII вијека. У њој се налазе имена неколико дубровачких архиепископа, которских епископа и наводног првог епископа града Бара. Сматра се да је настао у вријеме настојања дубровачке архиепископије да докаже своју јурисдикцију над Котором и Баром. Према њему, као таквом, постоји резервисаност у науци, како због највјероватнијих мотива њеног настанка, тако и због једног садржинског

¹⁷²⁸ M. Gogić, *Rimokatolička župa*, 23, 24.

¹⁷²⁹ L. Blehova Čelebić, *Hrišćanstvo*, 184, 185; M. Gogić, *Rimokatolička župa*, 10.

¹⁷³⁰ L. Blehova Čelebić, *Hrišćanstvo*, 35-42.

¹⁷³¹ G. Gelcich, *Memorie storiche*, 38.

¹⁷³² R. Katičić, *Imena dalmatinskih biskupija i njihovih biskupa u aktima Ekumenskog koncila u Nikeji godine 787*, *Filologija* 11(1982-1983) 75-92, 86; L. Blehova Čelebić, *Hrišćanstvo*, 11,

¹⁷³³ D. Farlati, *Illyricum sacrum VI*, 425, *Зборник породице Смедја*, 1; I. Stjepčević, *Katedrala Svetog Tripuna u Kotoru*, 15; M. Čanak, Medić, *Katedrala svetog Tripuna u Kotoru*, *Zagovori Svetom Tripunu*, Zagreb 2009, 48-57.

елемента.¹⁷³⁴ Остављајући по страни питање вјеродостојности података да су наведени дубровачки архиепископи рукополагали которске епископе, неопходно је посветити пажњу которским епископима који се помињу у исправи. Први од наведених епископа *Canas, filius prioris Prestantii* могао је дужност обављати око 1010. године, када је на челу дубровачке цркве био *Nicyforus de Petrali* који га је, по тексту исправе рукоположио.¹⁷³⁵ Када је у питању епископ *Galatinus de Andriaco*, којег је наводно заредио *Vital de Sclavina*, не може се са поузданошћу рећи да ли је ту дужност обављао у првој или другој половини XI вијека. Наиме, као старјешине дубровачке архиепископије током XI вијека помињу се двије особе са истим именом, Витал I који је дужност вршио у периоду 1022-1047 и Витал II са службом 1064-1073.¹⁷³⁶ У истој исправи забиљежено је да архиепископ *Petrus de Lusec* (1075-1115) рукоположио тројицу которских епископа, били су то: *Verastus, Vrsacius filius eius, Christoforus de Calic*.¹⁷³⁷ Последњи которски епископ који се помиње у овој исправи јесте *Orsacius*, њега је наводно у функцију епископа увео *Girardo*, који се помиње у документима 1121. године.¹⁷³⁸ Поред основаних сумњи у крајњи циљ настанка овог документа, поузданост овог документа оспоравана је и тиме што се у њему не помиње епископ Гримоалд, за којег, у свом дјелу о Котору, Фламиније Корнелије каже да је епископ био 1090. године и што се прихватало у науци. Други извори из доцнијег периода, као и анализа документа који се приписује Гримоалду, несумњиво указују да је он ту дужност вршио готово два вијека доцније, о чему ће бити ријечи у наставку. Тиме се објашњава одсуство његовог имена у наведеном попису которских епископа. Претпостављајући да је редослијед которских епископа идентичан са редоследом наведених дубровачких прелата, временски оквир у којем су которски епископи дјеловали може се смјестити од 1010. године до 1121. године. Наведени документ из дубровачког архива не треба посматрати само из угла основног разлога његовог настанка. Као што је познато, често и фалсификати садрже аутентичне податке који се тичу постојања личности, за које се зна да нијесу измишљене. Ако

¹⁷³⁴ Д. Синдик, *Marginalia Catharensia*, ИЧ 34(1987), 29-34; Ј. Martinović, *Sveštенички stalež Kotora prve polovine XIV vijeka*, 62, 63; К. Митровић, *Млечани, епископу Котора 1420-1453*, 28.

¹⁷³⁵ D. Farlati, *Illyricum sacrum VI*, 41; Д. Синдик, *Marginalia Catharensia*, 29, 31.

¹⁷³⁶ D. Farlati, *Illyricum sacrum VI*, 42-55. Д. Синдик, *Marginalia Catharensia*, 29, 31

¹⁷³⁷ D. Farlati, *Illyricum sacrum VI*, 55-60. Д. Синдик, *Marginalia Catharensia*, 29, 31.

¹⁷³⁸ D. Farlati, *Illyricum sacrum VI*, 60. Д. Синдик, *Marginalia Catharensia*, 29, 31.

је аутор овог, по свему судећи, фалсификата имао разлога да дубровачким прелатима приписује рукополагање которских епископа, није имао разлога да измишља лица која су вршила функцију которског епископа, а на која је, у вријеме када је исправа настала (средина XIII вијека), још увијек била жива традиција у которској средини.

Подаци о которским епископима из XII и XIII вијека доста су оскудни. Мало тога се зна о њиховом поријеклу и околностима како су долазили на ту дужност. Како су извори за XIII вијек сразмјерно бројнији у односу на претходни, то су и подаци о которским епископима из тог периода издешнији. Неке до сада мало познате чињенице уносе нове детаље који се односе на период када су поједини епископи вршили своју дужност, уз неке интересантне податке из њихових биографија.

Први епископ о којем се зна нешто више био је *Ursatius II*. Он се помиње у даровној повељи из 1124. године којом се додјељују Превлака-Тумба цркви Светог Трипуна. У тој исправи он наступа као неко ко, са представницима највиших градских и провинцијских власти, дарује катедралу земљишне посједе са тачно наведеним границама, који ће током девете деценије тог вијека бити предмет спора. У документима насталим тим поводом (1181., 1182. год.) налази се име епископа Урсација, као особе у вријеме чијег су епископата додијељени ти посједи. У попису епископа, који се налази у рукописном зборнику *Storia delle Bocche di Cattaro di Francesco de Smeccchia* Архива ХАЗУ у Загребу, његово име се налази на првом мјесту, након прекриженог имена епископа Малона (*Mallone inter 1100-1120*). Ту стоји да је Урсације II своју дужност обављао између 1120 и 1125. године.¹⁷³⁹ То је, нема сумње, иста особа за којег се у попису которских епископа у исправи из дубровачког архива каже да га је у чин епископа увео дубровачки надбискуп Герард, који се у дубровачким документима помиње 1121. године, што чини реалним да је претходне године рукоположио поменутог Урсација.¹⁷⁴⁰

Корнелије Фламиније име Нићифора I наводи, са осталим, међу суфраганима дубровачког архиепископа Андреје.¹⁷⁴¹ Писац црквене историје

¹⁷³⁹ *I d.* 64, cap. X.

¹⁷⁴⁰ D. Farlati, *Illyricum sacrum VI*, 60.

¹⁷⁴¹ F. Cornelius, *Cattaro*, 18; У поменутом попису которских епископа, у Архиву ХАЗУ, за њега се такође везује 1141. година (*I d.* 64, cap. X.).

Илирика, надовезујући се на овај Корнелијев податак, казује да је Андреја за дубровачког архиепископа свечано проглашен 1141. године. Он поистовјећује овог Нићифора са особом која је од свог митрополита удаљена интердиктом на провинцијском сабору у Дубровнику, од стране већ помињаног подђакона Хенрика и папе Анастасија IV. Пошто је тај сабор, о којем је већ било ријечи, одржан 1153. године, а епископ Мајо, који га је наслиједио, свој епископат започео је 1154. године, Фарлати претпоставља да нема неког епископа који би био између њих двојице.¹⁷⁴² Незадовољство папске курије и дубровачке цркве дешавањима везаним за одржавање сабора није било усмјерено само против которског кнеза, како стоји у папском писму, већ и против Нићифора II, которског епископа.

Почетак службе следећег которског епископа **Маја** (*Malonus*) јасно се види из уводног дијела исправе из јула 1166. године која се односи на освештавање олтара новоизграђене катедрале Св. Трипуна. Он саопштава да се то дешава дванесте године његовог епископата, што би значило да је он постао епископ 1154. године. Освештавање цркве Св. Трипуна представљао је изузетан догађај, које су, са њим, извршили епископ арбанашки Лазар, Мартин, епископ Дриваста и Иван, епископ Улциња. Овог догађају присуствовали су представници византијске власти, Изанације, дукс теме Византије и Дукље, которски приор Вита, свачки епископ Петар и опати осам бенедиктинских опатија које су тада постојале на подручју зетског приморја.¹⁷⁴³ То је вријеме, како је већ казано, када се учвршћују бенедиктински манастири у зетском приморју.

Малон се срета у још једном документу из тог времена. Његово име се помиње у спору који је которски конзул Василије покренуо против извјесног Болијаце, Которанина, око патронатских права над црквом Светог Виктора, која се, по ријечима Фламинија Корнелија налазила у подграђу. Из увода те забиљешке може се закључити да је судском спору присуствовао и епископ Малон, као неко ко је сигурно заступао интересе которске епископије. Како је од Болијаце тражено да докаже своје наследно право, али он за то није пружио тражени доказ, пресуђено је да се речена црква ставља под власт епископа

¹⁷⁴² D. Farlati, *Illyricum sacrum VI*, 433.

¹⁷⁴³ D. Farlati, *Illyricum sacrum VI*, 433; *CD II*, 102, № 98; I. Stjepčević, *Katedrala Svetog Tripuna u Kotoru*, 16; И. Коматина, *Црква и држава*, 196, 197.

Малона.¹⁷⁴⁴ Исправа, односно њен препис, не садржи датум када је настала. На маргини преписа исправе која је сачинио Трипе Сmekја стоји да је она из 1154 године. Корнелије Фламиније износи да је податак о реченој цркви *ex documento anno MCLX*, сугеришући да се ради о појединачном документу, а не о препису који би се налазио са преписима и других исправа. Франческо Сmekја, аутор списка о которским епископима, у оквиру излагања о епископу Малону, такође износи овај проблем са црквом Св. Виктора. Он наводи да је Болијаца (*Boziazza*) своја права заснивао на акту краља Ђорђа. За разлику од Корнелија и Фарлатија, он помиње дукљанског владара, наводећи, на крају, као и Корнелије, да је *Breve recordationis* настао око 1160. године.¹⁷⁴⁵ То би могло да значи да је он вјероватно користио, исти *documentum* којим се користио и Фламиније Корнелије и на којем је писало да се догађај у њему описан десио 1160. године. Како ни један ни други нијесу непосредно користили исправе из Понтификала, нити из неких преписа са већим бројем исправа из њега, вјероватно се ради о појединачној исправу која је постојала све до њиховог времена, као што је случај са исправом о посвећењу олтара катедрале Св. Трипуна, и данас сачуваној. Из овог примјера се види да је брига о црквеној имовини била је једна од основних обавеза епископа. Ово би се могло сматрати најранијим поменом доказивања патронатског права над црквама у Котору.

О *Нићифору II* и његовом дјеловању вијести, према којима постоји резервисаност у науци, доносе Никола Рађина и Мавро Орбин, а преноси их и допуњује Данијел Фарлати. По ријечима дубровачког хроничара Стефан Немања је 1177. године напао Дубровник као помоћ которском епископу Нићифору, у спору који је он имао са дубровачким архиепископом Млечанином Трибунијем. Сматра се да је умро 1178. године.¹⁷⁴⁶

Нићифора II на положају которског епископа наслиједиће *Maius II* (*Marinum, Marcum*) који се помиње као суграфан надбискупа Барија на Трећем Латеранском сабору 1179. године.¹⁷⁴⁷ Ни он неће дуго бити на том положају. Њега

¹⁷⁴⁴ F 200, 195г; *Зборник породице Сmekја*, 2; F. Cornelius, *Cataro*, 18; D. Farlati, *Illyricum sacrum* VI, 434; R. F. Gyug, *Liturgy and Law* 559, № 38 (Аутор га датује између 1154-1181).

¹⁷⁴⁵ *I d.* 64, cap. X.

¹⁷⁴⁶ *Annales Ragusini anonymi item Nicolai de Ragnina*, 218; M. Orbini, *Il regno de gli Slavi*, 247 D. Farlati, *Illyricum sacrum* VI, 434.

¹⁷⁴⁷ D. Farlati, *Illyricum sacrum* VI, 434.

је наслиједио *Bucchius* (*Buccino Bucchia*). По ријечима Франческа Сmekје он је потицао из племићке и врло старе породице Бућа, која је которској цркви дала два способна поданика, као и много других значајних имена, како у књижевности, тако и у војсци. Користећи се вјероватно дјелом Мавра Орбина, хроничар износи податак да су Грци тј. Византинци 1179. године притекли у помоћ Котору и одбили напад Стефана Немање који је пријетио да ће спалити дистрикт. Када је Буциус након тога преузео кормило управе (*prese la pedini del governo*) поново је мало затим успостављен мир, те је он могао да се посвети марљивој обнови после нереда насталих у прошлим неприликама.¹⁷⁴⁸ У исправи из октобра 1181. године, којом се потврђује даривање катедрали Св. Трипуна, учињено својевремено од Урсација II, стоји да је донешена у првој години епископата поменутог Буциуса. У другој исправи, која се такође тиче посједа који су даровани Св. Трипуну, из 1182. године каже се да се догађај описан у њој одиграо такође у првој години његовог епископата. То би наводило да он током друге половине 1181. године постао которски епископ.¹⁷⁴⁹ Садржина ових исправа говори да је Буциус, на основу изјава свједока, потврдио посједе које је својевремено приложио Урсације II. У њима се не назиру разлози који су подстакли которског епископа за тај чин. Вјероватно се радило о спречавању отуђења црквене имовине. Његову бригу у том правцу запазио је и Франческо Сmekја. Он наводи да је Буциус нарочиту пажњу посветио заштити црквене имовине, са циљем да је поврати из руку узурпатора. На изнијети чин заштите имовине Св. Трипуна вјероватно се однос његов податак да је Буциус донио мјере против неких који су од Томбе Св. Арханђела присвојили дио добара, *che il suo antecessore Ursagio donato a S. Trifone 1181. etc.*¹⁷⁵⁰ О овом његовом дјелу под 1181. годином, у рукопису *IV a 52*, који се налази у Архиву ХАЗУ у Загребу стоји: *Buccinus seu Bucius episcopus Catharensis confirmat donationem factam ab Ursatio episcopo ecclesiae S. Triphone.*¹⁷⁵¹ Наведени случајеви нијесу били једини познати примјери гдје се Буциус старао о црквеној

¹⁷⁴⁸ *I d.* 64, cap. XI. Као аргумент за тврдњу о поријеклу овог епископа аутор ове хронике каже: *Si deduce che fosse di questa casa perche in una delle tre memoria di esso, che ho letto presso ai S(igno)ri Bisanti si chiama Buccius all' uso di allora di porre il cognomen semplice, comme abbiamo veduto dell'Andreacio nella memoria della fondazione di S. Maria, e S. Triifono.*

¹⁷⁴⁹ *F* 200, 196r-v, 196v-197r; *Зборник породице Сmekја*, 3, 4; Д. И. Синдик, *Превлака 1124. и 1181.*, 129, 130; R. F. Gyug, *Liturgie and Law* 562, 563, № 43, 44.

¹⁷⁵⁰ *I d.* 64, cap. XI.

¹⁷⁵¹ *IV a 52*, 7.

имовини. Франческо Сmekја саопштава да је пронађено једно његово писмо (*scrittura*) у вези опата Св. Лоренција из 1191. године, против његовог претходника у вези са црквеним добрима. Исти акт помињу Корнелије и Фарлати, називајући га пресудом (*sententia*).¹⁷⁵² У рукопису *IV a 52* у вези са тим стоји: *Bucinus episcopus Catharensis sententiam fert pro abbate seu rectore S. Laurentii*. Очито се радило о неком спору око имовине поменуте цркве, у којем је он пресудио. Он ће бити на челу которске епископије, када Котор допадне под власт Немањића. Та промјена врховне власти није оставила неког трага на положај тамошње епископије, она ће и даље бити подчињена надбискупији у Барију. У њему је, како је већ казано, 1187. године надбискуп Барија потврдио которском бискупу власништво над двије куће које су служиле за смјештај приликом његовог боравка у том граду.

Следећи познати которски епископ био је **Micha Leoni**, који је ту дужност обављао на прелазу два вијека. Већ је у поглављу о брачном праву казано да је он, по подацима које доноси нововјековни которски хроничар Франческо Сmekја, био патрицијског рода, али је због брака са припадницом грађанског staleжа изгубио тај статус. Као и Фарлати и он доноси податак да је примио мисионаре које му је послао Иноћентије III са задатком „*да ишчупају из коријена коров из шумовите земље Рашке и из околних земаља*“. Исти хроничар говори да је он шест година био у епископској столици и да је умро 1205. године и био сахрањен *in Domo nel Santuario al corno dell' Ep(iscopa)la, entro a tomba con la figura di un vescovo giacente senza iscrizione, ad via alla sepoltura di vescovi*.¹⁷⁵³ Овај његов последњи исказ је у супротности са садржајем другог извора, јер о години његове смрти управо свједочи надгробни натпис на сјеверном зиду катедрале Св. Трипуна.¹⁷⁵⁴ Податак да је шест година био епископ говорио би да је епископску дужност почео да обавља 1199. године. Тако се, опрезно, може сматрати да је до те године, скоро до краја тог вијека, *Vicchius* био епископ, вршећи ту функцију скоро двије деценије.

¹⁷⁵² F. Cornelius, *Catarus*, 19; D. Farlati, *Illyricum sacrum VI*, 434; *I d. 64*, cap. XI.

¹⁷⁵³ *I d. 64*, cap. XI.

¹⁷⁵⁴ F. Cornelius, *Catarus*, 19; D. Farlati, *Illyricum sacrum VI*, 434; I. Stjepčević, *Voda po Kotoru*, 390; Б. Шекуларац, *Трагови прошлости*, 75; L. Blehova Čelebić, *Hrišćanstvo*, 42.

Полазећи од оног шта износе Фламиније Корнелије и Даниел Фарлати, обично се сматра да је Миху Леона на мјесту которског бискупа наслиједила особа која се наводи као његов брат *Sergio (Sergius) Leoni*.¹⁷⁵⁵ Ипак, расположива грађа говори да је између њих двојице функцију которског епископа обављао **Мелицијака**, за којег је сматрало да ту дужност вршио вијек касније. Детаљном анализом одјелка о њему у Фарлатијевом дјелу¹⁷⁵⁶ и уз помоћ до сада мало познатих извора долази се поузданог закључка да је он био епископ током друге деценије XIII вијека. У рукописном зборнику *Memorie sulle Bocche di Cattaro, Leggi emanate sotto l' amministrazione propria*), који се налази у Архиву ХАЗУ у Загребу, након преписа исправе из јануара 1186. године налази се следећа забиљешка: *Cio si trova nell'antico MS. Rituale di Cattaro adnec della Chiesa di S. Trifone scritto in gotico e fi stabilito neltenipo(?) del Vescovo Meleciacce vesco l' anno 1210*.¹⁷⁵⁷ Уносећи препис поменути исправе у зборник, аутор овог рукописа изнио је да је она унешена у Понтификал 1210. године, када је бискуп у Котору био Мелицијака. Пошто у исправама у Понтификалу нема ни једне исправе која би садржала поменути податак, то се може поуздано сматрати да је аутор рукописа располагао подацима из неких других извора да је Мелицијака у то вријеме био епископ. Овај његов помен у потпуности се слаже и хронолошки поклапа са другим поменом Мелицијаке, у већ помињаном попису которских епископа, гдје поред његовог имена стоји 1215. година, када је он био епископ у Котору.¹⁷⁵⁸ У прилог закључка да је он почетком XIII вијека био епископ у Котору, ишао би и помен ове личности у исправама чији се преписи налазе у Понтификалу. Истина, оне не садрже датум, али се неке личности које се помињу у њима могу поуздано везати за тај период. У исправи која се односи на ограничавање вриједности поклона које су кумови давали дјечи приликом крштења, као и прилога, у случају смрти дјетета, уз епископа Мелициаку, помиње се и Миха архиђакон.¹⁷⁵⁹ Иста особа помиње се и у исправи из 1200. године која се односи на ранију мисију

¹⁷⁵⁵ J. Martinović, *Crkvene prilike u Kotoru prve polovine XIV vijeka*, 63, 64; L. Blehova Čelebić, *Hrišćanstvo* 42.

¹⁷⁵⁶ СБР VI, Мелицијака / Малицијат (Meliciacca), 366, 367 (Ђ. Бубало).

¹⁷⁵⁷ I d 72, 5г.

¹⁷⁵⁸ I d. 64, sv III.

¹⁷⁵⁹ F 200, 66v; D. Farlati, *Illyricum sacrum VI*, 444; *Зборник породице Смејка*, 6; *Загребачки зборник*, 305; I. d 54. sv. III, 12; R. Gyug, *Liturgy and Law*, 545 № 4; Л. А. Шаферова, *Ранний далматинский город*, 174.

папског изасланика Гвалтерија око сузбијања прекомјерне камате у Котору.¹⁷⁶⁰ У временски оквир између смрти Михе Леона (1205. године) и 1215. године могао би се смјестити епископат ове личности, а тиме и настанак исправе која се тичала обавеза кумова приликом крштења и смрти дјетета. Том временском оквиру припада и заклетва Доминика, опата бенедиктинског манастира Св. Ђорђа код Пераста, у којој се он заклиње на вјерност и послушност которској цркви и Мелицијаки, епископу которском.¹⁷⁶¹ Почетку XIII вијека, могуће из доба Михе Леона, припада и исправа коју је саставио нотар Јуније о свједочењу које се тичало посједа св. Трипуна.¹⁷⁶² У њој се помињу нека мјеста и особе који се наводе и у исправама из 1181. 1182. године, а које су се такође тичале посједа св. Трипуна. Спор око власништва над посједима из XII вијека наставио се и у XIII.

Ослањајући се на податак да је Мелицијака још 1215. године био епископ, добија се *terminus ante que non Sergio (Sergius) Leoni* није могао постати епископ. Биће да је током прве половине те године Мелицијака смрћу престао да буде епископ, те га је на челу которске епископије, док није био изабран за епископа, у својству архиђакона наслиједио Сергије. О томе свједочи исправа из августа 1215. године гдје за архиђакона Сергија стоји *qui tunc primatum ecclesiae tenebat*. Ова формулација говори да је на челу которске цркве тада био Сергије. Да је то такво стање могло бити привремено, до избора епископа, говори други дио исправе гдје се помиње епископ, чија ће овлашћења, у случају да епископа не буде у граду, имати архиђакон.¹⁷⁶³ Вјероватно је Сергија за епископа изабрао которски каптол,

¹⁷⁶⁰ F 200, 194r; *Зборник породице Смедја*, 6; *Загребачки зборник*, 306, 307; А. Мауер, *Catarensia*, 103-106; R. F. Gyug, *Liturgy and Law* 557, № 32; У том случају не може се прихватити идентификација особе која се у изворима наводи као Миха архиђакон са бискупом Михом Леоновим, што је изнијето као могућност (L. Blehova Čelebić, *Hrišćanstvo*, 42.). Бавећи се овим питањем Ричард Гјуг исправно уочава да се поменути Миха архиђакон не помиње у сачуваној которској нотарској грађи прве половине XIV вијека, што му даје за право да обје исправе, у којима се он помиње, опрезно, без друге аргументације, смјести на почетак XIII вијека (R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 545, нап. 4., 551, 552). Л. А. Шаферова у горе поменутом раду датује ову исправу око 1200. године, позивајући се на помен архиђакона Михе у исправи из 1200. г.

¹⁷⁶¹ F 200, 177v; D. Farlati, *Illyricum sacrum* VI, 444; *Зборник породице Смедја*, 6; *Загребачки зборник*, 305; I. d 54. sv. IV, 3; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 551, 552, № 18. На маргини преписа ове исправе у Зборнику породице Смедја налази се следећа забиљешка: *Giuramento dell' Ab.' di S. Geiorgio d' ubbidienza al Vescovo Meliciacce. (ispod datuma 119.. vidi se, napisano istom rukom kojom i rukopis vas, ovaj datum : 133...; a povrh njega je sigurno pokojni G. S. napisao 119..)*.

¹⁷⁶² F 200, 195v; *Зборник породице Смедја*, 5; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 560, № 40.

¹⁷⁶³ F 200, 194v; D. Farlati, *Illyricum sacrum* VI, 436; *Загребачки зборник*, 309; I. d 54. sv. III, 11; R. F. Gyug, *Liturgy and Law* 558, 559, №. 37. За тумачење термина *primatus*: *Lexicon II*, 912. У исправи није употребљен облик *afuerit*, што би значило да се радило о случају да је бискуп у граду постојао, а био одсутан.

док га је рукоположио архиепископ Барија, што је била пракса још током друге половине XII вијека. Обично се сматра да су он и Миха Леон браћа и да су обављали функцију епископа један за другим. Франческо Смедја на почетку излагања о Сергију Леону говори да је он био *nipote del suo predecessore*, мислећи ту на Миху. Завршавајући поглавље о њему каже да је умро 1219. године наводећи да је његово тијело постављено близу његовог стрица (*e fu collocato il suo corpo vicino al zio con questa memoria sulla lapide sepolcrale*).¹⁷⁶⁴ Према томе, ако би се повјерење поклонило Франческу Смедји значило би да је Миха Леони био је стриц Сергију Леону. Основу за закључак да су Миха и Сергеј били браћа налазила се у Сергијевом надгробном натпису гдје стоји да је он положен у гроб заједно са братом епископом. Блискост међу припадницима цркве и хришћанско схватање да све припаднике цркве треба сматрати браћом, што се често наводи у изворима, навело је на констатацију да су они заиста били браћа. Тај спомен који он наводи јесте натпис на сјеверном зиду катедрале Св. Трипуна, на којем се налази година његове смрти.¹⁷⁶⁵ Може се примијетити да је аутор нововјековне хронике о которским епископима, за приказ ове двојице епископа, осим епиграфских натписа, користио и неке друге, данас непознате изворе. У већ поменутом рукопису IV а 52 након излагања о Михи Леонов аутор каже: *Et succedit Sergius de Leonibus eius nepos, vel frater potius; ut ex alio lapide prope supradictum existente*.¹⁷⁶⁶ Да ли му је Франческо Смедја за ово био извор не може се за сада рећи. Сергије се помиње неколико година касније, 1222. године, у исправи која се тичала плаћања таксе за бродове коју су бродари морали да плаћају, гдје је, својевремено, на његов захтјев, одлучено да и власници малих бродова плаћају таксу.¹⁷⁶⁷

Сергија је наслиједио епископ *Blasius* који је, по сачуваним изворима ту функцију вршио између 1221 и 1239. године. Његов први помен јесте у исправи у чијем средишту се налази прописивање норми приликом састављања исправа у

¹⁷⁶⁴ *I d. 64, cap. XI.*

¹⁷⁶⁵ F. Cornelius, *Catarus*, 19; D. Farlati, *Illyricum sacrum VI*, 434; *Voda po Kotoru*, 390; Б. Шекуларец, *Трагови прошлости*, 75, 76; L. Blehova Čelebić, *Hrišćanstvo*, 42.

¹⁷⁶⁶ *IV a 52, 7.*

¹⁷⁶⁷ F 200, 199r; D. Farlati, *Illyricum sacrum VI*, 436, 437; *Загребачки зборник*, 310; *I. d 54. sv. III*, 10; R. F. Gyug, *Liturgy and Law* 568, 569, № 58.

каторској канцеларији.¹⁷⁶⁸ На његову иницијативу, наредне године, каторске судије су донијеле поменућу одлуку о обавезном плаћању таксе коју су морали давати власници великих бродова и барки. У одлукама каторских вијећа Блаж се помиње октобра 1227. године када су донијети ближи прописи о сакупљањима новца у граду, у износу већем од педесет перпера.¹⁷⁶⁹

Блаж је, као каторски епископ, присуствовао у Дубровнику посвећивању самостана бенедиктинског монашког реда, посвећеног Св. Јакову, који је саградио Дубровчанин Јован Гундулић.¹⁷⁷⁰ Са почетка епископата (1221-1222. год.) датира његов помен у исправи која тиче изградње нове цркве посвећене Св. Марији од Ријеке. Њу су, на мјесту старе, саградили кнез Иван и припадници каторских патрицијских породица *Dersa* и *Bisacca*.¹⁷⁷¹

Свакако да је најзначајнији догађај из периода његовог епископата било преношење из Константинопоља у Котор главе Св. Трипуна, патрона Котора, што се десило 1227. године. О том догађају настао је опширан спис¹⁷⁷², док је каторски бискуп Блаж тим поводом доносиоцу ове реликвије, Матији Бовалису, посебним актом додијелио земљишни посјед у близини, данас непознате, цркве Св. Теодора. Ти посједи били су ослобођени давања и општинских намета, што је представљало стицање финансијско-пореског имунитета тог посједа.¹⁷⁷³ У циљу заштите црквене имовине која је припадала опатији Св. Ђорђа, са каптолом и представницима градских власти, октобра 1229. године, донио је одлуку којом се забрањује узимање залога од Марка опата тог манастира и осталих монаха. Истом мјером било је забрањено да се купују посједи који су били власништво поменутог манастира, као и да монасима позајмљује новац за свечано црквено одијело.¹⁷⁷⁴

¹⁷⁶⁸ F 200, 66v; D. Farlati, *Illyricum sacrum VI*, 436; *Загребачки зборник*, 305 (регест); I d 72, 4; R. F. Gyug, *Liturgy and Law* 546 № 5.

¹⁷⁶⁹ F 200, 191v; *Загребачки зборник*, 306 (помен); I d 72, 4; R. F. Gyug, *Liturgy and Law* 555, № 26.

¹⁷⁷⁰ D. Farlati, *Illyricum sacrum VI*, 92, 437; L. Blehova Čelebić, *Hrišćanstvo*, 42.

¹⁷⁷¹ CD III, 207, 208, № 181; L. Blehova Čelebić, *Hrišćanstvo*, 43.

¹⁷⁷² D. Farlati, *Illyricum sacrum VI*, 437, 438; I. Stjerčević, *Katedrala*, 15; K. Митровић, *Култ светог Трипуна у средњовековном Котору*, 236-277.

¹⁷⁷³ F 200, 66r; D. Farlati, *Illyricum sacrum VI*, 436, 437; *Загребачки зборник*, 304-305; I. d 54. sv. III, 10, sv. IV, 1; R. F. Gyug, *Liturgy and Law* 544, 545, № 3.

¹⁷⁷⁴ F 200, 195v; D. Farlati, *Illyricum sacrum VI*, 439; *Загребачки зборник*, 307; I. d 54. sv. IV, 2; R. F. Gyug, *Liturgy and Law* 561, № 41.

Овај епископ помиње се у исправама из 1238. и 1239. године, које садрже одлуке которских органа, у чијем је доношењу он присуствовао. Док се она из 1238 године односи на продају вина и стоке, прва из наредне године тиче се посланства које је комуна слала српском владару и у сусједне крајеве Грбаљ, Будву и Драчевицу. Последњи помен овог епископа у исправи из јула 1239. године јесте битан када се ради о могућем утврђивању поријекла овог бискупа. Наиме, на почетку ове исправе стоји да је она донешена у вријеме господара краља Владислава *pressidente in Catarensis Ecclesia episcopo Blasio Leonis*.¹⁷⁷⁵ Намеће се као могућност претпоставка да је он био у сродству са Михом и Сергијем Леони, которским епископима са краја XII и почетка XIII вијека. Савјесно управљање которском бискупијом, уз углед и поштовање које је та породица уживала, омогућили су тројници припадника овог рода да скоро пола вијека, са мањим прекидом, буду на челу которске цркве. Ово би значило да до средине XIII вијека још увијек није било усвојено да которски епископ не може бити неко ко је био Которанин што ће касније бити прописано.

О следећем которском епископу *Деодату* остало је забиљежено да је 1247. године посветио цркву Светог Ђорђа која је припадала истоименом манастиру. Док се за његове претходнике наводи да су били епископи Котора, за њега се у поменутој исправи каже да је *episcopus ecclesiae sancti Triphonis*. Тиме се жељело истаћи да је он старјешина катедралне которске цркве.¹⁷⁷⁶ Двије године након тога (1249. год.) Фарлати помиње которског епископа Кентеберија, у вези преноса моштију которских мученика Петра, Ловра и Андрије у Дубровник.¹⁷⁷⁷ Исти бискуп се јавља у већ поменутом писму папе Иноћентија IV из 1251/2. године гдје он тражи од Кентеберија да утиче на арбанашког бискупа како би овај признао црквену власт надбискупа града Бара.

Крајем децембра 1253. године као которски епископ, у одлуци која се тиче опхођења према капетанима - градским магистратима у ратним околностима, помиње се опет епископ Деодат, који се наводи одмах иза градског кнеза

¹⁷⁷⁵ F 200, 65r; *Зборник породице Сmekја*, 10; *Загребачки зборник*, 304 (помен); R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 543, 544, № 2 (*presidente in Catarensis Ecclesia episcopo Blasio Leo...*).

¹⁷⁷⁶ D. Farlati, *Illyricum sacrum* VI, 439; CD IV, 326, 327, № 289; L. Blehova Čelebić, *Hrišćanstvo*, 43.

¹⁷⁷⁷ D. Farlati, *Illyricum sacrum* VI, 441; *Annales Ragusini anonymi item Nicolai de Ragnina*, 33; L. Blehova Čelebić, *Hrišćanstvo*, 43;

Нићифора. Ово је готово једини сачувани помен которског епископа у одлукама которских органа из средине XIII вијека.¹⁷⁷⁸ Значај те мјере захтијевао је присуство свих најзначајнијих чинилаца у комуни, што је епископ свакако био. У питању је вјероватно иста личност која је 1247. године посветила цркву Св. Ђорђа. То што се једна иста особа јавља као которски епископ у различитим периодима било је нешто што се сретало и крајем друге половине тог вијека. Неке околности у комуни и дешавања у которској цркви, нама непознате, доводиле су до повлачења са функције которског епископа, да би се исте личности, након неког периода, опет помињале на истој функцији. Деодат је умро 1254. године, о чему говори натпис на надгробној плочи у катедрали Св. Трипуна.¹⁷⁷⁹

Остало се ускраћено за личност которског епископа, која је била на челу которске цркве када је јуна 1255. године каптол доносио одлуку о сузбијању бигамије, као и негативних појава које су постојале у оквиру цркве, уз истицање нужности поштовања црквених норми и кажњавање њихових прекршилаца.

Често навођење присуства епископа приликом доношења за комуно значајних одлука говори да су они, као старјешине цркве, у име каптола, или са њим, како се то наводи, имали велики утицај у комуни. То је обично ишло у оним случајевима гдје је навођена да је општа народна скупштина доносила те одлуке.

Током седме деценије XIII вијека дужност которског епископа обављао је доминиканац **Марко**. На молбу которског каптола он је фебруара 1261. године освештао више цркава у граду: Св. Кузме и Дамјана, Свете Елизабете, мученика Абдона и Сенена и цркве Св. Лоренца.¹⁷⁸⁰ Он је присуствовао 1263. године

¹⁷⁷⁸ F 200, 70v; I. d 72, 6; R. F. Gyug, *Liturgy and Law* 550, № 13.

¹⁷⁷⁹ Текст овог натписа којег доноси Урбано Рафаели (*Gazzetta di Zara*, № 51, 25 giugno, 1844, Zara, 286) гласи:

*Presul obit Cathari pater et ciuis Deodatus
Insignis moribus et dogmate nobilitatus
Corpus habet tumulus quod nouimus incinerari
Spiritus astra petit quem spes est coelificari
A. D. M. CC. L. I. I. I. I.*

Иво Стјепчевић доноси нешто другчију транскрипцију неких ријечи овог натписа (*Voda po Kotoru*, 390, нар. 11):

*PRESVL. OBIT CATHARI PATRICZIVS DEODATUS
INSIGNIS MORIBVS ET DOGMATE NOBILITATVS
CORPVS HABET TVMVLVS QUOD NOVIMVS IN CINERE
SPIRITVS ASTRA PETIT QVEM SPES EST GLORIFICARI
A. D. MCCLIII.*

Његово читање преузима Б. Шекуларац у: *Трагови прошлости*, 76, 77.

¹⁷⁸⁰ CD V, 190, № 696; L. Blehova Čelebić, *Hrišćanstvo*, 44.

изградњи цркве Св. Павла о чему свједочи сачувани натпис¹⁷⁸¹, као и њеном даривању доминиканцима три године касније, које су учинили њени патрони, Которанин Павле Бари са својом супругом Добром. Пошто се у исправи за приложника и његову супругу каже *Paulus filius Bosce cognatus noster nobilis civis Catharem, cum coniuge sua Domina Dobre sorore nostra* то је изнијета претпоставка да је епископ Марко био Которанин.¹⁷⁸² Овакво атрибуирање могло би се односити и на већ констатован обичај да се припадници цркве називају браћом и сестрама.

Которски епископ Марко се, заједно са Зетским епископом Неофитом, помиње у спору око патронатства над црквом светог Луке у Котору из 1270. године. Уз учешће кнеза Војислава они су спровели упуство српског краља Уроша о рјешавању тог проблема, тако што су од окупљеног народа затражили да се зауну над реликвијама Св. Трипуна.¹⁷⁸³ За личност овог епископа, или његовог наследника Домнија, везује се и исправа из фебруара 1271. године, чији је дио текста на десној страни оштећен, а која говори о обавезности которске цркве да комуни даје дио прихода у новцу. Краљ Урош успио је да наметне епископији да дио прихода уступи комуни што је у крајњој мјери крњило права те црквене установе. Могуће да је у вези са овом мјером, као нека сатисфакција, которској бискупији уступљено право да под својом јурисдикцијом држи католичке парохије, које су, од друге половине XIII вијека, почеле да се формирају у унутрашњости српске средњовјековне државе. У овим мјерама краља Уроша могу се препознати неке од активности које ће наредних деценија према которској епископији предузимати српски владари, о чему свједоче и писма римских папа, које ће наредних деценија упућивати српским владарима.¹⁷⁸⁴

Епископат наредног највишег которског каноника *Домнија I* јесте комплекснији него што се може закључити из до сада познатих извора. Већ је у науци примијећено да његов боравак на мјесту которског епископа у трајању од четрдесет седам година (после 1270-1327) буди како сумњу, тако и знатижељу.

¹⁷⁸¹ I. Stjerčević, *Vođa po Kotoru*, 371, 390, 391; Б. Шекуларац, *Трагови прошлости*, 101, 102.

¹⁷⁸² D. Farlati, *Illyricum sacrum VI*, 441, 442; *CD V*, 377, № 859; Б. Шекуларац, *Трагови прошлости*, 101, 102; L. Blehova Čelebić, *Hrišćanstvo*, 44.

¹⁷⁸³ С. Пирковић, *Парница*, 127-138; L. Blehova Čelebić, *Hrišćanstvo*, 44, 45.

¹⁷⁸⁴ И. Божић, *О јурисдикцији* 15-27; К. Митровић, *Сукоб барског архиепископа*, 289-305

Тих пола вијека оивичених његовим поменима на мјесту которског бискупа јесу период који је вишеструко значајан и за Котор и његову епископију. На прелазу два вијека комуна је заокружила своју аутономију, проширила свој дистрикт добијањем Грбља. Од осамдесетих година започеће борба за јурисдикцију над католичким заједницама у унутрашњости Србије. Которска епископија је у то вријеме, као и остале епископије са простора зетског приморја и сјеверне Албаније, била суочена са проблемима који се тичу унутрашњег живота у њој, дисциплине клерика и свештенства, непоштовања канона што ће довести до реакције саме курије.

У таквој ситуацији на чело которске епископије дошао је Домније, о чијем поријеклу се не зна ништа. Најстарији помен овог епископа јесте у акту насталом после 1270. године у којем се он обраћа дубровачкој комуни. Документ говори о његовом задужењу у спору са дубровачким архиепископом, које је он учинио у својству папиног легата.¹⁷⁸⁵ Током девете деценије водио је спор са барским архиепископом око јурисдикције над католичком заједницом у Брскову, потврдивши дубровачким доминиканцима капелу св. Марије у Брскову, коју им је 1285. године додијелио Хајнц Бибанис. У то вријеме доминиканци су били у Котору утицајан фактор који је тежио да очува свој привилеговани положај. То ће их довести у сукоб са которским епископом Домнијем. Тај антагонизам ескалирао је када је Домније напао Урбана, њиховог опата и потукао се са другим припадницима тог реда. Из тог разлога папа Никола IV наложио је септембра 1288. године Михаилу, опату самостана Св. Михаила на Шипану, да которског епископа доведе пред папски суд како би му се судило.¹⁷⁸⁶ Не зна се какав је био исход те парнице. Домније је на положају которских епископа био и октобра наредне године (1289. године) када је освештао цркву Св. Николе од Вртова који су саградили припадници которске породице Драго.¹⁷⁸⁷ Наредних година у Котору друга личност је обављала дужност которског епископа.

О Гримоалду као которском епископу, још од Фламинија Корнелија, износе се закључци да је он био епископ крајем XI вијека (1090. године). Тај податак Корнелије је пронашао у рукопису *Liber Ducalium* чији је аутор био

¹⁷⁸⁵ CD, V, 190, № 32; L. Blehova Čelebić, *Hrišćanstvo*, 45.

¹⁷⁸⁶ CD VI, 614, 615, № 521; L. Blehova Čelebić, *Hrišćanstvo*, 45.

¹⁷⁸⁷ CD VI, 675, № 567; L. Blehova Čelebić, *Hrišćanstvo*, 46.

Вићентије Бабић, доминиканац. У поменутом наводу код Корнелија стоји да се Гримоалд, у том рукопису, помиње под 1090. годином. Оно што саопштава о њему јесте да је позната нека од његових наредби, која се чак до тог времена примјењује у граду, али се наглашава да нема забиљежену ниједну хроничарску ознаку коју треба да имају документа која се користе у вјери.¹⁷⁸⁸ Оваква кратка забиљешка о садржини тог документа, којег Корнелије назива едиктом, говори да се ту ради о исправи која се тичала питања вјере, односно црквеног брака, а чији се препис налази у Понтификалу.

Сигурно је да Гримоалд није био Которанин, његово поријекло треба тражити на просторима Јужне Италије гдје се идентично име срета у тамошњим документима.¹⁷⁸⁹ Ако се има у виду да је по неким претпоставкама краљица водила поријекло из тих области онда та могућност јесте реалнија.¹⁷⁹⁰ Да је био странац види се и из уводног дијела документа гдје он саопштава да је дошавши у Котор затекао стање које износи у наставку. Стање у которској епископији захтијевало је енергичне мјере које није могла спровести особа из которске средине, те се посегло са личношћу са стране за коју се сматрало да се може изборити са проблемима у которској епископији. То је био само дио проблема са којима су се и након тога, крајем XIII вијека, суочавале и друге бискупије у зетском приморју и сјеверној Албанији, о чему свједоче писмо Бенедикта IX из 1303. године.¹⁷⁹¹ Пошто је за рјешавање тих проблема био заинтересован сâм врх католичке цркве, могуће да је иницијатива за Гримоалдову дјелатност потекла из врха папства, а вјероватно на подстицај краљице Јелене Анжујске. Она је имала довољно мотива, као и ауторитета, да подстакне папство да предузме мјере како би се покушати санирати стање у которској епископији која је улазила у састав области којима је она управљала. У том контексту ваља и посматрати постављање Гримоалда за епископа. Та дјелатност краљице Јелене била би у складу са њеним другим активностима које су имале за циљ побољшање статуса и

¹⁷⁸⁸ F. Cornelius, *Catarus*, 19; D. Farlati, *Illyricum sacrum VI*, 433; G. Gelcich, *Memorie storiche*, 58, nap.1; R. Gyug, *Liturgy and Law*, 125 (nap. 348), 126, 570, 571, № 62.

¹⁷⁸⁹ *CDB II*, Indice nomine dei propri, s. v. *Grimoaldus*, 232.

¹⁷⁹⁰ М. Поповић, *Српска краљица Јелена*, 31, 32.

¹⁷⁹¹ *Vetera monumenta historica Hungariam I*, 408, 409, № 650; К. Митровић, *Сукоб барског архиепископа* 295, 296.

улоге католичке заједнице у приморским крајевима.¹⁷⁹² Ближе околности његовог доласка на положај которског епископа и све друго што се односи на Гримоалда остају до даљег непознати.

Као католикиња, краљица Јелена је нарочиту пажњу поклањала сређивању црквених прилика у Зети. Другу половину XIII вијека карактерише даље ширење и учвршћивање припадника фрањевачког реда у зетским градовима. Дјелујући из Дубровника, фрањевци су око 1283. године успјели да у Котору имају своју мисију и тако стекну простор за даље дјеловање. Своју активност прошириће и на друге зетске градове, Бар и Улцињ.¹⁷⁹³ По ријечима Даниела Фарлатија краљица Јелена је 1288. године у Котору саградила манастир за њихове потребе. Исти аутор доноси податак да је те године она и у Бару подигла фрањевачки манастир, приписујући јој подизање истих манастира и у Улцињу и Скадру.¹⁷⁹⁴ Вјероватно је долазак фрањеваца у Котор био срачунат с циљем да, у складу са својом улогом, дјелују на вјернике и тако их подстакну да се придржавају канона.

Гримоалд је, дошавши у Котор, окупио свештенство и клер и саопштио им проблеме које је затекао у граду. Након што је изнио ситуацију која се тичала углавном проблема из сфере брачних односа, запрејетио је екскомуникацијом онима који се не буду придржавали канона о брачним односима. То његово обраћање окупљеном клеру и свештенству добило је форму једног декрета, пасторалног писма. Такво његово поступање било је у складу са црквеним канонима. По њима је новоизабрани епископ по ступању на дужност био обавезан да сазове каптол, гдје би, поред излагања начела којих ће се придржавати током обављања своје дужности, износио и указивао на проблеме који су били присутни у дијецези-одсуство бриге о душама вјерника. Истицање негативних појава било је праћено пријетњама казнама у случају да се не буду поштовали канони.¹⁷⁹⁵ Гримоалдов текст био би тако упечатљив примјер примјене канона који су се тичали дешавања када би нови епископ ступао на дужност.

Колико је Гримоалд био бискуп није познато, средином прве деценије XIV као которски епископ опет се наводи особа под Домније. Он је био присутан када

¹⁷⁹² М. Поповић, *Српска краљица Јелена*, 57-64, 70-81.

¹⁷⁹³ *ИЦГ II/1*, 53 (С. Ћирковић); М. Поповић, *Српска краљица Јелена* 57-59, 72.

¹⁷⁹⁴ D. Farlati, *Illyricum sacrum VII, Venetiis* 1817, 44, 59, 252, 309; Г. Суботић, *Краљица Јелена Анжујска-ктитор црквених споменика у Приморју*, ИГ 1-2 (1958) 131-148, 139.

¹⁷⁹⁵ *Codex iuris canonici*, Roma 1918, can. 358, § 2, can. 359, § 2.

је краљ Милутин (1305-1307. године) потврдио повељу своје мајке Јелене Анжујске самостану св. Марије Ратачке (*епископъ которскы Доумъне*). Том чину присуствовали су истакнути представници Римокатоличке и Православне цркве, као и припадник цркве босанске. Слика о његовом епископату бива још комплекснија када се унесе податак да је 1319. године папа Јован XXII насловио булу, усмјерену против барског архиепископа, которском архиђакону, о чему је било ријечи у одјељку о свештенству. То би свакако значило да он у том тренутку није био епископ, односно да епископа у том тренутку у Котору није било. Године 1325. Домније се помиње као папски изасланик приликом предаје симбола власти дубровачком архиепископу. Његово имовно стање у то вријеме није било завидно. Остало је забиљежено да му је чак и књиге, као и одјећу морала плаћати курија. Његова, рекло би се неспособност, да управља имовином цркве довела је до тога да је папа наложио архиепископима Бара и Дубровника, као и епископу Трогира да му помогну како не би дошло до злоупотреба имовине епископије.¹⁷⁹⁶

Он, односно његов епископат, као и подаци о епископима који се након њега наводе у изворима захтијевају подробну анализу и преиспитивање. Како је он, још новембра 1327. године био жив, када је и даље као епископ, састављао тестамент¹⁷⁹⁷, то би наредни епископ, који се помиње 1328. године и могао вршити своју дужност у вријеме гдје га смјештају. Фарлати саопштава да се он звао *Domponius* и да се његово име помиње једино у актима папске конзисторије у Авињону, *circiter* 1328. године, када је и умро. Марин Угхели га наводи под именом *Dompinus* и износи да је умро исте те године.¹⁷⁹⁸ На исту особу (*Dompinus*, *Dampnius*) вјероватно је мислио и папа Иван XXII када је 1330. године, током спора око избора Сергија Болице за епископа, казао да је курија, за живота покојног Домнија, резервисала за себе право да именује которске бискупе.¹⁷⁹⁹ У таквим хронолошким оквирима, када је готово до краја 1327. године Домније био епископ, тешко да има мјеста за Мелициаку као епископа, који је припадао почетку XIII вијека.

¹⁷⁹⁶ CD IX, 178-180, № 144; D. Farlati, *Illyricum sacrum VI*, 443; L. Blehova Čelebić, *Hrišćanstvo*, 46.

¹⁷⁹⁷ MC I, 158, № 441 (*Ego dompnus dei gratia episcopus Catarensis etc.*).

¹⁷⁹⁸ M. Ughelli, *Italia sacra VII*, Roma 1659, 697; D. Farlati, *Illyricum sacrum VI*, 444; L. Blehova Čelebić, *Hrišćanstvo*, 47.

¹⁷⁹⁹ L. Blehova Čelebić, *Hrišćanstvo*, 48.

Додатну информацију о епископима са краја треће деценије XIV вијека даје була папе Бенедикта II из 1336. године. Говорећи о Марину Болицу, брату Сергеја Болице који је 1328. године изабран за епископа, у були стоји да је которска епископија остала претходно упражњена смрћу епископа *Domanhe*. То је дало повода да се изнесе као претпоставка или да је између Помпонија и Сергија неки *Domanha* био епископ, или да име Помпоније треба читати као *Domanha*.¹⁸⁰⁰ Папа у овом случају не помиње Мелициаку. Одсуство његовог помена, помен тестаментa епископа Домнија из новембра 1327, оскудни подаци о следећем епископу око чијег имена не постоји сагласност, чији један облик (*Dompinus*) има сличности са именом Домније, као и наведени дио папине повеље из 1336. године, могли би да наведу на могућност да у питању једна те иста особа - епископ Домније који је још од почетка тог вијека био на челу которске епископије. Изреченом ваља придодати да је име которског епископа, који је 1305-1307. године био присутан када је краљ Милутин потврдио повељу своје мајке Јелене, било Домуња, веома блиско имену которског епископа којег је, по папској повељи из 1336. године, наслиједио Сергеј Болица.

Иако хронолошки излази из оквира рада епископат Сергеја Болице јесте значајан из разлога што је приликом његовог избора примијењена норма која је свакако старијег датума и може се претпоставити да је настала на крају XIII, односно почетком XIV вијека. Тицала се забране да Которанин може обављати дужност епископа, што ће довести до великих проблема у односима између Котора и Барија са једне стране и папства са друге.¹⁸⁰¹ Оно што је током XIII вијека било појава, у следећем ће постати правило.

12. 4. *Зетска епископија - Светомихољско властелинство*

Оснивањем Српске архиепископије 1219. године територија српске државе прекривена је мрежом епископија, од којих су неке већ раније постојале, док су неке тада по први пут успостављене. Укупно је било десет епископија: Хвостанска, Будимљанска, Дабарска, Моравичка, Топличка, Рашка, Призренска и Липљанска у унутрашњости и Хумска и Зетска у Приморју. За сваку епископију

¹⁸⁰⁰ CD X, 274-276, № 205; L. Blehova Čelebić, *Hrišćanstvo*, 47.

¹⁸⁰¹ L. Blehova Čelebić, *Hrišćanstvo*, 47-50.

тада је хиротонисан епископ и одређено храмовно средиште у којем је он столовао.¹⁸⁰²

Једна од новоуспостављених епископија била је Зетска. Циљ њеног оснивања било је учвршћивање православља у приморским крајевима Зете, гдје је католичанство имало снажно упориште у епископијама приморских градова. Управо на тим просторима приближно ће се налазити граница између источног и западног хришћанства, успостављена оснивањем Охридске архиепископије 1019. године, након слома Самуилове државе.¹⁸⁰³

О сједишту Зетске епископије као да не постоји сагласност у науци. Сматра се да је њено сједиште првобитно било на Златици код данашње Подгорице, да би потом било пренешено на Превлаку, у манастир Св. Михаила.¹⁸⁰⁴ Са питањем сједишта Зетске епископије повезано је и постојање Светомихољског властелинства, односно његов опсег и статус према которској комуни. Из XIII вијека нијесу сачувани подаци који би говорили шта је све обухватало подручје Зетске епископије. Када је она основана, а са њом и властелинство, су издвојени из дистрикта и подчињени епископу. Свакако да је у њен састав, још од XIII вијека, улазила бенедиктинска опатија *sancti Michaelis de Tombe*, о чему свједочи писмо папе Климента VI од јануара 1346. године, у којем он, од краља Душана поред осталог, тражи да которској епископији врати и цркву Светог Михаила, гдје се налазило и сједиште зетске епископије.¹⁸⁰⁵ Изворни подаци из прве половине XV вијека говоре да је метохија у неком тренутку (*fuert*) обухватала простор полуострва Луштице, села Пасиглава Богдашиће, Љешевиће и Превлаку са жупом, соланама и острвима.¹⁸⁰⁶ Шта је од тога обухватала метохија у XIII вијеку тешко је рећи. Када је основана Зетска епископија, а са њом и властелинство, неки дјелови су издвојени из дистрикта и подчињени епископу. У каквом је односу према комуни остао тај простор тешко је рећи, као и то да ли је комуна задржала неку надлежност над тим крајевима.

¹⁸⁰² М. Јанковић, *Епископије Српске цркве 1220. године*, Сава Немањић-Свети Сава, Београд 1979, 73-84.

¹⁸⁰³ *ИСН I*, 170-179 (Љ. Максимовић); Т. Живковић, *Црквена организација*, 17; М. Поповић, *Српска краљица Јелена*, 25.

¹⁸⁰⁴ М. Јанковић, *Епископије и митрополије*, 164-169.

¹⁸⁰⁵ *Vetera monumenta Slavorum I*, 215, № 280; М. Јанковић, *Саборне цркве Зетске епископије и митрополије у средњем веку*, 199-204.

¹⁸⁰⁶ I. Stjepčević, *Prevlaka*, 120.

Властелинство Св. Михаила имало је знатне ингеренције над својим посједима. То се види из одлуке которског вијећа од 2. септембра 1247. године гдје се говори о кажњавању оних који би неправедно батинали неког Србина из Грбља, Арбанаса, Будванина, или оних који су под управом манастира Св. Михаила.¹⁸⁰⁷ Прве три набројане групације чиниле су једну категорију становништва која је била под јурисдикцијом српских власти, иако се то не наводи у исправи. Као посебна категорија становништва наведени су они који су припадали светомихољској метохији. За прецизније карактерисање њиховог положаја у односу на властелинство употребијен је термин *regimen*, који означава управљање, односно власт над неким, што се у овом случају може сматрати заокруженим правним системом на неком подручју. Знајући њихов посебан правни положај, нотар који је забиљежио ову исправу наводио их одвојено, да би тиме истакао тај статус. Нотарске исправе прве половине XIV вијека за особу настањену на посједима превлачког манастира користе израз *homo episcopi sancti Mihaelis* и тако јасне праве дистинкцију међу становништвом тог подручја.¹⁸⁰⁸

Подаци о зетским епископима из XIII вијека јесу оскудни. Око личности првог епископа не постоји сагласност у науци. Старија историографија сматра да Иларион није био први епископ, а што прихваћено и у савременој науци.¹⁸⁰⁹ У пљеваљском поменику нема помена овог епископа. Ту се као зетски епископи помињу Герман, Неофит, Михаило и Андрија.¹⁸¹⁰ Док је помен Германа усамљен, о Неофиту се зна нешто више. Вјероватно је око 1250. године био на тој дужности.¹⁸¹¹ Њему се приписује градња цркве св. Петра у Богдашићима, над чијим се вратима томе свједочи ћирилски натпис из 1269. године, а који је сачуван и у латинској форми.¹⁸¹² Неофит се помиње 1270. године, у већ наведеном спору

¹⁸⁰⁷ F200, 188г; *Зборник породице Смедја*, 12; *Загребачки зборник*, 306; R. F. Gyug, *Liturgy and Law*, 553, № 21; Д. И. Синдик, *Одлука которског већа из 1246. године*, 156-171.

¹⁸⁰⁸ Н. Богојевић Глушчевић, *Својински односи*, 148-159.

¹⁸⁰⁹ М. П. Пурковић, *Српски епископи и митрополити*, 17; М. Јанковић, *Епископије и митрополије* 133. О епископу Илариону: Г. Шкриванић, *Властелинство Светог Николе Врањинског*, ИЗ 3-4 (1959) 44-57.

¹⁸¹⁰ Мошин В.А. *Сербская редакция «Синодика в неделю православия»*. *Анализ текстов.*, ВВ 17 (1960) 278—356, 303; М. П. Пурковић, *Српски епископи и митрополити*, 17.

¹⁸¹¹ М. П. Пурковић, *Српски епископи и митрополити*, 18.

¹⁸¹² Г. Томовић, *Морфологија ћирилских натписа на Балкану*, 44, № 21; *CD VII*, 291, № 251; У рукописном зборнику чији је аутор Франческо Смедја, у оквиру излагања о епископу Домнију, налази се латински текст овог натписа, потпунији од оног што га даје Смичиклас: *In*

око патронатства над црквом Светог Луке, када је, заједно са которским епископом Марком, окупљени клер позвао да се изјасне о овом питању, што говори о снажном упливу српског владара на судство у Котору Њега ће наслиједити Јевстатије (1270-1286), који ће доцније постати и архиепископ.¹⁸¹³ Као и у случају епископа Германа, ни о Михаилу I и Андрији нема других података.

Оснивање зетске епископије и смјештање њеног центра у непосредну близину Котора, средине која је доминантно била друге вјерске орјентације, унијело је доста промјена у живот комуне. Више се није могло рачунати на самостално одлучивање по неким питањима, гдје је тражен шири друштвени консензус. Имајући за врховног владара особу која је била православне вјере, Которани су били приморани да прихвате мијешање учешће представника православне цркве у нека унутрашња питања, као што је већ поменути спор око цркве Светог Луке у Котору. Комплексност односа између комуне и православних поданика још ће више доћи до изражаја када, почетком XIV вијека, жупа Грбаљ постане дио њеног дистрикта.

Док је присуство православног етноса у његовој околини, али и Котору било већ утемељено и формирањем епископије било формално организовано, друкчији процес одвијао се у унутрашњости српске државе. Са настанком тргова и рударских средишта повећавао се број католичког становништва које су чинили рудари Саси и трговци из приморских комуна, Котора и Дубровника, прије свега. Саси су имали право да подижу цркве за изражавање својих вјерских потреба. Тим њиховим заједницама прикључило се католичко становништво из приморских комуна, које ће се све више трајно насељавати у тим мјестима. Српске власти нијесу спречавале градњу католичких богомоља, али су изричито биле против превођења православног становништва у католичанство. О томе говори и Душанов законик, који предвиђа казне за такве случајеве.¹⁸¹⁴ Вјероватно

Nom(ine) Patris et Filii, et Sp(irit)us S(ancti) et S(anct) Dei Genitricis, et S(ancta) Barbara, et S(ancti) Joannis Ap(osto)li. Ego Servus Dei Joannes Presbyter ex Zete Neophitus extruxi Templum Sanctum Michaeli indiebus honorificentissimi et Deo observantissimi ae ecclesiae Domini Regis Uroscii 1297. То што је плоча са натписом преломљена Иво Стјепчевић је протумачио да је она однекуд друго донешена у узидана у наведену цркву (I. Stjerčević, *Prevlaka*, 115.). О епископу Неофиту и: *СБР VII*, Неофит (Ђ. Бубало).

¹⁸¹³ М. Јанковић, *Епископије и митрополије*, 134.

¹⁸¹⁴ *Душанов законик*, изд. Ђ. Бубало, 76, 150, 151, Чл. 6, 7, 8.

су те мјере важиле и у крајевима гдје су припадници ових двају заједница живљели једни поред других већ дуго времена и гдје је та појава због бројних разлога могла бити заступљенија.

13. ЗАКЉУЧАК

Средњовјековни Котор развио се на простору алувијалне равни у подножју брда Св. Иван. Насеље и утврђење на том мјесту називало се «доњим градом». У изворима се помиње и „горњи град“. Град је имао бедеме, чије је постојање посвједочено још у XII вијеку, а који се помињу и у документима из XIII вијека.

До смрти Манојла I Комнина (1180. год.) Котор је признавао византијску врховну власт. Пар година након тога он је иступао као самостална комуна, такав његов статус ипак није дуго потрајао. У оквиру освајања у Дукљи, највјероватније у току 1185. године, рашки велики жупан Стефан Немања загосподарио је Котором. Ближе околности тог чина нијесу познате, али се са сигурношћу може рећи да је тада Котору наметнуто мијешање српских владара у неким областима уређења и функционисања.

Као и друге средњовјековне комуне и Котор је имао свој шири градски простор-дистрикт. Питање најстаријег которског дистрикта повезано је са аутентичношћу повеља краља Радослава. Како се из других докумената може потврдити истинитост дијела података тих оспораваних исправа који се односе на которски дистрикт, то се може казати да је он почетком XIII вијека досезао до Грбља, обухватајући простор тиватског поља, затим Превлаку, дио приобалног појаса до Љуте-Доброту, полуострво Врмац. Били су то углавном брдовити предјели, са мало обрадивих површина. Почетком XIV вијека дистрикт је проширен добијањем плодне грбљске жупе што је оснажило економску основу становништва комуне које је тада добило земљишне посједе.

Комунално уређење которске комуне формирало се изградњом комуналних органа који су њом управљали. До друге половине XII вијека комуна је изградила структуру органа власти који ће се у наредном периоду, у зависности од околности мијењати. За которску комуноу у изворима из тог периода користе се термини *communa*, *universitas civitatis*, *communitas*.

Народну скупштину, најзначајнији орган у овом периоду, сачињавало је цјелокупно становништво которске комуне. Током овог периода она је имала велики значај у управљању комуном. Највећи број сачуваних одлука у комуни до почетка XIV вијека донешен је од стране народне скупштине, која је имала

законодавну власт. За њу се најчешће користе следећи изрази *Nos omne populum catarinorum*, *Nos omnis populus catarensis a maiori usque ad minorem in unum*. Када дође до промјене односа у комуни и племство од почетка XIV вијека постане доминантан политички фактор у комуни, оно ће настојати да uklони трагове и доказе некадашње власти народне скупштине. Из тих разлога дјелови исправа гдје је стајало да су донешене од стране народне скупштине су састругани. Такође, из штампаног Статута су уклоњени готово сви помени народне скупштине као органа који је узимао учешће у доношењу одлука нормираних у штампаном Статуту.

Поред скупштине која је у овом периоду имала главну ријеч у управљању комуном, значајну улогу имало је и Вијеће, које су сачињавали представници племства и које је изражавало њихов интерес. Од првог помена 1124. године па све до тридесетих година XIII вијека у изворима се помињу само вијећници-*consilarii*, док се као засебан орган вијеће помиње тек тридесетих година XIII вијека. У највећем броју случајева вијеће се у Котору током XIII вијека наводи заједно са судијама. Број чланова тог вијећа био је изгледа тачно одређен. Вијеће и његови чланови иступали су као орган који је консултован око неких питања у комуни, оно је давало мишљење о неким стварима из унутрашње и спољне политике, вијећу су се обраћали посланици околних комуна. Вијеће је током XIV вијека постало главни законодавни орган у комуни, потиснувши народну скупштину.

Прије него што се на челу градске управе усталио чиновник са звањем кнеза, као највиша градска власт у изворима се помиње приор. У току друге половине XII вијека наизмјенично се срастају кнез и приор, док се током XIII вијека као највиши градски чиновник помиње само кнез. Слабљење византијске власти омогућило је да кнез Трифон 1181. године себе назива господаром града. Ситуација се промијенила када је Котор допао српске власти. Од тог периода српски владари су узели себи право да постављају градске кнежеве, што се види из текста заклетве коју је 1201. године положио Млечанин Лоренцо Зан. То потврђује Млетачки рукопис которског Статута, гдје се такође истиче улога српског владара приликом његовог постављања. Штампани Статут не садржи толике податке о учешћу кнеза приликом избора кнеза што говори о умањењу

владаревог утицаја у Котору током XIV вијека. Овлашћења градског кнеза односила су се на суђење и спровођење правде, гдје је он иступао са судијама, чинећи тако курију, орган са судским, али и управним овлашћењима. Његов задатак био је да спроводи наредбе српског владара у комуни и тако оличава његову власт.

Кнез и судије чинили су курију-суд которске комуне. Курија је имала и и судску и административну власт, током XIII вијека оне нијесу биле одијелене. Прије судија, као чиновника који су се бавили дијелењем правде, том дјелатношћу су се занимали конзули, који се помињу као колективно тијело средином XII вијека. Судије су биране по обичајном праву, тројица су сачињавали судски колегијум. Осим као дјелиоци правде, судије с сретају као вршиоци разних послова у комуни. Административна власт курије у овом периоду помиње се у малом броју случајева.

У комуналној управи Котора било је још чиновника који су имали посебна задужења. Капетани су се бринули о безбједности комуне у ванредним односно ратним околностима. Ту су били чиновници који су се бринули о прикупљању новчаних давања према комуни и српском владару. Њима припадају и чиновници који су се старали о финансијско-трговачким питањима (*camerlengus communis, doanarii sallis, gabelarii vini*). Посебну категорију чиновника чинили су они задужени за одржавање контакта са српским владаром и сусједним крајевима, прије свега Дубровником, који су бирани по потреби.

Потребе свакодневнице, динамизирање друштвених прилика, а прије свега трговачких активности условили су развитак нотарске службе. У развоју те установе у Котору, као и код далматинских комуна, могу се уочити неколике фазе. Прву карактерише да те послове обављају градски биљежници, најчешће црквена лица, као што је био случај са которским епископом Урсацијем II. Исправа коју је 1124. године он саставио јесте најстарија сачувана исправа са именом особе која ју је забиљежила. Од краја XII вијека у которској канцеларији устаљују се личности које наводе као *notarius communaе*. Као и у већини далматинских комуна, у тој фази развоја нотаријата, ту дужност у Котору вршили су припадници свештеничког сталежа. Међу њима се, дужином времена које су провели као градски нотари, истичу Јуније презвитер и ђакон Миха Гига.

Од краја XIII вијека јављају се странци као лица која су обављала ту функцију. Та пракса да професионална лица обављају ту дјелатност била је заступљена током највећег дијела XIV вијека. Крајем XII и почетком XIII вијека комуналне власти донијеле су одређене прописе о састављању приватних исправа. Нека од тих правила ушла су доцније у Статут. Нотари су морали савјесно обављати свој рад, под пријетњом строгих санкција. Они су састављали разноврсна приватноправна као што су трговачки уговори, задужнице, тестаменти, јавноправна акта, затим акта која су се тичала односа комуна и сусједних крајева, прије свега Дубровника и српских владара. Током овог периода комунални нотари састављали су и исправе које су се тичале црквених питања пошто се не помиње посебан црквени биљежник.

Вјероватно још од првих деценија XIII вијека, а најкасније од његове средине, почело се са праксом да се преписи неких исправа које су састављали нотари уносе у најстарији катастих. Тада су сигурно донешене и норме које су се тичале издавања преписа исправа у њега унешених, за разне потребе, најчешће као доказно средство на суду, о чему свједочи сачувана дубровачка грађа из последње двије деценије XIII вијека. За разлику од неких далматинских комуна, током XIII вијека у Котору је забиљежено постојање само једне особе која је обављала нотарску дужност. Током XIV вијека, по свему судећи, у Котору су повремено дјеловале двије особе као градски нотари, од којих се неки у неком тренутку називају и нотарима и канцеларима. Канцелари су састављали исправе које су потписом нотара добијале правну снагу, односно уживале јавну вјеру (*fides publicam*). Једно од средстава потврђивања аутентичности исправа које су током средњег вијека састављали нотари били су и нотарски знаци. Од више которских нотара сачувани су ови симболи. Идејна рјешења заступљена приликом њиховог обликовања имају доста сличности са знацима нотара који су дјеловали у комунама јадранског басена, као и у неким западномедитеранским областима.

Цјелокупни односи у комуни заснивали су се на писаним нормама и обичајном праву. Обичајно право (*consuetudo, mos*) води поријекло од норми усвојених од стране једне заједнице, без наметања. То право је било извор правних рјешења и норми у оним случајевима када нијесу постојале писане норме

којима се настојало ријешити неки проблем. Дешавало се да се под обичајним правом понекад називају и норме које су донијеле комуналне власти.

Ради регулисања привредних и друштвених односа у комуни њени органи, прије свега народна скупштина, доносила је правне норме којима су се уређивале неке области права у комуни. За те, најчешће појединачне одлуке којима се уређује једно питање, углавном се користи термин *decretum*, среташу се и *lex*, *institutio*, као и *bannum*. За појединачне одлуке корист се и термин капитулар, чије значење у Котору није било идентично са оним које је он имао у Венецији и далматинским комунама, гдје је означавао мање збирке правних прописа намијењене неком магистрату или органу.

Правни прописи које су доносили комунални органи регулисали су питања из појединих сфера права. У кривичној области нарочита пажња посвећена је убиству и физичком нападу. За убиство из нехата била је прописана висока новчана казна која је припадала српском владару. Желећи да заштити углед и достојанство комуналних чиновника, доношене су норме које су санкционисале вербални и физички напад на судије и друге чиновнике. Да би одвратили странке од таквог опхођења према судијама, прописано је да било да, у случају физичког напада, странка изгуби парницу, уз плаћање новчане казне. За кривично дјело крађе које би починила кућна послуга биле су предвиђене тјелесне казне сакаћења уз плаћање новчане казне. За грађане који би учинили крађу била је прописана и конфискација имовине и прогонство. Тјелесним кажњавањем одсијецани су, односно спаљивани, поједини дјелови тијела. Такав систем кажњавања, примјењиван у Котору током овог периода, у основи је био византиског поријекла, али је у његову средину дошао кроз млетачко кривично право које је вршило снажан уплив у обликовање правних система комуна на источнојадранској обали.

У Котору, као и у другим зетским и далматинским средњовјековним комунама, у сфери брачних односа знатну улогу имала је црква и њени канони. На првом мјесту ради се о питању крвног сродства супружника. То питање било је предмет Четвртог Латеранског сабора (1215. године), када је одлучено да се бракови не смију склапати у четвртој степену сродства. Овај норма у Котору током XIII вијека није поштована о чему говори и пасторално писмо епископа

Гримоалда са краја тог вијека у којем он износи проблеме које је затекао међу вјерницима у Котору. Непоштовање наведене забране склапања брака, што је било праћено одсуством црквеног брака, био је један од проблема које је он истицао. То непоштовање степена сродства у којем је било дозвољено склапање бракова било је заступљено и у другим зетским комунама на крају XIII и почетком XIV вијека. Осим њега, у которској средини проблем је представљало двоженство, обичај да се истовремено живи са двије жене, што је било у супротности са црквеним канонима и нормама.

Питању мираза, као имовини коју је жена уносила у брак, у средњовјековном Котору била је посвећена нарочита пажња. Још на крају XII вијека прописана је норма којом је било забрањено да се имовина која је представљала мираз залаже без женине сагласности, чиме се жељело обезбиједити неповредивост те имовине. За овакво правно рјешење послужиле су норме византијских владара. Ова норма била је саставни дио Статута што значи да је остала на снази. Мираз који су жене посједовале састајао се од непокретне имовине, накита, новца, понакад су у њега улазиле и кућне слушкиње. Мираз је био једини вид наслеђивања гдје су женска дјеца добијала имовину од својих родитеља, пошто је још крајем XII вијека било прописано да после смрти родитеља имовину наслеђују само синови. То је остало и касније у Статуту на снази. И которској комуни било је својствено тестаментарно наслеђивање, када су грађани за свог живота одређивали шта ће коме припасти након њихове смрти и под којим условима. Готово да је било правило да се дио имовине завешта црквеним установама, најчешће Св. Трипуну (*pro animae suae*). Прописана су била правила за састављање тестамената у Котору и оних који су то чинили у другим мјестима.

Развој привреде, прије свега трговине, довео је до тога да су комуналне власти морале да посвете пажњу облигационим односима и њиховим институтима. Највећи број тих активности имао је у основи писану исправу као свједочанство о правном чину. Наравно, један дио тих активности, нарочито оне мање вриједности, нијесу склапане у писаној форми остајући тако у сфери усмених трансакција. Из овог периода сачувани су подаци о зајму, кредиту, закупу, аптагију, као врстама облигационих уговора. Ова подјела често је

релативна јер се у највећем броју уговора срастају елементи два или више ових института. Посебан вид облигационих уговора јесу они који су се тицали промета некретнина. У једном тренутку, средином XIII вијека, которске власти донијеле су норму којом су забраниле да неко ван Котора може стећи имовину, што је било усмјерено вјероватно против Дубровчана. Да би се облигације успјешно реализовале било је неопходно имати средства обезбјеђења. Као таква у грађи се помињу залог и јемство. Неиспуњавање уговорних обавеза доводило је до губитка имовине дате у залог и њеног преноса на повјериоце.

Сачувани извори познају три типа власништва над имовином у Котору. Општина се старала о имовини која се сматрала њеном и чија заштита је била од интереса за цјелокупну комуноу. У ту категорију у неким случајевима могле су бити сврстане и цркве, као општинска имовина. Општинска имовина помиње се приликом додјеле посједа црквама и манастирима. Овдје се могу убројати и јавна добра и површине у граду гдје се одвијао друштвени живот, односно трговина. Комуналне власти доносиле су норме којима су настојали заштити шумски покривач који је био у власништву комуноу, као и градски бедеми и објекти у граду. Из средине XIII вијека остало је забиљежено да је општини припадала имовина коју би неко отуђио супротно од прописаног начина. Општинска имовина односно посједи увећани су проширењем градског дистрикта, нарочито додјелом Грбља почетком XIV вијека.

Најстарији извори из прве половине XII вијека говоре о приватној имовини. Постојање приватне имовине може се констатовати кроз садржај правних норми да се уреди њен статус и иста заштити. Наведена одлука из средине XIII вијека ограничава право располагања приватном имовином пошто се она није могла продати некоме Которанину који је намјеравао да напусти град. Посједовање приватне имовине видљиво је и кроз облигационе односе гдје се као залог, односно јемство помиње приватна имовина.

Црква је располагала значајном имовином, посједима и покретном имовином. Управљање овом имовином држала је под својом контролом комуноу преко својих чиновника-прокуратора. До имовине црква је стизала на више начина. Највећи посједи стицани су даривањем комуналних органа у тренутку оснивања вјерског објекта. Други начин био је тестаментарно завештање, гдје су

појединци *pro anima sua* цркви завештавали углавном мање посједе. Осим католичких цркава и манастира који су располагали имовином, значајним посједима располагало је и Светомихољско властелинство.

Када је у питању судство подаци из седме деценије XII вијека наводе конзуле као градске чиновнике који су обављали судске дужности, да би се од краја тог вијека та дјелатност везивала искључиво за личност заклетих судија. Судије су, заједно са кнезом, чиниле курију (*curia, curia communa*), са управним и судским овлашћењима. Систем судске власти који се изградио до краја XIII вијека, током XIV вијека претрпио је знатне промјене, те је у таквом облику био забиљежен у Статуту. Осим курије која је водила поријекло из ранијег периода, у Статуту се помиње Мала курија (*Curia parva*). Развитак судске власти у Котору повезан је са друштвеним промјена које су се одиграле у њему. Као главни градски чиновник постављан од стране српског владара, кнез је имао нека судска овлашћења.

Судски поступак одвијао се пред органима комуне, гдје су странке позиване. У случају крађе оштећено лице је у року од осам дана имало да пријави ту штету. Правда се није смјела узимати у своју руке, већ се страна која је претрпила штету морала обратити органима комуне. У парницама су узимали учешће и други градски чиновници, адвокати, процјенитељи причињене штете. Пред которским судом током XIII вијека исти третман имали су которски грађани и странци. Странке су се пред судом морале понашати примјерено пошто им је у супротном пријетио губитак парнице. Странке су могле започети парницу пред которским судом, која се могла наставити пред неким другим судом, што би говорило о праву апелације. Судије су изрицале правду на основу писаних норми и обичајног права, у оним случајевима када није постојало писаних прописа. У складу са друштвеном подјелом становништва био је присутан различит судски третман припадника различитих друштвених категорија. За учињено исто дјело предвиђене су биле различите казне робу и слободном грађанину.

У току судског поступка странке су могле користити неколико врста доказних института. Писане исправе биле су најпоузданије доказно средство на суду. У питању су најприје могле бити владарске исправе и тестаменти. Са развојем трговачких активности, што је праћено склапањем писаних уговора,

све већи значај као доказно средство имају исправе настале у тим активностима. Исправе које су прилагане као доказно средство на суд морале су бити исправне (формално и садржински), у супротном плаћала се казна од стране оног који би такву исправу донио на суд. Свједоци су били доказно средство којем су комуналне власти придавале велики значај. Почетком XIII вијека прописано је да се на суду не може прихватити свједочење једне особе, били су неопходни искази двије особе. Ова норма унешена је доцније у Статут. Од свједока се тражило да пред судом говоре истину, под пријетњом казне коју су плаћали свједок и особа која га је предложила. Свједок који се појављивао пред судом био је обавезан да се закуне на Јеванђељу да ће говорити истину Лажно свједочење доводило је да се та особа никада више није прихватала за свједока. Губитак кредибилитета за свједочење губио се и вршењем кривичног дјела крађе. У XIII вијеку на снази је била норма да се усмено свједочење могло прихватити само до износа од десет перпера, за већу вриједност била је неопходна писана исправа. У неким случајевима прибјегавало се пороти, као трећем доказном средству. Он се састојао у заклинању одређеног броја припадника једне заједнице који су се тако одређивали према неком питању.

Када је Котор постао дио српске средњовјековне државе њене власти оставиле су себи право да се мијешају у нека судска питања, о чему најбоље свједочи спор међу херадитарима цркве св Луке из 1270. године. Крајем XIII и почетком XIV вијека Которани су успјели да потисну мијешање српских органа у унутрашња судска питања. То је учињено тако што је забрањено Которанима да се обраћају српском владару у међусобним споровима, као и тиме што је забрањено да се пред которским судом користе исправе српских владара. Тиме је заокружено право на аутономно судство - аутодикеја, што је представљало највиши степен аутономије которске комуне.

Становништво средњовјековног Котора било је друштвено и социјално издиференцирано. Которско племство водило је поријекло од истакнутих романизованих породица, не само из Котора, већ и из других јадранских комуна, као и из унутрашњости. Имало је значајну улогу у политичком и друштвеном животу комуне, његови припадници вршили су значајне функције у комуни. Примјетно је да се одређени број племићких породица које се помињу током XII и

у првој половини XIII вијека у документима са краја тог и почетка XIV вијека не помињу, а да са јављају нове патрицијске породице које су узимале истакнуто мјесто у комуни тога доба.

Подаци о припадницима обичног народа (*populus*) дуго времена заснивали су се на поменима дјеловања опште народне скупштине у којој је он имао одлучујући утицај. Крајем XIII вијека они у већој мјери излазе на друштвену позорницу као трговци који послују са Дубровником и континенталним залеђем.

Сељаци су се бавили обрадом земље коју су узимали у закуп. Поред земљорадње бавили су се и сточарством. У посебном положају налазили су се робови. За њих се користи термин *servus*, док се за робињу употребљава ријеч *ancilla*. Највећи број помена ове категорије становништва односи се на регулисање продаје неких производа, као и прописивање казни за штету која би они причинили. Српски владар је имао право да робовима са подручја комуне додјељује слободу, што је остало на снази и током XIV вијека. Као посебна категорија становништва третирани су странци који су у све већем броју, захваљујући трговини, почели да бораве у Котору. Из овог периода остало је забиљежено да су которске власти доносиле мјере које су се односиле на третман странаца пред которским судом гдје су имали исти третман као и Которани.

Свештенство је захваљујући положају цркве и њеној улози и значају у животу комуне било у нарочитом положају. Њих су, поред епископа, чинили архиђакони, ђакони, субђакони, презвитери. Из те категорије издвајали су се архиђакони који су, после епископа, имали највећи утицај међу клерицима. Каптол которске епископије и катедрале Св. Трипуна чинили су најбројнији дио которског свештенства. Осим њих, у Котору је дјеловало монашко свештенство, бенедиктинци, доминиканци и фрањевци.

Иако природни услови, због оскудности обрадивих земљишта, нијесу били баш најповољнији, становништво са простора дистрикта бавило се пољопривредом. Виноградарство је било нарочито заступљена дјелатност. Комуналне власти су доносиле мјере које су штитиле домаће произвођаче тако што су забрањивале увоз и продају вина које је потицало ван дистрикта. Та грана земљорадње била је допуњена обрадом вртова, њива и воћњака. Култивисане површине биле су често похаране од стоке, па су комуналне власти доносиле

норме како би се те појаве санкционисале. Стоچارство је било заступљено на простору дистрикта и представљало одређени приход дијела становништа. Рибарство је вјероватно било значајна дјелатност, али је о њему остало мало сачуваних података.

Свакодневни живот у комуни подразумијевао је присуство и коришћење услуга разноврсних занатлија. Тако су на прелазу XIII - XIV вијек у Котору постојали ковачи, оклопари, златари, зидари, грнчари, дрводјеље, обућари, клубучари, чешљачи вуне... Њихове дјелатности биле су од значаја за становништво комуне. Дио њихових производа извожен је и у унутрашњост. Поред занатлија, забиљежено је у то вријеме постојање и вршилаца неких услуга, као што су бербери и звонари.

Развитак которске трговине у другој половини XII и XIII вијеку био је условљен дјеловањем неколико фактора. Општи привредни полет на Јадрану, који је наступио почетком XIII вијека омогућио је динамизирање трговачке активности. Уласком у састав државе Немањића, которски трговци били су у прилици да несметано дјелују на њеном простору и користе бенефите привредног полета који је тада наступио у српској држави, на шта је нарочито утицало покретања рударске производње од средине XIII вијека. До тада познате трговачке везе, усмјерене углавном према поморским дестинацијама, биле су употпуњене новим, до почетка XIII вијека, вјероватно не толико присутним правцима трговачких активности Которана ка унутрашњости Балкана.

Најранији подаци о спољној которској трговини односе се на везе са простором јужне Италије, гдје су њени трговци крајем XII вијека добили повластице од тамошњих владара. Свакако да је за которску трговину највећи значај имале везе са сусједним Дубровником. Географски положај, заинтересованост за иста тржишта, интезивни и разноврсни привредни односи, праћени кредитним активностима становништва ових комуна, условљавали су прецизирање услова и у трговачкој дјелатности између припадника ових комуна. Та трговина често је зависила од општих политичких околности и односа Дубровника са српском државом који су често били погоршани.

Трговачке везе Котора са Дубровником регулисани су уговорима које су ове двије комуне склапале. Најранији уговор склопљен је 1181. године, из којег се

посредно може видјети постојање трговачких односа Почетком XIII вијека (1207. године) склопљен је нови уговор, чијом је одредбом међусобно омогућен слободан приступ бродовима комуна. Наредне деценије протекле су у интензивирању њихових трговачких односа. Средином XIII вијека (1257/8. год.) трговачки односи међу њима регулисани су на начин да су Которани добили право да слободно тргују у Дубровнику, што је било предвиђено и за Дубровчане у Котору. Уговором је прописано да царину плаћају само власници радњи. Своју политику према Которанима Дубровчани су дјелимично регулисали и градским Статутом из 1272. године, односно Статутом градске царинарнице, 1277. године. Већи број рјешења из тог Статута царинарнице инкорпориран је у уговор ових комуна из 1279. године, који садржи најсвеобухватнија рјешења која су се тичала трговачких односа ових комуна. Регулишући готово све аспекте трговачког дјеловања са Которанима, дубровачке власти успјеле су да наметну услове који су их доводили у повлашћен положај у односу на Которане. У уговору се примјећује снажан трговачки утицај Млетачке републике, о чијим је интересима, као свог врховног господара, Дубровник морао да води рачуна. Трговачки односи ових комуна бивали до краја XIII вијека ремећени сукобима Дубровника и српске државе. У једном тренутку (1301. године) которске власти су донијеле одлуку да ставе ван снаге све норме које су се тичале односа ових двају комуна. Одсуство већег капитала у њима допринијело је слабијим трговачким везама Котора са зетским комунама у овом периоду.

Основни предуслов бављења трговином у средњем вијеку био је располагање новчаним средствима као капиталом за њено одвијање. Општа карактеристика монетарних дешавања у средњовјековном Котору јесте недостатак монетарних средстава. Из тих разлога Которани су изгледа још крајем XII вијека прибјегавали задуживању у сусједном Дубровнику. Та задуживања чињена су од стране појединаца, али и од више особа, које су се удруживале ради трговине. На тај начин формирана су трговачка друштва *societas*, *collegentia* односно *commenda*. Таква пракса заступљена је била у трговачком пословању и на подручју источног Јадрана. Удружења тог типа постојала су још првих деценија XIII вијека, чинили су их Которани и Дубровчани. Из наредних деценија забиљежени су индиректни подаци о задуживању Которана код Дубровчана, као

и доношење монетарних мјера од стране которских органа које су се у основи односиле на трговину и са њом повезаним задуживањем. Право обиље података о задужењу Которана у Дубровнику и трговачким друштвима која су они формирали, самостално или са Дубровчанима, налази се у документима из последње двије деценије XIII вијека. Највећа задужења, по сачуваним изворима, учињена су 1282. и 1283. године, док су нешто мања била на самом крају тог вијека, 1299. и 1300. године. Појединачна задужења ишла су до износа од близу три хиљаде перпера. Новац је узиман обично на временски период од неколико мјесеци, мање у зимском периоду када временских прилике нијесу ишле на руку. За нека задужења јасно се каже гдје се намјеравала пласирати роба која се куповала у Дубровнику. У великом броју случајева као крајњи циљ трговине наведено је Брсково на ријечи Тари, које је у XIII вијеку било најзначајније трговачко средиште у унутрашњости српске државе. Највећи број учињених задужења подмирен је у предвиђеном року, али је било случајева да се дуг није благовремено враћао, па се прибјегавало наплаћивању, углавном преко прокуратора. Било је случајева да су потраживања уступана другим особама. Као особе које се у Дубровнику задужују помињу се припадници которског племства и грађанства.

Од почетка XIII вијека и Четвртог крсташког рата на простору источног Јадрана и његовог залеђа све је интензивније присуство Млетачке републике. Њено присуство манифестовало се вишеструким утицајима, друштвеним, трговачким, монетарним. Бројније вијести о дјеловању млетачких трговаца у српској средњовјековној држави потичу тек из друге половине XIII вијека. У дубровачкој грађи из последње двије деценије тог вијека налазе се подаци о трговачким активностима Млечана које су на неки начин били везани за Котор. У то вријеме Млечани су у Котору имали свог конзула који је заступао интересе њихових пословних људи. Заинтересованост сјевероталијанских комуна за трговину са српском средњовјековном државом огледа се и статуту комуне Кјође, гдје се помиње трговина са српском државом.

Конфигурација терена у унутрашњости условила је да транспорт робе ка унутрашњости буде караванског типа. За пренос робе били су ангажовани Власи, којим су својим коњима транспортовали робу. Из Котора и других приморских

комуна ка унутрашњости водио је систем средњовјековних путева који су их повезивали са привредним средиштима у унутрашњости. Међу тим путевима у XIII вијеку од значаја су били они који су повезивали Котор, односно Дубровник са Брскомом. Та трговина била је под надзором комуналних власти које су водиле бригу о караванима који су транспортовали робу. На тим путовањима каравани су били изложени разним опасностима и искушењима.

Поморство је чинило веома значајну дјелатност Которана у овом периоду. Трговачке везе са Дубровником и другим поморским тржиштима захтијевале су посједовање односно изнајмљивање бродова за транспорт робе. Како је у једном случају забиљежено, власници бродова су морали да плаћају таксу, чији је износ зависио од величине брода. Не располажући увијек својим бродовима, Которани су се у оквиру трговачких друштава користили бродовљем других чланова трговачког друштва, најчешће Дубровчана.

Током овог периода за поменуте трговачке активности и новчана давања у Котору су биле у оптицају неколике монете. Почети ковања которског новца – бакарног фолара могу се смјестити на почетку друге половине XIII вијека. Представљајући одраз комуналне аутономије, он је кован по узору на новац Никејског царства. Тај которски новац коришћен је углавном за ситнија плаћања. Све до почетка XIII вијека главно средство за новчане трансакције био је византијски новац, различите вриједности, златни, сребрни и ситан, бакарни. Њега је у трговини потиснуо млетачки динар, који је почео да се кује на прелазу два вијека. Он је постао доминантна монета у том региону, оличавајући млетачку трговачку моћ. Овај новац, својим изгледом, величином, квалитетом, представљао је узор по којем је, по свему судећи у вријеме краља Уроша, почело ковање српског новца. То је довело до спора који је крајем XIII вијека у неким тренуцима отежавао трговачку активност. Српски динар дао је нови постицај привредним и трговачким везама приморских крајева са унутрашњошћу државе. За обрачунавање разних новчаних давања и трговачких трансакција коришћена је перпера-обрачунска јединица. Њена вриједност током овог периода није била константна. Которске власти су у неколика наврата прописивале вриједности по којем курсу су се имале обрачунавати задужнице изражене у перпери.

Од тренутка када је постао дио државе Немањића, Котор је у њој имао посебан положај. Врховна српска власт изражавана је правом постављања градског кнеза, који је био њен намјесник у граду, о чему говори већ поменута заклетва коју је као градски кнез 1201. положио, Лоренцо Зан, као и навод у рукописном примјерку Статута. Касније је дошло до умањења утицаја српског владара у комуни. Осим кнеза, остале градске чиновнике у ово вријеме бирали су комунални органи. Градски кнез био је симбол српске власти у Котору.

Сукоби које је српска држава водила током XIII вијека манифестовали су се и на положај и држање Котора. То је нарочито дошло до изражаја када су у питању односи са Дубровником. Када је 1253. године дошло до сукоба Србије и Дубровника, Котор се нашао у табору дубровачких непријатеља. За мјере коју су тада донијеле которске власти каже се да је донешене «за спас домовине», што говори о односу комуне према српској држави. Када је 1275. године дошло до сукобу српске државе са истим противником Котор је био у истој ситуацији. Припадништво српској држави нарочито је коштало которску комуноу 1301. године, када су на њу напали Дубровчани, потпомогнути млетачким лађама, као и ратницима из Хрватске и Задра.

Снажно присуство српске власти у Котору током првих деценија уочљиво је кроз помене српских владара у исправама и одлукама које су доносили которски органи (*sub tempore domini Nemanie magni iupani sub tempore domini nostri regis Velcani, sub tempore domini regis Radoslavi, sub tempore regis Vladislavi, sub tempore regis Vroscii*). За српске владаре у которским изворима са краја XII и из XIII вијека користе се термини *dominus iupanus Rasse, dominus magnus iupanus, dominus, noster rex, dominus noster rex, dominator, dominus rex*. Которани су током XIII вијека према српском владару имали навчану обавезу (*datia*), у износу од 50 перпера, као што су то у то вријеме чинили и други зетски градови. У оквиру снажења аутономије, најкасније почетком XIV вијека, Котор се ослободио те обавезе.

Присуство српског владара у граду манифестовало се и кроз казни систем за непоштовање донијетих норми, у којима се наводи да дио, односно цјелокупан износ, казни припада српском владару. Та појава биће мање заступљена у XIV вијеку, што говори о умањењу српског присуства у комуни. Од

периода када је почело снажење которске трговине са унутрашњошћу Которани су узимали веће учешће и привредним активностима, укључујући ту и закуп царина и ковница на трговима, што је било регулисано и Статутом комуне.

Комуналне власти су се због разних питања обраћале српском владару, па су због тога доношене норме којима се уређивао одлазак посланстава комуне. У случају одбијања прописане су биле новчане казне. Которани су се током XIII вијека због разних питања обраћали српском владару, али је та пракса у XIV вијеку прекинута. Српски владар је имао право да кућним робовима додјељује слободу, што је остало на снази и током XIV вијека, представљајући усамљено присуство мијешања српских власти у унутрашња питања комуне. За разлику од тога, комуналне власти су почетком XIV вијека успјеле да уклоне мијешање српских власти у судску надлежност комуналних органа. У оним случајевима гдје су се укрштале надлежности комуналних органа и српске државе владао је нарочит режим. Уговоре са сусједним Дубровником Которани су склапали често уз посредовање српског владара, морајући да воде интереса о интересима српске државе, уз главну обавезу да спријече сукоб међу њима. Слично је било и у опхођењу према Млетачкој Републици, гдје се морала слиједити политика српских владара. Которска комуна је тако у односу на српску државу имала скоро у потпуности *ius statuendi* и *ius puniendi*, уз ограничено *ius contrahendi*, док је *автодикија* тек у XIV вијеку добила свој облик.

Интерактивност Котора и његовог ширег залеђа биле је вишеструка. Кроз личност градског кнеза продирао је српски елемент. Словенско окружење је доводило до уплива обичајног права и терминологије у разним сферама. Которска урбана средина, заједно са дубровачком и саском, нудила је моделе друштвеног организовања заједница које су се, од средине XIII вијека, почеле формирати у унутрашњости српске државе.

Политички односи Котора и Дубровника у овом периоду осликавају њихов политички положај. Први познати уговор, 1181. године комуне су склопиле као готово самостални политички чиниоци. Ситуација се промијенила када је, након тога, прво Котор допао српској држави, а затим почетком XIII вијека, Дубровник признао врховну власт Млетачке Републике. Политички односи између њих током XIII вијека углавном су зависили од односа Србије и Дубровника Одредбе

уговорâ коју су почетком XIII вијека комуне склапиле садрже одредбе о сарадњи, али само у случајевима да то није било у супротности интересима српске државе, односно Млечана и Нормана. Уговором из 1279. године нарочита је била истакнута обавеза Которана да учине све како не би дошло до сукоба између Дубровника и српског владара. Када би међу њима наступило ратно стање долазило је до сукоба ове двије комуне. Средином XIII вијека дошло је до сукоба међу њима као и доцније, у два наврата (1275. и 1301. год.). Сукоби су обично били праћени прекидом трговачких веза и плијенидбом робе, уз дубровачке нападе на Котор, пошто су располагали одговарајућом флотом. Односи међу њима кварила су нека дешавања која су се тичала локалних дешавања. Сукоб око поклада жупана Десе из девете деценије XIII вијека представљају једну епизоду из сфере односа ових комуна у којима је српски владар био умијешан.

Привредне везе ових комуна могу се пратити од уговора из 1181. године. У тим уговорима и одлукама которских органа третирана су питања појединих елемената пословних веза међу њима као што су зајам, аптагиј залог, царине. Средином XIII вијека привредне односе двају комуна оптерећивали су дуговања Которана Дубровчанима, изгледа некад и преувеличана од стране Дубровчана. Привредне везе Котора и Дубровника из последње двије деценије тог вијека приказане су кроз дубровачку архивску грађу. Комплексност односа Которана и Дубровчана изражавала се и већим бројем опција за судско рјешавање проблема који су избијали међу припадницима ових комуна. Интензивни и разноврсни односи између ових комуна манифестују се и бројним родбинским везама између становника ових комуна. Већи број дубровачких племићких породица, по ријечима дубровачких хроничара, води поријекло из Котора.

Црквена организација на простору Боке Которске и сусједних области постојала је од античких времена. Которска епископија била је смјештена између Дубровника и Бара, два вјерска центра који су све до средине XIII вијека настојали да остваре вјерску супрематију над тим просторима. У вријеме настанка дубровачке надбискупије, средином X вијека, Котор је био под њеном јурисдикцијом. Највјероватније током прве половине XI вијека Котор се подчинио надбискупији у Барију. У периоду који је услиједио Дубровник и Бар су водили борбу за црквени примат и већи ранг својих центара, користећи се често

сумњивим повељама, којима је између осталог барској цркви приписиван ранг архиепископије, а који је она по свему судећи стекла тек крајем XII вијека. У тим тежњама Дубровник је настојао да докаже право на которску епископију, позивајући се на њену припадност дубровачкој архиепископији из периода њеног формирања. Спор се пренио и у XIII вијек, када је средином тог вијека проблем изнешен пред папски суд. Парница је формално окончана одустајањем дубровачке стране од даљег парничења, те се барска црква, након што је папа постављао њене старјешине, у рангу архиепископа, могла сматрати побједником.

У сукобима Бара и Дубровника которска епископија остала је по страни. Пред њом се јављао проблем успостављања јурисдикције над парохијама које су почеле да се формирају у унутрашњости српске средњовјековне државе. Исте те аспирације имала је и барска архиепископија. Међу њима се 1284. године повео спор о јурисдикцији над црквом Св. Марије у Брскову, чији је исход у том тренутку остао непознат. Маја следеће године папа Хонорије IV својим писмом потврдио је јурисдикцију барског архиепископа над парохијама у Србији, али се чини да је которски епископ још неко вријеме у Брскову задржао своје ингеренције. Почетком XIV вијека парохије и цркве у унутрашњости Србије налазиле су се под јурисдикцијом барског архиепископа, коме је папа дао право да у тамошњим црквама поставља ректоре.

Помени которских епископа сежу још у V вијек. Личности које су обављале ту функцију спорадично су познате до почетка XI вијека, од када се скоро у континуитету могу пратити которски епископи. Све до Урсација II они су били познати само по имену. Од њега су бројнији подаци о личностима которских епископа. Из XII вијека истиче Мајо за чијег је епископата 1166. године освештана нова црква посвећена Св. Трипуну, која је наставила да се уређује и за вријеме његовог наследника Нићифора II. Которски епископи тога времена узимали су учешће у великим догађајима, као што су Латерански сабор (1179. год.). Једну епоху которског епископата обиљежили су епископи Миха, Сергије и Блаж Леони, који су потицали из једне породице. Првој половини XIII вијека припадао је и Мелицијака. Док је трајао сукоб између Бара и Дубровника епископи су били Деодат и Кентеберије. Другу половину тог вијека обиљежили су епископи Домније и, нарочито, Гримоалд. Он је епископ био крајем XIII вијека, а

не два вијека раније, како се до сада то износило. Период његовог епископата карактеришу проблеми непоштовања норми које су се тичале склапања брака, доношене јој почетком XIII вијека.

Када буде формирана српска архиепископија једна од основаних епископија била је Зетска са сједиштем на Превлаци, у некадашњем бенедиктинском манастиру Св. Михаила. Она је имала своје посједе који су обухватили и неке територије које су до тада биле дио дистрикта града Котора.

14. СПИСАК СКРАЋЕНИЦА

Скраћенице необјављене архивске грађе:

- Санкт Петербург, Рукописно одјељење Библиотеке Руске академије наука:

F200 – F200 Которски Понтификал

- Архив ХАЗУ, Збирка хрватско-латиничких рукописа и кодекса:

I. d 54 - I. d 54. Memorie sulle Bocche di Cattaro concernenti il Culto

I d. 64 (I-VII) - I d. 64 (I-VII). Storia delle Bocche di Cattaro di Francesco de Smeccchia.

Зборник породице Смеџа - I. d. 157, Catharensia – Transumpta documentorum et statutorum civitatis, saec. XII et XIII.

I d. 72 - I d. 72, Memorie sulle Bocche di Cattaro, Leggi emanate sotto l' amministrazione propria,

- *IV a 52.*

Загребачки зборник - II b 21, Catharensium Miscellaneorum Liber continens: Informationes varias Procuratorum generalium Dalmatiae et Albaniae nec non copias, regesta et excerpta antiquissimorum privilegiorum, statutorum, protocollorum etc communitatis Cathari et ecclesiarum atque monasteriorum Catharensis civitatis ab anno 809 usque ad a. 1715.

-НСК:

Zbirka rijetkosti.

- *R 4074 - R 4074, Statutut civitatis Cathari*

-ЗКЗ:

ms. 564

ms. 820 - ms. 820, Catasticum novum partis superioris et inferiores zuppe de Gerbili

ms 780 - ms 780, Historia Dalmatina di Domenico Zavoreo, Nobile di Sibenico 1603.

Скраћенице чешће навођених дјела и назива часописа:

Acta et diplomata I - Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia I, (annos 344-1343 tabularum geographicam continentis), ed. de Thallóczy L., Jireček C., de Sufflay E., Vindobonae 1913.

М. Антоновић, *Град и жупа* - М. Антоновић, *Град и жупа у зетском Приморју и северној Албанији у XIV XV веку*, Београд 2003.

Arkiv – Arkiv za povjestnicu jugoslavensku

AV - Arhivski vjesnik

AZ - Arhivski zapisi

Архив ХАЗУ – Архив Хрватске Академије Знаности и Умјетности

АН - Acta Histriae

М. Благојевић, *Земљорадња* - М. Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, Београд 2004².

М. М. Благојевић, *Поморско право* - М. М. Благојевић, *Поморско право у Котору и Дубровнику по одредбама њихових Статута*, докторска дисертација ПФ, Београд 2014.

L. Blehova Čelebić, *Žene* - L. Blehova Čelebić, *Žene srednjovjekovnog Kotora*, Podgorica 2002.

L. Blehova Čelebić, *Hrišćanstvo* – L. Blehova-Čelebić, *Hrišćanstvo u Boki 1200-1500*, Podgorica 2006.

Н. Богојевић Глушчевић, *Својински односи* - Н. Богојевић Глушчевић, *Својински односи у Котору у XIV вијеку*, Никшић 1992.

Н. Богојевић Глушчевић, *Уговор о купопродаји* - Н. Богојевић Глушчевић, *Уговор о купопродаји у Котору у XIV вијеку*, Подгорица 1997.

N. Bogojević-Glušćević, *NEGOTIUM u INSTRUMENTUM* - N. Bogojević-Glušćević, *NEGOTIUM u INSTRUMENTUM у градовима на јадранској обали у XIV вијеку*, ИЗ 1-2 (1998) 115-126.

N. Bogojević Glušćević, *Sredstva obezbjeđenja* - N. Bogojević Glušćević, *Sredstva obezbjeđenja izvršenja ugovornih obligacija u Kotoru u XIV vijeku*, Iz pravne prošlosti Kotora, Podgorica 1999.

N. Bogojević, Gluščević, *Podaci o obligacionom pravu* - N. Bogojević, Gluščević, *Podaci o obligacionom pravu u kotorskim izvorima iz XIV vijeka*, Iz pravne prošlosti Kotora, Podgorica 1999, 85-94.

Н. Богојевић Глушчевић, *Кривична дјела* - Н. Богојевић Глушчевић, *Кривична дјела према одредбама средњовјековног которског Статута*, Бока 26 (2006) 101-113.

N. Bogojević Gluščević, *Notari* - N. Bogojević Gluščević, *Notari i pravna praksa u istočnojadranskim medievalnim komunama*, Zbornik PF 35 (2006) 65-79.

Н. Богојевић Глушчевић, *Поријекло и установљење нотарске службе* - Н. Богојевић Глушчевић, *Поријекло и установљење нотарске службе у средњовјековним источнојадранским градовима*, Бока 27 (2007), 7-15.

И Божић, *О јурисдикцији* - И Божић, *О јурисдикцији которске дијецезе у средњовековној Србији, Немамирно Поморје XV века*, 15-27.

Ћ. Бубало, *"Nicolaus notarius Parserini"* - Ћ. Бубало, *"Nicolaus notarius Parserini": прилог познавању установе номика у средњовековној Србији*, ЗРВИ 45 (2008) 231-241.

Ћ. Бубало, *Писана реч* - Ћ. Бубало, *Писана реч у српском средњем веку*, Београд 2009.

Ћ. Бубало, *Титуле Вукана Немањића* - Ћ. Бубало, *Титуле Вукана Немањића и традиција Дукљанског краљевства*, Ђурђеви Ступови и Будимљанска епархија, Беране–Београд 2011, 79–94.

Ћ. Бубало, *Српска земља* - Ћ. Бубало, *Српска земља и Поморска у доба владавине Немањића I*, Београд 2016.

Ž. Vujklič, *Pravno uređenje* - Ž. Vujklič, *Pravno uređenje srednjovekovne budvanske kotine*, Budva 1988,

ВВ - Византиски временник

ВИИИИ – *Византијски извори за историју народа Југославије I-IV*, Београд 2007 (фототипско издање).

ВИС - Вопросы Истории Славян

Vetera monumenta historica Hungariam I - Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia I, ed. A. Theiner, Romae 1859.

Vetera monumenta Slavorum I - Vetera monumenta Slavorum Meridionalium I, ed. A. Theiner, Romae 1863.

Vjesnik - Vjesnik hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog arkiva

I. Voje, *Kreditna trgovina* - I. Voje, *Kreditna trgovina u srednjovjekovnom Dubrovniku*, Sarajevo 1976.

I. Voje, *Poslovna uspešnost* - I. Voje, *Poslovna uspešnost trgovcev v srednjeveškem Dubrovniku*, Ljubljana 2003.

- G. Gelcich, *Memoriae storiche* - G. Gelcich, *Memoriae storiche sulle Boche di Cattaro*, Zarra 1880.

GRS I, II - Gesta Regum Sclavorum I,II, ed. T. Живковић, Београд 2009

Glasnik DUD – Glasnik Dubrovačkog učenog društva

Глас САН – Глас Српске Академије Наука

Гласник СГД - Гласник српског географског друштва

Глас СКА – Глас Српске Краљевске Академије

М. Гогих, *Котор* - М. Гогих, *Котор на размеђу XII и XIII вијека*. Рад је проистекао из реферата «*Котор на размеђу XII и XIII вијека*», саопштеног на међународном научном скупу „Владар, монах и светитељ: Стефан Немања – преподобни Симеон Мироточиви и српска историја и култура (1113–1216)“ (Београд, Студеница, Подгорица, Никшић 22-26 октобар 2014.) 1-19. Рад је у штампи.

М. Гогих, *Прилог проучавању сточарства* - М. Гогих, *Prilog proučavanju stočarstva u srednjovjekovnom Kotoru*, Zbornik radova sa Naučnog skupa *Sustainable development of mountain areas: Experiences, challenges and perspectives*, Žabljak, 14-16. septembar 2016, 1-9. Рад је у штампи.

ГПМ – Годишњак Поморског музеја у Котору

Годишњица НЧ – Годишњица Николе Чупића

Годишњак ФФ - Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду

Годишњак СФФ – Годишњак Скопског Филозофског факултета

Građa I, II - Građa za finansijsko-pravni rječnik feudalne epohe Hrvatske I, II, priredio Z. Herkov, JAZU, Zagreb 1956.

В. Grbavac, *Notarska služba* - В. Grbavac, *Notarska služba i komunalno zakonodavstvo – Notari u Statutima Raba, Zadra, Šibenika, Splita i Trogira*, Sacerdotes,

iudices, notarii, posrednici među društvenim skupinama, Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa, Poreč 2007, 53-76.

B. Grbavac, *Notarijat* - B. Grbavac, *Notarijat na istočnojadranskoj obali od druge polovine 12 do kraja 14 stoljeća*, doktorska disertacija, Zagreb 2010.

B. Grbavac, *Srednjovjekovni notarski znakovi* - B. Grbavac, *Srednjovjekovni notarski znakovi- primjer iz zadarskog notarijata*, Javni bilježnik 35 (2011) 66-71.

GZM - Glasnik Zemaljskog Muzeja u Sarajevu

R. F. Gyug, *Liturgy and Law* - R. F. Gyug, *Liturgy and Law in a Dalmatian city*, Toronto 2016.

ДАЦГ, ИАК - Државни архив Црне Горе, Историјски архив Котор

Д. Динић Кнежевић, *Положај жена* - Д. Динић Кнежевић, *Положај жена у Дубровнику у XIII и XIV веку*, САНУ, Посебна издања, књ. CDLXIX, Београд 1974.

ЕСИ – Енциклопедија српске историографије, приредили Ћирковић С., Михаљчић Р., Београд 1997.

В. Живковић, *Религиозност и уметност* - В. Живковић, *Религиозност и уметност у Котору, XIV-XVI век*, Београд 2010.

Т. Живковић, *Црквена организација* - Т. Живковић, *Црквена организација у српским земљама (Рани средњи век)*, Београд 2004.

Т. Живковић, *Дукља* - Т. Живковић, *Дукља између Рашке и Византије у првој половини XII века*, ЗРВИ 43(2006) 451-466.

Животи краљева - Животи краљева и архиепископа српских, изд. Ћ. Даничић, Загреб, Београд 1866.

ЗКЗ – Знанствена књижница у Задру

ЗРВИ - Зборник радова Византолошког института у Београду

Зборник МСИ – Зборник Матице српске за историју

Зборник МСКС - Зборник Матице српске за класичне студије

Зборник МСЛУ - Зборник Матице српске за ликовне уметности

ЗНМ – Зборник Народног музеја у Београду

Zbornik PF - Zbornik Pravnog fakulteta u Podgorici

Зборник КСДИЦГ -Зборник Которске секције Друштва историчара Црне Горе

Зборник средњовековних ћирилских повеља I - Зборник средњовјековних ћирилских повеља и писама Србије, Босне и Дубровника I, (приредили Мошин В., Ћирковић С., Синдик Д.), Београд 2011.

Зборник ФФ – Зборник Филозофског факултета у Београду

Zbornik Historijskog instituta JAZU - Zbornik Historijskog instituta Jugoslovenske Akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu.

В. Иванишевић, *Новчарство* - В. Иванишевић, *Новчарство средњовековне Србије*, Београд 2001.

ИЗ – Историјски записи

ИИЈ I - Историја народа Југославије I, Београд, Загреб, Љубљана 1953.

ИЧ – Историјски часопис

К. Јиречек, *Трговачки путеви* - К. Јиречек, *Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем вијеку*, Зборник Константина Јиречека I, Београд 1959, 205-303

К. Јиречек, *Романи* - К. Јиречек, *Романи у градовима Далмације током средњег века*, Зборник Константина Јиречека II, Београд 1962.

ЈИЧ - Југословенски историјски часопис

Ј. Калић, *Црквене прилике* - Ј. Калић, *Црквене прилике у српским земљама до стварања Архиепископије 1219. године*, Сава Немањић-Свети Сава. Историја и предање, Зборник са међународног научног скупа одржаног децембра 1976 у Београду, Београд 1979, 27-53.

И. Коматина, *Црква и држава* - И. Коматина, *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*, Београд 2016.

КСДИЦГ - Которска секција Друштва историчара Црне Горе

М. Костренчић, *Fides Publica* - М. Костренчић, *Fides Publica (јавна вера) у правној историји Срба и Хрвата до краја XV века*, Београд 1930.

И. Кukuljević, *Regesta* - И. Кukuljević, *Regesta, documentorum Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae: saeculi XIII, Zagrebiae* 1896.

И. Д. Лалошевић, *Fortifikaciona arhitektura* - И. Д. Лалошевић, *Fortifikaciona arhitektura Воке Которске венецијанског периода (XV-XVIII вијек)*, Podgorica 2016.

Lexicon I, II - Lexicon Latinitatis medii aevi Jugoslaviae I, II, Zagreb 1973, 1978.

Liber statutorum civitatis Ragusii - Liber statutorum civitatis Ragusii, compositus anno 1272, na osnovu kritičkog izdanja latinskog teksta B. Bogišića i K. Jirečeka, priredili A. Šoljić, Z. Šundrica, I. Veselić, uvodna studija N. Lonza, Dubrovnik 2002.

J. Lučić, *Neobjavljene isprave I-III* - J. Lučić, *Neobjavljene isprave i akti iz XIII stoljeća iz Dubrovačkog arhiva I-III*, AV 10 (1967), 117-133, AV 13 (1970), 381-395, AV 15 (1972), 55-68.

J. Lučić, *Pomorsko – trgovački odnosi* - J. Lučić, *Pomorsko – trgovački odnosi Dubrovnika i Kotora u XIII stoljeću*, PZ 6 (1968) 417-454.

J. Lučić, *Obrti i usluge* - J. Lučić, *Obrti i usluge u Dubrovniku do početka XIV stoljeća*, Zagreb 1979.

J. Lučić, *Spisi II* - J. Lučić, *Spisi dubrovačke kancelarije II, Zapisi notara Tomasina de Savere 1282-1284, Diversa cancellarie I (1282-1284), Testamenta I (1282-1284)*, Zagreb 1984.

J. Lučić, *Spisi III* - J. Lučić, *Spisi dubrovačke kancelarije III, Zapisi notara Tomasina de Savere 1284-1286, Diversa cancellarie II (1284-1286), Zapisi notara Aca de Titullo (1295-1297), Diversa cancellarie III (1295-1297)*, Zagreb 1988.

J. Lučić, *Spisi IV* - J. Lučić, *Spisi dubrovačke kancelarije IV, Zapisi notara Andije Beneše 1295-1301, Praecepta rectoris II (1299-1301), Testamenta II (1295-1301)*, Zagreb 1993.

Š. Ljubić, *Listine I* – Š. Ljubić *Listine o odnošajih između Južnoga Slovenstva i Mletačke Republike I*, Zagreb 1868.

MЗ – Милешевски записи

MR I-III – *Monumenta Ragusina I-III*, ed. G. Gelcich, Zagreb 1879-1895.

MC I, II - *Monumenta Catarensia I, II*, ed. A. Mayer, Zagreb 1951, Kotor 1981.

L. Margetić, *Bizantsko bračno imovinsko pravo* - L. Margetić, *Bizantsko bračno imovinsko pravo u svijetlu novele XX Lava Mudrog (S osobitim obzirom na razvoj bračnoga imovinskog prava u srednjovjekovnim dalmatinskim gradskim općinama)*, ЗРВИ 18 (1978), 19-50.

A. Marinović, *Razvitak vlasti* - A. Marinović, *Razvitak vlasti u srednjovjekovnom Kotoru*, HZ 10 (1957) 83-110.

О. О. Марков, *Статутъ гор. Котора* - О. О. Марков, *Статутъ гор. Котора (Опытъ изследованья его исторiи и источников)*, Записки Русскаго научнаго Института в Белграде, I (1930) 119-162.

J. Martinović, *Sveštениčki stalež* - J. Martinović, *Sveštениčki stalež Kотора прве половине XIV вијека*, Crkvene prilike u Kотору прве половине XIV вијека, Perast 2003, 61-137.

J. Martinović, *Socijalno-ekonomska struktura друштва* - J. Martinović, *Socijalno-ekonomska struktura друштва u Kотору прве половине XIV вијека*, Kотор 2017.

Матије Властара Синтагме - *Матије Властара Синтагме*, са српскословенског превела Татјана Суботин Голубовић, Београд 2013.

S. Mijušković, *I mercanti veneziani a Cattaro* - S. Mijušković, *I mercanti veneziani a Cattaro durante il dominio dei Nemaгнићи (1186-1367)*, Studi veneziani 10, (1968) 387-406.

К. Митровић, *Сукоб барског архиепископа* - К. Митровић, *Сукоб барског архиепископа и которског епископа око јурисдикције над католичким парохијама у средњовековној Србији*, Споменица Академика Симе Ђирковића, Београд 2011, 289-305.

Е. П. Наумов, *Проблемы аграрной исторiи* - Е. П. Наумов, *Проблемы аграрной исторiи Южной Далмации и торговых связей её с Византией*, ВВ 37 (1976) 30-44.

НСК- Национална и свеучилишна књижница у Загребу

Н. Никезић, *Мираз* - Н. Никезић, *Мираз у которском праву у првој половини 14. вијека*, ИЗ 1 (1995) 1-47.

С. Новаковић, *Матије Властара синтагмат* - С. Новаковић, *Матије Властара синтагмат, азбучни зборник византијских црквених и државних закона и правила, словенски превод времена Душанова* Зборник за историју, језик и књижевност, књ. IV, Београд 1907.

С. Новаковић, *Законски споменици* - С. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 1912.

НЗ - Новопазарски зборник

M. Orbini, *Il regno de gli Slavi* - M. Orbini, *Il regno de gli Slavi, hoggi correttamente detti schiavoni*, Pesaro 1601.

М. Орбин, *О Краљевству* - М. Орбин, *О Краљевству древних Словена*, превод З. Шундрица, коментари С. Ђирковић, Београд 1968.

РР – Povijesni prilozi

РЗ - Pomorski Zbornik (Zadar)

М. Поповић, *Српска краљица Јелена* - М. Поповић, *Српска краљица Јелена између римокатоличанства и православља*, Београд 2010.

Н. Порчић, *Документи* - Н. Порчић, *Документи српских средњовековних владара у дубровачким збиркама: доба Немањића*, Београд 2017.

Приватни живот - *Приватни живот у српским земљама средњег века*, приредиле Марјановић Душанић, С., Поповић Д., Београд 2004.

ПКЈИФ – Прилози за књижевност језик и фолклор

Prinosi I, II - Prinosi za hrvatski pravno-povjestni rječnik hrvatskog jezika I, II, ed. V. Mažuranić, Zagreb, 1908–1922, reprint: Zagreb 1975.

И. Равић, *Писмо барског епископа Гргура* - И. Равић, *Писмо барског епископа Гргура сплитском канонику Гравлтерију: Прилог датирању Немањиног напада на градове у Дукљи*, ССА 10 (2011) 189-196.

Radovi FF u Sarajevu - Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu

J. Resti, *Chronica ragusina* – J. Resti, *Chronica Ragusina (ab origine urbis usque ad annum 1451) item Joannis Gundulae (1451-1484)* ed. Sp. Nodilo, JAZU, Zagreb 1893

Д. Синдик, *Понтификал* - Д. Синдик, *Понтификал которске бискупије у Лењинграду*, ИЧ 31 (1984) 53-66.

Д. Синдик, *О политичким* - Д. Синдик, *О политичким и друштвеним приликама у Котору крајем XII века*, Црква Светог Луке кроз вјекове, Котор 1997, 13–21.

Д. И. Синдик, *Превлака* - Д. И. Синдик, *Превлака 1124. и 1181. године*, Бока 24 (2004) 127–133.

Д. И. Синдик, *Которски документи* - Д. И. Синдик, *Которски документи из времена краља Стефана Владислава*, Зборник радова са научног скупа „Краљ Владислав и Србија XIII века“, 15-16. новембар 2000., Београд 2003, 25-30.

И. Синдик, *Комунално уређење Котора* - И. Синдик, *Комунално уређење Котора од друге половине XII до почетка XV столећа*, Београд 1950.

И. Синдик, *Однос града Будве* - И. Синдик, *Однос града Будве према владарима из династије Немањића*, ИЧ 7 (1957) 23-36.

Р. Skok, *Etimologijski rječnik I-III* - Р. Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika I- III*, Zagreb, 1971-1974.

А. Соловјев, *Одабрани споменици* - А. Соловјев, *Одабрани споменици српског права*, Београд 1926.

СКГ – Српски књижевни гласник

Споменик САН – Споменик Српске Академије Наука

Споменик СКА - Споменик Српске Краљевске Академије

А. М. Stahl, *Zecca* - А. М. Stahl, *Zecca: The Mint of Venice in the Middle Ages*, New York 2000.

С. Станојевић, *Борба за самосталност* - С. Станојевић, *Борба за самосталност Католичке цркве у немањићкој држави*, Београд 1912.

ССА – Стари српски архив

Starine JAZU - *Starine Jugoslovenske Akademije Znanosti i Umjetnosti*

Statuta Curzulae - Statuta et leges civitatis et insulae Curzulae (1214-1558), ed J. J. Hanel, Zagrabiae 1877.

Statuta Spalati - Statuta et leges civitatis Spalati, ed. J.J. Hanel. Zagrabiae, 1878.

Statuta Buduae - Statuta et leges civitatis Buduae, civitatis Scardone, et civitatis et insule Lesinae, opera prof. S. Ljubić, Zagrabiae 1882-3.

Statutum Tragurii - Statutum et Reformationes civitatis Tragurii- Statut i Reformacije grada Trogira, priredio I. Strohal, Zagreb 1915.

Statutum Brachiae - Statutum et reformationes insulae Brachiae : cum legibus, privilegiis, gratiis et indultis ducalibus pro communitate Brachiensi cum partibus electis ex libro Ciccarelli "Osservazioni sull' isola della Brazza", priredio za tisak, uvodom i tumačem popratio Karlo Kadlec, Zagreb, 1926.

Statuta Iadertina - Statuta Iadertina cum omnibus reformationibus usque ad annum MDLXIII, Zadarski statut sa svim reformacijama odnosno novim uredbama donesenim do godine 1563, Zadar 1997.

Statuta di Scutari - Statuta di Scutari, della prima metà del secolo XIV con la addizioni fino al 1469, Roma 2002.

Statut grada Kotora II - Statut grada Kotora II, Prevod originala iz 1616. godine sa naučnim aparatom, Kotor 2009.

L. Steindorff, *Die dalmatinschen Städte im 12. Jahrhundert* - L. Steindorff, *Die dalmatinschen Städte im 12. Jahrhundert, studien zu ihrer politischen stellung und geselischftlichen entwicklung*, Köln –Wien 1984.

L. Steindorff, *Stari svijet i novo doba* - L. Steindorff, *Stari svijet i novo doba. O formiranju komune na istočnoj obali Jadrana*, Starohrvatska prosvjeta, 16 (1986), 141-152.

I. Stjepčević, *Katedrala* - I. Stjepčević, *Katedrala Sv. Tripuna u Kotoru*, Split 1938 = Arhivska istraživanja Boke Kotorske, Perast 2003, 11-105.

T. Тарановски, *Историја српског права* - Т. Тарановски, *Историја српског права у Немањинској држави*, Београд 1996².

Г. Томовић, *Натпис на цркви* - Г. Томовић, *Натпис на цркви Светога Луке у Котору из 1195. године*, Црква Светог Луке кроз вјекове, Котор 1997, 23-32.

С. Ћирковић, *Производња, занат, техника* - С. Ћирковић, *Производња, занат, техника у средњовековној Србији*, Работници, војници, духовници, Београд 1997, 56-78.

С. Ћирковић, *Католичке парохije* - С. Ћирковић, *Католичке парохije у средњовековној Србији*, Работници, војници, духовници, Београд 1997, 240-258.

С. Ћирковић, *Парница* - С. Ћирковић, *Парница о цркви св. Луке у Котору*, Црква Светог Луке кроз вјекове, Научни скуп поводом 800-годишњице цркве Светог Луке у Котору, Котор, 20-22. октобар 1995, Котор 1997, 127-138.

D. Farlati, *Illyricum sacrum VI* - D. Farlati, J. Coleti, *Illyricum sacrum VI, Episcopi Ascrivenses sive Catarenses, Venetiis* 1800.

Н. Фејић, *Которска канцеларија* - Н. Фејић, *Которска канцеларија у средњем веку*, ИЧ 27 (1980) 2-62.

Ц. Фисковић, *О умјетничким споменицима* - Ц. Фисковић, *О умјетничким споменицима града Котора*, Споменик САН 103 (1953) 71-101.

А. Фостиков, *Занатство* - А. Фостиков, *Занатство у средњовековној Србији* (докторска дисертација), ФФ Београд 2016.

HZ - *Historijski Zbornik*

CDB I - Codice diplomatico Barese I, ed. G. B. Nitto de Rosi, Francesco Nitti di Vito, Bari 1897.

CD II, (ed. I. Kukuljević Sakcinski) - *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae II*, ed. I. Kukuljević Sakcinski, Zagreb 1875

CD II-X - Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae II-X, ed. T. Smičiklas, Zagreb 1904-1912.

CD I - Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae I, ed. M. Kostrenčić, Zagreb 1967.

CD, Suplementa I - Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, Suplementa I, ed. J. Barbarić, J. Marković, H. Sirotković, J. Kolanović, Zagrabiae MCMXCVIII.

CCP - Croatica Christiana Periodica

A. Cvitanić, *Pravno uređenje - A. Cvitanić, Pravno uređenje splitske komune po statutu iz 1312. Godine*, Split 1964.

Г. Чремошник, *Увозна трговина - Г. Чремошник, Увозна трговина Србије год. 1282. и 1283*, Споменик СКА 62 (1925), 61-69.

G. Čremošnik, *Dubrovačka kancelarija - G. Čremošnik, Dubrovačka kancelarija do god. 1300. i najstarije knjige dubrovačke arhive*, GZM 39 (1927) 231-253.

G. Čremošnik, *Nekoliko dubrovačkih listina - G. Čremošnik, Nekoliko dubrovačkih listina iz XII i XIII stoljeća*, GZM 43 (1931), 25-54.

Г. Чремошник, *Списи 1278-1301 - Г. Чремошник, Канцеларијски и нотарски списи 1278-1301*, Београд 1932.

G. Čremošnik, *Vinogradarstvo - G. Čremošnik, Vinogradarstvo i vino u Dalmaciji*, GZM 45 (1933), 15-38.

G. Čremošnik, *Spisi I - G. Čremošnik, Spisi dubrovačke kancelarije I, Zapisi notara Tomazina de Savere 1278-1282*, Zagreb 1951

С. Шаркић, *Одредбе римског права - С. Шаркић, Одредбе римског права о миру у средњовековном српском праву*, Зборник МСКС 8 (2006) 185-191.

Л. А. Шаферова, *Котор XII –начала XV веков - Л. А. Шаферова, Котор XII –начала XV веков. Социально-экономические отношения южнодалматинского города*, Красноярск 1990.

Б. Шекуларац, *Трагови прошлости* - Б. Шекуларац, *Трагови прошлости Црне Горе, крај VIII- почетак XVI вијека*, Цетиње 1994,

М. Šuflaj, *Dalmatinsko-hrvatska srednjovjekovna listina* - М. Šuflaj, *Dalmatinsko-hrvatska srednjovjekovna listina. Povijest hrvatskoga notarijata od XI. do XV. stoljeća*, Zagreb, 2000.

15. БИБЛИОГРАФИЈА

Извори

Необјављени:

- Бугарска:

Софија: Бугарска Академија Наука, Научен Архив:

Фонд Константин Иречек 3 К, 1092.

- Русија:

Санкт Петербург:

Рукописно одјељење Библиотеке Руске академије наука:

F 200, Которски понтификал.

- Хрватска:

-Загреб:

Архив ХАЗУ, Збирка хрватско-латиничких рукописа и кодекса:

- *I. d. 54., Memorie sulle Bocche di Cattaro concernenti il Culto*

- *I. d. 64 (I-VII), Storia delle Bocche di Cattaro di Francesco de Smeccchia.*

- *I. d. 157., Catharensia – Transumpta documentorum et statutorum civitatis, saec. XII et XIII.*

- *I. d. 72., Memorie sulle Bocche di Cattaro, Leggi emanate sotto l' amministrazione propria,*

- *IV a 52.*

- *II b 21., Catharensium Miscellaneorum Liber continens: Informationes varias Procuratorum generalium Dalmatiae et Albaniae nec non copias, regesta et excerpta antiquissimorum privilegiorum, statutorum, protocollorum etc communitatis Cathari et ecclesiarum atque monasteriorum Catharensis civitatis ab anno 809 usque ad a. 1715.*

НСК:

- *R 3968, Catharensia, Spisi i listine, fasc. 3 (Nomina cancellariorum communis Cathari 1247-1705)*

- *R 4074, Statutut civitatis Cathari, Zbirka rijetkosti.*

- Задар:

ЗКЗ:

ms. 564.

ms 780, Historia Dalmatina di Domenico Zavoreo, Nobile di Sibenico 1603.

ms. 820, Catasticum novum partis superioris et inferiores zuppe de Gerbili.

• Црна Гора

Државни Архив Црне Горе:

Историјски Архив Котор

УП, *фасц. 203, бр 226/2м-5.*

Објављени:

- *Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia I*, (annos 344-1343 tabulamue geographicam continents), ed. de Thallóczy L., Jireček C., de Sufflay M., Vindobonae 1913.

- *Annali di Ragusa del magnifico ms. Nicolo di Ragnina*, ur. S. Nodilo, Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium vol. 24. JAZU, Zagreb 1883.

- Arhidiaconus T., *Historia Salonitana*, ed F. Rački, Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium, XXVI, Zagrabiae 1894.

- Barbarić J., Marković J., *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije – dodaci*, HAZU, Zagreb 1998.

- Besta E., *Il diritto e le leggi civili di Venezia fino al dogado di Enrico Dandolo*, Venezia 1900.

- Bogišić V., *Pisani zakoni na slovenskom jugu*, Zagreb 1872.

- *Bullarium ordinis FF praedicatorum I, aa 1215-1280*, ed. F. T. Ripolli, Romae 1729.

- *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia I*, ed. A. Theiner, Romae 1859.

- *Vetera monumenta Slavorum Meridionalium I*, ed. A. Theiner, Romae 1863.

- *Византијски извори за историју народа Југославије I-IV*, Београд 2007 (фототипско издање).

- *Volumen statutorum legum et reformationum civitatis Sibenici*, Venetiis 1608, reprint Šibenik 1982.

- Вуковић Н., *Књижевност Црне Горе од XII до XIX вијека: Аналисти, хроничари, биографи*, Подгорица 1996.

- *Gazzetta di Zara*, № 51 (1844), 286; № 14 (1845), 67, Zadar.

- Gaspar E., *Das Register Gregors VII*, MGH Epistolae selectae t. II, fasc II, Berolini 1955.
- Gaudenzi A., *Yrnerius, Formularium tabelionum saeculo XIII in novam formam redactum*, Bibliotheca iuridica medii aevi 1, Bononiae 1888.
- Gaudenzi A., *Ars notaria*, Bibliotheca iuridica medii aevi, Scripta anecdota glossatorum, 2. Bononiae 1892.
- Gerasimov T., *Un sceau en plombe de Georges fils du roi Bodine*, Studia historico-philologica Serdicensia I, Serdicae 1938.
- *Gesta Regum Sclavorum I, II*, изд. Т. Живковић, Београд 2009.
- Gyug R. F., *Liturgy and Law in a Dalmatian city*, Toronto 2016.
- Danilović J., Stanojević O., *Tekstovi iz rimskog prava: praktikum za vežbe*, Београд 1970.
- Динић М., *Три повеље из исписа Ивана Лучића*, Зборник ФФ 3 (1955) 69-94.
- Доментијан, *Животи Светога Саве и Светога Симеона*, превео др. Лазар Мирковић, са предговором др. Владимира Ћоровића, Београд 1938.
- *Documenta historiae chroaticae periodum antiquam illustrantia*, ed. F. Rački, Zagrabiae 1877. *Documenti del commercio Veneziano nei secoli XI-XIII, II*, Torino 1940 (недоступно, навод према: *Monumenta Montenegrina VI/2*)
- *Душанов законик*, изд. Ђ. Бубало, Београд 2010.
- *Животи краљева и архиепископа српских*, изд. Ђ. Даничић, Загреб, Београд 1866.
- *Житије Симеона Немање од Ст. Првовенчаног*, изд. В. Ћоровић, Светосавски зборник II, Београд 1938.
- *Законик Стефана Душана цара српског 1349 и 1354, на ново издао и објаснио Стојан Новаковић*, Београд 1898.
- *Законик цара Стефана Душана 1349 и 1354 издао и превео Никола Радојчић*, Београд 1960.
- *Законоправило или Номоканон Светога Саве, Иловачки препис 1262. година*, фототипско издање, приредио М. Петровић, Горњи Милановац 1991.

- *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника I, 1186-1321*, приредили Мошин В., Ћирковић С., Синдик Д., Београд 2011
- Zachariae a Lingenthal C. E., *Collectio librorum juris Graeco-romani ineditorum: Ecloga Leonis et Constantini; Epanagoge: Basilii Leonis et Alexandri*, Lipsiae 1852.
- Zachariae a Lingenthal C. E., *Jus Graeco-Romanum Novelle et aureae bulle imperatorum post Justinianum*, Athenis MCMXXX.
- *Иловички препис Номоканона или Законоправила светога Саве: 1262-2012*, приредио Ђ. Трифуновић, Подгорица 2013.
- Јиречек К., *Уговор Стефана Првовјенчаног са Дубровчанима из г. 1215-1219*, ГСУД 47 (1879) 304-311.
- Kretschmer K., *Die italienischen Portolane des Mittelalters*, Berlin 1909.
- Kukuljević Sakcinski I., *Regesta, documentorum Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae: saeculi XIII*, Zagrebiae 1896.
- Kukuljević Sakcinski I., *Regesta documentorum regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae saeculi XIII*, Starine JAZU 21 (1889) 225-304.
- *Leggi criminali del serenissimo Dominio Veneto in un solo volume raccolte e per pubblico decreto ristampate*, Venezia 1751.
- *Liber statutorum civitatis Ragusii, compositus anno 1272*, na osnovu kritičkog izdanja latinskog teksta B. Bogišića i K. Jirečeka, priredili Šoljić A., Šundrica Z., Veselić I., uvodna studija Lonza N., Dubrovnik 2002.
- Luccari J., *Copioso ristretto degli Annali di Rauza*, Venezia 1605.
- Lucius J., *De regno Croatiae Dalmatiae libri sex*, Amsterdami 1666.
- Lucius J., *Memoriae di Trau*, Venezia 1673.
- Lučić J., *Neobjavljene isprave i akti iz XIII stoljeća iz Dubrovačkog arhiva I-III*, AV 10 (1967), 117-133, AV 13 (1970), 381-395, AV 15 (1972), 55-68.
- Lučić J., *Spisi dubrovačke kancelarije II, Zapisi notara Tomasina de Savere 1282-1284, Diversa cancellarie I (1282-1284), Testamenta I (1282-1284)*, Zagreb 1984.
- Lučić J., *Spisi dubrovačke kancelarije III, Zapisi notara Tomasina de Savere 1284-1286, Diversa cancellarie II (1284-1286), Zapisi notara Aca de Titullo (1295-1297), Diversa cancellarie III (1295-1297)*, Zagreb 1988.

- Lučić J., *Spisi dubrovačke kancelarije IV, Zapisi notara Andije Beneše 1295-1301, Praecepta rectoris II (1299-1301), Testamenta II (1295-1301)*, Zagreb 1993.
- Ljubić Š., *Listine o jednošajih između Južnoga Slovenstva i Mletačke Republike I*, Zagreb 1868.
- Ljubić Š., *Opis jugoslavenskih novaca*, Zagreb 1875.
- Макушев В. В., *Итальянские архивы и хранящиеся в них материалы для славянской истории II, Неаполь и Палермо*, Санктпетербургъ 1871.
- *Mansi XXII, Venetiis MDCCLXXVIII.*
- Маријановић Душанић С., *Повеља краља Милутина опатију Свете Марије Ратачке*, ССА 1 (2002) 13-29.
- Marquart J., *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge; ethnologische und historisch-topographische Studien zur Geschichte des 9. und 10. Jahrhunderts (ca. 840-940)*, Leipzig 1903.
- Maschek L., *Manuale del Regno di Dalmazia per l'anno 1875*, Zara 1875.
- Martinović J., *Kotorske listine 2, Matica crnogorska*, proljeće 2011.
- *Матије Властара Синтазма*, Са српскословенског језика превела Т. Суботин Голубовић, САНУ, Одељење друштвених наука, Извори српског права XVIII, Београд 2013.
- Mayer A., *Monumenta Catharensia I, II*, Zagreb, 1951, 1981.
- Miklošič F., *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae Bosnae Ragusii*, Wien 1858.
- *Monumenta Montenegrina IV, VI₁, VI₂, VI₃*, Podgorica 2001, 2004, 2006.
- *Monumenta Ragusina I-III, JAZU, Zagrebiae 1879, 1882, 1895.*
- *Documenti del commercio Veneziano nei secoli XI-XIII, II*, Torino 1940.
- Nani B., *De duobus imperatorum Russiae nummis, editio altera, monetis, ac documentis*, Venetiis 1752.
- Недељковић, Б., *Liber viridis*, Београд 1984.
- Neralić J., *Diplomatički izvori za srednjovjekovnu povijest Dubrovačke nadbiskupije prema fondovima Tajnog Vatikanskog arhiva, 1000 godina dubrovačke (nad)biskupije. Zbornik radova znanstvenog skupa u povodu tisuću godina uspostave dubrovačke (nad)biskupije/metropolije (998-1998)*, Dubrovnik, 22-26. 4. 1998, priredili Puljić Ž., Ančić A. N., Dubrovnik 2001, 57-112.

- Novak V., Skok P., *Supetarski kartular*, Zagreb 1952.
- Новаковић С., *Матије Властара синтагмат, азбучни зборник византијских црквених и државних закона и правила, словенски превод времена Душанова*, Зборник за историју, језик и књижевност, књ. IV, Београд 1907.
- Новаковић С., *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 1912.
- *Novissimum statutorum ac Venetorum legum volumen duabus in partibus divisum*, Venezia, 1729.
- Orbin M., *Il regno de gli Slavi hoggi corrottamente detti Schiavoni Historia*, Pesaro M.DCI.
- Орбин М., *Краљевство Словена*, Београд 1968.
- Orlandelli G., *Salathiel Bononiensis, Ars notarie*, Milano 1961.
- *Le pergamene di Barletta - CDB VIII*, Bari 1914.
- Peterković M., *Statut carinarnice grada Dubrovnika, Dubrovački zakoni i uredbe*, knj. I, sv. 3, Beograd 1936.
- Pierre Noailles – Alphonse Dain, *Les Nouvelles de Léon VI le Sage*, Paris 1944.
- *Pisci srednjovjekovnog latiniteta*, priredili D. Sindik, G. Tomović, Cetinje 1996
- Полибије, *Историје I*, (предговор, превод и коментар Рицл М.), Нови Сад 1988.
- Порчић Н., *Документи српских средњовековних владара у дубровачким збиркама: доба Немањића*, Београд 2017.
- *Le promissioni del doge di Venezia dalle origini alla fine del Duecento, a cura di Gisella Graziato*, Venezia: Comitato per le fonti relative alla storia di Venezia, 1986, 1–22.
- *Pseudo-Skilaksov Periplus*, 24-26 (ed. G. Shipley, *Pseudo-Scylax's Periplus: Text, Translation, and Commentary*, Exeter 2011).
- *Ptolomei Claudii Geografia I*, Stückelberger A., Graßhoff A., mit Mittenhuber F.(edd.), Ptolemaios: Handbuch der Geographie (vol. 1), Basel 2006.
- *Ravennatis Anonymi Cosmographia*, ed. Pinder et Parthey, Berolini 1860.
- Радонић Ј., *Дубровачка акта и повеље I/1*, СКА, Београд 1934.
- Rački F., *Prilozi za sbirku srbskih i bosanskih listina*, Rad JAZU 1 (1867).

- Rački F., *Documenta historiae Chroaticae periodum antiquam illustrantia*, Zagreb 1877.
- Restii J., *Chronica Ragusina (ab origine urbis usque ad annum 1451) item Joannis Gundulae (1451-1484)* ed. Sp. Nodilo, JAZU, Zagreb 1893.
- Romac A., *Izvori rimskog prava*, Zagreb 1973.
- Свети Сава, *Сабрана дела*, приредио и превео Т. Јовановић, Београд 1998.
- Соловјев А., *Одабрани споменици српског права (од XII до краја XV века)*, Београд 1926.
- *Старе српске биографије I*, превео и објаснио Миливоје Башић, Београд 1930.
- *Statut grada Kotora II, Prevod originala iz 1616. godine sa naučnim aparatom*, Kotor 2009.
- *Statut Bratovštine svetog Nikole mornara u Kotoru iz 1463. sa alegatima do 1807. godine*, Kotor 2009.
- *Statuta civitatis Cathari, Venetiis 1606*, fototipsko izdanje originala, Kotor 2009.
- *Statuta et leges civitatis et insulae Curzulae (1214-1558)*, ed J. J. Hanel, Zagrabiae 1877.
- *Statuta et leges civitatis Spalati*, ed. J.J. Hanel, Zagrabiae 1878.
- *Statuta lingua croatica conscripta, Monumenta historico iuridica Slavorum meridionalium, vol. IV*, Zagrebiae 1890.
- *Statuta Iadertina cum omnibus reformationibus usque ad annum MDLXIII, Zadarski statut sa svim reformacijama odnosno novim uredbama donesenim do godine 1563*, Iadere 1997.
- *Statuta et leges civitatis Buduae, civitatis Scardone, et civitatis et insule Lesinae, opera prof. S. Ljubić*, Zagrabiae 1882-3.
- *Statuta di Scutari, della prima metà del secolo XIV con la addizioni fino al 1469*, Roma 2002.
- *Statuti e Capitolari di Chioggia del 1272-1279*, Corpus statuario delle Venezie, Vicenza 1993.
- *Statutum et reformationes civitatis Tragurii, Monumenta historico-iuridica slavorum meridionalium*, Zagreb 1915.

- *Statutum et reformationes insulae Brachiae : cum legibus, privilegiis, gratiis et indultis ducalibus pro communitate Brachiensi cum partibus electis ex libro Ciccarelli "Osservazioni sull' isola della Brazza"*, priredio za tisak, uvodom i tumačem popratio Karlo Kadlec, Zagreb, 1926.
- *Statutum communis Arbae, Statut rabske komune iz 14. stoljeća*, priredili L. Margetić, P. Strčić, Rab-Rijeka 2004.
- Стефан Првовенчани, *Сабрана дела*, предговор, превод дела и коментари Љ. Јухас-Георгијева, издање на српскословенском Т. Јовановић, Београд 1999.
- Стојановић Љ., *Старе српске повеље и писма I/1, I/2*, Београд – Сремски Карловци 1929, 1934.
- Titus Livius, *History of Rome, Volume XIII, Books 43-45*, Trans. by Alfred Cary Schlesinger, Harvard 1951.
- Томовић Г., *Морфологија ћирилских натписа на Балкану*, Београд 1974.
- *Trogirski spomenici I/2*, priredio i uredio M. Barada, JAZU, Zagreb 1950.
- Ћирковић С., *Повеља цара Стефана Душана о границама Котора: 1346-1355: (прерада из XV века)*, ССА 11 (2010) 37-59.
- Ћоровић В., *Житије Симеона Немање од Стефана Првовенчаног*, Београд 1939.
- M. Ughelli, *Italia sacra VII*, Roma 1659.
- Farlati F., Coleti J., *Illyricum sacrum VI, Episcopi Ascrivenses sive Catarenses, Venetiis* 1800.
- Farlati D., *Illyricum sacrum VII, Venetiis* 1817.
- Foretić V., *Ugovor Dubrovnika sa srpskim velikim županom Stefanom Nemanjom i stara dubrovačka djedina*, Rad JAZU 283 (1951) 49-118.
- Herkov Z., *Statut grada Rijeke iz god 1530*, Zagreb 1948.
- C. Plinii Secundi Maioris, *Naturalis historiae III*, (ed. H. Rackham, Pliny, Natural History, Vol. II, Libri III–VII, Cambridge.
- *I capitolari italici*, Storia e diritto della dominazione carolingia in Italia a cura di Claudio Azzara e Pierandrea Moro, Roma 1998.
- Cessi R., *Deliberazioni de Maggior consiglio di Venezia I*, Bologna 1934.
- Cessi R., *Gli statuti veneziani di Jacopo Tiepolo del 1242 e le loro glosse*, Venice 1938.

- *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae II*, ed. Kukuljević Sakcinski I., Zagrebiae 1875.
- *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae II-X*, ed. Smičiklas T., Zagrebiae 1904-1912.
- *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae I*, ed. M. Kostrenčić, Zagreb 1967.
- *Codex iuris canonici*, Roma 1918.
- *Codex Hammurabi, ed III*, Romae 1950 (transscriptio et versio Latina- A. Deimel); *Les lois assyriennes*, ed G. Cardascia, Paris, 1969.
- *Codice diplomatico Barese I*, ed. G. B. Nitto de Rosi, F. Nitti di Vito, Bari 1897.
- *Codice diplomatico Barese VI*, ed. Bari 1900.
- *Consilium Lateranense IV, a. 1215*, Romae MMVII.
- Cornelius F., *Catharus Dalmatiae civitas*, Patavii, 1759.
- *Corpus iuris civilis, editio stereotypa, volumen tertium, Novellae*, recognovit Rudolfus Schoell, Berlin 1895.
- Čremošnik G., *Nekoliko dubrovačkih listina iz XII i XIII stoljeća*, GZM 43 (1931) 25-54.
- Čremošnik G., *Kotorski dukali i druge listine*, GZM 33-34 (1921-1922) 115-196.
- Чремошник Г., *Канцелариски и нотарски списи 1278–1301*, Београд 1932.
- Šulinović F., *Statut grada Senja*, Zagreb 1940.
- Шафарик Ј., *Српска исправа о продаји непокретног добра у Призрену, из времена царева српских, или из XIV-тог века*, ГСУД 35 (1872) 119-124.
- Шекуларац Б., *Трагови прошлости Црне Горе, крај VIII - почетак XVI вијека*, Цетиње 1994.
- Šišić F., *Priručnik izvora hrv(atske) istorije*, Zagreb 1914.
- Шишић Ф., *Љетопис пона Дукљанина*, СКА, пос. изд. књ LXVII, Београд 1928.

Литература:

- Ajzner B., Horvat M., *Istorija rimskog prava*, Zagreb 1948.
- Alföldy G., *Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien*, Budapest 1965.
- Антоновић М., *Повеља краља Радослава и манастир Св. Михаила на Превлаци*, Краљ Владислав и Србија XIII века, Зборник радова са научног скупа „Краљ Владислав и Србија XIII века“, 15-16. новембар 2000., ур. Живковић Т., Београд 2003, 107-114.
- М. Антоновић, *Град и жупа у Зетском приморју и сјеверној Албанији у XIV и XV веку*, Београд 2003.
- Ascheri M., *Instituzioni medievali*, Bologna 1994.
- Babić B., *Numizmatika na teritoriji Crne Gore do kraja XV vijeka*, *Kulturno nasleđe* 1 (1985) 112–130.
- Banti O., „*Civitas*“ e „*Commune*“ *nelle fonti italiane dei secoli XI e XII, Forme di potere e struttura sociale in Italia Medioevale*, Bologna 1977, 217-232.
- Belan, A., *Sveti Tripun i njegova katedrala*, Kotor 2002.
- Благојевић М., *Прилог проучавању средњовековних мера: которски стар и квадрањол, корчулански гоњај и кварта*, ИГ 1 (1972) 95-110.
- Благојевић М., *Земљорадња у средњовековној Србији*, Београд 2004².
- Благојевић М., *Перпера и литра у доба кнеза Лазара*, ИГ 1-2 (1981) 47-61.
- Благојевић М., *Град и жупа-међе градског друштва*, Социјална структура српских градских насеља, Смедерево 1992, 67-83.
- Благојевић М., *Српске удеоне кнежевине*, ЗРВИ 36 (1997) 45-62.
- Благојевић М. М., *Поморско право у Котору и Дубровнику по одредбама њихових Статута*, (докторска дисертација) ПФ Београд 2014.
- Vlehnova-Čelebić L., *Žene srednjovjekovnog Kotora*, Podgorica 2002.
- Vlehnova-Čelebić L., *Hrišćanstvo u Voki 1200-1500*, Podgorica 2006.
- Богојевић Глушчевић Н., *Својински односи у Котору у XIV вијеку*, Никшић 1992.
- Богојевић Глушчевић Н., *Уговор о купопродаји у Котору у XIV вијеку*, Подгорица 1997.

- Bogojević-Gluščević N., *NEGOTIUM u INSTRUMENTUM u gradovima na jadranskoj obali u XIV vijeku*, ИЗ 1-2 (1998) 115-126.
- Bogojević Gluščević N., *Podaci o obligacionom pravu u kotorskim izvorima iz XIV vijeka*, Iz pravne prošlosti Kotora, Podgorica 1999, 85-94.
- Bogojević-Gluščević N., *Zakup zemljišta u kotorskom distriktu u XIV vijeku*, Iz pravne prošlosti Kotora, Podgorica 1999, 95-113.
- Bogojević Gluščević N., *Sredstva obezbjeđenja izvršenja ugovornih obligacija u Kotoru u XIV vijeku*, Iz pravne prošlosti Kotora, Podgorica 1999, 115-136.
- Bogojević Gluščević, N., *Pravo preče kupovine i otkupa nekretnina u Kotoru u XIV vijeku*, Iz pravne prošlosti Kotora, Podgorica 1999, 137-152.
- Bogojević Gluščević N., *Posadnici u Kotorском distriktu u XIV vijeku*, AZ 1-2 (2000) 13-33.
- Bogojević Gluščević, N., *Legal position of dependent peasants in Kotor district in the 14th century - parallels with Iustinian's and Byzantine laws: introductory paper*, Zbornik PF 33 (2003) 209-214.
- Богојевић, Глушчевић Н., *Кривична дјела према одредбама средњовјековног которског Статута*, Бока 26 (2006) 101-113.
- Bogojević, Gluščević N., *Notari i pravna praksa u istočnojadranskim medievalnim komunama*, Zbornik PF 35 (2006) 65-79.
- Богојевић Глушчевић Н., *Поријекло и установљење нотарске службе у средњовјековним источнојадранским градовима*, Бока 27 (2007) 7-15.
- Божић, И., *Село Богдашићи у средњем веку = Немирно Поморје XV века*, Београд 1979, 37-82.
- Brajković G., Milošević M., *Proza baroka XVII i XVIII vijeka u Boki Kotorскоj*, Titograd 1978
- V. Brunelli, *Le fonti dell' Illyrico Sacro*, Cronaca Dalmatica 1 (1888).
- Бубало Ђ., *Српски номици*, Београд 2004.
- Бубало Ђ., *"Nicolaus notarius Parserini": прилог познавању установе номика у средњовековној Србији*, ЗРВИ 45 (2008) 231-241.
- Бубало Ђ., *Писана реч у српском средњем веку*, Београд 2009.
- Бубало Ђ., *Да ли су краљ Стефан Првовенчани и његов син Радослав били савладари?*, ЗРВИ 46 (2009) 201-229.

- Бубало Ђ., *Титуле Вукана Немањића и традиција Дукљанског краљевства*, Ђурђеви Ступови и Будимљанска епархија, Зборник радова, ур. Тодић Б., Радужко М., Беране–Београд 2011, 79–94.
- Бубало Ђ., *Неколико докумената о зетском војводи Стефаници Црнојевићу*, ИЗ 1-2 (2015) 27-45.
- Бубало Ђ., *Српска земља и Поморска у доба владавине Немањића I*, Београд 2016.
- Budak, N., *Struktura i uloga obitelji serva i famula u komunalnim društvima na istočnom Jadranu*, Starohrvatska prosvjeta 14 (1984) 347–359.
- Budak N., *Pregled literature i objavljenih izvora o problemu serva i famula u srednjovjekovnom društvu*, Radovi instituta za hrvatsku povijest 17 (1984) 5–34.
- Budak N., *Servi famuli – primjer isključivanja i marginalizacije u našim komunalnim društvima*, Radovi instituta za hrvatsku povijest 18 (1985) 249–255.
- Budak N., *Pravni položaj serva i famula u komunalnim društvima na istočnom Jadranu*, Radovi instituta za hrvatsku povijest 19 (1986) 51–68.
- Bujuklić Ž., *Pravno uređenje srednjovekovne Budvanske komune*, Budva 1988.
- Butorac P., *Opatija sv. Jurja kod Perasta*, Zagreb 1928.
- Butorac P., *Teritorijalni razvitak Kotora*, Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku X-XI (1962-1963) 43-101.
- Butorac P., *Kulturna povijest grada Perasta*, Perast 1999.
- Vanino M., *Illyricum sacrum i Filip Riceputi*, Croatia sacra I 1931 259-292.
- Vanino M., *Philippi Riceputi I S. J. Begründer des "Illyricum sacrum"*, Archivium historicum Societatis Jesu I (1932) 204-237.
- Vanino M., *Illyricum sacrum i začetnik mu F. Riceputi*, Vrela i prinosi 1 (1932) 10-79.
- Vekarić N., *Vlastela grada Dubrovnika I*, Zagreb - Dubrovnik 2011.
- Vekarić N., *Vlastela grada Dubrovnika IV*, Zagreb - Dubrovnik, 2013.
- *Velika povijest crkve*, sv. 3, Srednjovjekovna crkva. polusv. 2, Od crkvenog zrelog srednjeg vijeka do predvečerja Reformacije, ur. Jedin H.. Zagreb 1993.
- Vicente Garcia Edo, *Aproximacion al "signum" notarial en el reino de Valencia durante los siglos XIII a XVI*, Graphische symbole in mittelalterlichen Urkunden, Stuttgart 1996, 775-796.

- *Водич кроз архивску грађу са сумарним инвентарима музејских и црквених фондова и збирки*, Котор 1977.
- Voje I., *Kreditna trgovina u srednjovjekovnom Dubrovniku*, Sarajevo 1976.
- Voje I., *Poslovna uspešnost trgovcev v srednjeveškem Dubrovniku*, Ljubljana 2003.
- Vrana J., *Tko je pisao najstarije dubrovačke ćirilske isprave*, Slovo 6-8 (1957) 311-334.
- Врзић М., *Прилог проучавању античких путева и комуникација на територији јужне обале Боке Которске са краћим освртом на убицирање Агрувијума*, Грбаљ кроз вјекове. Зборника радова са научног скупа „Грбаљ кроз вјекове“ Грбаљ и Котор, 11-13. октобра 2001, ур. Пантић М., Вучинић В., Грбаљ 2005, 69-96.
- Vulović S., *Popis narodnih Bok. Spisatelja i njihovih dijelâ*, Prvi program kotor. gimnaz. 1872-1873, Dubrovnik 1873, i Program kot. gimnaz. za šk. god. 1878-1879, Zadar 1879.
- Vučenović V., *Graditeljstvo Kotora*, Kotor 2012.
- Gelcich G., *La Marinerezza di Cattaro*, Trieste 1872.
- Gelcich G., *Memorie storiche sulle Bocche di Cattaro*, Zara 1880.
- Gelcich G., *Zedda e la dinastia dei Balšidi*, *Studi storici documenti*, Spalato 1899.
- Gelcich G., *Storia documentata della Marinerezza Bocchese*, Ragusa 1899.
- Gelcich G., *Il conte Giovanni Dandolo ed il dominio veneziano in Dalmazia ne' secoli di mezzo. Contributo alla storia dei municipi dalmati*, Arheografo Triesto 2 (1905–1906) 71–150.
- Gerasimov T., *Un sceau en plombe de Georges fils du roi Bodine*, *Studia historico-philologica Serdicensia I*, Serdicae 1938, 217–218.
- Гогич М., *Рударска производња у средњовјековном Брскову*, ИЗ 1 (2010) 195-213.
- Гогич, М., *Деятельность русских ученых 19 века по опубликованию источников об истории Черногории в Средние века*, Россия и Балканы в течение последних 300 лет, ур. Распопович Р., Подгорица 2013, 527-538.

- Гогић, М., *Котор на размеђу XII и XIII вијека*. Рад је проистекао из реферата «*Котор на размеђу XII и XIII вијека*», саопштеног на међународном научном скупу „Владар, монах и светитељ: Стефан Немања – преподобни Симеон Мироточиви и српска историја и култура (1113–1216)“ (Београд, Студеница, Подгорица, Никшић 22-26 октобар 2014.) 1-19 (у штампани).

- Gogić M., *Prilog proučavanju stočarstva u srednjovjekovnom Kotoru*, Zbornik radova sa Naučnog skupa *Sustainable development of mountain areas: Experiences, challenges and perspectives*, Žabljak, 14-16. septembar 2016, 1-9 (у штампани).

- Gogić, M., *Rimokatolička župa Novoga Brda u poznom srednjem vijeku*, Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru 56 (2016) 1-26.

- Goldstein I., *Bizantska vlast u Dalmaciji od 1165. do 1180. godine*, Radovi Zavoda za hrvatsku povijest 30 (1997) 9-28.

- Grbavac B., *Zadarski notari u XIII i XIV stoljeću*, magistarski rad, Filozofski fakultet Zagreb 2006.

- Grbavac B., *Notarska služba i komunalno zakonodavstvo – Notari u Statutima Raba, Zadra, Šibenika, Splita i Trogira*, Sacerdotes, iudices, notarii, posrednici među društvenim skupinama, Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa, Poreč 2007, 53-76.

- Grbavac B., *Notarijat na istočnojadranskoj obali od druge polovine 12 do kraja 14 stoljeća*, doktorska disertacija, Zagreb 2010.

- Grbavac B., Svjedočanstvo o stvarnosti ili fikcija - zadarski notari između formulara i prakse, *AH* 19-3 (2010) 393-406.

- Grbavac B., *Srednjovjekovni notarski znakovi- primjer iz zadarskog notarijata*, Javni bilježnik 35 (2011) 66-71.

- Грбић Д., *Племенске заједнице у Илирику, Предурбане административне структуре у римским провинцијама између Јадрана и Дунава (I-III)*, Београд 2014.

- Grierson P., *The Coins of Medieval Europe*, London 1991.

- Goody, J., *The Development of the Family and Marriage in Europe*, Cambridge 1983.

- Gyug R. F., *An Edition of Leningrad, B.A.N., F. no 200: The Lectionary and Pontifical of Kotor*, Ottawa 1985.

- Dabinović A., *Kotor pod Mletačkom vlašću (1420-1797)*, Zagreb 1934.

- Dabinović A., *Otkad postoji kmetstvo*, Zagreb 1940.
- Dabinović A., *Statutarne odredbe za kotorski karavanski saobraćaj*, ГПМ VII (1958) 263-266.
- Danilović J., *Obligacioni ugovori u dubrovačkom pravu u XIII i XIV veku*, Београд 1960.
- Даниловић Ј., *О правној природи и развоју установе „Artagi“ дубровачког права*, ИЧ 12-13 (1961-1962) 31-90.
- Даниловић Ј., *О уговору »colegentia« у dubrovačkom pravu u periodu mletačke vlasti*, Зборник ФФ 9/1 (1970) 289-305.
- Danilović J., *Dubrovački statut i „consuetudo“*, Anali Pravnog Fakulteta u Beogradu 23 (1975) 1-25.
- Димитријевић С., *Српски средњовековни бакарни новац*, ИЧ 8 (1959) 27-45.
- Димитријевић С., *Оставе које садрже српски средњовековни новац из периода до 1371. године*, Споменик САНУ 222 (1981) 1-59.
- Димитријевић С., *Датирање бакарних новчаних врста приморских градова*, Динар 27 (2006) 311-325.
- Димитријевић С., *Датирање бакарних новчаних врста средњовековних градова*, Новац српских средњовековних владара, Београд 2006, 311-326.
- Динић М., *Дубровачка средњовековна караванска трговина*, ЈИЧ 3/1-4 (1937) 119-146.
- Динић М., *Област краља Драгутина после Дежева*, Глас САНУ 203 (1951) 61-82.
- М. Динић, *Однос између краља Милутина и Драгутина*, ЗРВИ 3 (1955) 49-80.
- Динић М., *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни I*, Београд, 1955.
- Динић М., *О називима средњовековне српске државе - Склавонија, Србија, Рашка*, ПКЈИФ 32 1-2 (1966) 26-34.
- Динић Кнежевић Д., *Трговина дрветом у Дубровнику у XIV веку*, Годишњак ФФ 14/1 (1971) 9-30.

- Динић Кнежевић Д., *Положај жена у Дубровнику у XIII и XIV веку*, САНУ, Посебна издања, књ. CDLXIX, Београд 1974.
- Динић-Кнежевић Д., *Тканине у привреди средњовековног Дубровника*, Београд 1982.
- Динић Кнежевић Д., *Златан новац у средњовековном Дубровнику*, Истраживања 14 (1992) 31-46.
- Duby G., *Vitez, žena i svećenik: ženidba u feudalnoj Francuskoj*, Split 1987.
- Ebel E., *Forschungen zur Geschichte des luebischen Rechts*, Luebeck 1950.
- Живковић В., *Религиозност и уметност у Котору, XIV-XVI век*, Београд 2010.
- Живковић Т., *Црквена организација у српским земљама (рани средњи век)*, Београд 2004.
- Живковић Т., *Дукља између Рашке и Византије у првој половини XII века*, ЗРВИ 43 (2006) 451-466.
- Живковић Т., *Синовци Завидини*, Зборник МСИ 73 (2006) 7-25.
- Живојиновић М., *Историја Хиландара I: од оснивања манастира 1198. до 1335. год*, Београд 1998
- Zordan G., *L'ordinamento giuridico veneziano: lezioni di storia del diritto veneziano con una nota bibliografica*, Padova 1984².
- Mateu Ibars J. M. D., "Signa" *sur les parchemins du monastere de Sant Cugat del Vallés (Xe-XIIIe sciècles)*, Graphische symbole in mittelalterlichen Urkunden, Stuttgart 1996, 479-490.
- Иванишевић В., *Новац краља Радослава*, ЗРВИ 37 (1998) 87-95.
- Иванишевић В., *Новчарство средњовековне Србије*, Београд 2001.
- Ivanišević V., *Serbian and Byzantion Coinage*, Serbia and Byzantium, eds. M. Angar, C. Sode, Proceedings of the International Conference Held on 15 December 2008 at the University of Cologne, Studien und Texte zur Byzantinistik 8, Frankfurt am Main 2013, 45-55.
- Ивановић М., „Добри људи“ *у српској средњовековној држави*, Београд 2017.
- *Историја народа Југославије I*, Београд–Загреб–Љубљана 1953 (група аутора).

- *Историја Црне Горе I,II/1, II/2*, Титоград 1967, 1970 (група аутора).
- *Историја српског народа I*, Београд 1980 (група аутора).
- Janeković Römer Z., *Stranac u srednjovjekovnom Dubrovniku: Između prihvaćenosti i odbačenosti*, Radovi Zavoda za hrvatsku povijest 26 (1993) 27-38.
- Јанковић М., *Епископије Српске цркве 1220. године*, Сава Немањић-Свети Сава. Историја и предање, Зборник са међународног научног скупа одржаног децембра 1976 у Београду, ур. Ђурић В., Београд 1979, 73-84.
- Јанковић М., *Саборне цркве Зетске епископије и митрополије у средњем веку*, ИЧ 31 (1984) 199-204.
- Јанковић М., *Епископије и митрополије Српске цркве у средњем веку*, Београд 1985.
- Јантолек С., *Право и обичај*, Годишњак на Правно-економскиот факултет во Скопје 2 (1955) 289-300.
- Jackson T. G., *The Dalmatia, the Quarnero and the Istria, III*, Oxford 1887.
- Jedin H., *Crkveni sabori*, Zagreb 1980.
- Jelaska J., *Zaštita šuma u statutima i drugim aktima srednjovjekovnih dalmatinskih komuna*, *Acta historico-oeconomica Jugoslaviae* 10 (1983) 23-34.
- К. Јиречек, *Die mittelalterliche Kanzlei der Ragusaner*, *Archiv für slavische Philologie* XXV (1903) 501-521, XXVI (1904) 161-214.
- Јиречек К., *Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем вијеку*, Зборник Константина Јиречека I, ур. Динић М., Београд 1959, 205-303.
- Јиречек К., *Романи у градовима Далмације током средњег века*, Зборник Константина Јиречека II, ур. Острогорски Г., Београд 1962.
- Јиречек К., *Историја Срба I, II*, Београд 1981².
- Јовановић М., *Српски средњовековни новац*, Београд 2001.
- Jordan E., *Historie ecclasiastique du moyen-age*, *Revue historique* I, Paris 1938. 23-78.
- Кадлец К., *Првобитно словенско право, пре десетог века*. Превео и допунио Т. Тарановски, Београд 1924.
- Каждан, А. П., *Братъя Айофеодориты при дворе Мануила Комнина*, ЗРВИ 9 (1966) 85-94.
- Калић Ј., *Рашки велики жупан Урош II*, ЗРВИ 12 (1970) 21-39.

- Калић Мијушковић Ј., *Српско византијски сукоб 1168. године*, Зборник ФФ 11 – 1 (1970) 193-203.
- Калић Мијушковић Ј., *Београд у средњем веку*, Београд 1967.
- Калић Ј., *Црквене прилике у српским земљама до стварања Архиепископије 1219. године*, Сава Немањић-Свети Сава. Историја и предање, Зборник са међународног научног скупа одржаног децембра 1976 у Београду, ур. Ђурић В., Београд 1979, 27-53.
- Katičić R., *Imena dalmatinskih biskupija i njihovih biskupa u aktima Ekumenskog koncila u Nikeji godine 787*, Filologija 11 (1982-1983) 75-92.
- Киселёва Л., *Фрагмент беневетанског писма в собрании рукописей Библиотеки АН СССР*, Сборник статей и материалов Библиотеки АН СССР по книговедению, редактор Моисеева А. А., Ленинград 1970.
- Киселёва Л., *Латинские рукописи Библиотеки Академии наук СССР – описание рукописей латинского алфавита*, Ленинград 1978, 63-65.
- Klaić N., Petricioli I., *Zadar u srednjem vijeku*, Zadar 1976.
- N. Klaić, *Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku*, Zagreb 1976.
- Klaić N., *Povijest grada Trogira, Javni život grada i njegovih ljudi*, Trogir 1985.
- Klaić N., *Povijest Hrvata u srednjem vijeku*, Zagreb 1990.
- Kovačević V., *Blago antičke Voke*, Tivat 2007.
- Ковачевић Љ., *Жене и дјеца Стефана Првовенчаног*, Глас СКА (1901) 4-29.
- Ковијанић Р., Стјепчевић И., *Културни живот старог Котора I*, Цетиње 1957
- Ковијанић Р., *Апотека Котора у доба Немањића*, Српски архив за целокупно лекарство 86/ 2 (1958) 1-5.
- Ковијанић Р., *Которски златари прве половине XIV вијека*, Гласник етнографског музеја на Цетињу I (1961) 23-42.
- Ковијанић Р., *Вита Которанин, неимар Дечана*, Београд 1962.
- Ковијанић Р., *Ко су Обрад Десиславин и фра Вита*, ИЗ XIX св.1 (1962) 103-114.
- Ковијанић, Р., *Помени црногорских племена I*, Цетиње 1963.

- Ковијанић Р., *Которски медаљони*, Београд 1976.
- Ковијанић Р., *Душанова повеља Котору није фалсификат*, Зборник КСДИЦГ 4 (1988) 43-46.
- Коматина И., *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*, Београд 2016.
- Кораћ В., *О монументалној архитектури средњовековног Котора*, Споменик САН 105 (1956) 119- 160.
- Kostrenčić М., *Hrvatska pravna povijest i Zakonik cara Dušana*, Zagreb 1923.
- Kostrenčić М., *Postanak dalmatinskih sredovječnih gradova*, Šišićev zbornik, Zagreb 1929, 113-119.
- Костренчић М., *Fides publica (јавна вера) у правној историји Срба и Хрвата до краја XV века*, Београд 1930.
- Kostrenčić М., *Slobode dalmatinskih gradova po tipu trogirskom*, Rad JAZU 239 (1930) 56-150.
- Krsić S., *Nekadašnji dominikanski samostan Sv. Nikole u Kotoru (1266-1807)*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 28 (1989) 129-141.
- Крекић В., *Трговачка друштва у средњовековном дубровачко-levantском саобраћају*, Годишњак ФФ 4 (1959) 11-28.
- Крекић Б., *Зашто је вођен и када је завршен рат Дубровника и Србије 1301-1302?*, ЗРВИ 17(1976) 417-423.
- Крекић В., *Venetian Merchants in the Balkan Hinterland in the Fourteenth Century*, Wirtschaftskräfte und Wirtschaftswege I, Mittelmeer und Kontinent, Nürnberg 1978, 413-429.
- Крекић Б., *Млеци и унутрашњост Балкана у четрнаестом веку*, ЗРВИ 21 (1982) 141-158.
- Kretschmayr H., *Geschichte von Venedig*, Gotha 1905.
- Križanac М., *Novac iz Katedrale Sv. Tripuna u Kotoru (istraživanja 1987-1989)*, 1200 godina od prenosa moštiju Sv. Tripuna, Kotor, 2010 , 271-301.
- Križanac М., *Vizantijski novac iz katedrale Svetog Tripuna u Kotoru (Istraživanja 1987-1999)*, Бока 35 (2015) 199-222.
- Križanac М., *Nalazi novca iz crkava Sv. Ane i Sv. Mihaila u Kotoru (1982-2000)*, Бока 37 (2017) 55-86.

- Kukuljević-Sakcinski I., *Izvjestje o putovanju kroz Dalmaciju u Napulj i Rim: s osobitim obzirom na slavensku književnost, umjetnost i starine: s trimi na kamenu tiskanymi slikami*, Arhiv 4 (1857), 305-392.
- Kurelac I., *Dinko Zavorović. Šibenski humanist i povjesničar*, Šibenik 2008.
- Kurelac I., *De rebus Dalmaticis*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet Zagreb 2010.
- Kuštre D., *Statut kotorske Bratovštine sv. Križa iz 1298. godine*, CCP 39 (1997) 137-146.
- von Lingenthal Z., Eduard K., *Geschichte des griechisch-römischen Rechts*, Berlin 1892.
- Ladić Z., *O najstarijim hodočašćima iz Kotora*, CCP 41 (1998) 117-122.
- Ladić Z., *Oporučni legati „pro anima“ i „ad pias causas“ dubrovačkih stanovnika krajem XIII stoljeća*, 1000 godina dubrovačke (nad)biskupije. Zbornik radova znanstvenog skupa u povodu tisuću godina uspostave dubrovačke (nad)biskupije/metropolije (998-1998), Dubrovnik, 22-26. 4. 1998, priredili Puljić Ž., Ančić A. N., Dubrovnik 2001, 733-751.
- Lalošević I. D., *Fortifikaciona arhitektura Boke Kotorske venecijanskog perioda (XV-XVIII vijek)*, Podgorica 2016.
- Линч, Ц. Х., *Историја средњовековне цркве*, Београд 1999.
- Luzzato G., *Ekonomska povijest Italije*, Zagreb 1960.
- Луковић М., *Заједничка граница области Косача и Бранковића јужно од реке Таре*, Balcanica 35 (2004) 91-158.
- Luchaire A., *Innocent III: le concile de Latran et la réforme de l'église*, Paris 1908.
- Lučić J., *Pomorsko-trgovačke veze Dubrovnika i Italije u XIII stoljeću*, PZ 5 (1967) 447-475.
- Lučić J., *Pomorsko – trgovački odnosi Dubrovnika i Kotora u XIII stoljeću*, PZ 6 (1968) 417-454.
- Lučić J., *Pomorsko-trgovačke veze Dubrovnika s gradovima zetskog i dračkog primorja u XIII stoljeću*, PZ 7 (1969) 829-858.
- Lučić J., *Pomorsko-trgovačke veze Dubrovnika i Venecije u XIII stoljeću*, PZ 8 (1970) 569-595.

- Lučić J., *Oko nekih ugovora između Dubrovnika i talijanskih gradova u XIII stoljeću*, HZ 23-24 (1970-1971) 375-379.
- Mažibradić A., *Stara porodica Smekja iz Perasta i njeni posjedi*, Бока 31 (2011) 171-198.
- Mažibradić A., *Tivat kroz stoljeća, mjesto kmetova i gospodara*, Donja Lastva 2015.
- Mayer A., *Gdje se nalazio stari Acruvium*, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, 4 (1932) 85-93.
- Mayer A., *Catarensia*, Zbornik Historijskog instituta JAZU 1(1954) 95-106.
- Максимовић Љ., *Котаниц Торник*, ЗРВИ 29-30 (1991) 183-192.
- Максимовић Љ., *«Византинизми» краља Стефана Радослава*, ЗРВИ 46 (2009) 139-147.
- Маловић Ђукић М., *Котор у XIII и XIV вијеку*, докторска дисертација, Филозофски факултет, Београд 1987.
- Маловић Ђукић, М., *Стефан Дечански и Зета*, ИЗ 4 (1979) 5-69.
- Маловић Ђукић М., *Которски властелин Тома Павла Тома*, ИЧ 48 (2001) 59-72.
- Маловић Ђукић, М., *Поклад жупана Десе*, Краљ Владислав и Србија XIII века, Зборник радова са научног скупа „Краљ Владислав и Србија XIII века“, 15-16. новембар 2000., ур. Живковић Т., Београд 2003, 31-39.
- Маловић Ђукић М., *Прилог о додељивању которског грађанства у средњем веку*, ИЧ 50 (2003) 53-66.
- Маловић Ђукић М., *Которски кумерак солски у средњем веку*, ЗРВИ 41 (2004) 453-468.
- Маловић Ђукић М., *Biste de Primutis, которски властелин (XIV век)*, ИЧ 55 (2007) 73-82.
- Маловић-Ђукић М., *Котор и подела Грбља у средњем веку*, Просторно планирање у југоисточној Европи (до другог светског рата), ур. Миљковић Катић Б., Београд 2011, 285-304.
- Margetić L., *Funkcija i porijeklo službe egzaminatora u srednjovjekovnim komunama Hrvatskog primorja i Dalmacije*, Starine JAZU 55 (1971) 192-211.

- Margetić L., *Pravo prvokupa i otkupa u srednjovjekovnoj Istri*, Vjesnik Historijskog arhiva Rijeke i Pazina, 16 (1971) 169-212.
- Margetić L., *O starom hrvatskom nasljednom pravu descendenata*, HZ 25-26 (1972-72) 273-279.
- Margetić L., *Bizantsko bračno imovinsko pravo u svijetlu novele XX Lava Mudrog (S osobitim obzirom na razvoj bračnoga imovinskog prava u srednjovjekovnim dalmatinskim gradskim općinama)*, ЗРВИ XVIII (1978) 19-50.
- Margetić L., *Srednjovjekovno hrvatsko pravo, Stvarna prava*, Zagreb, Rijeka, Čakovec 1983.
- Margetić L., U susret 700. Obljetnici Vinodolskog zakona, *Zbornik Pravnog fakulteta u Rijeci* 8. (1987) 1-20.
- Margetić L., *Rapski protostatut iz 1234. godine*, Vjesnik Povijesnog Arhiva Rijeke 36 (1996) 105-117.
- Marinović A., *Razvitak vlasti u srednjovjekovnom Kotoru*, HZ 10 (1957) 83-110.
- Мариновић А., *Обичајно право и самоуправе у бившој Дубровачкој Републици и њихово изучавање*, Обичајно право и самоуправе на Балкану и суседним земљама, ур. Чубриловић В., Београд 1974, 91-115.
- Marinović A., *Postanak i prvi spisi kancelarija srednjovjekovnih dalmatinskih gradova, posebno Dubrovnika i Kotora u 13. i 14. stoljeću*, Anali Zavoda za povijesne znanosti u Dubrovniku 22-23 (1985) 7-23.
- Marinović A., *Symboles graphiques dans les chartes medievals de Dubrovnik*, Graphische symbole in mittelalterlichen Urkunden, Stuttgart 1996, 633-641.
- Марков О. О., *Статутъ гор. Котора (Опытъ изслѣдованья его исторіи и источников)*, Записки Русскаго научнаго Института в Белграде I (1930) 119-162.
- Marković S., *Studia Antibarensia*, Perast 2006.
- Marković S., *Stanovništvo srednjovjekovnog Bara*, Perast 2014.
- Marković S., *"Una chasa in la Zitade de Antivari": patricijski rod Zupan (Župan)*, ИЗ 1-2 (2014) 195-227.
- Martin J. M., *Recherches sur les relations politiques entre l'Italie méridionale et les Balkans pendant le haut moyen-âge (VIe - XIIe siècles)*, in: I rapporti politici e diplomatici, atti del Congresso di Ancona-Jesi-Fabriano-Senigallia-S. Marino (28

febbraio - 4 marzo 1987), Congressi sulle relazioni tra le due Sponde adriatiche 5, Roma 1988, 49-72.

- Blasco Martinez A., *Signos de notarios de Zaragoza (siglo XIV)*, Graphische symbole in mittelalterlichen Urkunden, Stuttgart 1996, 763-774.

- Martinović J., *Prilozi proučavanju genealogije i heraldike znamenitih vlasteoskih rodova u Kotoru prve polovine XIV vijeka*, ГПМ 12 (1964).

- Martinović J., *Iz kotorskih isprava XIII vijeka*, ГПМ XIII (1965), 149-152.

- Мартиновић Ј., *Урбанистички развитак града Котора кроз вјекове*, Зборник КСДИЦГ 1948-1968, Котор 1970, 85-92.

- Мартиновић Ј., *Типови насеља античког доба на Црногорском приморју*, ЛИЧ 1-2 (1974) 12-16.

- Martinović J., *Graditeljska djelatnost u Kotoru prve polovine XIV vijeka. Pokušaj rekonstrukcije urbane topografije grada prema podacima notarskih knjiga 1327-1335*, ГПМ 33-34 (1985-1986) 17-73.

- Martinović J., *Prolegomena za problem prvobitne crkve sv. Tripuna u Kotoru*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 30 (1990) 5–29.

- Martinović J. J., *Crkvene prilike u Kotoru prve polovine XIV vijeka*, Perast 2003.

- Martinović J., *Socijalno-ekonomska struktura društva u Kotoru prve polovine XIV vijeka*, Kotor 2017.

- Махнкен И., *Дубровачки патрицијат у XIV веку*, Београд 1960.

- Мачић Љ., *Грбаль, поглед на прошлост и садашњост*, Котор 2011.

- Metcalf, D. M., *Coinage in South–Eastern Europe 820-1396*, London 1976.

- Мијовић П., *Трагом древних култура Црне Горе*, Титоград 1970.

- Мијушковић Ј., *Додељивање дубровачког грађанства у средњем веку*, Глас САНУ 246, Одељење друштвених наука 9 (1961) 89 – 127.

- Мјјушковић С., *I mercanti veneziani a Cattaro durante il dominio dei Nemagniči (1186-1367)*, Studi veneziani 10 (1968) 387-406.

- Мијушковић С., *Одредбе о поморству у Которском статуту*, ГПМ 6 (1957) 175-180.

- Мијушковић С., *Братовштина которских помораца као депозит норми обичајног права*. Обичајно право и самоуправе на Балкану и суседним земљама, ур. Чубриловић В., Београд 1974, 301-320.
- Мијушковић С., *Которска морнарица*, Подгорица 1994.
- Milošević A., *Stari Kotorški arhiv u Zadru*, Vjesnik 18 (1916) 233-264.
- Milošević A., *Stara kovnica novca u Kotoru*, ГПМ 8 (1959) 203–209.
- Милошевић М., *Прилози за историју заната у Котору*, ИЗ 1-2 (1956) 78-104.
- Милошевић М. Ш., *Бокељски једрењаџи грађени у Котору и Перасту у периоду од 1397. до 1455. године*, ГПМ 9 (1960) 7-17.
- Милошевић М. Ш., *Типови бокељских једрењака од 1397. до 1600. године*, ГПМ 10 (1962) 41-63.
- Milošević M., *Bratovština sv. Duha u Kotoru i njeni članovi pomorci (XIX-XVI st.)*, ГПМ 11 (1963) 115-129.
- Milošević M., *Bokeljska mornarica, Pomorski trgovci, ratnici i mecene*, Beograd-Podgorica 2003, 159-181.
- Mitić I., *Porijeklo sakaćenja i njegova primjena u dalmatinskim gradovima*, Zbornik Više pomorske škole u Kotoru 5-6 (1978-1979) 153-158.
- Mitić I., *Prilog proučavanju kazne sakaćenja na području Dubrovačke Republike i u nekim dalmatinskim gradovima*, Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu 32/1-2 (1982) 141-150.
- Mitić I., *Prilog proučavanju običajnog prava na području Dubrovačke Republike*, Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena 49 (1983) 413-427.
- Mitić I., *Prilog upoznavanju načina kažnjavanja u Dubrovačkoj Republici*, Anali Zavoda za povijesne znanosti istraživačkog centra JAZU u Dubrovniku 22-23 (1985) 153-173.
- Митровић К., *Култ светог Трифуна у средњовековном Котору*, Древнохришћанско и светосавско наслеђе у Црној Гори, Зборник радова са научног скупа одржаног у манастиру Михољска Превлака 17. јануара 2010, приредио Кондић П., Београд-Цетиње 2010, 236-277.
- Митровић К., *Католичка парохија у Брскову*, МЗ 9 (2012) 25-34.

- Митровић К., *Сукоб барског архиепископа и которског епископа око јурисдикције над католичким парохијама у средњовековној Србији*, Споменица Академика Симе Ђирковића, ур. Рудић С., Београд 2011, 289-305.
- Митровић К., *Млечани епископи Котора 1420-1513*, Београд 2013.
- Митровић К., *Бенедиктинци у византијском Котору*, Црквене студије 10 (2013) 239-257.
- Mitrović K., *Benediktinci na području Barske nadbiskupije i kotorske biskupije*, Kotor 2015.
- Мишић С., *Хумске земље у средњем веку*, Београд 1996.
- Moore, J. C., *Pope Innocent III (1160/61-1216)* Boston 2003.
- Morović H., *Bilješke uz katalog Riceputijeve „Ilirske biblioteke“*, Vjesnik bibliotekara Hrvatske 9/1-2 (1963) 27-45.
- Мошин В.А. *Сербская редакция «Синодика в неделю православия»*. Анализ текстов., ВВ 17 (1960) 278—356.
- Мурьянов М., *Звонят колоколы вечныя в великом Новгороде (славянские паралели)*, Славянские страны и русская литература, Ленинград 1973, 238-245.
- Наумов Е. П., *Проблемы аграрной истории Южной Далмации и торговых связей её с Византией*, ВВ 37 (1976) 30-44.
- Недельковић Љ., *Млетачка интервенција против рашког динара у XIII и XIV веку*, ЗНМ 6 (1970) 287-308.
- Nežirović M., *Liber Legitimationum, Nepoznati katastik župe Grbalj iz XV stoljeća*, Zbornik u čast Petru Skoku o stotoj obljetnici rođenja 1881-1956, JAZU, Zagreb 1985, 357-374.
- Nežirović M., *Da li je jedan rukopis iz Zadra iz 1429. godine izvor katastika Liber Legitimationum župe Grbalj*, Radovi FF u Sarajevu 12 (2002) 209-223.
- Никезић Н., *Мираз у которском праву у првој половини 14. вијека*, ИЗ 1 (1995) 1-47.
- Novak G., *Vunena industrija u Dubrovniku do sredine XVI stoljeća*, Rešetarov zbornik iz Dubrovačke prošlosti, Dubrovnik 1931, 99-107.
- Novak G., *Povijest Splita I (Od prethistorijskih vremena do definitivnog gubitka pune autonomije 1420. god.)*, Split 1957.
- Novak G., *Jadransko more, u sukobima i borbama kroz stoljeća I*, Split 2004.

- Новаковић С., *Хералдички обичаји у Срба у примени и књижевности*, у: Историја и традиција: изабрани радови, приредио Ђирковић С., Београд 1982, 293-436
- Одак Михаиловић М., *На понос града: представе градске тврђаве на новцу Котора, Улциња, Свача, Скадра и Дриваста*, ИЗ 3-4 (2014) 161-181.
- Одак Михаиловић М., *Иконографија и симболика представа на српском средњовековном новцу*, докторска дисертација, Филозофски факултет, Београд 2015.
- Одак Михаиловић М., *Представа Св. Трифуна на новцу средњовековне комуне Котора у саставу државе Немањића*, Бока 36 (2016) 23-41.
- Orlandelli G., *Salathiel Bononiensis, Ars notarie*, Milano 1961.
- Острогорский Г., *Сербское посольство к императору Василию II*, Глас САН 193 (1949) 15-29.
- Острогорски Г., *Историја Византије*, Београд 1961.
- Pavković N., *Pravo preče kipovine u običajnom pravu Srba i Hrvata*, Beograd 1972.
- Padoa Schioppa A., *Il diritto nella storia d' Europa. I. II Medioevo*, Padova 1995.
- *50 godina Istorijaskog arhiva Kotor : 1949-1999. Bio-bibliografije arhivskih službenika sa pregledom arhivskih fondova i zbirki*, Kotor 1999.
- Pertile A., *Storia del diritto privato*, Torino 1878.
- Pertile A., *Storia del diritto italiano IV*, Torino 1896.
- Petrucci A., *Notarii, Documenti per la storia del notariato italiano*, Milano 1958.
- Пириватрић С., *Самуилова држава*, Београд 1997.
- Popić T., *Srednjovjekovni zadarski kapitulari*, PP 42 (2012) 43-80.
- Поповић М., *Налази новца краља Стефана Радослава из утврђења Градина у Расу*, НЗ 1 (1977) 37-54.
- Поповић М., *Српска краљица Јелена између римокатоличанства и православља*, Београд 2010.
- Поповић Т. К., *Професор Јосип Ђелчић*, Записи I/6 (1927) 350-352.

- Поповић Гај Д., *Новац и ковница краља Радослава*, Нумизматичар 8 (1985) 102-118.
- Порчић Н., *Случај Урса Перклуза*, ИЧ 56 (2008) 371-387.
- Porčić N., *Peace Negotiations between Serbia and Dubrovnik in 1301-1302 - A Case Study in Medieval Diplomacy*, Иницијал 1 (2013) 115-136.
- Прокић Б., *Јован Скилица као извор за најстарију историју Македонских Словена*, Глас САН 84 (1910) 61-156.
- *Приватни живот у српским земљама средњег века*, приредиле С. Марјановић Душанић, Д. Поповић, Београд 2004.
- Пурковић Ал. М., *Српски епископи и митрополити*, Хришћанско дело 3/4-6 (1937).
- Puhan I., „*Aptagi*“ *dubrovačkog prava*, Историјско-правни зборник 3-4 (1950) 200-214.
- Ravančić G., *Oporuke, oporučitelji i primatelji oporučnih legata u Dubrovniku sa kraja trinaestoga i u prvoj polovici četrnaestoga stoljeća*, РР 40 (2011) 97-120.
- Равић И., *Писмо барског епископа Гргура сплитском канонику Гравлтерију: Прилог датирању Немањиног напада на градове у Дукљи*, ССА 10 (2011) 189-196.
- Радић Р., *Георгије Акрополит и Срби*, Краљ Владислав и Србија XIII века, Зборник радова са научног скупа „Краљ Владислав и Србија XIII века“, 15-16. новембар 2000., ур. Живковић Т., Београд 2003, 89-97.
- Радовановић В. С., *Две омашке о тумачењу Душановог законика*, Годишњак СФФ 3, 2 (1934-1936) 147-164.
- Radojković B., *Remek dela kotorskog zlatarstva u katedrali Svetog Tripuna, 800 godina katedrale Svetog Tripuna u Kotoru (1166-1966)*, Котор 1966, 81-100.
- Radulović-Vulić M., *Drevne muzičke kulture Crne Gore I, II*, Podgorica 2002.
- Raukar T., *Komunalna društva u Dalmaciji u XIV stoljeću*, НЗ 33-34/1 (1980-1981) 139-208.
- Raukar T., *Srednjovjekovni grad na istočnom Jadranu: prostor i društvo*, Spomenica Ljube Bobana 1933-1994, Zagreb 1996, 35-48.
- Raukar T., *Istočni Jadran u XIII stoljeću*, Marko Polo i istočni Jadran u 13. stoljeću, Zagreb 1996, 13-28.

- Rački F., *Istraživanja u pismarah i knjižnicah dalmatinskih*, Rad JAZU 26 (1874) 153-188.
- Rački F., *Nutarnje stanje Hrvatske prije XII stoljeća*, Zagreb 1894.
- Ređep J., *Moć vradžbine, razmišljanje povodom XVII gl. Korčulanskog statuta*, Zbornik radova znanstvenog skupa Statut grada i otoka Korčule iz 1214. godine održanog 28. i 29. travnja 1988. u Korčuli, Blatu i Veloj Luci, Zagreb – Samobor 1989, 237-251.
- Решетар М., *Дубровачка нумизматика I*, Београд 1924.
- Rešetar M., *Popis dubrovačkih vlasteoskih porodica*, Glasnik DUČ „Sveti Vlaho“ knj. 1 (1929) 1-11.
- Rešetar M., *Početak kovanja Dubrovačkog novca*, Rad JAZU 266 (1939) 147-170.
- Rešetar M., *La Zecca della Republica di Ragusa I*, Spalato 1892.
- Roberti M., *Le magistrature giudiziarie veneziane e i loro capitolari fino al 1300*. Vol. I, Padova, Vol. II, Venezia 1909, Vol. III, Venezia 1911.
- Roller D., *Dubrovački zanati u XV i XVI stoljeću*, Zagreb 1951.
- Saporì, *L'eta della Rinasceta, Secoli XIII-XVI*, Milano 1958.
- Синдик И., *Гдје се налазио Акрувиум?*, Гласник ГД 27 (1947) 117-121.
- Синдик И., *Комунално уређење Котора од друге половине XII до почетка XV вијека*, Београд 1950.
- Синдик И., *Однос града Будве према владарима из династије Немањића*, ИЧ 7(1957) 23-35.
- Синдик Д., *Понтификал Которске бискупије у Петрограду*, ИЧ 31 (1984) 53-66.
- Синдик Д., *Marginalia catharensia*, ИЧ 34 (1987) 29-35.
- Синдик Д., *О савладарству краља Стефана Радослава*, ИЧ 35 (1988) 23-29.
- Синдик Д., *Которска исправа из 1200. године*, ИЧ 37 (1990) 197-203.
- Синдик Д., *О политичким и друштвеним приликама у Котору крајем XII века*, Научни скуп Црква Светог Луке кроз вјекове, ур. В. Кораћ, Котор 1997, 13-21.

- Синдик Д., *Стефан Немања и Котор*, «Међународни научни скуп Стефан Немања - Свети Симеон Мироточиви - историја и предање», Београд, Нови Пазар 1996, Зборник радова, ур. Калић Ј., Београд 2000, 116-119.
- Синдик Д., *Которски документи из времена краља Стефана Владислава*, у: Краљ Владислав и Србија XIII века, Београд 2003, 25-30.
- Синдик Д. И., *Превлака 1124. и 1181.*, Бока 24 (2004), 127-133
- Синдик Д. И., *Одлука которског већа из 1246. године*, Грбаљ кроз вјекове, Зборник радова са научног скупа «Грбаљ кроз вјекове» Грбаљ и Котор, 11-13. октобра 2001, ур. Пантић М., Вучинић В., Грбаљ 2005, 157-161.
- Синдик Д., *О првом помену Брскова*, ИЧ 56 (2008) 305-309.
- Слијепчевић, Ђ., *Историја Српске православне цркве*, Београд 1991².
- Соловјев А., *Законодавство Стефана Душана, цара Срба и Грка*, Београд 1928.
- Соловјев А., *Грбаљска жупа и Грбаљски статут*, Годишњица НЧ XL (1931).
- Sommer, A. U., *Die Münzen des Byzantinischen Reiches 491-1453*, Battenberg 2010.
- Спремић М., *Србија и Венеција (VI-XVI век)*, Београд 2014.
- Станковић В., *Краљ Милутин (1282-1321)*, Београд 2012.
- Станојевић О., *Zajam i kamata*, Београд 1966.
- Станојевић С., *Србија (о називу српске државе у средњем веку)*, СКГ XI (1904) 541-542.
- Станојевић С., *Борба за самосталност Католичке цркве у немањинској држави*, Београд 1912.
- Станојевић С., *О нападу угарског краља Андрије II на Србију због прогласа краљевства*, Глас СКА 161 (1934) 107-130.
- Станојевић С., *Историја српског народа у средњем веку. 1, Извори и историографија*. књ. 1, *О изворима*, Београд 1937.
- *Старо српско рударство*, Београд 2002.
- Stahl A. M., *Zessa: The Mint of Venice in the Middle Ages*, New York 2000.
- Стевовић И., *Котор у раном средњем веку: ауторитет традиције или магLINE историје*, Зборник МСЛУ 45 (2017) 55- 70.

- Steindorff L., *Die dalmatinschen Städte im 12. Jahrhundert, studien zu ihrer politischen stellung und gesellschaftlichen entwicklung*, Köln –Wien 1984.
- Steindorff L., *Stari svijet i novo doba. O formiranju komune na istočnoj obali Jadrana*, Starohrvatska prosvjeta 16 (1986) 141-152.
- Stipanović D., *Uprava i njeni organi prema statutu otoka i grada Korčule iz 1214/1265 godine*, Zbornik radova znanstvenog skupa „Statut grada i otoka Korčule iz 1214. godine“, održanog 28. i 29. travnja 1988. u Korčuli, Blatu i Veloj Luci, Zagreb – Samobor 1989, 349-353.
- Stipišić J., *Razvoj splitske notarske kancelarije*, Zbornik Historijskog instituta JAZU 1 (1954) 111-123.
- Stipišić J., *Pomoćne povijesne znanosti u teoriji i praksi*, Zagreb 1985.
- Stjepčević I., *Vođa po Kotoru*, Kotor 1926 = Arhivska istraživanja Boke Kotorske, Perast 2003, 361-392.
- Stjepčević I., *Prevlaka*, Zagreb 1930 = Arhivska istraživanja Boke Kotorske, Perast 2003, 109-178.
- Stjepčević I., *Katedrala Sv. Tripuna u Kotoru*, Split 1938 = Arhivska istraživanja Boke Kotorske, Perast 2003, 11-105.
- Stjepčević I., *Kotor i Grbalj*, Split 1941 = Arhivska istraživanja Boke Kotorske, Perast 2003, 181-318.
- Стјепчевић И., Ковијанић Р., *Злато и бакар старог Брскова*, ИЗ 11/1(1953) 271-276.
- Stojčević R., *Rimsko privatno pravo*, Beograd 1985.
- Strohal I., *Statuti primorskih gradova i općina*, Zagreb 1911.
- Strohal I., *Otkupno pravo u starih Hrvata*, Rad JAZU 189 (1911) 1-115.
- Strohal J., *Pravna povijest Dalmatinskih gradova*, Zagreb 1913.
- Суботић Г., *Краљица Јелена Анжујска-ктитор црквених споменика у Приморју*, ИГ 1-2 (1958) 131-148.
- Suić M., *Ostaci limitacije naših primorskih gradova u ranom srednjem vijeku*, Starohrvatska prosvjeta 3 serija 5 (1956) 7-19.
- Sforza F., *Le relazioni giurisdizionali tra l'arcivescovado di Bari e il vescovado di Cattaro dal X al XV secolo*, Nicolaus 2/1 (1974) 203-213.
- Sforca F., *Bari e Kotor*, Bari 1975.

- Schweitzer F., *Delle monete battute in Cattaro prima del dominio Veneto, Notizie Peregrine de Numismatica e d' Archeologia Decada quinta S. Stockert, Die vorvenezianischen Münzen der Gemeinde von Cattaro, Numismatische Zeitschrift* 44 (1911) 202–236.
- Tadić J., *Venecija i Dalmacija u srednjem veku*, ЛИС 3–4 (1968) 5–17.
- Тарановски Т., *Историја српског права у Немањинској држави*, Београд 1996².
- Томашевић Г., *О кривичном поступку према Корчуланском статуту*, Зборник радова зnanstvenog skupa Statut grada i otoka Korčule iz 1214. godine održanog 28. i 29. travnja 1988. u Korčuli, Blatu i Veloj Luci, Zagreb – Samobor 1989, 149-161.
- Томовић Г., *Натпис на цркви Светога Луке у Котору из 1195. године*, Научни скуп Црква Светог Луке кроз вјекове, ур. В. Кораћ, Котор 1997, 23-32.
- Томовић Г., *На Романи Луце*, ИЧ 44 (1997) 89-101.
- Томовић Г., *Грбаљ на старим картама*, Грбаљ кроз вјекове, Зборник радова са научног скупа «Грбаљ кроз вјекове» Грбаљ и Котор, 11-13. октобра 2001, ур. Пантић М., Вучинић В., Грбаљ 2005, 309-322.
- Тошић Ђ., *Примјер брачне бигамије „More Bosignarorum et Patarinorum“*, Miscellanea 12 (2004) 123-127.
- Ћирковић С., „Четвртина“, Зборник ФФ 7/1 (1963) 273-276.
- Ћирковић С., *Историја средњовековне босанске државе*, Београд 1965.
- Ћирковић С., *Коментари и извори Мавра Орбина*, у: М. Орбин, *Краљевство Словена*, Београд 1968, 293-428.
- Ћирковић С., *Мере у средњовековној српској држави*, Мере на тлу Србије кроз векове, ур. Миљанић П., Београд 1974, 41-74.
- Ћирковић С., *Бар град под Румијом*, Бар-Београд 1984.
- Ћирковић С., *Stari grad-Srednjovekovna Budva*, у: Вујклић Ж., *Pravno uređenje srednjovekovne Budvanske komune*, Budva 1988, 9-22.
- Ћирковић С., *Vlaštaci- stranica iz socijalne istorije*, Екмећићев зборник, 1992, 34-41.
- Ћирковић С., *Производња, занат, техника у средњовековној Србији*, Работници, војници, духовници, Београд 1997, 56-78.

- Ћирковић С., *Католичке парохije у средњовековној Србији*, Работници, војници, духовници, Београд 1997, 240-258.
- Ћирковић С., *Парница о цркви Светог Луке у Котору*, Црква Светог Луке кроз вјекове - зборник радова, ур. В. Кораћ, Котор 1997, 127-138.
- Ћирковић С., *Преци Немањини и њихова постојбина*, «Међународни научни скуп Стефан Немања - Свети Симеон Мироточиви - историја и предање», Београд, Нови Пазар 1996, Зборник радова, ур. Калић Ј., Београд 2000, 22-29.
- Ћорић Н., *Grad Kotor do god. 1420. s osobitim obzirom na bosansku prevlast (1385-1420)*, Stara Gradiška 1924.
- Ћоровић В., *Брсково*, Гласник СГД 20 (1934) 41-49.
- Ћук Р., *Србија и Венеција у XIII и XIV веку*, Београд 1986.
- Ћук Р., *Izvoz stoke i stočarskih proizvoda iz Srbije u Veneciju u XIII i XIV веку*, Acta historico-oeconomica Iugoslaviae 14 (1987) 57-63.
- Узелац А., *Србија, Бугарска и Татари у другој половини XIII века*, (докторска дисертација) ФФ Београд, 2012.
- Фејић Н., *Которска канцеларија у средњем веку*, ИЧ 27 (1980) 5-62.
- Ферлуга Ј., *Византијска управа у Далмацији*, Београд 1957.
- Ферлуга Ј., *Драч и драчка област пред крај X и почетком XI века*, ЗРВИ 8 (1966) 117-130.
- Ферјанчић Б., *Србија и византијски свет у првој половини XIII века (1204-1261)*, ЗРВИ 27-28 (1989) 103-148.
- Фисковић Ц., *О умјетничким споменицима града Котора*, Споменик САН 103 (1953) 71-101.
- Фостиков А., *Занатство у средњовековној Србији* докторска дисертација, Филозофски Факултет Београд, 2016.
- Foretić V., *Otok Korčula u srednjem vijeku do g. 1420*, Zagreb 1940.
- Foretić V., *Nekoliko pogleda na pomorsku trgovinu u Dubrovniku u srednjem vijeku, Dubrovačko pomorstvo. Zbornik u spomen sto godina Nautičke škole u Dubrovniku*, Dubrovnik 1952, 117-163.
- Foretić V., *Povijest Dubrovnika do 1808. god. I*, Zagreb 1980.
- Heršak G., *Krivično djelo silovanja u Korčulanskom statutu i komparativno*, Zbornik radova znanstvenog skupa Statut grada i otoka Korčule iz 1214. godine

održanog 28. i 29. travnja 1988. u Korčuli, Blatu i Veloj Luci, Zagreb – Samobor 1989, 195-200.

- Hoyt R. S., *Europe in Middle ages*, New York 1957.

- Храбак Б., *Извоз житарица из грчких области у XIII, XIV и XV стољећу*, ИЗ 18 (1971) 215-253.

- Desamparados Cabanes M., Ferrer Navarro R., *Signos notariales en la documentacion de la Comunidad de Teruel*, *Graphische symbole in mittelalterlichen Urkunden*, Stuttgart 1996, 749-762.

- Canellas A., *Algunos signos regios, eclesiásticos notariales y privados medievales aragoneses*, *Graphische symbole in mittelalterlichen Urkunden*, Stuttgart 1996, 425-438.

- Pueyo Colomina P., *Signos de notaries de Barbastro (Huesca). Siglos XIV y XV*, *Graphische symbole in mittelalterlichen Urkunden*, Stuttgart 1996, 743-748.

- Cvitanić A., *Pravno uređenje Splitske komune po Statutu iz 1312*, Split 1964.

- Cvitanić A., *Susret pravnih kultura u Korčulanskom Statutu i njegova povijesna vrijednost*, *Zbornik radova znanstvenog skupa Statut grada i otoka Korčule iz 1214. godine održanog 28. i 29. travnja 1988. u Korčuli, Blatu i Veloj Luci, Zagreb – Samobor 1989*, 23-45.

- Чанак Медић М., *Катедрала Светог Трипуна као израз уметничких прилика у Котору средином XII века*, ЗРВИ 36 (1997) 87-93.

- Čanak Medić M., *Katedrala svetog Tripuna u Kotoru*, *Zagovori Svetom Tripunu*, Zagreb 2009, 48-57.

- Čanak Medić M., Čubrović Z., *Katedrala Svetog Tripuna u Kotor : istorija, arhitektura, arhitektonska plastika i liturgijski namještaj*, Kotor 2010.

- Čremošnik G., *Naša trgovačka društva u srednjem veku*, GZM 36 (1924) 68-81.

- Чремошник Г., *Увозна трговина Србије 1282. и 1283. године*, Споменик СКА 62 (1925) 61-71.

- Čremošnik G., *Dubrovačka kancelarija do god. 1300. i najstarije knjige dubrovačke arhive*, GZM 39 (1927) 231-253.

- Čremošnik G., *Prilozi dubrovačkoj i srpskoj numizmatici*, *Slavia* 7 (1928) 564-584.

- Чремошник Г., *Развој српског новчарства до краља Милутина*, Београд 1933.
- Čremošnik G., *Vinogradarstvo i vino u Dalmaciji srednjeg vijeka*, GZM 45 (1933) 15-38.
- Čremošnik G., *Spisi dubrovačke kancelarije I, Zapisi notara Tomazina de Savere 1278-1282*, Zagreb 1951.
- Čubrović Z., *Crkva Svetog Mihaila u Kotoru*, ГПМ 31-32 (1983-1984) 151-159.
- Чуудиновский Э. И., *Торговые компании Трогира и Котора в конце XIII – XIV вв., по данным нотариальных актов*, Вопросы истории Словян 2 (1966) 71-81.
- Šamšalović M., *Građa za „Illyricum sacrum“ sačuvana u Padovi*, Zbornik Historijskog instituta JAZU 3 (1961) 419-432.
- Шаркић С., *Средњовековно српско право*, Нови Сад 1996.
- Шаркић С., *Notos, lex, закон: порекло, значења, дефиниције*, Зборник МСКС 7 (2005) 49–64.
- Шаркић С., *Одредбе римског права о миразу у средњовековном српском праву*, Зборник МСКС 8 (2006) 185-191.
- Шаферова Л. А., *Аграрные отношения в Которе XIV века. Социально – экономические проблемы истории древнего мира и средних веков*, Красноярск 1977, 74-110.
- Шаферова Л. А., *Котор, XII начала XV веков, Социально-экономические отношения южнодалматинского город*, Красноярск 1990.
- Шаферова Л. А., *Ранний далматинский город*, Проблемы социальной истории и культуры средних веков и раннего нового времени, Вып. 3 (2001) 164-183.
- Шаферова Л. А., *Брсково-первый горнорудный центр Сербии*, Города сербского средневекового государства (XII - первая половина XV вв.), Красноярск 2002, 49-88.
- Šilović J., *O razvoju krivnje u hrvatskom kaznenom pravu*, Rad JAZU 194 (1912) 156-181.
- Šilović J., *Pokušaj u hrvatskom kaznenom pravu*, Zagreb 1915.

- von Schuler P.-J., *Genes und Symbolik des nordeuropäischen Notarszeichens*, Graphische symbole in mittelalterlichen Urkunden, Stuttgart 1996, 669-687.

- Шкриванић Г., *Мрежа путева према Светостефанској (1313-1318), Грачаничкој (1321), Дечанској (1330) и Светоарханђеловској (1348-1352) повељи*, ИЧ 5 (1954-1955) 387-397.

- Шкриванић Г., *Оружје у средњовековној Србији, Босни и Дубровнику*, Београд 1957.

- Шкриванић Г., *Властелинство Светог Николе Врањинског*, ИЗ 3-4 (1959) 44-57.

- Шкриванић Г., *Хвосно у средњем веку*, Зборник ФФ 11-1 (1970) 331-336.

- Шкриванић Г., *Путеви у средњовековној Србији*, Београд 1974.

- Škrivanić G., *Uticaј rudarstva na razvoj putne mreže u XIV i XV veku na teritoriji Srbije*, Acta historico-oecconomica Iugoslaviae 5 (1978) 39-56.

- Шобајић П., *Бјелопавлићи Пјешивци*, Београд 1923.

- Šuflyaj M., *Dalmatinsko-hrvatska srednjovjekovna listina. Povijest hrvatskoga notarijata od XI. do XV. stoljeća*, Zagreb, 2000.

- Šuflyaj M., *Srbi i Arbanasi*, Beograd 1925.

Rječnici i enciklopedije

- *Glossarium mediae et infimae latinitatis II*, ed. Du Cange C., Niort 1883.

- *Grčko-hrvatski rječnik*, ed. Senc S., Zagreb 1910, repr. 1988

- *Dizionario biografico degli uomini illustri della Dalmazia*, ed. Ljubić Š., Beč 1856.

- *Dizionario biografico degli Italiani*, 10, Roma 1968.

- *Dictionary of Roman law*, Romac A., Zagreb 1975.

- *Dictionnaire Latin Francis*, ed. Gaffiot F., Paris 2016.²

- *Енциклопедија српске историографије*, приредили Ћирковић С., Михаљчић Р., Београд 1997.

- *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika II*, priredio Skok P., Zagreb 1988.

- *Lexicon Latinitatis medii aevi Iugoslaviae I, II*, Zagreb 1973, 1978.

- *Лексикон српског средњег века*, приредили Ћирковић С., Михаљчић Р., Београд 1999.

- *Лексикон градова и тргова средњовековних српских земаља*, Београд 2010.
- *Oxford Dictionary of Byzantium I, II, III*, 1991.
- *Parish registar Latin, an introduction*, ed. Jensen C. R., Salt Lake City, 1988,
- *Prinosi za hrvatski pravno-povjestni rječnik hrvatskog jezika I, II*, ed. Mažuranić V., Zagreb, 1908–1922, reprint: Zagreb 1975.
- *Рјечник из књижевних старина српских, дио други*, приредио Даничић Ђ., Београд 1863.
- *Српски биографски речник I-VI*, Нови Сад 2004-2014.

Биографија аутора

Миљан (Милован) Гогих рођен је 28. 9. 1978. у Бијелом Пољу. Основну школу похађао је у ОШ. „Милован Ракочевић“, у Лепенцу, средњу школу-гимназија у СМШ „Вуксан Ђукић“, у Мојковцу. Студије историје завршио је на Одељењу за историју Филозофског факултета Универзитета у Београду, са просјечном оцјеном 8,89. Дипломски рад под називом „*Трг и рудник Брсково у средњем вијеку*“ одбранио је 9. 6. 2008. године код проф. др Ђорђа Бубала.

На Филозофском факултету Универзитета у Београду завршио је мастер студије. Мастер рад „*Средњовјековна манастирска властелинства на територији Републике Црне Горе*“ одбранио је 1. 7. 2011. године.

Наставно-научно вијеће Филозофског факултета у Београду, на сједници одржаној 20. 02. 2014. Године, одобрило је израду дисертације „*Политичко и друштвено уређење Котора у другој половини XII и XIII вијеку*“.

Радни однос започео је радећи као наставник и професор историје у школама на територији општине Мојковац. У Историјском институту Црне Горе ради од 1. 12. 2010. године, најприје као истраживач сарадник, а од новембра 2011. године у статусу вишег истраживача.

За потребе научног рада вршио је истраживања у Државном архиву у Котору, Државном архиву у Задру, Знанственој књижници у Задру, Државном архиву у Загребу, Архиву ХАЗУ у Загребу, Националној и свеучилишној књижници у Загребу, Метрополитанској књижници у Загребу.

Од објављених научних радова издвајају се:

- *Рударска производња у средњовјековном Брсковоу*, ИЗ 1(2010) 195-213.
- *Rimokatolička župa Novoga Brda u poznom srednjem vijeku*, Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru 56 (2016) 1-26.

Прилог 1

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора Миљан Гогић

Број индекса 5И 110008

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

Политичко и друштвено уређење Котора у другој половини XII и XIII вијеку

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

У Београду, _____

Прилог 2.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора Миљан Гогоћ

Број индекса 5И110008

Студијски програм Историја

Наслов рада Политичко и друштвено уређење Котора у другој половини XII и XIII вијеку

Ментор: проф. др Ђорђе Бубало

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла ради похрањена у **Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора

У Београду, _____

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Политичко и друштвено уређење Котора у другој половини XII и XIII вијеку

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство (CC BY)
2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)
3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)
5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)
6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци.
Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

Потпис аутора

У Београду, _____

1. **Ауторство.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

2. **Ауторство – некомерцијално.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.

3. **Ауторство – некомерцијално – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.

4. **Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.

5. **Ауторство – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.

6. **Ауторство – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.